શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

જીવનદર્શન

શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

જીવનદર્શન

શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

જીવનદર્શન

સદ્ગુરુ શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનું
બૃહદ જીવનચરિત્ર

: લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશન :
મહેશ શેઠ - ગીતા શેઠ

વડોદરા

"શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ જીવનદર્શન"

સદ્ગુરુ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર

(c) ગુજરાતી આવૃત્તિના અધિકાર સુરક્ષિત
(લેખક અને પ્રકાશક)

લેખન સંપાદન અને પ્રકાશન
મહેશ શેઠ - ગીતા શેઠ
શ્રીમદ્ એપાર્ટમેંટ, ૪૬- વિહાર સોસાયટી
અકોટા ગાર્ડન પાસે, અકોટા,
વડોદરા-390020
ફોન-+91-99250 46220

શ્રી શ્રી ગોસ્વામીજીના "જીવનદર્શન" વિશે

ગુરુદેવ શ્રી પાઠકબાબાજી (**શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજી**)ના શુભ આશીર્વાદથી સદ્‌ગુરુ ભગવાન શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર એટલે કે કથામૃતનું ગુજરાતી ભાષામાં સંપાદન અને પ્રકાશન કરવાનું આ શુભ કાર્ય કરવાની અમને તક મળી તે અમારું સદ્‌ભાગ્ય ગણું છું. અમને વાચકો સમક્ષ આ પુસ્તક પ્રગટ કરતા અત્યંત આનંદ થાય છે.

સદ્‌ગુરુ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીના જીવનચરિત્ર વિશેના પુસ્તકો અનેક લેખકો દ્વારા મૂળ બંગાળી ભાષામાં લખાયેલાં છે. આમાં મુખ્ય પુસ્તક **શ્રી જગદ્‌બંધુ મૈત્રજી** (શ્રી ગોસ્વામીજીના જમાઈ તથા શાંતિસુધા દેવીજીના પતિ) દ્વારા રચિત **"પ્રભુપાદ વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી"** નામનું છે. બીજું એક જીવનચરિત્ર **શ્રી અમૃતલાલ સેન** દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત શ્રી સ્વામી અસીમાનંદજીના સંન્યાસી શિષ્ય **શ્રી અમલાનંદ સરસ્વતીજી**એ પણ અનેક બંગાળી પુસ્તકોનો આધાર લઈને શ્રી ગોસ્વામીજીનું પ્રથમ હિન્દી જીવનચરિત્ર **"શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ કથામૃત"** નામે પ્રકાશિત કરેલ છે. **બ્રહ્મચારી શ્રી કુલદાનંદજી** દ્વારા રચિત પ્રખ્યાત પુસ્તક **"શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ"**માંથી શ્રી ગોસ્વામીજી વિશેની સૌથી વધુ આધારભૂત માહિતી મળી રહે છે. આ સિવાય શ્રી કુલદાનંદજીના મોટાભાઈ **શ્રી શારદાકાંત બંદોપાદ્યાધ્ય** (શ્રી છોટેદાદા) દ્વારા લખાયેલ **"આચાર્ય પ્રસંગ"** પુસ્તક શ્રી ગોસ્વામીજીના શ્રી જગન્નાથ પુરી ખાતેના અંતિમ સવા વર્ષ દરમિયાન બનેલા મહત્ત્વના પ્રસંગો વિશે જાણકારી આપે છે. આ ઉપરાંત શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજીએ બંગાળી અને હિન્દીમાં શ્રી ગોસ્વામીજી વિશે અનેક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે. શ્રી વિજયકૃષ્ણ ભકતસંઘ, રઘુનાથપુર, જિ. પુરુલિયા, પ.બંગાળ દ્વારા પણ હિન્દી અને બંગાળીમાં શ્રી ગોસ્વામીજી તથા એમનાં પ્રખર શિષ્યો વિશે અનેક પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે.

આમ તો શ્રી ગોસ્વામીજી વિશેનું વિવિધ સાહિત્ય આપણને બંગાળી અને હિન્દી ભાષામાં જ પ્રાપ્ત છે. આ બધાં પુસ્તકોમાં શ્રી ગોસ્વામીજીના અદ્‌ભુત, અવતારી અને યુગપ્રવર્તક જીવનની માહિતી અનેક રીતે મળી રહે છે. આ પૈકી શ્રી અમલાનંદ સરસ્વતીજી દ્વારા પ્રકાશિત હિન્દી પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ **"શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ કથામૃત"**ના નામે રઘુનાથપુરના શ્રી

વિજયકૃષ્ણ ભકતસંઘે પ્રકાશિત કરેલ છે. પરંતુ હવે આ પુસ્તક પણ "સ્ટોક"માં નહીં હોવાને કારણે ગુજરાતી વાચકોને પ્રાપ્ય નથી.

"શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ"ની બીજી ગુજરાતી આવૃત્તિ પણ અમે થોડા સમય પહેલા પ્રકાશિત કરીને ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ મૂકેલ છે. **"શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ"** વાંચ્યા પછી દરેક વાચકને શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી વિશે વિગતવાર જાણવાની ઉત્કંઠા થાય તે સ્વાભાવિક છે. અનેક વાચકોએ ગોસ્વામીજીના વિગતવાર અને સંપૂર્ણ જીવનચરિત્રની પૃચ્છા ચાલુ રાખી હતી. જેને કારણે અમને આ પુસ્તક તૈયાર કરવાની પ્રેરણા મળી છે.

આ માટે શ્રી ગોસ્વામીજીના વિશેના વિશાળ સાહિત્યમાંથી સંકલન કરીને અમે **"શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ જીવનચરિત્ર"** નામે પુસ્તક આપની સમક્ષ પ્રગટ કરી રહ્યા છીએ. આશા રાખીએ છીએ કે આ પુસ્તક ગુજરાતી વાચકોની અપેક્ષા પૂરી કરશે અને સંતોષ આપશે. બાકીનું કામ તો શ્રી ગોસ્વામીજીનું છે, તેઓના આયોજન પ્રમાણે જ આ બધું સાહિત્ય પ્રગટ થઈ રહ્યું છે. આ રહસ્ય ફકત ગોંસાઈભકત જ સમજી શકે છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે શ્રી કુલદાનંદજી દ્વારા રચિત **"શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ"** વિશે તેઓએ સો વર્ષ અગાઉ ભવિષ્યવાણી કરી હતી કે -"આ ડાયરીઓ સો વર્ષ પછી ભારતભરમાં શાસ્ત્ર તરીકે વંચાશે." અને એમની ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે "શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ" ગ્રંથ ગોસ્વામીજીના અંતર્ધાન થયાને સો વર્ષના અંતરાલ પછી ગુજરાતી તેમ જ અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રગટ થવા પામ્યો છે. એ પછી પણ કયું સાહિત્ય કયારે પ્રગટ કરવું એ વિશેનું તમામ આયોજન એમની ઇચ્છા પ્રમાણે જ થતું આવ્યું છે.

શ્રી ગોસ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર લખવાનું કામ અમારું નથી કે એ શક્ય પણ નથી. અમે તો ફકત જુદા-જુદા પુસ્તકોમાંથી સંકલન કરીને એક વિસ્તૃત અને માહિતીસભર પુસ્તક ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાતી વાચકો આ પુસ્તકને પણ **"શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ"**ની જેમ આવકારશે. આભાર !

સંકલનકર્તાઃ મહેશ શેઠ-ગીતા શેઠ.

ગોસ્વામીજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનદર્શન

જન્મ તારીખ	: ૨, ઓગસ્ટ ૧૮૪૧, સોમવાર, રક્ષાબંધન, શ્રાવણ પૂર્ણિમા, સં-૧૮૯૮
જન્મ સ્થાન	: દહકૂલ, તા. શિકારપુર, જિ. નદિયા, પ. બંગાળ
બાળપણ નિવાસ	: શ્રી શ્યામસુંદરજીની વાડી, ઠાકુરવાડી, શાંતિપુર, જિ. નદિયા, પ. બંગાળ
વંશ પરિચય	: શ્રી શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીની દસમી પેઢીમાં, પિતા - આનંદ કિશોર ગોસ્વામી, વારેન્દ્ર બ્રાહ્મણ માતા - સ્વર્ણમયી દેવી પત્ની - યોગમાયા દેવી, જન્મ- ઇ.સ. ૧૮૫૨
જનોઇ	: ઇ.સ. ૧૮૫૦
સંસ્કૃત કોલેજમાં પ્રવેશ	: ઇ.સ. ૧૮૫૮
લગ્ન	: ઇ.સ. ૧૮૫૮
મેડિકલ કોલેજ પ્રવેશ	: ઇ.સ. ૧૮૬૦
બ્રાહ્મસમાજ પ્રવેશ	: ઇ.સ. ૧૮૬૧, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર પાસે
ગૃહસ્થાશ્રમ વિગત	: પુત્રી- સંતોષિની જ. ઇ.સ.૧૮૬૭- ૪ વર્ષે મૃત્યુ પુત્ર- યોગજીવન જ. ઇ.સ.૧૮૭૦ પુત્રી- શાંતિસુધા જ. ઇ.સ.૧૮૭૩ પુત્રી- પ્રેમમાલા જ. ઇ.સ.૧૮૭૭-૪ વર્ષે મૃત્યુ પુત્રી- પ્રેમસખી જ. ઇ.સ. ૧૮૭૯-૧૬ વર્ષે મૃત્યુ
આદિ બ્રાહ્મસમાજ	: ઇ.સ. ૧૮૭૮- કેશવચન્દ્ર સેન સાથે મતભેદ થતાં વિજયકૃષ્ણ દ્વારા આદિ બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના
શ્રી રામકૃષ્ણ સાથે મિલન	: ૨૭, ઓક્ટોબર ૧૮૮૨
દીક્ષા ગ્રહણ	: ઓગસ્ટ - ઇ.સ.૧૮૮૩- ગયા આકાશગંગા પહાડ પર ગુરુદેવ શ્રી પરમહંસજી પાસે
સંન્યાસ ગ્રહણ	: વારાણસી ખાતે ઓકટોબર, ૧૮૮૩
કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજમાં	: નવેમ્બર-૧૮૮૩, ગુરુદેવની આજ્ઞાથી ફરીથી આચાર્યપદે
કલકત્તાથી ઢાકા	: ઇ.સ. ૧૮૮૬, ઢાકા બ્રાહ્મસમાજમાં આચાર્યપદે

શ્રી રામકૃષ્ણનું નિધન	: ઇ.સ.- ૧૮૮૬- નિત્યલીલા પ્રવેશ
દરભંગામાં બિમારી	: ઇ.સ.- ૧૮૮૭
ગેંડારિયા આશ્રમ	: ૩૧-૦૮-૧૮૮૮, બ્રાહ્મસમાજ છોડયો, ગેંડારિયામાં આશ્રમની સ્થાપના
શ્રી વૃંદાવન નિવાસ	: નવેમ્બર ૧૮૮૯ - એક વર્ષ માટે
શ્રી યોગમાયાજીનું નિધન	: ૨૨-૦૧-૧૮૯૧- માતા ઠાકુરાણી શ્રી યોગમાયાદેવીનો શ્રી વૃંદાવનમાં નિત્યલીલા પ્રવેશ
હરિદ્વાર કુંભમેળો	: માર્ચ, ૧૮૯૧- તથા યોગમાયાજીના અસ્થિ-વિસર્જન
ગેંડારિયામાં મંદિર	: ૧૨-૧૦-૧૮૯૧, આશ્રમમાં નામબ્રહ્મ મંદિરની સ્થાપના, મા શ્રી યોગમાયાજીનું સ્મૃતિ-મંદિર
ઠાકુરના માતાજીનું નિધન	: એપ્રિલ, ૧૮૯૩ - ગોસ્વામીજીના માતાજી શ્રી સ્વર્ણમયી દેવીનો લીલાપ્રવેશ
પ્રયાગ કુંભમેળો	: જાન્યુઆરી, ૧૮૯૪- શિષ્યો સાથે કુંભમેળામાં
ઢાકામાં ધૂળેટી	: ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૬- ઢાકામાં અંતિમ ધૂળેટી
અંતિમ નિવાસ	: ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૬ થી માર્ચ, ૧૮૯૮ સુધી કલકત્તામાં અંતિમ નિવાસ
પુરી ગમન	: ૦૮-૦૩-૧૮૯૮, કલકત્તાથી અંતિમ વિદાય, શ્રી ક્ષેત્ર જગન્નાથ પુરી ખાતે આગમન
નિત્ય લીલાપ્રવેશ	: ૫-૦૬-૧૮૯૯, પુરી ખાતે નિત્ય લીલા પ્રવેશ; શ્રી જગન્નાથ પુરી ખાતે સમાધિ આપવામાં આવી, શ્રી જટિયાબાબા સમાધિ મંદિર તરીકે પ્રખ્યાત.

શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજી વિશેઃ

શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજીનું મૂળ નામ ક્ષિતીન્દ્રનાથ પાઠક છે. ગોસ્વામીજીના ભકતોમાં તેઓ **પાઠકબાબાજી**ના લોકપ્રિય નામે ઓળખાય છે. વ્યવસાયે આર્કિટેક્ટ હતા. તેઓએ રુરકી યુનિ.માંથી માસ્ટર ઓફ આર્કિટેકટની ડીગ્રી ગોલ્ડમેડલ સાથે પ્રથમ નંબરે પાસ કરી. ત્યાર પછી જાદવપુર યુનિ. કલકત્તાના સ્થાપત્ય વિભાગના વડા તરીકે સેવા આપીને ત્યાંથી જ નિવૃત્તિ લીધી. રાષ્ટ્રીય સ્થાપત્ય સંસ્થાન દ્વારા વિશેષ સન્માન પામ્યા. કિશોરાવસ્થામાં જ એમણે શ્રી ગોસ્વામીજીની પરંપરામાં શ્રી અસીમાનંદ સરસસ્વતીજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ગૃહસ્થ જીવનમાં રહીને પણ સાધન-ભજન સાથે સાધુ-સેવા કરતા રહ્યા. વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્તિ લીધાં પછી પત્ની સાથે શ્રી વૃંદાવનમાં એક વર્ષ ઉપરાંત એકાંતવાસમાં રહ્યા. તે દરમિયાન ગંભીર રીતે અજપા-જપ સાધના કરતા હતા. સાધના દરમિયાન ચિન્મય વૃંદાવન સ્વરૂપના દર્શન થયા, શ્રી ગોસ્વામીજીનો સાક્ષાત્કાર થયો અને અનંત આનંદની પ્રાપ્તિ પણ થઇ.

શ્રી વૃંદાવનમાં એક દિવસ અદ્વૈતાચાર્યજી સાથે શ્રી ગોસ્વામીજીએ દર્શન આપ્યા. શ્વેત વસ્ત્ર, કંઠી તથા તિલક ધારણ કરવાની આજ્ઞા આપીને ઉચ્ચતમ સાધનામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાર પછી રાધા-કૃષ્ણની વૃંદાવનલીલા સહિત અનેક પ્રકારના દર્શનો નિયમિત રીતે થવા લાગ્યા. સાધનાના આખરી સોપાનમાં શ્રી ગોસ્વામીજીએ પ્રગટ થઇ એમને નવા નામો આપ્યા. શ્રી પાઠકબાબાનું "વ્રજેશ્વરાનંદ" અને માતાજીને "કૃષ્ણપ્રિયા" નામકરણ કર્યું. એ સાથે જ લોકોને અજપા-જપની શકિતપાત "યોગદીક્ષા" આપીને શરણે લેવાનો અધિકાર પ્રદાન કર્યો. શ્રી વૃંદાવનમાં જ અમુક લોકોને દીક્ષા આપીને શરણે લેવાનો પ્રારંભ કર્યો જે હજી સુધી ચાલુ રહ્યો છે.

ત્યાર પછી ગોસ્વામીજીના આદેશથી કલકત્તા પરત આવ્યા અને સામાન્ય ગૃહસ્થ જીવનમાં રહીને અનેક મુમુક્ષુઓ, સાધકો અને ભકતોને "યોગદીક્ષા" આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. હજારો લોકોને અજપા-નામ-જપ દ્વારા પ્રેમ-ભકિત પ્રદાન કરીને મુકિતના માર્ગે પ્રયાણ કરાવી રહ્યા છે. આ યોગદીક્ષા શ્રી ગોસ્વામીજીની પ્રેરણાથી અને સંમત્તિથી એમની સૂક્ષ્મ ઉપસ્થિતિમાં જ આપવામાં આવે છે. હાલમાં કલકત્તાની નજીક શ્રી ગોબિંદપુર ખાતે શ્રી રાધા-ગોવિંદ વિજયકૃષ્ણ આશ્રમ બનાવીને પ્રેમ-ભકિતનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

તેમની સાથે તેમના પુત્ર શ્રી પાર્થો પાઠકજી પણ વૈરાગ્યનો પંથ સ્વીકારીને સેવા આપી રહ્યા છે.

આ પુસ્તક આકાર પામી રહ્યું છે તે દરમિયાન શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજીએ તેમનાં પાર્થીવ દેહનો ત્યાગ કરીને શ્રી ગોસ્વામીજીની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરી લીધો છે. હવે પછી માતાજી શ્રી કૃષ્ણપ્રિયાજી એમનાં અધૂરાં કાર્યો આગળ વધારશે, એવી પ્રાર્થના પાઠકબાબાના હજારો શિષ્યો અને ગોંસાઈભકતો કરી રહ્યા છે.

શ્રી વ્રજેશ્રાનંદજી દ્વારા સ્થાપિત આશ્રમઃ શ્રી રાધા-ગોવિંદ વિજયકૃષ્ણ આશ્રમઃ ગોબિંદપુર, બરાઈપુર, કલકત્તા. પ. બંગાળ.

સ્વામી શ્રી આલોકાનંદજી અને અમલાનંદજી વિશેઃ

શ્રી વિજયકૃષ્ણ ભકતસંઘ- રઘુનાથપુર

જિલ્લા-પુરુલિયા. પ. બંગાળ

રઘુનાથપુર, જિ. પુરુલિયા ખાતે આવેલ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ભકતસંઘ આશ્રમમાં હાલ સંન્યાસી, શ્રી આલોકાનંદજી બિરાજમાન છે. તેમનાં લઘુબંધુ સંન્યાસી શ્રી અમલાનંદજી થોડા વર્ષો પહેલા જ નિર્વાણ પામ્યા હતા. બાળપણથી આધ્યાત્મ માર્ગે અગ્રસર થયેલા આ બન્ને બંધુઓ વૈરાગ્યપ્રધાન હતા અને શ્રી ગોસ્વામીજીના પંથમાં દીક્ષા મેળવવાની ઈચ્છા ધરાવતા હતા. એ બન્નેએ પરિવારના સભ્યોના આગ્રહને કારણે કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવીને સ્નાતક પદવીઓ પ્રાપ્ત કરવા સુધી ધીરજ રાખી. પરંતુ સંસારમાં પ્રવેશીને માયના ચક્કરોમાં ફસાવાનું યોગ્ય ના માન્યું. યુવાન વયે જ સ્વામી શ્રી અસીમાનંદજી પાસે ગોસ્વામીજીની પરંપરા પ્રમાણે "યોગદીક્ષા" મેળવી અને કુટુંબ પરિવારનો ત્યાગ કરી દીધો. અનેક વર્ષો સુધી પરિવ્રાજક જીવન અપનાવીને ઉત્તરભારત, હિમાલય, કાશી, બંગાળ, ઓરિસ્સા, આસામ, વગેરેના પ્રવાસો અને તીર્થયાત્રા કરતા રહ્યા. સાધુજીવનની આકરી કસોટીઓમાંથી પસાર થઈને, તપસ્યા દ્વારા બાકી રહેલા કર્મો પૂરા કરીને, છેવટે શ્રી અસીમાનંદજી પાસે જ સંન્યાસદીક્ષા ગ્રહણ કરી.

ત્યાર પછી અનેક વર્ષો સુધી તેઓ પુરુલિયા જિલ્લાના રઘુનાથપુર પાસે આવેલા ચંડીપહાડક્ષેત્રમાં તપસ્યા કરતા રહ્યા. એ વિસ્તારમાં જ એક આશ્રમ બનાવીને બાકીનું જીવન રઘુનાથપુરમાં પસાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

ગોસ્વામીજીની પરંપરાને જીવંત રાખીને અજપા-નામ-જપ પધ્ધતિનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવા લાગ્યા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ ભકતસંઘની સ્થાપના કરી અને એનાં નેજા હેઠળ બંગાળી, હિન્દી અને ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં ગોસ્વામીજીનું વિશાળ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે. બંગાળ, બિહાર અને ઉત્તરભારતનો એક વિશાળ ભકત સમૂહ આપનો અનુયાયી બની ગયો છે. એમનાં વૈરાગ્યપૂર્ણ, તપસ્યામય, સેવામય જીવનના પ્રતાપે આ સમગ્ર વિસ્તારમાં ગોસ્વામીજીની પરંપરાનો મોટો વિકાસ થવા પામ્યો છે. કલકત્તાથી લઈને રાયપુર (છત્તીસગઢ), ટાટાનગર, ઓરિસ્સા, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાતમાં પણ એમણે ગોસ્વામીજીના પ્રેમભકિત માર્ગનો, અજપા-નામ-જપ પધ્ધતિનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો છે અને લોકોને સાચા ધર્મમાર્ગે સંચારિત કર્યા છે.

આ પૈકી સ્વામી શ્રી અમલાનંદજીનું થોડા વર્ષો પહેલા જ નિર્વાણ થવા પામ્યું છે. એમનાં લઘુબંધુ બ્રહ્મચારી શ્રી અમીતાનંદજી સંસારત્યાગ કરીને એમનાં ગુરુબંધુ અને રઘુનાથપુર આશ્રમમાં બિરાજતા શ્રી આલોકાનંદજી સાથે જોડાઈ ગયા છે. તેઓ પણ ગોસ્વામીજીની પરંપરામાં દીક્ષીત છે અને મોટાભાઈ સ્વામી આલોકાનંદજી સાથે રહીને માનવસેવા દ્વારા, સંકીર્તન દ્વારા, ધર્મપ્રચાર કરવામાં જોડાઈ ગયા છે. એક જ પરિવારના આ ત્રણ બંધુઓએ વૈરાગ્યમય જીવન અપનાવીને એક જ્વલંત ઉદાહરણ રજૂ કર્યું છે.

"શ્રી વિજયકૃષ્ણ જીવનદર્શન" પુસ્તક તૈયાર કરવામાં સ્વામી શ્રી આલોકાનંદજી અને બ્રહ્મચારી શ્રી અમીતાનંદજીનો અપૂર્વ સહકાર અને આશીર્વાદ અમને પ્રાપ્ત થયા છે. એમનાં દ્વારા અમને શ્રી ગોસ્વામીજીનું વિશાળ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યું છે, જેનાં આધારે અમે "શ્રી વિજયકૃષ્ણ જીવનદર્શન" તૈયાર કરી શકયા છીએ.

આ બધાં જ ગુરુજનો અને મહાપુરુષોની ચરણરજ મેળવીને અમારી જાતને ધન્ય અનુભવી રહ્યા છીએ.

ॐ ॐ ॐ

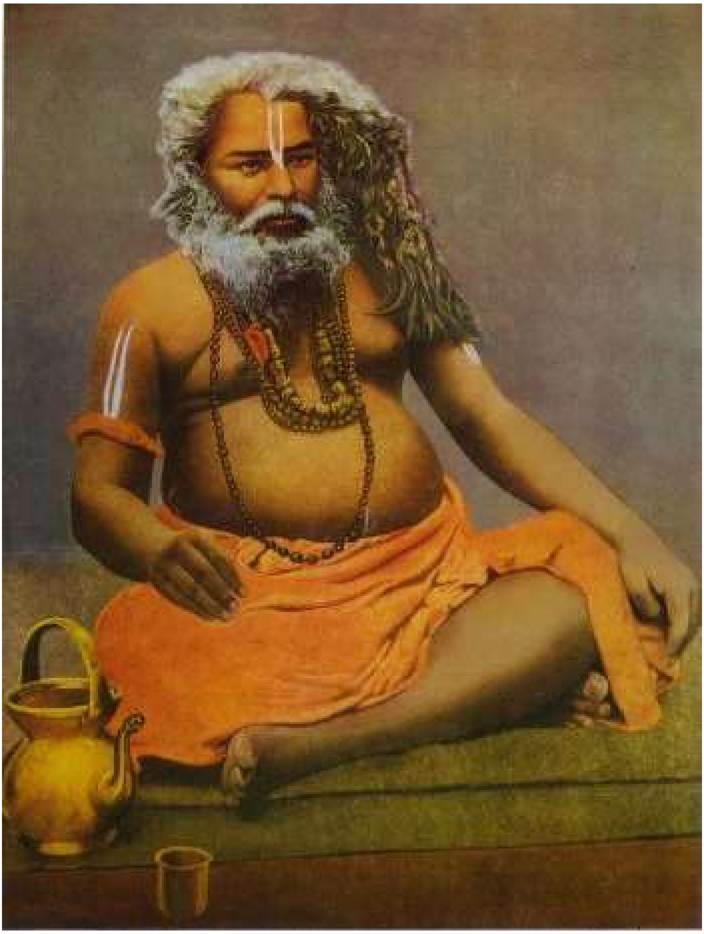

શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી

શ્રી શ્રી માતા યોગમાયાદેવીજી

અનુક્રમણિકા

અનુ. નં	પ્રકરણ	પાન નં.
	પ્રસ્તાવના, ગોંસાઈજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનદર્શન	1-13
૧ :	આગમનનો હેતુ --------------	1 6
૨ :	કૌટુંબિક જીવન અને બાળલીલા -----	2 2
૩ :	કિશોરાવસ્થા -------------	3 4
૪ :	કલકત્તા નિવાસ -- ---------	5 3
૫ :	મેડિકલ કોલેજ અને બ્રાહ્મસમાજ પ્રવેશ---	6 9
૬ :	બ્રાહ્મસમાજનો વિકાસ -------- ---	9 1
૭ :	ગુરુપ્રાપ્તિની ઝંખના -----------------	1 0 9
૮ :	રઝળપાટ પછી ગુરુપ્રાપ્તિ----------	1 3 0
૯ :	દીક્ષાપ્રાપ્તિ પછીની સાધના-----------	1 4 5
૧૦ :	સિધ્ધાવસ્થાની પ્રાપ્તિ ------------	1 5 8
૧૧ :	" સદ્‌ગુરુ " દ્વારા સાધનદીક્ષા --------	1 6 8
૧૨ :	કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ ---------	1 8 3
૧૩ :	પૂ. બંગાળમાં ધર્મપ્રચાર -----------	1 9 6
૧૪:	ઢાકામાં આશ્રમની સ્થાપના ---------	2 1 2

અનુ. નં	પ્રકરણ	પાન નં.

૧૫ઃ આશ્રમમાં ઠાકુરના દિવ્ય અનુભવો-------- 226

૧૬ : કાશી અયોધ્યા અને વૃંદાવન -------------- 246

૧૭ઃ વૃંદાવન નિવાસની વિશેષ વાતો --------- 261

૧૮ઃ માતા ઠકુરાણીનું સ્મૃતિમંદિર-------------- 289

૧૯ : શાંતિપુર-કલકત્તામાં સાધનદીક્ષા ---------- 309

૨૦ઃ ઠાકુરના વિશિષ્ટ શિષ્યો -------------- 325

૨૧ઃ કલકત્તા થઈને પ્રયાગ કુંભમેળા તરફ -------- 348

૨૨ : કુંભમેળામાં અદ્‌ભુત અનુભવો------------- 359

૨૩ : નવદ્વીપ અને કલકત્તા ----------------- 373

૨૪ : ફરીથી વૃંદાવન અને ઢાકા ------------ 386

૨૫ : શ્રી જગન્નાથ પુરી નિવાસ -------------- 409

૨૬ : ઠાકુરની જીવનલીલાનો આખરી અંક-------- 428

પ્રકરણઃ ૧

: આગમનનો હેતુ અને અવતરણની ભૂમિકા :

મહાપુરુષ, અવતારી પુરુષ અને સદ્‌ગુરુનો આ પૃથ્વી પર અવતરણ કરવા માટેનો એક ખાસ હેતુ હોય છે. એની પાછળ સામાન્ય સાંયોગિક કારણો સિવાય પણ વધુ મહત્ત્વના યુગોપરાંત કારણો હોય છે અને તેટલા જ મોટા આયોજન પણ હોય છે. સદ્‌ગુરુ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીના અવતરણ પાછળ પણ આવા અનેક વિશિષ્ટ કારણો હતા અને એટલું જ મોટું આયોજન (પ્લાનીંગ) પણ હતું.

આ વિશે સંક્ષિપ્તમાં જાણવા માટે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીના જન્મસમયના ઈતિહાસ અને પ્રસંગો પર આપણે એક દષ્ટિ કરવી જરૂરી છે. **શ્રી ગોસ્વામીજીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૪૧ના ૨ ઑગસ્ટના, રક્ષાબંધનની પૂર્ણિમાના દિવસે, તા. શાંતિપુર, જિ. નવદ્વિપ, પ.બંગાળમાં થયો હતો.** ભારતદેશમાં એ સમયે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સુવર્ણકાળ ચાલી રહ્યો હતો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની શરૂઆત બંગાળપ્રાંતમાં "ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કુ." ના નામે થઈ હતી અને અંગ્રેજોએ એમનાં શાસનને મજબૂત કરવા માટેના દરેક પ્રયોગોની શરૂઆત પણ બંગાળ અને પૂર્વભારતના પ્રદેશોમાંથી જ કરી હતી.

આ માટે અંગ્રેજોએ મહાન ભારતીય સનાતન ધર્મના પાયાને જ હચમચાવી નાખીને ખ્રિસ્તિધર્મ તથા પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના ફેલાવા માટે બંગાળને પ્રયોગભૂમિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો. લોર્ડ મેકોલેએ ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પધ્ધતિની શરૂઆત કરી અને ધીમે-ધીમે ખ્રિસ્તિધર્મના સિધ્ધાંતોનો જ પ્રચાર શરૂ કરી દીધો. ભારતીય સનાતન ધર્મ અને એશિયાના અન્ય ધર્મો તથા સંસ્કૃતિને એમણે તુચ્છ અને પછાત સાબિત કરવાના ભરપૂર પ્રયત્ન કર્યા. બીજા એક અંગ્રેજ પ્રોફેસર ડેરાજિયો સાહેબ, જે એક પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન હતા, તેમણે પણ બંગાળી બુધ્ધિશાળી વર્ગના મન અને મતને, ધીમે-ધીમે અંગ્રેજી સાહિત્ય અને યુરોપિયન સાહિત્યના અભ્યાસ કરાવવાના બહાને, હિન્દુધર્મના સંસ્કારોને પછાત અને અધમ ગણાવીને, તિરસ્કારથી ભરવા માંડયાં. જે બુધ્ધિશાળી અને ઉચ્ચશિક્ષિત વર્ગના લોકો અંગ્રેજી ભણવા લાગ્યા

તેમનામાં દારુ, માંસ અને મદિરાસેવનના સંસ્કારો આવવા લાગ્યા, ક્લબ અને પાર્ટીનું ચલણ વધવા લાગ્યું. વેશ્યાગમન એ એક આધુનિક સંસ્કાર ગણાવા લાગ્યો. આમ સમાજનું પતન થવા લાગ્યું, હિન્દુધર્મના સંસ્કારોનો હ્રાસ થયો, એમાંથી લોકોની શ્રધ્ધા ઓછી થવા લાગી અને જનમાનસમાં હિન્દુધર્મ વિશે શંકા પેદા થઇ ગઇ. એ સાથે અંગ્રેજ સરકારની સત્તાના સાથ અને સહકાર વડે ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓએ પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર અનેક રીતે કરવા માંડયો હતો. ધન, પ્રચાર અને વ્યવસ્થિત આયોજનના આધારે તેમણે ગરીબ, પછાત, દલિત અને હિન્દુધર્મ દ્વારા ઉપેક્ષિત જરૂરિયાતમંદ લોકોને સહેલાઈથી શિકાર બનાવવા માંડયાં. પરંતુ બુધ્ધિશાળી ઉચ્ચવર્ગ તો પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના આકર્ષણને કારણે જ ખ્રિસ્તિ ધર્મ અપનાવવા લાગ્યો હતો.

આ ઉપરાંત તે સમયમાં ભારતભરમાં અને વિશેષ રીતે બંગાળના સાધારણ હિન્દુસમાજમાં બીજી પણ અનેક બદી અને કુરિવાજો ફેલાઇ રહ્યા હતા, જેનો વિચારશીલ સમાજ વિરોધ કરતો હતો પણ તેને જાહેરમાં વાચા આપીને સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કોઇ કરતું ન હતું. નોકરિયાત વર્ગમાં ચોરી અને ભ્રષ્ટાચાર સામાન્ય બની ગયા હતા. અનીતિની કમાણીનો જાહેર દેખાડો લોકોમાં માન-મયાર્દા અને મોભા સમાન ગણાતો હતો. પૈસાપાત્ર વર્ગ તે પૈસાના જોરે સાહેબ લોકોને ભાત-ભાતના ભોજન અને મદિરા પીરસવામાં ગૌરવ લેતો હતો. આ ઉપરાંત હિન્દુધર્મના પાયાના આચરણ જેવા કે, પૂજા-પાઠ, સ્તવન, ઉપાસના, ભકિત, ધ્યાન, યોગ, વગેરેનું સ્થાન તંત્રવાદે અને કર્મકાંડે લઇ લીધું હતું. તંત્રવિદ્યાની આચાર પ્રણાલિમાં માંસ-મદિરા, પશુહિંસા વગેરેનો છૂટથી ઉપયોગ થતો અને એ જ પૂજાનું માધ્યમ ગણાતું હતું. ધર્મના નામે સતીપ્રથા પાછળ વિધવા સ્ત્રીને ફરજિયાત ચિતાભેગી કરાતી હતી. બાળકીના જન્મ પછી દૂધપીતી કરીને અકાળે મારી નાખવામાં આવતી હતી. એ સમયમાં બંગાળ પ્રદેશ ભારતનો એક વિકસિત, સુશિક્ષિત અને આગેવાન પ્રદેશ ગણાતો હતો અને જે કાર્યકલાપનું આચરણ બંગાળમાં થતું તેનો પ્રસાર આખા ભારતમાં થતો.

બંગાળ અને પૂર્વોત્તર ભારતમાં શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ આશરે ચારસો વર્ષ પહેલા વૈષ્ણવધર્મનો જે રીતે નવેસરથી પાયો નાખી, સજાવી-ધજાવીને પ્રચાર કર્યો હતો તે પણ અનેક કુરિવાજો, બદી અને ભ્રષ્ટાચારથી સડવા લાગ્યો

હતો. વૈષ્ણવી રાખીને ભકિતધર્મ કરવાના બહાને સ્ત્રીઓનું શોષણ થતું હતું. ધર્મના નામે ઢોંગ, વૈભવ-વિલાસ, મિથ્યા આચાર અને પ્રદર્શન જ થતા હતા. આમ અનેક રીતે ભારતીય સમાજ, ધર્મ, સામાન્ય જનજીવન અને રાજકીય વાતાવરણ એક અતિ ખરાબ સમયમાંથી પસાર થઇ રહ્યા હતા.

તેવા સમયે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીનું આગમન થયું. તેમનાં જન્મ પહેલા દેશના સ્વાતંત્ર્ય માટે તો અનેક ક્રાંતિકારી વિચારકો, પ્રચારકો અને લડવૈયાઓએ એમની ચળવળ તો શરૂ કરી જ દીધી હતી અને ધીમે-ધીમે આખા ભારતભરમાં સ્વાતંત્ર્યની લડાઇ માટેનો જુવાળ ફેલાઇ ગયો હતો. સ્વાતંત્ર્યની લડાઇ માટે તો અનેક મહાપુરુષોનું આગમન થઇ ચૂક્યું હતું અને ધીમે-ધીમે એ માટેની જાગૃતિ સામાન્ય જનમાનસમાં પણ ફેલાઇ રહી હતી. પરંતુ હિન્દુ સમાજ અને સનાતનધર્મને જે નુકસાન થયું હતું તેને ભરપાઇ કરવા માટે કોઇ વિશેષ પ્રતિભાશાળી, અવતારી પુરુષની ખોટ વર્તાતી હતી. કોઇ એવા નેતા, વિચારક, ક્રાંતિકારીની જરૂર હતી જે સર્વાંગી રીતે ભારતના આ ધાર્મિક પાયાનું નવેસરથી સમારકામ કરે, સમાજને સુધારે અને એક નવા યુગની સ્થાપના કરે. અનેક રીતે મહાન લડાઇ લડવાની હતી જે શસ્ત્ર દ્વારા લડવી શક્ય ન હતી કે અંગ્રેજોની સામે સીધી રીતે સંઘર્ષમાં આવીને નહોતી લડવાની. પરંતુ ધીમેથી શરૂઆત કરીને, ભારતીય પ્રજાના આંતરિક માનસને સુધારીને, પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના મહાવંટોળને ખાળીને, એનાં પ્રચાર-પ્રસારને રોકવાનો હતો. સાથે-સાથે ભારતના મહાન ઐતિહાસિક, વૈદિક અને સનાતન ધર્મને ફરીથી ઉજાગર કરવાનો હતો. હિન્દુધર્મને, એના મહાન વારસાને, વેદ-ઉપનિષદ, પુરાણોને, જ્ઞાન, ભકિત અને યોગના દૈવી મહત્ત્વને ફરીથી સ્થાપિત કરવાનો હતો. મુમુક્ષુ જીવોને પ્રભુને ચરણે અને શરણે લઇને મુકિતને માર્ગે ચઢાવવાના હતા. આવા અનેકવિધ કાર્યોને કરવા માટે કોઇ એક સામાન્ય મહાપુરુષની શકિત ઓછી પડે તેમ હતી, તેનાં માટે જરૂર હતી અનેક યુગપુરુષો, સંતો અને શ્રી સદ્‌ગુરુની, જે આ બધાં પ્રશ્નો, વિટંબણાઓ અને મહામારીઓનો અંત લાવીને ફરીથી ભારતના એ મહાન વારસામાં પ્રાણ પૂરીને જીવનદાન આપે.

આવા કપરા સમયે આપણે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના એ મહાન વાક્યને યાદ કરીએ છીએ કે જ્યારે-જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને સાધુ-સંતો પર

અત્યાચાર થાય છે ત્યારે તેઓ અવતાર ધારણ કરે છે. તે પરંપરાને અનુસરીને બંગાળ પ્રાંતમાં તથા સમગ્રભારતમાં અનેક મહાપુરુષોએ જન્મ લઈને ઉપરોકત કાર્યોને હાથમાં લીધું અને નવા યુગની શરૂઆત કરી. રાજા રામમોહન રોયના કાર્યને પણ યશ આપવો જરૂરી છે. એમણે ખ્રિસ્તિધર્મના એ વંટોળ અને આંધી સમાન ફેલાવાને અટકાવવા એક ચળવળ શરૂ કરી જે આગળ જતા "બ્રાહ્મસમાજ"ના નામે ઓળખાઈ. તેને શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર અને શ્રી કેશવચંદ્ર સેને વ્યવસ્થિત સંસ્થાનું સ્વરૂપ આપ્યું. બ્રાહ્મસમાજે સનાતન ધર્મના વૈદિક વારસાને ફરીથી નવા કલેવર ધારણ કરાવી બંગાળી સુશિક્ષિત સમાજમાં પ્રચાર-પ્રસાર કરવા માંડયો. સાથે-સાથે હિન્દુધર્મના કુરિવાજોને પણ એમણે દૂર કરીને આધુનિક નવા સમય પ્રમાણે ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

બંગાળમાં તે સમયે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીએ ધર્મસ્થાપનાની શરૂઆત કરી હતી. તેમની સાથે જ અન્ય ધાર્મિક મહાપુરુષો પણ ગુપ્ત અથવા સક્રિય રીતે કામ કરવા લાગ્યા હતા. તે પૈકી શ્રી લોકનાથ બ્રહ્મચારીજી, જે ઢાકા પાસેના બારોદી ગામમાં ગુપ્તાવસ્થામાં રહેતા હતા, તેઓ પણ એમની આગવી શેલીમાં યોગધર્મના માધ્યમ દ્વારા કાર્ય કરતા હતા. એવા સમયે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીનો જન્મ થયો. શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીએ અનેક દિશાઓમાં, અનેક સ્તરે, અનેક રીતે કામ કર્યું. એમણે જન્મથી મળેલા કૌટુંબિક અધિકારો અને પરંપરા પ્રમાણે વૈષ્ણવાચાર્ય તરીકેનું કાર્ય કરવાની શરૂઆત તો કરી પણ સત્ય અને ધર્મની પ્રાપ્તિ ના થાય ત્યાં સુધી એ અધિકારોનો ત્યાગ કર્યો. એ પછી શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર અને શ્રી કેશવચંદ્ર સેનની સાથે જોડાઈને "બ્રાહ્મસમાજ" દ્વારા બ્રહ્મોપાસના, બ્રહ્મજ્ઞાન અને વૈદિકધર્મનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો. એ સાથે જ સમાજના કુરિવાજો દૂર કરી ખ્રિસ્તિધર્મ અને પશ્ચિમી સંસ્કારોથી સમાજને ભ્રષ્ટ થતા રોકવાનું કાર્ય કર્યું. પરમતત્ત્વની અપરોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે એક સાધક બનીને આકરી તપસ્યા કરી, ભારતભરમાં રઝળપાટ પણ કરી અને સાચા ગુરુની શોધમાં આકાશ-પાતાળ એક કર્યા. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીના સાંનિધ્યમાં પણ થોડો સમય ગાળ્યો. પરંતુ એમનું જીવન, શૈલી, કાર્યક્ષેત્ર અને અવતરણનો સાચો હેતુ કંઈક જુદો જ હતો. આખરે એમને સાચા ગુરુ મળ્યા, સત્યધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ અને પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર પણ થયો. અંતે એમનો જે કાર્ય માટે જન્મ થયો હતો તેવા પરમપદ પર શ્રી સદ્‌ગુરુ તરીકે સ્થાપિત થયા. અંતે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની પરંપરામાં વૈષ્ણવધર્મની

પુનઃ સ્થાપના કરી અનેક જીવોને ભગવાનના શરણે લઈ ગયા. એમણે સાચા અર્થમાં યુગધર્મની જરૂરિયાત પ્રમાણે સમાજસેવા કરી, રાષ્ટ્રસેવા કરી, ધર્મસેવા કરી અને અંતે શ્રી સદ્‌ગુરુ તરીકે એક મહાન એવી પરંપરાની સ્થાપના કરી ગયા જે હજી પણ જીવંત છે. એમનાં વચન પ્રમાણે આવનાર બીજા ચારસો વર્ષ સુધી એમનાં દ્વારા સ્થાપિત "અજપા-જાપ"મંત્રની સાધના દ્વારા અનેક જીવોનું કલ્યાણ થશે. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, શ્રી વલ્લભાચાર્યજી, શ્રી વ્યાસ ભગવાન, વગેરે બધાં યુગાવતારી પુરુષોના વચન પ્રમાણે કલિયુગમાં જ્ઞાન કે યોગ દ્વારા જીવોની મુકિત સંભવ નથી, પરંતુ "નામ-સ્મરણ" યુક્ત ભકિત દ્વારા જ શકય છે.

હરેર્નામ, હરેર્નામ, હરેર્નામૈવ કૈવલમ ।
કલૌનાસ્તેવ, નાસ્તેવ, નાસ્ત્યૈવ ગતિર્રન્યથા ॥

એ માટે આદિકાળથી ભગવાન દ્વારા રચના કરવામાં આવેલ અને સનકાદિ ઋષિઓ, નારદમુનિ અને ઋષિ-મુનિઓ દ્વારા સેવાયેલ એવી "અજપા-જાપ"મંત્રની વિશિષ્ટ "નામ-યોગ"ની પધ્ધતિનું પુનરુત્થાન કર્યું. એમનાં પછી એમનાં દ્વારા પ્રશિક્ષિત શિષ્યોની પરંપરામાં શકિતસંચાર કરીને આવનાર ૪-૫ સૈકા સુધી ચાલે એવી વ્યવસ્થાનું નિર્માણ કર્યું.

એ સમયે પશ્ચિમ ભારતમાં સંત શ્રી ભોલાનાથગિરિ, સંત શ્રી રામદાસ કાઠિયાબાબા, કાશીના પ્રસિધ્ધ શ્રી તૈલંગસ્વામી, શ્રી ભાસ્કારાનંદ સ્વામી જેવા અનેક સંતો અને ગુરુઓ વિદ્યમાન હતા અને સમાન ક્ષેત્રે કામ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ ભગવદ્‌સ્વરૂપ અને મહાયોગી, શ્રી સદ્‌ગુરુ વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીનું જીવન અને લીલાકાર્ય અનેક રીતે વિલક્ષણ હતું. એમનાં જન્મ પહેલા જ એમનાં અવતરણનું આયોજન થઇ ગયું હતું. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ પણ એમનાં અંતિમ સમય દરમિયાન કોઈ મુમુક્ષુ દીક્ષા લેવા આવે તો એમ કહેતા કે; **"સદ્‌ગુરુની દીક્ષા લેવી હોય તો પેલા "વિજય" પાસે જા."**

ભગવાન અવતાર ધારણ કરે પછી એમણે પણ સામાન્ય માનવીની જેમ મનુષ્યભાવમાં જીવવું પડે છે. શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક પીડા-બંધનમાંથી પસાર થવું પડે છે અને જનસામાન્ય સાથે તાદાત્મ્ય સાધીને એમનાં વિશ્વાસ, શ્રધ્ધાને સંપાદન કરીને જીવવું પડે છે. અંતે મહાપુરુષો, સંતો,

અવતારોને પણ કષ્ટપદ મૃત્યુયાતનામાંથી પસાર થવું પડે છે. આ બધું જ શ્રી ગોસ્વામીજીના જીવનમાં બન્યું છે. બંગાળના પ્રસિધ્ધ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યના વંશમાં એમનો જન્મ થયો હતો. આ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી, શ્રી ચૈતન્યમહાપ્રભુજીના સખા અને એમનાં આવિર્ભાવ માટેના મૂળ કારણ હતા. તેમની તપસ્યા અને આહ્વાનને કારણે જ ભગવાને શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ સ્વરૂપે નદિયા, પ. બંગાળમાં જન્મ લીધો અને શ્રી જગન્નાથપુરીમાં લીલા સંવરણ કર્યું. એ જ પ્રમાણે શ્રી ગોસ્વામીજીએ પણ શાંતિપુર, જિ. નદિયામાં જન્મ લીધો અને શ્રી જગન્નાથપુરીમાં લીલાસંવરણ કર્યું. આ સામંજસ્ય એ કોઈ સંજોગમાત્ર નહોતો પરંતુ બન્ને ભગવદ્‌પુરુષોના જીવનનો હેતુ, લીલાકાર્ય અને ઉપદેશ કેવી રીતે એક સમાન હતા તે આપણે આ પુસ્તકમાં જોઈ શકીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણઃ ૨ઃ

કૌટુંબિક જીવન અને બાળલીલા

મહાપુરુષોના જીવનનું રહસ્ય એમની કૌટુંબિક પશ્ચાદભૂમિ, એમનાં માતા-પિતાનું વિશિષ્ટ જીવન અને ચરિત્ર જોવા-જાણવાથી કંઈક અંશે સમજાઈ શકે છે. આવા મહાન આત્માઓના માતા-પિતા પણ અસામાન્ય રીતે ગુણવાન અને ચરિત્રવાન હોય છે. શ્રી વિજયકૃષ્ણના માતા-પિતા પણ અનેક રીતે મહાન અને વિશિષ્ટ હતા. અગાઉના પ્રકરણમાં જણાવ્યું તેમ શ્રી ગોસ્વામીજીના દશમી પેઢીના પૂર્વજ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીનો જન્મ પંદરમી સદીમાં (ઈ.સ. ૧૪૩૪માં) સંયુક્ત બંગાળપ્રાંતમાં, તે સમયે જે ગૌડદેશ તરીકે ઓળખાતો હતો તેનાં, સિલહટ નગરમાં થયો હતો. પાછળથી તેઓ શાંતિપુર, જિ. નદિયામાં આવીને ગંગાકિનારે વસ્યા અને બહુ લાંબા સમય સુધી શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ સાથે લીલા કરીને ઈ.સ. ૧૫૫૯માં સ્વધામગમન પામ્યા. આ શાંતિપુરમાં તેઓ ભગવાન શ્રી વિષ્ણુના શાલિગ્રામ સ્વરૂપની અને શ્રી શ્યામસુંદરની મૂર્તિની સેવા કરતા હતા. શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીએ જ ભગવાનને અવતાર લેવા માટે આહ્‌વાન કરવા માંડયું. એમની એ તપસ્યાના ફળ સ્વરૂપે નદિયા નગરમાં જ શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ જન્મ લીધો. એ પછી શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની સખામંડળીમાં શ્રી નિત્યાનંદપ્રભુ સાથે શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી પણ જોડાયા. (આજે પણ બંગાળપ્રાંત અને ગૌડીય સંપ્રદાયમાં શ્રી નિત્યાનંદજી બલરામજીના અવતાર અને શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી શ્રી મહાવિષ્ણુના અવતાર તરીકે પૂજાય છે.) કલિકાલ પાવનાવતાર શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ સાથે શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીની જીવનલીલા જોડાયેલી છે, તે આપણે શ્રી ચૈતન્ય ચરિત્રામૃત અને શ્રી ચૈતન્યભાગવત્‌માંથી વિગતવાર જાણી શકીએ છીએ. આ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીના નવમા વંશજ તરીકે શાંતિપુરમાં શ્રી આનંદકિશોર ગોસ્વામીજીનો જન્મ થયો. એમની ત્રીજી પત્નીથી બે પુત્ર થયા, જેમાં બીજા નાના પુત્ર એટલે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી, જેઓ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીની દશમી પેઢીના વંશજ કહેવાયા. અગાઉ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીએ ભવિષ્યવાણી કરીને શ્રી ચૈતન્યપ્રભુને કહ્યું હતું કે **"આપે મારી દશમી પેઢીમાં જન્મ લઈને બાકી રહેલા કાર્યો કરવા પડશે."**

શ્રી આનંદકિશોર ગોસ્વામીને કૌટુંબિક પરંપરાથી વૈષ્ણવાચાર્ય તરીકેના અધિકારો પ્રાપ્ત થયેલા હતા. એટલે નાની વયથી જ તેઓ ભકતોને શ્રી કૃષ્ણનો નામ-મંત્ર અને સેવાભકિતની દીક્ષા આપતા હતા અને આ પરંપરામાં શિષ્યો બનાવતા હતા. તેઓ કોઇ પાસેથી કશું માંગતા નહીં પરંતુ ભકતો અને શિષ્યો પાસેથી સ્વેચ્છાપૂર્વક જે દાન-ભેટ વગેરે મળતું તે શ્રધ્ધાથી સ્વીકારતા. એમનું મુખ્ય કાર્ય શ્રીભાગવત્-કથા કરવાનું હતું. તેઓ ભાગવત કથા એવી ભકિતભાવથી કરતા કે એમને કથા દરમિયાન ભાવ ઉત્પન્ન થઇ આવતો અને એ પ્રેમરસમાં એવા તરબોળ થઇ જતા જેનો સીધો લાભ શ્રોતાઓને મળતો. શ્રોતાઓ પણ એમનાં ભાવતરંગમાં આવી જતા અને એમની સાથે જ લીલાપ્રસંગનો આનંદ માણતા. ગામડાઓમાં અને ઘણાં દૂરના પ્રદેશોમાં પણ તેઓ કથા કરવા જતા. એમની કથા સાંભળવા હિન્દુ અને મુસલમાન લોકો પણ ઉત્સાહભેર આવતા હતા. એમનું ચરણામૃત લેવા માટે લોકો પડાપડી કરતા. ભાગવત્-કથાવાંચન દરમિયાન અશ્રુધારા વહેવી એ તો એમનાં માટે સામાન્ય ભાવલક્ષણ હતું, પરંતુ ઘણીવાર એમનાં રોમે-રોમમાંથી લોહીના બિંદુઓનો સ્ત્રાવ થતો હતો.

આ વિશે એકવાર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીએ શ્રી વિજયકૃષ્ણની હાજરીમાં કહ્યું હતું કે "મેં શાંતિપુરના એક ભકતાચાર્ય વિશે સાંભળ્યું છે કે કથાવાંચન દરમિયાન એમની આંખોમાંથી અવિરત આંસુ વહી જતા અને ઘણીવાર એમનાં રુવાંટાંમાંથી લોહીના બિંદુઓ પણ ટપકતા હતા. તેમણે કથાવાંચન દરમિયાન સમાધિઅવસ્થામાં જ દેહ છોડી દીધો હતો."

ત્યારે શ્રી ગોસ્વામીજી બોલ્યા કે-"હા, એ મારા પિતાજી હતા."

આ સાંભળીને રામકૃષ્ણદેવ એકદમ આનંદમાં આવીને બોલ્યા કે; "વાહ ! જેવા બાપ એવો જ એમનો બેટો."

એક વાર હોળીના તહેવાર દરમિયાન શ્રી ભાગવત્ વાંચન ચાલતું હતું, તેવામાં એક ભકતે આવીને શ્રી શ્યામસુંદરજી પર ચઢાવવા માટે ગુલાલ આપ્યો. એમણે બધો જ ગુલાલ શ્રી ભાગવતની પોથી પર ચઢાવી દીધો. આ જોઇને ભકત જરા નારાજ થઇ ગયા કે એમનો ગુલાલ યોગ્ય રીતે ના વપરાયો. ભકતના મનની વાત એમણે જાણી લીધી અને પાઠ પૂરો કરીને ભકતને મંદિરમાં જઇને શ્રી મૂર્તિના દર્શન કરી આવવા કહ્યું. ભકતે જોયું કે એમનો બધો જ

ગુલાલ ભગવાનના શ્રી અંગો પર ચઢેલો છે, આ જોઇને એમણે શ્રી આનંદકિશોરજીની માફી માંગી. આનંદકિશોરજી પોતે વેદ, પુરાણ અને શાસ્ત્રોના પણ મહાન અભ્યાસી હતા અને એમની ખ્યાતિ એક પંડિત તરીકે ફેલાઇ ગઇ હતી. એમનાં પાંડિત્ય અને વિદ્વતાને કારણે લોકો તેમને **"ઋષિ-ગોંસાઇ"** પણ કહેતા હતા.

તેમની પાસે જે કાંઇ રોકડ રકમ કે દાગીના જેવી ભેટવસ્તુ આવતી તે તેઓ તરત જ ભગવદ્ સેવામાં અને ભંડારો કરવામાં વાપરી નાખતા. પોતાની પાસે કંઇ બચત રાખતા નહીં. રોકડ સિવાયની બાકીની વસ્તુઓ પણ ગરીબ-કંગાલોની સેવામાં જ વપરાઇ જતી. અતિથિ અને સાધુ-સંતોની સેવા કર્યા પછી, એમને ભોજન કરાવ્યા પછી જ, પોતે પ્રસાદ લેતા. એમની શ્રધ્ધા પ્રમાણે નાની-મોટી બિમારીમાં શ્રી શ્યામસુંદરનું ચરણામૃત લેતા અને સાજા પણ થઇ જતા. ભકતલોકોને પણ તેઓ આમ કરવાની સલાહ આપતા અને એમનાં વચન પ્રમાણે લોકોને સારું પણ થઇ જતું. એમનાં પર શ્રી અન્નપૂર્ણામાંની કૃપા હતી. ભોજન-પ્રસાદ બનાવ્યા પછી ઘણીવાર વધારે અતિથિ કે સાધુ-સંતો અણધાર્યા આવી ચઢતા અને તેઓ બધાને આગ્રહ કરીને પ્રસાદ જમાડતા. ક્યારેય એમનો પ્રસાદ ખૂટતો નહીં. એકવાર મેમનસિંહ ગામે કથાવાંચન દરમિયાન જનમાષ્ટમીનું પારણું હતું, ધાર્યા કરતા અનેકગણા વધારે લોકો કથામાં આવી ચઢયા. યજમાન તો આટલા બધાં લોકોને જોઇને ગભરાઇ ગયા, પરંતુ શ્રી આનંદકિશોરજીએ ગભરાયા વિના બધાને પંગતમાં જમવા માટે બેસાડવાનું કહ્યું. બધાએ પેટ ભરીને ભોજન કરી લીધું પછી પણ પ્રસાદ વધી પડયો, આ જોઇને બધાને શ્રી આનંદકિશોરજીનું મહત્ત્વ સમજાયું અને એમનાં ચરણોમાં પડીને આભાર માન્યો. આવા પ્રસંગો તો અનેકવાર રચાઇ જતા, પરંતુ આનંદકિશોરજી એનો યશ લેવાનો પ્રયત્ન પણ નહોતા કરતા.

શ્રી શ્યામસુંદરની દૈનિક સેવા કરવાની એમની ચીવટ એવી ભાવમય હતી કે પ્રસાદ રાંધવા માટેના લાકડાં પણ તેઓ ગંગાનદીના પાણીથી ધોઇને સૂકવી લેતા, ત્યાર બાદ ચૂલામાં મૂકીને સળગાવતા. આવા વિલક્ષણ ગુણને કારણે ગામના લોકો એમને "ખડીધોયા ગોંસાઇ" કહેતા. શ્રી આનંદકિશોરજીના બે લગ્ન થયા હતા પરંતુ બન્ને પત્નીનું મૃત્યુ થઇ જતા એમણે હવે પછી વિધુર જ રહેવાનું નક્કી કર્યું. અગાઉના લગ્નોથી એમને

એક પણ સંતાન નહોતું થયું. પરંતુ એમનાં મોટાભાઈને મૃત્યુની થોડી ક્ષણો અગાઉ એક દિવ્ય દશર્ન થયું, તે પ્રમાણે મોટાભાઈ ગોપીમાધવે એમને ત્રીજું લગ્ન કરવાનું કહ્યું. એ લગ્નથી એમને બે પુત્રો થશે અને બીજા પુત્રને એમણે મોટાભાઈની પત્નીને દત્તક આપવો, એમ સૂચના આપીને તેમણે દેહ છોડી દીધો. આ ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે શ્રી આનંદકિશોરજીના ત્રીજા લગ્ન ગામ શિકારપુર, જિ. નાદિયાના એક વૈષ્ણવ કુટુંબની કન્યા સ્વર્ણમયીદેવી સાથે થયા અને સમય જતા બે પુત્રો પણ થયા. મોટા પુત્રનું નામ શ્રી વ્રજગોપાલ અને નાના પુત્રનું નામ શ્રી વિજયકૃષ્ણ રાખવામાં આવ્યું. મોટાભાઈની આજ્ઞા પ્રમાણે શ્રી આનંદકિશોરજીએ નાના પુત્ર વિજયને મોટાભાઈની વિધવાને દત્તક આપીને વચન પાળ્યું.

વિજયના જન્મ પહેલા શ્રી આનંદકિશોરજીએ શાંતિપુરથી ચારસો માઈલ દૂર આવેલા શ્રી જગન્નાથ પુરીની દંડવત્ યાત્રા કરી હતી. દરેક ડગલે જમીન ઉપર દડંવત્ કરીને યાત્રા કરતા એમને દોઢ વર્ષ થયું. છાતી, પગ, ઘૂંટણ તથા શરીર ઉપર ઘા પડી ગયા હતા, છતાં પાટાપીંડી કરેલી દશામાં તેઓ શ્રી જગન્નાથ પુરી પહોંચ્યા. મંદિરમાં જતા જ ભાવવિભોર દશામાં એમને સાક્ષાત શ્રી જગન્નાથજીના દર્શન થયા અને વાણી સંભળાઈ કે **“તમે ઘરે પાછા જાઓ, તમારા પુત્રરૂપે હું પોતે પ્રગટ થઈને તમારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ.”**

શાંતિપુર પાછા ફરીને એમણે આ વાત પત્નીને કરી અને થોડા દિવસો પછી સ્વર્ણમયી દેવીને ગર્ભ રહ્યો. ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન એમને અનેક પ્રકારના દિવ્ય સ્વપ્નો જોવામાં આવતા. એક શ્યામવર્ણનો બાળક ભગવાનની મૂર્તિમાંથી નીકળીને એમનો પાલવ પકડીને ચાલી રહ્યો છે, કયારેક સૂર્યના કિરણોમાં ભગવાનના દર્શન થતા, ક્યારેક દિવ્ય સુંગધ આવતી કે દિવ્ય જ્યોતિના દશર્ન થતા, તો કયારેક ઝાંઝરનો અવાજ સંભળાતો, વગેરે...

ત્યારબાદ પ્રસવનો સમય નજીક આવતા માતા એમનાં પિયરના ગામ શિકારપુર (જિ. નદિયા) પહોંચ્યા. એક શુભ સવારે, (રક્ષાબંધન) ઝૂલન-પૂર્ણિમાંના દિવસે, તાઃ ૨ જી ઓગસ્ટ, ૧૮૪૧ ના રોજ બાળકનો જન્મ થયો. સંજોગોવસાત્ માં સ્વર્ણમયી દેવી એમનાં મકાનના પાછલા ભાગે આવેલી ઝાડીઓમાં બેઠા હતા, ત્યાં કુચુબુનીના વૃક્ષો નીચે બાળકને જન્મ આપ્યો.

જન્મ સમયે માંને જરાપણ ભાન નહોતુ. માં આંખો બંધ કરીને ઝાડીમાં બેઠા હતા અને બાળક પણ આંખો બંધ કરીને એકદમ શાંત થઇને ધ્યાનાવસ્થામાં એમનાં ખોળામાં સૂઇ રહ્યું હતું. ગર્ભની નાળ કપાઇને દૂર એકબાજુ પડી હતી. અચાનક ઘરના લોકો મકાનની પાછળના ભાગે સ્વર્ણમયીને શોધતા આવ્યા અને આ દશ્ય જોઇને અચંબિત થઇ ગયા. એમણે માંને ભાનમાં લાવીને પૂછયું કે નાળ કોણે કાપી ? આ બધી વ્યવસ્થા કોણે કરી ? માં બોલ્યા કે એમને તો કંઇ જ ખબર નથી કે શું થયું અને બાળક કેવી રીતે પ્રસવ પામ્યું !

જ્યારે જન્મ પછી આઠમા મહિને બાળકનું નામકરણ કરવાનું હતું ત્યારે શ્રી આનંદકિશોરજીએ બધાની હાજરીમાં કહ્યું કે-**"મને પહેલેથી જ ખબર હતી કે મારા પુત્રરૂપે કોણ આવી રહ્યું છે ! આ કોઇ સાધારણ બાળક નથી, તે પ્રેમ અને ભકિતનું દાન કરીને બધી દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરશે.** " એમની જન્મ રાશિ પ્રમાણે બાળકનું નામ **"દિગ્વિજય"** રાખવાનું હતું પરંતુ પિતાએ ઉપર પ્રમાણે બોલીને **"વિજયકૃષ્ણ"**નામ રાખ્યું અને બાળક આ જ નામે પ્રસિધ્ધ થયું. નામકરણ સંસ્કાર સમયે બાળકની આજુ-બાજુ અનેક ચીજ-વસ્તુઓ મૂકવામાં આવી અને એને ગમતી વસ્તુ લેવાનું કહેવામાં આવતા બાળકે ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણનો સ્પર્શ કર્યો. આ ઉપરથી જ ઘરવાળાઓને એમનાં લક્ષણોનો અંદાજ આવી ગયો હતો.

આ વિશે પાછળથી માં સ્વર્ણમયી દેવીએ પુત્ર વિજયને એક દિવસ કહ્યું હતું કે "જો, તારો જન્મ સામાન્ય રીતે થતા સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગથી નથી થયો. તારા પિતાએ શ્રીક્ષેત્ર (જગન્નાથપુરી)થી આવીને એમનાં મન દ્વારા તેમની ઇચ્છાશકિત વડે તને મારી અંદર સ્થાપિત કર્યો હતો. પાછળથી એકવાર શ્રી ગોસ્વામીજીના શિષ્યોએ આ વાતની ખાત્રી કરવા માટે માં સ્વર્ણમયીદેવીને પૂછયું ત્યારે એમણે કહ્યું હતું કે "મારો વિજયકૃષ્ણ બીજા છોકરાંઓની જેમ પેદા નથી થયો, એનાં જન્મ સમયે મને મને કોઇ પીડા નથી થઇ. એના પિતાએ માત્ર ઇચ્છા કરીને કહ્યું કે "ગર્ભ-સંચાર થાય !" એનાથી જ મને ગર્ભ રહ્યો હતો, એમણે વીર્ય દ્વારા ગર્ભસંચાર નહોતો કર્યો."

આ ઉપરાંત માં એ ઘણીવાર કહ્યું હતું કે-**"વિજય જગન્નાથપુરીથી આવ્યો છે. એ એકવાર ત્યાં જશે તો પછી પાછો નહીં આવે."** એટલે

જ એમણે એમનાં જીવતાજીવ શ્રી વિજયકૃષ્ણને જગન્નાથપુરી જવા ના દીધાં.

આવા માં સ્વર્ણમયીદેવી પણ એક વિલક્ષણ વ્યકિતત્ત્વ હતા. એમનાં હ્રદયમાં દયા અને કરૂણા એ હદે ભરેલા હતા કે સામાન્ય માનવીય વ્યવહારિક સરહદોને તેઓ પાર કરી જતા. ગરીબ-ગુરબા, દીઃન-દુઃખીઓને જોઇને એમનું હ્રદય દ્રવી ઉઠતું. ગરીબ ફેરીયાઓ, શાકભાજીવાળાઓ, વગેરે એમનાં ફળિયામાં વસ્તુઓ વેચવા આવતા તો તેમને ઘરે બોલાવીને પ્રસાદ જમાડતા. મજૂરો, નોકરોને પૈસા કે મજૂરી આપવા બાબતે તેઓ હંમેશાં વધારે ઉદારતા બતાવતા અને એમનાં બાળકોને પણ એવું જ શિખવાડતા. મજૂરો, શાકભાજીવાળાઓ કે ફેરિયાઓને મોં માંગ્યા પૈસા આપી દેતા. બહારગામથી શાંતિપુર ફરવા કે દર્શન કરવા આવતા અજાણ્યા લોકોને રાત્રે એમનાં ઘરમાં આશરો આપી દેવામાં કોઇ વિચાર ના કરતા. અજાણ્યા મુસાફરોના બાળકો ઘરમાં જ ઝાડો-પેશાબ કરી દે, એમાં એમને કાંઇ તકલીફ ના પડતી. કદાચ ઘરવાળાઓ કોઇ વાંધો ઉઠાવે તો એમને વઢી નાખતા કે આવા સમયે નિરાધાર લોકોને બીનશરતી આશરો આપવો જોઇએ, એમાં આપણા ઘરની વ્યવસ્થાનો વિચાર ના કરવાનો હોય ! વગેરે.

નોકરોના બાળકોને પોતાના પુત્રોની જેમ જ રાખતા, એમને એક ભાણે, એકસરખા થાળી-વાડકીમાં જ જમાડતા. નોકરોના બાળકોને પણ વાર-તહેવારે પોતાના બાળકો જેવા નવા વસ્ત્રો લાવી આપતા. ઘરની કામવાળી બાઇઓને ઉદાર હાથે મદદ કરતા અને એમની ભીડને પોતાની સમજીને સંકટમાંથી ઉગારી લેતા. કામવાળી કે દુઃખી સ્ત્રીઓને પોતાના હાથે માથામાં તેલ ઘસી આપતા. રેલવેયાત્રા કરવા નીકળ્યા હોય અને રસ્તામાં કોઇ ભિખારી કંઇ માંગે તો પોતાની પાસે જે કંઇ હોય તે આપી દેતા અને પાછળથી ટિકીટભાડાં માટે એમની પાસે કાંઇ પણ ના બચ્યું હોય, આવું પણ બનતું હતું.

માં હંમેશાં આનંદ અને ઉચ્ચ ભાવમાં જ રહેતા, એમનાં મોંઢા પર ઉદાસી કે શોક કદી વરતાતા નહીં. બધાની સાથે મસ્તી-મજાક કરીને હસતા-હસાવતા રહેવાની એમની ટેવ હતી. એમની આજુ-બાજુ રહેનારા લોકોમાં પણ સુખ-શાંતિના મોજાંનો પ્રસાર થતો રહેતો. આવા અલૌકિક વ્યક્તિ પાસે એમની પોતાની દૈવી અંતઃદ્રષ્ટિ હતી. બીજાના મનની વાતો જાણી લેવી એમનાં માટે સહજ હતું. આવનારા ભવિષ્યની કેટલીય ઘટનાઓ એમને પહેલેથી

જોવાઇ જતી. પારલૌકિક આત્માઓ તથા દેવી-દેવતાઓ એમને દર્શન આપતા અને એમની સાથે વાત-ચીત પણ કરતા. પરદેશમાં રહેતા એમના પુત્ર વિજયકૃષ્ણની તકલીફો કે સંકટ સમયે એમને પરિસ્થિતિની જાણ થઇ જતી અને એમને માનસિક સંદેશો પણ પહોંચાડતા. જ્યારે એમને રૂબરૂ મળવાનું થાય ત્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ આ વાતની ખાત્રી કરતા તો એમને અદ્‌ભૂત આશ્ચર્ય થતું અને માંની આવી વિલક્ષણતા જોઇને તેઓ અભિભુત થઇ જતા.

માં સ્વર્ણમયીના પિતાજીને કોઇ સંતાન નહોતું. પિતાને એક સિધ્ધ ફકીરે આપેલા આશીર્વાદના કારણે એમને બે સંતાન થયા, એમાં પહેલો પુત્ર અને બીજી પુત્રી થઇ, તે માં સ્વર્ણમયી. ફકીરે આશીર્વાદ આપતી વખતે કહ્યું હતું કે બે સંતાન થશે, એ પૈકી બીજું સંતાન ફકીરને આપી દેવાનું હતું. પરંતુ પુત્રી હોવાને કારણે પિતાએ વચનપાલન ના કર્યું અને ફકીરને પુત્રી ના સોંપી. આનાં કારણે ફકીરે પિતાને શ્રાપ આપ્યો કે "તમે તમારું વચન પાળ્યું નથી એટલે આ પુત્રી કયારેક તેનાં પોતાના વશમાં નહીં રહે." એ પછી ફકીરના મૃત્યુ થયા પછી માં સ્વર્ણમયીમાં કોઇકવાર એ ફકીરનો આવેશ ઉતરી આવતો અને એમને ઉન્માદ ચઢી જતો. આવા ઉન્માદમાં તેઓ ઘણીવાર વિચિત્ર વર્તન કરી બેસતા, અને લોકો તેને ગાંડપણમાં ખપાવી દેતા. ઉન્માદ ઉતરી ગયા પછી એમને કંઇ યાદ ના રહે અને એ પાછા સામાન્ય થઇ જતા.

માં સ્વર્ણમયીમાં અનેક દૈવી ગુણો હતા, એમનામાં હિંસાનો જરા જેટલો ભાવ નહોતો. કેટલીય વાર ઝેરીલા સાપ એમની પાસે આવતા અને માં ગભરાયા વિના એમની સાથે બાળક જેવો વ્યવહાર કરતા કે થપ્પડ મારીને ભગાડી દેતા. એક વાર ઉન્માદી દશામાં તેઓ ઘર છોડીને ગીચ જંગલ બાજુ જતા રહેલા. ઘરના લોકો એમને શોધવા નીકળી પડયા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમને શોધતા-શોધતા ગીચ જંગલમાં પહોંચ્યા ત્યારે માં એક વાઘની પીઠને ઓશીકું બનાવીને બેભાન બનીને સૂતા હતા. વાઘ પણ એમને ખલેલ ના પહોંચે એટલે શાંતિથી બેસી રહેલો. લોકોને આવતા જોઇને વાઘ જંગલમાં દોડી ગયો. પછીથી શ્રી વિજયકૃષ્ણને જોયા એટલે માંને થોડું ભાન આવ્યું અને શાંતિથી એમની સાથે ઘરે પહોંચ્યા. ગોસ્વામીજી ઘણી વાર કહેતા કે- **"મારામાં માં જેવી દયા અને કરૂણાના થોડા-ઘણાં અંશ પણ હોત તો હું ધન્ય બની જાત !"**

વિજયકૃષ્ણ અઢી વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારે તેમનાં પિતા એક ગામમાં શ્રી ભાગવત્‌કથાનું વાંચન કરવા ગયા હતા. ત્યાં કથા કરતા-કરતા જ ભાવવિભોર દશામાં તેઓ સમાધિમાં જતા રહ્યા અને એમના પ્રાણ એ અવસ્થામાં જ છૂટી ગયા. આવા દૈવી અને અલૌકિક માતા-પિતાને ત્યાં શ્રી વિજયકૃષ્ણએ જન્મ લીધો હતો.

વિજયકૃષ્ણની બાળલીલાઃ

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે બાળક વિજયને જન્મ પછી એમના મોટાકાકા ગોપીમાધવના વિધવા પત્ની કૃષ્ણમણિને દત્તક સોંપી દેવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ વિજય વધારે પડતું એમનાં મોસાળના ગામ શિકારપુરમાં માં સ્વર્ણમયી પાસે જ રહેતા હતા. વિજય, કૃષ્ણમણિને "માં જનની" અને સ્વર્ણમયીને "માં" કહીને બોલાવતા. એમની પોતાની જન્મદાયી માં પ્રત્યેના કુદરતી આકર્ષણને જોઇને માં કૃષ્ણમણિ થોડા નારાજ પણ રહેતા હતા. જો કે વિજયને બહુ લાંબો સમય કૃષ્ણમણિ માં પાસે રહેવાનો વખત આવ્યો જ નહીં. બાળક વિજયના ઉપનયન સંસ્કાર (જનોઇ) કરવા માટે કૃષ્ણમણિએ ઉત્સવ ગોઠવ્યો હતો અને શિકારપુરથી વિજયને શાંતિપુર બોલાવવાના હતા. પરંતુ તે અગાઉ જ કોલેરાગ્રસ્ત દશામાં માં કૃષ્ણમણિનું મૃત્યુ થઇ ગયું. આ પછી તો વિજયનો ઉછેર માં સ્વર્ણમયીની છત્રછાયામાં જ થવા લાગ્યો.

દરેક મહાપુરુષોનું બાળપણ અનેક રીતે વિશેષ અને અસામાન્ય હોય છે, તેમ વિજયનું બાળપણ પણ બહુ અસામાન્ય રહ્યું. એમનાં ઘરમાં શ્રી શ્યામસુંદરની પરંપરાગત સેવા થતી હતી. ભગવાનને અષ્ટકાલીન સેવા અંગીકાર કરાવવામાં આવતી હતી. બાળક વિજયને પણ રોજ શ્યામસુંદરની સેવા કરવાનું મન થતું, પરંતુ જનોઇ સંસ્કાર થયા પહેલા શ્યામસુંદરના ગર્ભગૃહમાં વિજય માટે પ્રવેશબંધી હતી. એને શ્યામસુંદરની મૂર્તિને નહ્વડાવવાનું, શ્રૃંગાર કરવાનું, ભોજન કરાવવાનું બહુ મન થતું પરંતુ આ બધું એને કરવાની મનાઇ ફરમાવાઇ હતી. બાળક વિજયને આવા બંધન ગમતા નહીં, એને તો શ્યામસુંદરમાં પોતાનો મિત્ર જ જોવામાં આવતો. શ્યામસુંદરને તે "છામછૂન" તરીકે બોલાવતો અને એની સમક્ષ રમતો.

વિજયને જ્યારે પણ મોકો મળતો ત્યારે તે મંદિરમાં ઘુસી જઇને શ્યામસુંદરની મૂર્તિ સાથે રમવા અને વાતો કરવા લાગતો. વિજય એક વાર

માંની નજર ચૂકાવીને મંદિરમાં ઘુસી ગયો અને ગર્ભગૃહમાં ઉંચે મૂકી રાખેલી મૂર્તિને જેમ-તેમ કરીને નીચે ઉતારી. મૂર્તિને પોતાના ખોળામાં મૂકી "છામછૂન ટુ ખા" કહીને વાટકીમાંથી દૂધ પીવડાવવા લાગ્યો. એમ કરવામાં દૂધના થોડા છાંટા જમીન પર પણ ઢોળાયા. એટલામાં માં વિજયને શોધતા-શોધતા મંદિર બાજુ આવી ચઢયા અને આ દશ્ય જોઇને હેબતાઇ ગયા. વાટકીમાંનું મોટાભાગનું દૂધ તો શ્યામસુંદર ખરેખર આરોગી ગયા હતા. માંએ મંદિરમાં બધું પાછું યથાવત ગોઠવી દીધું અને આ વાત પતિને કરી. પિતા તો બાળકની આ લીલા સાંભળીને આસુંભરી આંખે બોલ્યા;"સ્વર્ણમયી ! તારું સૌભાગ્ય છે કે તને આવી લીલા જોવા મળી, આ વાત બીજા આગળ કરતી નહીં."

વિજય જ્યારે પણ ઘરમાં જોવાતો નહીં ત્યારે માં એને શોધવા નીકળતી અને બાળક અચૂક રીતે મંદિરના દરવાજે કે મંદિરની અંદર જ રમતો મળી આવતો. બાળપણમાં વિજય જ્યારે ખૂબ રડતો ત્યારે મંદિરની આરતીનો કે કિર્તનનો અવાજ સાંભળીને ચૂપ થઇ જતો. થોડો મોટો થતાં વિજય શ્યામસુંદર સાથે અનેક પ્રકારના ખેલ કરતો. સંતાકૂકડી રમવી કે બોલ રમતા-રમતા વાતો કરવી, કે દાવ આપવા માટે ઝગડા કરવા, એવું બધું તો દરરોજ થતું. પરંતુ વિજયને શ્યામસુંદરની પૂજા કરવા મળતી નહોતી. વિજયનું સ્વરૂપ એ સમયે બહુ આકર્ષક અને એવું સુંદર હતું કે તેને જોઇને જ લોકો રમાડવા લાગતા. એનાં માથા પરની મોટી જટાઓવાળા ઝુલ્ફાં જોઇને ગામવાળા બધાં એને "જટિયા ગોંસાઇ" ના નામે બોલાવતા.

એકવાર વિજય મંદિરના દરવાજે ઉભો રહીને, દરવાજાની સાંકળ ખખડાવીને, કોઇ સાથે ઝગડો કરતો હતો. એને દરવાજો ખોલીને અંદર જવું હતું, પણ પૂજારીએ જોયું એટલે એને રોકી લીધો, કહે કે જનોઇ થયા વગર અંદર ના જવાય. વિજય શ્યામસુંદરને કહી રહ્યો હતો કે; "આજે રમતમાં તે કેમ અંચિતાઇ કરી ? મારો બોલ લઇને તું અંદર જતો રહ્યો, મારો બોલ પાછો આપી દે, નહીં તો કાલે તારી ખેર નથી. અને જ્યાં સુધી મારો બોલ પાછો નહીં આપે ત્યાં સુધી હું ભોજન પણ નહીં કરું." આ વાત માંએ પણ સાંભળી લીધી. માં વિજયને મનાવીને ત્યાંથી ભોજન કરવા લઇ ગઇ, પરંતુ વિજય ભોજન કર્યા વગર જ સૂઇ ગયો. માંએ મોડી રાત્રે વિજયને અંદરના રૂમમાં કોઇ સાથે વાતો કરતા સાંભળ્યો એટલે એ પથારીમાંથી ઉભી થઇને દરવાજાની પાછળ સંતાઇને વાતો સાંભળવા લાગી.

"તેં સારું કર્યું કે તારી ભૂલ કબુલ કરી લીધી, નહીં તો કાલે રમતમાં હું તને જોઇ લેતો. સારું, પણ તેં ભોજન કેમ ના કર્યું ? મેં તો ગુસ્સામાં ભોજન નહોતું કર્યું. ચાલ હવે આપણે બન્ને સાથે ખાઇ લઇએ." માં આ બધું જોઇને વિજયના મૂળ સ્વરૂપને જાણી ગઇ કે એ કોણ છે ! આ વિશે રાત્રે પૂજારીને પણ સ્વપ્ન આવ્યું કે શ્યામસુંદરે રાત્રે ભોગ ગ્રહણ નથી કર્યો. સવારે એણે સ્વપ્નની વાત માંને કરી. માંએ પછીથી આખી વાતનો ખુલાસો કરીને બધા ઘરવાળાને વિજય અને શ્યામસુંદરની દોસ્તી અને લીલા વિશે જણાવી દીધું.

વિજયના બાળપણના પ્રસંગોઃ એકવાર એક સાધુ ગંગાસાગરની યાત્રાએ જતા રસ્તામાં એમનાં ઘરે રોકાયા હતા. રોજની જેમ પૂજાનો સમય થતાં સાધુ એમની ઝોળીમાંથી શાલિગ્રામ કાઢીને પૂજા કરવા બેઠા. એમને જોઇને વિજયે પણ શાલિગ્રામની પૂજા કરવાની જીદ કરી. એમને પૂજા કરવા ના મળી એટલે મોટેથી ચીસો પાડીને રડવા માંડયું. આ જોઇને સાધુએ એમની ઝોળીમાંથી બીજો સામાન્ય એવો ગોળ પત્થર કાઢીને વિજયને આપ્યો. વિજય તો ગોળ પત્થરને શાલિગ્રામ સમજીને ખૂબ રાજી થઇ ગયો અને આનંદમાં વિભોર થઇ ગયો, એનાં મોંઢા પર એક અલૌકિક પ્રકાશ છવાઇ ગયો. ત્યાર પછી એ તો દરરોજ સવારે આંખો બંધ કરીને વિધિસર એની પૂજા અને સ્તુતિ કરતો હોય એમ શાંતચિત્તે બેસી રહેતો. એને ફૂલ-ચંદન, નૈવેદ્ય, વસ્ત્ર, વગેરે ચઢાવીને પ્રેમથી એની પૂજા કરતો.

એકાદ અઠવાડિયા પછી પેલા સાધુ ગંગાસાગરની યાત્રાએથી પાછા ફરતા ફરીથી એમનાં ઘરે રોકાયા. વાતો-વાતોમાં એમણે પૂછયું; "કેમ છો જટિયા ગોંસાઇ ! તમારા પૂજા-પાઠ કેવા ચાલે છે ?"

આ સાંભળીને વિજયે એનાં શાલિગ્રામ લાવીને સાધુ સમક્ષ મૂકયા અને એકદમ ધ્યાનમાં બેસી ગયો. સાધુએ જોયું કે એમણે આપેલા સામાન્ય પત્થરમાંથી પ્રખર જ્યોતિ-પ્રકાશ નીકળી રહ્યો છે. આ જોઇને સાધુ તો અવાક્ બની ગયા. વિજય ધ્યાનમાંથી ઉભો થયો એટલે એનાં માથે હાથ ફેરવીને માં સ્વર્ણમયીને કહ્યું કે; "એક શાલિગ્રામને જાગૃત કરતા મને વર્ષો નીકળી ગયા, વિજયે એક સામાન્ય પત્થરને સાત દિવસમાં જાગૃત શાલિગ્રામમાં રૂપાંતરીત કરી દીધો. આ કોઇ સામાન્ય બાળક નથી, મોટો થઇને જરૂર એ મહાન ભકત બનશે અને માનવજાતનો ઉધ્ધારક થશે." આ પ્રસંગનો પ્રચાર આખા ગામમાં

થઇ ગયો અને લોકો બાળક વિજયના દર્શને આવવા લાગ્યા.

એક વખતની વાત છે, માં બાળક વિજયને લઇને એક શિષ્યને ત્યાં ગયા હતા. બાળકને એક રૂમમાં સૂવડાવીને માં બીજા રૂમમાં ઘરના લોકો સાથે વાતોએ વળગ્યા હતા. થોડીવારમાં માં બાળકને ઉઠાડવા પેલા રૂમમાં ગયા તો ત્યાં વિજયને જોયો નહીં એટલે વ્યાકુળ થઇ ગયા. શિષ્યના ઘરવાળાઓ પણ આ જોઇને ચિંતામાં મૂકાઇ ગયા અને ગામના ઘરે-ઘરમાં શોધખોળ કરવા માંડી. નાના ગામમાં વાત તરત ફેલાઇ ગઇ અને લોકો વિજયને શોધવા લાગી ગયા. મોડી બપોરે એક પડછંદ, વિરાટ, ગાંડા જેવા લાગતો એક માણસ વિજયને ખભે ઉંચકીને આવ્યો અને માં બેઠા હતા તે રૂમમાં જઇ બાળકને એમના ખોળામાં મુકી દીધો. ગાંડા જેવા માણસે કહેવા માંડયું કે; "આ બાળકને એકલો સૂતેલો જોઇને કેટલાક ડાકૂઓ અહીંથી ઉઠાવીને એને ગીચ જંગલમાં લઇ ગયા હતા. એમની પ્રથા પ્રમાણે મોટી ધાડ પાડતા પહેલા કાલીમાતાના મંદિરમાં એ લોકો સુલક્ષણા બાળકની બલિ ચઢાવતા હોય છે. બાળકને નવા વસ્ત્રો પહેરાવી, મિઠાઇ ખવડાવી, બલિની વેદી પાસે બેસાડીને એ લોકો ખડગ્ લેવા ગયા. આ બધું મેં છૂપાઇને જોઇ લીધું. એ લોકો ખડગ્ લઇને જેવા આવ્યા એવો હું એમની સામે કૂદયો અને ખડગ્ ઝૂંટવીને એમનાં પર તૂટી પડયો. મારું રૌદ્ર સ્વરૂપ જોઇને એ લોકો મને "ભૈરવ" સમજીને ડરના માર્યા જંગલમાંથી ભાગી છૂટયા. એ પછી બાળકને હું અહીં લઇ આવ્યો." આટલું કહીને એ ગાંડા જેવો માણસ ઘરની બહાર નીકળી ગયો. લોકો એની પાછળ જોવા ગયા પણ એ કયાંય જોવાયો નહીં, અદશ્ય થઇ ગયો. ગામવાળાએ કહ્યું કે આ પહેલા આ પાગલને અમે આ વિસ્તારમાં ક્યારેય જોયો નથી.

આમ ભગવાન શ્યામસુંદર જ નૃસિંહ સ્વરૂપે બાળક વિજયનું અનેક રીતે રક્ષણ કરતા હતા. એકવાર માં વિજયને લઇને હોડીમાં બેસી મોડી સાંજે બહારગામથી ઘરે પાછા આવતા હતા. નાની નદીમાં ઓટ આવવાથી હોડી રેતીમાં ફસાઇ ગઇ. નાવિકો પણ પ્રયત્ન કરીને નાવને બહાર કાઢી ના શકવાથી મૂંઝાઇ ગયા. અંધારું થઇ રહ્યું હતું, એવામાં પાણીમાંથી એક દૈત્યાકાર પુરુષ બહાર આવ્યો અને "હો હો !" કરતા નાવને ધક્કો મારીને નાની નદીના પ્રવાહમાંથી ગંગા નદીના મોટા પ્રવાહ સુધી ઘસડીને છોડી આવ્યો. પછી હસતા-હસતા અદશ્ય થઇ ગયો.

આવો જ બીજો એક પ્રસંગ બન્યો હતો. એકવાર માં સ્વર્ણમયી વિજયને લઈને નાવ દ્વારા એમનાં એક શિષ્યને ત્યાં બહારગામ ગયા હતા. એ સમયમાં બંગાળમાં રોડ-રસ્તા દ્વારા વાહનવ્યવહારની મોટી સગવડો નહોતી ઉભી થઇ એટલે મોટેભાગે નાવદ્વારા જ પ્રવાસ કરવો પડતો. નદી રસ્તે ઘણીવાર ડાકુઓ લૂટપાટ ચલાવીને પ્રવાસીઓને મારી પણ નાખતા. સ્વર્ણમયી માં જે નાવ દ્વારા પ્રવાસ કરતા હતા તેના ઉપર ડાકુઓએ હુમલો કરી દીધો. નાવની ઉપર ડાકુઓનો સરદાર ચઢી ગયો અને એનાં સાથીઓને લૂંટ કરવાનો આદેશ આપવા લાગ્યો. માં તો નાવની અંદરના રૂમમાં (કેબિનમાં) બેઠેલા હતા. ડાકુઓનો “હો હલ્લા” અવાજ સાંભળીને વિજય બહાર આવીને જોવા લાગ્યો. ડાકુઓના સરદારને જોઇને વિજય બોલી ઉઠયો; “કોણ ? દુલાલ દાદા, આપ ?” દુલાલ ડાકુ તરત વિજયકૃષ્ણને ઓળખી ગયો અને બોલ્યો; “દાદા ગોંસાઇ ! આપ અહીં છો ?” ત્યાર પછી તો માંને જોઇને દુલાલ બહુ પસ્તાયો અને કહેવા લાગ્યો કે એનાં હાથે એક ભયંકર પાપ થતા રહી ગયું. દુલાલ પહેલા માંઝી-કામ કરતો હતો અને એમનું આખું કુટુંબ પરંપરાથી શાંતિપુરના આચાર્યો દ્વારા દીક્ષા પામતું હતું. એ લોકો કૌટુંબિક પરંપરાથી અદ્વૈતવંશના ભકતો હતા. દુલાલે તરત માફી માંગી અને બધાને સહી-સલામત ઘરે પહોંચાડી દીધાં. ત્યાર પછી તો જીવનના અંત સુધી એ વિજયકૃષ્ણનો ભકત બનીને રહ્યો અને આગળ જતા વિજયકૃષ્ણના કસોટીકાળમાં ઢાલ બનીને એમની પડખે ઉભો રહ્યો હતો.

આવી રીતે વિજયકૃષ્ણના સખા શ્યામસુંદર અનેક રીતે વિજયનું રક્ષણ કરતા અને એની જીવનનૌકાને કોઇ અગમ્ય રીતે પાર ઉતારતા. આવી અનેક લીલાઓ વિજયના બાળપણમાં ભજવાઇ હતી જેની સરખામણી આપણે ભગવાનની વ્રજલીલા સાથે કરી શકીએ. આવી વ્રજલીલાના નાના સ્વરૂપે વિજયના જીવનમાં શ્યામસુંદરની સખાલીલાના પણ અનેક પ્રસંગો બન્યા હતા. સાથે-સાથે કેટલાક પ્રસંગો પરથી વિજયની તીવ્ર મેધાશકિત, જ્ઞાન-ભકિત અને દૈવીશકિતના પરચા પણ મળતા હતા. આવી જ બાળલીલા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના જીવનમાં પણ ભજવાઇ હતી, જે વિગતવાર રીતે શ્રી ચૈતન્યલીલામૃત, શ્રી ચૈતન્ય ભાગવત અને અન્ય ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી છે. આમ ચમત્કારો અને આશ્ચર્યમય લીલાપ્રસંગોથી ભરપૂર વિજયકૃષ્ણનું બાળપણ આગળ વધ્યું અને એમણે કિશોરાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ-૩ :

વિજયકૃષ્ણની કિશોરાવસ્થા

ચંચળતા અને તોફાન-મસ્તીઃ વિજયકૃષ્ણ બાળપણથી જ ચંચળ અને તોફાની હતા. જેમ-જેમ મોટા થતા ગયા તેમ-તેમ એમની મજાક-મસ્તી અને તોફાન વધતા ગયા. ઘરમાં, ફળિયામાં અને ગામમાં એમનાં નામની ધાક પડતી અને લોકો હેરાન-પરેશાન થઇ જતા. ઘરમાં એમને મનગમતી ચીજ-વસ્તુ ના મળે તો આખું ઘર માથે લેતા અને માંને બરાબર થકવી નાખતા. ખાવા-પીવાની વસ્તુઓની સાથે-સાથે ભગવાનને ચઢાવવા માટેના પ્રસાદ-મિઠાઇ વગેરે ચોરીને ખાઇ જતા અને માંએ સેવા માટેની સામગ્રી ફરીથી બનાવવી પડતી. એકવાર એમને એક બિલાડી પાળવાનું મન થયું એટલે જીદ કરીને કહ્યું કે મને કાલના ગામની બિલાડી લાવી આપો. બિલાડી લાવી આપી પણ એ શાંતિપુરની હતી એટલે એમને પસંદ ના પડી. એમનો ગુસ્સો આસમાને ગયો અને ધમપછાડા કરીને રડવા માંડયાં. એ બહાર જઇને ફળિયામાં પડેલી એક મરેલી ગાયની ખોપરી ઘરમાં લઇ આવ્યા અને રસોડામાં ફેંકવા ગયા, પણ માંએ આ જોઇને તરત રસોડાના કમાડ બંધ કરી દીધાં. માં વિજયને સમજાવવા લાગ્યા પણ એ તો ગુસ્સામાં ખોપડી લઇને બહાર જતા રહ્યા અને પાસેના એક કૂવામાં ફેંકી દીધી. પછી ગુસ્સો શાંત થયો એટલે જેમ-તેમ કરીને માંએ વિજયને શાંત પાડીને ભોજન કરાવ્યું. પછીથી ઘરના લોકોએ કૂવામાંથી ખોપરી કઢાવીને કૂવાને પંચગવ્યથી શુધ્ધ કરાવ્યો.

આ સિવાય આડોશી-પાડોશીઓ પણ એમની **"શેતાની"**થી તંગ આવી જતા. ઝાડ પર ચઢીને આવતા-જતા લોકો પર પેશાબ કરી દેતા. ગંગાસ્નાન કરીને આવતા લોકો પર પાણી ફેંકીને ફરીથી સ્નાન કરવા માટે ફરજ પાડતા. ગંગાનદીમાં પોતે સ્નાન કરવા જાય ત્યારે લોકો પર પાણી ઉછાળીને ચિઢવતા, ડૂબકી મારીને સ્નાન કરી રહેલા લોકોના પગ પકડીને ખેંચતા. જેમને તરતા ના આવડતું હોય તે લોકો તો ગભરાઇને ચીસો પાડવા માંડતા. જે લોકોને તરતા આવડતું હોય તે લોકો વિજયને પકડવા જતા, પણ વિજય એમ પકડાય તેમ કયાં હતા ? અને જો પકડાઇ જાય તો હાથ જોડી, કાકલૂદી કરીને છૂટી જતા. એમનાં ચહેરામાં આકર્ષણ અને વાણીમાં એવો

જાદુ હતો કે લોકો એમનાં પર મુગ્ધ થઇ જતા અને પ્રેમ વરસાવતા. એમનાં લાવણ્યમય મુખારવિંદને જોઇને લોકોના મન અને પ્રાણ ઠંડા થઇ જતા. એમનાં તોફાનથી હેરાન થયેલા લોકો એમને શિક્ષા કરવા માંગે તો પણ નહોતા કરી શકતા, ઉલટાનું એમને વહાલ કરી બેસતા.

વિજયકૃષ્ણને પક્ષીઓ પાળવાનો પણ બહુ શોખ હતો. ઘરના વાડામાં એમણે મોટી સંખ્યામાં કબૂતરો પાળી રાખેલા. દરરોજ દાણા નાખીને એમને ખવરાવવામાં અને કબૂતરોનાં "ગુટર ગુ" સાંભળવામાં એમને અનેરો આનંદ આવતો. પણ એમનાં કબૂતરો સિવાય જો બીજા કોઇના કબૂતર પણ એમને ગમી જાય તો ઉઠાવી લાવવામાં જરાય વિલંબ ના કરે. બીજાના કબૂતર લઇ આવ્યા પછી પાછા આપવામાં પણ ઝગડો કરે અને દાવ સીધો ના પડે તો માં પાસે એની કિંમત અપાવીને વાત મનાવવાની કોશિશ કરે. છેવટે કબૂતર પ્રેમથી "મફત"માં પણ મળી જાય એવું પણ બને. વિજય એક વાર એક મુસલમાન "ચાચા"નો એક સુંદર અને વાચાળ પોપટ ઉઠાવી લાવ્યા અને એક ઝાડ પર છૂપાવી દીધો. પેલા પોપટનો માલિક શોધતો-શોધતો વિજયકૃષ્ણ પાસે પહોંચી ગયો અને પૂછપરછ કરવા લાગ્યો. પણ વિજયકૃષ્ણ જવાબ આપવાની જગ્યાએ એકદમ ચૂપ જ રહ્યા. "હા કે ના" કંઇ જ બોલ્યા નહીં, એટલામાં પોપટ એનાં માલિકને જોઇને "ચાચા" કહીને બોલવા માંડયો. પછી પોપટ પાછો આપ્યા સિવાય એમને કોઇ છૂટકો જ નહોતો.

વિજયકૃષ્ણએ શાંતિપુરમાં એમની ઉંમરના મિત્રોની ટોળી બનાવી હતી. આ મિત્રો એમનાં "જીગર-જાન" હતા, એમની સાથે આખો દિવસ "ધીંગા-મસ્તી" કરતા. ગામમાં માખણ, દૂધ, દહીં, પનીર, વગેરે વેચવા આવતી ગોવાલણોને પરેશાન કરતા. એમનાં દૂધ-દહીં ઝૂંટવીને ખાઇ જતા. ખાડો કરીને એનાં પર ઘાસ-ફૂસ વગેરે નાખીને ઢાંકી દેતા, ગોવાલણો એનાં પરથી ચાલવા જાય અને પડી જાય એટલે એનાં પનીર, દહીં, વગેરે ખાઇ જતા. પણ ગરીબ ગોવાલણ રડીને ફરીયાદ કરે એટલે એમનું કૂમળું હ્રદય રડી ઉઠે, તરત એને માં પાસે લઇ જઇને એનાં પૈસા અપાવી દે. માં આવી ગરીબ ગોવાલણોને પૈસા તો આપે જ અને પ્રેમથી જમાડે પણ ખરી.

વિજયકૃષ્ણએ એમનાં સખાઓ સાથે એક નાટક મંડળી બનાવી હતી. એમનાં અને આજુ-બાજુના ગામોમાં જઇને શાસ્ત્રો અને પુરાણોની કથા સાથે

સંગીત વગાડીને નાટકોના ખેલ કરતા. લોકોના ઘરોમાં જઇને પરાણે નાટક-સંગીતના ખેલ કરતા અને જો કોઇ એમાં અડચણ ઉભી કરે તો પછી એનું આવી બનતું. મિત્રો સાથે મળીને એને ખૂબ પરેશાન કરતા અને ચિડવતા. શાંતિપુર અને આજુબાજુના ગામોમાં બહારથી ધંધાદારી નાટક મંડળીઓ આવીને ખેલ કરતી. વિજયકૃષ્ણને આવા નાટકો જોવાનો પણ બહુ શોખ હતો, તેમની મિત્રમંડળી સાથે અવાર-નવાર તેઓ આવા નાટકો જોવા જતા. એમાં રામલીલા, કૃષ્ણલીલા, જેવા પુરાણોને આધારિત નાટકો અને સંગીતના જલસાઓ થતા. વિજયકૃષ્ણ એમનાં મિત્રો સાથે શાંતિપુરની ગંગાનદીના સામે કિનારે આવેલા કાલના ગામમાં પણ આવા નાટકો જોવા જતા.

એક વાર એમને કાલનામાં નાટક જોવા જવું હતું. મિત્રોએ ભેગા મળીને શાંતિપુરના નદી કિનારેથી કોઇ માઝીની નાવ ઉઠાવી લીધી અને જાતે નાવ હંકારીને કાલના પહોંચી ગયા. રાત્રે પાછા ફરતા તોફાની વરસાદ શરૂ થયો એટલે ભાડાની નાવમાં બધાં શાંતિપુર આવી ગયા. પેલા માઝીની નાવ કાલનાના કિનારે પડી રહી. વિજયકૃષ્ણને મનમાં થયું કે આ સારું ના કહેવાય, પેલા નાવિકને બહુ નુકશાન થશે. વિજયકૃષ્ણએ ઘરે આવીને માંને સાચી હકીકત જણાવી દીધી. શાંતિપુરમાં સવારે પેલા માઝીએ પોતાની નાવ કિનારે બાંધેલી ના જોઇ એટલે એ તો દુઃખી થઇને કકળાટ કરવા લાગ્યો. ગરીબ માઝીની રોજી-રોટી નાવના આધારે જ ચાલતી હતી. વિજયકૃષ્ણને ખબર પડી કે ગરીબ માઝી બહુ કકળાટ કરે છે એટલે એમનું હૃદય રડી ઉઠયું. માંને કહ્યું કે પોતે જઇને માઝીને બધી સાચી હકીકત કહીને એની નાવ કયાં પડી છે તે બતાવી આવશે. માંએ કહ્યું કે; "તમે લોકોએ માઝીને જણાવ્યા વગર એની નાવ લઇ જઇને મોટો ગુનો કર્યો છે. એ લોકો અભણ છે, એમને ખબર પડશે કે આ કારસ્તાન તારું છે તો એ લોકો ગુસ્સે થઇને તને મારશે. તું હવે એમની પાસે જઇશ નહીં." પણ વિજયકૃષ્ણ માંની વાત સાથે સંમત ના થયા. એમને તો નાવિકને સાચી વાત જણાવી દેવી હતી. માં પણ વિજયકૃષ્ણની દયા અને સત્યતા સામે પીગળી ગયા. માં પાસેથી પૈસા લઇને એ પેલા માઝી પાસે ગયા અને સાચી વાત કહી દીધી. નુકસાનીના પૈસા મેળવીને તથા સાચી વાત સાંભળીને માઝીનો ગૂસ્સો જતો રહ્યો. એ પણ વિજયકૃષ્ણની હિંમત અને સચ્ચાઇ જોઇને બધું ભૂલી ગયો અને કાલના જઇને નાવ લઇ આવ્યો. વિજયકૃષ્ણ માઝીની ખુશી જોઇને આનંદથી પાછા ઘરે આવી ગયા.

સત્ય, સેવા અને કરૂણા : વિજયકૃષ્ણ બાળપણમાં જેટલા તોફાની અને ચંચળ હતા, એટલા જ સત્યવક્તા, નિર્ભય અને દયાળુ હૃદયના હતા. નાનપણથી જ એટલા ચારિત્ર્યવાન અને સેવાભાવી હતા. મિત્રો સાથે મળીને તોફાન-મસ્તી જરૂર કરતા પણ સાથે-સાથે સેવા અને પરોપકારના કામો પણ કરતા. ગરમીના દિવસોમાં પાણીની પરબ ખોલીને વટેમાર્ગુઓ અને પશુ-પક્ષીઓને પાણી પીવડાવીને આનંદ માણતા. વરસાદમાં શાંતિપુરના રસ્તાઓ પાણી અને કાદવ-કીચડથી ખરાબ થઇ જતા, તો વિજયકૃષ્ણ મિત્રો સાથે મળીને સાફ-સફાઇનું અભિયાન ચલાવતા. શાંતિપુરના ગંગાકિનારે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે ન્હાવાના જુદા-જુદા ઘાટ નહોતા, આનાં કારણે સ્ત્રીઓને ન્હાવામાં બહુ તકલીફ પડતી. અસામાજિક તત્ત્વો આનો લાભ ઉઠાવીને સ્ત્રીઓની છેડતી કરતા હતા. વિજયકૃષ્ણએ મિત્રો સાથે મળીને સ્ત્રીઓ માટે એક જૂદો ઘાટ ઉભો કરી દીધો. પણ અસામાજિક તત્ત્વોએ આનો વિરોધ કરીને વિજયકૃષ્ણની મંડળીને પરેશાન કરવા માંડી, એમાં વિજયકૃષ્ણને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન પણ થયો. આ બધું જોઇને ગામના અમુક આગેવાન અને વિચારશીલ લોકોએ આ બાબત એમનાં હાથમાં લીધી. એમણે બાળકોનાં આ કામની પ્રશંસા કરી અને ઘાટના રક્ષણ માટે સરકારી અધિકારી અને પોલીસની મદદ લીધી. પછી પોલીસપહેરાને કારણે સ્ત્રીઓ માટેના જુદા ઘાટની કાયમી વ્યવસ્થા ઉભી થઇ ગઇ. વિજયકૃષ્ણની મિત્રમંડળીના આ સુંદર કામની ચારેબાજ વાહ-વાહ થઇ ગઇ.

વિજયકૃષ્ણ કયારેક મિત્રો સાથે જે ધીંગા-મસ્તી કરતા એમાં માર-પીટ પણ થઇ જતી. આમાં એકવાર વિજયકૃષ્ણના મોંઢા પર એક ઘા પડી ગયો અને લોહી નીકળવા માંડયું. આ ઘાની નિશાની આજીવન એમનાં મોંઢા પર રહી ગઇ હતી. પાછળથી ગોસ્વામીજી આ ઘા શિષ્યોને બતાવીને એમનાં બાળપણના તોફાન-મસ્તીની વાતો કરતા. એક વાર મિત્રમંડળી સાથે ડાકુઓની લડાઇનો ખેલ રમતા-રમતા વિજયકૃષ્ણના હાથે એમનાં મિત્રને ચાકૂ વાગી ગયું. મિત્ર તો બેભાન થઇને પડી ગયો અને ઘા પરથી બહુ લોહી નીકળવા લાગ્યું. આ જોઇને બીજા બધાં મિત્રો તો સ્થળ છોડીને ભાગી ગયા પણ વિજયકૃષ્ણ મિત્રની સેવામાં છેક સુધી સાથે રહ્યા અને પાટા-પિંડી કરીને મિત્રને ભાનમાં લાવ્યા. આ સમાચાર સાંભળીને મિત્રના માં-બાપ ઘટનાસ્થળે દોડી આવ્યા. મિત્રએ તો વિજયકૃષ્ણનો બચાવ કર્યો કે એમણે જાણી-જોઇને નથી

વાગાડયું, રમતમાં ભૂલથી વાગી ગયું છે. જો કે વિજયકૃષ્ણએ એમની ભૂલ કબૂલ કરી લીધી અને માફી પણ માંગી લીધી. મિત્રના માં-બાપ પણ કંઇ બોલ્યા વિના પુત્રને સાથે લઇને ઘરે જતા રહ્યા. પછીથી એ મિત્ર જ્યાં સુધી સાજો ના થયો ત્યાં સુધી વિજયકૃષ્ણએ એની સેવા કરી. એનાં ઘરે વારે-વારે શ્યામસુંદરનો પ્રસાદ પણ મોકલાવ્યો અને એમની સચ્ચાઇ અને મિત્રતાની ભાવનાનું ઉદાહરણ બેસાડયું.

ગરીબ અને બિમાર લોકોની સેવા-ચાકરી કરવામાં પણ વિજયકૃષ્ણ અને એમની મિત્રમંડળી હંમેશાં આગળ રહેતી. કોલેરા, શીતળા જેવા રોગોનો ઉપદ્રવ થયો હોય, વરસાદ કે દુઃકાળનું સંકટ પડયું હોય, તેવા દિવસોમાં રોગીઓની કે આફતગ્રસ્ત લોકોની સેવા કરવામાં લાગી જતા. બિમાર લોકો માટે દવાની વ્યવસ્થા કરવી, ભૂખ્યા લોકો માટે ભોજનની વ્યવસ્થા કરવી, કે મરનાર લોકોના અગ્નિ-સંસ્કાર કરવા, વગેરે, સાચા સેવાભાવથી કરતા. દિવસ કે રાત, સમયની રાહ જોયા સિવાય, કોઇના આમંત્રણની રાહ જોયા વિના, હંમેશાં મિત્રો સાથે પહેલા હાજર થઇ જતા.

એકવાર રાત્રે વણકરોની વસાહતમાં આગ લાગી ગઇ. લોકો દાઝવાથી અને આગના ભયથી બેબાકળા બનીને રડા-રોડ કરવા લાગ્યા. વિજયકૃષ્ણ અને એમનાં મિત્રો જાનની પરવા કર્યા વિના આગને હોલવવા માટે કૂદી પડયા અને વણકરોના જાન-માલને ભસ્મ થતા બચાવી લીધાં.

એક વાર સખત વરસાદમાં એક નાનું બાળક ગંગાનદીના નાના પ્રવાહમાં લપસીને પડી ગયું. પછી તણાઇને નદીના મુખ્ય પ્રવાહમાં વહેવા લાગ્યું. આ જોઇને વિજયકૃષ્ણ ગંગાનદીના વેગીલા પ્રવાહમાં કૂદી પડયા. બાળક તો મરણતોલ થઇ ગયું હતું પણ વિજયકૃષ્ણ એને બચાવીને બહાર લઇ આવ્યા, પછી પોતે પણ બેભાન થઇને પડી ગયા. જ્યારે ભાનમાં આવ્યા ત્યારે જોયું કે નાના બાળકની માં એનાં બાળકનો જીવ બચી ગયાની ખુશીમાં રડી રહી છે અને એમનાં ઠંડા પડી ગયેલા હાથ-પગ દબાવી રહી છે.

વિજયકૃષ્ણ પોતે ઉચ્ચ સંસ્કાર ધરાવતાં એક ચારિત્ર્યવાન કિશોર હતા અને પોતાની કૌટુંબિક અને સામાજિક ફરજો પ્રત્યે પણ અતિ સજાગ રહેતા હતા. અગાઉ જણાવ્યું તેમ સત્ય, ન્યાય અને ફરજ માટે તેઓ કદી પણ પાછી પાની કે બ્હાનાબાજી નહોતા કરતા. પરંતુ તેમની સાથે તેમનાં મિત્રોને

પણ આવા ઉચ્ચ આદર્શ પાળવા માટે આગ્રહ કરતા. એમનાં મિત્રોથી ભૂલમાં પણ કોઇ ચારિત્ર્યભંગ થઇ જતો કે અનીતિપૂર્વકનું કોઇ કામ થઇ જતું તો તે વિજયકૃષ્ણની નજરમાંથી ઉતરી જતો કે એમનાં પુણ્યપ્રકોપનો ભોગ બનતો. વિજયકૃષ્ણ એવા મિત્રને ઉપેક્ષા, દંડ, સમજાવટ અથવા પ્રેમભર્યા વ્યવહાર દ્વારા પાછો યોગ્ય રસ્તા પર લઇ આવતા.

એવો એક મિત્ર ખરાબ સંગમાં પડીને ખરાબ કામો કરવા લાગ્યો હતો. એકવાર એ થોડો દારુનો નશો કરીને વિજયકૃષ્ણની સામે આવ્યો. એનાં વિશે જાણીને વિજયકૃષ્ણને એનાં પર બહુ ગુસ્સો આવ્યો અને એની સાથેના બધાં સંબંધ તોડી નાખ્યા. મિત્રને જ્યારે પસ્તાવો થયો ત્યારે માફી માંગીને વિજયકૃષ્ણને મનાવવાની બહુ કોશિશ કરી પણ તેમાં સફળ ના થયો. આખરે અંતરની પીડા સાથે એ ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો. બહુ શોધ-ખોળ કરવા છતાં જ્યારે એનો પત્તો ના મળ્યો ત્યારે વિજયકૃષ્ણને પણ બહુ ચિંતા થવા લાગી. પણ એ મિત્ર તો સંસાર છોડીને સંન્યાસી બની ગયો હતો. આશરે ૨૫ વર્ષ પછી જ્યારે એ મિત્રને ગોસ્વામીજીના આધ્યાત્મિક જીવન વિશે જાણકારી મળી ત્યારે તેમને મળવા માટે એ શાંતિપુર પહોંચ્યા. શ્રી ગોસ્વામીજી એ મિત્રને જોઇને સામેથી મળવા માટે દોડયા અને કિશોરવયમાં કરેલા કઠોરતાભર્યા વર્તન માટે માફી માંગી. જોકે એ મિત્રએ શ્રી ગોસ્વામીજીને ભેટીને કહ્યું કે "માફી તો મારે તમારી માંગવાની છે. તમારા એ કઠોર પ્રતિભાવને કારણે જ મારી દષ્ટિ બદલાઇ ગઇ. મને સત્યનું ભાન થયું અને સંસારની ક્ષણભંગુરતા જોઇને જીવન પ્રત્યે વૈરાગ્ય પેદા થઇ આવ્યો. હું સંન્યાસી બની ગયો છું અને હવે મેં ભગવદ્કૃપાથી મનની શાંતિ પણ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. આ બધાં માટે હું આપનો ૠણી છું."

વિજયકૃષ્ણના કુટુંબની એક સ્ત્રીનો પતિ ઘરમાં એક વેશ્યાને લઇ આવ્યો હતો અને પત્નીને બહુ પરેશાન કરતો હતો. એ બહેને આ સમાચાર વિજયકૃષ્ણને પહોંચાડયા એટલે મિત્રોને સાથે લઇને એમનાં ઘરે પહોંચી ગયા. એ પુરુષ અને વેશ્યાને એવા ડરાવ્યા-ધમકાવ્યા કે બન્ને ગભરાઇ ગયા. વેશ્યા તરત ઘર છોડીને ભાગી ગઇ અને ધીમે-ધીમે પુરુષના વર્તનમાં અને ચારિત્ર્યમાં એવું પરિવર્તન આવી ગયું કે એ સુધરી ગયો અને સામાન્ય જીવન જીવવા લાગ્યો. પતિ-પત્ની બન્ને સુખી થયા.

શાંતિપુરમાં વાર-તહેવારે મેળા -પ્રદર્શન ભરાતા હતા. આવા મેળામાં ઘણીવાર બહારથી અસામાજિક તત્વો આવીને ભળી જતા અને સ્ત્રીઓની છેડતી કરતા, અત્યાચાર કરતા અને એકલ-દોકલ સ્ત્રીને જોઇને એને લૂંટી લેતા. આ બધું જોઇ-સાંભળીને વિજયકૃષ્ણએ મિત્રો સાથે મળીને સ્વયંસેવકોની ફરજ બજાવવાનું શરૂ કર્યું. મેળામાં જઇને એ લોકો અવર-જવર પર નજર રાખતા અને જ્યાં પણ આવા પ્રસંગ નજરે પડતા ત્યાં અસામાજિક તત્ત્વોને પકડીને ફટકારતા અને દંડ આપતા. એમનાં આવા સેવા અને શિસ્તભર્યા કામોને કારણે મેળામાં શાંતિ અને સુરક્ષા ઉભી થઇ ગઇ અને ધીમે-ધીમે હંમેશાં માટે લોકો નિર્ભય બનીને મેળા-પ્રદર્શનોનો આનંદ માણવા લાગ્યા.

શ્રી વિજયકૃષ્ણમાં નાનપણથી જ દયા અને કરૂણાના ભાવ એટલા દ્રઢ હતા કે તેઓથી કોઇનું દુઃખ જોવાતું નહીં. સાધુ-સંતો, ગરીબો અને પીડીતોને જોઇને એમનું હ્રદય પીગળી જતું. એકવાર એમનાં ઘરે શ્યામસુંદરજીના ઉત્સવ નિમિત્તે બ્રહ્મભોજન ગોઠવાયું હતું. તે સમયે એક વૈષ્ણવ-સાધુ ભિક્ષા લેવા માટે આવી પહોંચ્યા, પરંતુ ઘરવાળાઓએ સાધુને કહ્યું કે પહેલા બ્રાહ્મણોને જમાડયા પછી જ સાધુને ભિક્ષા આપવામાં આવશે. આ સાંભળી વિજયકૃષ્ણએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે ભગવાનને પ્રસાદ ધરાવી દેવામાં આવ્યો છે તો પછી આંગણે આવેલ વૈષ્ણવ-સાધુને ભિક્ષા આપવામાં શું વાંધો છે ? પણ એમનાં કુટુંબીજનોએ એમની વાત માની નહીં એટલે વૈષ્ણવ સાધુ ભૂખ્યા-તરસ્યા એમની કુટિયા પર પાછા જતા રહ્યા. વિજયકૃષ્ણ તરત એ બાબાજીની પાછળ ગંગાનદીના દૂરના કિનારે એમની કુટિયા સુધી ચાલતા-ચાલતા ગયા અને એમનું રહેઠાણ જોઇ આવ્યા. બ્રહ્મભોજન થઇ ગયું એટલે વિજયકૃષ્ણ એક પતરાળીમાં પ્રસાદ લઇને પેલા બાબાજીની કુટિયા પર ગયા અને એમને પ્રેમથી ભોજન કરાવી આવ્યા. ત્યાર પછી ઘણીવાર એ શ્યામસુંદરનો પ્રસાદ કે ભોજન ઘરેથી છૂપાવીને લઇ જતા અને એ વૈષ્ણવ બાબાજીને જમાડી આવતા. એ વૈષ્ણવ સાધુ ઉચ્ચ કોટિના ભજનાનંદી મહાત્મા હતા અને દિવસમાં એક જ વાર માધુકરી કરવા નીકળતા. ભિક્ષામાં સૂકી રોટલી વગેરે જે કંઇ મળી જતું તે પોતાની કુટિયા પર લાવી, પાણીમાં પલાળીને ખાઇ લેતા.

એકવાર દૂરના એક ગામથી કેટલાક લોકો ગંગાસ્નાન કરવા શાંતિપુર આવેલા, તેમાં એક ગરીબ માં અને એનો એક પુત્ર પણ સામેલ હતા. શાંતિપુર

આવીને બાળક શીતળાના રોગનો શિકાર થયો અને બિમાર થઇ ગયો. ગામવાળા લોકો તો માં અને બાળકને નિરાધાર દશામાં ત્યાં છોડીને એમનાં ગામ પાછા ચાલ્યા ગયા. બિમાર બાળકને લઇને માં શાંતિપુરમાં રસ્તાને કિનારે નિઃસહાય દશામાં પડી રહી હતી. વિજયકૃષ્ણની નજરે આ કરૂણ ઘટના પડી ગઇ. આખી વાત જાણીને એ પોતે પણ રડવા માંડયાં અને એક પાલખી મંગાવીને ગરીબ માં-બેટાને એમનાં ઘરે લઇ ગયા. થોડા દિવસ પોતાને ત્યાં રાખીને વિજયકૃષ્ણ તથા માં સ્વર્ણમયીએ આ બાળકની સારવાર, સેવા-ચાકરી કરી. બાળક સાજો થઇ ગયો એટલે એમનાં ગામ પાછા જતી વખતે બાળકની માં કૃતજ્ઞતાભરી અને અશ્રુસભર આંખે વિજયકૃષ્ણ સામે જોવા લાગી. વિજયકૃષ્ણ પણ ગરીબ માં અને દુર્બળ બાળકની સામે જોઇને રડવા લાગ્યા. આડોશ-પાડોશના લોકો પણ આ દૃશ્ય જોઇને તથા વિજયકૃષ્ણના આવા અલૌકિક દયાભાવ અને સેવા-સંસ્કારને જોઇને ભાવમગ્ન થઇ ગયા.

નિર્ભયતા અને ન્યાયઃ શ્રી વિજયકૃષ્ણમાં ઉચ્ચ કોટિના અનેક ગુણો હતા, જે ફક્ત અવતારી પુરુષોમાં કે સંતોમાં જ જોવા મળે. નિર્ભયતા, ન્યાયપરાયણતા અને સત્યપરાયણતા પણ વિજયકૃષ્ણમાં આ પ્રકારે બાળપણથી જ જોવા મળતા હતા. સામે કોઇ ગમે તેવો મોટો માણસ કે અધિકારી પુરુષ હોય પણ એ કોઇથી પણ ડર્યા વગર સાચી વાત કહેતા. ન્યાય અપાવવા કે મેળવવા માટે એ કોઇ પણ સંજોગોમાં ડર્યા વગર નિર્ભયતાથી સામનો કરતા.

વિજયકૃષ્ણને ઘોડેસવારી કરવાનો બહુ શોખ હતો. કોઇનો સારો ઘોડો છૂટો ફરતો જોવાય તો માલિકની પરવાનગી લીધા વગર તેનાં પર ચઢીને ઘોડેસવારી કરી લેતા. એકવાર શાંતિપુર પાસના એક જમીનદાર અંબિકાબાબુનો સુંદર ઘોડો જોઇને વિજયકૃષ્ણ અને મિત્રમંડળીએ સાથે મળીને ઘોડો ચોરી લીધો અને એક સ્થળે સંતાડી દીધો. વારાફરતી દરરોજ એનાં પર મિત્રો સાથે ઘોડેસવારીનો આનંદ માણતા. જમીનદાર અંબિકાબાબુએ ઘોડાની બહુ શોધખોળ કરાવી પણ કોઇ પત્તો મળ્યો નહીં. આખરે એમને વિજયકૃષ્ણના કિશોર મિત્રોની પૂછપરછ કરી ત્યારે કોઇએ કાંઇ માહિતી આપી નહીં. પણ જ્યારે અંબિકાબાબુએ વિજયકૃષ્ણને આ વાત પૂછી ત્યારે એમણે બધી સાચી હકીકત જણાવી દીધી અને ઘોડો ક્યાં સંતાડયો હતો, તે પણ બતાવી દીધું.

અંબિકાબાબુએ વિજયકૃષ્ણની સત્યપ્રિયતા અને નિર્ભયતા જોઇને આ ઘોડો વિજયકૃષ્ણને જ ભેટ આપી દીધો.

એકવાર શાંતિપુરના ડેપ્યુટી કલેકટર શ્રી ઈશ્વરચંદ્ર ઘોષાલનો સુંદર ઘોડો વિજયકૃષ્ણએ ઉઠાવી લીધો અને મિત્રો સાથે ઘોડેસવારીનો આનંદ માણવા લાગ્યા. જ્યારે પકડાઇ ગયા ત્યારે બીજા બધાં મિત્રો તો પલાયન થઇ ગયા, પણ વિજયકૃષ્ણને ઘોડા સહિત પકડીને ડેપ્યુટી કલેકટર પાસે હાજર કરવામાં આવ્યા. ઘોષાલ સાહેબે વિજયકૃષ્ણને કડકાઇથી ધમકાવીને પૂછયું ત્યારે એમણે ડર્યા વિના જવાબ આપ્યો કે; **"તમારા સરસ ઘોડાને જોઇને મને સવારી કરવાનું મન થઇ ગયું. અમે માંગીએ ત્યારે તમે આપતા નથી એટલે ચોરી કરીને સવારીનો આનંદ માણીએ છીએ."**

આવો સાચો અને નિર્ભયતાપૂર્વકનો જવાબ સાંભળીને ઘોષાલ સાહેબ તો અંજાઇ ગયા અને બોલ્યા કે; "તું હવે આ રીતે ઘોડો ના લઇ જઇશ. સવારી કરવી હોય તો મને કહી દેજે, એનાં પર જીન અને લગામ પહેરાવીને તને ઘોડેસવારી કરવા આપીશ. એમ નહીં કરે અને ક્યાંક તું પડી જઇશ તો બહુ વાગશે." આ પછી એમણે ઘોડાના રખેવાળને સૂચના આપી દીધી કે વિજયને જ્યારે પણ ઘોડો જોઇએ ત્યારે એને સજાવીને આપી દેવો. આમ વિજયકૃષ્ણ એમનાં ઉચ્ચ ગુણોને કારણે બધાંના લાડલા અને પ્રેમપાત્ર બની જતાં.

એમની નિર્ભયતાનો આવો બીજો સચોટ પ્રસંગ બન્યો હતો. તે સમયે બંગાળમાં જમીનદારોનું બહુ વર્ચસ્વ હતું અને મહેસૂલ વસૂલ કરવા તેઓ ગરીબ પ્રજા પર અમાનુષી અત્યાચારો પણ કરતા. એકવાર વિજયકૃષ્ણ મિત્રો સાથે એક જમીનદારની કોઠી પાસેથી પસાર થતા હતા. એમણે જોયું કે જમીનદારે એક ગરીબ ખેડૂતને જમીન પર પાડી નાખ્યો હતો. પૈસા વસૂલી માટે ગરીબ માણસની છાતી પર એક લાકડી મૂકીને એનાં બે છેડા પર બે માણસોને ઉભા કરી દીધાં હતા. છાતી પર દબાણ આવવાથી એનાં મોંઢામાંથી લોહી નીકળી આવ્યું અને એ મરવા જેવો થઇ ગયો. વિજયકૃષ્ણના મિત્રો તો આ બધું જોઇને ત્યાંથી ભાગી ગયા પણ એમણે તો પેલા જમીનદારને પડકાર્યો અને મોટેથી ચીસ પાડીને બોલ્યા કે; **"તમે માણસ નથી, રાક્ષસ છો. આ માણસ મરી જશે. તમે તમારું ભલું ઇચ્છતા હોવ તો આને તરત જ છોડી મૂકો."**

જોશમાં આવું બોલીને વિજયકૃષ્ણ તો નીચે પડીને બેભાન થઇ ગયા. વિજયકૃષ્ણના પ્રકોપને જોઇને જમીનદારે એ ગરીબને તરત છોડી મૂકયો. પણ જ્યારે વિજયકૃષ્ણ ભાનમાં આવ્યા ત્યારે એમને પૂછયું કે; "તું કોણ છે? મારી સામે આ રીતે બોલવાની તારી હિંમત કેવી રીતે થઇ? તેં તો મને પણ ધમકાવી નાખ્યો."

વિજયકૃષ્ણએ કહ્યું કે; "**હું ગોંસાઇ બાળક છું, મેં જે કહ્યું એ સાચું જ છે**. તમે રાક્ષસ જેવું કામ કરતા હતા એટલે જ મેં એવું કહ્યું."

જમીનદાર એ વખતે તો ત્યાંથી જતા રહ્યા, પરંતુ એમનાં અત્યાચારો તો ચાલું જ રહ્યા. એણે એક ગરીબ વિધવા પર મહેસૂલની રકમ ઉઘરાવવા માટે હુમલો કરાવ્યો. વિધવાને બહુ ફટકારી અને એનાં ઘરમાં જઇને બધું તોડી-ફોડી નાખ્યું અને ચૂલા પર મૂકેલી ભાતની હાંડી પણ લાત મારીને ફગાવી દીધી. આખરે એ વિધવાએ જમીનદારને એવો શ્રાપ આપ્યો કે- **તેં જેવું મારી સાથે કર્યું છે, તેવું જ તારી પત્ની સાથે પણ થશે**.- આ પછી થોડા દિવસોમાં જમીનદારની પડતી શરૂ થઇ ગઇ. એક કોર્ટ કેસમાં એ હારી ગયો અને જેલમાં જ બિમાર પડીને રિબાઇને મોતને ભેટયો. એની બધી સંપત્તિની હરાજી થઇ ગઇ. કેટલાક લોકોએ એની વિધવા પત્ની પર એ જ રીતે હુમલો કર્યો જે રીતે જમીનદારે પેલી વિધવા બાઇ પર કર્યો હતો. આમ એ વિધવાબાઇનો શ્રાપ પણ સાચો પડયો.

આ વિશે શ્રી ગોસ્વામીજી એમનાં શિષ્યોને કહેતા; "**નિરાધાર, ગરીબ અને પીડીત વ્યકિતઓના નિઃસાસા કે શ્રાપમાં બહુ શકિત હોય છે. એને કોઇ ટાળી નથી શકતું.**" વિજયકૃષ્ણના બાળપણમાં સો જેટલા બાળકો તથા કિશોરોનું એક મંડળ બની ગયું હતું. વિજયકૃષ્ણના એક મિત્ર આ વિશે કહેતા કે; "જો કે વિજયકૃષ્ણ અમારામાં સૌથી નાની ઉંમરના હતા, તેમ છતાં એમનાં અલૌકિક ગુણ, સંસ્કાર, તેજસ્વિતા અને નેતાગીરીના કુદરતી લક્ષણોને કારણે અમે લોકો તેમને અમારા નેતા માનતા અને એમની સૂચના પ્રમાણે જ બધાં કામો કરતા. એમનાં ચહેરા પર એવું તેજ અને આકર્ષણ હતું કે અમે બધાં એમનાં ખેંચાણમાં આવી જતા. એમની વાતોને નકારવાની શકિત અમારામાં નહોતી. એમની દયા, કરૂણા અને સત્યપ્રિયતાના ગુણોને કારણે તેઓ નાનપણથી જ બધાં કરતાં જુદા તરી આવતા હતા."

અગાઉ જણાવ્યું તેમ માં સ્વર્ણમયી અને એમનો પરિવાર વૈષ્ણવાચાર્યના વંશજ તરીકે શિષ્યોને દીક્ષા આપવાનો અને ધર્મપ્રચાર કરવાનો અધિકાર ધરાવતા હતો. માં સ્વર્ણમયી એમનાં બે પુત્રો, વ્રજગોપાલ અને વિજયકૃષ્ણને સાથે રાખીને ગામ-પરગામ એમનાં શિષ્યોને ત્યાં પધરામણી કરવા જતા અને વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર કરતા. માંનો વ્યવહાર અને આચાર હંમેશાં સત્યપ્રિય અને નીતિમય રહેતો. આવા બીજા આચાર્ય કુટુંબો પણ શાંતિપુર અને નદીયા જીલ્લામાં વસતા હતા અને ધર્મપ્રચાર કરતા હતા. જો કે એમાંના મોટાભાગના આચાર્યોના આચાર-વિચાર અને લક્ષણો વિજયકૃષ્ણના પરિવાર જેવા નહોતા. એ લોકો ધર્મપ્રચારના નામે પૈસા ભેગા કરતા અને પ્રજા સાથે અયોગ્ય વ્યવહાર કરતા. એમનાંમાં કલિયુગના બધાં તામસિક ગુણો આવી ગયા હતા. આવા એક વૈષ્ણવાચાર્ય પરિવારે એક ગોવાળના એક સામાન્ય અપરાધને બહુ મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું અને એને ત્રણસો રૂપિયાનો દંડ કરી દીધો. જ્યારે ગરીબ ગોવાળ એ દંડની રકમ ભરપાઇ કરી ના શક્યો ત્યારે એને સમાજમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો. ધોબી, નાઇ જેવા લોકોને પણ ધમકી આપીને એ ગોવાળ સાથેના વ્યવહાર બંધ કરાવી દીધાં. જ્યારે વિજયકૃષ્ણને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે પેલા ગોવાળના ગામમાં જઇને એના જ્ઞાતિવાળાને ભેગા કર્યા. ગોવાળને બધાની સમક્ષ હાજર રાખીને સાચી માહિતી મેળવી. ગોવાળની દુઃર્દશા સાંભળીને વિજયકૃષ્ણને પણ રડવું આવી ગયું. જ્ઞાતિના માણસો તો પહેલેથી જ ગોવાળના કુટુંબની સાથે હતા પણ આચાર્યના ડરને કારણે એમણે વ્યવહાર બંધ કરી દીધો હતો. વિજયકૃષ્ણની સહાનુભૂતિ અને કૃપાને આધારે એ લોકોએ હિંમતપૂર્વક પેલા ગોવાળના પરિવારને પાછો જ્ઞાતિમાં લઇ લીધો. પાછા ફરતી વખતે વિજયકૃષ્ણની ઇચ્છા વિરુધ્ધ જ્ઞાતિના લોકોએ આગ્રહપૂર્વક એમને પાંચસો રૂપિયાની ભેટ આપી. એ રકમ લઇને વિજયકૃષ્ણ પેલા વૈષ્ણવાચાર્યના ઘરે ગયા અને રકમ એમને આપીને કહ્યું કે; **"એક સામાન્ય અપરાધ માટે તમે લોકોએ શિષ્ય પ્રત્યે જે નિષ્ઠુર વ્યવહાર કર્યો એ યોગ્ય નથી. પૈસા માટે આવું ભવિષ્યમાં કદી કરશો નહીં."** આ સાંભળીને તે લોકોએ શરમાઇને પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કર્યો.

વિજયકૃષ્ણ એમની બાળલીલાના આવા ચમત્કારી પ્રસંગો વિશે કહેતા કે; "હું શ્યામસુંદરને હંમેશાં મારી પાસે જ જોઉં છું. દરેક વખતે એ જ મને

આફતોમાંથી બચાવે છે, મને હિંમત આપે છે. બીજા લોકોનું રક્ષણ કરવાની કે ગરીબ, દુઃખી લોકોને આપત્તિ સમયે મદદ કરવાની પ્રેરણા અને શકિત પણ મને શ્યામસુંદર જ આપે છે. એ જ મારી સાથે વાતો કરે છે અને લીલા કરે છે. હું શ્યામસુંદરને મારી સમક્ષ જ જોઉં છું અને અનુભવ કરું છું." આમ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ જ એમનાં સખા અને તારણહાર બનીને જન્મથી સાથે જ રહ્યા હતા.

પ્રાથમિક શિક્ષણઃ બાળપણમાં વિજયકૃષ્ણ અને એમનાં મોટાભાઈ શ્રી વ્રજગોપાલજી મોટેભાગે એમની માં સ્વર્ણમયી સાથે એમનાં મોસાળ શિકારપુરમાં રહેતા હતા. એટલે એમનાં પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત શિકારપુરના ગુરુજીની એક પાઠશાળામાં થઈ હતી. પરંતુ જ્યારે-જ્યારે એ લોકો પાછા શાંતિપુરમાં આવીને રહેતા ત્યારે શાંતિપુરની પાઠશાળામાં ભણવા જતા. વિજયકૃષ્ણ જ્યાં પણ ભણતા તેમના ગુરુજીના અત્યંત પ્રિય થઈ જતા, કારણકે બાળપણથી જ વિજયકૃષ્ણ અત્યંત મેધાવી, ચપળ અને તીવ્ર યાદશકિત ધરાવતા વિદ્યાર્થી હતા. પાઠશાળામાં ભણતા બાળકોમાં એ સૌથી શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી સાબિત થતા અને સૌથી ઓછા સમયમાં સૌથી વધુ અભ્યાસ કરી લેતાં. એ સમયની પાઠશાળાઓમાં ગુરુજી નાના વિદ્યાર્થીઓને બહુ મારતા અને શિક્ષા કરતા. ક્યારેક તો કોઈ-કોઈ બાળકને મળ-મૂત્ર પણ થઈ જતા, પરંતુ વિજયકૃષ્ણને ગુરુજીના હાથનો કદી માર ખાવો પડતો નહોતો. અભ્યાસમાં એ હંમેશાં બીજા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં આગળ રહેતા.

શાંતિપુરમાં તેઓ "ભગવાન સરકાર"નામે ગુરુજીની પાઠશાળામાં ભણતા. આ ગુરુજી ઉચ્ચ કક્ષાના સાધક હતા પણ વિદ્યાર્થીઓને બહુ મારતા હતા. એક દિવસ અચાનક આ ગુરુજી બોલ્યા; "અરે છોકરાઓ ! કાલે તમે બધાં મારી સાથે ગંગાકિનારે આવજો, સ્નાન કર્યા પછી હું ત્યાં જ શરીર છોડી દઈશ." આ વાત તો તરત આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. ગામવાળાને ગુરુજીના વચનસિદ્ધિ અને સત્યપણા વિશે તો ખબર હતી જ પરંતુ તેઓ એકદમ સ્વસ્થ અને નિરોગી હોવાને કારણે આ વાત બધાને વિચિત્ર લાગી. જોકે બીજે દિવસે બાળકો, એમનાં માં-બાપ અને ગામવાળાઓ પણ પાઠશાળાએ થઈને ગંગાનદી પર પહોંચ્યા. ગુરુજીએ ગંગાનદીમાં સ્નાન કરીને પૂજા-પાઠ કર્યા અને બધાને ઉદ્દેશીને કહ્યું; "બાળકો, હું બ્રાહ્મણ નથી પણ કાયસ્થ જાતિનો છું અને તમારામાંથી ઘણાં બાળકો બ્રાહ્મણ છે. મેં તમને બધાને કઠોર રીતે શિક્ષા પણ

કરી છે. આપ સૌ મને ચરણરજ આપીને માફ કરો અને આશીર્વાદ આપો. મને દિવ્ય રથના દર્શન થઇ રહ્યા છે, મારા પ્રસ્થાનનો સમય આવી ગયો છે." એટલું બોલીને એમણે બાળકોની ચરણરજ લીધી અને જપ કરતા-કરતા સભાનપણે ઉભા રહીને જ શરીર છોડી દીધું, એમનું શરીર નીચે ના પડયું.

આ ગુરુજીના અવસાન પછી એમની પાઠશાળા તો બંધ થઇ ગઇ, એટલે વિજયકૃષ્ણને શાંતિપુરની બાજુના નીલકુટી ગામની પાદરી હેજલસાહેબની સ્કૂલમાં દાખલ કર્યા. ત્યાં એમણે થોડો સમય અભ્યાસ કર્યો. તે સમયે બંગાળના અનેક જિલ્લાઓમાં ખ્રિસ્તિ પાદરીઓએ મિશનરી શાળાઓ ખોલી હતી, એમાં અંગ્રેજી, બંગાળી અને સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. વિજયકૃષ્ણે એમનાં મોટાભાઇ વ્રજગોપાલજી સાથે સંસ્કૃત વિભાગમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. અહીં વિજયકૃષ્ણનો પરિચય બાળમિત્ર અઘોરનાથ ગુપ્ત સાથે થયો. આ અઘોરનાથજી સાથે એમનો જીવનભર સંબંધ રહ્યો. જો કે રહેવા તથા આવવા-જવાની તકલીફોને કારણે એમને હેજલસાહેબની સ્કૂલનો અભ્યાસ છોડીને પાછા શાંતિપુર આવી જવું પડયું.

શાંતિપુરમાં એમને શ્રી ગોવિંદ ભટ્ટાચાર્યની પાઠશાળામાં દાખલ કર્યા, જ્યાં એમણે "મુક્તબોધ" પુસ્તકના આધારે એક વર્ષ સુધી વ્યાકરણનું શિક્ષણ લીધું. અહીં પણ એક દિવસ એવું બન્યું કે "પાઠય પુસ્તકના" મુખપૃષ્ઠ પર શ્રી કૃષ્ણ-બલદેવ સાથે ગૌમાતાનું ચિત્ર જોઇને એ એવા ભાવવિભોર થઇ ગયા કે એમની આંખોમાંથી આંસુ ગાલ પર થઇને રેલાવા લાગ્યા. ગુરુજીને એમ લાગ્યું કે બીજા બાળકો તો એમની આજ્ઞા પ્રમાણે પુસ્તક ખોલીને અભ્યાસ કરી રહ્યા છે અને વિજયકૃષ્ણ એમની સૂચનાને ગણકાર્યા વિના આંખો બંધ કરીને કેમ બેસી રહ્યા છે ? એમને વઢવા માટે જ્યારે ગુરુજી પાસે આવ્યા ત્યારે વિજયકૃષ્ણની ભાવવિભોર દશા જોઇ આશ્ચર્યમાં એકદમ સ્થિર થઇ ગયા. પછી જ્યારે બીજા બાળકોએ ગુરુજીને કહ્યું કે વિજયને ભગવાનના ચિત્રો જોઇને ઘણીવાર પ્રેમભકિતનો આવો આવેશ આવે છે ત્યારે ગુરુજી બોલ્યા; "આટલી નાની ઉંમરમાં આવી પ્રેમદશા ! લાગે છે કે આ કોઇ શ્રાપભ્રષ્ટ મહાપુરુષ છે. થોડો મોટો થતામાં તો આ ઘર છોડીને જતો રહેશે, તમે લોકો જોતા રહેજો." આ રીતે વિજયકૃષ્ણનો અભ્યાસ એમનાં ભકિત-સંસ્કારના પડછાયામાં જ વિકાસ પામવા લાગ્યો.

ઉપનયન સંસ્કારઃ (જનોઇ)ઇ.સ.- ૧૮૫૦: હવે વિજયકૃષ્ણ લગભગ નવ વર્ષના થવા આવ્યા એટલે એમને જનોઇ આપવાનો (ઉપનયન સંસ્કારનો) સમય થયો. એમનાં પાલક માતા કૃષ્ણમણિદેવીને વિજયકૃષ્ણને જનોઇ આપવાની બહુ ઇચ્છા હતી પણ આ પ્રસંગની તૈયારી દરમિયાન જ એમનું મૃત્યુ થઇ ગયું, એટલે વિજયકૃષ્ણની જનોઇની બધી જવાબદારી માં સ્વર્ણમયીએ જ ઉપાડી લીધી. અદ્વૈતવંશની પરંપરા પ્રમાણે માં સ્વર્ણમયી જ એમનાં શિષ્યોને મંત્રદીક્ષા આપતા હતા.

જનોઇ આપતા પહેલા, એ સમયના રિવાજ પ્રમાણે વિજયકૃષ્ણને માથે મુંડન કરી, બ્રહ્મચારી વેશે, અગિયાર દિવસ સુધી એકાંતમાં એક રૂમમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. એ દરમિયાન એમણે જનોઇના ઉપાચાર્ય શ્રી કૃષ્ણગોપાલ ગોસ્વામીજી પાસે નિષ્ઠાપૂર્વક બ્રાહ્મણોના બધાં કર્મો, જેવા કે ત્રિસંધ્યા, ગાયત્રી, સ્તુતિ, વગેરે શીખી લીધાં. બારમા દિવસે તેઓ એક ધીર-ગંભીર બાલબ્રહ્મચારીના રૂપે બહાર આવ્યા. પછી માં સ્વર્ણમયીએ એક આસન પર બેસીને બટુક વિજયકૃષ્ણને દીક્ષામંત્ર આપ્યો. પરંતુ જનોઇની વિધિ એક પુરુષ આચાર્યએ કરવી પડે એટલે શાંતિપુરના પ્રખર વિદ્વાન અને પંડિત શ્રી કૃષ્ણગોપાલ ગોસ્વામીજીએ એમની પાસે બાકીની બધી વિધિ પૂરી કરાવી.

જનોઇ ધારણ કર્યા પછી વિજયકૃષ્ણમાં મોટું પરિવર્તન જોવામાં આવ્યું. બાળપણની ચંચળતા અને તોફાન-મસ્તી બધું ભૂલાઇ ગયું. દરરોજ ગંગાકિનારે સ્નાન કરીને વેદમંત્રથી વિજયકૃષ્ણ સ્તુતિ કરતા ત્યારે લોકો સ્તબ્ધ બનીને સાંભળ્યા કરતા. જનોઇ લીધાં પછી તેઓ શ્રી કૃષ્ણગોપાલ ગોસ્વામીની પાઠશાળામાં જ દાખલ થઇ ગયા. એ સમયે શ્રી કૃષ્ણગોપાલ ગોસ્વામીજી જેવા આખા પ્રદેશમાં બીજા કોઇ વેદજ્ઞાની પંડિત નહોતા. સંસ્કૃતભાષા અને શાસ્ત્રજ્ઞાન પર એમનું પ્રભુત્ત્વ જોઇને બ્રિટિશ સરકારે વારંવાર એમને કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજમાં આ વિભાગના મુખ્યવડા તરીકે જોડાવા માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. પરંતુ તેમનાં મતે વિદ્યા કોઇ વેપાર કરવાની વસ્તુ નહોતી એટલે એમણે અનેક વાર આ આમંત્રણ ઠુકરાવી દીધું.

આવા શ્રી બૃહસ્પતિ(દેવોના ગુરુ) જેવા આચાર્ય શ્રી કૃષ્ણગોપાલજીએ પછીથી શ્રી વિજયકૃષ્ણ વિશે કહ્યું હતું કે; "કિશોરાવસ્થામાં જ વિજયકૃષ્ણ એટલા મેધાવી, તીવ્ર જિજ્ઞાસા ધરાવતા અને સ્મરણશકિતવાળા વિદ્યાર્થી હતા

કે ભણતરની શરૂઆતમાં જ એમણે દર્શનશાસ્ત્ર ભણવા માટે આગ્રહ કરવા માંડયો. થોડા દિવસ એમને સાંખ્યદર્શન ભણાવ્યા પછી વેદાંતદર્શનના ક્લાસમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. બહુ સરળતાથી અને તીવ્રતાથી વિજયકૃષ્ણને શાસ્ત્રોના ગૂઢ તત્ત્વો વિશે સમજણ પડવા લાગી અને ઉચ્ચતર જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. આટલી નાની ઉંમરમાં જ મને તો એમનામાં બ્રહ્મજ્ઞાનની ઝાંખી થવા લાગી. "ચહેરો જ આત્માનું પ્રતિબિંબ કહેવાય છે" એ પ્રમાણે મને તો એમનાં મુખ પર હંમેશાં એક અનન્ય તેજોમય ભાવ સ્પષ્ટ નજરે પડતો હતો. " આ પ્રમાણે વિજયકૃષ્ણની કિશોરાવસ્થામાં જ એમની પ્રતિભા બહાર છલકવા લાગી.

વિજયકૃષ્ણને નાનપણથી જ શ્યામસુંદરની સેવા-પૂજા કરવાના જે અરમાનો હતા તે હવે તેમની જનોઈના અધિકાર પ્રાપ્ત થવાને કારણે પૂરા થવા લાગ્યા. હવે વિજયકૃષ્ણ પ્રેમપૂર્વક પુષ્પ-ચંદન ચઢાવીને પૂરી શ્રધ્ધાથી શ્યામસુંદરની સેવા કરવા લાગ્યા. એક બાજુ તેઓ પાઠશાળામાં "નિર્ગુણ, નિરાકાર બ્રહ્મ"નો અભ્યાસ કરતા હતા, તો બીજી બાજુ એમનામાં રહેલા જન્મો-જન્મના ભકિત સંસ્કાર વડે તે સગુણ ઉપાસનામાં પણ આનંદ લેતા હતા. આમ આત્મવિદ્યાના બન્ને માર્ગોનો સમન્વય કરી ધર્મના પરમ તત્ત્વોને હ્રદયમાં તેમણે સ્થિર કરવા માંડયાં.

વિજયકૃષ્ણની આવી પ્રગતિ જોઈને આચાર્ય શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ કહેતા કે; "જે વ્યકિત પૂર્વજન્મના આવા સંચિત સંસ્કાર લઈને જન્મ્યો છે, તે ભવિષ્યમાં આ ત્રિતાપ પીડીત દુઃખી સંસારને સ્વર્ગની જેમ સૌરભથી ભરી દે, એમાં શું નવાઈ !"

હવે વિજયકૃષ્ણને વેદ-વેદાંતના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટેની ભૂખ-તરસ લાગી. બંગાળમાં તો આ માટેની વ્યવસ્થા હતી નહીં એટલે લોકો શાસ્ત્રો અને વેદ-વેદાંતના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે કાશી (બનારસ) જતા હતા. આ વિશે વધારે માહિતી મેળવીને વિજયકૃષ્ણએ માં સ્વર્ણમયી પાસે કાશી જઈને વેદ-વેદાંતના ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની પોતાની ઈચ્છા જણાવી. માં પોતાના આવા લાડલા પુત્રને એમ એકલા કાશી મોકલવાની હિંમત કેવી રીતે કરે ? પરંતુ વિજયકૃષ્ણના હિંમત, આગ્રહ અને ભણવાની તીવ્ર ભૂખ-તરસ જોઈને માંએ સંમતિ આપી. એ દિવસોમાં હજી બંગાળથી કાશી કે પશ્ચિમ તરફ જવા માટે રેલવેની વ્યવસ્થા

ઉભી થઇ નહોતી. લોકો જંગલમાર્ગે પગપાળા પ્રવાસ કરીને જતા. માંએ વિજયકૃષ્ણને સો રૂપિયા આપ્યા અને કાશી જવા માટે આશીર્વાદ આપ્યા એટલે તેઓ આટલી નાની ઉંમરમાં એકલા જ જંગલમાર્ગે પગપાળા કાશી જવા માટે નીકળી પડયા.

કાશી જવાનો રસ્તો ઘનઘોર જંગલમાં થઇને પસાર થતો હતો, જ્યાં હિંસક પ્રાણીઓ સાથે-સાથે ચોર-લૂંટારાઓનો પણ ડર હતો. વિજયકૃષ્ણ બહુ તકલીફો ભોગવતા જેમ-તેમ કરીને પટણા (બિહાર) પહોંચ્યા. રાતવાસો કરવા માટે તેઓ એક મંદિરમાં રોકાયા. તે મંદિરના પૂજારીએ એમનું સ્વાગત કર્યું અને ભોજન આપીને રાત સૂવા માટેની વ્યવસ્થા કરી આપી. આ પૂજારી બંગાળના મેદનીપુર ગામનો એક બ્રાહ્મણ કુટુંબનો હતો પણ હવે અહીં પટણા આવીને મંદિરનું કામ-કાજ કરતો હતો. દેખાડવા માટે તો બહારથી મંદિરનો પૂજારી હતો પરંતુ એ એક ખતરનાક ડાકુ બની ગયો હતો. મંદિરમાં રાતવાસો કરવા આવતા પ્રવાસી લોકોની સેવા કરવાને બહાને એમને લૂંટી લેતો. રાત્રે એમને મારી નાખીને એમની વસ્તુ, પૈસા, દાગીના, વગેરે પડાવી લેતો અને લાશને જંગલમાં દાટી દેતો.

એ પૂજારીને જ્યારે ખબર પડી કે પ્રવાસી પાસે પૈસા-રકમ વગેરે છે એટલે એણે રાત્રે જ વિજયકૃષ્ણને મારી નાખીને એમની પાસેની રકમ પડાવી લેવાનું આયોજન કરી લીધું. વિજયકૃષ્ણનો વિશ્વાસ જીતવા માટે પૂજારીએ એમને ભોજન કરાવ્યું અને ધીમે-ધીમે વાતો કઢાવીને એમનાં વિશે વધુ પરિચય મેળવવા લાગ્યો. એમાં એને ખબર પડી કે આ તો શાંતિપુરના આચાર્ય-ગુરુ શ્રી આનંદકિશોરજીનો પુત્ર છે, એ સાંભળીને એનાં માથા પર જાણે કે વિજળી પડી. શ્રી આનંદકિશોરજી આ પૂજારીના આખા કુંટુંબના કુલગુરુ હતા અને આ પૂજારી પોતે પણ એમનો જ શિષ્ય હતો. એણે તરત જ પોતાના મનના ભાવો છૂપાવીને વિજયકૃષ્ણને ભોજન પૂરું કરાવી લીધું.

મોડેથી સૂવાની વ્યવસ્થા કરીને પૂજારી વિજયકૃષ્ણ પાસે ગયો અને એમનાં પગ પકડીને રડતા-રડતા બોલ્યો; "મને માફ કરો, હું મંદિરનું કામ-કાજ તો કરું છું પણ એક ડાકુ છું. આવતા-જતા લોકોને મારી નાખીને હું દર-દાગીના પડાવી લઉં છું. આજે મારાથી એક મહાન અપરાધ થતા બચી ગયો, મારું સત્યાનાશ થતા બચી ગયું. હું આપના પિતાજીનો શિષ્ય છું. મારાથી

અજાણતામાં જ ગુરુપુત્રની હત્યા થઈ ગઈ હોત અને મારે મહાભયાનક નરકમાં પડીને અનંત સમય સુધી યાતના ભોગવવી પડી હોત. જોકે મેં કરેલી આવી અનેક હત્યાના પાપ-અપરાધનો મને હવે અંદાજ આવી રહ્યો છે, મને પસ્તાવો થઈ રહ્યો છે. હું પાપબોધની અગ્નિમાં બળવા લાગ્યો છું, મારી શું ગતિ થશે ? મારા આવા ભયાનક પાપોની શું સજા છે ? પ્રભો ! શું આનો કોઈ ઉપાય છે ? આમાંથી બચી શકાય એમ છે ? મને આ બધામાંથી આપ છોડાવો."

વિજયકૃષ્ણતો પૂજારીના મોંઢે આ વાત સાંભળીને એકદમ અવાક રહી ગયા, કયાંય સુધી એ કશું બોલી ના શકયા અને એ ડાકુની સામે જોવા લાગ્યા. પછી ધીમેથી બોલ્યા; "હવે તને જ્યારે પાપબોધ થઈ રહ્યો છે તો પછી ચિંતા કેમ કરે છે ? સાચું પ્રાયશ્ચિત જ પાપમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે. પ્રાયશ્ચિતની આગમાં જ બધાં પાપ બળીને રાખ થઈ જશે. હવે તું આગળ કોઈ ખરાબ કામ કરતો નહીં. ધર્મચિંતન, ધર્મચર્ચા અને ભગવાનની આરાધના કરીશ તો ધીમે-ધીમે આ પાપની સજામાંથી છૂટી શકીશ." આમ કહીને એ પૂજારીને આવા કામો છોડી દેવા માટે સમજાવ્યો.

વિજયકૃષ્ણની વાત સાંભળીને પૂજારી બોલ્યો; "પ્રભુ ! હું આજથી નક્કી કરું છું કે હવે પછી આવા પાપ-કર્મો નહીં કરું અને આપે બતાવેલા રસ્તે જ ચાલીશ. પરંતુ હું આપના પગ પકડીને વિનંતી કરું છું કે આપ આગળની યાત્રા કરવાનું માંડી વાળો અને અહીંથી પાછા શાંતિપુર ચાલ્યા જાઓ. અહીંથી આગળના રસ્તા પર મારી જેમ ઘણાં ચોર-લૂંટારાઓ વસી રહ્યા છે, જે આપને લૂંટીને મારી નાખશે. આપની આગળની યાત્રા બહુ જોખમી છે." આ બધું સાંભળીને વિજયકૃષ્ણને ભયના માર્યા આખી રાત ઉંઘ ના આવી. સવારે ઉઠીને એમણે કાશી જવાનું માંડી વાળ્યું અને પાછા શાંતિપુર રવાના થઈ ગયા. ઘરે પાછા આવીને એમણે માંને પટણાના મંદિરમાં બનેલી હકિકત જણાવી. આ સાંભળીને કે એમનો પુત્ર ડાકુથી બચી ગયો છે, માં સ્વર્ણમયી ભયના માર્યા થથરી ઉઠયા. માંએ ભગવાન શ્યામસુંદરનો આભાર માન્યો અને વિવિધ વાનગીઓનો ભોગ બનાવીને ઠાકુરને અર્પણ કર્યો. આ પ્રસંગ પછી પેલા ડાકુએ એનાં ગૂનાહિત કામો છોડી દીધાં, પ્રાયશ્ચિત કર્યું અને સારું ધાર્મિક જીવન જીવવા લાગ્યો.

આ પછી થોડો સમય વિજયકૃષ્ણ શાંતિપુરમાં જ રહ્યા અને જુદા-

જુદા ગુરુજીના હાથ નીચે વિવિધ પાઠશાળાઓમાં ભણીને એમનાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું સત્ર પૂરું કર્યું. એમનાં દરેક ગુરુ એમનાંથી એટલાં પ્રભાવિત થયા હતા કે વિજયકૃષ્ણના મહાન ભવિષ્ય વિશે તેઓ આગાહીઓ કરતા રહેતા. શાંતિપુરના લોકોને પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણમાં એક ભાવિ મહાપુરુષના દર્શનની ઝાંખી થઇ ગઇ હતી. ગામમાં કોઇ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા હોય કે વાર-તહેવાર હોય, બધાં એક અવાજે શ્રી વિજયકૃષ્ણને જ આમંત્રિત કરતા અને એમનાં હસ્તે જ વિવિધ પાઠ-પૂજા, અભિષેક અને શુભ કાર્યો કરાવતાં.

વિજયકૃષ્ણની બાળલીલા, જનોઇ, કિશોરાવસ્થા વગેરે જુદા-જુદા તબક્કાઓને જોનારા એમનાં એક વયોવૃધ્ધ અધ્યાપકે એમનાં વિશે પાછળથી કહ્યું હતું કે; “હું વિજયકૃષ્ણનો શિક્ષક રહ્યો હતો. મેં એમનામાં કૃષ્ણપ્રેમ, બ્રાહ્મણ-સંસ્કાર, કિશોરાવસ્થા પ્રવેશ પછીની ગંભીરતા, તીવ્ર મેધાશકિત અને માનવ કલ્યાણ માટેની અભિપ્સાના દર્શન કર્યા છે. મને એમનાં શિક્ષક રહ્યા હોવાનો હવે ગર્વ થાય છે. એમનાં કપાળ પર હંમેશાં શોભતું ઉર્ધ્વપુંડ્ર તિલક અને પ્રેમભકિતના આંસુથી કોમળ બનેલો એમનો ચહેરો આજે પણ મારા માનસપટ પરથી હટતો નથી. મને એ હંમેશાં સાક્ષાત્ (શ્રી ચૈતન્ય) મહાપ્રભુ જેવા જ લાગતા હતા.

વિજયકૃષ્ણનું શાંતિપુરનું કિશોરજીવન અહીં પૂરું થવા આવ્યું હતું અને હવે પછી શ્રી શ્યામસુંદરની ગૂઢ લીલાનું એક રહસ્યમય પ્રકરણ શરૂ થવાનું હતું. શ્યામસુંદરે એમને અહીં સુધી સજાવ્યા, રમાડયા અને શાંતિપુરની પ્રજામાં, મિત્રો-સખાઓમાં, શિક્ષકો- ગુરુઓમાં તેમ જ વિવિધ લોકોમાં પ્રિય બનાવ્યા. વિજયકૃષ્ણમાં સિંચાયેલા જન્મો-જન્મના ભકિત-સંસ્કાર, પ્રેમ, દયા, નિર્ભયતા, ન્યાયપ્રિયતા અને તીવ્ર જ્ઞાનપિપાસુ લક્ષણોનાં આધારે તેઓ એક વૈષ્ણવાચાર્યની પ્રાથમિક ભૂમિકામાંથી પસાર થયા હતા. પરંતુ હવે પછી શ્યામસુંદર એમની સાથે કોઇક જુદી જ વિચિત્ર લીલા રમવાના હતા, જે એમનાં હવે પછીના શૈક્ષણિક, વિવાહિત અને જાહેર જીવનમાં પ્રગટ થવાની હતી. તે આપણે આગળના પ્રકરણોમાં અનુભવી શકીશું.

વિજયકૃષ્ણ શાંતિપુરમાં હતા તે દરમિયાન બાળપણથી લઇને કિશોરાવસ્થા સુધીના એમનાં જીવનના વિવિધ તબક્કાઓ દરમિયાન એમનાં બાળસખા શ્રી શ્યામસુંદર હંમેશાં તેમની સાથે જોડાયેલા રહ્યા, એમનું રક્ષણ

કરતા રહ્યા અને એમની સાથે વિવિધ લીલાઓ કરતા રહ્યા. આ વિશે શ્રી ગોસ્વામીજી પાછળથી એમનાં શિષ્યોને કહેતા કે; "બાળપણમાં મારામાં જે ભક્તિના સંસ્કાર હતા તે યાદ કરીને મારું હ્રદય આજે એક અનેરા આનંદથી ભરાઇ જાય છે. હિન્દુધર્મમાં પૂર્ણ શ્રધ્ધાવાન માણસમાં જે-જે લક્ષણ હોવા જોઇએ તે બધાં કિશોરાવસ્થા સુધી મારામાં હતા. આ ગુણોને કારણે જ મારા વતનના મોટાભાગના સ્ત્રી-પુરુષો મને પ્રેમ કરતા હતા. પણ પછી યુવાનીમાં તો તે સમયના હિન્દુધર્મનું મને કોઇ ખાસ આકર્ષણ ના રહ્યું કે એમાં મને કોઇ શ્રધ્ધા પણ ના રહી. મારા પ્રાણપ્યારા શ્યામસુંદરજીએ મને તોડી-ફોડી નાખ્યો, ચકનાચૂર કરીને મને નવેસરથી ઘડવા માંડયો અને એક નવા સ્વરૂપમાં જ ઢાળી દીધો."

આમ જન્મથી ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમર સુધી શ્રી વિજયકૃષ્ણ શિકારપુર અને શાંતિપુરમાં મોટા થયા. બાળલીલાઓ કરી, કિશોરવયમાં શિસ્ત અને સમર્પણ દ્વારા સમાજસેવા કરી, મિત્રો સાથે મજાક-મસ્તી પણ કરી અને વિવિધ પાઠશાળાઓમાં ભણીને પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. હવે તે યુવાનીના ઉંબરે આવી પહોંચ્યા હતા. આગળનું જીવન કેવો વળાંક લે છે તે જાણવા હવે પછી ના પ્રકરણો પર દષ્ટિ કરીએ.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણઃ ૪

કલકત્તા નિવાસઃ

સંસ્કૃત કોલેજ : ઈ.સ. ૧૮૫૮: વિજયકૃષ્ણ હવે લગભગ ૧૮ વર્ષની ઉંમરના થવા આવ્યા હતા. એમને કાશી જઈને વેદ-વેદાંતના ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની હોંશ હતી, પણ એ સફળ ના થઇ શકી. શાંતિપુરમાં રહીને પોતાની રીતે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની વધુ શક્યતાઓ પણ એમને ના જોવાઇ. આમ તો શાંતિપુરમાં પંડિત અને વિદ્વાન ગુરુઓ અછત નહોતી, પરંતુ હવેનો યુગ કોલેજમાં ભણીને પશ્ચિમી શૈલીમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પામવાનો આવી રહ્યો હતો. વિજયકૃષ્ણને સંસ્કૃત ભણીને ધર્મના ઉચ્ચતર રહસ્યોને પામવા હતા અને નવીન પ્રણાલી પ્રમાણે કોલેજમાં અભ્યાસ કરવો હતો, એટલે કલકત્તા સ્થળાંતર કરવાનું નક્કી કર્યું. એમનાં બાળપણના મિત્ર શ્રી અઘોરનાથ ગુપ્ત પણ કલકત્તા આવી ગયા હતા. વિજયકૃષ્ણ પણ અઘોરનાથ ગુપ્તની સાથે જ કલકત્તા સંસ્કૃત કોલજમાં દાખલ થયા અને સંસ્કૃત વિભાગમાં જોડાયા. અહીં તેમનાં બીજા બે મિત્ર અને શાંતિપુર પાઠશાળાના સાથીઓ, શ્રી રામમય અને કૃષ્ણમય ભટ્ટાચાર્ય પણ એમની સાથે ભણવા આવ્યા હતા.

અહીં તેઓ તેમનાં બનેવી શ્રી કિશોરીલાલ મૈત્રના મામાને ઘરે રહેવા લાગ્યા. એમનું ઘર કલકત્તાથી સાત માઇલ દૂર ગંગાનદીની સામે કિનારે આવેલા સાંતરાગાચ્છી નામના એક પરામાં હતું. વિજયકૃષ્ણ દરરોજ સાંતરાગાચ્છીથી સાત માઇલ ચાલીને કોલેજ જતા અને પાછા આવતા. આવા કઠોર પરિશ્રમની અસર તેમની તબિયત પર પડવા માંડી અને બે-ચાર વાર ઉલ્ટીમાં લોહી પણ પડવા લાગ્યું. પરંતુ એમનાં મનગમતા વિષયો ભણવાની હોંશમાં એમણે તબિયતની અવગણના કરવા માંડી. છેવટે એમનાં ડોકટરે સલાહ આપી કે તમારું શરીર આટલો બધો શ્રમ ઝીલી શકે તેમ નથી, તમારે જીવતા રહેવું હોય તો શરીરને આટલું કષ્ટ ના આપો, ચાલવાનું ઓછું કરી દો. આ પછી તેઓ કલકત્તા કોલેજની નજીક એક મેસમાં એમનાં મિત્રો સાથે રહેવા લાગ્યા.

તે સમયે કલકત્તા બહુ બદલાઇ રહ્યું હતું. અંગ્રેજી શિક્ષણ, ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર-પ્રસાર અને આધુનિક જીવનશૈલીના કારણે કલકત્તા બહુ ઝડપથી ફેલાઇ રહ્યું હતું. નવશિક્ષિત લોકોમાં આધુનિક જીવનશૈલીની

સ્વતંત્રતાનું બહુ મોટું આકર્ષણ હતું. માંસ-મચ્છીનું ભોજન, દારુનું ચલણ, પાર્ટીમાં યુવાન સ્ત્રી-પુરુષોને હળવા-મળવાની છૂટ-છાટ, વગેરેને કારણે લોકો ખ્રિસ્તિ ધર્મ અપનાવવા લાગ્યા હતા. પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મના શ્રધ્ધા-વિશ્વાસ અને સેવાભાવ અપનાવવાનું તો કોઇને ગમતું નહોતું. ફકત પૈસો કમાવો એ જ જીવનધ્યેય બનવા લાગ્યું હતું. તેમની સાથે રહેતા બે મિત્રો તો આ શહેરના નવા આકર્ષક વાતાવરણમાં એવા ખેંચાઇ ગયા કે તેમણે ખ્રિસ્તિધર્મ અપનાવી લીધો અને મોજ-શોખમાં ડૂબી ગયા.

વિજયકૃષ્ણ અને એમનાં ખાસ મિત્ર અઘોરનાથ આ બધાથી અલિપ્ત હતા અને એમનું લક્ષ્ય સનાતન ધર્મના વેદ-વેદાંતના અભ્યાસ તરફ વળી રહ્યું હતું. અઘોરનાથ અને વિજયકૃષ્ણ મેસ (હોસ્ટેલ)માં રહીને પણ એમનાં મૂળ સંસ્કાર સાચવીને જીવતા હતા. વિજયકૃષ્ણ બીજા લોકોની જેમ પેંટ-શર્ટ નહોતા પહેરતા, હજી પણ ધોતી પહેરતા, માથે તિલક કરતા, ગળામાં કંઠી-માળા પહેરતા અને ચોટલી રાખતા. આવા પરિવેશના કારણે એ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં મજાકનું કારણ પણ બનતા. લોકો એમને જૂનવાણી માનસના ગણતા. એમનાં મિત્ર અઘોરનાથજી તો પહેલેથી જ સાધુ પ્રકૃતિના હતા. તેઓ હંમેશાં સાદા વસ્ત્રો પહેરતા, માથા અને દાઢી પર લાંબા વાળ રાખતા. જો કે વિજયકૃષ્ણની જેમ તેમનામાં સગુણ સેવા-ભકિતના જન્મજાત સંસ્કાર નહોતા, પણ નીતિવાન, સદાચારી, શાસ્ત્રોમાં રૂચિ ધરાવતા ધાર્મિક હતા. તેમની આવી સરળતા અને સાત્ત્વિકતાની વિજયકૃષ્ણના મન પર ઉંડી છાપ પડી. મોટી ઉંમર સુધી બન્નેની મિત્રતા જળવાઇ રહી.

શ્રી વિજયકૃષ્ણ હજી સુધી એમનાં પ્રિય સખા શ્યામસુંદરનું ધ્યાન ધરતાં અને માનસપૂજા પણ કરતા. પરંતુ કોલેજમાં વેદ-વેદાંતદર્શન, શંકરાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્ય અને માયાવાદના અભ્યાસને કારણે ધીરે-ધીરે એમનું મન નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મ પ્રત્યે વધુ આકર્ષાવા લાગ્યું. તેઓ શાંતિપુર રહેતા હતા તે સમયના એમનાં પૂજા-પાઠ, સ્તુતિ અને મૂર્તિપૂજા વિશેના એમનાં આચાર-વિચારમાં આમૂલ પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું. તેઓ ધીરે-ધીરે બ્રહ્મવાદી બની ગયા અને વેદ-ઉપનિષદમાં વર્ણવેલાં ધ્યાન, ચિંતન, વિચાર અને બ્રહ્મજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ઉંડા ઉતરવા લાગ્યા.

એકવાર કોલેજની રજાઓ (વેકેશન) દરમિયાન તેઓ શાંતિપુર ગયા

હતા. ત્યાં એમનાં મંદિરના પૂજારીની તબિયત ખરાબ હોવાને કારણે વિજયકૃષ્ણને શ્યામસુંદરની પૂજા કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. પૂજા માટે વિજયકૃષ્ણએ તરત જ ના પાડીને કહી દીધું કે; " મારું મન આવી ઔપચારિક મૂર્તિપૂજામાં નથી માનતું. મને આવી પૂજા કરવા કરતાં આંતરિક માનસપૂજા, ધ્યાન અને આત્મ સાક્ષાત્કારના સાધનોમાં વધુ રસ પડે છે. શાસ્ત્રો પણ આને જ ઉત્તમ પૂજા કહે છે." આ સાંભળીને ઘરના બધાને એક આંચકો લાગ્યો અને બધાં સ્તબ્ધ બની ગયા. જે વિજય નાનપણમાં શ્યામસુંદરની પૂજા માટે રડતો હતો, તડપતો હતો, જેને શ્યામસુંદરની સેવા-પૂજામાં આટલા બધાં પ્રેમ-ભકિત હતા, તેનાં મોઢે આવી વાત ક્યાંથી નીકળી ?

માં સ્વર્ણમયીએ પોતાના કાન ઉપર બે હાથ મૂકી દીધા અને બોલ્યા; "તું તારું શાસ્ત્ર પકડીને બેસી રહે, જા, તારે પૂજા કરવાની જરૂર નથી."

ઘરના લોકોને ઠાકુરની પારંપારિક સેવા-પૂજાની વિધિ કરતા જોઇને ઘણીવાર વિજયકૃષ્ણ મનોમન કહેતા; "શ્યામસુંદરજી, તમે તમારા સ્નાન, શ્રૃંગાર, રાજભોગ, શયન વગેરેનો આનંદ માણતા રહો. જે લોકો આપને આ રૂપમાં જોવા માંગતા હોય તે ભલે એમ કરે, પણ મને તો આપ મારા ધ્યાનમાં આવીને જે દિવ્ય સ્વરૂપના દર્શન આપો છો એમાં જ આનંદ આવે છે."

કલકત્તા પાછા આવીને તેઓ સંસ્કૃત કોલેજના અભ્યાસમાં હ્રદયપૂર્વક લાગી ગયા. હવે વિજયકૃષ્ણને વેદાંતદર્શન, શંકરાચાર્યની ફિલોસોફી, ઈશ્વરના નિર્ગુણ-નિરાકાર સ્વરૂપમાં જ વધુ રસ પડવા લાગ્યો હતો. સામાન્ય હિન્દુધર્મના સેવા-ભકિત, સ્તુતિ, પૂજા-પાઠમાં એમને નિરસતા આવી ગઈ. હિન્દુધર્મના અનેક સંપ્રદાયોમાં ચાલતા ઢોંગ, છેતરપિંડી, કાવા-દાવા અને ભકતોનું શોષણ થતું જોઇને એમનો અંતરાત્મા આક્રોશ કરી મૂકતો. એટલે સામાન્ય હિન્દુધર્મના રિત-રિવાજની સાથે-સાથે એમનાં શાંતિપુરમાં મળેલા જન્મજાત સેવા-ભકિતના સંસ્કાર પરથી પણ શ્રધ્ધા ઉઠી ગઈ અને અભાવ આવી ગયો. એમને હવે શુધ્ધ વેદાંતિક ધર્મમાં જ કંઈક આશા દેખાવા લાગી. તેઓ તેમનાં આ મનોભાવ છૂપાવતા નહોતા અને પ્રસંગોપાત જાહેર પણ કરી દેતા હતા.

પુત્ર વિજયકૃષ્ણમાં આવેલા આ પરિવર્તનથી માં સ્વણમયીને બહુ ચિંતા થવા લાગી. વૈષ્ણવાચાર્ય કુટુંબમાં જન્મેલા હોવાથી વિજયકૃષ્ણને

ભકિતધર્મના પ્રચાર કરવાનો અને લોકોને દીક્ષા આપી શિષ્ય બનાવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. અને આવી પ્રવૃત્તિના આધારે જ એમનો જીવન નિર્વાહ ચાલતો હતો. જ્યારે માં સ્વર્ણમયીએ જોયું કે શ્યામસુંદરજીના ઘરના છોકરાએ પૂજા-પાઠ વગેરે છોડી દીધાં છે અને કટ્ટર વેદાંતવાદી બની ગયો છે, ત્યારે એમને ડર લાગ્યો કે કયાંક આ છોકરો ગૃહત્યાગ કરીને સંન્યાસી ના બની જાય ! પહેલા તો માં જોડે વિજયકૃષ્ણ પણ બંગાળ પ્રદેશના જુદા-જુદા ગામોમાં જઈને શિષ્યોને દીક્ષા આપતા હતા, આ બધુ કામ કદાચ બંધ થઈ જશે તો એમનાં કુટુંબની પરંપરા કોણ સાચવશે ?

વિજયકૃષ્ણમાં આવેલ આ ફેરફાર જોઈને માંએ એમનાં વિવાહ કરવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ વિજયકૃષ્ણની હમણાં વિદ્યાર્થીજીવનમાં લગ્ન કરવાની ઈચ્છા નહોતી. પરંતુ માં તરફથી બહુ આગ્રહ થવા લાગ્યો ત્યારે એમણે લગ્નની વાત સ્વીકારવી પડી.

લગ્નઃ ઈ.સ. ૧૮૫૮ - આમ કોલેજના અભ્યાસને પૂરો કરતા પહેલા જ એમને વિવાહબંધનમાં બંધાવું પડયું. માં સ્વૅણમયી વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચાર માટે એમનાં પિયરના ગામ શિકારપુર આવતા-જતા રહેતા. શિકારપુરની પાસે "દહકુલ" ગામમાં એમનાં કેટલાક શિષ્યો રહેતા હતા. ત્યાં પડોશમાં જ શ્રી રામચંદ્ર ભાદુડી મહાશય એમનાં પત્ની શ્રીમતી મુક્તકેશી દેવી અને એમની બે કન્યા "યોગમાયા" અને "નવકુમારી" સાથે રહેતા હતા. માંનો પરિચય આ કુટુંબ સાથે પણ થયો હતો. અચાનક એક દિવસ શ્રી રામચંદ્ર ભાદુડી મહાશયનું અકાળે મૃત્યુ થતા આ કુટુંબ ભયંકર મુશ્કેલીમાં આવી પડયું. ગરીબ કુટુંબનો કોઈ આશરો ના રહ્યો. માં સ્વર્ણમયીનું કોમળ હ્રદય આ જોઈને દયાર્દ્ર બની ગયું. એમને ભાદુડી કુટુંબની ચિંતા ઓછી કરવા મુક્તકેશી દેવીની મોટી કન્યા યોગમાયાના વિવાહ વિજયકૃષ્ણ સાથે કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂકયો.

મુક્તકેશી દેવી માટે આનાંથી વધુ સારો પ્રસ્તાવ શું હોઈ શકે ? પરંતુ એમણે માં સ્વર્ણમયીને ચોખ્ખું કહ્યું કે; "યોગમાયા મને પ્રાણથી વધુ વહાલી છે. હું તેનાં વિના એકલી નહીં રહી શકું. જ્યાં યોગમાયા રહેશે ત્યાં હું પણ સાથે રહીશ અને મારી નાની પુત્રીના વિવાહ ના થાય ત્યાં સુધી એ પણ અમારી સાથે જ રહેશે." આ પ્રસ્તાવ પણ માં સ્વર્ણમયીએ ખુશીથી સ્વીકારી લીધો. એટલે લગ્ન પછી મુકતકેશી દેવી એમની બે પુત્રીઓને લઈને શાંતિપુર

ખાતે માં સ્વર્ણમયીના મકાનમાં સાથે જ રહેવા આવી ગયા.

યોગમાયાદેવીઃ માં યોગમાયાનો જન્મ ભાદરવા વદ બારસ, ઈ.સ. ૧૮૫૨માં દહકુલ ગામ, તા. શિકારપુર, જિ. નદિયા, બંગાળ પ્રદેશમાં થયો હતો. જ્યારે લગ્ન થયા ત્યારે વિજયકૃષ્ણ ૧૮ વર્ષના અને માં યોગમાયા ૬ વર્ષના હતા. નાનપણથી જ યોગમાયા એકદમ સાત્ત્વિક, મિતભાષી, અંતઃર્મુખી સ્વભાવના હતા. એમણે કદી કોઈ વસ્તુ મેળવવા માટે માં પાસે જીદ નહોતી કરી કે રડીને માંને હેરાન-પરેશાન પણ નહોતી કરી. પરંતુ આ નાદાન ઉંમરમાં લગ્નજીવન શું છે એ વિશે એમને શું જાણકારી હોય ! રમવા-કરવાની ઉંમરમાં એ સાસરીમાં ગોઠવાઈ ગયા.

મુકતકેશી દેવી એમનાં સેવાભાવી અને મહેનતુ સ્વભાવને કારણે શાંતિપુરના ઘરમાં અને ગામના લોકોમાં સહજતાથી ભળી ગયા અને બધાં એમને માન આપવા લાગ્યા. યોગમાયા દેવી પણ ધીરે-ધીરે ઘરમાં ગોઠવાતા ગયા. વિજયકૃષ્ણ તો એમનાં કોલેજના અભ્યાસ માટે કલકત્તા જઈને રહેવા લાગ્યા, જો કે વચ્ચે-વચ્ચે તેઓ પાછા શાંતિપુરમાં આવીને થોડો સમય જરૂર ગાળતા હતા. એ જ્યારે શાંતિપુર આવીને રહેતા ત્યારે યોગમાયા એમની સાથે રમવાનો પ્રયત્ન કરતા. જ્યારે વિજયકૃષ્ણ મોડી રાત્રે વાંચતા હોય ત્યારે એમને રમવા માટે કહેતા અને જો એ ના પાડે તો એમનો દિવો હોલવી નાખતા, કયારેક એમની સાથે જીદ-ઝઘડો પણ કરી લેતાં. મસ્તી પણ કરતા અને પાછળથી આવીને એમની આંખો પર હાથ દબાવીને પૂછતા કે; "બોલો, હું કોણ છું ?" આ જોઈને વિજયકૃષ્ણ હસી પડતા. વિજયકૃષ્ણ યોગમાયાને ધીરે-ધીરે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા રહેતા.

જો કે યોગમાયા હજી તો નાની બાળકી સમાન જ હતા, અને નાની બાળકીને કપડાં પહેરવાની કે ઘરના રીતિ-રિવાજની પણ જાણકારી ક્યાંથી હોય ? સાસુમાં એમને ઘરના વડીલોની શરમ રાખવાનું શિખવાડતા, પણ એ તો જેઠ શ્રી વ્રજગોપાલજી સાથે પણ ઢિંગલા-ઢિંગલી રમવા માટે ખેંચા-ખેંચી કરતા. એમને જેઠની લાજ કાઢવાનું ક્યારેક કહેવામાં આવતું તો એમનાં ફરાકને પાછળના ભાગથી ઉંચું કરીને આગળ મોંઢા પર ઢાંકી દેતાં, આ જોઈને ઘરના બધાં હસી પડતા. માં સ્વર્ણમયી પણ એમને લાડથી ખોળામાં બેસાડીને વહાલ કરી લેતાં. યોગમાયા જ્યારે વિજયકૃષ્ણને પૂછતા કે તમને મારે શું કહીને

બોલાવવા ? ત્યારે તેઓ કહેતા કે; "તમારે મને હંમેશા "આર્યપુત્ર" કહીને સંબોધન કરવું." આ વાત માં યોગમાયાએ યાદ રાખી અને મોટી ઉંમર થતાં સુધી એ પ્રમાણે સંબોધન કર્યું, પરંતુ પાછળથી આ પ્રમાણે કહેવાનું છોડી દીધું હતું. માં યોગમાયા દેવી અદ્‌ભુત અને ગુણિયલ વ્યક્તિત્ત્વના માલિક હતા.

વિજયકૃષ્ણના જીવનની દરેક ચાલ શ્રી શ્યામસુંદરની લીલા હતી અને એમનાં આયોજન પ્રમાણે જ બધું ગોઠવાતું હતું. જેમ કલકત્તા અભ્યાસ કરવા મોકલવાની તેમની ચાલ હતી તે જ પ્રમાણે યોગમાયા દેવી સાથેના વિવાહ પણ શ્યામસુંદરનું જ આયોજન હતું. એમનો મિલાપ પણ કોઈ આકસ્મિક પ્રસંગ નહોતો, એ તો જન્મો-જન્મથી ચાલી આવતી એમની પ્રેમ-ભકિત અને આધ્યાત્મિક જીવનયાત્રાની કડીરૂપ જ હતો. લગ્ન પછી વિજયકૃષ્ણ યોગમાયાને લઈને શિકારપુરથી શાંતિપુરના ઘરે આવ્યા ત્યારે બન્ને જણાં શ્યામસુંદરના મંદિરમાં સાથે પગે લાગવા ગયા. ૬ વર્ષની નાદાન ઉંમર અને વિવાહની રીત-રસમનું કૌતુક, યોગામાયાને આ બધું નવું-નવું લાગવાથી એ હેબતાઈ ગયા અને રડવા માંડયાં. વિજયકૃષ્ણએ જોયું કે શ્યામસુંદર કાયમ જે રીતે એમની સાથે વાર્તાલાપ અને લીલા કરતા હતા એ જ રીતે મૂર્તિસ્વરૂપમાંથી બહાર આવીને મશ્કરી કરીને કહેવા લાગ્યા; "અરે વિજય ! જો તો ખરો, મેં તને કેવી "અનાડી" (બુધ્ધુ) સખી પધરાવી દીધી છે ! " આમ કહીને એ મંદ-મંદ હસવા લાગ્યા.

વિજયકૃષ્ણ બોલ્યા; "ઠીક છે, ઠીક છે ! તમે તમારી "સયાની" (ચતુર) સખીને લઈને આનંદ કરો, મને મારી અનાડી જ સારી લાગે છે." આટલું બોલીને એમણે જેવું માથું ઉંચું કરીને જોયું તો શ્યામસુંદર હજી હસી રહ્યા છે પણ યોગમાયા એકાએક રડવાનું બંધ કરીને આશ્ચર્યથી, આંસુભરી આંખે, શ્યામસુંદરની સામે એકીટસે જોઈ રહ્યા છે. એમનાં ચહેરા પરના ભાવ જોઈને વિજયકૃષ્ણને એમ લાગ્યું કે સખી યોગમાયા ખરેખર ઘણાં સમય પછી એમનાં પ્રિય સખાને ફરીથી પ્રાપ્ત કરીને વિસ્મયતાથી જોઈ રહ્યા છે ! શ્રી વિજયકૃષ્ણ તો વારાફરતી બન્ને જણને જોતાં જ રહી ગયા અને શ્યામસુંદર અચાનક એમનાં મૂર્તિસ્વરૂપમાં પાછા પ્રવેશી ગયા.

લગ્ન પછી અવાર-નવાર વિજયકૃષ્ણ શાંતિપુર આવતા-જતા રહેતા પરંતુ એમનું મન સંસ્કૃત કોલજના અભ્યાસમાં વધુ રચ્યું-પચ્યું રહેતું હતું.

એમણે બહુ એકાગ્રતા અને લગનીથી વેદાંતદર્શન, શાંકરભાષ્ય, અદ્વૈતવિચાર, વગેરેનો અભ્યાસ કરવા માંડયો હતો. એમની તીવ્ર બુધ્ધિપ્રતિભા, સ્મૃતિશકિત અને મેધાને કારણે એ સંસ્કૃત કોલજમાં પણ સહુથી આગળ રહેતા અને વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકોમાં પ્રશંસા પામ્યા.

પરંતુ તેમનાં આ શાસ્ત્રાભ્યાસની એમનાં મન અને વ્યકિતત્ત્વ પર બહુ જુદી અસર થવા લાગી. એમનું મન શુષ્ક અને નિરસ થઇ ગયું. વેદાંતદર્શન અને શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદની ફિલસુફીના અભ્યાસને કારણે એકાંગી થઇ ગયા. શાંતિયપુરમાં એમનાં મન અને હૃદયને શ્યામસુંદરની પ્રેમ-ભકિતમય પૂજા-પાઠમાં જે આનંદ આવતો હતો તે તો કયારનો બંધ થઇ ગયો હતો. આ માયાવાદ અને અહં બ્રહ્માસ્મિની વાતોથી એમનું પેટ ભરાતું નહોતું. એમણે તત્ત્વનો વિચાર તો કરી લીધો પણ આનંદ અને પ્રેમ વિસરાઇ ગયા. આમ પણ ફકત વૈચારિક અને બૌધ્ધિક અભ્યાસથી કશું પ્રાપ્ત નથી થતું તે તેમને ધીરે-ધીરે સમજાવા લાગ્યું. એમને વારસામાં મળેલા ભકિત અને પૂજા-પાઠથી એમનું હૃદય પ્રેમાળ રહેતું હતું પરંતુ હવે એમને એક જાતની બેચેની અને ઉદાસી લાગવા માંડી. એમની અશાંતિ ધીરે-ધીરે વધવા લાગી. હૃદયમાં અનુભવાતી શુષ્કતાને કારણે એ વ્યાકુળ થઇ ગયા.

એમનામાં વ્યાપી ગયેલી આ મૂંઝવણને (કન્ફ્યુઝનને) કારણે જે અભાવ અને અશ્રધ્ધા પેદા થયા હતા એ વિશે પાછળથી શ્રી ગોસ્વામીજી કહેતા કે; "વેદ-વેદાંતદર્શનથી ભરેલા હિન્દુ શાસ્ત્રો ભણીને હું કટ્ટર વેદાંતી બની ગયો. ચારે બાજુ આ દર્શન થાય છે તે બધું જ બ્રહ્મમય છે અને હું પોતે પણ બ્રહ્મ છું એવા "અહં બ્રહ્માસ્મિ"માં જ મને વિશ્ર્વાસ બેસી ગયો. ઉપાસના, પૂજા-પાઠની જરૂરિયાત પરથી મારો વિશ્ર્વાસ જ ઉઠી ગયો."

આવા સંક્રમણકાળમાં એક એવો પ્રસંગ બની ગયો જેનાં કારણે વિજયકૃષ્ણના જીવનની દિશા જ બદલાઇ ગઇ. અગાઉ જણાવ્યું તેમ એમનાં વૈષ્ણવાચાર્ય કુટુંબની પરંપરા અને અધિકારને આધારે તેઓ અનેક શિષ્યો બનાવતા અને દીક્ષા આપતા. કલકત્તાની પડોશમાં આવેલા આમલાગાચ્છી ગામમાં એમનાં જમીનદાર શિષ્યોનું કુટુંબ રહેતું હતું. આ જમીનદાર શિષ્યો પરંપરાથી જ અદ્વૈતાચાર્ય વંશને એમનાં કુલગુરુ માનીને સેવા-પ્રણામ કરતા હતા. માં તથા વિજયકૃષ્ણ આમલાગાચ્છી ગામે અવાર-નવાર જતા-આવતા

રહેતા અથવા તે જમીનદાર કુટુંબ શાંતિપુર આવીને માં તથા એમનાં ગુરુ પરિવારને સેવા-પ્રણામ કરી જતું.

એક દિવસ આ જ રીતે એ જમીનદાર કુટુંબના શ્રીમતી જયતારાદેવી સહકુટુંબ શાંતિપુર આવ્યા. પ્રણામ કરીને એમણે વિજયકૃષ્ણ અને યોગમાયા દેવીની "**યુગલપૂજા**" કરવાની ઇચ્છા બતાવી. વિજયકૃષ્ણએ તો આ સાંભળીને ના પાડી દીધી પરંતુ માં તથા એમનાં મોટાભાઇ શ્રી વ્રજગોપાલજીના આગ્રહ પછી સંમત્તિ આપી દીધી. શ્રી જયાતારાદેવીએ ભાવપૂર્વક વિજયકૃષ્ણ અને યોગમાયાના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને કહ્યું; "પ્રભુ ! હું આ વિકટ ભવસાગરમાં ડૂબી રહી છું, ત્રિતાપની અગ્નિમાં બળી રહી છું, આપ મારો ઉધ્ધાર કરો."

સરળભાવે શ્રધ્ધાપૂર્વક કરાયેલી આ પ્રાર્થના સાંભળીને વિજયકૃષ્ણનું હ્રદય વલોવાઇ ગયું. એ એકદમ સડક થઇ ગયા અને વિચાર્યું કે; "હું આનો ઉધ્ધાર કઇ રીતે કરું ? મારામાં આવી શકિત છે જ કયાં ? મારો પોતાનો હજી ઉધ્ધાર નથી થયો અને મને ખબર નથી કે મારો ઉધ્ધાર કરનારો કોણ છે ? ત્યારે હું બીજાનો ઉધ્ધાર કેવી રીતે કરી શકું ? અરે ! મારા જેવો બીજો અજ્ઞાની કોઇ નહીં હોય. આ કામ કરીને હું પોતે અપરાધ કરી રહ્યો છું. હવેથી શિષ્યો બનાવવાનું આવું કપટી કામ હું નહીં કરું." તે જ દિવસથી એમણે પૂર્વજો દ્વારા અધિકૃત આ ધંધો છોડી દીધો. કુલગુરુ પરંપરા દ્વારા સંચાલિત આવો સરળ અને જોખમ વિનાનો ધંધો કે આવક કોણ છોડી શકે ? આ એક પ્રસંગે વિજયકૃષ્ણના મન અને વ્યક્તિત્ત્વમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવી દીધું. એમણે જે નિર્ણય લીધો તેનાં કારણે તેમનો કૌટુંબિક વ્યવસ્થા આધારિત આવકનો સ્ત્રોત બંધ થઇ ગયો. એમનાં શિષ્યો હવે એમનાં મોટાભાઇ શ્રી વ્રજગોપાલના શરણે જતા રહ્યા.

મેડિકલ કોલેજ પ્રવેશ: ઇ.સ.- ૧૮૬૦: શ્રી વિજયકૃષ્ણએ કુલગુરુ પ્રથા છોડી દીધી એટલે એમની આવકનો સ્તોત્ર પણ બંધ થઇ ગયો. વિવાહિત જીવનનો ભાર પણ ધીમે-ધીમે એમનાં માથે આવી રહ્યો હતો. જીવનનિર્વાહ માટે આવક ઉભી કરવી જરૂરી હતી. એ માટે એમણે કલકત્તામાં જ હોમિયોપેથીનો અભ્યાસ કરવાનું નકકી કર્યું અને એનાં આધારે ડોકટરીના વ્યવસાય દ્વારા જીવન ચલાવવાનું આયોજન વિચારી લીધું. આ માટે એમણે

કલકત્તા મેડિકલ કોલેજમાં પ્રવેશ લઈ લીધો. આ શાખાનો ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ બંગાળી ભાષામાં જ હતો. મેડિકલ કોલેજમાં અભ્યાસ ચાલુ કર્યો એટલે સંસ્કૃત કોલેજ અડધેથી છોડવી પડી, એનાં કારણે એમને સંસ્કૃત કોલેજની ડીગ્રીનું પ્રમાણપત્ર પણ ના મળ્યું. અહીં મેડિકલ કોલેજમાં ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને અંગ્રેજ ડો. ચીવર્સ સાહેબ એ વિભાગના અધ્યક્ષ હતા. વિજયકૃષ્ણએ એમની નિષ્ઠા, તીવ્ર મેધાશકિત અને યાદશકિતના આધારે સૌથી અગ્રેસર રહીને પ્રગતિ કરવા માંડી. એમની નેતૃત્ત્વશકિત અને સત્યનિષ્ઠાને આધારે તેઓ પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય થઈ ગયા. જો કે એમની આર્થિક પરિસ્થિતિ વધુને વધુ કંગાળ બનવા માંડી હતી. કલકત્તામાં રહેવા-જમવાનો અને મેડિકલ કોલેજના ખર્ચનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. માં સાથે આ બધી મુશ્કેલીઓની ચર્ચા કરવા અને મેડિકલ કોલેજના ખર્ચનું આયોજન કરવા માટે પાછા શાંતિપુર આવ્યા. અહીં બીજો એવો પ્રસંગ બની ગયો કે જેને કારણે શ્રી વિજયકૃષ્ણના અંતરમન અને હ્રદયમાં ખળભળાટ મચી ગયો. એમનાં જીવનનો આ એક એવો પ્રસંગ હતો જેણે એમને સાચી દિશામાં ધક્કો મારવાનું કામ કર્યું.

બરિસાલ જિલ્લાના ગોપીનાથપુર ગામમાં કૌટુંબિક વારસાથી મળેલી ખેતીની થોડી જમીન વિજયકૃષ્ણના નામે હતી. તે જમીનનું વેચાણ કરીને જે આવક થાય તેમાંથી મેડિકલ કોલેજનો ખર્ચ કાઢવાનું વિચાર્યું. આ માટે તેમને એક દિવસ બરિસાલ જિલ્લાના ગોપીનાથપુર ગામે જવાનું થયું. પ્રાથમિક પૂછપરછનું કામ પતાવીને એ નિર્જન રસ્તે પાછા ફરી રહ્યા હતા. રસ્તામાં એક આમલીના ઝાડ પાસે સહેજવાર રોકાયા, ત્યાં તેમણે આકાશવાણી (દેવવાણી) સાંભળી; **"પરલોકની ચિંતા કરો."** આ અવાજ એટલો સ્પષ્ટ હતો કે તેમણે આજુ-બાજુ નજર કરીને શોધવા માંડયું કે આ કોણ બોલ્યું ? ઘણીવાર સુધી તપાસ કર્યા પછી પણ અવાજ કરનારના કોઈ સગડ ના મળ્યા. એમણે વિચાર્યું કે શું શ્યામસુંદરે મને આ આદેશ આપ્યો ? પણ શ્યામસુંદરનો અવાજ તો કોયલ જેવો મીઠો અને કોમળ હતો, જ્યારે આકાશવાણીનો સ્વર તો ગંભીર અને વજનદાર હતો. મેદાનમાં એમણે ચારેબાજુ તપાસ કરી પણ કોઈ જોવાયું નહીં એટલે દોડીને ઘરે જતા રહ્યા. તે દિવસે તેમણે કશું ખાધું-પીધું નહીં. આ વાણી સાંભળીને એમને એટલો ડર લાગ્યો કે કેટલાક દિવસ સુધી એમને તાવ આવી ગયો. આ પ્રસંગની એમનાં મન પર એવી અસર પડીકે એમનાં વર્તમાન વિચારોમાં ફરીથી ઉથલપાથલ થવા લાગી.

આમ પણ વિજયકૃષ્ણ થોડા સમયથી વેદાંતદર્શન, નિર્ગુણ-નિરાકારના ચિંતન અને ધ્યાનથી ઉબાઇ ગયા હતા. તેમનું હૃદય સંકોચાઇને વલોપાત કરતું હતું કે; જે આનંદ અને શકિત એમનાં મન-હૃદયને મળવી જોઇએ તે આવા શુષ્ક વેદાંતદર્શનથી નથી મળી રહી. એમનો વિશ્વાસ હવે શંકા અને ચિંતામાં પરિવર્તિત થઇ રહ્યો હતો. એવામાં આ **"આકાશવાણી"** સાંભળીને એમનાં મન-હૃદયમાં ફરી વંટોળ ઉભું થઇ ગયું. મન અનેક જાતના વિચાર કરવા લાગ્યું કે સાચો ધર્મ અને શાંતિ, સત્ય અને તત્ત્વ ક્યાંથી અને શેમાંથી મળશે ? કેવી રીતે મળશે ? વિજયકૃષ્ણના હૃદયમાં વેદાંત, નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મ, અદ્વૈતવાદ અને જ્ઞાનમાર્ગ, વગેરે પર જે શ્રધ્ધા હતી તે જતી રહી, એમનો મોહભંગ થયો અને તેઓ ફરીથી સાચા ધર્મ અને સત્યની શોધ માટે તડપવા લાગ્યા. શ્યામસુંદરના પૂજા-પાઠ તો એમણે આમ પણ બંધ જ કરી દીધાં હતા. સામાન્ય હિન્દુધર્મના રીત-રિવાજો પર તો એમને શ્રધ્ધા રહી નહોતી. હવે આગળ કયો માર્ગ અપનાવવો એ વિશે તેઓ ગંભીર દ્વિધામાં હતા. એમનો જન્મ આમ શાંત બેસી રહીને જે તે પરિસ્થિતિ સ્વીકારી લેવા માટે નહોતો થયો. જીવનમાં આવેલા આ વળાંકમાં ફરી જીવનની દિશા બદલાવા માંડી.

આવી મનોદશામાં વિજયકૃષ્ણ બંગાળપ્રદેશના બાકુડા જિલ્લામાં ગયેલા હતા. અહીં તેમનો પરિચય શિવવાટીમાં રહેતા ત્રણ બ્રાહ્મણો સાથે થયો, તેમનાં નામ હતા, કિશોરીનાથ રાય, હારાધન બર્મન અને ગોવિંદચંદ્ર પાંડે. આ ત્રણેય ચારિત્ર્યવાન, સાત્ત્વિક, સાધુ સ્વભાવના અને ધર્મજિજ્ઞાસુ લોકો હતા. તેમની સાથે થોડો સમય ઉઠતા-બેસતા અને ચર્ચા-વાર્તા કરતા વિજયકૃષ્ણના મનને ઘણી શાંતિ મળી. ધર્મ, ઉપાસના, ઇશ્વર પ્રત્યે તેમની શ્રધ્ધા, વગેરે જોઇને વિજયકૃષ્ણનું મન બદલાવા લાગ્યું. વિજયકૃષ્ણની વાતો પરથી આ ત્રણ બ્રાહ્મણોને લાગ્યું કે અત્યારે તેઓ અદ્વૈતવાદના વિચારોથી પ્રભાવિત છે પણ એમનું મન-હૃદય જે શાંતિની શોધમાં છે તે તેમને અદ્વૈતવાદમાંથી નહીં મળે. અત્યારે તેઓ પૂજા-પાઠ, ભકિત વગેરેમાં માનતા નથી પણ તેમને જે ત્રિતાપથી છૂટકારો મેળવવો છે તેનો ઉપાય ભગવાનની ઉપાસના, પૂજા-પાઠ અને ભકિતમાં જ મળશે.

આ નિષ્ઠાવાન અને પરોપકારી સ્વભાવના બ્રાહ્મણો કલકત્તા આદિબ્રાહ્મસમાજ સાથે જોડાયેલા હતા. ત્યાં તેઓ નિયમિત ઉપાસનામાં ભાગ

લેતા અને શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર (રવિન્દ્રનાથ ટાગોર ના પિતાશ્રી)ના પ્રવચનો સાંભળતા. તે લોકોએ વિજયકૃષ્ણને સમજાવ્યું કે તેમણે એકવાર કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજમાં જઇને શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને સાંભળવા જોઇએ, એમનો સત્સંગ કરવો જોઇએ, એનાથી એમનાં મનની ગડમથલનું સમાધાન જરૂર થશે. આ લોકોની મિત્રતા અને સત્સંગથી વિજયકૃષ્ણને બહુ લાભ થયો હતો અને સંતોષ મળ્યો હતો. આ પહેલા કલકત્તામાં એમણે બ્રાહ્મસમાજ વિશે થોડું-ઘણું સાંભળ્યું હતું, પરંતુ બ્રાહ્મસમાજીઓ વિશે એમનાં મનમાં બહુ સારો અભિપ્રાય નહોતો બંધાયો. સુધારાવાદના નામે આવા લોકો મનમોજી બનીને દારુ-માંસની પાર્ટીઓ કરે છે, હિન્દુવિરોધી વાતો કરે છે અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું આંધળું અનુઃકરણ કરે છે, એમ તેઓ માનતા. પણ જ્યારે આ ત્રણ સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણોના મોઢે એમણે બ્રાહ્મસમાજ વિશે સારો અભિપ્રાય સાંભળ્યો ત્યારે તેમનું મન બદલાઇ ગયું. તેમણે એક વાર કલકત્તા જઇને બ્રાહ્મસમાજનો પરિચય મેળવવાનું નકીક કર્યું.

આ પછી તેઓ કલકત્તા આવ્યા અને મેડિકલ કોલેજના અભ્યાસમાં ફરીથી નિષ્ઠાપૂર્વક લાગી ગયા. આર્થિક રીતે તેઓ હજી પગભર તો થયા જ નહોતા. જ્યાં-ત્યાંથી એમનો ખર્ચ નીકળી રહે તેટલા જ પૈસા તેમની પાસે રહેતા. આ સમય એમનાં માટે બહુ સંઘર્ષનો હતો. પૈસાની એવી ખેંચ પડતી કે કેટલીય વાર એમને ભૂખ્યા રહેવાનો પણ સમય આવતો. આવા સમયે એમની સાથે રહેતો એમનો એક મિત્ર એકવાર એમની પાસે પેટીમાં મૂકેલા થોડા રૂપિયા ચોરીને જતો રહ્યો. એ મિત્ર પૈસા લઇને જુગાર રમવા ગયો અને બધાં પૈસા હારી ગયો, પછી વિજયકૃષ્ણથી મોં સંતાડીને ફરવા લાગ્યો.

આ બાજુ વિજયકૃષ્ણની હાલત પણ કંગાળ જેવી થઇ ગઇ. કોલેજના ખર્ચ માટેના અને ખાવા-પીવાના પૈસા પણ ના રહ્યા. એમને જાણવા મળ્યું કે એક ધનવાન વ્યકિત ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરે છે, એટલે બહુ આશા લઇને એમની પાસે પહોંચ્યા. આ ધનવાન માણસે આ પહેલા ઘણાં વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી હતી અને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો. પણ વિદ્યાર્થીઓએ એમની સાથે છેતરપિંડી કરીને ખોટી રીતે પૈસા પડાવી લીધાં હતા. એટલે પછી એમણે સાચા જરૂરિયાતમંદ વિદ્યાર્થીઓને પણ મદદ કરવાનું બંધ કરી દીધું. વિજયકૃષ્ણ નિરાશ થઇને એમની પાસેથી પાછા આવ્યા. મહર્ષિ

શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર પણ પહેલા તેજસ્વી અને નબળાવર્ગના વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશિપ આપતા હતા એટલે શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમની પાસે પણ મદદ માંગવા ગયા. એમણે એક પત્રમાં પોતાની આર્થિક અવસ્થાનું વર્ણન કરીને મહર્ષિના હાથમાં મૂક્યું, પણ એ પત્રની સામે જોયા વગર જ એમણે ફાડીને ફેંકી દીધો. આમ છતાં વિજયકૃષ્ણ મહર્ષિથી નારાજ ના થયા. બગુડાના એમનાં બ્રાહ્મણ મિત્રો પાસેથી એમણે મહર્ષિની બહુ પ્રશંસા સાંભળી હતી એટલે એમણે તરત એમનાં વિરુધ્ધ કોઇ ખોટો અભિપ્રાય ના બાંધ્યો. એમણે સમજી લીધું કે આ અગાઉ મહર્ષિ પાસે પણ છેતરપિંડી કરીને ખોટા માણસો મદદ લઇ ગયા હશે એટલે હવે સાચા માણસોને પણ મદદ નથી કરતા.

આમ ખરાબ સમયમાં પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવ વિરુધ્ધ વિજયકૃષ્ણને લોકો પાસે હાથ લંબાવવો પડતો હતો. એકવાર એમણે ત્રણ-ચાર દિવસ ભૂખ્યા રહેવું પડયું. કલકત્તામાં એમનાં થોડા સગા-સંબંધીઓ રહેતા હતા, પણ અગાઉ એમને થયેલા કડવા અનુભવોને કારણે ભૂખમારાના દિવસોમાં પણ એમનો સંપર્ક કરવાનું એમણે ટાળ્યું. એક દિવસ વિજયકૃષ્ણને એમનાં એક જૂના ભકત મળી ગયા. વિજયકૃષ્ણના નિસ્તેજ મોઢા પરથી જ એમને સમજાઇ ગયું એટલે એમણે વિજયકૃષ્ણને પૂછયું કે એમણે ભોજન કર્યું છે કે નહીં ? જ્યારે વિજયકૃષ્ણએ જણાવ્યું કે તેઓ સવારથી ભૂખ્યા છે એટલે એમણે એક સિક્કો આપીને વિજયકૃષ્ણને કહ્યું કે જાઓ, દુકાન પર જઇને કંઇક ખાઇ લો. વિજયકૃષ્ણ એક દુકાન બાજુ જતા હતા એટલામાં એમનો પેલો ઠગ મિત્ર મળી ગયો, જે એમનાં પૈસા ચોરી ગયેલો. મિત્ર તો નજર ચૂકાવીને રસ્તો બદલવા ગયો પરંતુ વિજયકૃષ્ણ દોડીને એની પાસે ગયા અને ભેટી પડયા. એમણે ભાવસભર કહ્યું કે કેટલા દિવસ પછી એમની મુલાકાત થઇ ! પેલા મિત્રએ શરમાઇને પોતાનો ગુનો કબુલીને કહ્યું કે; “હું આપનો અપરાધી છું, આપના પૈસા ચોરીને હું જુગારમાં હારી આવ્યો. એની મને બરાબર સજા મળી ગઇ, મારું સર્વસ્વ બરબાદ થઇ ગયું છે. મેં તો આજે સવારથી કંઇ ખાધું પણ નથી.”

આ સાંભળીને વિજયકૃષ્ણ બોલ્યા; “મિત્ર, એ જૂની વાતો જવા દે, જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું. મારી પાસે એક સિક્કો છે, ચાલ આપણે બે સાથે દુકાનમાં જઇને કંઇ ખાઇએ.” પછી બન્નેએ સાથે ભોજન કર્યું અને સાથે રહેવા માટે કોઇ જગ્યા શોધવાનો વિચાર કર્યો. બન્ને મિત્રોએ બહુ પ્રયત્ન

કર્યા પછી એમને એક ધનવાન વ્યકિતના મોટા મકાનમાં એક રૂમ ભાડે મળી ગયો. આ ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશયની પાસે પૈસા બહુ હતા પણ એ બહુ રંગીલા માણસ હતા. રોજ સાંજે એમનાં ઘરે દારુની મહેફિલ જામતી હતી. એમણે એક વાર વિજયકૃષ્ણને પણ આ મહેફિલમાં જોડાવાનો આગ્રહ કર્યો, આ સાંભળીને વિજયકૃષ્ણ એકદમ ગુસ્સામાં બોલ્યા; "શું જગત્‌ગુરુ અદ્વૈતાચાર્યનો વંશજ દારુ પીશે ? આવું કદી નહીં બને. ફરીથી મારી સામે આપ આવું સાહસ કરતા નહીં." આટલું બોલીને એમણે પેલા મહાશયને એવા ધમકાવ્યા કે એ પછી વિજયકૃષ્ણની સામે એમણે કદી દારુ ના પીધો અને એમનાં પ્રશંસક બની ગયા.

બ્રાહ્મસમાજઃ- પરિચય અને પ્રવેશ : ઈ.સ.- ૧૮૬૧

આમ જુદી-જુદી મુશ્કેલીઓ અને ઉપાધિઓમાંથી પસાર થતા-થતા વિજયકૃષ્ણ એમનો કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કરતા હતા. એક દિવસ એમને યાદ આવ્યું કે બગુડાના એમનાં મિત્રોએ એમને બ્રાહ્મસમાજ જઈને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનો ઉપદેશ સાંભળવાનું કહ્યું હતું. આ વાત યાદ આવતા જ એ એક બુધવારે જોડાકાંસા નામના સ્થળ પર આવેલા બ્રાહ્મસમાજના મકાન ખાતે ચાલતી ઉપાસના જોવા ગયા. ત્યાં જઈને એમણે જોયું કે બ્રાહ્મસમાજીઓ એકદમ શાંત અને પવિત્ર વાતાવરણમાં મધુર સંગીતમાં લયબધ્ધ રીતે ઉપાસના કરી રહ્યા છે. ઘણાં લોકો ભકિતમય બનીને પૂર્ણ શ્રધ્ધા સાથે સ્તુતિ અને પાઠ કરી રહ્યા છે. એ લોકોના ચહેરા પર શાંતિ અને સંતોષના ભાવ જોઈને વિજયકૃષ્ણ ગદ્‌ગદિત થઈ ગયા. એ સમયે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર ઉપાસના પછી "પાપી માણસની દુર્દશા અને ઈશ્વરની અસીમ કૃપા" વિષય ઉપર પ્રવચન આપતા હતા. આ પ્રવચન સાંભળીને વિજયકૃષ્ણના મનને બહુ સારું લાગ્યું.

આ અનુભવ વિશે શ્રી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે; "એ દિવસે બ્રાહ્મસમાજની ઉપાસના અને મહર્ષિનું પ્રવચન સાંભળીને મારા અંતરમાં રહેલો ભકિતભાવ ફરીથી જાગૃત થઈ ગયો. કેટલાય દિવસથી મેં ઈષ્ટદેવની પૂજા નથી કરી, આવું વિચારીને મારું હ્રદય બેચેન અને વ્યાકુળ બની ગયું. શરીરમાં ધ્રુજારી સાથે પસીનો આવવા લાગ્યો. આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. મને બ્રાહ્મસમાજ વિશે થયેલા ભ્રમને કારણે પસ્તાવો થયો."

ઘરે પાછા આવીને એમને એવું લાગ્યું કે જાણે નવું જીવન મળી ગયું છે. પોતાના હૃદયમાં ભકિતનો અભાવ હોવા છતાં ઈશ્વરે કરેલી કૃપા જોઈને એ વ્યાકુળ થઈ ગયા અને ભાવમય બનીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા; **"હે કૃપાળુ ઈશ્વર ! પૌરાણિક હિન્દુધર્મમાં મને વિશ્વાસ નથી રહ્યો. બીજા કોઈ ધર્મમાં પણ મને ભરોસો નથી બેસતો. ધર્મ વિશે મારા જેવો અજ્ઞાની અને કમનસીબ ભાગ્યે જ કોઈ હશે. જ્યારે હું શ્યામસુંદરની મૂર્તિપૂજા કરતો હતો ત્યારે મારા મનને શાંતિ અને આનંદ મળતા હતા, તેનાથી હું બહુ દૂર થઈ ગયો છું. હે પ્રભુ ! તમે અનાથના નાથ છો, હું આપના શરણે આવ્યો છું, તમે મારું રક્ષણ કરો. હવે હું કયારેય આપથી દૂર નહીં જઉં, આપના દરવાજે જ પડયો રહીશ."** આમ પ્રાર્થના કરી કે તરત એમને બહુ શાંતિ મળી, એમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એમનાં પ્રાણોમાં સળગતો અગ્નિ શાંત થયો.

એમનું મનોમંથન આનાં કરતાં પણ વધુ ચાલ્યું, એમણે વિચાર્યું; **"ઓહો ! મનને પરમ્ શાંતિ મળે તેવો ઉપાય હાથમાં જ હોવા છતાં આટલા દિવસ મેં કેમ અશાંતિ ભોગવી ? મારા મનને શાંતિ પ્રદાન કરવા માટે જ ભગવાન આજે મને બ્રાહ્મસમાજમાં લઈ આવ્યા. મારો ઉધ્ધાર કરવા માટે જ આજે ભગવાને શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના મોંઢે આવું મર્મસ્પર્શી પ્રવચન કરાવડાવ્યું. મને લાગે છે કે બ્રાહ્મસમાજનો મત જ મારી સાથે બહુ મેળ ખાય છે. મને હવે માયાવાદ અને નિર્ગુણ-નિરાકાર ભાવ પર બહુ શ્રધ્ધા નથી આવતી. મહર્ષિએ કહ્યા પ્રમાણે આ આખું જગત ઈશ્વરની જ રચના છે અને તેઓ આપણા પિતા છે. આ આખી સૃષ્ટિ, સ્થાવર-જંગમ, સચરાચર, બધું જ એ પિતાનું સંતાન છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ સ્થૂળ નથી, નિર્ગુણ-નિરાકાર પણ નથી, પરંતુ સચ્ચિદાનંદ છે. બ્રાહ્મદર્શનના પ્રેરણામૂર્તિ શ્રી દેવેન્દ્રનાથના આજના પ્રવચનના તત્ત્વએ મારા મનને જીતી લીધું છે. "ગીતા"માં પણ ભગવાને આમ જ કહ્યું છે ને !" આટલું વિચારીને એમણે મનોમન શ્રી દેવેન્દ્રનાથને એમનાં ગુરુ તરીકે સ્વીકારી લીધાં.**

આ રીતે બ્રાહ્મસમાજની એક જ મુલાકાતે વિજયકૃષ્ણની દિશા પાછી

બદલી નાખી. એમણે હવે એમનાં પરમ મિત્ર અઘોરનાથજી સાથે દર રવિવારે બ્રાહ્મસમાજમાં જવાનું ચાલુ કર્યું. એમની સાથે બીજા બે મિત્રો પણ બ્રાહ્મસમાજમાં સક્રીય હતા, એમાં શ્રી શિવનાથ શાસ્ત્રી બહુ વિચક્ષણ અને બુધ્ધિશાળી હતા. તે ઉપરાંત શ્રી ઉમેશ અને યોગેન્દ્રનાથ વિદ્યાભૂષણ હતા. ત્રણે મિત્રોએ ઘણાં લાંબા સમય સુધી બ્રાહ્મસમાજમાં સેવા આપી હતી અને એકબીજાના સહવાસમાં રહ્યા હતા. તે બધાં સાથે બેસીને જ બ્રહ્મોપાસના કરતા હતા.

વિજયકૃષ્ણએ બ્રાહ્મસમાજમાં વિધિસર પ્રવેશ મેળવ્યા પછી શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના ઉપદેશ, પ્રવચન અને ઉપાસના-પધ્ધતિથી પ્રેરાઇને એક દિવસ એમની પાસેથી બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા પણ લઇ લીધી. ઇ.સ. ૧૮૬૧ના એક દિવસે વિજયકૃષ્ણની સાથે એમનાં મિત્ર અઘોરનાથજી તથા શ્રી ગુરુચરણજીએ પણ બ્રાહ્મદીક્ષા લીધી. શ્રી અદ્વૈતચાર્યના વંશજ, બ્રાહ્મણ, ગોંસાઇ કુટુંબના વિજયકૃષ્ણને જોઇને મહર્ષિને પણ આનંદ થયો. વિજયકૃષ્ણએ જનોઇ ધારણ કરેલી હતી તે જોઇને મહર્ષિએ કહ્યું કે જનોઇ કાયમ ધારણ કરી રાખજો અને દરરોજ સવારે વહેલા ઉઠીને ગાયત્રીમંત્રનો જાપ પણ ચાલુ રાખજો. વિજયકૃષ્ણ હવે નિયમિત રીતે ગાયત્રીમંત્રનો જાપ કરતા, સવારે અને રાત્રે પરમાત્માના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા અને એકદમ ભાવવાહી રીતે પ્રાર્થના કરતા. પ્રાર્થના દ્વારા જ એમનાં કેટલાય પશ્નોનું સમાધાન એમને મળી જતું.

બ્રાહ્મસમાજમાં વેદ અને ઉપનિષદના સિધ્ધાંતોને આધારે જ ઉપાસના કરવામાં આવતી હતી. હિન્દુધર્મના કુરિવાજોને દૂર કરવા જ્ઞાતિપ્રથા, જાતિભેદ, સતીપ્રથા વગેરેનો વિરોધ કરીને સમાજસુધારા કરવાનો પ્રચાર થતો હતો. કેટલાક બ્રાહ્મસમાજીઓના મતે જનોઇને પણ જાતિવાદનું એક ચિન્હ ગણીને એનો ત્યાગ કરવાની ચર્ચા-વિચારણા થતી હતી. જો કે મહર્ષિના પોતાના આચાર-વિચારને કારણે જનોઇ ધારણ નહીં કરવી એવો કોઇ નિયમ બન્યો ન હતો, અને માંસાહાર કરવા માટે પણ કોઇ પ્રતિબંધ નહોતો. જેમનાં કુટુંબમાં માંસ-મચ્છીનો ખોરાક લેવાતો હોય તેમનાં માટે આ સામાન્ય વાત હતી. જો કે વિજયકૃષ્ણ તો ચુસ્ત શાકાહારી વૈષ્ણવ-ભોજન કરતા હતા અને એમણે આજીવન આ જ સિધ્ધાંતને સ્વીકારીને એનો જ પ્રચાર

કર્યો હતો એટલે એમણે કદી પણ માંસ-મચ્છીનો સ્વાદ, કે દારુનો સ્વાદ નહોતો ચાખ્યો. પરંતુ વર્ણભેદના પ્રતિક વિશે ચાલતી ચર્ચાને કારણે ઘણીવાર જનોઈનો ત્યાગ કરવાના વિચારો એમને આવતા હતા.

એક દિવસ એમણે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ સમક્ષ જનોઇ વિશે એમની શંકાની રજુઆત કરી એટલે મહર્ષિએ કહ્યું; "જનોઇ તો હંમેશાં ધારણ કરી રાખવી જોઇએ. આમ જુઓ, મેં પણ જનોઇ પહેરેલી છે. પરંતુ શરીરના રક્ષણ માટે જેને માંસાહાર કરવો હોય એમને કોઇ દોષ લાગતો નથી. આપણે મચ્છર અને માંકડને મારવામાં તો કોઇ સંકોચ કરતા નથી તો પછી બીજા પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં શું દોષ છે?" જો કે વિજયકૃષ્ણને આચાર્ય-ગુરુજીની વાતથી સંતોષ ના થયો પરંતુ એમનામાં અતૂટ શ્રધ્ધા હોવાને કારણે એમની સાથે કોઇ વિવાદ પણ ના કરી શકયા.

આમ વિજયકૃષ્ણના જીવનમાં બ્રાહ્મસમાજ-જીવનનો એક મહત્ત્વનો તબક્કો શરૂ થયો જે કેટલાય વર્ષો સુધી સક્રિય રીતે ચાલવાનો હતો. વિજયકૃષ્ણ જેને સત્ય માનતા તેમાં પૂર્ણ શ્રધ્ધા મૂકી દેતા, હ્રદયપૂર્વક, પ્રાણ પૂરીને, તમામ શકિત રેડીને એમાં ઉંડા ઉતરી જતા. આપણે આગળના પ્રકરણમાં એમનાં મેડિકલ કોલેજના અભ્યાસ અને બ્રાહ્મસમાજમાં એમણે પસાર કરેલા લાંબા કાર્યકાળની વિગતોને વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણઃ ૫

: મેડિકલ કોલેજ અને બ્રાહ્મસમાજ જીવન :

બ્રાહ્મસમાજઃ સંક્ષિપ્ત પરિચયઃ બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના શ્રી રામમોહન રાયે ઈ.સ. ૧૮૨૮માં કરી હતી. પરંતુ તે અગાઉ ઈ.સ. ૧૮૦૦ ના વર્ષથી જ એમણે બ્રાહ્મસમાજના કાર્યક્રમોનો પાયો નાખ્યો હતો. એ સમયે બંગાળ પ્રાંત અને સમગ્ર ભારતમાં હિન્દુધર્મની બહુ દુર્દશા ચાલતી હતી. અનેક કુરિવાજોએ ઘર કરી લીધું હતું. સતીપ્રથા, બાળકીને દૂધપીતી કરવી (મારી નાખવી), દલિતો અને પીડીતોને સમાજમાં હડધૂત કરવા અને જાતિભેદના નામે ઉચ્ચવર્ગોએ મનમાની કરવી, બાલવિધવાઓને પરેશાન કરવી, વગેરે દૂષણોને કારણે હિન્દુધર્મમાં મોટો સડો ફેલાઈ રહ્યો હતો. એ વખતે શ્રી રામ મોહનરાયે અનેક વિટંબણાઓ અને વિરોધોનો સામનો કરી સમાજમાં જાગૃતિ ફેલાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. એમણે હિન્દુધર્મમાં અને સમાજમાં સુધારા દાખલ કરવા માટે અથાક પ્રયત્નો કર્યા અને ઘણા વર્ષો સુધી લડત આપી. વેદમાં અને ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા "**એકેશ્વરવાદ**"ને પ્રાધાન્ય આપીને નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનું ચાલુ કર્યું. હિન્દુધર્મના જુદા-જુદા વાડાઓ સમાપ્ત કરવા, જ્ઞાતિપ્રથાને દૂર કરી સનાતન હિન્દુધર્મને અપનાવવો, અસંખ્ય દેવી-દેવતાઓની જગ્યાએ ફકત નિર્ગુણ-નિરાકારને જ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ માનીને બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી, વગેરે, ઉંચા વિચારોને એમણે અમુક પ્રબુધ્ધ નાગરિકો સમક્ષ મૂકયા. એ માટે એક સંસ્થા-"**એંગ્લો-હિન્દુ-સ્કૂલ**"ની સ્થાપના પણ કરી, જ્યાં શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, તારાચંદ, રામપ્રસાદ, વગેરે વિશિષ્ઠ વિદ્યાર્થીઓએ સૌ પ્રથમ અભ્યાસ કર્યો. એમની લડતને હવે સફળતા મળવા લાગી હતી અને ધીમે-ધીમે જનસમાજનો ટેકો મળતા એમણે વિધિસર રીતે **ઈ.સ. ૧૮૨૮માં "બ્રાહ્મસમાજ"** ની સ્થાપના કરી. એમણે અંગ્રેજ સરકાની મદદ પણ લીધી અને છેક ૧૮૨૯માં લોર્ડ બેન્ટિકની મદદ વડે સતીપ્રથાનો કાયદો નાબૂદ કરાવ્યો.

જો કે હિન્દુધર્મ અને સમાજમાં સુધારા કરવાની સાથે એમને બીજા મોરચે પણ લડાઈ શરૂ કરવી પડી હતી. અંગ્રેજોએ અને એમનાં ટેકાથી મિશનરી પાદરીઓએ ભારતમાં ખ્રિસ્તિધર્મનો બહુ મોટા પાયે પ્રચાર કરવા માંડયો હતો. અંગ્રેજી સુધારાવાદી શિક્ષણને નામે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિને ઘુસાડવામાં

આવી રહી હતી. બંગાળના અંગ્રેજી શિક્ષિત લોકો ધીરે-ધીરે દારુ-માંસની પાર્ટીઓ કરવામાં અને આધુનિક રીતરિવાજોને નામે મનમાની રીતે જાહેરમાં છીછરું જીવન જીવવા માંડયાં હતા. હિન્દુધર્મના વિરોધીઓને આ નવી આધુનિક જીવનશૈલી આકર્ષી રહી હતી અને સમાજ સાવ પતનના માર્ગે ઉતરી રહ્યો હતો. સામાજિક સ્વતંત્રતાને બહાને લોકો ખ્રિસ્તિ-ધર્મ અપનાવવા લાગ્યા હતા. બ્રાહ્મસમાજે હવે આ બધાની સામે આંદોલન શરૂ કર્યું. વેદ આધારિત તેમની **"બ્રહ્મોપાસના"** અને **"એકેશ્વરવાદ"**ના સહારે એમણે ખ્રિસ્તિધર્મના વેગને રોકવા માંડયો. એનાં સારા પરિણામો ધીમે-ધીમે આવવા લાગ્યા અને મિશનરીઓએ એમની હાર માનીને બંગાળ પ્રદેશમાં એમની પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરવા માંડી.

શ્રી રામમોહન રાયે શરૂ કરેલી આ સંસ્થાને તેમનાં અવસાન પછી શ્રી રામચંદ્ર વિદ્યાવાગીશે હાથમાં લીધી. તેમણે તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ અને બુધ્ધિશાળી લોકોની મદદ વડે બ્રાહ્મસમાજને જીવંત રાખ્યો અને સારો ફેલાવો કર્યો. એમની પાસે જ શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર તથા એમનાં અન્ય ૨૦ તેજસ્વી મિત્રોએ ઈ.સ.૧૮૪૨માં બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લીધી. શ્રી રામચંદ્ર વિદ્યાવાગીશના નિધન પછી બ્રાહ્મસમાજનું સંચાલન શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના હાથમાં આવ્યું. એમણે બહુ નિષ્ઠાપૂર્વક બ્રાહ્મસમાજનો વિસ્તાર અને વિકાસ કર્યો, પરંતુ એની મૂળ સાધના-પધ્ધતિ અને વિચારસરણીમાં ઘણું-બધું પરિવર્તન કર્યું.

શ્રી દેવેન્દ્રનાથે હિમાલયમાં પણ તપસ્યા કરી હતી અને ત્યાં જ એક પ્રાચીન ગુરુ પાસે પરમ્ સત્યની પ્રાપ્તિ માટે દીક્ષા લીધી હતી. તેમનાં તેજસ્વી પ્રવચનો, ઉપાસના, ભાવવાહી સંગીતમય પ્રાર્થના, વગેરે દ્વારા એમણે બંગાળ પ્રાંતમાં મોટી છાપ ઉભી કરી. એમનાં પ્રખર વ્યક્તિત્ત્વને જોઈને લોકોએ એમને "મહર્ષિ"ની ઉપાધિ આપી. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એકવાર મહર્ષિના દર્શન કરવા આવ્યા હતા. પરમહંસજીએ આંતરિક દષ્ટિ વડે મહર્ષિની અવસ્થા પારખી લીધી અને એમને "કલિયુગના જનકરાજા" તરીકે સંબોધ્યા. જે રીતે જનકરાજા સંસારમાં રહીને બ્રહ્મજ્ઞાન પામ્યા હતા અને નિર્લેપ રહીને રાજ-પાટ ચલાવતા હતા, તે જ રીતે ધનિક જમીનદાર કુટુંબના શ્રી દેવેન્દ્રનાથ સંસારમાં રહીને બ્રાહ્મસમાજનું સંચાલન કરતા હતા. થોડા સમય પછી તેમની સાથે શ્રી કેશવચંદ્ર સેન બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાયા હતા. શ્રી કેશવચંદ્ર સેન તેમની વ્યાખ્યાન કરવાની આગવી શૈલી, અંગેજી તથા બંગાળી ભાષા પર તેમનું

પ્રભુત્ત્વ અને બ્રાહ્મસમાજમાં તેમણે કરેલા સમર્પણને કારણે બહુ થોડા સમયમાં આગેવાન તરીકે ઉભરી આવ્યા. શ્રી દેવેન્દ્રનાથ પછી શ્રી કેશવચંદ્ર સેન બ્રાહ્મસમાજમાં બીજા સ્થાન પર ગણાવા લાગ્યા.

શ્રી વિજયકૃષ્ણ હવે પૂરો પ્રાણ રેડીને બ્રાહ્મસમાજની પધ્ધતિથી ઉપાસના અને પ્રાર્થના કરતા હતા. બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાયા પછી એમનાં ધર્મજીવનમાં નવો પ્રાણ પૂરાયો હતો. તેઓ જે કંઇ કાર્ય કરતા તે પૂરી નિષ્ઠા અને લગનથી કરતા હતા. જો કે બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાયેલા બીજા સામાન્ય લોકો માટે આ એક સામાજિક કાર્યક્રમથી વધારે કાંઇ નહોતું. મોટાભાગના લોકો ફકત સાપ્તાહિક ઉપાસના કાર્યક્રમમાં હાજરી આપીને સંતોષ માની લેતા હતા. બહુ થોડા બ્રાહ્મસમાજીઓ આનાંથી વધુ આગળ વધીને ગંભીર રૂપે બ્રાહ્મોપાસના કરતા કે ધર્મની શોધમાં ઉંડા ઉતરતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણે બહુ ગંભીર બનીને વ્યાકુળભાવે, જિજ્ઞાસાપૂર્વક, ઉપાસના કરવા માંડી હતી. ઉપાસના દરમિયાન થતા એમનાં અનુભવો અને ભાવોનું સંકલન કરીને તેમણે **"ધર્મશિક્ષા"** કરીને એક પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરી હતી. આ વિશે તેમણે લખ્યું હતું કે ; **"બીજાને ઉપદેશ આપવા માટે નહીં, પરંતું હું પોતે કયા માર્ગે સત્ય અને ધર્મની પ્રાપ્તિ કરું એનું મેં આમાં વિવેચન કર્યું છે. એમાં મારા આત્મમંથનથી પ્રાપ્ત થયેલા વિચારોનું સંકલન છે ."**

એમણે એ પુસ્તિકામાં લખ્યું હતું કે; **"પરમેશ્વર પ્રત્યે જ્યાં સુધી દૃઢ વિશ્વાસ અને પ્રેમ નહીં આવે ત્યાં સુધી હૃદયમાં એમનો ઉદય નહીં થાય, ત્યાં સુધી પરમાત્માને પ્રિય એવું કોઇ કામ પણ નહીં કરી શકીએ. જેનાં હૃદયમાં ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ અને વિશ્વાસ નથી તેનું હૃદય પત્થર જેવું કઠોર છે અને એવો માણસ કયું પાપ ના કરે ? તે કદી શુધ્ધ બ્રહ્માનંદનું રસપાન પણ નહીં કરી શકે. શું બંજર ભૂમિમાં કદી અનાજ ઉગે ખરું ? હંમેશાં સત્ય બોલો અને સત્યના માર્ગે ચાલો, પ્રાણના ભોગે પણ અસત્ય ના બોલો. એક જૂઠથી જો રાજ-પાટ મળી જતું હોય કે મોટો લાભ થતો હોય તો તેને તણખલાની જેમ ફગાવી દો. એક સત્ય બોલવાથી કદાચ હજારો લોકો દુશ્મન બનતા હોય તો પણ નિડર બનીને તેનું પાલન કરો. ધૈર્ય અને ઇન્દ્રિયસંયમ એ બન્ને નહીં હોય તો ધર્મભ્રષ્ટ થઇ જવાશે, માટે આ બે શસ્ત્રો વડે ધર્મપાલન કરીને ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરો અને જાગૃત રહો."**

આ સિવાય તેમણે એ પુસ્તિકામાં પ્રેમ, દાન, સેવા, વિનય-વિવેક, આવા બધાં સાત્ત્વિક ગુણોનો આશ્રય કરવા લખ્યું હતું. જે વિજયકૃષ્ણ બાળપણમાં શ્યામસુંદરની મૂર્તિપૂજા કરવા માટે ધમપછાડા કરીને રડતા હતા તેમનું મન બ્રાહ્મોપાસના કરીને એવું થઇ ગયું કે એમણે મૂર્તિપૂજા વિશે લખ્યું હતું કે; "હૃદયમાં કપટ ના રાખવું, જે બોલીએ તેનું પાલન કરવું જોઇએ. આપણે અહીં બ્રહ્મની ઉપાસના કરીએ છીએ, તો પછી મૂર્તિપૂજા કરીને હૃદયમાં કપટ શા માટે રાખવું જોઇએ ? આપણે આવી સ્થૂળ પૂજાની જગ્યાએ પ્રેમપૂર્વક બ્રહ્મપૂજા કરવાની છે અને ઇશ્વરને પ્રિય એવા કામો કરવાના છે, જે બ્રહ્મપૂજા કરવા બરાબર છે." આમ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ધીરે-ધીરે ચુસ્ત "બ્રાહ્મ" બનીને પૌરાણિક હિન્દુધર્મના રીતરિવાજોના કટ્ટર વિરોધી બનવા લાગ્યા. તેમને મન જે સત્ય હોય તેનું અનુઃસરણ કરવું એ જ ધર્મ હતો. શ્રી વિજયકૃષ્ણની "ધર્મશિક્ષા" પુસ્તિકા વાંચીને શ્રી કેશવચંદ્ર સેન બહુ પ્રભાવિત થયા હતા અને એમને શ્રી વિજયકૃષ્ણમાં એક મહાપુરુષની ઝાંખી થઇ હતી.

આ દરમિયાન શ્રી વિજયકૃષ્ણ મેડિકલ કોલેજમાં પુરી લગન અને નિષ્ઠાથી અભ્યાસ પણ કરી રહ્યા હતા. અભ્યાસમાં પણ તેઓ કાયમ સૌથી આગળ રહેતા અને જે ભણતા તે બધું જ આત્મસાત્ કરી લેતાં. એ વર્ગમાં જે લેક્ચર વગેરે કંઇ સાંભળતા તે બધું એમને નોટમાં લખવું નહોતું પડતું. અભ્યાસમાં એમનાં વર્ગમાં હંમેશાં પ્રથમ આવતા, એટલું જ નહીં પણ દરેક જાતની પ્રવૃત્તિમાં અગ્રેસર રહેતા. એમનાં પવિત્ર ચરિત્રને આધારે તેઓ સૌના શ્રધ્ધેય બની ગયા અને વિદ્યાર્થીઓ એમનું અનુકરણ કરતા. કોલેજકાળ દરમિયાન તે વિદ્યાર્થીઓના નેતા હતા અને તેમનાં હિતનું દરેક કામ માથે લઇ લેતાં. અધ્યાપકો સામે, અધિકારીઓ સામે કે કોઇ અન્યાયની સામે ફરિયાદ હોય તો તરત આંદોલન કરીને ન્યાય અપાવતા. પરંતુ આમ કરવા જતા ક્યારેક તેઓ કોઇ અધ્યાપકની આંખમાં પણ આવી જતા અને એમનાં રોષનો ભોગ પણ બનતા. પરંતુ સત્ય માટે લડવું, પોતાના ભોગે પણ અન્યાય સામે ટકી રહેવું એ તો શ્રી વિજયકૃષ્ણ નાનપણથી કરતા આવ્યા હતા.

આ દરમિયાન શ્રી વિજયકૃષ્ણને એકવાર "બગુડા" જવાનું થયું. ત્યાં એમનાં પરમ્ મિત્રો સાથે થોડો સત્સંગ કરીને તેઓ શાંતિપુર આવ્યા. શાંતિપુરમાં વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કે શિષ્યોને દીક્ષા આપવાનું તો તેમણે બંધ કરી દીધું હતું. હવે તો તેમનું મન દિવસ-રાત બ્રાહ્મધર્મ અને સચ્ચિદાનંદ

પરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં રત્ રહેતું હતું. તેમને તક મળે ત્યારેશાંતિપુરના ચુસ્ત વૈષ્ણવ વાતાવરણમાં પણ બ્રાહ્મસમાજના સિધ્ધાંતો સમજાવતા રહેતા.

જનોઇ ત્યાગને કારણે ઘરમાં ક્લેશ: એક દિવસ એમનાં ઘરના વરંડામાં બેઠેલા કેટલાક યુવકોને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે; "બધાનું સર્જન પરમાત્માએ જ કર્યું છે અને એ જ બધાનાં માતા-પિતા છે, એટલે સૌ સ્ત્રી-પુરુષો ભાઇ-બહેન જ છે, સૌ એકસમાન છે. ઇશ્વર સૌની અંદર એકસમાન રીતે વાસ કરે છે, તે કોઇમાં ભેદભાવ નથી કરતા, કોઇની ઘૃણા નથી કરતા. આપણે પણ જો કોઇની ઘૃણા કે અપમાન કરીએ તો તે ઇશ્વરનું અપમાન કર્યા બરાબર છે, તે પાપ કરવા બરાબર છે. જાતિપ્રથાના રીત-રિવાજો પાળીને આપણે દરેકને એકસમાન નથી ગણતા, એ તો આપણે ઇશ્વરને પરમપિતા તરીકે સ્વીકાર્યા નથી એમ જ ગણાશે. હિન્દુ કે મુસલમાન, બ્રાહ્મણ કે શુદ્ર, બૌધ્ધ કે ખ્રિસ્ત, આ બધાં એ એક જ ઇશ્વરના સંતાન છે."

શ્રી વિજયકૃષ્ણની આ વાત સાંભળીને ૧૨ વર્ષના એક બાળકે એકા-એક પૂછયું; "જો આપ જાતિભેદમાં ના માનતા હોવ તો પછી એનાં પ્રતિક રૂપે આ જનોઇ આપે કેમ ધારણ કરી રાખી છે ? આપ ખાલી મોંઢેથી એમ કહી દો કે હું આમાં નથી માનતો અને જનોઇ પહેરીને બ્રાહ્મણપણું દેખાડતા હોવ, તો પછી એને ઢોંગ-કપટ નહીં તો બીજું શું કહેવાય ?" આ સાંભળતા જ શ્રી વિજયકૃષ્ણ એકદમ સડક થઇ ગયા અને બોલ્યા; "તમારી વાત સાચી છે, હું આ વાત ભૂલી ગયો. જનોઇ પહેરવી એ જાતિભેદનું જ પ્રતિક છે અને એ પહેરવી એ જાતિભેદમાં માનવા બરાબર જ છે. હવેથી હું જનોઇ નહીં પહેરું." એમ કહીને તરત જ એમણે જનોઇ ઉતારી નાખી. પેલા બાળકે તરત જ માં સ્વર્ણમયી પાસે જઇને આ વાત કરી દીધી. માં આ વાત સાંભળીને તરત ત્યાં દોડી આવી અને શ્રી વિજયકૃષ્ણને જનોઇ પાછી પહેરી લેવા માટે કહેવા લાગી, પણ એમણે માંની વાત માનવાની ના પાડી દીધી. આ જોઇને વ્યાકુળ થઇને રડતા-રડતા માં બોલ્યા; "જો તું જનોઇ પાછી નહીં પહેરી લે તો હમણાં જ મારો પ્રાણ છોડી દઇશ." છેવટે માંની આ ધમકીને વશ થઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ જનોઇ પાછી પહેરી લીધી અને માં શાંત થઈ ગયી. શાંતિપુરના અદ્વૈત-ગોસ્વામીઓના કુટુંબમાં જનોઇનો ત્યાગ કરવો એ કેવી ભયંકર વાત હતી, એની કલ્પના પણ આપણને નહીં આવે !

કોલેજમાં આંદોલન અને નેતાગીરી: આ પછી તેઓ પાછા કલકત્તા આવીને કોલેજના અભ્યાસમાં લાગી ગયા. આ દરમિયાન મેડિકલ કોલેજમાં એક દિવસ એક વિદ્યાર્થી પર દવાની ચોરીનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો, ખરેખર તો તે વિદ્યાર્થી નિર્દોષ હતો. એક અધ્યાપકે આ વિદ્યાર્થી પર પોલીસ કેસ કરીને તેને પકડાવી દીધો. શ્રી વિજયકૃષ્ણને આ વિશે ખબર પડી, એમણે કોલેજના બંગાળી વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી ચીવર્સ સાહેબ પાસે રજૂઆત કરી કે આરોપી વિદ્યાર્થી નિર્દોષ છે અને તપાસ કરીને એને પોલીસ કેસમાંથી છોડાવવામાં આવે. પરંતુ ચીવર્સ સાહેબે એમની કોઇ વાત સાંભળી જ નહીં ત્યારે એમણે બધાં વિદ્યાર્થીઓની આગેવાની લઇને હડતાળ પડાવી દીધી. આ હડતાળ બહુ લાંબી ચાલી. આમાં કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ ગરીબ હતા, એમને ભણવા માટે મળતી શિષ્યવૃત્તિમાંથી એમનો તથા ઘરનો થોડો-ઘણો ખર્ચ નીકળતો હતો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને એ સમયના બંગાળના મહાપુરુષ શ્રી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પાસેથી શિષ્યવૃત્તિ મળતી હતી, તે પણ બંધ થઇ ગઇ. આ બધું જોઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણ શ્રી વિદ્યાસાગર પાસે રજૂઆત કરવા ગયા અને સાચી હકીકત જણાવી. શ્રી વિદ્યાસાગરે આ વાત તે સમયના અંગ્રેજ વડા લોર્ડ બિડનને પહોંચાડી. લોર્ડે સાચી હકીકત જાણવા માટે એક તપાસ કમિટીની રચના કરી. તપાસ કમિટીના તારણ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીને નિર્દોષ જાહેર કરી દીધો અને તેને સંમાનપૂર્વક પાછો કોલેજમાં લેવો પડયો. આ કિસ્સામાં ચીવર્સ સાહેબને પોતાની હાર જોવાઇ અને અપમાન જેવું લાગ્યું એટલે શ્રી વિજયકૃષ્ણ પ્રત્યે એમનાં મનમાં વેર લેવાની વૃત્તિ બહુ પ્રબળ બની ગઇ.

શ્રી વિદ્યાસાગરે જે વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાનું બંધ કર્યું હતું તે બધાને પાછલા સમયનો હિસાબ કરીને પૂરે-પૂરી રકમ પહોંચાડી દીધી. એમનાં નામ પ્રમાણે દયાના સાગર હોવાની ખાત્રી કરાવી. શ્રી વિદ્યાસાગર બંગાળના એક મોટા વિદ્વાન, સમાજસેવક અને દાનવીર પુરુષ હતા, જેમણે અનેક સ્કૂલો, કોલેજો ખોલીને શિક્ષણ ક્ષેત્રે મહાન કામ કર્યું હતું. તેમણે બાળકોને ઉપયોગી થાય એવું "બોધોદય" નામે વ્યાકરણનું પુસ્તક લખીને એને બંગાળની પ્રાથમિક શાળાઓમાં પાઠયપુસ્તક તરીકે દાખલ કરાવેલું. કોલેજના વિદ્યાર્થીના આ પ્રસંગ પછી તેજસ્વી વિદ્યાર્થી નેતા તરીકે શ્રી વિજયકૃષ્ણ શ્રી વિદ્યાસાગરજીના પરિચયમાં આવ્યા હતા. એક વાર વાત-વાતમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણએ વિનયપૂર્વક વિદ્યાસાગરને જણાવ્યું કે; "આપે "બોધોદય" નામે, બાળકો માટે બહુ

ઉપયોગી એવું, સુંદર પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં અનેક વિષયોને આવરી લીધાં છે, પરંતુ જીવનમાં જેનો "બોધ" સમજવાની સૌથી વધુ જરૂર છે તેવા "ઈશ્વર" વિષયે આપે કશું જ લખ્યું નથી ? ભગવદ્જ્ઞાન વિશે કંઇ લખ્યું નથી ? આ કારણે લોકો આપને નાસ્તિક માને છે. શું આ વાત યોગ્ય છે ?"

આ વાત સાંભળીને શ્રી ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર શ્રી વિજયકૃષ્ણની વાતથી બહુ પ્રભાવિત થઇ ગયા. એમણે કહ્યું કે આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિમાં તેઓ આ વિશે એક પ્રકરણ જરૂર ઉમેરશે. અને પછીના વર્ષે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં ભગવાન વિશેનું એક વધારાનું પ્રકરણ ઉમેરીને એમણે પ્રકાશિત કરાવી દીધું. આવી મહાન પ્રતિભાએ પણ યુવાન શ્રી વિજયકૃષ્ણની વાત માનીને પોતાની ભૂલ સુધારી લીધી. આવી સરળતા સાચા મહાપુરુષોમાં જ હોઈ શકે.

ફરીવાર જનોઇ ત્યાગ અને સમાજમાં ક્લેશ: કોલેજમાં કેટલાક વિચારશીલ અને પ્રગતિવાદી વિદ્યાર્થીઓએ ભેગા મળીને "**હિત સંચારિણી સભા**" નામે પરિષદની રચના કરી હતી. આ સભામાં આદર્શ નીતિ, ધર્મ, વગેરે તત્ત્વોની ચર્ચા કરીને જે સત્ય લાગે તેનું જ દઢતાપૂર્વક પાલન કરવાનો સંકલ્પ લેવામાં આવતો હતો. એક દિવસ ચર્ચા દરમિયાન શ્રી વિજયકૃષ્ણને લાગ્યું કે હું જનોઇ ધારણ કરીને એક પ્રકારે કપટ આચરણ જ કરી રહ્યો છું. જાતિભેદ એ અસત્ય છે, અને ફક્ત માંના આગ્રહને કારણે જ જાતિભેદના પ્રતિક તરીકે મારે જનોઇ ધારણ કરી રાખવી એ યોગ્ય નથી. એમ કહીને બધાની સામે જ એમણે જનોઇ ઉતારી નાખી. એમાં એક પત્રિકાના સંપાદકે એમને જનોઇ ઉતારવા માટે ઉશ્કેર્યા તો સામે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને જનોઇ ધારણ કરી રાખવા માટે સમજાવ્યા કે હજી શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર પણ જનોઇ તો પહેરે જ છે ને ! તમે કેમ ઉતારી નાખો છો ? પણ એમણે કોઇની વાતને માન્યા વિના કહ્યું કે; "મારા માટે આ કપટ આચરણ જ છે, હવે તમે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ભલે બોલો, પણ હું જનોઇ નહીં પહેરું."

આ પ્રસંગની ચર્ચા બ્રાહ્મસમાજમાં થવા લાગી અને જનોઇ વિશેનો સંદેશ શાંતિપુર પણ પહોંચી ગયો, એટલે ત્યાં પણ જાત-જાતની વાતો થવા લાગી. પછી જ્યારે લક્ષ્મીપૂજન નિમિત્તે શ્રી વિજયકૃષ્ણ શાંતિપુર ગયા ત્યારે ઘરનું વાતાવરણ ઉગ્ર બની ગયું. માંએ રો-કકળ કરતા શ્રી વિજયકૃષ્ણને જનોઇ

પાછી પહેરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. માંની કરૂણ દશા જોઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણ એકદમ બેભાન થઇને પડી ગયા. થોડીવાર પછી જ્યારે તેઓ ભાનમાં આવ્યા ત્યારે માંને કહ્યું કે; "માં, હું તારો અધમ પુત્ર છું. જો તું હવે મને જનોઇ પહેરવાનું કહીશ તો હું આત્મહત્યા કરી લઇશ." માં એ આ સાંભળીને તરત જ પોતાનો આગ્રહ જતો કરીને કહ્યું કે; "ઠીક છે, જો જનોઇ છોડીને તું જીવતો રહી જાય તો ભલે એમ થાઓ. હું હવે તને આગ્રહ નહીં કરું, એમ માનીશ કે તારા ઉપનયન સંસ્કાર (જનોઇકર્મ)હજી થયા જ નથી."

આ પછી આખા શાંતિપુરમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણનો વિરોધ અને અપમાન થવા લાગ્યા. તેઓ બહાર નીકળે એટલે લોકો એમનાં પ્રત્યે જેમ-તેમ બોલે, એમનાં ઉપર માટી-ધૂળ ફેંકે, ગાળા-ગાળી કરે, સમાજમાંથી બહાર કરી નાખવા માટે હાકલ કરે. આમ એમનાં ઉપર જાત-જાતના અત્યાચાર થવા લાગ્યા. ગોસ્વામી સમાજના લોકોએ પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણને કહ્યું કે તેઓ જનોઇ ઉતારીને શાંતિપુરમાં નહીં રહી શકે. એમનું ઉદાહરણ લઇને બીજા લોકો પણ ધર્મ-વિરુધ્ધ આચરણ કરવા માંડશે. આ બધું જોઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણના મોટાભાઇ શ્રી વ્રજગોપાલજીએ શાંતિપુરની જ્ઞાતિસભા બોલાવી અને શ્રી વિજયકૃષ્ણને ગોસ્વામી સમાજમાંથી "નાતબહાર" કાઢી મૂક્યા. શ્રી વ્રજગોપાલજીએ તો શ્રી વિજયકૃષ્ણને એમનાં કૌટુંબિક વારસા અને મિલકતના હકમાંથી પણ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમ કરવામાં તેમને સફળતા ના મળી. આ સમયે પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણએ નમ્રતાપૂર્વક બ્રાહ્મસમાજની જ વાત કરી અને દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું કે તેઓ શાંતિપૂર્વક બ્રાહ્મસમાજના સિધ્ધાંતો અને સત્ય વિશે એમનો પ્રચાર કરશે અને એક દિવસ શકય બનશે કે શ્યામસુંદરના મંદિરમાં જ તેઓ બ્રાહ્મમંદિરની સ્થાપના કરશે. આ પછી થોડા દિવસ શ્રી વિજયકૃષ્ણ શાંતિપુરમાં જ રહ્યા અને યુવકોમાં બ્રાહ્મસમાજનો પ્રચાર કરતા રહ્યા. ટૂંક સમયમાં જ એમણે બ્રાહ્મસમાજની એક શાખાની સ્થાપના પણ શાંતિપુરમાં કરી દીધી.

જો કે જનોઇ ઉતારી દેવાના કારણે કુટુંબ અને ગામના લોકોએ એમની સાથેના સંબંધો કાપી નાખ્યા. એમનાં માં અને એમનાં બનેવી શ્રી કિશોરીલાલ મૈત્ર જ એમનાં પડખે રહ્યા. પછી થોડા દિવસમાં એમણે શાંતિપુર છોડી દીધું. એમના પત્ની શ્રી યોગમાયા દેવી તથા સાસુમાંને લઇને તેઓ બનેવીના કુટુંબ

સાથે કલકત્તા આવી ગયા. કલકત્તામાં એક રૂમ ભાડે લઈને આટલા બધાં લોકો એક સાથે રહેવા લાગ્યા. આ સમય હતો ઇ.સ.૧૮૬૨નો અને ત્યારે યોગમાયા દેવીની ઉંમર ફકત ૧૦ વર્ષની હતી. કલકત્તામાં આવીને તેઓ સંઘર્ષમય જીવન જીવવા લાગ્યા. આટલા સભ્યોનું ભરણ-પોષણ કરવાનું અને કોલેજનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખવાનો, આ બહુ કપરું કામ હતું ! કેટલીક વાર તો ફકત નાસ્તો કરીને ચલાવવું પડતું તો કયારેક ભૂખ્યા રહેવાનો વારો પણ આવતો. પણ આવા કપરા સમયમાં પણ બ્રાહ્મસમાજમાં હાજરી આપવાનું, ઉપાસના કરવાનું અને દરેક જાતના કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું.

બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારક પદે: આ પહેલા જણાવ્યું તેમ બ્રાહ્મસમાજમાં શ્રી દેવન્દ્રનાથે અનેક નવા કાર્યક્રમો ચાલુ કરીને બ્રાહ્મસમાજનો વિકાસ કર્યો હતો. એમણે ૧૮૬૦માં એક **"સંગતસભા"**ની રચના કરી હતી. પંજાબમાં શીખ સમાજમાં ચાલતી "સંગતસભા"ના કામોથી પ્રભાવિત થઈને શ્રી દેવેન્દ્રનાથે કલકત્તામાં પણ બ્રાહ્મસમાજના નેજા હેઠળ આવી "સંગતસભા"ની સ્થાપના કરી હતી. આ સભાના અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી કેશવચંદ્ર સેન નિયુક્ત થયા હતા. "સંગતસભા"ની મિટીંગો તેમ જ વાર્ષિક અધિવેશન શ્રી કેશવચંદ્ર સેનના "કાલુટોલા"માં આવેલા બંગલામાં થતા. સભામાં સત્ય, ધર્મ અને સમાજસુધારાઓ વિશે ચર્ચા થતી. ચર્ચા પછી જે સત્ય અને સિધ્ધાંત નકકી કરવામાં આવે તેનું પાલન કરવા માટે બ્રાહ્મસમાજીઓ પ્રતિજ્ઞા કરતા. આ સભામાં ભાગ લેનારા યુવકોને પ્રોત્સાહિત કરીને બ્રાહ્મસમાજના પ્રચાર કાર્યો માટે તૈયાર કરવામાં આવતા.

શ્રી વિજયકૃષ્ણને "સંગતસભા"ના કાર્યક્રમો વિશે શરૂઆતમાં બહુ જાણકારી નહોતી. પરંતુ સહકુટુંબ શાંતિપુર છોડીને કલકત્તા પાછા આવી ગયા પછી તેઓ નિયમિત રીતે આ સંગતસભામાં હાજરી આપવા લાગ્યા. અહીં શ્રી કેશવચંદ્ર સેન સાથે તેમનો પરિચય વધવા લાગ્યો અને બન્ને એકબીજાથી પ્રભાવિત થઈને વધુ નજીક આવવા લાગ્યા. થોડા દિવસોમાં તો તે બન્ને એકબીજાના અંગત મિત્રો બની ગયા. સંગતસભામાં બધાં બ્રાહ્મબંધુઓ સાથે એમનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ થઈ ગયો. શ્રી વિજયકૃષ્ણ આ વિશે પાછળથી કહેતા કે "સંગતસભામાં બધાં બ્રાહ્મબંધુઓ સાથે મળીને કામ કરતા જે આનંદ આવતો તેમાં મને સ્વર્ગ જેવો અનુભવ થતો. બધાં બ્રાહ્મબંધુઓ

મને મારા ભાઈઓ જેવો પ્રેમ કરતા, આજે પણ આ બધું યાદ કરીને મારું હૃદય આનંદથી ભરાઈ જાય છે." સંગતસભાના દરેક બ્રાહ્મબંધુનું એક જ લક્ષ્ય હતું, સત્યપાલન, આત્માની ઉન્નતિ અને ઈશ્વર પ્રત્યે અતૂટ સમર્પણ. બ્રાહ્મસમાજના પ્રચાર-પ્રસાર પાછળ તેઓ કંઈ પણ કરવા તૈયાર થઈ જતા.

આ બાજુ શ્રી વિજયકૃષ્ણના મેડિકલ અભ્યાસનું છેલ્લું ત્રીજું વર્ષ ચાલતું હતું અને છેલ્લી પરીક્ષા આપવાની હતી. તે દરમિયાન એક દિવસ શ્રી વિજયકૃષ્ણને સમાચાર મળ્યા કે જેસોર જિલ્લાના "બાગઆંચડા" વિસ્તાર માટે એક પ્રચારક મોકલવાની જરૂર પડી છે. ત્યાં અનેક કુટુંબો બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાવા તૈયાર છે, પણ પ્રશ્ન એ છે કે ત્યાં પ્રચારક તરીકે કોણે મોકલવા ? એ સમયે પ્રચારકોની મોટી ખેંચ ઉભી થઈ હતી. આ સાંભળીને શ્રી વિજયકૃષ્ણ બાગઆંચડા માટે પ્રચારક તરીકે જવા માટે તૈયાર થઈ ગયા અને એમણે પોતાના નામનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. આ સાંભળીને એમનાં મિત્રો અને બ્રાહ્મબંધુઓએ આ વાતનો વિરોધ કરીને એમને સમજાવ્યા કે હવે છેલ્લી પરીક્ષા આપવાનું છોડીને તેમણે બાગઆંચડા ના જવું જોઈએ. ફાઈનલ પરીક્ષા આપીને કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો થાય તો એમનાં માટે એક આવકનો સ્તોત્ર ઉભો થાય તેમ હતો. પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણએ કોઈની વાત ધ્યાનમાં લીધાં વિના કહ્યું કે; **"સૂકા રણમાં પણ પ્રાણી, જીવ-જંતુ, વનસ્પતિ કે ઘાસ-પાનનું ભરણ-પોષણ જે કરે છે; સાગરમાં પણ જે પ્રાણીઓને જીવતા રાખે છે; તે કોઈ દિવસ નિઃસહાય પરિવારનો નાશ નહીં કરે. મને ઈશ્વર પર પૂરો ભરોસો છે, હું પ્રચારકની જવાબદારી લેવા માટે તૈયાર છું."**

આ માટે એમણે મેડિકલ કોલેજની અંતિમ પરીક્ષા છોડી દીધી, જીવનભરનું નુકસાન સ્વીકારી લીધું. શ્રી કેશવચંદ્ર સેને જોયું કે શ્રી વિજયકૃષ્ણનો સંકલ્પ એકદમ દૃઢ છે એટલે એમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણને કહ્યું કે; "આપે પ્રચારક તરીકે કામ કરતા પહેલા એ વિષયની પરીક્ષા આપીને થોડી તાલીમ (ટ્રેઈનિંગ) લેવી પડશે."

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ તરત સંમત થઈને તે માટેની પરીક્ષા આપી, તાલીમ લીધી અને સફળતા મેળવીને પ્રચારકની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી. બાગઆંચડા મોકલતા પહેલા કેશવચંદ્ર સેને એમને શ્રી દેવેન્દ્રનાથ પાસે આશીર્વાદ લેવા મોકલ્યા.

શ્રી દેવેન્દ્રનાથે એમનાં પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો અને પ્રચારકોના ખર્ચ માટે ઉભા કરેલા ફંડમાંથી અમુક ચોક્કસ રકમ આપવાનું કહ્યું. પરંતુ શ્રી વિજયકૃષ્ણએ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે કોઇ પણ જાતની રકમ સ્વીકારવાની ના પાડી દીધી.

જ્યારે દેવેન્દ્રનાથે તેમને કહ્યું કે; "પ્રચાર માટે હું તમને જે જગ્યાએ જવાનું કહું ત્યાં તમારે જવું પડશે."

ત્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ બોલ્યા કે; "હું મારી ધર્મબુધ્ધિ અને ભગવાનના આદેશ પ્રમાણે કામ કરીશ. હું કોઇ મનુષ્યના આદેશનું પાલન નહીં કરી શકું."

શ્રી વિજયકૃષ્ણનું તેજ અને ભગવાન પ્રત્યેની એમની શ્રધ્ધા જોઇને મહર્ષિએ એમની વાત સ્વીકારી લીધી અને સંતોષપૂર્વક કહ્યું; "ઠીક છે, તમે તમારી સ્વતંત્રતા પ્રમાણે ધર્મપ્રચાર કરજો."

આમ ઇ.સ. ૧૮૬૩માં શ્રી વિજયકૃષ્ણને પ્રથમવાર કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજનાં પ્રચારક તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. તેમણે આ માટે મેડિકલ કોલેજની પરીક્ષા છોડી દઇને સરળતાથી મળવાપાત્ર હોમિયોપેથી ડોકટરની ડીગ્રીનો પણ ત્યાગ કરી દીધો. કોલેજ છોડયા પછી એકવાર એમની કોલેજનાં મુખ્ય શિક્ષક શ્રી તામેજ ખાં સાહેબ એમને રસ્તામાં મળી ગયા. શ્રી વિજયકૃષ્ણને જોઇને એ શિક્ષક બોલ્યા; "ગોંસાઇ, તમે કોલેજ છોડી દીધી એ બહુ સારું કર્યું. પેલા વિદ્યાર્થીના કેસમાં આંદોલન કરીને તમે જે પ્રમાણે જીત મેળવી તેમાં કોલેજના અધ્યાપક ચીવર્સ સાહેબને ઘણું અપમાનજનક લાગ્યું હતું. એમણે એ સમયે હારનો ઘૂંટડો ગળી લીધો પણ પછી એમણે બધાં શિક્ષકો અને અધ્યાપકોની એક મિટીંગ બોલાવી હતી. એમની સાથે મળીને બધાએ એવું આયોજન કર્યું હતું કે-કોઇ પણ હિસાબે ફાઇનલ પરીક્ષા પહેલા તમને કોલેજના કોઇક કેસમાં ફસાવી દેવા અને પોલીસ-કેસ કરીને જેલ ભેગા કરી દેવા. આ મિટીંગમાં હું પણ હાજર હતો પરંતુ મેં એમની યોજનામાં ભાગ લેવાની ના પાડી દીધી હતી." આ સાંભળીને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ મનોમન ઇશ્વરને યાદ કરીને એમનો આભાર માની લીધો. એમનાં પ્યારા શ્યામસુંદર સિવાય એમની આવી દેખભાળ કોણ રાખે !

હોમિયોપેથી દવાખાનું અને માનવસેવા : આ પછી તરત તેઓ

સાંતરાગાચ્છી, બાગઆંચડા, પટલડાંગા અને કોનનગર, વગેરે પ્રદેશોમાં પ્રચારક તરીકે ગયા. થોડા દિવસોમાં જ એમનાં પ્રભાવશાળી પ્રવચનો, સત્યનિષ્ઠા અને નિઃસ્વાર્થ વ્યવહારને કારણે ઘણાં લોકો બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાયા અને બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લીધી. આ પછી તો એમનાં કાર્યક્ષેત્રનો વ્યાપ વધવા લાગ્યો, બીજા પ્રચારકો અને આચાર્યો કરતાં શ્રી વિજયકૃષ્ણને લોકો વધુ પ્રેમ કરવા લાગ્યા. શ્રી વિજયકૃષ્ણની ભાવથી ભરપૂર ઉપાસના-પધ્ધતિ, પ્રાણવાહી પ્રાર્થનાઓ, સત્યને અનુસરતા પ્રવચનોને આધારે બાગઆંચડાના ૬૩ કુટુંબોએ એકસાથે બ્રાહ્મસમાજની દીક્ષા લઈ લીધી. ગામડાના લોકો થોડા અભણ અને ગરીબ હતા પણ સ્વભાવના બહુ સરળ અને ભકિતવાળા હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણના કારણે તેમનાં જીવનમાં ધરમૂળ પરિવર્તન આવી ગયું. જૂઠા અને અનીતિભર્યા કામો કરવાનું એ લોકોએ છોડી દીધું. વેપારધંધામાં નીતિ અને ધર્મનો સમન્વય કરીને ચાલવા લાગ્યા. શ્રી વિજયકૃષ્ણના કાર્યોની અને સફળ પ્રચાર-અભિયાનની નોંધ શ્રી કેશવચંદ્ર અને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ પણ લેતાં હતા. ટૂંક સમયમાં જ એમને મળેલી ખ્યાતિ અને લોકપ્રિયતાની બ્રાહ્મસમાજમાં દરેક જણે પ્રશંસા કરવા માંડી.

પ્રચાર કરવા માટે એમને અનેક ગામોમાં દિવસ-રાત જવું પડતું. પ્રચાર દરમિયાન અનેક જાતની મુશ્કેલીઓ અને તકલીફોમાં મુકાવું પડતું. પ્રચારક તરીકે બ્રાહ્મસમાજમાંથી તો કોઈ પણ રકમ સ્વીકારવાની તેમણે ના પાડી દીધી હતી. પરંતુ હવે તેમની સાથે તેમનાં કુટુંબનું પણ ભરણ-પોષણ કરવાનું હતું. આ માટે તેમણે હોમિયોપેથી દવાખાનું ખોલ્યું અને એમાંથી એમનો ઘરખર્ચ ચાલવા લાગ્યો. એમની દવા કરવાની પધ્ધતિ એવી સરસ અને સચોટ હતી કે બિમાર લોકોને એમની થોડી દવાથી જ સારું થવા લાગતું. શ્રી વિજયકૃષ્ણ માટે દુઃખી અને નબળા માનવોની સેવા-સારવાર કરવી એ ભગવત્સેવા કરવા બરાબર હતું. આ ક્ષેત્રમાં પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણ પ્રાણ રેડીને પૂરી નિષ્ઠાથી કામ કરવા લાગ્યા અને થોડા સમયમાં જ એમને ઘણી મોટી સફળતા મળવા માંડી.

શ્રી વિજયકૃષ્ણ દવા આપવાની સાથે-સાથે માનવસેવા પણ કરતા હતા. ગરીબ માણસો પાસેથી એ સારવારના પૈસા તો ના લેતાં પણ દવા ઉપરાંત જરૂરી મદદ કરતા રહેતા. એક વાર તેઓ ગંગાનદી પાર કરીને સામે

કાંઠે આવેલા એક ગામમાં એક બિમાર વ્યક્તિની સારવાર કરવા ગયા હતા. દવા આપીને એમણે બિમાર વ્યક્તિના કુટુંબીજનોને કહ્યું કે બીજા દિવસની દવા એમનાં ઘરે આવીને લઇ જજો. એ રાત્રે એવો મૂસળધાર વરસાદ પડયો કે નદીમાં પૂર આવી ગયું. પેલા બિમાર માણસના ઘરેથી કોઇ દવા લેવા ના આવી શકયું એટલે શ્રી વિજયકૃષ્ણને એનાં માટે બહુ ચિંતા થવા લાગી. એમણે નકકી કર્યું કે તેઓ જાતે જઇને એ દર્દીને દવા આપી આવશે. આ માટે એમણે નદી કિનારે જઇને હોડીવાળાઓને સામે કાંઠે લઇ જવા માટે કહ્યું. પરંતુ આવા પૂરમાં કોઇ હોડીવાળો નદીમાં જવા માટે તૈયાર ના થયો. છેવટે શ્રી વિજયકૃષ્ણએ ટુવાલની પાઘડી બનાવીને એમાં દવાની શીશીઓ મૂકી અને માથે બાંધી દીધી, પછી ગંગાનદીમાં ઝંપલાવી દીધું. આવા પૂરમાં પણ સામે પ્રવાહે તરીને તેઓ ગંગાનદી પાર કરીને સામે કાંઠે ગયા. ચાલુ વરસાદમાં જેમ-તેમ કરીને પેલા દર્દીને ઘરે પહોંચ્યા. દર્દીને વધારે તાવ આવતો હતો અને હાલત નાજુક હતી. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ દવા આપીને આખી રાત એ દર્દીની પથારી પાસે બેઠા-બેઠા પસાર કરી. સવારે એને થોડી રાહત થઇ ત્યારે તેઓ પોતાને ઘરે પાછા ગયા. કહેવાની જરૂર નથી કે એમણે ગરીબ દર્દી પાસે દવાનો એક પણ પૈસો લીધો નહોતો. આવા પરગજુ અને દયાળુ ડોકટરોનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં કયાં થયો છે એ એક અભ્યાસનો વિષય છે !

આ રીતે ઘરખર્ચ ચલાવવા માટે શ્રી વિજયકૃષ્ણ હોમિયોપેથી દવા આપવાનું કામ કરતા હતા પરંતુ તેમનો મોટાભાગનો સમય તો બ્રાહ્મસમાજના પ્રચાર કાર્યોમાં જતો હતો. પ્રચાર કરવા માટે મોટેભાગે બહારગામનો પ્રવાસ કરવો પડતો હતો. પ્રવાસ દરમિયાન પણ તેઓ બિમાર માણસોની સેવા-સારવાર તો કરતા જ રહેતા. શ્રી અદ્વૈતાચાર્યના બીજા વંશજો તો ઘરે બેઠા-બેઠા ધર્મપ્રચાર કરીને શિષ્યો દ્વારા મળતી ભેટ-રકમને આધારે સુખ-સમૃધ્ધિભર્યું જીવન જીવતા હતા. પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણ માટે સત્યપાલન કરવું, સેવા કરવી અને વિનામૂલ્યે ધર્મપ્રચાર કરવો એ જ જીવનનો હેતુ હતો. એમનાં આ કાર્યોની પાછળ પણ શ્યામસુંદરની લીલા જ કામ કરતી હતી. શ્રી વિજયકૃષ્ણ ભલે મૂર્તિપૂજા છોડીને, પ્રેમ-ભકિત છોડીને, સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માના નિરાકાર સ્વરૂપની આરાધના કરતા હતા, પરંતુ પરદા પાછળ શ્યામસુંદર એમનાં જીવનની દરેક ગતિવિધિનું ધ્યાન રાખીને સંચાલન કરતા હતા.

શ્રી વિજયકૃષ્ણ હોમિયોપેથી દ્વારા અનેક જટિલ રોગો અને બિમારીઓની સારવાર કરતા, પણ હજી તેઓ આ ક્ષેત્રમાં નવા હતા અને તેમને ચિકિત્સા વિષયે બહોળો અનુભવ નહોતો. પરંતુ તેમની સફળતા પાછળ શ્યામસુંદરની એક રહસ્યમય ગોઠવણ પણ હતી. તેમનાં પહેલા બંગાળમાં શ્રી દુર્ગાચરણ બંદોપાધ્યાય કરીને એક પ્રખ્યાત ડોકટર થઇ ગયા. જેઓ થોડા સમય પહેલા જ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. આ ડો. દુર્ગાચરણનો આત્મા શ્રી વિજયકૃષ્ણના સ્વપ્નમાં આવીને એમની મદદ કરતો હતો. જ્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ કોઇ બિમારીની સારવાર કરવામાં અટવાઇ જતા કે તેમને કંઇ સૂઝ ના પડતી ત્યારે ડો. દુર્ગાચરણ તેમને અમુક દવા અને મિશ્રણનું નામ આપીને સારવારની પધ્ધતિ સમજાવી દેતાં. કયારેક તો આવી દવા મેડિકલ શાસ્ત્રોમાં લખેલા નામ કરતાં ઊંધી જ હોય, કે સારવારની પધ્ધતિ પણ પરંપરા કરતાં તદ્દન જુદી હોય, તેમ છતાં તે દવા અસર કરી જતી અને દર્દી સાજો થઇ જતો. કયારેક તો સ્વર્ગવાસી ડોકટરે કહેલી દવા ઝેર આપવા બરાબર જોખમી હોય, પણ સ્વપ્નમાં થયેલા સૂચન પ્રમાણે સારવાર કરવાથી એમને સફળતા મળી જતી હતી. આમ શ્રી વિજયકૃષ્ણને બીજા ડોકટરો કરતાં વધારે સફળતા મળવા માંડી, એમનાં દવાખાને લોકોની ભીડ અને લાઇનો લાગવા માંડી. પરંતુ એમાં મોટાભાગના લોકો ગરીબ હતા એટલે શ્રી વિજયકૃષ્ણ દર્દીની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે મફતમાં અથવા તો એકદમ નજીવી ફી લઇને સારવાર કરતા રહેતા.

પરંતુ જ્યારે તેમને બ્રાહ્મસમાજમાં પ્રચાર કરવા માટે સળંગ ઘણાં દિવસો બહારગામ રહેવું પડતું ત્યારે તેમનાં ઘરે યોગમાયા દેવી અને એમનાં માં મુક્તકેશી દેવીને કપરા દિવસોમાંથી પસાર થવું પડતું. કયારેક અર્ધા પેટે કે કયારેક ઉપવાસ કરીને દિવસો કાઢવા પડતા. પરંતુ યોગમાયા કયારેય ફરિયાદ નહોતા કરતા કે શ્રી વિજયકૃષ્ણના કામમાં અવરોધ ઉભો નહોતા કરતા. આમ શ્રી વિજયકૃષ્ણને બ્રાહ્મસમાજનું પ્રચાર કાર્ય કરતા-કરતા એક વર્ષ ઉપર થઇ ગયું. મોટેભાગે તેઓ બહારગામ રહીને બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતા અને કલકત્તામાં હોય ત્યારે પણ સમાજના વિવિધ કાર્યક્રમો, ઉપાસના, વગેરેમાં હાજર રહેતા. ફકત ફાજલ સમયમાં એમનાં હોમિયોપેથી દવાના વ્યવસાયમાં ધ્યાન આપી શકતા.

શ્રી વિજયકૃષ્ણ જ્યારે પણ કલકત્તામાં હોય ત્યારે બુધવારે થતી બ્રાહ્મસમાજની ઉપાસનામાં હાજર રહેવાનું ચૂકતા નહોતા. મહર્ષિની હાજરીમાં

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ બીજા અનેક બ્રાહ્મબંધુઓ સાથે બુધવારની ઉપાસના-સભામાં હાજર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, એટલે તેઓ ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજના મંદિરે જઇને ઉપાસનામાં હાજર રહેતા. એક દિવસ કસમયના ભયંકર વરસાદમાં (માવઠામાં) કલકત્તાની ગલીઓ અને મહોલ્લાઓમાં પૂરના પાણી ફરી વળ્યા. રસ્તાઓ અને મકાનો પાણીમાં ડૂબવા લાગ્યા. આવામાં બુધવારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ કમરડૂબ પાણીમાં ચાલીને બ્રાહ્મસમાજના ભવન ઉપર પહોંચ્યા. તોફાની વરસાદ અને વંટોળને કારણે સમાજનું ભવન ભાંગી પડેલું જોઇને તેઓ નિરાશ થઇ ગયા. તેમનાં સિવાય ત્યાં કોઇ આવ્યું નહોતું, આ જોઇને તેઓએ પ્રણામ કરીને પાછા ચાલવા માંડયું. રસ્તામાં તેમણે શ્રી કેશવચંદ્ર સેનને પાલકીમાં આવતા જોયા એટલે તેઓ બન્ને સાથે મળીને પાછા સમાજના ભવન પર ગયા અને ઉપાસના કરીને છૂટા પડયા. આ પરથી બ્રાહ્મસમાજના પદાધિકારીઓના સમર્પણ અને નિષ્ઠાનો પરિચય મળે છે. આમ શ્રી વિજયકૃષ્ણનું જીવન બ્રાહ્મસમાજ અને માનવસેવામાં ઓતપ્રોત થઇને પસાર થઇ રહ્યું હતું.

બ્રાહ્મસમાજમાં મતભેદઃ શ્રી વિજયકૃષ્ણના નિષ્ઠાવાન અને અથાક પ્રયત્નો, એમની શૈલી અને સત્યપરાયણતાને કારણે નવયુવાનો અને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ વધુ સંખ્યામાં બ્રાહ્મસમાજમાં જોડવા લાગ્યા હતા. પરંતુ નવયુવાનો અને જૂના રૂઢિચૂસ્ત બ્રાહ્મસમાજીઓ, જેઓ થોડા હિન્દુવાદી વિચારોના હતા, તેમનામાં અરસ-પરસ વિરોધાભાસ જોવાઇ રહ્યો હતો. બન્ને વર્ગોની માન્યતાઓ અને કાર્યપધ્ધતિમાં મતભેદ વધવા લાગ્યો હતો. મહર્ષિના વિચારો સાથે જૂના રુઢિચૂસ્ત બ્રાહ્મસમાજીઓ વધુ સંમત થતા હતા, જ્યારે શ્રી કેશવચંદ્ર સેન અને શ્રી વિજયકૃષ્ણની સાથે વધુ નવયુવાનો જોડાતા હતા. જો કે બન્ને વર્ગોને હજી સુધી તો મહર્ષિમાં શ્રધ્ધા હતી અને એમને માન પણ આપતા હતા. શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને, બ્રાહ્મસમાજને આ ઉંચાઇ સુધી પહોંચાડવા બદલ એમનાં યોગદાનની કદર રૂપે, શ્રી કેશવચંદ્ર સેન અને તેમનાં ટેકેદાર નવયુવાન બ્રાહ્મસમાજીઓએ **"મહર્ષિની"** પદવીથી નવાજ્યા. તો સામે પક્ષે શ્રી દેવેન્દ્રનાથે શ્રી કેશવચંદ્ર સેનને નવયુવાન બંગાળીઓને પ્રભાવિત કરી બ્રાહ્મસમાજમાં એક નવી ચેતના ભરવા બદલ **"બ્રહ્માનંદ"**ની પદવી એનાયત કરીને મહિમામંડન કર્યું.

આમ બન્ને વર્ગના બ્રાહ્મસમાજીઓમાં પાયાની સમાનતા હોવા છતાં સપાટી પરના મતભેદોને કારણે એ સમયમાં કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજમાં એક તોફાન ઉભું થયું. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ અત્યારે કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજના અધ્યક્ષ અને કર્તા-હર્તા હતા. વિકાસ પામી રહેલા બ્રાહ્મસમાજના કાર્યક્રમો અને પ્રચાર માટે કેટલાક વધારે ઉપાચાર્યો અને પ્રચારકોની જરૂર પડી રહી હતી. આ માટે એમણે ચાર બ્રાહ્મસમાજીઓના નામની દરખાસ્ત મળી હતી. જેમાં બે જણાં બ્રાહ્મણ હતા અને બીજા બે બ્રાહ્મણ નહોતા, પરંતુ સામાન્ય જાતિના હતા. મહર્ષિ પોતે જનોઇ ધારણ કરતા હતા અને હિન્દુધર્મના ઉચ્ચ વિચારોને પણ સમર્થન આપતા હતા. એમણે પોતાની વિચારધારા અને અધિકારોના આધારે બે બ્રાહ્મણ વ્યકિતઓને જ ઉપાચાર્યની પદવી પર નિયુક્ત કરી દીધા. જૂના રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મસમાજીઓએ મહર્ષિના આ નિર્ણયનું સમર્થન કર્યું પરંતુ યુવા બ્રાહ્મસમાજીઓએ મહર્ષિનો વિરોધ કર્યો અને એક ચળવળ ઉભી કરી દીધી.

ઉપાચાર્ય પદ પર નિયુકિતઃ એ સમયે શ્રી વિજયકૃષ્ણ બાગઆંચડામાં પ્રચાર-કાર્ય કરી રહ્યા હતા. એમનાં સાંભળવામાં આવ્યું કે મહર્ષિએ પક્ષપાતપૂર્વક બે જનોઇધારી બ્રાહ્મણોને ઉપાચાર્યની પદવી પર નિયુક્ત કર્યા છે, એટલે એમણે આ નિર્ણયનો સખત વિરોધ કર્યો. એમણે શ્રી કેશવચંદ્ર સેનને આ વિશે એક પત્ર લખ્યો અને જણાવી દીધું કે જો આ બે જણને આચાર્ય તરીકે ચાલુ રાખવામાં આવશે તો તેઓ બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ કરી દેશે. આ પત્ર લઇને શ્રી કેશવચંદ્ર મહર્ષિ પાસે ગયા અને શ્રી વિજયકૃષ્ણનો નિર્ણય વંચાવ્યો. આ પહેલા મહર્ષિએ કેશવચંદ્ર સેને લખેલા "અનુષ્ઠાન" નામના પુસ્તકનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જેમાં કેશવચંદ્રએ જનોઇ અને જાતિભેદ વિશે વિરોધ દર્શાવીને બ્રાહ્મસમાજમાં એનું સ્થાન ના હોવું જોઇએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. આ વાંચીને મહર્ષિએ પણ, નવયુવાન બ્રાહ્મસમાજીઓની દષ્ટિમાં ટકી રહેવા માટે, જનોઇ ઉતારી નાખી હતી. પરંતુ તેમની માન્યતાઓ અને બ્રાહ્મણપણા માટેનો અભિપ્રાય એટલા બદલાયા નહોતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણનો પત્ર વાંચીને એમણે કચવાતા મને પેલા બે બ્રાહ્મણ ઉપાચાર્યોને હાલ પૂરતાં પદ પરથી હટાવવાનું નકકી કર્યું. અને શ્રી કેશવચંદ્ર સેને મૂકેલી નવી દરખાસ્ત પ્રમાણે શ્રી વિજયકૃષ્ણ અને આનંદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયને ઉપાચાર્યના પદ પર નિયુક્ત કર્યા.

જો કે શ્રી કેશવચંદ્ર સેનના આ નિર્ણય સાથે શ્રી વિજયકૃષ્ણ શરૂઆતમાં તો સંમત ના થયા, પરંતુ કેશવચંદ્રના અતિઆગ્રહ આગળ ઝૂકીને એમણે ઉપાચાર્યનું પદ સ્વીકારવું પડયું. શ્રી વિજયકૃષ્ણ પોતાની જાતને હંમેશાં નાના અને હલકાં માનતા, એમને આ પદ માટે પોતે અયોગ્ય છે એમ લાગતું હતું. આમ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ૧૮૬૪માં બ્રાહ્મસમાજમાં સન્માનીય એવી ઉપાચાર્યની પદવી પર નિયુક્ત થયા, એ સમયે એમની ઉંમર ૨૨ વર્ષની હતી. એમની નાની ઉંમર જોઈને ઘણાં રૂઢિચૂસ્ત બ્રાહ્મસમાજીઓ એમને ઉપાચાર્ય બનાવવા સામે વિરોધ કરવા લાગ્યા. એ લોકોએ શ્રી વિજયકૃષ્ણ અને શ્રી કેશવચંદ્રની કાર્યપધ્ધતિ અને વિચારો સામે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને ફરિયાદ કરવા માંડી. એ જૂના હિન્દુવાદી બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મસમાજીઓએ મહર્ષિને કહ્યું કે; “આપે કોઈના વિરોધને આધારે બે બ્રાહ્મણ ઉપાચાર્યોને પદ પરથી હટાવી લીધાં એ યોગ્ય નથી કર્યું. શ્રી કેશવબાબુ જે રીતે કામ કરી રહ્યા છે તેની સામે ઘણાં બધાં નારાજ છે. હિન્દુધર્મના રીત-રિવાજો સામે કેશવચંદ્ર જે રીતે વિરોધ કરીને બોલે છે તે જોતાં અમારા જેવા લોકો હવે બ્રાહ્મસમાજમા નહીં રહી શકે. થોડા સમયમા જ બ્રાહ્મસમાજ ઉજ્જડ બની જશે.”

આમ પણ શ્રી દેવેન્દ્રનાથ જૂની હિન્દુ પરંપરામાં વધુ શ્રધ્ધા રાખતા અને બ્રાહ્મણવાદ, જનોઈ, વગેરેમાં એમનો વિશ્વાસ દઢ હતો. એમને પણ નવયુવાન બ્રાહ્મસમાજીઓ પ્રત્યે થોડો પૂર્વગ્રહ હતો અને કોઈ નવયુવાનો વિશે ફરિયાદ કરે તો તેઓ ઝટ એમની વિરુધ્ધમાં અભિપ્રાય બાંધી લેતાં. આજે જે પ્રમાણે રુઢિવાદીઓએ કેશવચંદ્ર વિશે વાતો કરી તે સાંભળીને મહર્ષિના મનમાં કેશવચંદ્ર વિશે થોડી શંકા અને અવિશ્વાસ પેદા થઈ જ ગયા.

આ બાજુ શ્રી વિજયકૃષ્ણ અને કેશવચંદ્રની યુવા બ્રાહ્મસમાજીઓમાં વિશેષ છાપ પડી ગઈ. નવયુવાનો આ બન્નેને તેમનાં આદર્શ માનીને ચાલવા લાગ્યા. બ્રાહ્મસમાજમાં એ સમયે “તત્ત્વબોધિની” નામે એક પત્રિકા પ્રકાશિત થતી હતી, જેનું સંચાલન નવયુવાન બ્રાહ્મસમાજીઓના હાથમાં હતું. આ પત્રિકામાં શ્રી વિજયકૃષ્ણ અને કેશવચંદ્ર સેનના આધુનિક વિચારોને આધારે જાતિભેદ વિરુધ્ધ, રૂઢિચૂસ્ત રીત-રિવાજો વિરુધ્ધ, હિન્દુધર્મના પરંપરાગત આચારો વિરુધ્ધ, અનેક જાતના લેખ પ્રકાશિત થતા હતા. તેમાં આંતરજ્ઞાતિય વિવાહની તરફેણમાં અને જનોઈ ધારણ કરવાની વિરુધ્ધમાં પ્રચાર કરવામાં

આવતો હતો. આ મતને આધારે બ્રાહ્મસમાજીઓ દ્વારા થોડા સમયમાં જ બે આંતરજ્ઞાતિય યુવાન અને કન્યાઓના લગ્ન કરાવવામાં આવ્યા. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ પણ એમનાં સંબંધી (બ્હેન-બનેવી) શ્રી કિશોરીલાલ મૈત્રની બ્રાહ્મણ કન્યાના લગ્ન બિનબ્રાહ્મણ શ્રી કુમાર સેન સાથે કરાવ્યા. (શ્રી કેશવચંદ્ર સેન પણ બિનબ્રાહ્મણ, કાયસ્થ જાતિના હતા.)

બ્રાહ્મસમાજનું વિભાજન અને આચાર્યપદ: આ બધું જોઇને મહર્ષિને બહુ દુઃખ થયું અને એમણે ધીરે-ધીરે જૂના રૂઢિચૂસ્ત બ્રાહ્મસમાજીઓ સાથે એક જુદા વિભાગનો(ગ્રુપનો) વિકાસ કરવા માંડયો. એમણે યુવા બ્રાહ્મસમાજીઓ, શ્રી કેશવચંદ્ર સેન, શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી, વગેરેની કાર્ય-પધ્ધતિ અને પરંપરા વિરોધી વિચારોને માન્ય ના રાખ્યા. આમ પણ કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજનું ભવન તૂટી ગયા પછી શ્રી દેવેન્દ્રનાથે બ્રાહ્મસમાજની બુધવારની ઉપાસના સભા એમનાં ઘરેથી જ સંચાલિત કરવા માંડી હતી. ત્યાં પેલા જૂના બે બ્રાહ્મણ ઉપાચાર્યોને ઉપાસના અને પ્રાર્થના કરવાનો અધિકાર મહર્ષિએ પાછો સોંપી દીધો હતો. મહર્ષિના આ કાર્યનો વિરોધ કરીને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ પણ થોડા સમય પહેલા જ નવયુવાનો સાથે જુદા સ્થળે ઉપાસના કરવા માંડી હતી. શ્રી કેશવચંદ્ર સેન શરૂઆતમાં મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ અને શ્રી વિજયકૃષ્ણના ગ્રુપ વચ્ચે અટવાયા, પરંતુ છેવટે એમનાં બ્રાહ્મણ વિરોધી વિચારોના આધારે તેઓ શ્રી વિજયકૃષ્ણની સાથે જ જોડાઇ ગયા. આમ દેખીતી રીતે બ્રાહ્મસમાજ જુદા-જુદા બે વિભાગોમાં વ્હેંચાઇ ગયો. આવો ગર્ભિત તેમ જ ખુલ્લો વિખવાદ થોડા સમય માટે ચાલ્યો અને આખરે બ્રાહ્મસમાજના બે ફાડિયાં થઇ ગયા. યુવાન બ્રાહ્મસમાજીઓને લઇને શ્રી કેશવચંદ્ર સેનના ગ્રુપે ૧૮૬૬માં **"ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ"**નામે નવા બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરી દીધી.

આ નવા બ્રાહ્મસમાજના પ્રમુખ શ્રી કેશવચંદ્ર સેન બન્યા. એમનાં હાથ નીચે શ્રી વિજયકૃષ્ણ, શ્રી શિવનાથ શાસ્ત્રી, વગેરે બીજી હરોળના આચાર્યો બન્યા. બીજી બાજુ શ્રી દેવન્દ્રનાથનું ગ્રુપ બન્યું, જેમણે કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજનું નામ **"આદિ બ્રાહ્મસમાજ"** રાખ્યું. આમ કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજ બે વિભાગમાં વ્હેંચાઇ ગયો. જો કે બધાં જૂના તેમ જ નવા બ્રાહ્મસમાજના સભ્યો શ્રી દેવેન્દ્રનાથને માન આપતા હતા, પરંતુ બન્ને પક્ષોની વિચારધારા અને કાર્યપધ્ધતિમાં મોટો તફાવત આવી ગયો.

"ભારતીવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ"ના વડા શ્રી કેશવચંદ્ર અંગ્રેજી ભાષા પર અદ્વિતીય પ્રભુત્ત્વ ધરાવતા હતા અને તેમનાં પ્રવચનોની શૈલી એકદમ આધુનિક, તેજસ્વી અને યુવાનોને આકર્ષે તેવી હતી. તો શ્રી વિજયકૃષ્ણ બંગાળી ભાષામાં ભાવવાહી પ્રવચનો કરતા. એમની વાણીમાં સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મમાં અપાર શ્રધ્ધા-ભકિત અને સત્ય પર અતૂટ વિશ્વાસ પ્રકટ થતો. આમ બન્ને મહાનુભાવોએ બંગાળના યુવાનોમાં એક મહાન આકર્ષણ જમાવ્યું, જેનાં કારણે અંગ્રેજો અને ખ્રિસ્તિધર્મના મિશનરીઓએ હાર માની લેવી પડી અને ધીમે-ધીમે એમની વટાળ પ્રવૃત્તિઓ સમેટવા માંડી. આ રીતે બ્રાહ્મસમાજે તેનાં સ્થાપના વિશેના હેતુને બન્ને બંગાળપ્રાંતમાં બરાબર સાબિત કરી દીધો.

શ્રી વિજયકૃષ્ણ આચાર્ય બન્યા પછી એમણે ઉપાસનામાં કિર્તનની પ્રથા દાખલ કરી. પહેલા બ્રાહ્મસમાજમાં કિર્તન નહોતા થતાં, ફકત જ્ઞાનની ચર્ચા થતી અને વેદ-ઉપનિષદ વિશે શુષ્ક પ્રવચનો થતાં. પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ભાવવાહી પ્રાર્થનાઓ કરતા, પરમેશ્વર વિશે માર્મિક અને હ્યદયસ્પર્શી પ્રવચનો આપતા, તેમ જ સુંદર ભાવમય કિર્તન કરતા. આને કારણે બ્રાહ્મસમાજનો વ્યાપ વધવા લાગ્યો અને દરકે ક્ષેત્રના લોકો બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાયા. પાછલા વર્ષોમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમનાં મિત્ર અને બ્રાહ્મબંધુ શ્રી અઘોરનાથને લઈને પૂર્વબંગાળની યાત્રાએ ગયા હતા, જ્યાં તેમણે ઢાકા ખાતે બ્રાહ્મ વિદ્યાલયની સ્થાપના પણ કરી હતી. શ્રી અઘોરનાથને આ સંસ્થાના સંચાલનની જવાબદારી સોંપીને તેઓ પાછા કલકત્તા આવીને બ્રાહ્મસમાજની સેવા કરી રહ્યા હતા. પરંતુ પ્રચાર માટે તેઓ અવાર-નવાર પૂર્વબંગાળ જતા રહેતા. ઢાકા ખાતેના આ વિદ્યાલયના કારણે બ્રાહ્મસમાજને બહુ મોટી સફળતા મળી હતી અને સમગ્ર પૂર્વ બંગાળના વિવિધ પ્રદેશો, જેવા કે મૈમનસિંહ, કોમિલ્લા, બારિશાલ, વગેરેમાં બ્રાહ્મસમાજનો બહુ મોટો ફેલાવો થયો હતો. આ સફળતાનું વિશેષ શ્રેય શ્રી વિજયકૃષ્ણની નિષ્ઠા અને એમનાં અથાક પ્રચારને મળ્યું હતું. બ્રાહ્મસમાજના ફેલાતા પ્રભાવને જોઈને પૂર્વબંગાળની સનાતન હિન્દુ સંસ્થાઓને ભય લાગવા લાગ્યો કે કયાંક સનાતન ધર્મનો લોપ ના થઈ જાય ! તે લોકોએ હિન્દુધર્મની રક્ષા માટે **"હિન્દુ ધર્મરક્ષિણી સભા"**ની સ્થાપના કરીને બ્રાહ્મસમાજ સામે ટક્કર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમાં તેમને સફળતા ના મળી.

આકાશવૃત્તિઃ પૂર્વબંગાળમાં શ્રી અઘોરનાથજી સ્થાયીરૂપે રહીને બ્રાહ્મસમાજનો પ્રચાર કરતા હતા, જ્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ કલકત્તા અને પૂર્વબંગાળ એમ બન્ને સ્થળે આવ-જા કરીને એમની પૂરી શક્તિ નિચોવીને પ્રચાર કરતા હતા. કયારેક જ તેમને હોમિયોપેથી દવાખાનું ચલાવવાનો સમય મળતો, જેમાંથી થોડી-ઘણી આવક ઉભી થતી. આ નજીવી આવકમાંથી એમનાં પરિવારનો ખર્ચ માંડ-માંડ ચાલતો હતો. પૂવબંગાળના શરૂઆતના પ્રવાસ દરમિયાન ઢાકાના ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી વ્રજસુંદર મિત્ર સાથે એમને સારી મિત્રતા થઇ હતી. તેમની મદદ વડે પૂર્વબંગાળમાં આચાર્યો અને પ્રચારકોને સહાય કરવા માટે એક કોશ (સહાય ફંડ)ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ કોશમાંથી પ્રચારકો અને આચાર્યોને દર મહિને અમુક નિશ્ચિત રકમ મળતી હતી, જેમાંથી એમનાં પરિવારનું ભરણ-પોષણ જેમ-તેમ થઇ જતું હતું.

એક દિવસ શ્રી વિજયકૃષ્ણના મનમાં એમ વિચાર આવ્યો કે; "મારે આવી માસિક રકમનો પગાર લઇને ધર્મપ્રચાર શા માટે કરવો જોઇએ ? ધર્મપ્રચાર કરવા માટે કોઇ પૈસા લેવા એ યોગ્ય ના કહેવાય." આમ વિચારીને એમણે "સહાય કોશ"માંથી રકમ લેવાનું બંધ કરી દીધું. આ વિશે એમણે એમનાં એક બ્રાહ્મબંધુ, શ્રી વ્રજસુંદર મિત્રને એક પત્ર લખ્યો હતો; "હું કોઇ પૈસાદાર માણસ નથી, એક સામાન્ય ગરીબ જેવો છું. પરંતુ હવે હું "સહાયતા કોશ"માંથી કોઇ રકમ સ્વીકારીશ નહીં. ભગવાન પોતે જ એક "સદાવ્રત" ચલાવે છે, જેને કારણે કોઇ ભૂખ્યું નથી રહેતું. હું દવા દ્વારા સારવાર કરીને અથવા ખેતી કરીને મારો સંસાર નિભાવી લઇશ અને બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતો રહીશ. હું એ માટે કોઇ મનુષ્ય ઉપર આધાર નહીં રાખું." આમ એમણે જે નજીવી રકમ મળતી હતી તેનો પણ ત્યાગ કરી દીધો અને ફકત અનિયમિત રીતે કરાતી હોમિયોપેથીની દવાની આવકમાંથી એમનો જીવનનિર્વાહ ચલાવવા માંડયો.

આ પછી એમણે પ્રચારકાર્ય પર જ વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. જ્યારે એમાંથી ફુરસદ મળતી ત્યારે દવાખાનું ચલાવતા અને એની આવકમાંથી ઘરખર્ચ નીકળતો. પરંતુ એમનાં પરગજુ સ્વભાવને કારણે મોટેભાગે એમને ત્યાં ગરીબ-કંગાળ દર્દીઓની ભીડ જામતી. દિવસ-રાત એમને ત્યાં ગરીબ બિમાર માણસોની લાઇનો લાગેલી રહેતી. આને કારણે એમને પ્રચારકાર્ય

કરવાનો સમય જ નહોતો મળતો. એક સમયે બંગાળમાં કોલેરા, પ્લેગ, વગેરે બિમારીઓનો એવો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો કે માણસો અને પશુઓ ટપોટપ મરવા લાગ્યા. લોકો ગામ છોડીને હિજરત કરવા લાગ્યા અને પાછળ નિઃસહાય બાળકો અને વૃધ્ધ લોકોને મરવા માટે છોડી દેતાં. શ્રી વિજયકૃષ્ણ દિવસ-રાત એમની દવાની પેટી સાથે લઇને ઘરે-ઘરે જઇને લોકોના દવા-દારુ કરતા રહેતા. પરંતુ એમની મહેનત માથે પડી, દવાની કોઇ અસર ના થઇ અને લોકો મરણને શરણ થવા લાગ્યા. ગામે-ગામથી લોકોના ભયંકર મોતના સમાચાર સતત મળતા હતા. આ બધું જોઇ-સાંભળી શ્રી વિજયકૃષ્ણ મૂંઝાઇને નિરાશ થઇ ગયા, એમનું કોમળ હ્રદય પીગળીને આર્તનાદ પોકારવા લાગ્યું.

આવા સમયે સ્વ. ડો. દુર્ગાચરણજી એમનાં સ્વપ્નમાં આવીને અમુક જાતની દવાનું નામ અને એનું મિશ્રણ કેવી રીતે બનાવવું એની રીત બતાવી ગયા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ સ્વપ્ન જોઇને જાગી ગયા અને રાતો-રાત દવા બનાવીને ગામની ગલીઓ અને ઘરોમાં નીકળી પડયા. કેટલાય દિવસ સુધી પોતાની તબિયત કે ભૂખ-તરસની પરવા કર્યા વિના સેવા કરતા રહ્યા. આખરે આવી નિઃસ્વાર્થ સેવા અને ડો. દુર્ગાચરણની દૈવી સૂચનાને પરિણામે ધીમે-ધીમે દવાની અસર થવા લાગી. લોકો સાજા થવા લાગ્યા અને કાળનો પ્રકોપ ઓછો થઇ ગયો, રોગચાળો શમી ગયો. શ્રી વિજયકૃષ્ણને આ કાર્યનો યશ મળ્યો પણ એમણે કદી યશ કે પૈસા માટે કામ નહોતું કર્યું. એ તો પાછા બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારકાર્યમાં જોડાઇ ગયા.

એક દિવસ ડો. દુર્ગાચરણે એમનાં સ્વપ્નમાં આવીને કહ્યું; "ગોંસાઇ, આમ શારીરિક રોગોની સારવાર કરવાથી નહીં ચાલે. લોકોને ભવરોગમાંથી મુક્તિ અપાવવાની સારવાર કરો." આ સ્વપ્નનો આદેશ સાંભળીને શ્રી વિજયકૃષ્ણ ઉંડા આત્મચિંતનમાં પડી ગયા. એમણે તરત નકકી કરી લીધું કે હવે આ દવાનો વ્યવસાય બંધ કરી, ફકત **"ભગવાન ભરોસે"** રહીને ધર્મપ્રચાર કરીશ. આ વિશે એમણે એમનાં બ્રાહ્મબંધુ શ્રી વ્રજસુંદરને ફરી એક પત્રમાં લખ્યું કે; "મેં એક ભિખારીના ઘરે જન્મ લીધો છે, હું તો આજન્મ ભિખારી જ છું. ધંધો કરીને પૈસા કમાવવાનો મારો અધિકાર નથી. પહેલાની જેમ હું ફરી પાછો ખભે ભિક્ષાનો થેલો લઇને કામે વળગી જઇશ. બ્રાહ્મબંધુઓએ મારી મદદ કરવી હોય તો કરે અને ના કરે તો પણ ઠીક. બહુ

પહેલેથી જ મારું મન અને શરીર હું ઈશ્વરને ચરણે ચઢાવી ચૂકયો છું. દયાળુ પ્રભુ મને પ્રેમપૂર્વક મદદ કરતા રહેશે. બ્રાહ્મધર્મનો જય હો !" આમ નિર્ણય કરીને **"ભગવાન ભરોસે"** ધર્મપ્રચાર કરવા નીકળી પડયા.

આ રીતે શ્રી વિજયકૃષ્ણનું જીવન એક નવા જ ચક્રાવે ચઢી રહ્યું હતું. કયાં રહી ગયું શાંતિપુરનું એમનું પારંપારિક આચાર્યની સત્તા ધરાવતું સુખી જીવન ! કલકત્તામાં સંસ્કૃત અને મેડીકલ કોલેજના અભ્યાસ દ્વારા વ્યવસાયિક સધ્ધરતા માટે આયોજિત કરેલું જીવન ! હવે તો બ્રામધર્મનો પ્રચાર એ જ એમનાં જીવનનો મુખ્ય હેતુ બની ગયો હતો. એમનાં પરિવારને કોણ સંભાળે છે ? કોણ ખવડાવે છે ? બધું જ "ભગવાન ભરોસે" છોડીને જાણે કે માનવસેવા અને સત્યધર્મનો પ્રચાર, આ બે જ એમનાં માટે જીવનમંત્ર બની ગયા હતા. શ્યામસુંદરે એમનાં સુખી જીવનને કયા ચાકડે ચઢાવીને ચકકર લગાવવા માંડયાં છે ? આપણે આગળના પ્રકરણોમાં વાંચીએ.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૬

બ્રાહ્મસમાજનો વિકાસ અને જીવનસંઘર્ષ

શાંતિપુરથી પાછા આવીને તેઓ કલકત્તામાં શ્રી કેશવચંદ્ર સેનને મળ્યા અને એમની સૂચના પ્રમાણે ત્રીજીવાર ઢાકા-પૂર્વબંગાળમાં પ્રચાર કરવા પહોંચ્યા. આ સમય ઇ.સ. ૧૮૬૭ના મધ્યનો હતો. શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમનાં પરિવારને સાથે લઇને ઢાકા આવ્યા. બ્રાહ્મસમાજીની વિનંતી સ્વીકારીને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ પ્રચારક કોશ (ફંડ)માંથી જે કંઇ રકમ મળે એમાં જ સંતોષ માન્યો અને આ રીતે એમનો જીવન નિર્વાહ ચાલવા લાગ્યો. અહીં ઇ.સ. ૧૮૬૭માં એમનાં ઘરે **પ્રથમ પુત્રી સંતાન**ની પ્રાપ્તિ થઇ. **પુત્રીનું નામ સંતોષીની** રાખીને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ દરેક અવસ્થામાં અને પરિસ્થિતમાં સંતોષપૂર્વક રહેવાનો એમનો દઢ નિશ્ચય પ્રકાશિત કર્યો.

એમનાં પરિવારને ઢાકાના એક મિત્ર શ્રી નગેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયના ઘરે મૂકીને શ્રી વિજયકૃષ્ણ બ્રાહ્મસમાજનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવા નીકળી ગયા. હવે એમણે પૂરી શકિત અને ઉત્સાહથી પૂર્વબંગાળમાં બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડયો. પશ્ચિમ કરતાં વધુ પ્રવાસ તેમણે પૂર્વબંગાળમાં કર્યો હતો. પૂર્વબંગાળના નોઆખલી, બરીશાલ, ચટ્ટગ્રામ, વગેરે સ્થળોએ ફરીને તેમણે અનેક લોકોને બ્રાહ્મસમાજ સાથે જોડયા. એ સમયે પ્રવાસ માટે કંઇ વધુ સુવિધા નહોતી. રેલમાર્ગ બહુ વિકસિત નહોતો થયો. મોટેભાગે જળમાર્ગે હોડી દ્વારા અથવા જંગલોમાં પગપાળા પ્રવાસ કરવો પડતો. કયારેક તો એક દિવસમાં ૧૫-૨૦ માઇલ જેટલું પગે ચાલીને પણ જવું પડતું. શ્રી વિજયકૃષ્ણ મોટેભાગે એકલા જ ભ્રમણ કરતા હતા. આવા સંજોગોમાં એમનાં માટે ખાન-પાનની ચિંતા કોણ કરે ? કયારેક ભોજન મળતું, તો કયારેક અર્ધા પેટે, તો કયારેક તદ્દન ભૂખ્યા પેટે દિવસ કાઢી નાખવો પડતો. એક વાર તો બે દિવસ સુધી ખાવા માટે કંઇ ના મળ્યું, દિવસ દરમિયાન ભૂખથી થાકીને વ્યાકુળ થઇ ગયા. છેવટે ભૂખ સહન ના થઇ એટલે પાણીમાં માટી ઘોળીને પી ગયા, પણ કોઇને સામે ચાલીને ભૂખ્યા છે એવું જણાવા ના દીધું. પાછું દરરોજના આયોજન પ્રમાણેના સ્થળે જઇને બ્રાહ્મપ્રચાર કરવાની એમની ભેખમાં કદી ખોટ ના આવવા દીધી.

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ પ્રવાસમાં કોઈક વાર અજાણ્યા માણસના ઘરે રાત ગુજારવી પડતી હતી. એકવાર એક વેપારીએ એમને અદ્વૈતકૂળના સંતાન જાણીને સંમાનપૂર્વક પોતાને ઘરે રાત્રે રોકાવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. એનાં ઘરે પહોંચીને એમણે જોયું કે મહેમાનગતિ કરવા માટે વેપારી ખૂબ ઉત્સાહિત છે, પણ એ જાણતો નથી કે હવે તે ગોસ્વામી આચાર્યોની પરંપરા પ્રમાણે નથી ચાલતા. આવું વિચારીને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ પેલા વેપારીને સાચી વાત જણાવી દીધી કે એમણે તો જનોઇ ઉતારીને બ્રાહ્મધર્મ અપનાવ્યો છે. આ સાંભળતાં જ વેપારીને નફરત આવી ગઇ અને ગુસ્સામાં એણે શ્રી વિજયકૃષ્ણને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ સહેજ પણ વિચલિત થયા વગર ઘરની બહાર નીકળીને આગળ ચાલતા થયા. એકવાર શ્રી વિજયકૃષ્ણને એમનાં પ્રચારક સાથીદાર સાથે એક ગામમાં રાત્રિરોકાણ કરવાનું થયું. મોડી રાત્રે અંધારામાં એમણે એક ઘરનો દરવાજો ખખડાવ્યો અને રાત્રિ રોકાણ માટે વિનંતી કરી. પેલા માણસે એમને રાત્રે આશરો આપ્યો અને ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા પણ કરી દીધી. સવારે એ યજમાને શ્રી વિજયકૃષ્ણને ગામના બીજા નાગરિકોને ત્યાં પહોંચાડીને વિદાય લીધી. એ પછી ગામવાળા પાસેથી શ્રી વિજયકૃષ્ણને ખબર પડી કે પેલો યજમાન તો એક નામચીન ડાકુ હતો.

ચટ્ટગ્રામમાં પ્રચાર દરમિયાન શ્રી વિજયકૃષ્ણ એક દિવસ ગાઢ જંગલમાં થઇને એક પહાડ પર જઇ ચઢયા. સૂમસામ અને નિર્જન પહાડ પરનું સુંદર દૃશ્ય જોઇને તેઓ ધ્યાન કરવા બેઠા. એકાએક પહાડ પરના જંગલમાં આગ લાગી ગઇ. તેમની ચારે તરફ આગની જ્વાળાઓ ફેલાઇ ગઇ અને તેઓ આગમાં ઘેરાઇ ગયા. જંગલના પ્રાણીઓ પણ બેબાકળાં થઇને આમ-તેમ દોડવા માંડયાં. શ્રી વિજયકૃષ્ણની આંખ સામે અંધારા ઘેરાઇ આવ્યા, મૃત્યુને નજર સામે જોઇને તેઓ ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ત્યાં એક પ્રચંડકાય પુરુષે એકાએક પ્રગટ થઇને તેમને બે હાથે ઉંચકી લીધાં અને પહાડ પરથી નીચે કૂદી પડયા. પછી પહાડ નીચે વહેતી નદીના કીનારે તેમને છોડીને તેઓ અદૃશ્ય થઇ ગયા. શ્રી વિજયકૃષ્ણને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે તેમણે જોયું કે તેઓ બચી ગયા છે. તેમનાં મનમાં એ મહાપુરુષની છબી અંકિત થઇ ગઇ હતી. પછીથી જ્યારે તેઓ ઢાકામાં બ્રાહ્મસમાજના મંદિરમાં રહીને પ્રચાર કરતા હતા ત્યારે તેમની મુલાકાત બારોદીના બ્રહ્મચારીજી સાથે થઇ. તે સમયે એમને ખબર પડી કે આ મહાત્માએ જ ચટ્ટગ્રામના પહાડ પર પ્રગટ થઇને

તેમને બચાવ્યા હતા. આમ જાનના જોખમે તેઓ પ્રચાર કરતા રહ્યા.

એક વાર શેરપુર પ્રદેશમાં પ્રચાર કરતા-કરતા એક વનમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા ત્યારે એક જંગલી ભેંસ ગાંડી થઈને શ્રી વિજયકૃષ્ણ પર હુમલો કરવા તેમની સામે દોડી. ભયંકર ક્રોધમાં લાલઘુમ આંખોવાળી એ ભેંસને એમની સામે આક્રમણ કરવા આવતી જોઈને તેઓ ગભરાઈ ગયા. તેવામાં તેમની પાસે એક ઝાડ પડી જવાના કારણે પડી ગયેલો ખાડો નજરે પડયો. બીજું કંઈ સૂઝયું નહીં એટલે તેઓ એ ખાડામાં કૂદી પડયા. તરત જ પવન આવવાથી એ ઝાડની ડાળી ખાડાના મોંઢા પર છવાઈ ગઈ અને ખાડો થોડો ઢંકાઈ ગયો. ભેંસ ખાડા પાસે આવીને અટકી ગઈ અને શિકારને પકડી શકે તેમ ના હોઈ ગુસ્સામાં પગથી જમીન ખોતરવા લાગી. પછી ત્યાં જ મળ-મૂત્ર કરીને ઝાડી તરફ ભાગી ગઈ. આમ મોતના મોંઢામાંથી પોતાનું રક્ષણ થતું જોઈને ભાવમાં આવીને તેઓ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

આમ આકરો સંઘર્ષ કરીને પણ તેઓ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતા રહ્યા. સતત સાત મહિના પછી તેઓ પરિવાર સાથે પાછા કલકત્તા આવ્યા. જ્યારે તેઓ કલકત્તામાં હાજર હોય ત્યારે પણ મોટાભાગનો તેમનો સમય પ્રચાર કાર્યમાં જતો અને ઘરમાં ખાવા-પીવાની શું વ્યવસ્થા છે તેનાં વિશે તેઓને કોઈ માહિતી પણ ના રહેતી, કે તેઓ તેની ચિંતા પણ ના કરતા. એક દિવસ પ્રચાર કરીને તેઓ થાકી-પાકીને ભૂખ્યા પેટે ઘરે પાછા આવ્યા ત્યારે ખબર પડી કે સવારથી તેમની પત્ની અને સાસુએ કંઈ ખાધું નથી અને ઘરમાં કંઈ ખાવાનું નથી. બધાં ભૂખ્યા પેટે સૂવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં એમનાં ઘરે યદુનાથ ચક્રવતી આવ્યા. વાતો-વાતોમાં એમને ખબર પડી કે સવારથી ઘરમાં કોઈએ કંઈ ખાધું નથી. યદુનાથજીએ એમનાં ખિસ્સા તપાસ્યા તો એમાંથી દોઢ પૈસો નીકળ્યો, જે તરત એમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણને આપી દીધો. તેમાંથી થોડા મમરા લાવીને બધાએ ફાકાં માર્યા અને પાણી પીને સૂઈ ગયા. આવી દારુણ અવસ્થામાં પણ હસતા મોંઢે ધર્મપ્રચાર કરીને દિવસો પસાર કરતા રહ્યા.

શાંતિપુર યાત્રા અને ભકત સંતોઃ શ્રી વિજયકૃષ્ણ કલકત્તા, ઢાકા, તેમ જ પૂર્વબંગાળના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં ધર્મપ્રચાર કરતા રહેતા. વચ્ચે-વચ્ચે કયારેક પાછા કલકત્તા આવીને બ્રાહ્મસમાજના આંતિરક આયોજનોમાં વ્યસ્ત રહેતા. પરંતુ કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજમાં ચાલી રહેલા આંતરિક વિખવાદોની

એમનાં મન અને હૃદય પર બહુ અસર પડતી હતી એટલે વચ્ચે-વચ્ચે તેઓ શાંતિપુર જઈને પણ રહેતા હતા. કલકત્તામાં રહેતા બ્રાહ્મસમાજીઓમાં પણ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું આકર્ષણ ધીરે-ધીરે વધી રહ્યું હતું, ખાસ કરીને બ્રાહ્મસમાજી સ્ત્રીઓમાં. બ્રાહ્મસમાજના સિધ્ધાંતોમાં પણ નારી સ્વાતંત્ર્યની બાબતો પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. બીજી સ્ત્રીઓને જોઈને એક સમયે યોગમાયા દેવી પણ ગાઉન અને બૂટ પહેરવા લાગ્યા હતા. તેઓ શ્રી વિજયકૃષ્ણ સાથે શાંતિપુર ગયા ત્યારે પણ તેમણે ગાઉન અને બૂટનો આધુનિક પરિવેશ ધારણ કરેલો હતો. આ જોઈને શાંતિપુરના રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં હોબાળો મચી ગયો, કે વિજયકૃષ્ણ તો મેમ સાથે લગ્ન કરીને આવ્યો છે, વગેરે. આ બધું જોઈ સાંભળીને ધીમે-ધીમે શ્રી વિજયકૃષ્ણને પણ વિચાર આવ્યો કે આ પ્રકારનું વિદેશી અનુકરણ કરવું એ યોગ્ય નથી. આપણા ભારતીય રિવાજોમાં જો કોઈ ખામી હોય તો તેમાં યોગ્ય સંશોધન કરવું જોઈએ. આમ વિચારીને તેમણે પાછું ભારતીય રિવાજ પ્રમાણે રહેવાનું ચાલુ કરી દીધું.

શાંતિપુરમાં રહેતા હતા તે દરમિયાન ગંગાકિનારાના રમ્ય અને શાંત વાતાવરણમાં તેઓ ધ્યાન કરવા બેસી જતા, જેનાંથી તેમનાં મનને પરમ શાંતિ મળતી. એક દિવસ તેમને નવદ્વીપમાં રહેતા શ્રી ચૈતન્યદાસ બાબાજીની મુલાકાત માટે નવદ્વીપ જવાનું થયું. નવદ્વીપ અને શાંતિપુરમાં શ્રી ચૈતન્યદાસબાબાજી એક સિધ્ધ વૈષ્ણવ સંત તરીકે લોકોમાં ઉંચું સ્થાન ધરાવતા હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ બાબાજીને પ્રણામ કરીને પૂછયું કે "ભકિત કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?"

ભકિત શબ્દ સાંભળતા જ ચૈતન્યદાસ બાબાજીના રૂંવાડાં ઉભા થઈ ગયા, એમનાં માંથા પરની શિખા (ચોટલી) ટટ્ટાર ઉભી થઈ ગઈ, એમની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. શરીરમાં ધ્રુજારી સાથે એક ગર્જના કરતા તેઓ બોલ્યા; "એ તમે શું બોલ્યા ગોંસાઈ ? તમે પૂછયું કે ભકિત કેવી મળે ?તમારા મોંઢે આવી વાત ? ભકિત તમારા ઘરની વસ્તુ છે, મારા અદ્વૈતના ભંડારનું ધન છે. અકિંચન બન્યા વિના ભકિત નથી મળતી. ભકિત મેળવવી હોય તો દીન-હીન અને ગરીબ રાંક બનવું પડશે. અભિમાન કે અહંકારની સહેજ ગંધ પણ જ્યાં સુધી મનમાં રહેશે ત્યાં સુધી ભકિતદેવીની કૃપા પ્રાપ્ત નહીં થાય." આમ બોલતા-બોલતા બાબાજી શ્રી વિજયકૃષ્ણના ચહેરા સામે જોતા-જોતા આંખો

બંધ કરીને ધ્યાનમાં સરી પડયા. થોડી વાર પછી આંખો ખોલીને કોઇ દિવ્યદર્શન કર્યા હોય તેમ બોલ્યા; "પ્રભો ! હું તો આપના કપાળ પર તિલક અને ગળામાં માળા ધારણ કરેલી જોઇ રહ્યો છું. થોડા સમયમાં આપે તિલક-માળા ધારણ કરવા પડશે." એમ કહીને બાબાજીએ શ્રી વિજયકૃષ્ણના પગમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા.

એ પછી શ્રીવિજયકૃષ્ણ શાંતિપુરની ગંગાનદીના સામે કિનારે કાલના ગામમાં રહેતા બીજા એક સિધ્ધ વૈષ્ણવ સંત શ્રી ભગવાનદાસજી બાબાજીના દર્શન કરવા ગયા હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણનો પરિચય મેળવીને બાબાજીએ એમને બેસવા માટે એક આસન આપ્યું અને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. થોડીવારમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણએ બાબાજી પાસે પીવા માટે પાણી માંગ્યું. બાબાજીએ એમનાં પોતાના માટે રાખેલા પિત્તળના કમંડળને માંજી-ધોઇને ચોખ્ખું ઠંડુ પાણી ભરીને શ્રી વિજયકૃષ્ણને પીવા માટે આપ્યું.

આ જોઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણ બોલ્યા; "બાબાજી, હું તો નાત-જાતમાં માનતો નથી અને બ્રાહ્મધર્મી બની ગયો છું. હું તો બધી નાત-જાતના લોકોના ઘરે ખાઉં-પીવું છું. આપ મને બીજા કોઇ વાસણમાં પાણી પીવા માટે આપો."

આ સાંભળી બાબાજી બોલ્યા; "પ્રભો ! જાતિ અને કુળનું અભિમાન રાખનારને કદી ભકિત પ્રાપ્ત થાય ખરી ? બધાં ધર્મનું મૂળતો બ્રહ્મજ્ઞાન જ છે. આપ નિઃસંકોચ આ કમંડળમાંથી જ પાણી પીઓ." આમ બાબાજીની વિનંતી સાંભળીને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ કમંડળમાંથી પાણી પીને પાછું આપ્યું. કમંડળને હાથમાં લઇને બાબાજીએ પોતાને માથે અડાડયું અને વધેલું પાણી પી લીધું.

આ જોઇને ત્યાં હાજર રહેલા અન્ય ભકતોમાંથી એક જણાએ કહ્યું; "બાબાજી તમે આ શું કર્યું ? આમને (શ્રી વિજયકૃષ્ણએ) તો જનોઇ પણ ઉતારી નાખી છે."

બાબાજી બોલ્યા; "એમાં શું વાંધો છે ? અમારા શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીએ પણ જનોઇ ઉતારી નાખેલી. અને જૂઓ તો અમારા આચાર્યપુત્ર બ્રાહ્મસમાજમાં જઇને પણ કામ તો આચાર્યનું જ કરે છે ને !"

પેલા ભકતે ફરીથી ટીખળના સ્વરે કહ્યું; "પણ આ કેવા આચાર્ય છે, તે જૂઓ તો ખરા ! એમણે તો બૂટ-મોજાં, ખમીસ અને ખેસ પણ પહેર્યા છે."

બાબાજી આ સાંભળીને રડતા-રડતા બોલ્યા; "પ્રભુને સુંદર વેશ ધારણ કરાવીને સજાવવાનું કામ તો અમારું છે. આ તો અમારું દુર્ભાગ્ય કહેવાય કે અમને પ્રભુને શ્રુંગાર કરવાની તક ના મળી, એટલે એમણે જાતે જ જરૂરી વસ્તુઓ ભેગી કરીને ધારણ કરી લીધી છે. અને એમને જોઈને ખુશ થવાનું સૌભાગ્ય પણ અમને ના મળ્યું." બાબાજીની આવી ઉદાત્ત અને ભકિતમય વાણી સાંભળી આખરે એ માણસે નીચું જોઈને ચાલવા માંડયું. બાબાજી જે સ્થળે રહેતા હતા ત્યાંના એક કુંડમાંથી ગંગાજી પ્રકટ થયેલા અને હજી સુધી એનું ચોખ્ખું શીતળ જળ વહેતું હતું. અહીં જ બાબાજીએ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ દ્વારા રચિત નામબ્રહ્મ પટની સ્થાપના કરી હતી, જેની દરરોજ પૂજા કરવામાં આવતી હતી.

નામબ્રહ્મ એટલે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુજી દ્વારા રચવામાં આવેલ નામ-સ્મરણનો મહિમા ગાતો એક મંત્રઃ

હરેર્નામ, હરેર્નામ, હરેર્નામૈવ કેવલમ ।

કલૌ નાસ્તેવ, નાસ્તેવ, નાસ્ત્યૈવ ગતિરન્યથા ॥

"કલિયુગમાં હરીનામ સિવાય અન્ય કોઈ સરળ માર્ગ નથી જેનાં દ્વારા પરમેશ્વરને પામી શકાય."

શાંતિપુરમાં રહેતા-રહેતા એમનાં એક મિત્રના કહેવાથી શ્રી વિજયકૃષ્ણએ શ્રી ચૈતન્ય ચરિત્રામૃતના પાઠ વાંચવાના શરૂ કર્યા. પછીથી શ્રી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે પવિત્રગંગા કિનારાનું સેવન અને શ્રી ચૈતન્ય ચરિત્રામૃતના પાઠ કરવાથી તેમનાં મનને અપૂર્વ શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. આમ થોડા દિવસ શાંતિપુરમાં રહ્યા પછી તેઓ પાછા કલકત્તા આવીને બ્રાહ્મસમાજના કામમાં અને બ્રાહ્મપ્રચારમાં લાગી ગયા.

કલકત્તા આવીને ફરી એકવાર તેમણે ઢાકા, મૈમનસિંહ વગેરે પ્રદેશોનો પ્રવાસ કર્યો અને અનેક લોકોને બ્રાહ્મસમાજમાં દાખલ કર્યા. જ્યારે તેઓ કલકત્તાની બહાર પ્રવાસ કરતા હોય ત્યારે ઘરે યોગમાયાદેવી અને એમનાં માતાજી કેવી રીતે જીવન-નિર્વાહ કરતા તે વિશે તેમને કોઈ જાણ નહોતી થતી. કેટલાય દિવસ એમણે એકવાર ભોજન કરીને ચલાવવું પડતું, કયારેક ફકત મીઠા સાથે રોટલી કે આમલીની ચટણી સાથે ભાત ખાઇ લેતાં. પણ માતા યોગમાયાદેવી આ વિશે પતિને કયારેય અણસાર ના આવવા દેતા.

શ્રી વિજયકૃષ્ણ જ્યારે કલકત્તા આવે ત્યારે બ્રાહ્મસમાજમાં કિર્તન અને ઉપાસના કરે. એમણે વૈષ્ણવ પધ્ધતિ પ્રમાણે નિરાકાર ઈશ્વરના કિર્તનો રચીને સુમધુર સંગીત સાથે ગાવાનું ચાલુ કર્યું. જો કે નવા વિચારના બ્રાહ્મસમાજીઓને હિન્દુ પરંપરા પ્રમાણેના આવા ગીત-ભજન કે કિર્તન પસંદ નહોતા આવતા એટલે ઘણાં લોકોએ એનો વિરોધ પણ કરવા માંડયો. આ સમય ઈ.સ.૧૮૬૭-૬૮નો હતો જ્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ, શ્રી કેશવચંદ્રસેન અને અન્ય પ્રખર બ્રાહ્મસમાજીઓની સેવાને આધારે બ્રાહ્મસમાજનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપી રહ્યો હતો. પરંતુ મૂળ બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા પડેલા કેશવચંદ્ર સેન અને વિજયકૃષ્ણ દ્વારા સંચાલિત નવા “ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ” પાસે પોતાનું કોઈ મકાન નહોતું. એનાં કારણે ઉપાસના અને અન્ય કામો કરવામાં બહુ તકલીફ પડતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૬૮ની શરૂઆતમાં નવા ભવન માટે જમીન ખરીદવામાં આવી અને બાંધકામ પણ શરૂ થઈ ગયું. એ સમયે માઘોત્સવ નિમિત્તે નવા બ્રાહ્મસમાજના ઉત્સવમાં મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને આમંત્રણ આપી માનપૂર્વક બોલાવવામાં આવ્યા હતા. એ પ્રસંગે જૂના અને નવા બ્રાહ્મસમાજીઓમાં જે મતભેદ હતો તે કંઈક અંશે ઓછો પણ થયો હતો. પરંતુ તેમનાં બે જુદા-જુદા ફાંટા યથાવત્ રહ્યા.

કેશવચંદ્ર સાથે મતભેદઃ તે પછી ૧૯૬૮માં જ શ્રી કેશવચંદ્ર, શ્રી વિજયકૃષ્ણ અને યદુનાથ ચક્રવર્તી જેવા મુખ્ય બ્રાહ્મસમાજી નેતાઓ પ્રચારકાર્ય માટે મુંગેર, અલ્હાબાદ, વગેરે શહેરોના પ્રવાસે ગયા હતા. આ સમયે બ્રાહ્મસમાજના અથાક પ્રયત્નો અને સંઘર્ષને કારણે ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓની પ્રવૃત્તિમાં મોટી ઓટ આવી રહી હતી. બંગાળ પછી ઉત્તરપ્રદેશ અને ભારતના અન્ય મુખ્ય શહેરોમાં પણ ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓએ, બૌધ્ધિક અને ગરીબ એમ બન્ને વર્ગોનું, એમનાં પ્રચારકાર્યો દ્વારા ધર્મ પરિવર્તન કરાવ્યું હતું. બ્રાહ્મસમાજના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો દ્વારા બૌધ્ધિક વર્ગ તો ખ્રિસ્તિ બનતા અટકી ગયો હતો, પરંતુ ગરીબ, અભણ અને દલિત વર્ગના જે લોકોને પૈસા અને મેડિકલ સહાયની જરૂર હતી તે લોકોનું પરિવર્તન કરાવવામાં મિશનરી લોકોને ઘણી સફળતા મળી હતી.

કેશવચંચદ્ર સેનની વાણી એવી પ્રભાવશાળી હતી કે મોટાભાગનો બૌધ્ધિક વર્ગ કેશવચંદ્રસેનના બુધ્ધિ અને તર્કયુકત બંગાળી-અંગ્રેજી પ્રવચનો

સાંભળીને એમનાં તરફ આકર્ષાયા વિના ના રહેતો. એમની વાણીના જાદુથી લોકો એટલા બધાં પ્રભાવિત થઈ જતા કે એમનાં પગે પડતા, ચરણોમાં આળોટતા અને ચરણરજ માથે લગાવતા. કેટલાક લોકો એમને દેવ માનવા લાગ્યા, તો કેટલાક ખાસ અનુયાયીઓએ તો અવતાર તરીકે એમનો પ્રચાર કરવા માંડયો. ઘણાં લોકોએ એમને તારણહાર તરીકે પૂજવાનું શરૂ કરી દીધું. અલ્હાબાદથી મુંગેર પાછા આવતી વખતે શ્રી વિજયકૃષ્ણ અને યદુનાથ ચક્રવર્તીએ લોકોની આવી વ્યકિતપૂજાની નોંધ લીધી. એ ઉપરાંત એ પણ જોયું કે કેશવચંદ્ર પોતાની આવી વ્યકિતપૂજાનો આનંદ પણ માણી રહ્યા છે.

બ્રાહ્મસમાજના મૂળ સિધ્ધાંતોમાં વ્યકિતપૂજા, મૂર્તિપૂજા અને આવા ગુરુવાદનો સદંતર નિષેધ માનવામાં આવ્યો હતો. શ્રી વિજયકૃષ્ણ સહિત અન્ય ઘણાં બ્રાહ્મસમાજીઓએ આ બાબતનો વિરોધ કર્યો અને કેશવચંદ્રને આ વિશે ચેતવવા માંડયાં. આ વિશે કેટલાક આગેવાન બ્રાહ્મસમાજીઓએ કેશવચંદ્રને પત્ર પણ લખ્યા. પરંતુ કેશવચંદ્રએ સત્ય સ્વીકારવાને બદલે એમની પૂજા અને પ્રશંસાને આડકતરું સમર્થન આપ્યું અને લેખિતમાં કહ્યું;"જે લોકો આમ કરે છે એમનાં સ્વાતંત્ર્યને હું રોકવા નથી માંગતો. મેં મારી પોતાની જાતને લોકોના મુકિતદાતા કે તારણહાર તરીકે જાહેર નથી કર્યો, અને જો લોકો એમની જાતે આ વાત માનતા હોય તો મારે એમને રોકવાની કોઈ જરૂર નથી. હું એમનાં આવા કાર્ય માટે જવાબદાર નથી."

આવો જવાબ વાંચીને શ્રી વિજયકૃષ્ણને બહુ દુઃખ થયું. એમણે તથા યદુનાથ ચક્રવર્તીએ કલકત્તા આવીને બે આગેવાન સમાચાર પત્રોમાં આ બાબતનો વિરોધ કરતા લેખો પણ લખ્યા. આ વાંચીને વિચારશીલ બ્રાહ્મસમાજીઓમાં બહુ રોષ ફેલાયો અને જાહેરમાં આંદોલન-પ્રદર્શન પણ થવા લાગ્યા. "ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ"માં હવે કેશવચંદ્ર સેન તરફી અને વિરોધી એમ બે ફાંટા સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગ્યા. અગાઉ જે સંપ અને ઉત્સાહ જોવાતા હતા તેનું સ્થાન અશાંતિ અને ક્લેશે લઈ લીધું. ઘણાં લોકો હિન્દુ સમાજમાં પાછા જતા રહ્યા. આવા વાતાવરણમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણનું મન ઉદાસ થઈ ગયું અને એમણે કલકત્તા છોડવાનો નિર્ણય કરી લીધો. થોડા જ દિવસમાં તેઓ કુટુંબસહિત પાછા શાંતિપુર આવી ગયા.

શાંતિપુર પાછા આવીને ફરીથી એમણે દવા અને સારવાર કરવાનો

એમનો જૂનો વ્યવસાય ચાલુ કરી દીધો. અહીં એમને ડો. દુર્ગાચરણ બંધોપાધ્યાય મહાશયના આત્માની પણ ફરીથી મદદ મળવા લાગી. કેટલાક અતિ મુશ્કેલ અને કઠણ રોગોમાં સામાન્ય ડોકટરો નિષ્ફળ જતા હતા ત્યાં દુર્ગાચરણજીની દૈવી મદદ વડે શ્રી વિજયકૃષ્ણને મોટી સફળતા મળતી હતી. આમ પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ફકત પૈસા માટે દવા-સારવાર નહોતા કરતા, એમનાં માટે આ માનવસેવાનું કાર્ય હતું. ધીરે-ધીરે એમની ખ્યાતિ પણ વધવા લાગી અને પૈસાની આવક પણ.

શ્યામસુંદરની લીલાઃ શાંતિપુરમાં પાછા આવીને તેઓ તેમનાં પારંપારિક અને કૌટુંબિક વૈષ્ણવ કાર્યોમાં ભાગ નહોતા લેતાં, કારણ કે એમણે કૌટુંબિક વ્યવસાયનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત સમાજે એમને નાતબહાર પણ મૂકેલા હતા. જો કે આનાથી વિચલિત થયા વિના તેઓ તેમનો દવા-સારવારનો વ્યવસાય કરતા રહ્યા. શાંતિપુરમાં આવીને શ્રી વિજયકૃષ્ણ તેમનાં સહિયારા મકાનની બહાર આવેલા મહેમાનો માટેના ઘરમાં (આઉટ હાઉસમાં) જ રહેતા હતા. ભાઈ સાથે થયેલા અણબનાવને કારણે તેઓ મકાનની અંદર નહોતા રહેતા.

અહીં એમનાં પ્યારા સખા શ્યામસુંદરે એમની સાથે અનેક લીલા-નાટક રમવાનું ફરી શરૂ કર્યું. દરરોજ સાંજે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગંગાકિનારે જતા અને મોડી સાંજે અંધારું થાય ત્યાં સુધી ઉપાસના અને ધ્યાનમાં બેસી રહેતા. એકવાર આવી રીતે રાત્રિના અંધારામાં બ્રાહ્મસંગીત ગાતા-ગાતા ઘર તરફ પાછા આવી રહ્યા હતા. તેઓ ગીત ગાવામાં તલ્લીન હતા.

"પરિપૂર્ણ સનાતન બ્રહ્મ, નિરાકાર જગન્નાથ !
કર્ણના કર્ણ, શબ્દોના સ્વામી !
પ્રાણોના પ્રાણ, નયનોના નયન,
તેજોમય પરમેશ્વર, શરણે હું તમારી "

જેવું ગીત પૂરું થયું તેવો જ એમણે એક અવાજ સાંભળ્યો; "વાહ ! બેટા ! ફરીથી ગા !" તેમણે ફરીથી ગીત ગાઈ ચારે બાજુ જોવા માંડયું કે કોણ મને ઉદ્દેશી રહ્યું છે ? પરંતુ તેમને ક્યાંય કોઈ નજરે ના પડયું. આવું તો હવે દરરોજ બનવા લાગ્યું.

એકવાર શ્યામસુંદરના મંદિરમાંથી કોઇ ચોરે રાધાજીનો મુકુટ ચોરી લીધો. સવારે બધાં મુગટની શોધમાં હાંફળા-ફાંફળા થઇને દોડતા થઇ ગયા. પણ કોઇને મુગટની ચોરીનો પત્તો ના મળ્યો. એ સમયે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ધ્યાનમાં બેઠલા હતા. કોલાહલ સાંભળી એમનાં મનમાં વિચાર આવ્યો કે જગતના રક્ષક પોતાનો મુગટ ના સાચવી શકયા ! અને એમને મનોમન હસવું આવી ગયું અને પાછા ધ્યાનમાં સરી પડયા. પરંતુ આ વખતે નિરાકાર બ્રહ્મના ધ્યાનમાં ધીમે-ધીમે-ધીમે રાધાકૃષ્ણની સાકાર મૂર્તિએ આગમન કરવા માંડયું. ધીર-ગંભીર મેઘસમાન ગડગડાટના અવાજ પછી રાધારાણીનો મીઠો મંજૂલ સ્વર સંભળાયો; "રાત્રે મંદિરના દરવાજા ખુલ્લા જોઇને ચોરે મારો સોનાનો મુગટ ચોરી લીધો છે, રસ્તાના વળાંક પરની એક ઝાડીમાં સંતાડી રાખ્યો છે. મોકો જોઇને પછીથી લઇ જશે."

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ ધ્યાનમાં મળેલ સંદેશાની વાત મોટાભાઇને કહી સંભળાવી. બધાએ તપાસ કરતા બતાવેલી જગ્યાએથી જ મુગટ મળી આવ્યો. ઘરના બધાં અવાક્ રહી ગયા. સમાજે શ્રી વિજયકૃષ્ણને જે રીતે નાતબહાર કર્યા હતા તે યાદ કરીને બધાને બહુ દુ:ખ થયું કે; "આવા દિવ્ય દ્રષ્ટિયુકત મહાપુરુષને કેમ આવો અન્યાય !" પરંતુ આ વાત ત્યાં જ અટકી ગઇ. કેટલાક શંકાશીલ માણસોને એમ વિચાર આવ્યો કે રાત્રે વિજયકૃષ્ણએ ચોરોને મુગટ સંતાડતાં જોઇ લીધાં હશે.

રાધારાણીની આ લીલાને જોઇએ એવો પ્રતિભાવ ના મળ્યો એટલે શ્યામસુંદરે બીજો ખેલ પાડયો. એક દિવસ શ્યામસુંદરે શ્રી વિજયકૃષ્ણના ધ્યાનમાં પ્રકટ થઇને કહ્યું; "આજે ભોગ ધરાવીને મને પીવા માટે પાણી નથી મૂકયું. મારું ગળું સૂકાય છે, તું કંઇક કરને."

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ કહ્યું; "તો મને કેમ કહો છો ? હું તો સાકારમાં માનતો નથી. તમને સજાવી-ધજાવીને રમાડે છે એમને કહો ને !"

શ્યામસુંદરે કહ્યું; "એમને કહીશ તો કોઇ સાંભળશે ખરું ? એ લોકો પાસે એવા કાન કયાં છે ?" આટલું બોલીને એ અંતઃર્ધાન થઇ ગયા.

એ દિવસોમાં એમનાં ફોઇ શ્યામસુંદરની ભોગ-સેવા સંભાળતા હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ ફોઇને આ વાત કરી કે શ્યામસુંદરે આવીને એમને કહ્યું કે

આજે ભોગ પછી પાણી મૂકવાનું રહી ગયું છે. ફોઈએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને ટોણો મારતા કહ્યું કે શ્યામસુંદરને બીજું કોઈ ના મળ્યું આ ફરિયાદ કરવા ? તું મોટો બ્રહ્મજ્ઞાની છે ને એટલે તને જ કહી ગયા ! એમ કહીને મોંઢુ મચકોડીને ફોઈ બીજા રૂમમાં જતા રહ્યા. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ ફોઈની પાછળ જઈને કહ્યું કે એક વાર ભોગમંડપમાં જઈને ખાત્રી કરી લેવામાં શું વાંધો છે ? પુજારી ભૂલી ગયા લાગે છે. છેવટે પુજારીને બોલાવીને ભોગમંડપ પાછો ખોલવામાં આવ્યો. બધાં જોઈને દંગ રહી ગયા કે ભગવાન પાસે ખરેખર પાણીનું વાસણ મૂકવાનું રહી ગયું છે. ફોઈને એકદમ આંચકો લાગ્યો, એ ઘડીક શ્યામસુંદર સામે તો ઘડીક વિજયકૃષ્ણ સામે વિસ્ફારીત નેત્રે જોતા જ રહી ગયા. તરત જ પાણીની વ્યવસ્થા કરીને એ એમનાં રૂમમાં જતા રહ્યા.

એકવાર સ્વપ્નમાં આવીને શ્યામસુંદરે એક વાંસળીની માંગણી કરી. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ ઢાકાથી ચાંદીની વાંસળી બનાવડાવીને મંગાવી આપી. બીજા એક દિવસે વળી શ્યામસુંદરે નવા મુકુટની માંગણી કરી કે મને નવો મુકુટ લાવી આપ. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ ઢાકાથી એક ચાંદીનો મુકુટ મંગાવી આપ્યો. પણ ચાંદીનો મુકુટ શ્યામસુંદરને પસંદ ના પડયો. એમણે સોનાના મુકુટ માટે જીદ કરવા માંડી.

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ કહ્યું કે; “હું તો કંગાળ ભિખારી છું, હું સોનાનો મુકુટ ક્યાંથી લાવું ?”

શ્યામસુંદરે કહ્યું કે; “ફોઈ પાસે બટવામાં ઘણાં રૂપિયા છે, એમાંથી બનાવવાનું કહે ને !” શ્રી વિજયકૃષ્ણએ આ વાત ફોઈને જઈને કહી. આગલા દિવસે જ ફોઈને પણ આવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું, પરંતુ એમને એ વાત પર કોઈ ધ્યાન નહોતું આપ્યું. જ્યારે વિજયકૃષ્ણએ એમને આ વાત કરી ત્યારે એમની આંખોમાં આંસુ આવી ગયા, બોલ્યા; “મારા બટવામાં પૈસા છે તેની કોઈને ખબર નહોતી. આટલા દિવસથી બચાવીને રાખ્યા હતા. શું ખરેખર શ્યામસુંદર મારી પાસે મુગટ માંગે છે ? એ તો મારું સદ્ભાગ્ય કહેવાય !” એમ કહીને તરત પૈસા કાઢીને વિજયકૃષ્ણને આપી દીધા.

શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમાંથી સોનાનો મુકુટ બનાવડાવી લાવ્યા. પુજારીએ તરત વાંસળી અને મુકુટ સાથે શ્રુંગાર કરીને શ્યામસુંદરને સજાવ્યા. શ્રુંગાર ધારણ કરીને શ્યામસુંદર શ્રી વિજયકૃષ્ણ પાસે આવીને બોલ્યા; “મુગટ અને

વાંસળી ધારણ કરીને હું કેવો સુંદર લાગું છું ! એક વાર આવીને જરા જો તો ખરો !"

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ કહ્યું; "હું તો બ્રાહ્મ છું, તમારા સાકાર સ્વરૂપ અને આવી સેવા-પૂજામાં હું માનતો નથી."

શ્યામસુંદર બોલ્યા; "બ્રાહ્મ હોય તો શું જોવામાં પણ દોષ લાગે ?"

શ્યામસુંદરના કહેવાથી શ્રી વિજયયકૃષ્ણ મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા, અને ભગવાનની છટા જોઇને એવા મુગ્ધ થઇ ગયા કે ક્યાંય સુધી એમની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યા.

વળી એક વાર શ્યામસુંદર શ્રી વિજયકૃષ્ણ સામે સુંદર શ્રુંગાર ધારણ કરીને પ્રગટ થયા અને બોલ્યા; "ઓજી ! હું કેવો લાગું છું ?"

શ્રી વિજયકૃષ્ણ બોલ્યા; "બહુ જ સુંદર ! પણ તમે મને આટલો બધો પ્રેમ કરો છો તો પછી બ્રાહ્મસમાજમાં કેમ મોકલ્યો ? તોડી-ફોડીને આવો કાળા પહાડ જેવો કેમ બનાવ્યો ?"

શ્યામસુંદર હસીને બોલ્યા; "તું તો અમારી વસ્તુ છે ! અમારી વસ્તુ સાથે અમે ઇચ્છીએ એમ કરીએ. અને સાંભળ ! દાગીનાને તોડી-ફોડીને પાછો નવો બનાવીએ તો કેવો સુંદર લાગે !"

આમ વૈષ્ણવ રીતિ-રિવાજ છોડીને શુષ્ક નિરાકારવાદી બની ગયેલા બ્રાહ્મસમાજી વિજયકૃષ્ણના હૃદયપ્રાંગણને શ્યામસુંદર એમની અમીવર્ષા વડે ભીંજવીને રસતરબોળ કરતા રહેતા. શાંતિપુરમાં કરેલા આ ટૂંકા રોકાણ દરમિયાન શ્રી વિજયકૃષ્ણ સાથે શ્યામસુંદર અને રાધારાણીએ જેવી રીતે લીલા કરીને એમનું મહત્ત્વ સાબિત કર્યું, તેનું અદ્વૈતકુટુંબના બધાં લોકોએ પ્રમાણિત કર્યું અને એમની મહાનતાનો સ્વીકાર કર્યો. શાંતિપુર ગોસ્વામી સમાજના આચાર્ય લોકોએ પણ વિજયકૃષ્ણની સિધ્ધિઓ અને શ્યામસુંદરની લીલાઓ સાંભળીને એમનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ તેમની કટ્ટર ભાવનાઓમાં કોઇ મોટું પરિવર્તન ના આવ્યું કે વૈષ્ણવ સમાજે શ્રી વિજયકૃષ્ણને પાછા એમનાં પદ ઉપર સ્થાપિત ના કર્યા. તેમ છતાં શ્યામસુંદરને જેટલી લીલા કરવી હતી તેટલી પૂરી થયેલી જોઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણને એમનાં જીવનની બીજી મોટી લીલાઓ માટે તૈયાર કરવા માંડયાં.

શ્યામસુંદર હવે શ્રી વિજયકૃષ્ણને શાંતિપુરથી પાછા કલકત્તા મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવા માંડયાં. એક દિવસ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ઘ્યાનમાં બેઠા હતા ત્યારે શ્યામસુંદરે આવીને કહ્યું; "વિજય ! તું તો બ્રાહ્મ બની ગયો છે, અને તને તો ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો છે, પછી તું અહીં શાંતિપુરમાં કેમ પડી રહ્યો છે ? કલકત્તા પાછો જતો રહે."

કેશવચંદ્ર સાથે પુનઃમિલનઃ આ બાજુ બ્રાહ્મસમાજમાં કેશવચંદ્રે જોયું કે એમની સામેનો વિરોધ હવે વંટોળમાં ફેરવાતો જાય છે અને મોટાભાગના બ્રાહ્મસમાજીઓની સાથે સામાન્ય નાગરિકો પણ એમની નિંદા કરવા લાગ્યા છે. આ જોઇને એમને એમની ભૂલ સમજાઇ અને એક સમાચાર પત્રમાં એમણે પોતાની ભૂલ સ્વીકારતો લેખ પણ પ્રગટ કર્યો. એ ઉપરાંત એમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણને એક પત્ર લખીને કલકત્તા પાછા આવી જવાની વિનંતી કરી. આ સાથે જ કેશવચંદ્રે લખ્યું કે વિજયકૃષ્ણ કલકત્તા આવીને પોતાની સામે જે વિરોધ ઉભો થયો છે, નિંદા-ટીકા થઇ રહ્યા છે તેને શાંત કરે.

શ્રી વિજયકૃષ્ણના ઉદાર મનમાં કેશવચંદ્ર પ્રત્યે કોઇ અંગત વેરભાવ તો હતો જ નહીં કે એમને બ્રાહ્મસમાજમાં કોઇ નવો પંથ ચાલુ કરીને એનાં નેતા બનવાનો પણ મોહ નહોતો. છેલ્લા કેટલાક સમયથી બ્રાહ્મસમાજમાં જે રીતે મતભેદ વધી રહ્યા હતા, તેની સાથે બ્રાહ્મસમાજનો એક મોટો વર્ગ શ્રી વિજયકૃષ્ણના પ્રભાવમાં આવી રહ્યો હતો અને એમની નિષ્ઠા તથા મહત્ત્વને સ્વીકારતો થયો હતો. એમણે ધાર્યું હોત તો કેશવચંદ્રનું સ્થાન લઇને એક નવો બ્રાહ્મસમાજ ઉભો કરી શકયા હોત. પણ એમણે એમ ન કરતા કેશવચંદ્ર સેનની વિનંતી સ્વીકારી લીધી અને કલકત્તા પરત આવી ગયા. એમણે તરત જ કલકત્તાના આગેવાન સમાચાર પત્રોમાં કેશવચંદ્ર સેનની તરફેણમાં એક લેખ લખ્યો અને દરેક બ્રાહ્મસમાજીને શાંત થઇને સંસ્થાના વિકાસમાં કામ કરવા માટે વિનંતી કરી. એ સાથે જ એમણે કેશવચંદ્ર સેનના બહુ વખાણ પણ કર્યા. તેમણે યદુનાથ ચક્રવર્તી અને શિવનાથ શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાન આગેવાન બ્રાહ્મસમાજીઓને પણ કેશવચંદ્ર સેન પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહ છોડીને બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવામાં સાથ-સહકાર આપવા વિનંતી કરી.

શ્રી વિજયકૃષ્ણના આવા ઉદાર વ્યકિતત્ત્વની તોલે કોઇ આવી શકે તેમ નહોતું. એમને કોઇ સામે વેર કે પૂર્વગ્રહ નહોતા કે નેતા બનીને સત્તા

મેળવવાનો કોઈ મોહ પણ નહોતો. એમનાં મન અને હૃદયમાં ફકત બ્રાહ્મસમાજના વિકાસ દ્વારા માનવસેવા કરવાનો તથા ઉપાસના અને ધ્યાન દ્વારા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનો જ ધ્યેય હતો. તેઓ કલકત્તા પાછા આવીને પહેલાની જેમ બ્રાહ્મસમાજના પ્રચાર-પ્રસારમાં લાગી ગયા. આ બધી ઘટના ઈ.સ. ૧૮૬૮ના અંત અને ૧૮૬૯ની શરૂઆતના સમયમાં બની હતી.

કેશવચંદ્ર સેન સામે બળવો થયો તેમ છતાં તેમને કેટલાક યુવાન કટ્ટર બ્રાહ્મસમાજીઓનો મોટો ટેકો મળી રહ્યો હતો. તેમનાં કેટલાક ખાસ અનુયાયીઓ કેશવચંદ્ર સેન માટે ગમે ત્યારે બલિદાન આપવા કે કંઈ પણ કરવા માટે તૈયાર રહેતા. આવા અંધશ્રધ્ધાળુ ટેકેદારોએ જ્યારે જોયું કે શ્રી વિજયકૃષ્ણએ જ કેશવચંદ્રના કાર્યોનો પહેલ-વહેલો વિરોધ કર્યો હતો, ત્યારથી તેમનાં માટે શ્રી વિજયકૃષ્ણ દુશ્મન જેવા બની ગયા હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ કેશવચંદ્રની વિનંતીથી કલકત્તા પાછા આવીને તેમની તરફેણમાં બોલવા લાગ્યા, તેમ છતાં કેશવચંદ્ર સેનના કટ્ટરવાદી ટેકેદારો મોકો મળે ત્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણનું અપમાન કરવાનું ચૂકતા નહીં. કયારેક તો આવા માણસોએ શ્રી વિજયકૃષ્ણ પર હિચકારો હુમલો પણ કર્યો હતો. તેમ છતાં વિશાળ હૃદયવાળા શ્રી વિજયકૃષ્ણએ તેમની સામે કદી ફરિયાદ પણ ના કરી કે સામનો પણ ના કર્યો, તેમને માફ કરીને આગળ વધ્યા.

કલકત્તા આવીને શ્રી વિજયકૃષ્ણ ઢાકા અને પૂર્વબંગાળના અન્ય વિસ્તારોમાં પાછા પ્રચાર કરવા નીકળી પડયા. અહીં ઢાકા ખાતે એક બ્રાહ્મમંદિરના નિર્માણનું કામ ચાલી રહ્યું હતું તે આ જ અરસામાં પૂરું થયું. એની સાથે-સાથે ઓગસ્ટ ૧૮૬૯માં કલકત્તામાં પણ “ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ”નું પોતાનું મકાન બંધાઈને તૈયાર થઈ ગયું. તેનાં ઉદ્દઘાટન સમયે શ્રી કેશવચંદ્ર સેન, શ્રી વિજયકૃષ્ણ, યદુનાથ શાસ્ત્રી જેવા આગેવાન બ્રાહ્મસમાજીઓ હાજર હતા. તે દિવસે શ્રી શિવનાથ શાસ્ત્રી પાસે કેટલાક વિખ્યાત બંગાળી પુરુષોએ બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લીધી. એ લોકો બ્રાહ્મસમાજ સાથે આજીવન જોડાયેલા રહ્યા. આ સમય દરમિયાન કેશવચંદ્ર સેન, વિજયકૃષ્ણ અને અન્ય પ્રખર બ્રાહ્મસમાજી નેતાઓએ બ્રાહ્મધર્મનો એવો આક્રમક પ્રચાર કર્યો કે તે જોઈને બાકી રહેલા ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ હાર માનીને બંગાળ છોડીને જતા રહ્યા.

હવે બંગાળનો બૌધ્ધિક સમાજ પણ ઉત્સાહ સાથે બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાવા લાગ્યો હતો. શ્રી વિજયકૃષ્ણ જે રીતે ભકિતમય ઉપાસના કરતા, કીર્તનો કરતા, ભાવવાહી પ્રવચનો આપતા, તેને કારણે બ્રાહ્મસમાજના વિકાસનો મોટાભાગનો યશ એમને જ મળવા લાગ્યો.

પ્રથમ પુત્ર યોગજીવન: કેશવચંદ્ર સેન થોડો સમય કલકત્તામાં કામ કરીને ઈ.સ. ૧૮૭૦ની શરૂઆતમાં બ્રાહ્મસમાજનો પ્રચાર કરવા કેટલાક અનુયાયીઓને લઈને ઈંગ્લેંડ ગયા. આ બાજુ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ઢાકા જવા નીકળ્યા. અહીં લાંબો સમય પરિવાર સાથે રહીને તેમણે પૂર્વબંગાળમાં બ્રાહ્મધર્મનો ખૂબ વિકાસ કર્યો. ઢાકા ખાતે જ ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૮૭૦માં તેમનાં ઘરે પ્રથમ પુત્રનો જન્મ થયો. પહેલા પુત્રી પછી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, તે જોઈને શ્રી વિજયકૃષ્ણના આખા કુટુંબમાં તેમ જ બ્રાહ્મસમાજમાં આનંદ વ્યાપી ગયો. પુત્રમાં એક મહાપુરુષના સમસ્ત લક્ષણ જોઈને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ પુત્રનું નામ "યોગજીવન" રાખ્યું. યોગજીવન આગળ જતા ખરેખર એક મહાન સેવક, ભકત અને પિતાના પગલે ચાલનાર ઉદાર વ્યકિત તરીકે વિખ્યાત થયા. યોગજીવનનું મોટાભાગનું જીવન મહાન પિતાની સેવામાં જ વિત્યું.

અતિશય શ્રમથી બિમાર: પૂર્વબંગાળમાં સફળ પ્રચાર-પ્રસાર કરીને શ્રી વિજયકૃષ્ણ કલકત્તા પરત આવ્યા. આ સમયમાં કેશવચંદ્ર સેન પણ ઈંગ્લેંડમાં સફળ પ્રચાર કરીને ભારત પરત ફર્યા. કલકત્તામાં બ્રાહ્મસમાજનું અધિવેશન ભરીને કેશવચંદ્રએ **"ભારત સંસ્કાર સભા"** નામે નવી સંસ્થાની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થા દ્વારા સમાજના વિવિધ વર્ગો, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના વિકાસના કામોને પ્રાધાન્ય આપ્યું. એ ઉપરાંત રોગચાળા, દુષ્કાળ અને પુર જેવી કુદરતી આપત્તિના સમયમાં, બ્રાહ્મસમાજ દ્વારા સેવા અને વ્યવસ્થા કરવા જેવા મહત્ત્વના કામોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. સંસ્થાના પાંચ (૫) મુખ્ય વિભાગો કરવામાં આવ્યા. જેવા કે

- સાહિત્ય વિભાગ: પુસ્તકાલય, મેગેઝિન, પ્રકાશન, વગેરે;
- સ્ત્રી શિક્ષણ વિભાગ: સ્ત્રીઓ માટે સ્કૂલ-કોલેજની સ્થાપના, વ.
- શ્રમજીવી શિક્ષણ: મજૂર-કામદાર વર્ગ માટે પાયાનું શિક્ષણ
- દાન વિભાગ: આફત સમયે દવા, અનાજ-પાણીની સહાય, વ.

- વ્યસન મુકિત વિભાગઃ દારુ જેવા અન્ય વ્યસનોથી મુકિત માટે.

આ નવી સંસ્થામાં પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણએ સેવાનું મુખ્ય કામ ઉપાડી લીધું. કલકત્તાના "બેહાલા" નામના એક ગરીબ વિસ્તારમાં એ સમયે મેલેરિયા ફાટી નીકળ્યો હતો. શ્રી વિજયકૃષ્ણ વહેલી સવારે એક બળદગાડામાં જરૂરી દવાઓ અને રાહત-સામગ્રી ભેગી કરીને નીકળી પડતા અને મોડી બપોર સુધી ઘરે-ઘરે જઇ લોકોને મદદ પહોંચાડતા. બપોર પછી ઘરે આવી, સ્નાન અને ભોજન કરી, સ્ત્રી સંસ્થામાં શિક્ષણ આપવા પહોંચી જતા. સાંજે બ્રાહ્મમંદિરમાં બેસીને મેગેઝિન માટે લેખો લખતા અને મોડી રાત સુધી કામ કરતા. આવા આકરા શ્રમવાળા જીવનની એમનાં શરીર પર અવળી અસર પડવા માંડી. એમને હદ ઉપરાંત મહેનત કરતા જોઇને કેટલાક સાથીદારોએ થોડો આરામ કરવાની સલાહ આપી. પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણએ આરામને બાજુ પર મૂકીને, જાત ઘસીને પણ માનવસેવા અને બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારને જ પ્રાથમિકતા આપી હતી. આવા આતિશય શ્રમની એમનાં હ્રદય પર એવી અસર પડી કે ઘણી વાર તેઓ બેભાન થઇને પડી જતા અને કયાંય સુધી ભાનમાં ના આવતા. શરીરમાં બહુ નબળાઇ આવી જવાને કારણે એમને કાયમી હ્રદયરોગ લાગુ પડયો. ગમે ત્યારે પછાડ ખાઇને બેભાન થઇ જતા અને મુશ્કેલીથી પાછા ભાનમાં આવતા. આ સમયે એમની સેવામાં જે ડોકટર હતા તેમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણને "મોરફીન" આપવાનું ચાલુ કરવું પડયું. "મોરફીન" સેવનને કારણે એમને ઘણી રાહત થઇ પરંતુ કાયમી હ્રદયરોગના કારણે જીવનના અંત સુધી એમને "મોરફીન" લેવું પડયું. (ગોસ્વામીજીના અંતિમ દિવસ સુધી દવા આપવાનું કામ શ્રી કુલદાનંદજીએ કર્યું હતું.)

શ્રી વિજયકૃષ્ણ એક વાર બપોરે કામ કરીને થાકી જવાથી આરામ કરતા હતા ત્યારે તંદ્રાવસ્થામાં સ્વપ્ન જોયું કે ગંગાકિનારે જગન્નાથ ઘાટ ઉપર એક સાધુ આવ્યા છે. એમની પાસે એક એવી દવા છે જે તેમને આપવા માંગે છે. આ દવાના સેવનથી એમનો હ્રદયરોગ અને બેભાન થવાની બિમારી દૂર થઇ જશે. શ્રી વિજયકૃષ્ણ આ સ્વપ્ન જોઇને ઉંઘમાંથી જાગી ગયા. પહેલા તો એમને આવી દવા લેવાની બહુ ઇચ્છા ના થઇ, પરંતુ મોડી સાંજે ફકત ખાત્રી કરવા માટે તેઓ ગંગાકિનારે જગન્નાથ ઘાટ પર ગયા. ત્યાં સ્વપ્નમાં બતાવેલી જગ્યાએ એક સાધુ મળ્યા. સાધુએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને પૂછયું કે શું તેમને બેભાન

થઇ જવાની બિમારી છે ? શ્રી વિજયકૃષ્ણએ હા કહ્યું એટલે સાધુએ એમની પાસે રહેલી ચૂરણ જેવી કંઇક દવા આપીને કહ્યું;"તમે થોડા વહેલા મારી પાસે આવ્યા હોત તો પૂરી માત્રામાં તમને દવા આપી શકતો. તમે મોડા આવ્યા એટલામાં ઘણા લોકો દવા લઇ ગયા, હવે બહુ ઓછી બચી છે. પરંતુ આટલી દવાથી પણ તમારી થોડી-ઘણી બિમારી જરૂર દૂર થઇ જશે." એમ કહીને સાધુએ ધૂણીની ભસ્મ સાથે મેળવીને એ દવા શ્રી વિજયકૃષ્ણને આપી દીધી.

એ દવા લેવાથી એમની બેભાન થઇ જવાની બિમારી તો મોટાભાગે દૂર થઇ ગઇ પરંતુ હ્રદયરોગની પીડા એમને આજીવન ભોગવવી પડી હતી. શ્રી ગોસ્વામીજીએ પાછળથી એમનાં શિષ્યો આગળ કહ્યું હતું કે આ પ્રસંગ પછી એમને તમામ સાધુ-સંતો પર શ્રધ્ધા થઇ આવી અને જ્યારે પણ કોઇ સાધુ મળે ત્યારે તેઓ આદરપૂર્વક નમન કરતા. જો એમણે શંકા કર્યા વગર સમયસર ગંગાકિનારે જઇને સાધુ પાસે પૂરી માત્રામાં દવા લીધી હોત તો તેમની આ જાતની બિમારી સંપૂર્ણપણે દૂર થઇ ગઇ હોત. શ્રી ગોસ્વામીજીએ પોતાની ખરાબ તબિયત વિશે પાછળથી શિષ્યોને કહ્યું હતું કે; "યુવાનીમાં અતિ ઉત્સાહમાં અનેક એવા નકામા કાર્યો કર્યા જેનાં કારણે મારું શરીર એકદમ ખલાસ થઇ ગયું. આ રીતે શરીરને વેડફી ના દીધું હોત તો અત્યારે મને થોડો આરામ મળ્યો હોત."

આમ ધીરે-ધીરે તેઓ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતા-કરતા અનેક સાધુ-સંતોના સંપર્કમાં આવવા લાગ્યા. આવી મુલાકાતો અને દર્શનોના કારણે એમનાં માનસમાં ફરી પાછી ઉથલ-પુથલ થવા લાગી. હિન્દુ-સનાતન ધર્મના અને સગુણ પંથના સિધ્ધાંતો પ્રત્યે તેઓ પાછા આકર્ષાવા લાગ્યા. એમનું મન ઉંડા મનોમંથનમાં સરી પડવા લાગ્યું. બ્રાહ્મસમાજની યાત્રામાં એક નવો વળાંક આવવા લાગ્યો, પણ હજી એમનું બ્રાહ્મસમાજ સાથેનું કાર્ય પૂર્ણ નહોતું થયું. પરદા પાછળ રહીને શ્યામસુંદર હવે એમનાં જીવનના એક નવા પ્રકરણની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને એમણે કેટલાક કાર્યો કરવાના બાકી હતા, તો સાથે-સાથે હવે ઇશ્વરના સાક્ષાત્કારની દિશામાં પણ પગલાં ભરવાના હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ હંમેશાં નવા પડકારો ઝિલવા અને નવી દીશામાં પ્રયાણ કરવા તૈયાર જ રહેતા. તેઓ એક ઘરેડમાં રહીને કે એક જાતનું કાર્ય કરીને સંતોષ માણીને બેસી રહે તેવા પહેલેથી જ નહોતા.

હવે શ્રી વિજયકૃષ્ણ માટે એ સમય નજીક આવવા લાગ્યો હતો જ્યારે બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારની સાથે-સાથે તેઓ ગુરુની શોધ શરૂ કરે, સત્યધર્મનો અનુભવ કરે....હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે જોઈશું કે શ્યામસુંદરે શ્રી વિજયકૃષ્ણને કેવી રીતે ગુરુની શોધમાં, સત્યની શોધમાં, પરલોકનું ભાથું બાંધવાની દિશામાં, તૈયાર કરવા માંડયા.

ॐ ॐ ॐ

પ્રકરણ: ૭

બ્રાહ્મધર્મ પ્રચાર અને ગુરુ પ્રાપ્તિની ઝંખના

યાત્રાઓ અને સંતદર્શન: હવે બ્રાહ્મસમાજ એક નવી ઉંચાઇ પર પહોંચી ગયો હતો. શ્રી કેશવચંદ્ર સેન અને શ્રી વિજયકૃષ્ણના સહિયારા પ્રયત્નોને કારણે સમગ્ર બંગાળ અને આસપાસના પ્રદેશોમાં બ્રાહ્મસમાજે એક અદ્વિતીય સફળતા હાંસલ કરી લીધી હતી. બ્રાહ્મસમાજનું મુખ્ય ધ્યેય ખ્રિસ્તિધર્મના પ્રસારને રોકવાનું હતું, તે મહદ્અંશે સફળ થતું જોવાતું હતું. જો કે હિન્દુસમાજમાં સુધારા, ભારતીય વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર અને સમગ્ર દેશમાં એક નવજાગૃતિ લાવવાનું કામ હજી અધૂરું હતું. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ એમની પૂરી તાકાત બ્રાહ્મસમાજમાં લગાવી દીધી હતી. એમનું અંગત ધ્યેય તો સત્ય અને પરમેશ્વરના સાક્ષાત્કારનું જ હતું પણ સાથે-સાથે બ્રાહ્મસમાજના માધ્યમથી એમણે સમાજસેવા, માનવસેવાને પ્રાધાન્ય આપીને એમનાં પૂર્ણ નિસ્વાર્થપણાનો પરિચય સૌની સામે મૂકયો હતો. હવે એમનાં શરીર પર એમનાં અતિશય શ્રમ ભરેલા જીવનસંઘર્ષની અસર પણ પડી રહી હતી.

બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારની સાથે એમણે ઈશ્વરની શોધ, સત્યની શોધ પણ ચાલુ જ રાખી હતી. વખતો-વખત એમનું મન અને હ્રદય ઈશ્વર વિશેના ગંભીર ચિંતનમાં સરી પડતું હતું. પ્રવાસમાં હોય કે કલકત્તામાં હોય, જ્યારે પણ એમને એકાંત મળે ત્યારે તેઓ ધ્યાનમાં બેસીને પરમેશ્વરની શોધમાં લાગી જતા. ઉપાસના અને પ્રાર્થના દરમિયાન એમને અલૌકિક દર્શન થતા, દૈવી વાણી સંભળાતી અને બીજા આધ્યાત્મિક અનુભવો પણ થતા, પરંતુ એ બધાં અનુભવો ચિરસ્થાયી નહોતા બનતા. થોડો સમય આવા અનુભવો થયા પછી પાછી શંકા ઉભરી આવતી, એનાં કારણે મનમાં ગ્લાનિભાવ થઇ આવતો. એકવાર દર્શન અને અનુભવ થાય પછી કેમ આવો અભાવ થઇ આવે છે ? એ વિશે વધુ જાણવા માટે હવે એમને વિવિધ પંથના સાધુ-મહાત્માઓનો સંપર્ક કરવા માંડયો. મહાત્માઓ સાથે ચર્ચા, વાર્તાલાપ કરવા માંડયા. “સત્યની શોધ” જેમ-જેમ તીવ્ર થવા માંડી તેમ-તેમ એમણે જુદા-જુદા સંપ્રદાયોની વિધિ અને પધ્ધતિ પ્રમાણે સાધના પણ કરી જોઇ. કબીરપંથી, દાદુપંથી, ગોરખપંથી, બાઉલ, દરવેશ અને કર્તાભજા પંથના સાધુઓને મળીને

એમની પધ્ધતિ પ્રમાણે ઉપાસના અને ધ્યાન કરી જોયા. પરંતુ એમની આકાંક્ષા પૂરી ના થઇ. એમનાં મન અને હૃદયને કોઇ સંતોષ ના અનુભવાયો. જે એમને જોઇતુ હતું તે કયાંય ના મળ્યું.

બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતા-કરતા શ્રી વિજયકૃષ્ણ આ વખતે બંગાળ છોડીને બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ અને પંજાબ સુધી ગયા હતા. તે રસ્તામાં મુંગેર, મુજફ્ફપુર, ગાજીપુર થઇને વારાણસી (કાશી) પહોંચ્યા. ગાજીપુરમાં પવહારીબાબા સાથે સત્સંગ કરીને આનંદ આવ્યો તો કાશીમાં તે સમયનાં બે મહાન અને પ્રસિધ્ધ સંતોને મળીને તેમણે ઘણી શાંતિ અનુભવી. આમાં એક હતા શ્રી ભાસ્કરાનંદ સ્વામી અને બીજા હતા તૈલંગ સ્વામી. શ્રી ભાસ્કરાનંદ સ્વામી તે સમયના કાશીમાં એક સર્વોચ્ચ માનનીય સંન્યાસી ગણાતા હતા. તે મોટે ભાગે એકાંતમાં જ રહેતા હતા અને જલ્દી કોઇને દર્શન કે મુલાકાત નહોતા આપતા. તેમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણને એક ખાસ મુલાકાત આપીને કૃપા કરી હતી. શ્રી તૈલંગસ્વામી તેલંગાણા (આંધ્રપ્રદેશ)ના બ્રાહ્મણ હતા એટલે તેમને લોકો તૈલંગ નામે ઓળખતા હતા. તેઓ ૬૦ વર્ષની ઉંમરે એમની માતાનું શ્રાધ્ધ કરીને બહાર નીકળી ગયા હતા. સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ થયા પછી હઠયોગ અને રાજયોગમાં સિધ્ધ થઇને તેઓ એક અતિ ઉચ્ચ અવધુત દશામાં કાશીમાં ગંગાકિનારે જ વાસ કરતા હતા. તેમની ઉંમર વિશે કોઇને કંઇ માહિતી નહોતી, પરંતુ તેઓ ઘણાં દીર્ઘાયું હતા તે ચોકકસ છે. તેમણે બીજા બે સાધુઓ સાથે પગપાળા ઉત્તરધ્રુવ સુધી યાત્રા કરી હતી. મહિનાઓ અને વર્ષો સુધી યાત્રા કર્યા પછી હિમાલયના દુર્ગમ સ્થળોની મુલાકાત લઇને અનેક આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોના દર્શન પણ કર્યા હતા. તેમને કાશી વિશ્વનાથ ભગવાનના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થયા હતા.

શ્રી તૈલંગ સ્વામી વિશે કાશીમાં અનેક જાતની દંતકથાઓ સંભળાતી હતી. તેઓ અનેક જાતની સિધ્ધિઓ અને ચમત્કારોનો અનાયાસે જ પ્રકાશ કરી દેતા હતા. તેમની આજુ-બાજુ હંમેશાં ભકતો, દર્શનાર્થીઓ અને લૌકિક આશીર્વાદ માંગનારાઓનો મેળો જામેલો રહેતો હતો. પરંતુ તેમને કોઇ પ્રત્યે ગમો કે અણગમો નહોતો રહેતો. મોટેભાગે તેઓ મૌન રહીને તેમનાં ક્રિયા-કલાપો કરતા રહેતા. ઘણું ખરું તેઓ દિગંબર અવસ્થામા અથવા એક લંગોટીભેર જોવા મળતા. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં તેમણે અજગરવૃત્તિનું

વ્રત ધારણ કરી લીધું હતું. લોકો તેમને સાક્ષાત શિવનો અવતાર માનતા હતા. એમનાં પર આખો દિવસ ગંગાજળનો અભિષેક, દૂધનો અભિષેક કરીને લોકો પોતાની માન્યતા પૂરી કરતા અને તૈલંગ સ્વામીની પૂજા પણ કરી લેતા. આખો દિવસ પાણીમાં જ રહેવાને કારણે તેમનું શરીર ફોગાઇ ગયું અને છેલ્લે સડવા માંડયું હતું. પરંતુ સ્વામીજીને આ વિશે કંઇ તકલીફ નહોતી અનુભવાતી. સ્વામીજીને લોકો જેટલું ખવડાવતા તેટલું ખાઇ લેતાં, એની કોઇ મર્યાદા નહોતી. જ્યારે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ નાવ દ્વારા કાશીની યાત્રાએ આવ્યા ત્યારે તેમણે તૈલંગસ્વામીના દર્શન કરીને અડધા મણ દૂધની ખીર ખવડાવી હતી.

જ્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ તેમનાં દર્શને આવ્યા ત્યારે તૈલંગ સ્વામીએ શરૂઆતમાં, તેમની ખાસ પરીક્ષાવિધિ પ્રમાણે, તેમનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો. તેમને ગાળો આપતા કે મારવા જતા, પરંતુ શ્રી વિજયકૃષ્ણ જરા પણ વિચલિત થયા વગર એમનાં સાંનિધ્યમાં બેસી રહેતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ તેમની આકરી પરીક્ષામાં પાસ થયા ત્યાર પછી એમની કૃપા થઇ. ભગવાનના આદેશ પ્રમાણે શ્રી તૈલંગ સ્વામીએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને કહ્યું કે; "તારે મારી પાસે દીક્ષા લેવાની છે, જા ગંગામાં સ્નાન કરી આવ એટલે હું તને દીક્ષા આપું."

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ કહ્યું; "મારે તમારી પાસે દીક્ષા લેવાની કોઇ જરૂર નથી. હું બ્રાહ્મસમાજી છું અને આવી પરંપરામાં મને વિશ્વાસ નથી. આપ પોતે એક બાજુ શિવજીની આરાધના કરો છો અને બીજી બાજુ પેશાબ કરીને શિવ અને કાલીની મૂર્તિ પર "ગંગોદક-ગંગોદક" કરીને છાંટા ઉડાડો છો ! હું આવી વ્યકિત પાસે દીક્ષા નહીં લઉં."

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ સીધી રીતે એમની વાતનો સ્વીકાર ના કર્યો એટલે સ્વામીજીએ એક હાથે જોરથી એમનું ગળું પકડી લીધું અને ઉંચકીને ગંગાનદીમાં ત્રણ વાર ડુબકી મરાવીને પછી બહાર કાઢયા. જબરદસ્તી સ્નાન કરાવ્યા પછી તેમનાં કાનમાં ત્રણ મંત્ર બોલીને દીક્ષા આપી દીધી. ત્રણમાંથી એક મંત્ર શ્રી વિજયકૃષ્ણને બાળપણમાં તેમની માતાએ આપેલો શ્રી કૃષ્ણનો "યુગલમંત્ર" હતો, બીજો મંત્ર દેહશુધ્ધિ કરીને યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરવા માટે હતો, જ્યારે ત્રીજો મંત્ર કોઇ પણ પ્રકારની મુસીબત કે આપત્તિ આવે ત્યારે તેનાંથી રક્ષણ મેળવવાનો હતો. મંત્રદીક્ષા આપીને સ્વામીજી બોલ્યા; "મને જેટલો આદેશ

હતો એટલું મેં તને આપી દીધું. આ તારા માટે આખરી દીક્ષા કે મંત્ર નથી. તને યોગ્ય સમયે તારા સદ્‌ગુરુ પાસેથી જ મુખ્ય દીક્ષા અને મંત્ર મળશે, ત્યાં સુધી આ મંત્ર કરવાથી તને લાભ થશે." પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણ કાશીમાં રહ્યા ત્યાં સુધી મોટેભાગે તેઓ તૈલંગ સ્વામી પાસે આવીને બેસતા. સ્વામીજીએ તેમને અનેક ઐશ્વર્યના દર્શન કરાવ્યા અને તેમનાં પર કૃપા કરી હતી.

પશ્ચિમની યાત્રા દરમિયાન શ્રી વિજયકૃષ્ણ એક વાર વિંધ્યાચલમાં એક મહાત્માના દર્શન કરવા માટે ગયા હતા. રસ્તો ઘોર જંગલમાથી પસાર થતો હતો. રસ્તે જતા કેટલાક ડાકુઓએ એમને મહાત્માના આશ્રમ બાજુ જતા જોઇ લીધાં હતા. સારા વસ્ત્ર પહેરેલા શ્રી વિજયકૃષ્ણને ડાકુઓએ મારીને લૂંટી લેવાની યોજના બનાવી લીધી. તે રાત્રે તેઓ મહાત્માના આશ્રમમાં રોકાયા હતા. આશ્રમમાં જવાના બે રસ્તા હતા, એ પૈકી એક રસ્તે મોડી રાત્રે ડાકુઓ આશ્રમ બાજુ જવા નીકળ્યા. એ રસ્તામાં એમણે એક ખૂંખાર વાઘ બેસેલો જોયો. વાઘે ગર્જના કરીને એમની સામે ઘુરકવા માંડયું એટલે તેઓ બીજા રસ્તે થઈને આગળ વધ્યા. તે રસ્તા ઉપર પણ એમણે એક વાઘ બેઠેલો જોયો એટલે ડાકુઓ થોડી દૂર જઇને ઉભા રહી ગયા. એટલામાં તોફાની વરસાદ સાથે વીજળી પડી, જેમાં કેટલાક ડાકુઓ સળગીને મરી ગયા, બાકીના ભાગી ગયા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ તો થાકીને સૂઇ ગયા હતા, એમને આ કશાની ખબર ના પડી, પરંતુ મહાત્મા જાગતા હતા. મહાત્માએ ડાકૂઓ અને વાઘવાળી ઘટના જોઇ લીધી હતી. સવાર પડી એટલે મહાત્માએ એમને સુરક્ષિત રસ્તે વિધ્યાંવાસીનીના દર્શન કરીને ઘર તરફ પાછા જવા મોકલ્યા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ મંદિરમાં દર્શન કરીને થોડી વાર બેઠા એટલામાં પેલા ડાકુઓ ત્યાં આવીને શ્રી વિજયકૃષ્ણના પગમાં પડીને માફી માંગવા લાગ્યા. શ્રી વિજયકૃષ્ણને ડાકુઓનું વર્તન જોઇને નવાઇ લાગી ત્યારે ડાકુઓએ રાતની આખી ઘટના કહી સંભળાવી. આમ શ્યામસુંદર શ્રી વિજયકૃષ્ણનું દરેક પળે રક્ષણ કરતા હતા.

આત્મહત્યાનો પ્રયાસ: અહીંથી આગ્રા અને વૃંદાવન જેવા સ્થળોએ પ્રચાર કરતા-કરતા શ્રી વિજયકૃષ્ણ અમૃતસર પહોંચ્યા. અહીં એક સરોવરની વચ્ચો-વચ્ચ શીખોના ચોથા ગુરુ શ્રી રામદાસજીએ ગુરુદ્વારા બનાવડાવ્યું છે. આ સરોવરનું નામ અમૃત સરોવર હતું, જેનાં નામ પરથી આ શહેર પાછળથી અમૃતસર નામે ઓળખાયું. સરોવરની વચ્ચે બનાવેલા એક પુલ દ્વારા ગુરુદ્વારા

સુધી પહોંચાય છે. દરરોજ સાંજે અહીં ગ્રંથસાહેબની પૂજા-આરતી થાય છે. શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગુરુદ્વારામાં થતી આરતી સાંભળીને ભાવવિભોર થઇ ગયા. આરતીના શબ્દોનો ભાવ કંઇક આ પ્રમાણે હતો ; (ભાવાનુવાદ)

હે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર !
ગગનથાળ મહીં સૂર્ય-ચંદ્ર કરે આરતી તમ્ ।
સાથે તારકમંડળ શોભે મોતી સમ ।
વાયુ ઢોળે ચામર ને મલયાનલ સમ ધૂપસુગંધ ।
સકળ વનમંડળ ધરે પુષ્પ તમ્ ચરણે ।
હે ભવભંજન । અનોખી આરતી મનભાવન ।
અનાહત્ શબ્દ કરે ભારી । ગંધ વિણ સુગંધ અલૌકિક તારી ।
નયન વિણ સહસ્ત્ર નયન । રૂપ વિણ કોટિ સ્વરૂપ ।
સહસ્ત્ર પદ વિમલ વિચિત્ર । અનંત અદ્ભુત ચરિત્ર ।
તું સૌની આત્મ જ્યોતિ ને અંતરનો પ્રકાશ ।
ગુરુ મળે અંતરતમ્ જ્યોતિ કરે ઉજાશ ।
કરે ભકિતમાં રતિ એ જ પ્રભુ આરતી ।
હું તમ ચરણકમલનો લોભી મકરંદ ।
પ્યાસ મને નિશ-દિન ચરણરસ આનંદકંદ તણી ।
ચાતકની પ્યાસ હરો । પ્રભુ નાનક કૃપા વારિ કરો ।
શ્વાસે નિરંતર હરિનામ વહો, મારા અંતરમાં નિત્ય વસો ।

નિરાકાર પરમેશ્વરની પવિત્ર આરતી એવા સુંદર વાતાવરણમાં થઇ રહી હતી, કે આરતીના શબ્દો અને ધૂન સાંભળીને શ્રી વિજયકૃષ્ણના હ્દયમાં અપૂર્વ શાંતિ અને આનંદનો અનુભવ થયો. ગુરુદ્વારામાં થતી નિરાકાર પ્રભુની આરતી ભલભલા પાખંડી અને નાસ્તિકના મન-હ્દયમાં પણ ધર્મભાવનાનો સંચાર કરે છે.

અમૃતસરથી શ્રી વિજયકૃષ્ણ લાહોર ગયા. આ પ્રદેશોમાં તેમણે બ્રાહ્મધર્મનો બહોળો પ્રચાર કર્યો. એક સાંજે તેઓ લાહોરમાં પ્રવચન કરી રહ્યા હતા ત્યારે એક પંજાબી છોકરી આગલી હરોળમાં બેસી પ્રવચન સાંભળી

રહી હતી. શ્રી વિજયકૃષ્ણને આ છોકરી તરફ કામભાવ થઇ આવ્યો અને પ્રવચન પૂરું થયા પછી તેઓ તે છોકરીની પાછળ-પાછળ અમુક અંતર સુધી ગયા. અચાનક તેમને પોતાની ખરાબ મનોદશાનો અનુભવ થયો એટલે રોકાઇ ગયા અને પસ્તાવો કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારક તરીકેની પોતાની આવી શરમજનક દુઃરાવસ્થાને જોઇને એટલા દુઃખી થઇ ગયા કે એમણે આત્મહત્યા કરવાનો નિર્ણય લઇ લીધો. તેઓ પોતાના શરીર ઉપર પત્થર બાંધીને રાવી નદીમાં ઝંપલાવવા ગયા, એવામાં અચાનક એક ફકીરે પ્રકટ થઇને તેમને બચાવી લીધા. ફકીરે કહ્યું; **"બેટા ! શરીરનો ત્યાગ કરવાથી પાપવૃત્તિનો નાશ નહીં થાય. ધીરજ રાખ, તારું કલ્યાણ થશે. પાપ છૂટી જશે ત્યારે તને ખબર પણ નહીં પડે. હજી તારા માટે થોડો સમય બાકી છે. ભગવાને દરેક કામ માટે એક સમય નિશ્ચિત કરી રાખ્યો છે. હવામાં જે ધૂળ ઉડે છે તે પણ ઇશ્વરની મરજીથી ઉડે છે. દુનિયામાં બધે ભગવાનનો ખેલ જો !"**

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ ફકીરને એકાએક પ્રકટ થયેલા જોઇને અને એમની વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું; એમણે પૂછયું; "મારી મનોદશાની જાણ આપને કેવી રીતે થઇ ?"

ફકીરે કહ્યું; "હું ભજન કરી રહ્યો હતો તે સમયે એક દેવની આકાશવાણી સંભળાઇ કે; **"એક ખુદાનો બંદો આત્મહત્યા કરી રહ્યો છે, તેનું રક્ષણ કરો."**

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ ફરીથી કહ્યું; "જૂઓ મારું મન બહુ ગંદુ થઇ ગયું છે, આવા અપવિત્ર જીવનને રાખીને શું ફાયદો ?"

ફકીરે હસીને કહ્યું; **"આ અપવિત્ર જીવનનો અંત આણવાથી બીજા જન્મમાં શું ફળ મળશે તેની જાણ છે ? ભગવાનના ગુણ ગાઓ, તે જ તમને પવિત્ર કરશે. આ જન્મમાં જ જીવનને પવિત્ર કરીને નવા જન્મમાં પ્રવેશ કરજો. તમે પોતાને અપવિત્ર ગણો છો પણ તમને પોતાને ખબર નથી કે તમે કેટલા સુંદર છો ! સાધના કરીને આગળ વધશો ત્યારે તમને કાચમાં રહેલા પ્રતિબિંબ જેવું આત્મદર્શન થશે. રોજ સૂતા પહેલા માતાના સ્વરૂપને યાદ કરજો,**

એનાં સ્મરણમાં તન્મય બની જશો એટલે આપમેળે નિંદ્રા આવી જશે. આટલું કરશો એટલે બીજી કોઈ મુસીબતોનો સામનો તમારે નહીં કરવો પડે." આટલું બોલીને ફકીર ત્યાંથી જતા રહ્યા. પછી જ્યારે ગોસ્વામીજી સદ્‌ગુરુ તરીકે યાત્રા કરતા-કરતા એક વાર કુંભમેળામાં ગયા હતા ત્યારે એમની મુલાકાત આ ફકીર સાથે ફરીથી થઈ હતી. તે સમયે ફકીરે આનંદ સાથે કહ્યું કે; "જૂઓ, તમે કેવા ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક પદ ઉપર સ્થાપિત થયા છો ! તે સમયે તમે આત્મહત્યા કરી લીધી હોત તો શું આ લાભ મળ્યો હોત ?"

માં સ્વર્ણમયીની અદ્‌ભુત અવસ્થાઃ અહીંથી પાછા કલકત્તા જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં જ શ્રી વિજયકૃષ્ણને સમાચાર મળ્યા કે માં સ્વર્ણમયી દેવી ગાંડા જેવી દશામાં ઘર છોડીને કયાંક જતા રહ્યા છે, અને કેટલાક દિવસથી એમનાં કોઈ સગડ નથી મળતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ તરત જ શાંતિપુર પહોંચ્યા અને માંની તપાસમાં નીકળ્યા. ઘણી શોધ-ખોળ કર્યા પછી ગાઢ જંગલ તરફથી આવતા કોઈ વટેમાર્ગુએ સમાચાર આપ્યા કે;" મેં એક સ્ત્રીને જંગલમાં વાઘની પીઠ પર સૂતેલી જોઈ હતી. વાઘ તો જાણે કે એનું પાળેલું પ્રાણી હોય તેમ લાગતું હતું." શ્રી વિજયકૃષ્ણ તરત સમજી ગયા કે એ માં જ હશે. તેઓ બતાવેલી દિશામાં ચાલતા-ચાલતા જંગલમાં પહોંચ્યા ત્યાં એમણે જોયું કે, તદ્દન નિઃવસ્ત્ર દશામાં એક ખૂંખાર પડછંદ વાઘની પીઠ પર માથું રાખીને માં આરામથી સૂતેલા છે. શ્રી વિજયકૃષ્ણ સાવધાનીથી આગળ વધ્યા એવો જ વાઘ દોડીને જંગલ તરફ જતો રહ્યો. માં પાસે આવીને શ્રી વિજયકૃષ્ણે પ્રણામ કર્યા, પણ માં તો પાગલ જેવી મનોદશામાં હતા એટલે પુત્રને ઓળખ્યો નહીં.

માં એ પૂછયું;" તું કોણ છે ?"

શ્રી વિજયકૃષ્ણ બોલ્યા; "હું તમારો દાસ છું."

માં બોલ્યા; "દાસ એટલે શું ? એમ બોલવાથી કોઈ દાસ ના બની જાય. પણ તું કોઈ પરિચિત જેવો લાગે છે."

પુત્રએ વાંરવાર પ્રણામ કરીને કહ્યું; "તમે તો બધું જાણો છો, મને કેમ ના ઓળખ્યો ?" આમ કહીને માંને એક ચાદર ઓઢાડી. એ સાથે માં ભાનમાં આવ્યા અને એમની સ્મૃતિ પાછી આવી. પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણ તરત પાસે રહેલા ગામમાંથી એક સાડી ખરીદી લાવ્યા. માંને સાડી પહેરાવીને પૂજા-

પાઠ કરાવ્યા અને સ્વસ્થ કરીને ઘરે લઈ આવ્યા. માં સ્વર્ણમયી પર એક ફકીરનો શ્રાપ હતો, જેથી તેમનાં પર ઘણી વાર આવા ગાંડપણનો હૂમલો આવતો. ગાંડપણમાં તેઓ શું કરતા કે બોલતા તેનું તેમને કોઈ ભાન ના રહેતું, પરંતુ થોડા સમયમાં સમાધાન થઈ જતું અને માં યથાવત્ બની જતા, ત્યારે તેઓ દયામણાં થઈને પૂછતા કે એમણે કંઈ અવિવેક તો નથી કર્યો ને ?...વગેરે..

શોકાકુલ: થોડા દિવસ માં સાથે શાંતિપુરમાં રહ્યા પછી તેઓ યોગમાયા દેવી, બાળકો અને સાસુમાંને લઈને ઈ.સ. ૧૮૭૧ના અંતમાં બિહારના મુંગેર નગરમાં રહેવા આવ્યા. હવે તેમનાં પરિવારમાં યોગમાયા દેવી, પુત્રી સંતોષિણી, પુત્ર યોગજીવન અને સાસુમાં મુક્તકેશી દેવી પણ હતા. મુકતકેશી દેવી તેમનાં જીવનના અંત સમય સુધી યોગમાયા દેવી અને શ્રી ગોસ્વામીજીની સાથે જ રહ્યા. મુંગેરમાં રહેતા હતા તે દરમિયાન તેમની પુત્રી સંતોષિણીને એક દિવસ સખત તાવ આવ્યો અને એકાએક મૃત્યુ પામી. પુત્રીના અચાનક મૃત્યુની શ્રી વિજયકૃષ્ણના મન-હ્રદય પર એવી અસર પડી કે તેઓ શોકસમુદ્રમાં ડૂબી ગયા. પુત્રી-વિયોગના દુ:ખમાં એમણે એક **"શોકોપહાર"** નામની કાવ્ય પુસ્તિકા લખી હતી. આ વિશે ગોસ્વામીજીએ પાછળથી જણાવ્યું હતું કે; "સંતોષિણીના મૃત્યુથી મને ઉંડો આઘાત લાગ્યો અને હ્રદયમાં ખૂબ પીડા થઈ. એ સમયે મને ખબર પડી કે શોકની અગ્નિ કેવી રીતે મન-હ્રદયને બાળી નાખે છે ! શોકની પીડાને કારણે માણસના હ્રદયમાં કાણું પડી જાય છે. હું મેડિકલ કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે એક સ્ત્રીના શબ ઉપર અમને શસ્ત્રક્રિયા શિખવાડી હતી, ત્યારે મેં પ્રત્યક્ષ આનું ઉદાહરણ જોયું છે. મને પણ પુત્રીના મૃત્યુ પછી એવું લાગ્યું કે જાણે મારી છાતી કોઈએ ચીરી નાખી હોય." સંતોષિણી ફકત ૪ વર્ષની કુમળી વયમાં મૃત્યુ પામી, તે સમયે યોગજીવનની ઉંમર ફકત ૧ વર્ષની હતી.

બ્રાહ્મસમાજમાં વિકાસ અને વિવાદ :આ ભયાનક આઘાતમાંથી બહાર આવતા શ્રી વિજયકૃષ્ણને થોડો સમય લાગ્યો પરંતુ તેઓ બ્રાહ્મધર્મ પ્રચારનું કામ ચૂકયા વિના પૂર્ણ તન્મયતાથી કરતા રહ્યા. કલકત્તા પાછા ફર્યા પછી તેઓ ફરી કેશવચંદ્ર સેન, અઘોરનાથ ગુપ્ત અને અન્ય પ્રખર બ્રાહ્મસમાજીઓ સાથે મળીને સમાજ ઉત્થાનના કામમાં લાગી ગયા. બ્રાહ્મસમાજ શરૂઆતથી જ બાળવિવાહનો વિરોધ કરતું હતું. હવે અંગ્રેજ સરકારની મદદથી બ્રાહ્મસમાજીઓ બાળવિવાહ અટકાવવામાં સફળ થયા.

સરકારે ઈ.સ. ૧૮૭૨માં નવો કાયદો બનાવ્યો, એ પ્રમાણે લગ્ન સમયે છોકરાની ઉંમર ૧૮ વર્ષ અને છોકરીની ઉંમર ૧૫ વર્ષ ઠરાવવામાં આવી. શરૂઆતમાં આ કાયદાનું નામ "બ્રાહ્મવિવાહ કાનૂન" રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ આદિ બ્રાહ્મસમાજ વાળા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને આ કાનૂન સામે વાંધો હતો. મહર્ષિના વિરોધને કારણે આ કાનૂનનું નામ બદલીને "સિવિલ મેરેજ એકટ" રાખવામાં આવ્યું. ઘણાં બધાં બ્રાહ્મસમાજીઓએ આ કાનૂનનો વિરોધ કર્યો હતો, પરંતુ કેશવચંદ્રએ આ વિરોધનો સામનો કર્યો અને કાનૂનને "ઈશ્વરનું વિધાન" કહીને ટેકો આપ્યો. જો કે સ્વછંદતાની આડમાં સ્ત્રીઓના સંભવિત શોષણને જોતા પાછળથી શ્રી વિજયકૃષ્ણએ આ કાનૂનનો વિરોધ કર્યો હતો. શ્રી વિજયકૃષ્ણના મતે "જ્ઞાન અને શિક્ષણ દ્વારા સ્ત્રીઓને ઉંચે લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો વધારે મહત્ત્વનું હતું. ભોગ અને વિલાસિતાને નામે સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વછંદતાના માર્ગે આગળ વધવાથી સ્ત્રી અને સમાજ બન્નેને નુકસાન થાય છે. પ્રથમ જ્ઞાન અને શિક્ષણ આપીને એમને ધર્મ શિખવાડવો જોઈએ." જો કે આ કાનૂન અંગ્રેજ સરકારે કર્યો હોવાથી સમાજે ધીમે-ધીમે એનું પાલન કરવા માંડયું અને તે એક કાયમી સુધારા તરીકે સ્થાપિત થયો.

કેશવચંદ્ર સેને આ સમયમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણ અને શ્રી અઘોરનાથ ગુપ્ત જેવા એમનાં ખાસ સાથીદારોની મદદથી **"ભારત આશ્રમ"** નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. કેટલાક ખાસ બ્રાહ્મસમાજી કુટુંબોને સાથે રાખીને એક "આદર્શ બ્રાહ્મ પરિવાર" તરીકે "આશ્રમ" જેવા વાતાવરણમાં એક સાથે રહીને દૈનિક ઉપાસના, ધર્મગ્રંથોના પાઠ, સત્સંગ કરતા-કરતા સાથે જ ભોજન કરવાનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. હંમેશની જેમ કેશવચંદ્રના દરેક કામમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણ મુખ્ય મદદનીશ તરીકે કામ કરતા અને કેશવચંદ્રના દરેક કામને સફળતા અપાવતા. એમનાં વિના બ્રાહ્મસમાજનો આટલો વિકાસ થવો અશકય હતો તેમ કેશવચંદ્ર પણ માનતા હતા. તેઓ શ્રી વિજયકૃષ્ણને એમનાં જમણા હાથ તરીકે માનતા હતા.

"ભારત આશ્રમ" માં શરૂઆતમાં તો બધી વ્યવસ્થા બરાબર ચાલતી રહી પરંતુ થોડા દિવસોમાં ગરબડ થવા માંડી અને અનેક જાતના વિભાગોને લઈને બ્રાહ્મસમાજીઓમાં વિખવાદ વધવા માંડયો. મામલો અદાલત સુધી પહોંચ્યો. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ આ વિશે બધાં બ્રાહ્મસમાજીઓને વિનંતી કરીને સંયમપૂર્વક વર્તવાની સલાહ આપી. ત્યાગ, સેવા અને ઉપાસના થકી જ સત્ય

અને પરમેશ્વરને પામી શકાય છે, એમ વિગતવાર સમજાવીને બધાને બ્રાહ્મધર્મના પ્રચાર માટે જ કામ કરવા માટે જણાવ્યું.

ભારત આશ્રમમાં રહેનારા દરેક બ્રાહ્મસમાજીએ એક વ્રત લેવાનું જરૂરી હતું. શ્રી વિજયકૃષ્ણના મન અને હ્રદયમાં સાચા ધર્મની ભૂખ-પ્યાસ જે રીતે વધતી હતી તેનાં આધારે તેમણે "ભકિતવ્રત"લીધું. શ્રી અઘોરનાથે "જ્ઞાન-યોગવ્રત" અને મુકતકેશી દેવીએ "સેવાવ્રત" લીધું. આ પરથી જ જણાય છે કે શ્રી વિજયકૃષ્ણને હવે પરમેશ્રની ભકિત પામવાની તાલાવેલી લાગી હતી. હવે એમને બ્રાહ્મસમાજના સિધ્ધાંતો, બ્રાહ્મધર્મની ફિલોસોફીથી એમનાં મન-હ્રદયમાં કાયમી અવસ્થાની કોઇ પ્રાપ્તિ થતી જોવાતી નહોતી. એમને હવે ઈશ્વરના સત્ય સ્વરૂપને પામવાની ઉતાવળ હતી અને એ માટે જ તેઓ ધીમે-ધીમે અંગત રીતે જુદી દિશામાં આગળ વધી રહ્યા હતા. જુદા-જુદા મહાત્માઓ અને સાધુ-સંતોને મળીને તેમની જિજ્ઞાસા સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ માટે તેમણે કેટલાય સ્થળોએ ફરવાનું ચાલુ કર્યું હતું.

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ દ્વારા મંત્રદીક્ષાઃ શ્રી વિજયકૃષ્ણના પ્યારા સખા શ્યામસુંદર આ બધું જોઇ રહ્યા હતા અને પરદા પાછળ રહીને એમનાં પથને સવાંરતા-સજાવતા હતા. સમયે-સમયે શ્રી વિજયકૃષ્ણના જીવનને કેવી રીતે અને કઇ દિશામાં વાળવી એનું યોગ્ય આયોજન કરીને લીલા કરી રહ્યા હતા. ભારત આશ્રમમાં રહેતા હતા તે દરમિયાન શ્રી વિજયકૃષ્ણ એક રાત્રે ધ્યાન કરતા-કરતા ભાવદશામાં સ્થિર થઇ ગયા. એવી ભાવદશામાં જ એમણે ઘરનો દરવાજો ખખડાવવાનો અવાજ સાંભળ્યો એટલે અર્ધ ધ્યાનાવસ્થામાં જ એમણે દરવાજો ખોલ્યો. એમની સામે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને એમનાં અનેક જ્યોર્તિમય પાર્ષદો ઉભેલા જોયા. એમાં મહાપ્રભુ સાથે ઉભેલા શ્રી અદ્વૈતાચાર્ય આગળ આવ્યા અને બોલ્યા;"હું તમારો પૂર્વજ અદ્વૈતાચાર્ય છું, આ છે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને એમનાં પાર્ષદ શ્રી નિત્યાનંદ, શ્રી વાસ, વગેરે."

શ્રી અદ્વૈતચાર્યજી આગળ બોલ્યા;"બ્રાહ્મસમાજમાં તમારું મોટાભાગનું કાર્ય લગભગ પૂરું થઇ ગયું છે. હવે તમે શ્રી મહાપ્રભુના શરણે આવો. મહાપ્રભુ સ્વયં તમને દીક્ષા આપશે. તમે સ્નાન કરી આવો એટલે મહાપ્રભુ તમને "મંત્રદીક્ષા" આપશે." શ્રી વિજયકૃષ્ણ ચોકમાંના કૂવા પર સ્નાન કરીને પાછા આવ્યા એટલે મહાપ્રભુએ તેમને મંત્રદીક્ષા આપી. દીક્ષા આપીને મહાપ્રભુ

સહિત આખું પાર્ષદમંડળ અંતઃર્ધાન થઇ ગયું. પછી રોજની જેમ શ્રી વિજયકૃષ્ણ સૂઇ ગયા. સવારે શ્રી વિજયકૃષ્ણની આંખ ઉઘડી ત્યારે એમને રાત્રે બનેલી ઘટના યાદ આવી. એમને એવું લાગ્યું કે કોઇ સ્વપ્ન જોયું છે, ઘટનાની સત્યતા પર વિશ્વાસ ના બેઠો. પરંતુ એમણે બહાર જઇને જોયું તો કૂવાની પરથાળ પર એમની ભીની ધોતી, ડોલ અને દોરડું વગેરે એમ ને એમ પડેલાં હતા. એમણે વિચાર કર્યો કે;"આ કદાચ કોઇ સૂક્ષ્મશરીરધારી મહાત્માઓએ મારી પરીક્ષા લેવા માટે આવું કર્યું હશે, કે હું કેટલો સાચો બ્રાહ્મધર્મી છું ?" આમ શંકા-કુશંકા કરીને તેઓ આ ઘટનાને ભૂલી ગયા.

ભકિતભાવના અંકુરઃ "ભારત આશ્રમ"માં શ્રી વિજયકૃષ્ણએ "ભકિતવ્રત" ગ્રહણ કરીને પરમેશ્વરની ઉપાસના અને ભકિત કરવાનું બહુ ગંભીરતાપૂર્વક ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમનાં આ અનુષ્ઠાનમાં વધુ સરળતા અને એકાગ્રતા જળવાઇ રહે તે માટે, બ્રાહ્મસમાજની મદદથી કલકત્તાથી થોડે દૂર આવેલા કોન્નગર પાસેના એક ગામ મોડકપુરમાં, એક બગીચો ખરીદવામાં આવ્યો હતો. તેમની સાથે તેમનાં મિત્ર શ્રી અઘોરનાથજી તથા બીજા એક-બે બ્રાહ્મસમાજી મિત્રો અને એમનો પરિવાર પણ રહેતો હતો. તે દરેક જણે એક યા બીજું વ્રત લઇને તીવ્રતા અને એકાગ્રતાપૂર્વક સાધન-ભજન કરતા હતા. આ બગીચાનું નામ "સાધનકાનન" રાખવામાં આવ્યું હતું. અહીં રહીને ઉપાસના અને ભકિત કરતા-કરતા શ્રી વિજયકૃષ્ણ બહુ ઝડપથી ઉચ્ચ અવસ્થા તરફ પ્રગતિ કરવા લાગ્યા.

શ્રી કેશવચંદ્ર સેને પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણની આ ભકિત અવસ્થાની નોંધ લીધી હતી. કેશવચંદ્રએ એકવાર શ્રી વિજયકૃષ્ણને કહ્યું હતું કે "ગોંસાઇ તમે તો ભકિત સિધ્ધ કરી લીધી છે." પરંતુ શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમ કોઇની પ્રશંસાથી ખુશ થઇ જાય તેમ નહોતા. એમણે તરત જ કેશવચંદ્રને કહ્યું કે;"મને હજી કોઇ એવી ભકિત પ્રાપ્ત નથી થઇ. વૈષ્ણવ શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે;

ક્ષાન્તિરવ્યર્થકાલત્વં વિરકિતમાનશૂન્યતા ।
આશાબધ્ધસમુત્કંઠા નામગાને સદા રુચિ ।।
આસકિતભગવદ્‌ગુણાખ્યાને પ્રીતિસ્તદવસતિસ્થલે ।
ઇત્યદયોગુણુભાવાઃ સ્યુર્જાતવાંકુરે જને ।।

એટલે કે; "જેનામાં ઉપર પ્રમાણેના લક્ષણો જોવાતા હોય તેમાં ભકિતનો તો હજી અંકુર ફૂટયો છે એમ કહી શકાય. મારામાં તો આમાંનું એક પણ લક્ષણ વિકાસ પામ્યું નથી."

આમ હવે શ્રી વિજયકૃષ્ણ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતા-કરતા અંગત રીતે પરમેશ્વરની સાધના અને ઉપાસના કરવામાં વધુ આનંદ મેળવતા હતા. પરંતુ એમનાં પોતાના અંતરને આનાંથી હજી કોઇ સંતોષ નહોતો થયો. અનેક દર્શનો અને ઇન્દ્રિયાતીત અનુભવો થતા હોવા છતાં કોઇ સ્થાયી ભાવ કે સ્થાયી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તેવું એમને લાગતું નહોતું. તેઓ જ્યારે કલકત્તામાં હોય ત્યારે કામકાજમાંથી મોકો મળતા કોઇ મહાત્માને મળવા કે એકાંતમાં ધ્યાન કરવા માટે જતા રહેતા.

એક મહાપુરુષની સાદાઇઃ ઘણીવાર તેઓ કલકત્તાના "ઇડનગાર્ડન"ના એકાંતમાં ધ્યાન કરવા જતા હતા. (આજે ત્યાં વિખ્યાત ક્રિકેટ મેદાન બની ગયું છે અને શહેરનો કિંમતી મધ્ય વિસ્તાર ગણાય છે.) તે તરફ જતા રસ્તામાં એક મોચી લોકોના બૂટ-ચંપલ સાંધવા માટે બેસેલો જોવાતો. તે મોચી-કામ બહુ સુંદર કરતો હતો પરંતુ એનાં મોંઢા પર ફકત સેવાભાવની લાગણી જ જોવાતી હતી. કામના બદલામા લોકો જે રકમ આપે તે વિના કોઇ રકઝક લઇ લેતો અને આનંદમાં રહેતો. શ્રી વિજયકૃષ્ણ આ માણસને જોઇને આશ્ચર્ય અનુભવતા. એકવાર સાંજે એ માણસ કામ પૂરું કરીને એનો સામાન લઇને જવા માંડયો ત્યારે કૂતુહલના કારણે શ્રી વિજયકૃષ્ણ એની પાછળ-પાછળ ગયા. ગંગાનદીના એક ઘાટ પર જઇને એ મોચીએ એનો સામાન કંતાનમાં લપેટીને એક બખોલમાં મૂકી દીધો અને સ્નાન તથા પૂજા કરીને ખિદિરપુર તરફ ચાલવા લાગ્યો. રસ્તામાં એ મોચીએ એની આજની આવકમાંથી રસોઇ માટે થોડી સામગ્રી ખરીદી લીધી. શ્રી વિજયકૃષ્ણ એની પાછળ એનાં મુકામ સુધી ગયા. અચાનક તે એક ગલીમાં એક મઠ જેવા મકાનમાં પ્રવેશ્યો. શ્રી વિજયકૃષ્ણ પણ એની પાછળ અંદર મઠમાં ગયા. મઠમાં રહેલા બીજા માણસોએ એમને આવકાર આપીને બેસાડયા. થોડીવાર બેઠા પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણએ મઠના મહંતને મળવા માટે સેવકને વિનંતી કરી. એક સેવક થોડી વાર પછી મહંતને મળવા એમને અંદરના રૂમમાં લઇ ગયા. મહંતની ગાદી પર બેઠેલા પેલા મોચીને જોઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણ આશ્ચર્ય પામ્યા. કેટલાય

સેવકો એમની સેવામાં હાજર હતા. મહંતની વિનંતીથી પ્રસાદ લીધા પછી વાત-વાતમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણને ખબર પડી કે આ માણસ તો એક ઉચ્ચ કક્ષાના સાધક છે અને આ અખાડાની ગાદીના મહંત પદે અધિકારી છે. એમનાં દિવંગત્ ગુરુએ એક પ્રસંગે એમને આપેલા ઠપકાને કારણે તેઓ મોચીકામ કરે છે. ગુરુએ જો કે આ શિષ્યના આંતરિક ગુણો અને સાધના જોઈને પછી એમનાં વારસદાર તરીકે નિયુકત કર્યા હતા. ગુરુના દેહત્યાગ પછી હજી સુધી તેઓ મોચીકામ કરે છે અને પોતાનો અંગત ખર્ચ આ રીતે કાઢી લે છે. અખાડાને મળતા દાન અને સહાયની રકમમાંથી તેઓ એક પાઈ પાણ લેતાં નથી. અખાડાની રકમ તેઓ ધર્મપ્રચાર અને લોકસેવામાં વાપરી નાખે છે. આ નિરાહંકારી સાધુ માણસને મળીને શ્રી વિજયકૃષ્ણને બહુ આનંદ થયો. એમને વિચાર આવ્યો કે આવા છૂપાવેશે કેટલા સાચા સાધુ-મહાત્માઓ રહેતા હશે ! એ પછી રસ્તે આવતા-જતા દરેક વ્યકિતને તેઓ મનોમન પ્રણામ કરતા, કે કદાચ એમાં કોઈ સાચા મહાત્મા છૂપાવેશે ફરતા હશે. આમ કરવાથી જાણે-અજાણે એમનાં પર કેટલાય અજ્ઞાત મહાત્માઓની કૃપાવર્ષા થઇ હશે !

આમ બ્રાહ્મપ્રચારના કાર્યની સાથે-સાથે ઈશ્વરપ્રાપ્તિની શોધમાં એમનો ઘણો સમય પસાર થઇ ગયો. પૂર્વ અને પશ્ચિમબંગાળ તથા પશ્ચિમભારતમાં પ્રચાર કરતા-કરતા એમનાં કેટલાક વર્ષો આમ જ પસાર થઈ ગયા. આ દરમિયાન શ્રી વિજયકૃષ્ણના પરિવારમાં પણ વૃધ્ધિ થઇ હતી. ઈ.સ. ૧૯૭૩માં એમને ત્યાં બીજી એક કન્યાનો જન્મ થયો, તેનું નામ "શાંતિસુધા" રાખવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી ઇ.સ. ૧૮૭૭માં ત્રીજી કન્યાનો જન્મ થયો, તેનું નામ "પ્રેમમાલા" રાખવામાં આવ્યું. અને ઇ.સ. ૧૮૭૯માં ચોથી કન્યાનો જન્મ થયો, આ પુત્રીનું નામ "પ્રેમસખી" (લાડલું નામ કુતુબુડી) રાખવામાં આવ્યું. જો કે ત્રીજી કન્યા પ્રેમમાલા તો ચાર વષની ઉંમરમાં જ મૃત્યુ પામી ગઇ. છેલ્લી કન્યા "પ્રેમસખી" કુતુબુડીના હુલામણાં નામે ઓળખાતી તે પણ સોળ વર્ષે, લગ્ન પછીના એક વર્ષ પછી મૃત્યુ પામી હતી. ફકત મોટો પુત્ર "યોગજીવન" અને પુત્રી "શાંતિસુધા" જ લાંબુ જીવન જીવ્યા અને શ્રી ગોસ્વામીજીની જીવનલીલાના અંતિમ અધ્યાય સુધીના સાક્ષી બન્યા હતા. પુત્રી શ્રીમતી શાંતિસુધા થકી જ શ્રી ગોસ્વામીજીનો વંશ આગળ ચાલ્યો. પુત્ર યોગજીવને બહુ થોડા સમય માટે ઘરસંસાર ભોગવ્યો પરંતુ યુવાનવયે વિધુર બન્યા પછી પિતાની સેવામાં જ બાકીનું જીવન પસાર કરી દીધું. ગોસ્વામીજીના

સંતાનો વિશે પ્રસંગોચિત માહિતી જે-તે પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે.

ગુરુ વિના ગરબડ: એક દિવસ શ્રી વિજયકૃષ્ણ કલકત્તાના મચ્છીબજાર વિસ્તારમાંથી પસાર થઇ રહ્યા હતા ત્યારે સામેની તરફથી એક સાધુ આવતા જોવાયા. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ એમને પ્રણામ કર્યા એટલે તે સાધુએ એમનાં માથા ઉપર હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યા. સાધુના સ્પર્શથી શ્રી વિજયકૃષ્ણના શરીરમાં શાંતિ અને શીતળતાનું એક મોજું ફરી વળ્યું. સાધુએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને એમની પાછળ-પાછળ આવવા કહ્યું અને ઇડનગાર્ડનમાં જઇને એક ઝાડ નીચે બેસી ગયા. ત્યાં સાધુએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને અનેક પ્રકારના ઉપદેશ આપ્યા. સાધુની વાતોમાં રહેલી સચ્ચાઇથી પ્રેરાઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ એમને બ્રાહ્મસમાજની ઉપાસનામાં હાજર રહેવાની વિનંતી કરી. એ સાધુ એક દિવસ બ્રાહ્મસમાજમાં ગયા ત્યારે વેદી પર બેસીને શ્રી વિજયકૃષ્ણ ઉપાસના, પ્રવચન, પ્રાર્થના, વગેરે કરી રહ્યા હતા.

કાર્યક્રમો પૂરા કરીને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ સાધુ મહાત્મા પાસે આવીને પ્રણામ કર્યા અને પૂછયું; "આપને અહીંની ઉપાસના કેવી લાગી ?"

મહાત્માજીએ કહ્યું; "અહીં તો તમે બધાં શાસ્ત્રો અને ઉપનિષદોની જ વાતો કરી, તે સાંભળીને મને બહુ આનંદ થયો."

શ્રી વિજયકૃષ્ણ બોલ્યા; "હું બ્રહ્મજ્ઞાન વિશે શાસ્ત્રોની ચર્ચા અને સમીક્ષા તો કરું છું પણ મારા મનને હજી શાંતિ કેમ નથી મળતી ? મારી અશાંતિ અને અભાવ કયા ઉપાયથી દૂર થશે ?"

મહાત્માએ કહ્યું; "તે વિશે તમે તમારા ગુરુને વાત કરો. તે જ તમને આ વિશે માર્ગદર્શન આપશે."

શ્રી વિજયકૃષ્ણ બોલ્યા; "મારા કોઇ ગુરુ નથી. બ્રાહ્મસમાજ ગુરુમાં કે દીક્ષા લેવામાં માનતો નથી. હું પણ ગુરુ પાસે દીક્ષા લેવામાં માનતો નથી."

મહાત્મા બોલ્યા: "એનાં કારણે જ બધી ગરબડ થઇ ગઇ છે. તમે ના માનો એનાંથી શું ફરક પડશે ? ગુરુ કરવા તો જરૂરી છે. તમે શાસ્ત્રોના જાણકાર હોવા છતાં આવી વાતો કરો છો ? રામ અને કૃષ્ણ જેવા અવતારી મહાપુરુષોએ પણ ગુરુ કર્યા હતા. તમે લોકોએ મકાન તો સુંદર બનાવ્યું છે પણ પાયા વિનાનું હોવાથી જ બધી ગરબડ થઇ ગઇ છે."

શ્રી વિજયકૃષ્ણને મહાત્માની વાતો સાંભળીને અંતરમાં એકદમ ચોટ લાગી. એમણે વ્યાકુળ થઈને તરત એ મહાત્માને દીક્ષા આપવા માટે વિનંતી કરી. મહાત્માએ કહ્યું; "હું તમારો ગુરુ નથી, હું તમને દીક્ષા નહીં આપું. **જ્ઞાન પામ્યા હોય તેવા બધાં મહાત્માઓ કંઈ સદ્‌ગુરુ નથી બની શકતા. સ્વયં ભગવાન અથવા તેમનો આદેશ પામ્યા હોય તેવા કોઈ વિરલા મહાપુરુષ જ સદ્‌ગુરુ બની શકે છે.** જે તમારા ગુરુ છે તે જ તમને સમય પાકે દીક્ષા આપશે. હજી થોડી રાહ જૂઓ."

આ મહાત્માની વાણી સાંભળીને શ્રી વિજયકૃષ્ણના અશાંત અને અધીર મનને બહુ શાંતિ મળી, પરંતુ તેમનાં અંતરમાં ગુરુ વિશેની વિચારધારામાં ખળભળાટ મચી ગયો.

બ્રાહ્મસમાજમાં વિદ્રોહ અને વિભાજનઃ આ બાજુ ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજનો વિકાસ અને વિસ્તાર પણ સારો થઈ રહ્યો હતો. એમાં પ્રમુખ તરીકે શ્રી કેશવચંદ્ર સેન મુખ્ય અધિકારો ભોગવી રહ્યા હતા. તેમનાં ખાસ યુવાન અનુયાયીઓ તો તેમને પહેલેથી જ દેવ માનતા હતા, પરંતુ હવે શ્રી કેશવચંદ્રને જાતે જ આવો ભાવ થવા લાગ્યો હતો. તેમનાં મનમાં પોતે એક અવતાર છે એવું અભિમાન થઈ આવ્યું હતું. પહેલા એક વાર વિદ્રોહનો સામનો કરવો પડયો હતો એટલે આ વખતે કેશવચંદ્ર સેન બહુ સાવચેતી પૂર્વક એમની આવી લાગણીઓને પંપાળીને ધીમે-ધીમે પ્રકાશમાં લાવી રહ્યા હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ આની સામે કોઈ વાંધો ના પાડે એવી રીતે એમને વિશ્વાસમાં લેવાની યુકિત કેશચંદ્રને સૂઝી આવી.

એક દિવસ એમણે ધીમે રહીને શ્રી વિજયકૃષ્ણને કહ્યું; "ગોંસાઈ ! મારી અંદર ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો ભાવ બિરાજમાન થયો છે અને તમારામાં શ્રી અદ્વૈતાચાર્યનો ભાવ પ્રકાશ પામી રહ્યો છે." આ વાત શ્રી વિજયકૃષ્ણને બહુ ગમી નહીં. જો કે એ વખતે તો તેઓ કંઈ બોલ્યા નહીં, પરંતુ કેશવચંદ્રના મનનો ભાવ અને તેમની વર્તમાન કાર્યપ્રણાલી જોઈને એમને દુઃખ થયું. આ દરમિયાન ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજમાં એક યા બીજા કારણસર ડખા તો ચાલુ હતા અને અશાંતિ પણ ફેલાઈ રહી હતી. આવા કલુષિત્ વાતાવરણમાંથી શાંતિ મેળવવા માટે શ્રી વિજયકૃષ્ણ થોડા દિવસ માટે પરિવારને સાથે લઈને યશોહર જિલ્લાના બાગઆંચડા ગામે જતા રહ્યા.

કેશવચંદ્ર બ્રાહ્મસમાજમાં નવા નિયમો બનાવતા, નવા કાર્યક્રમો ઘડી કાઢતા, નવા સિધ્ધાંતો અને ઉચ્ચ આદર્શના ઉપદેશ આપીને બ્રાહ્મસમાજીઓને તેનું અનુઃસરણ કરવા માટે આગ્રહ રાખતા હતા. પરંતુ કયારેક તેઓ પોતે જ તેનું પાલન નહોતા કરતા. ઈ.સ. ૧૮૭૮માં આવું જ કંઈક બની ગયું જેનાં કારણે બ્રાહ્મસમાજ અને સામાન્ય જનતામાં પણ કેશવચંદ્ર સેન વિશે અવિશ્વાસનું વાતાવરણ ઉભું થઇ ગયું. કેશવચંદ્ર સેનની એક પુત્રી જેની ઉંમર હજી ૧૫ વર્ષની નહોતી થઇ તેનું લગ્ન કરી દેવામાં આવ્યું. બ્રાહ્મસમાજે અંગ્રેજ સરકારની મદદથી ઈ.સ. ૧૮૭૨માં "સિવિલ મેરેજ એકટ" અમલમાં મૂકાવ્યો હતો, જેમાં મુખ્ય ભુમિકા કેશવચંદ્ર સેનની જ હતી. પરંતુ તેમની પોતાની પુત્રી માટે તેમણે આ કાનૂનનો ભંગ કર્યો. એટલું જ નહીં, બ્રાહ્મસમાજીઓ હિન્દુ વિવાહ-પધ્ધતિની જગ્યાએ બ્રાહ્મવિધિથી જ લગ્ન કરતા હતા અને બીજા લોકોને પણ આમ કરવા આગ્રહ કરતા હતા. કેશવચંદ્ર સેને તેમની પુત્રીનો સંબંધ એક અતિ ધનવાન કુટુંબ, "કૂચબિહાર"ના રાજા સાથે બાંધ્યો, જેમનાં પુત્રની ઉંમર પણ ૧૮ વર્ષની નહોતી થઇ. કૂચબિહારના રાજાના આગ્રહથી પુત્રીના લગ્ન એમણે "હિન્દુ વિવાહ-પધ્ધતિ" પ્રમાણે કરાવ્યા. લગ્ન પહેલા બ્રાહ્મસમાજના લોકોએ કેશવબાબુને આ ગેરકાયદેસર લગ્ન રોકવા માટે આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે આ કાર્યને "ભગવાનનો આદેશ" ગણાવીને લોકોને ચૂપ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમનાં કાર્યનો મોટો વિરોધ થયો અને બ્રાહ્મસમાજમાં આંદોલન શરૂ થઇ ગયું. લોકોએ એક પત્ર લખીને કેશવચંદ્રને મોકલ્યો, પરંતુ તેમણે પત્ર વાંચ્યા વિના એક "મહાપાપ" ગણાવીને ફાડી નાખ્યો. લોકોનો વિરોધ જોઇને તેમની પુત્રીને લઇને કૂચબિહાર જતા રહ્યા. હિન્દુ સમાજના રીતિ-રિવાજોને જે કેશવચંદ્ર કુરિવાજ કહેતા હતા, પછાત કહેતા હતા, તેમણે જ પુત્રીના લગ્ન હિન્દુ રિવાજ પ્રમાણે કરાવી દીધાં. આ પ્રસંગ પછી બહુ સમયે તેઓ પાછા કલકત્તા આવ્યા.

કેશવચંદ્રની સામે જે વિરોધની આગ ભડકી હતી તેનાં સમાચાર કેટલાક બ્રાહ્મસમાજીઓએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને બાંગઆંચડા પહોંચાડયા. આમ પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજમાં કેટલાક સમયથી ઉભા થયેલા મતભેદો અને ઝગડા-કંકાસને કારણે કંટાળી ગયા હતા. હવે નવેસરથી શરૂ થયેલા આ મોટા વિવાદને કારણે એમનું મન "ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ" પરથી ઉઠી ગયું. બાગઆંચડામાં જ એક દિવસ તેઓ ચિંતન કરી રહ્યા હતા કે

હવે તેઓ કયા કાર્ય માટે, કયા ભાવના આધારે તેમનું બાકીનું જીવન આગળ ચલાવે ? તેમનાં માટે આગળનો "જીવનધર્મ" શું છે ? આવા ઉંડા ચિંતનમાંથી તેઓ ધ્યાનમાં સરી પડયા, તે સમયે તેમનાં અંતરમાં એક તેજસ્વી જ્યોતિનો પ્રકાશ થયો અને આકાશવાણી સંભળાઇ; **"તું હવે બંધનમાં ના રહેતો, જૂથબંધીમાં સત્યની પ્રાપ્તિ નહીં થાય."** આકાશવાણી સાંભળીને શ્રી વિજયકૃષ્ણને ખૂબ શાંતિ મળી.

આ બાજુ કલકત્તામાં ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ બે જૂથમાં વ્હેંચાઇ ગયો અને ભાગલાની નોબત આવી ગઇ. કેટલાક પ્રખર બુધ્ધિશાળી અને વિચારશીલ બ્રાહ્મસમાજીઓએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને કલકત્તા આવીને બ્રાહ્મસમાજને બચાવી લેવા માટે વિનંતી કરવા માંડી. બીજી બાજુ કેશવચંદ્ર સેનના અનુયાયીઓએ એમને કેશવચંદ્ર સેન સાથે પાછા ફરવા માટે પત્રો લખવા માંડયાં. ઘણા બ્રાહ્મસમાજીઓ વારંવાર બાગઆંચડા ગયા અને શ્રી વિજયકૃષ્ણને કલકત્તા આવીને બ્રાહ્મસમાજનું નેતૃત્ત્વ લેવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યા. અંતે શ્રી વિજયકૃષ્ણએ સત્યના પક્ષે રહીને કેશવચંદ્રનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય લીધો. આ વિષયે બહુ મનોમંથન કર્યા પછી, એમની ઇચ્છા વિરુધ્ધ, બ્રાહ્મસમાજ દ્વારા સત્યધર્મના પ્રચાર માટે, પાછા કલકત્તા આવ્યા.

અહીં કલકત્તામાં શ્રી વિજયકૃષ્ણ, શ્રી શિવનાથ શાસ્ત્રી, શ્રી અઘોરનાથ ગુપ્ત, શ્રી યદુનાથ ચક્રવર્તી જેવા અનેક વિદ્વાન અને પ્રખર બ્રાહ્મસમાજીઓએ સાથે મળીને ઇ.સ. ૧૮૭૮માં એક નવા બ્રાહ્મસમાજનું નિર્માણ કર્યું. આ નવી સંસ્થાનું નામ **"સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ"** આપવામાં આવ્યું. એમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણ આચાર્યના પદ ઉપર તેમજ કારોબારી મંડળના એક ટ્રસ્ટી તરીકે નિયુકત થયા. આ નવા **"સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ"**ને મહર્ષિ દેવન્દ્રનાથ ઠાકુર દ્વારા માન્યતા અને આશીર્વાદ પણ મળ્યા.

આ પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણએ કેશવબાબુની પુત્રીના જે અયોગ્ય રીતે લગ્ન કરવામાં આવ્યા હતા તે વિષય સહિત કેશવબાબુના અનેક કાર્યોનો વિરોધ કરતા તેજસ્વી પ્રવચનો આપ્યા. કઇ રીતે કેશવબાબુએ "ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ"નું એક માલિકી કંપનીની જેમ સંચાલન કર્યુ, કઇ રીતે આપખુદ અને મનસ્વી રીતે નિર્ણયો લઇને સામાન્ય માણસોની ઉપેક્ષા કરી, તે બધા ભૂતકાળના નાના-મોટા પ્રસંગોની સાબિતી આપતા લેખો સમાચાર-પત્રોમાં

લખ્યા. એમણે એમ પણ કહ્યું કે તેઓ કેશવબાબુના અંગત વિરોધી નથી કે એમને કોઇ દુશ્મનાવટ પણ નથી. તેમને કોઇ સંસ્થાના માલિક કે ચેરમેન બનવાની મહત્ત્વકાંક્ષા પણ નથી. તેઓ તો બ્રાહ્મસમાજના માધ્યમ દ્વારા સત્ય અને પરમેશ્વરની શોધ કરવા અને માનવસેવા કરવા આવ્યા હતા. પરંતુ આ પવિત્ર બ્રાહ્મસમાજની દુર્દશા થતી જોઇને અત્યંત દુઃખ અનુભવે છે. હવે એમને કોઇ જાતની જૂથબાજી કે સંગઠિત ધર્મમાં રસ નથી પરંતુ સત્ય અને ધર્મના રક્ષણ માટે તેઓ કાર્ય કરવા માટે તૈયાર થયા છે. ...વગેરે.. વગેરે..

આ બાજુ કેશવચંદ્રના યુવાન અંધશ્રધ્ધાળુ અનુયાયીઓ ઝનૂની બનીને કેશવબાબુની તરફેણમાં ઉગ્ર થઇને લડવા લાગ્યા. શ્રી વિજયકૃષ્ણની સાચી વાતોને તેઓ પચાવી ના શકયા અને તેમની સામે અંગત રીતે ઝેર ઓકવા માંડયાં. કેટલાક ઉગ્ર અને તોફાની ટેકેદારોએ શ્રી વિજયકૃષ્ણનો જાહેરમાં વિરોધ કરી ગાળા-ગાળી કરવા માંડી. વળી કેટલાક ગુંડા જેવા ટેકેદારોએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને એકાંતમાં મળી ઘણી વાર મારી નાખવાની કોશિશ પણ કરી જોઇ. આમ અનેક રીતે તેઓ શ્રી વિજયકૃષ્ણને પજવવા લાગ્યા. કેશવચંદ્ર સેન પણ એમનાં સંસ્કાર, વિચાર અને આચારમાંથી નીચે ઉતરી આવ્યા. ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજનું મકાન અને કેટલીક મિલ્કતોના દસ્તાવેજ એમનાં નામે થયેલા હોવાથી તેની માલિકી તેમણે લઇ લીધી. મકાનો અને મિલ્કતો ઉપર જબરદસ્તીથી કબજો કરી લીધો. પોલીસ ફરિયાદ કરીને સામે પક્ષવાળા ઉપર કેસ કરવા માંડયાં. આમ એક સમયના પવિત્ર અને ઉચ્ચ "બ્રાહ્મસમાજ"ને કેશવચંદ્ર અને એમનાં અનુયાયીઓએ પોતાની અંગત માલિકીની પેઢી બનાવી દીધી. આ પછી એમની સત્તા અને મહત્ત્વકાંક્ષાને પોષવા માટે કેશવચંદ્ર સેને ફરી એકવાર ઇ.સ. ૧૮૮૦માં એક નવા બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરી જેનું નામ **"નવવિધાન બ્રાહ્મસમાજ"** આપ્યું. એમનાં અંગત ટેકેદારો, અંધશ્રધ્ધાળુ ભકતો અને યુવાન પરંતુ અવિચારી લોકો એમની સાથે જોડાયા.

શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમનાં સંસ્કાર, આચાર અને વિચારોમાંથી સહેજ પણ ચલિત ના થયા. એમણે કેશવચંદ્ર સેનના અનુયાયીઓને, એમનાં ઘૃણિત અને હિંસાજનક કામોને, કદી ધ્યાનમાં પણ ના લીધાં કે એની સામે ફરિયાદ પણ ના કરી. તેઓ પોતાનું કામ ચૂપચાપ કરતા રહ્યા. મહાન ઇસુખ્રિસ્તની

જેમ અબુધ અને અજ્ઞાની લોકોને માફ કરીને આગળ ચાલ્યા. "સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ"ના નેજા હેઠળ તેઓ ફરીથી બ્રાહ્મપ્રચાર, સત્ય અને ધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગી ગયા. સમગ્ર પૂર્વ અને પશ્ચિમબંગાળ તથા દૂર પશ્ચિમભારત સુધી બ્રાહ્મપ્રચાર કરવા માટે તેઓ પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. આમ તેમણે તેમની યુવાનીના મોટાભાગનો સમય બ્રાહ્મસમાજની સેવા, માનવસેવા, બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર, હોમિયોપેથીની સારવાર દ્વારા ગરીબો અને બિમાર લોકોની સેવામાં પસાર કરી દીધો. એમણે કદી પોતાના શરીરની સુખાકારીનો, પોતાના સુખ-શાંતિનો, પૈસા કે ધનનો, કીર્તિ કે યશનો, પદવી કે સત્તાનો લોભ ના રાખ્યો કે ના કદી ચિંતા કરી. પોતાના પરિવારના સુખ-શાંતિ કે સ્થિરતાનો પણ વિચાર ના કર્યો. એક ફકીરની જેમ "આકાશવૃત્તિ"ના સહારે, કયારેક દવાખાનાની મામૂલી આવકના આધારે, તો કયારેક બ્રાહ્મસમાજના સહિયારા કોશમાંથી મળતી માસિક સહાયથી, જીવનના અમૂલ્ય વર્ષો પસાર કરી દીધાં. એમ કરતા એમણે હ્રદયરોગ જેવી મહાબિમારીને આમંત્રણ આપ્યું અને જીવનભરની યાતના સ્વીકારી લીધી હતી.

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવાની સાથે-સાથે અંગત રીતે ઈશ્વરની શોધમાં, સત્ય અને ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે, ગુરુની પ્રાપ્તિ માટે, એક નવી દિશામાં પ્રયાણ કરવા માંડયું. બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારમાં તેઓ હવે ફકત વૈદિક જ્ઞાન, નિરાકાર-નિર્ગુણ પરમેશ્વરના શુષ્ક સિધ્ધાંતોની વાતો નહોતા કરતા. પરંતુ હિન્દુધર્મના સિધ્ધાંતોમાં તેમને જે સાચું લાગતું, વેદ, ઉપનિષદ અને પુરાણમાં કહ્યા પ્રમાણે એમને જે સત્ય દેખાતું તેનું જ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા. આમ કરતા-કરતા ઈ.સ. ૧૮૭૮ થી લઈને બીજા ત્રણેક વર્ષ સુધી તેમણે અથાક પ્રયત્ન સાથે બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કર્યો. સાથે-સાથે ગુરુની શોધમાં રઝળપાટ કરવા માંડી. સાધુ, સંતો અને મહાપુરુષો સાથે મુલાકાતો અને સત્સંગ કરવા માંડયો.

ઈ.સ. ૧૮૭૮ થી લઈને ઈ.સ. ૧૮૮૨ સુધી તેઓ વિવિધ સ્થળોએ, અનેક રાજ્યો અને પ્રદેશોમાં ગયા. અંગત રીતે ગુરુની શોધમાં પરંતુ જાહેર રીતે તેઓ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે ફરતા રહ્યા. તેમનાં પરિવારમાં ત્રીજી પુત્રીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૭૯માં થયો. તેનું નામ પ્રેમસખી રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેનાં આગમન પછી બે વર્ષમાં, ઈ.સ. ૧૮૮૧માં

એમની બીજી પુત્રી પ્રેમમાલા એક દિવસ તાવમાં સપડાઇને મૃત્યુ પામી. તેની ઉંમર તે સમયે ચાર વર્ષની હતી. હવે તેમનાં પરિવારમાં પત્ની, બે પુત્રીઓ, પુત્ર યોગજીવન તથા એમનાં સાસુ મુક્તકેશી દેવી રહ્યા હતા. કયારેક તેઓ સપરિવાર ઢાકામાં રહેતા તો કયારેક કલકત્તામાં રહેતા. જ્યારે બંગાળની બહાર પશ્ચિમ ભારતના પ્રવાસે હોય, કાશી, હિમાલય કે પંજાબના પ્રવાસે હોય ત્યારે તેઓ એકલા રહેતા.

કેશવચંદ્ર સેનની વિદાયઃ આ બાજુ કેશવચંદ્ર સેન તેમનાં "નવવિધાન બ્રાહ્મસમાજ"નું સંચાલન કરતા હતા પણ તેમની તબિયત પણ ધીમે-ધીમે લથડવા માંડી હતી. તેમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણ પ્રત્યે સદ્‌ભાવ બતાવીને સંબંધ બાંધવાના ઘણા પ્રયત્ન કર્યા. સામે પક્ષે શ્રી વિજયકૃષ્ણ પણ એમની સામે વેરભાવ રાખ્યા વિના એમની તબિયત જોવા માટે એમનાં નિવાસ સ્થાને ઘણી વાર જતા-આવતા હતા. જ્યારે પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણ કેશવચંદ્રની મુલાકાતે જતા ત્યારે એમનાં કટ્ટર અનુયાયીઓ શ્રી વિજયકૃષ્ણને અપમાનિત કરતા, હુમલો કરવાની કોશિશ પણ કરતા અને અનેક રીતે તેમને હેરાન કરવાનો મોકો શોધતા. પરંતુ ઉદારદિલ શ્રી વિજયકૃષ્ણ આ બધાં સામે ધ્યાન આપ્યા વિના એમનાં પોતાના સંસ્કાર અને સદ્‌ભાવમાં જ રહેતા હતા.

ઇ.સ. ૧૮૮૩ના વર્ષમાં કેશવચંદ્ર સેનને અનેક બિમારીઓ લાગુ પડી ગઇ હતી. તેઓ શિમલામાં આરામ કરતા હતા ત્યાંથી કલકત્તા આવ્યા ત્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમનાં નિવાસસ્થાને મળવા ગયા. કેશવચંદ્રના અનુયાયીઓએ મોકો જોઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણને મારવા માંડયું. હાથાપાયી કરી, લાતો મારી, એમનાં પર હિચકારો હુમલો કર્યો. ઉપરના માળે આરામ કરતા કેશવચંદ્રને આની ખબર પડી એટલે એમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણને ઉપર બોલાવી લીધાં. એમના માણસોને ઠપકો આપીને શ્રી વિજયકૃષ્ણની માફી માંગી. બન્ને વચ્ચે ધર્મસંબંધી અને કેટલીક અંગત વાતો પણ થઇ. કેશવચંદ્ર સેનની ઇચ્છા તો શ્રી વિજયકૃષ્ણ સાથે મળીને હજી ઘણાં કામો કરવાની હતી, પરંતુ હવે બન્નેના રસ્તા ફંટાઇ ગયા હતા.

આખરે ઇ.સ.૧૮૮૪ના જાન્યુઆરીમાં કેશવચંદ્ર સેનનું લાંબી બિમારી પછી અવસાન થયું. શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમનાં એક સમયના પરમ્ મિત્રના અવસાનથી ઉંડા શોકમાં ગરકાવ થઇ ગયા અને બેભાન થઇ નીચે

પડી ગયા. કેશવચંદ્રની સ્મશાન-યાત્રામાં જવાની શકિત પણ એમનામાં ના રહી. કેટલાક દિવસ સુધી તાવ અને પીડા સહન કરીને તેઓ પાછા સ્વસ્થ થઇ ગયા.

ઇ.સ. ૧૮૭૮ થી લઇને ૧૮૮૧-૮૨ સુધી શ્રી વિજયકૃષ્ણની જીવનસરિતા બે સ્પષ્ટ ધારાઓમાં વહેતી હતી, જો કે બન્ને ધારાનું લક્ષ્ય એક જ હતું. એક ધારા બ્રાહ્મધર્મ પ્રચાર અને માનવસેવાની હતી, તો બીજી ધારા ગુરુ અને ઇશ્વરપ્રાપ્તિની શોધમાં વહી રહી હતી. એમનાં સખા શ્યામસુંદર જ આ તમામ ગતિવિધિઓના સંચાલક હતા. શાંતિપુર વૈષ્ણવ સમાજના આચાર્ય બનાવી રાખીને પણ શ્યામસુંદર એમને ઇશ્વરભકિત પ્રદાન કરી શકયા હોત. એમનાં દ્વારા શાસ્ત્ર, ધર્મ અને ભકિતનો પ્રચાર કરાવી શકયા હોત. પરંતુ પરંપરાગત માર્ગમાં રહેલા યંત્રવત્ ધર્મની જગ્યાએ શ્યામસુંદરની ઇચ્છા તેમને ધર્મ અને સત્યના વિશાળ સ્વરૂપના દર્શન કરાવવાની હતી. સાંપ્રત સમયની વાસ્તવિકતાઓ પ્રમાણે એમને એક યુગપ્રવર્તક કાર્ય માટે તૈયાર કરવાના હતા. એ માટે શ્યામસુંદરે તેમને તોડયા, ભટકાવ્યા, રઝળપાટ કરાવી અને ધીમે-ધીમે તેમનાં આખરી લક્ષ્ય એવા પરમ સત્ય, ધર્મ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ તરફ એમની આગવી શૈલીમાં પ્રયાણ કરાવ્યું.

હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે જોઇશું કે શ્રી વિજયકૃષ્ણની ગુરુ પ્રાપ્તિ માટેની રઝળપાટ કેવી રીતે એનાં અંત તરફ પહોંચી અને તેઓ કેવી રીતે સફળ થયા.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણઃ ૮

રઝળપાટ પછી ગુરુપ્રાપ્તિ

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે મુલાકાતઃ ઇ.સ ૧૮૭૮ દરમિયાન ભારત આશ્રમમાં રહેતા હતા તે દરમિયાન કેશવચંદ્ર સેનનો પરિચય તે સમયના દક્ષિણેશ્વરના પુજારીના નામે પ્રખ્યાત થયેલા સાધુ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે થયો. તે સમયે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એટલા બધાં પ્રકાશિત નહોતા થયા, પરંતુ કલકત્તાના ધર્મપ્રેમી સમાજમાં ધીમે-ધીમે તેઓ લોકપ્રિય થઇ રહ્યા હતા. કેશવચંદ્ર સેન જ્યારે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને મળવા જતા ત્યારે સાથે શ્રી વિજયકૃષ્ણ અને બીજા બ્રાહ્મસમાજીઓ પણ જતા. ઘણીવાર શ્રી રામકૃષ્ણ પણ બ્રાહ્મસમાજમાં આવતા અને તેમની ઉપાસના જોઇને આનંદ વ્યક્ત કરતા. શરૂઆતમાં જ્યારે શ્રી રામકૃષ્ણને ભાવદશા થઇ આવતી અને તેઓ સમાધિમાં સરી પડતા તે જોઇને હાજર રહેલા બ્રાહ્મસમાજીઓને આ વિશે કોઇ સમજણ નહોતી પડતી. એટલે તે લોકો અનેક રીતે શ્રી રામકૃષ્ણની પરીક્ષા કરતા. સમાધિ દરમિયાન એમની આંખોના પોપચાં પકડીને ખોલતા, તેમની નાડીનું પરીક્ષણ કરતા, નાક આગળ હાથ મૂકીને શ્વાસ જોતા.. વગેરે. ધીમે-ધીમે એ લોકોને ખાત્રી થઇ કે શ્રી રામકૃષ્ણ ભકિતની એક અલૌકિક અને અદ્વિતીય ભૂમિકામાં છે અને એમનાં માટે સમાધિ તો સરળતાથી પ્રાપ્ત થઇ જવાય એવી ભાવાવસ્થા છે. બ્રાહ્મસમાજીઓ શ્રી રામકૃષ્ણથી પ્રભાવિત થયા અને એમનું સંમાન કરવા લાગ્યા. થોડા ઘણાં અંશે કલકત્તાના લોકોને શ્રી રામકૃષ્ણની ઉચ્ચ ભૂમિકાનો પરિચય બ્રાહ્મસમાજને કારણે મળ્યો અને એ પછી જ તેઓ વધુ પ્રકાશમાં આવ્યા. શ્રી રામકૃષ્ણને સાથે લઇને બ્રાહ્મસમાજીઓ કયારેક ગંગાનદીમાં નૌકાવિહાર માટે જતા અને એમની જ્ઞાન, ધર્મ અને ભકિત વિશેની અનુભવયુકત વાણી સાંભળીને અભિભૂત થઇ જતા.

શ્રી રામકૃષ્ણની વાણીમાંથી પ્રકાશતા સત્યના અનુભવોને કારણે શ્રી વિજયકૃષ્ણને એમનાં પ્રત્યે આકર્ષણ વધવા લાગ્યું હતું. તેઓ એકલા અવાર-નવાર કાલીવાડી અને દક્ષિણેશ્વર જઇને શ્રી રામકૃષ્ણ સાથે સત્સંગ કરતા. તેમને મળીને શ્રી રામકૃષ્ણને પણ બહુ આનંદ આવતો. (જો કે શ્રી વિજયકૃષ્ણનું પ્રથમ મિલન શ્રી રામકૃષ્ણ સાથે કયારે અને કેવી રીતે થયું તે વિશે કોઇ ચોકકસ

માહિતી નથી. કેટલાક લોકો એમનું પહેલું મિલન ઈ.સ. ૧૮૮૨માં દર્શાવે છે. આ માહિતી સાચી નથી લાગતી, કદાચ તે પહેલા જ તેમની મુલાકાત શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે થઇ હતી. પરંતુ તેમનાં ઘનિષ્ઠ સાંનિધ્યમાં તેઓ ઈ.સ. ૧૮૮૨ પછી જ આવ્યા હશે.)

(શ્રી વિજયકૃષ્ણના બ્રાહ્મસમાજમાંના જીવન અને ગુરુપ્રાપ્તિ સુધીના પ્રસંગોનો સમય ક્રમબધ્ધ રીતે સચવાયેલો નથી. ઘણાં બધાં પ્રસંગો આગળ-પાછળ થઇ ગયા છે. અનેક પુસ્તકોમાં એમનાં જીવનના વિવિધ પ્રસંગોના ક્રમનો ઉલ્લેખ જુદો-જુદો દર્શાવ્યો છે, નિશ્ચિત તવારીખનો ક્રમ નથી જળવાયો. અમે પણ અહીં એક વિષય સાથે સંકળાયેલા પ્રસંગોને એક સાથે ક્રમબધ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જેથી વિષયનું સાતત્ય જળવાઇ શકે. પરંતુ સમયનો ક્રમ કદાચ આગળ-પાછળ થઇ ગયો હોઇ શકે. ક્ષમા-યાચના સાથે.)

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સિધ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી એમનાં અંતરંગ શિષ્યો ધીમે-ધીમે તેમનાં સાંનિધ્યમાં આવ્યા હતા. એમનાં સાતેક અંતરંગ શિષ્યો સિવાય પણ અનેક પ્રખર વિદ્વાનો, સમાજના વિવિધ વર્ગના આગેવાનો, એમનાં સત્સંગમાં જોડાયા, જેમાં બ્રાહ્મસમાજીઓ પણ હતા. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતે કેશવચંદ્ર સેનના પ્રશંસક હતા. એમની સાથે જેમ-જેમ શ્રી વિજયકૃષ્ણ પણ પરમહંસજીની મુલાકાતે આવતા ગયા તેમ-તેમ બન્નેનું આકર્ષણ એક-બીજા પ્રત્યે વધવા લાગ્યું. શ્રી રામકૃષ્ણ શ્રી વિજયકૃષ્ણને જોઈને એમની આંતરિક અવસ્થા વિશે જાણી ગયા હતા. ઘણી વાર એમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણની શકિતઓ, અંતરના પ્રકાશ અને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી તેમની અવસ્થાઓ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમની ખૂબ પ્રશંસા પણ કરી હતી. શ્રી વિજયકૃષ્ણ જ્યારે વ્યાકુળ થઇને ગુરુની શોધમાં રઝળપાટ કરી રહ્યા હતા ત્યારે એક વાર એમણે શ્રી રામકૃષ્ણ પાસે દીક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી હતી. એમનો શિષ્ય બનાવવા માટે પણ વિનંતી કરી હતી, પરંતુ શ્રી રામકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે; "રાહ જૂઓ, તમારા ગુરુ બીજા કોઇ છે. સમય આવે તે તમારી સમક્ષ પ્રકટ થશે."

પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણ અવાર-નવાર શ્રી રામકૃષ્ણ પાસે આવતા હતા. શ્રી રામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વરથી કલકત્તા આવેલા હોય ત્યારે કયારેક તો શ્રી વિજયકૃષ્ણને સામેથી ગાડીભાડું મોકલાવીને સત્સંગ માટે બોલાવતા. એ પછી

શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગુરુની શોધ કરતા-કરતા અનેક મહાત્માઓ, સંતો, યોગીઓ, વગેરેને મળ્યા. છેલ્લે જ્યારે એમને ગુરુની પ્રાપ્તિ થઇ અને સિધ્ધાવસ્થા પામ્યા તે પછી પણ એમણે શ્રી રામકૃષ્ણના દર્શને આવવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

શરૂઆતની મુલાકાતોમાં એક વાર શ્રી રામકૃષ્ણએ કહ્યું હતું કે; "વિજય, તારી અંદર જ્ઞાનનો દીવો ટમટમે છે." પરંતુ ગુરુપ્રાપ્તિ પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણ પરમહંસજીના દર્શને ગયા એવા તરત એમની અવસ્થાનો પરિચય તેમને મળી ગયો. શ્રી રામકૃષ્ણએ તરત જ કહ્યું; "વિજય તને તારું ઘર મળી ગયું લાગે છે ! હું તો તારામાં ગર્ભાવસ્થાના લક્ષણો જોઉં છું." પછીના એક દિવસે કહ્યું હતું; "વિજય ! તારી અંદર તો સૂર્યનો પ્રકાશ થઇ રહ્યો છે."

એક વાર શ્રી વિજયકૃષ્ણ સાથે યોગમાયા દેવી પણ પરમહંસજીના દર્શન કરવા ગયા હતા, તે સમયે પરમહસંજીએ કહ્યું હતું; "વિજય ! તમે આમને કેટલા દિવસ પહેલા દીક્ષા આપી છે ? આમની અંદર હું આશ્ચર્યજનક શકિત જોઇ રહ્યો છું. સાક્ષાત મહાશકિતના દર્શન કરીને મારામાં જે ભાવનો ઉદય થાય છે, આમને જોઇને મને એવો જ ભાવ આવી રહ્યો છે. " એ પછી એમણે "માં" કહીને યોગમાયા દેવીને બોલાવ્યા અને એમનાં હાથે કોળિયા ભરીને ભોજન કર્યું હતું.

એ પછી તો આ બન્ને મહાપુરુષોની અનેક મુલાકાતો થઇ હતી. શ્રી વિવેકાનંદની હાજરીમાં પણ એમની મુલાકાતો થઇ હતી. શ્રી રામકૃષ્ણના અંતિમ દિવસોમાં કાશીબાગ ખાતે ફકત શ્રી વિજયકૃષ્ણની સાથે એકાંતમાં ૨૦ મિનિટ સુધી બન્ને વચ્ચે ગૂઢ વાતો થઇ હતી. શ્રી વિજયકૃષ્ણ સદ્ગુરુ તરીકે સ્થાપિત થયા પછી કલકત્તામાં અને ઢાકામાં એમનાં શિષ્યો સાથે સાધન-બેઠક કરતા ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણ સૂક્ષ્મશરીરે દર્શન આપતા. ઉપાસના દરમિયાન અન્ય દેવી-દેવતાઓની સાથે દર્શન આપતા, તો કયારેક એકાંતમાં સમાધિ દરમિયાન પણ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એમને દર્શન આપતા.

અમુક મુલાકાતોની વિશેષ વાતો સમયક્રમ પ્રમાણે આગળનાં પ્રકરણોમાં વર્ણવવામાં આવી છે. પરંતુ અત્યારે તો આપણે શ્રી વિજયકૃષ્ણની બાકી રહેલી રઝળપાટ, સંતો અને મહાપુરુષોના દર્શન, ગુરુની શોધમાં એમણે કરેલી ભારતભરની યાત્રાઓ અને અંતે ગુરુની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઇ તે વિશે જાણીશું.

ગુરુની શોધમાં રઝળપાટઃ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથેના સત્સંગથી શ્રી વિજયકૃષ્ણને એક વાત બરોબર સમજાઇ ગઇ કે ગુરુ કર્યા વિના, ગુરુની પાસે દીક્ષા લીધાં સિવાય ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ શકય નથી. બ્રાહ્મસમાજમાં રહ્યે-રહ્યે એમનાં મનમાં જે પૂર્વધારણા બંધાઇ ગઇ હતી કે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે ગુરુ કરવાની કોઇ જરૂર નથી, તે હવે ધરમૂળથી બદલાઇ ગઇ હતી. બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારની સાથે-સાથે તેઓ ગુરુની શોધમાં વિવિધ પ્રદેશના અંતરિયાળ પહાડો, ગુફાઓ અને ગીચ જંગલોમાં ભ્રમણ કરતા. આવા એક પ્રવાસ દરમિયાન તેમની મુલાકાત એક બૌધ્ધ લામા યોગી સાથે થઇ હતી.

એક વાર તેઓ બૌધ્ધ લામાઓ પાસે એમની સાધના-પધ્ધતિ વિશે જાણકારી મેળવવા માટે દાર્જિલિંગ ગયા હતા. રાત્રે તેમનાં મુકામ પર પાછા જવા માટે એકાંત જંગલમાં થઇને પહાડ પરથી નીચે ઉતરતા હતા. તે સમયે એક ઝાડીની વચ્ચેથી એક અપૂર્વ જ્યોતિનો પ્રકાશ ફેલાતો જોઇને એમને આશ્ચર્ય થયું. ઝાડીની પાસે જઇને એમણે જોયું તો ત્યાં એક બૌધ્ધ યોગી ઉંડા ધ્યાનમાં બેઠેલાં હતા અને મસ્તક પરથી ઉજ્જવળ જ્યોતિનો પ્રકાશ ચારે બાજુ ફેલાઇ રહ્યો હતો. આ દ્રશ્ય જોઇને તેઓ નવાઇ પામ્યા અને યોગીના દર્શન કરવા ત્યાં જ બેસી રહ્યા. થોડી વારમાં એ યોગી ધ્યાનમાંથી જાગ્યા એવી એ જ્યોતિ પણ વિસર્જિત થઇ ગઇ. શ્રી વિજયકૃષ્ણએ યોગીને પ્રણામ કરીને એમની ધ્યાનાવસ્થા વિશે પ્રશ્નો પૂછયા. યોગીએ એમને જણાવ્યું કે; "યોગસાધના દરમિયાન "કુંડલિની શકિત" મૂળાધારમાંથી ઉઠીને ષટચક્રનું ભેદન કરતા-કરતા સહસ્ત્રારમાં પહોંચે છે, ત્યાં સહસ્ત્રદલ કમળ ખીલી ઉઠતાં મસ્તકમાંથી આપોઆપ જ આવી જ્યોતિ પ્રકાશિત થાય છે."

શ્રી વિજયકૃષ્ણને વાતોથી સંતોષ ના થયો એટલે જ્યોતિના ફરીથી દર્શન કરાવવા માટે એમણે યોગીને વિનંતી કરી. યોગીએ એમની વિનંતી સ્વીકારીને ફરીથી આખી યોગક્રિયાનો પ્રયોગ કર્યો અને થોડીવારમાં ફરીથી એવી જ અપૂર્વ જ્યોતિનો પ્રકાશ થવા લાગ્યો. યોગીની સિધ્ધિઓથી પ્રભાવિત થઇ શ્રી વિજયકૃષ્ણએ એમની પાસે દીક્ષા લેવા માટે વિનંતી કરી. યોગીએ કહ્યું કે; "હજી મને એવી ક્ષમતા પ્રાપ્ત નથી થઇ કે હું તમને દીક્ષા આપી શકું. નર્મદાકિનારે મારા ગુરુજી રહે છે, દીક્ષા લેવા આપ ત્યાં જઇ શકો છો."

યોગીના જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી વિજયકૃષ્ણ પ્રવાસ કરીને યોગીએ જણાવેલ નર્મદાકિનારાના સ્થળે પહોંચ્યા. એ મહાત્માને મળીને એમણે દીક્ષા આપવા માટે વિનંતી કરી, પરંતુ તેમણે કહ્યું; "હું તમારો ગુરુ નથી, તમારા ગુરુ નિર્દિષ્ટ થયેલા છે. તે ચોકકસ સમયની રાહ જૂએ છે, યથાસમયે તમને દીક્ષા આપશે. ધીરજ રાખીને રાહ જૂઓ, સમય પાકે તમને ચોકકસ ગુરુની પ્રાપ્તિ થશે."

તે પછી એક વખત શ્રી વિજયકૃષ્ણ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતા બિહાર પ્રાંતના ગયા પહોંચ્યા. અહીં એમનાં પ્રવચનો સાંભળવા ઘણાં લોકો આવતા હતા. એમનાં પ્રવચનોથી પ્રભાવિત થઈને સ્થાનિક લોકોએ બ્રાહ્મસમાજની એક શાખાની ગયામાં સ્થાપના પણ કરી દીધી. અહીં પણ તક મળે ત્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ વિવિધ સંપ્રદાયના મહાત્માઓ સાથે સત્‌સંગ કરવાનું ચૂકતા નહોતા.

ગયાજીથી આગળ પશ્ચિમમાં જઈને તેઓ હિમાચલ પ્રદેશના પહાડી વિસ્તારોમાં વિચરણ કરતા હતા. ત્યાં તેમણે સાંભળ્યું કે પર્વતની ઉપર જંગલમાં એક ઝરણા પાસે એક પ્રાચીન બંગાળી મહાત્મા તપસ્યા કરે છે. એ મહાત્મા મોટેભાગે સમાધિમાં જ રહે છે. તરત જ શ્રી વિજયકૃષ્ણ વ્યાકુળ થઈને એ મહાત્માની શોધમાં નીકળ્યા. પહાડ પર જવાનો રસ્તો ભયંકર જંગલોમાંથી પસાર થતો હતો. સતત બે દિવસ સુધી કંઈ ખાધા વિના ચાલી-ચાલીને તેઓ થાકી ગયા અને બેહોશ થઈને એક ઝાડ નીચે પડી ગયા. ભગવાનની ઈચ્છાથી એક નાગા સાધુ ત્યાં આવ્યા અને એમને ભાનમાં લાવ્યા. એ સાધુએ શ્રી વિજયકૃષ્ણની મહાત્માને મળવાની ઈચ્છા જાણીને રસ્તામાં ભોજન માટે જંગલમાં ઉગતી એક વનસ્પતિના બીજ આપ્યા. સરસવના દાણાં જેવાં થોડા નાના બીજ આપતા એ પર્વતવાસી નાગા સાધુએ કહ્યું; "આ વનસ્પતિના દાણાં આપની પાસે રાખો. જંગલમાં ખાવાની કે પાણી પીવાની વ્યવસ્થા નહીં મળે. જ્યારે પણ ભૂખ-તરસ લાગે ત્યારે આમાંથી બે-ચાર દાણાં મોંઢામાં મૂકી દેજો. તરત જ આપની ભૂખ-તરસ શાંત થઈ જશે."

સાધુએ આપેલ બે-ચાર દાણાં ખાવાથી જ શ્રી વિજયકૃષ્ણને બે દિવસથી લાગેલો થાક, ભૂખ-તરસ બધું મટી ગયું અને એક નવીન સ્ફૂર્તિ વર્તાવા લાગી. એમનામાં નવા ઉત્સાહનો સંચાર થવા લાગ્યો. એ પછી નાગા

સાધુ પાસે આગળનું માર્ગદર્શન લઈને તેઓ એક ઉંચા બર્ફીલા પહાડ પર પહોંચ્યા. ત્યાં એક મહાત્માને ખુલ્લા આકાશ નીચે સમાધિમાં બેઠલાં જોયા. એમની રક્ષામાં બે સેવકો પાસે ઉભેલા હતા. રાત્રે થતી બરફવર્ષામાં એમનું આખું શરીર બરફથી ઢંકાઈ જતું હતું. સવારે સૂર્યોદય પછી ગરમી મળતા બરફ ઓગળતો અને મહાત્મામાં થોડી ચેતના પાછી આવતી. તે સમયે આ બે સેવકો વનસ્પતિમાંથી બનાવેલી ગરમ ચ્હા એમનાં મોંઢામાં જબરદસ્તીથી રેડતા. મહાત્મા સમાધિ અવસ્થામાંથી જાગૃત થયા એટલે શ્રી વિજયકૃષ્ણએ પ્રણામ કરીને અભિવાદન કર્યું. એ પછી એમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણનો પરિચય લઈને પોતાનો પરિચય પણ આપ્યો. આ મહાત્મા મૂળ બંગાળના હતા અને શાંતિપુર સાથે એમને સંબંધ હતો.

મહાત્માએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને અનેક ઉપદેશ આપીને અંતમાં કહ્યું; “વીર્યધારણ અને બરાબર સત્યપાલન કરવાથી જ યોગીઓ દુર્લભ એવા બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. “વીર્યરક્ષણ” જે રીતે શરીર માટે જરૂરી છે એટલું જ મન માટે “સત્યપાલન” જરૂરી છે. અસત્ય ચિંતન અને અસત્ય આચરણ યોગસાધનામાં મહાવિઘ્નો પેદા કરે છે. જેમને યોગસાધના કરવી છે તેમણે “સત્ય” પર ધ્યાન રાખવાનું છે. શાસ્ત્રોએ કાલ્પનિક સાહિત્ય, વાર્તાલાપ, નાટક-ચેટક વગેરેને પણ અસત્ય ચિંતન ગણીને તેની મનાઈ કરી છે. એનાંથી મન દૂષિત થાય છે. “ભગવાન” જ એક સત્ય છે એટલે ભગવદ્ ચિંતનથી મનની શકિત પ્રબળ થાય છે. એ માટે મનને અવળે રસ્તે જવા નહીં દેવું.” ઉપદેશના અંતે મહાત્માએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને ધીરજ રાખીને એમનાં સદગુરુની રાહ જોવા કહ્યું.

ગુરુની શોધમાં કરેલા આવા બધાં ભ્રમણ અને વિવિધ મહાત્માઓ સાથે કરેલા સત્સંગ વિશે શ્રી ગોસ્વામીજીએ એમનાં શિષ્યોને પાછળથી બહુ વાતો કરી હતી. એમાં ગાજીપુરના પવહારીબાબા સાથેની એમની ઈ.સ. ૧૮૮૨માં થયેલી મુલાકાત વિશે કહ્યું હતું. પવહારીબાબાએ એકાંત ગુફામાં રહીને ૧૨-૧૩ વર્ષ સાધના કરી હતી. તેઓ ઘણી વાર ૨-૩ મહિના સુધી એમની ઓરડીમાંથી બહાર નહોતા આવતા, ફકત અગિયારસના દિવસે જ દરવાજો ખોલીને બહાર આવતા. જ્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમનાં દર્શન માટે ગયા ત્યારે ઘણાં બધાં ભકતો ઓરડીની બહાર બેસીને દર્શનની પ્રતિક્ષા કરતા

હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ પણ બહાર બેસીને રાહ જોવા લાગ્યા. એવામાં એક અવાજ સાથે દરવાજો ઓચિંતો ખૂલી ગયો અને બાબાજી બહાર પધાર્યા. એમને એક આંખ નહોતી પણ મુખારવિંદ એકદમ સુંદર હતું. કોઈએ એમને પ્રશ્ન કર્યો તેનાં જવાબમાં બોલ્યા; "આ દાસ શું જાણે ?" એમ કહી એમની દીનતા અને દાસભાવ પ્રકટ કર્યો.

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ બાબાજીને પૂછયું; "ધર્મસાધનામાં સૌથી મોટો અવરોધ શું છે ?"

બાબાજીએ બહુ જ દીનભાવે કહ્યું; "પોતાની બડાઈ. એટલે કે અહંકાર મુખ્ય અવરોધ છે."

શ્રી વિજયકૃષ્ણએ આગળ પૂછયું; "અનંતસ્વરૂપ નિરાકાર બ્રહ્મને કઈ રીતે પામી શકાય ?"

બાબાજીએ કહ્યું; "શનૈઃ શનૈઃ એટલે કે ધીમે-ધીમે. એક દિવસમાં કંઈ પ્રાપ્તિ નથી થઈ જતી. પ્રથમ નામમાં રુચિ પેદા થાય પછી આનંદ આવે, આનંદ પછી પ્રેમનો સંચાર થાય. પ્રેમ પણ પ્રભુકૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે."

સાચા-ખોટાના સંગમાં સંકટઃ શ્રી વિજયકૃષ્ણ આ પછી ગુરુની શોધમાં બીજા અનેક સંપ્રદાયોના મહંતો અને આચાર્યો પાસે પણ ગયા. એમાં કર્તાભજા સંપ્રદાયમાં જઈને એમણે પ્રાણાયામની પધ્ધતિ શીખી, ઉપદેશ સાંભળ્યા, ધાર્મિક કથાઓ વગેરેનું શ્રવણ કર્યું, પરંતુ એમને લાગ્યું કે અહીં પણ એમની અંતિમ જિજ્ઞાસા નહીં સંતોષાય. એથી આગળ વધીને બાઉલ સંપ્રદાયમાં ગયા. બહારથી સાદા-સીધા જોવાતા આ સંપ્રદાયના લક્ષણો અંદરથી બહુ ગંદા અને જુગુપ્સા પ્રેરક હતા. આમ તો એ લોકો એકતારો લઈને સુંદર ભજન ગાતા, સંગીત સાથે કિર્તન કરતા અને ભકિતપૂર્વક ભગવાનની આરાધના કરતા. પરંતુ તેમની સાધના-પધ્ધતિ બહુ વિચિત્ર હતી. એ લોકો પોતાની લાળ, પરસેવો, ઉલ્ટી, મળ-મૂત્ર, વગેરે દરેક ઉત્સર્ગના પદાર્થોનું જાતે જ ભક્ષણ કરતા અને સિધ્ધિ મેળવવા માટે આ બધું અનિવાર્ય ગણતા. અહીં શરૂઆતમાં તો શ્રી વિજયકૃષ્ણને કંઈ તકલીફ ના પડી પરંતુ જ્યારે તેમણે આવા અભક્ષ્ય પદાર્થો લેવાની ના પાડી દીધી ત્યારે એ સંપ્રદાયના મહંત અને શિષ્યો એમને મારવા દોડયા. એ લોકોએ કહ્યું કે અમારા પંથની

બધી વાતો જાણી લીધાં પછી તમે અમારું રહસ્ય બહાર જઇને જાહેર કરી દેશો. હવે કયાં તો અમારી સાથે રહીને આ બધી સાધના પૂરી કરો અને બાઉલ સંપ્રદાયમાં ભળી જાઓ નહીં તો અમે તમને મારી નાખીશું. એમ કહીને એ લોકો શ્રી વિજયકૃષ્ણ પર હુમલો કરવા ગયા.

એ વખતે શ્રી વિજયકૃષ્ણએ એક દૈવી આવેશમાં આવીને હુંકાર કર્યો કે; "ખબરદાર ! હું શુધ્ધ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના શ્રી અદ્વૈતાચાર્યનો વંશજ, શું મળ-મૂત્ર અને ઉલ્ટી ખાઉં? તમે સાવધાન થઇ જાઓ, મને મારવાની તમારી આવી હિંમત !" આ સાંભળતા જ મહંત અને એમનાં શિષ્યો એકદમ ચોંકીને ઉભા રહી ગયા. મહંત તરત જ દોડીને એમની પાસે જઇ હાથ જોડીને બોલવા લાગ્યા; "અમને માફ કરી દો. અમને શું ખબર કે આપ પવિત્ર શ્રી અદ્વૈતકુળના આચાર્યસંતાન છો ? એ તો અમારા ગુરુઓના પણ ગુરુ અને આરાધ્ય છે. અમારાથી મોટું પાપ થતા રહી ગયું." એ પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણએ તરત જ ત્યાંથી વિદાય લીધી.

આ પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણ બંગાળ અને ઉત્તરભારતના અનેક સંપ્રદાયો અને પંથોની મુલાકાતે ગયા, જેવા કે રામાયત, વૈષ્ણવ, દરવેશ, મુસ્લિમ ફકીર, કાપાલિક, અઘોરપંથી, શાકત અને બૌધ્ધ વગેરે. પરંતુ એમનાં હ્રદયના તાપને કયાંય વિશ્રાંતિ ના મળી, કયાંય મનની શાંતિ ના મળી, એમનાં આધ્યાત્મિક ભૂખ-તરસ કયાંય ના સંતોષાયા. શ્રી ગોસ્વામીજીએ આ વિશે એક સમયે કહ્યું હતું કે; "હું સત્ય, ધર્મ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે બ્રાહ્મસમાજમાં આવ્યો હતો. મેં અહીં આવીને પરમેશ્વરની અને એમનાં સંતાનોની ખૂબ સેવા કરી, પરોપકારના કામો કર્યા અને મારી અલ્પ શકિતથી જે કાંઇ શકય હતું તે ભગવાને મારી પાસે કરાવી લીધું. મેં અહીં આવીને જ ઉપાસના, પ્રાર્થના, ધ્યાન-ધારણા, વગેરેનું શિક્ષણ લીધું. અનેક જાતના વિઘ્નો પાર કરીને મને બ્રાહ્મસમાજમાં સત્યની પ્રાપ્તિ થઇ, નવજીવન મળ્યું અને હું ધન્ય થયો. પરંતુ મારા અંતરની ભૂખ-તરસની નિવૃત્તિ ના થઇ. અલપ-ઝલપ થતાં દર્શન સ્થાયી ના બન્યા, મારા પ્રાણપ્રિય ઇશ્વર મારા હ્રદયમંદિરમાં કાયમ માટે બિરાજમાન ના થયા. ઉપાસના સમયે પ્રગટ થતા ચૈતન્યનો અનુભવ કરીને હું આનંદથી ભાવવિભોર બની જતો, મારામાં આશા અને શાંતિનો સંચાર થતો એ વિશે શંકા નથી. પરંતુ આવી અવસ્થા સ્થાયી નહોતી

રહેતી, આવી દશાનું વિસર્જન થતાં જ હું ઉંડા દુઃખ અને હતાશામાં સરી પડતો."

આગળ શ્રી ગોસ્વામીજી કહે છે; "છેલ્લે જ્યારે બ્રાહ્મસમાજમાં વ્યાપેલા કંકાસથી દૂર થવા હું બાગઆંચડામાં નિવાસ કરતો હતો ત્યારે મારી આત્મદૃષ્ટિ અને અન્વેષણ તીવ્ર બન્યા. મારા ધર્મનો પાયો મને પોતાને જ બહુ નબળો અને હીન કક્ષાનો લાગ્યો. બહારથી સ્વસ્થ અને ઉચ્ચ જણાતા મારા લક્ષણો જો મોકો મળે તો પાપ કરવા તૈયાર થઇ જાય એમ લાગ્યું. ફકત સામાજિક બંધનો અને અપેક્ષાઓને કારણે મારા લક્ષણો સંયમમાં બંધાઈ રહ્યા છે એમ લાગ્યું. કયારેક એ મને પાપની ખીણમાં પણ ફેંકી દઇ શકે છે. મારી આવી હીન દશાનો અનુભવ કરીને મારામાં શંકા પેદા થઈ. મને વિચાર આવ્યો કે આટલા વર્ષોથી હું ધર્મચિંતન કરું છું, વિવેચન કરું છું, ધ્યાન અને ઉપાસના કરું છું, દેશ-પ્રદેશમાં જઈને ઉપદેશો આપીને ધર્મપ્રચાર કરું છું અને મારી આવી દશા ? મારા ધર્મનો પાયો કયાં છે ? કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન કયાં છે ? નિરાપદ ભૂમિકા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? એ વખતે મારા મનમાં આવા વિચાર-વંટોળનું મહાતોફાન ઉઠી ગયું. **અંતે મને સમજાયું કે કોઇ સ્થાયી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્મલાભ કર્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. પરમાત્મા સાથે એક અખંડયોગ બનવાનો અનુભવ થયા સિવાય આ મહારોગની કોઈ બીજી દવા નથી."**

સ્વપ્નનો સંકેતઃ શ્રી વિજયકૃષ્ણને થયેલા આ મનોમંથન પછી એમણે એક રાત્રે સ્વપ્ન જોયું. એમનાં શબ્દોમાં: "સ્વપ્નમાં મેં મારી જાતને એક ઘોર જંગલમાં જોઇ. જંગલમાં ચારેબાજુ જંગલી અને હિંસક પ્રાણીઓ ચીસાચીસ કરતા હતા. કાંટાળી ઝાડીઓમાંથી હું આગળ વધવાનો રસ્તો શોધતો હતો પણ હું આગળ વધી શકતો ન હતો. હિંસક પ્રાણીઓ મારા પર હુમલો કરવા ધસી રહ્યા હતા. આ બધાથી ઘેરાઈને હું નીચે પડી ગયો અને મારું શરીર છુંદાઈને લોહીલુહાણ બની ગયું. એવામાં ઉપર આકાશમાંથી મને પ્રકાશનો એક શેરડો દેખાયો. એ સાથે એક આંગળીથી દીશા બતાવતો અને મુઠ્ઠી વાળેલો "હાથ" મને આગળ તરફ વધતો જોવાયો. હું એ હાથની પાછળ-પાછળ ચાલીને જંગલમાંથી બહાર નીકળી ગયો અને એક નદીકિનારે પહોંચ્યો. નદીમાં ભયંકર પૂર આવ્યું હતું, પાણીના મોજાં ઉછળતા હતા. નદીકિનારે મને એક પાટિયા પર તીરના નિશાન સાથે સૂચના લખેલી જોવાઇ, જેમાં

લખેલું હતું; **"વિશ્વાસુ લોકો માટે પાર જવાનો ઘાટ."** એ હાથ ફરીથી મને તીરથી બતાવેલી દીશામાં ખેંચી ગયો અને નદીમાં થઈને આગળ વધવા લાગ્યો. પાણીના ભયાનક વેગ અને ઉછળતા મોજાં ઉપર સવાર થઈને હું ઝડપથી નદી પાર કરી ગયો. ત્યાં એક ટેકરી ઉપર મને એક આશ્રમ નજરે પડયો, પેલા હાથે મને એ આશ્રમની દીશા તરફ ઈશારો કરીને ત્યાં જવાનું જણાવ્યું. પછી તરત જ એ હાથ અદૃશ્ય થઈ ગયો. હું ટેકરી પરના આશ્રમમાં પહોંચ્યો, ત્યાં જઈને એક મંદિરમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ જોઈ. હનુમાનજીએ મને હાથથી ટેકરીની ટોચ તરફ ઈશારો કરીને એક જગ્યા બતાવી. હું એ જગ્યા પર ગયો એવી જ મારી ઉંઘ ઉડી ગઈ. સ્વપ્ન પૂરું થયું અને મારું મન એક શાંતિપૂર્ણ આશા અને આનંદથી ભરાઈ ગયું. મને મનમાં એવું થયું કે ભવિષ્યમાં આ "હાથે" દર્શાવેલી જગ્યાએ જવાથી કંઈક પ્રાપ્તિ થશે, શાંતિ મળશે." (શ્રી વિજયકૃષ્ણનું આ સ્વપ્ન સાચું પડયું અને નજીકના ભવિષ્યમાં એમને પહાડની ટોચ ઉપર આવા જ એક સ્થળે સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ.)

આ સ્વપ્ન જોયા પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણની ગુરુશોધ એકદમ તીવ્ર બની ગઈ. એમનાં પ્રાણ હવે કંઠે આવી ગયા હોય એમ ચારેબાજુ સંતો અને મહાપુરુષોનો સત્‌સંગ કરીને એમનામાં પોતાનાં ગુરુને શોધવા લાગ્યા. આ સમયે તેઓ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને મળ્યા હતા તેમ અમુક પુસ્તકોમાં ઉલ્લેખ છે. આ મુલાકાતમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે વિજયકૃષ્ણ પાસે શાંતિપુરના એક વૈષ્ણવ ભકત વિશે ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે; "ભાગવત્-કથા કરતા-કરતા એમનાં રોમે-રોમમાંથી લોહીના બિંદુ ટપકતા હતા. એક ગામમાં ભાગવત્-કથા કરતા-કરતા જ એમણે મહાસમાધિ લઈ લીધી હતી." આ સાંભળીને વિજયકૃષ્ણએ કહ્યું; "એ મારા પિતાજી શ્રી આનંદકિશોર ગોસ્વામી હતા."

આ સાંભળીને શ્રી રામકૃષ્ણ મોટેથી બૂમ પાડીને બોલ્યા; "વાહ ! જેવા પિતા એવો જ બેટો !"

જો કે આ મુલાકાત દરમિયાન પણ શ્રી વિજયકૃષ્ણને શ્રી રામકૃષ્ણ પાસેથી દીક્ષા લેવા અંગે નિરાશા જ મળી હતી. એ પછી ઉદાસ હૃદયે અને ખિન્ન મને તેઓ ગુરુની શોધમાં ગયાજી (બિહાર) પહોંચ્યા. અહીં તેઓ એમનાં એક મિત્ર સાથે રોકાયા હતા. ગયાજીમાં પિંડદાન કરવાથી પિતૃઓને ચોક્કસ મુકિત મળે છે તે વિશે એક અદ્‌ભુત પ્રસંગ આ સમયે બની ગયો હતો.

એ પછી શ્રી ગોસ્વામીજીએ અનેક વખતે આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરીને કહ્યું હતું કે ગયાજીમાં શ્રાધ્ધ કરવાથી પિતૃઓની અચૂક રીતે સદ્ગતિ થાય છે.

ગયાજી વૈદિક કાળથી જ એક પવિત્ર તીર્થધામ તરીકે ભારતભરમાં પ્રખ્યાત છે. અનેક ઋષિ-મુનિઓએ અહીં તપસ્યા કરીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી હતી. શ્રી વિજયકૃષ્ણ પહેલા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ ચારસો વરસ પહેલા અહીં આવીને જ શ્રી ઇશ્વરપુરી પાસેથી દીક્ષા લીધી હતી. આ ઇશ્વરપુરી શ્રી માધવેન્દ્રપુરીજીના શિષ્ય હતા. શ્રી અદ્વૈતાચાર્ય તેમ જ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રી વલ્લભાચાર્યજી પણ શ્રી માધવેન્દ્રપુરીજીના જ શિષ્ય હતા. અહીં રહીને શ્રી વિજયકૃષ્ણ અનેક આશ્રમો અને સંતોના દર્શન કરવા જતા. એક સમયે એમણે સાંભળ્યું કે ગયાની ફાલ્ગુનદીના સામે કિનારે આવેલા બ્રહ્મયોનિ પહાડ પર કેટલાક સિધ્ધ-મહાત્માઓ સાધના કરી રહ્યા છે. એટલે એમનાં એક મદ્રાસી મિત્રને સાથે લઇને તેઓ મહાત્માઓના દર્શન કરવા માટે બ્રહ્મયોનિ પહાડ તરફ ચાલવા લાગ્યા.

બ્રહ્મયોનિ પહાડ પર વિચિત્ર અનુભવઃ પહાડ પર થોડે સુધી ચઢયા એવામાં એક ભૈરવ એમની સામે આવ્યો, તેનાં મોંઢા પર મોટું કાળું તિલક હતું અને દેખાવમાં વિકરાળ લાગતો હતો. ભૈરવે બે જણને પહાડ પર ચઢતા જોઇને ગંદી ગાળો બોલતા એમની સામે પત્થર ફેંકવા માંડયાં. આ જોઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણના સાથે આવેલો મદ્રાસી મિત્ર દોડીને ભાગી ગયો. એક પત્થર શ્રી વિજયકૃષ્ણના પગમાં વાગ્યો અને લોહી પણ નીકળ્યું, પરંતુ હિંમત હાર્યા વિના તેમણે પહાડ પર ચઢવાનું ચાલુ રાખ્યું. એમણે આગળ જઇને ભૈરવને હાથ જોડી વિનંતી કરી અને પહાડ પરના મહાત્માઓના દર્શન કરાવવા કહ્યું. તેની હિંમત અને નિષ્ઠાની પરીક્ષા કરીને ભૈરવને સંતોષ થઇ ગયો એટલે પ્રસન્ન થઇને એમને ઉપર લઇ જવા રાજી થયો. એણે એક હાંડીમાંથી મનુષ્યનો બળેલો હાથ કાઢયો અને શ્રી વિજયકૃષ્ણને મહાપ્રસાદ તરીકે આપ્યો. કાપાલિક ભૈરવ લોકો માટે આ એક માન આપવાની રીત હતી. શ્રી વિજયકૃષ્ણ આ જોઇને ચમક્યા અને વિનંતી કરી કે તેઓ માંસ-મચ્છી નથી ખાતા. આ સાંભળીને ભૈરવ નારાજ થઇ ગયો પણ છેવટે એ શ્રી વિજયકૃષ્ણને પહાડ પર લઇ ગયો. એક સાંકડી ગુફામાંથી પસાર થઇને તેઓ પહાડોની વચ્ચે આવેલા એક મેદાન જેવી જગ્યામાં પ્રવેશ્યા. મેદાનમાં એક જગ્યાએ ચાર મહાત્માઓ એક-બીજાની સામે સમાધિમગ્ન દશામાં બેઠેલા

હતા. કયાંય સુધી રાહ જોયા પછી મહાત્માઓની સમાધિ છૂટી એટલે શ્રી વિજયકૃષ્ણએ હાથ જોડીને એમનું અભિવાદન કર્યું. એમાંથી એક મહાત્માએ ભૈરવને પૂછયું કે આ મહેમાનની સેવા કરી કે કેમ ? ભૈરવે કહ્યું કે એણે મહાપ્રસાદ આપ્યો હતો પણ આ મહેમાને ના પાડી. પેલા મહાત્મા ગુસ્સે થઈને બોલ્યા કે "તમારા ધર્મમાં જે વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે તે બીજા લોકો માટે મનાઈ છે, તમે સમજ્યા વિના બળજબરીથી આવો વ્યવહાર કરો તે અયોગ્ય છે. એ મહેમાનનું અપમાન કર્યા બરાબર છે."

આ સાંભળીને શ્રી વિજયકૃષ્ણએ પૂછયું; "શું આવું ભોજન કરવું એ ધર્મનું અંગ છે ?"

મહાત્મા બોલ્યા; "એવું નથી. ધર્મ એક છે, લક્ષ્ય એક છે, પરંતુ લોકોની રુચિ પ્રમાણે અનેક મત અને અનેક પંથ છે. જે અમુક પંથ પર ચાલે છે તેણે તે પ્રમાણેના ભોજન અને વ્યવહાર કરવા પડશે, તેવા આચાર-વિચાર પાળવા પડશે. કોઈ પંથમાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન મળે છે તો કોઈ પંથમાં ફકત માંસાહાર જ કરવો પડે છે. લક્ષ્ય પામ્યા પછી આ બધાં ભેદ નાશ પામે છે અને એનું ભાન પણ જતું રહે છે. જૂઓ, અમે ચાર મહાત્મા જુદા-જુદા પંથ પર ચાલીને અહીં પહોંચ્યા છીએ, હવે અમારામાં કોઈ ભેદ નથી રહ્યો. એક રામાયત પંથના છે, તો બીજા નાનકપંથી, ત્રીજા કાપાલિક અને હું અઘોરી છું. પહેલા અમારી વચ્ચે કોઈ મેળ નહોતો, વિરોધ હતો, પરંતુ તપસ્યા કરતા-કરતા અમે હવે નિર્ભેદ અવસ્થા પર પહોંચી ગયા છીએ. અમારામાં હવે કોઈ ભેદ નથી દેખાતો. અમે ચારે હવે ઈશ્વરના એક જ રૂપ અને રસનું પાન કરી રહ્યા છીએ. જ્યાં સુધી લક્ષ્ય પર ના પહોંચીએ ત્યાં સુધી જ મતભેદ, જૂથવાદ અને સંપ્રદાયવાદ રહે છે. એ જ પ્રમાણે આહાર-વિહારમાં પણ જુદાપણું રહે છે." શ્રી વિજયકૃષ્ણ જે પ્રશ્ન પૂછવા માંગતા હતા તેનો જ જવાબ મહાત્માએ વગર પૂછે આપી દીધો એટલે એમને બહુ આનંદ થયો. આ પછી ગોસ્વામીજી પાછા જતા રહ્યા. વર્ષોથી આ મહાત્માઓ એકાંતમાં સાધના કરતા હતા, કદી પહાડ છોડીને નીચે નહોતા ગયા. પરંતુ જગતમાં બનતી બધી ઘટનાઓથી તેઓ બરાબર માહિતગાર હતા. આ ચાર મહાત્માઓમાં એક ગોરખપુર ગાદીના મહંત યોગીરાજ બાબા ગંભીરનાથજી પણ હતા. ગયામાં તે સમયે બાબા ગંભીરનાથજી એક મહાન સિધ્ધયોગી તરીકે પ્રખ્યાત હતા.

આ પછી શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગુરુની શોધમાં ફરતા-ફરતા “ગોડ-ધોયા” તળાવ પર પહોંચ્યા. કહેવાય છે કે દ્વાપરયુગમાં શ્રીકૃષ્ણએ આ તળાવમાં પગ ધોયા હતા. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જ્યારે અહીં આવ્યા હતા ત્યારે રડતાં-રડતાં ભાવવિભોર થઇ ગયા હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણ પણ એ જ રીતે રડીને ભાવવિભોર થઇ ગયા, આખા દિવસના અંતે મહા મુશ્કેલીએ શાંત પડયા. આથી આગળ બોધિગયા જઇને ત્યાં પણ ભગવાન બુધ્ધના જીવનની ઘટનાઓનું સ્મરણ કરતા-કરતા તેઓ ઉંડા ધ્યાનમાં પરોવાઇ ગયા હતા. આ બધાં સ્થળોની મુલાકાત લીધા પછી તેમની ગુરુપ્રાપ્તિ માટેની વ્યાકુળતા વધુ તીવ્ર બની ગઇ.

આકાશગંગા પહાડ પર અંતિમ લક્ષ્ય તરફ: ગયામાં શ્રી વિજયકૃષ્ણ તેમનાં એક બ્રાહ્મમિત્ર ગોવિંદચંદ્ર રક્ષિતજીને ઘરે રોકાયા હતા. શ્રી વિજયકૃષ્ણને ગોવિંદજીએ એક દિવસ ગયામાં આવેલા આકાશગંગા પહાડ પર રહેતા પ્રખ્યાત સંત શ્રી રઘુવરદાસજી વિશે વાત કરી. રઘુવરદાસજી એક સિધ્ધ રામાયતી સાધુ હતા. તેમણે આ પહાડ પર આકરી તપસ્યા કરીને “હનુમાનજી”ની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હતી. પહાડ પર પાણીની બહુ તંગી હતી. બાબાજીની વિનંતીથી હનુમાનજીએ એમને દર્શન આપીને કહ્યું કે પહાડ પરની અમુક ખાસ ચટ્ટાન પર લાકડી વડે ઠોકવાથી પાણી મળી આવશે. બાબાજીએ એ પ્રમાણે કર્યું અને ચટ્ટાનમાંથી આપોઆપ એક ઝરણું ફૂટી નીકળ્યું, જે આજ સુધી આકાશગંગા પર વહી રહ્યું છે અને લોકોને નિર્મળ પાણી પૂરું પાડે છે. બાબાજીની સિધ્ધિઓના પ્રતાપે વાઘ, સાપ, રીંછ, જેવા હિંસક પ્રાણીઓ એમની પાસે આવીને પાળેલા કૂતરાની જેમ બેસી જતા. પક્ષીઓ એમનાં કાન પાસે બેસીને મેલ કાઢી આપતા.

એક દિવસ શ્રી વિજયકૃષ્ણ એમનાં એક મિત્ર શશિભૂષણને સાથે લઇને બાબા રઘુવરદાસજીના દર્શન કરવા ગયા. બાબાજીને જોઇને ગોસ્વામીજી રડી પડયા અને એમનાં ચરણોમાં પડીને બોલ્યા; “બાબાજી, હું તો અજ્ઞાની છું, તમે મને જ્ઞાન આપો, ભકિતનો માર્ગ બતાવો.” બાબાજીએ શ્રી વિજયકૃષ્ણની વ્યાકુળતા જોઇને કહ્યું; “શાંત થાઓ, સ્થિર થાઓ. ધર્મ માટે મેં કોઇનામાં આવી વ્યાકુળતા નથી જોઇ. તમને ચોક્કસ ધર્મ પ્રાપ્તિ થશે, તમને ના થાય તો કોણે થશે !” બાબાજી એક પ્રેમી સંત હતા. એમણે તરત એમની કુટિયામાં શ્રી વિજયકૃષ્ણને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી અને

પહાડ પર રહીને જ તપસ્યા કરવા માટે કહ્યું. શ્રી વિજયકૃષ્ણજીએ ત્યાં જ મુકામ કરી લીધો અને બાબાજી પાસે રહીને સાધના કરવા લાગ્યા. ત્યાં રહેતા બીજા એક બ્રહ્મચારી સાથે તેમની મિત્રતા થઇ ગઇ. આ દિવસોમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણને તીવ્ર વૈરાગ્ય આવી ગયો હતો.

એક દિવસ તેઓ મિત્ર સાથે બેસીને સત્સંગ કરતા હતા, એવામાં કેટલાક ગોવાળોએ ત્યાં આવીને કહ્યું કે પહાડ પર એક સાધુ આવીને બેઠા છે. આ સાંભળીને બન્ને મિત્રો પહાડ પર ગયા. સૌમ્યમૂર્તિ, તેજસ્વી અને એકદમ પ્રભાવશાળી સંન્યાસીને જોઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણ અભિભૂત થઇ ગયા. સંન્યાસીના ચરણોમાં ભેટ મૂકી પ્રણામ કરીને તેઓ એમની સામે એકીટસે જોતા-જોતા બેસી રહ્યા. થોડીવારમાં સંન્યાસીએ એ બન્ને મિત્રોને પાછા નીચે જવા માટે કહ્યું. ગોસ્વામીજીને તો ત્યાં જ બેસી રહેવું હતું પરંતુ સંન્યાસીની આજ્ઞા માનીને બન્ને મિત્રો પાછા નીચે જતા રહ્યા. પરંતુ એ આખી રાત શ્રી વિજયકૃષ્ણને ઉંઘ ના આવી.

ગુરુપ્રાપ્તિ અને દીક્ષાકરણ: બીજા દિવસે સવારે એમનાં મિત્ર બહાર ગયેલા હતા ત્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણ એ સંન્યાસીના દર્શન માટે પહાડ પર એકલા જ પહોંચ્યા. એમને સંન્યાસીને મળવાની વ્યાકુળતા ચરમસીમા પર હતી. વહેલી સવારે એ સંન્યાસી એક પત્થરની શિલા ઉપર બેઠેલાં જોવાયા. શ્રી વિજયકૃષ્ણને જોતા જ મહાત્મા બોલ્યા; "આવ બેટા !" આવી મધુર વાણી સાંભળતા જ શ્રી વિજયકૃષ્ણ રડતા-રડતા મહાત્માના ચરણોમાં પડી ગયા. મહાપુરુષે એમને પ્રેમપૂર્વક બે હાથે ઉઠાવીને એમનાં ખોળામાં બેસાડી દીધાં અને દીક્ષા આપી દીધી. શકિતમય દીક્ષામંત્ર સાંભળતા જ વિજયકૃષ્ણને એવું લાગ્યું કે કોઇ વિશેષ શકિત એમનાં શરીરમાં પ્રવેશી રહી છે. દીક્ષા આપીને મહાત્માએ વિજયકૃષ્ણને એક વિશેષ પ્રાણાયામ સાથે સાધના કરવાની પધ્ધતિ વિગતવાર રીતે સમજાવી દીધી. એ પછી વિજયકૃષ્ણ મહાત્માના ચરણોમાં પ્રણામ કરવા માટે જેવા ઝૂક્યા કે તરત બેભાન બનીને ત્યાં જ પડી ગયા અને પરમહંસજી અંતર્ધાન થઇ ગયા. આમ આકરી રઝળપાટ પછી આકસ્મિક રીતે જ શ્રી વિજયકૃષ્ણને એમનાં નિશ્ચિત સદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થયા અને એમનાં તરફથી દીક્ષા પણ મળી ગઇ. શ્રી વિજયકૃષ્ણને શકિતપાત દીક્ષા મળી એ દિવસ ઇ.સ. ૧૮૮૩ના ઓગસ્ટ મહિનાનો હતો.

શ્રી વિજયકૃષ્ણના ગુરુજીનું નામ શ્રી બ્રહ્માનંદ પરમહંસ હતું. શ્રી પરમહંસજીએ વિજયકૃષ્ણને આપેલ આ સાધના પધ્ધતિનું નામ છે; **"અજપા-જપ"** સાધન. શ્રી ગુરુનાનક દેવજીએ આશરે ૪૦૦ વર્ષ પહેલા તેમનાં શિષ્યોને આ સાધન આપ્યું હતું. આ સાધન યુગો-યુગોથી વૈદીક પરંપરામાં ફકત ઋષિમુનિઓ અને સંન્યાસીઓને જ આપવામાં આવતું હતું. આ "અજપા-જપ" સાધનમાં ગુરુએ આપેલ શકિત-સંચારિત મંત્રનું દરેક શ્વાસ અને ઉચ્છવાસમાં, (શ્વાસો-શ્વાસમાં) મનમાં ને મનમાં જ રટણ કરવાનું હોય છે. કદી પણ મોંઢેથી બોલીને મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાનો નથી હોતો. ચૈતન્ય મહાપ્રભુના સમય પછી પહેલીવાર આ સાધનને સંસારીઓમાં એટલે કે ગૃહસ્થ લોકોને પણ આપવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ એમનાં સમયમાં ફકત ચાર જણને જ આ સાધનદીક્ષા આપી હતી. તેમાં ત્રણ પુરુષો હતા અને એક સ્ત્રી હતી, એટલે એમ કહેવાય છે કે ફકત "સાડા ત્રણ" લોકોને જ આ સાધન પહેલીવાર ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ આપ્યું હતું. આ સિવાય જે સાધનદીક્ષા આપવામાં આવે છે તેમાં ફકત મંત્રદીક્ષા જ હોય છે. ગુરુ એમનાં શિષ્યોનાં કાનમાં મંત્ર ફૂંકીને શકિત-સંચાર કરે છે, તે દીક્ષા પધ્ધતિ તો સામાન્ય રીતે આ સમય પહેલા પણ અમલમાં હતી. પરંતુ તેને શ્વાસો-શ્વાસમાં પરોવીને જે રીતે શકિત-સંચાર કરવામાં આવ્યો તે રીતે સામાન્ય ગૃહસ્થ લોકોને દીક્ષા આપવામાં નહોતી આવતી. તે ફકત સાધુ-સંન્યાસીઓને જ આપવામાં આવતી હતી. શ્રી પરમહંસજીએ શ્રી વિજયકૃષ્ણને ઋષિ-મુનિઓથી ચાલી આવતી શકિત-સંચારિત "અજપા-જપ"ની સાધનદીક્ષા આપી હતી.

અહીં ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે કે આજ પહેલા લગભગ ૪૦૦ વર્ષ પહેલા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુજીએ પણ અહીં ગયાજીમાં જ માધવેન્દ્રપુરીજીના શિષ્ય શ્રી ઇશ્વરપુરીજી પાસેથી આ પધ્ધતિની દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી.

આ સાથે જ શ્રી વિજયકૃષ્ણની ગુરુપ્રાપ્તિ માટેની રઝળપાટનો અંત આવ્યો. હવે પછી આગળ શ્રી વિજયકૃષ્ણનો ઉલ્લેખ "ગોસ્વામીજી" તરીકે કરી રહ્યા છીએ. ગોસ્વામીજીની અવસ્થાઓ બદલાય છે એમ એમનું સંબોધન પણ આપણે નવી અવસ્થાના આધારે કરીશું.

ॐ ॐ ॐ

પ્રકરણઃ ૯

દીક્ષાપ્રાપ્તિ પછીની સાધના

દીક્ષાપ્રાપ્તિ પછીની અવસ્થાઃ આમ ગોસ્વામીજીના જીવનની ચિરવાંછિત્ મનોકામના પૂરી થઈ. આકરી તપસ્યા અને રઝળપાટ પછી ગુરુની વિધિસર પ્રાપ્તિ થઇ અને દિવ્ય ઘટનાક્રમમાં મંત્રદીક્ષા પણ મળી. એમનાં અંતરમાં પરમશાંતિ છવાઇ ગઇ. પરંતુ આ તો હજી નવા જીવનની, નવી યાત્રાની શરૂઆત માત્ર હતી. દીક્ષાકરણ પછી એમની કેવી અવસ્થા થઇ, તે હવે આપણે જોઇએ.

આ બાજુ મોડી સવાર સુધી ગોસ્વામીજીને આજુ-બાજુ ના જોતા બાબા રઘુવરદાસજીને ચિંતા થઇ આવી એટલે એમને શોધતા-શોધતા પહાડ ઉપર આવ્યા. ગોસ્વામીજીને એક શિલા ઉપર સમાધિસ્થ દશામાં પડેલા જોયા અને એમનાં અંગે-અંગમાંથી એક વિશેષ જ્યોતિ નીકળતી જોઇને આશ્ચર્ય પામી ગયા. તેમની સાથે આવેલા બ્રહ્મચારીની મદદથી તેઓ ગોસ્વામીજીને ઉઠાવીને નીચે આશ્રમમાં લઇ આવ્યા. બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં જ્યારે ગોસ્વામીજીના શરીરમાં ચેતનાનો સંચાર ના થયો એટલે બાબાજી પરિસ્થિતિ પામી ગયા અને એમનાં શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે એમને એક ગુફામાં લાવીને મૂકી દીધાં. એ પછી સતત એમની અંગત દેખરેખ કરવા લાગ્યા.

ગોસ્વામીજી થોડા-ઘણાં ભાનમાં આવતા પરંતુ પાછા ધ્યાનસમાધિમાં સરી પડતા. મોટેભાગે આખો દિવસ અને રાત લગભગ આવી દશામાં જ નીકળી જતો. બાબાજી રઘુવરદાસજી ગોસ્વામીજીની અંગત દેખભાળ રાખતા અને જેવું એમને સહેજ-સાજ ભાન આવે એવું એમનાં મોંઢામાં થોડુ-ઘણું ખાવા-પીવાનું મૂકી દેતાં. આ દરમિયાન ગોસ્વામીજી બાબાજીના આશ્રમ પરિસરની બહાર આવેલી એક અવાવરૂ ગુફામાં જ દિવસ-રાત પડી રહેતા. આ ગુફામાં એક ઝેરીલો સાપ પણ રહેતો હતો. તે ગોસ્વામીજીના શરીર પર ચઢી જતો, જેનું એમને કોઇ જ ભાન ના રહેતું. આમને આમ, આવી સમાધિદશામાં ગોસ્વામીજી સતત ૧૧ (અગિયાર) દિવસ સુધી રહ્યા.

અગિયાર દિવસ પછી જ્યારે ગોસ્વામીજીને ભાન આવ્યું ત્યારે વિહ્વળ થઇને પ્રથમ જ તેમણે પૂછયું; “ગુરુદેવ ક્યાં છે ? મને જણાવો !” બાબાજીએ

ગોસ્વામીજીની વ્યાકુળ દશા જોઇ એમને શાંત પાડયા અને પિતાજીની જેમ સ્નાન તથા ભોજન વગેરે કરાવ્યા. પરંતુ ગોસ્વામીજીનું મન ગુરુજીના વિરહમાં તડપવા લાગ્યું અને તેઓ ત્રણ-ચાર દિવસ સુધી પહાડ ઉપર જ ગુરુજીની શોધમાં આમથી તેમ ભટકતા રહ્યા. ગુરુજીના દર્શન કયાંય ના થતા ગોસ્વામીજીએ એક દિવસ બ્રહ્મયોનિ પર્વત પરથી પડતું મૂકીને આત્મહત્યા કરવાનો સંકલ્પ કરી લીધો. જ્યારે પર્વત પરથી પડતું મૂકવા ગયા એ જ સમયે ગુરુજી પ્રકટ થયા અને ગોસ્વામીજીનો હાથ પકડીને બચાવી લીધાં.

ગુરુજીએ કહ્યું; "ગભરાવાની જરૂર નથી, યથાસમયે બધું પ્રાપ્ત થશે. હમણાં તો સાધન-ભકિત કરતા રહો."

ગોસ્વામીજીએ ગુરુજીના ચરણોમાં પડીને રડતા-રડતા કહ્યું; "મને પણ આપની સાથે લઇ જાઓ, હું હવે આપના સિવાય રહી શકું એમ નથી. મારે પાછા સંસારમાં નથી જવું, હું આપની સાથે રહીને આપની સેવા કરીશ."

ગુરુજીએ ગોસ્વામીજીની વાતો સાંભળીને હસીને કહ્યું; "હું તને મારી સાથે કેવી રીતે લઇ જઉં ?તારાથી આ શરીરે તો ત્યાં અવાય નહીં. એ માટે વિશેષ શરીરની જરૂર પડે."

ગોસ્વામીજીએ પૂછયું: "તો આપ કયાં રહો છો ?"

ગુરુજી: **"હું "માનસ સરોવર" ઉપર રહું છું. તારી વ્યાકુળતા જોઇને તને દીક્ષા આપવા આવ્યો હતો."**

ગોસ્વામીજી: "માનસરોવર ? એટલે કે આપ તિબેટ પરથી આવો છો ? ત્યાં તો બહુ ઠંડી હોય છે, પરંતુ સાધુઓ અને યાત્રીઓ તો ત્યાં આવ-જા કરે છે. તો આપ ત્યાંથી અહીં કેવી રીતે આવ્યા ?"

ગુરુજી: "ના, એ માન સરોવર તિબેટમાં આવેલું છે, તે નહીં. હું **"માનસ સરોવર"** થી અહીં આવ્યો છું. એ હિમાલયની ઉપરના દુર્ગમ પ્રદેશમાં આવેલું છે. ત્યાં જવા માટે તો વિશેષ સૂક્ષ્મ શરીર પ્રાપ્ત કરવું પડે, આ સ્થૂળ શરીરથી ત્યાં યાત્રા ના થઈ શકે. એવું શરીર યોગ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઇ શકે. હું મારા સ્થૂળ શરીરથી નહીં પણ સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા અહીં આવ્યો છું."

ગોસ્વામીજી: "આપ આટલા જલ્દી માનસ સરોવરથી અહીં કેવી રીતે આવી પહોંચ્યા ?"

ગુરુજી; "યોગી લોકો આવું કરી શકે છે. યોગી લોકો શરીરના સ્થૂળ પંચભૂતને સમષ્ટિ પંચમહાભૂતોમાં મેળવી દઈને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકે છે. પછી એમની ઈચ્છાશકિત દ્વારા પંચમહાભૂતોમાંથી સ્થૂળ પંચભૂતનું આકર્ષણ કરીને પાછું શરીર ધારણ કરી લે છે. યોગીઓ આવું બધું કરી શકે છે. તું મારું જે આ સ્થૂળ શરીર જૂએ છે તે પણ આવું જ છે."

પરમહંસજીનો પરિચય: આ પછી ગોસ્વામીજીએ એમનાં ગુરુજીનો પરિચય પૂછયો એટલે ગુરુજીએ એમનો પરિચય આપ્યો કે તેમનું નામ સ્વામી બ્રહ્માનંદ પરમહંસ છે. પંજાબના એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં તેઓ જન્મ્યા હતા. તેઓ શરૂઆતમાં સ્વાતંત્ર્ય સેનાની હતા. ઈ.સ. ૧૮૫૭માં સેનામાં વિગ્રહ થયો તે સમયે, તેમને વૈરાગ્ય થઈ આવવાના કારણે, ગુરુનાનકના ઉદાસી સંપ્રદાયની દીક્ષા લઈને સાધના કરવા માંડી. પછીથી તેમણે વૈદિક ધર્મની દીક્ષા લઈને સંન્યાસ ધારણ કર્યો હતો. અંતે વૈદિક સાધના-પધ્ધતિ દ્વારા સિધ્ધિઓ પામ્યા. અને અત્યારે તેઓ હિમાલયના કૈલાશ પર્વતની આસપાસ આવેલા માનસ સરોવરમાં યોગસિધ્ધ સૂક્ષ્મશરીર ધારણ કરીને પરમહંસ અવસ્થામાં રહે છે. તેઓ અત્યંત જિજ્ઞાસુ અને ધર્મપિપાસુ વ્યકિતઓને ધર્મમાર્ગે મદદ કરવા માટે જ પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ વખતે પણ તેઓ ગોસ્વામીજીની અતિ વ્યાકુળ દશા જોઈને તેમને દીક્ષા આપવા માટે સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા આકાશગંગા પહાડ પર પધાર્યા હતા.

આ પછી પરમહંસજીએ કહ્યું કે; "તમે મારી સાથે કયારેય નહીં રહી શકો. તમારામાં મેં શકિતસંચાર કર્યો છે, તેનું તમારે ત્રિતાપગ્રસ્ત લોકોમાં વિતરણ કરવાનું છે. ફકત ભાષણ કે ઉપદેશ આપીને લોકોનું ભલું નથી કરી શકાતું, લોકોને દીક્ષા આપીને ધર્મલાભ કરાવવાનો છે. "

ગોસ્વામીજીએ કહ્યું; "હું આ બધું હવે નહીં કરું, મને આપ પાછો સંસારની માયાજાળમાં કેમ ફસાવો છો ? આ કામ આપ પોતે જ કેમ નથી કરી લેતાં ?"

પરમહંસજીએ કહ્યું; "આ કામ અમારું નથી. આ કામ તમે જ કરી શકો છો. એક તો તમે પોતે આચાર્ય છો અને બીજું તમે અદ્વૈતકુળના આચાર્ય સંતાન છો. આ કામ તમારે જ કરવાનું છે. વત્સ્ ! તમે કેટલાક લોકોએ ભેગા મળીને એક મકાનને ઉજાડી નાખ્યું છે. તમારામાંથી મને એક પણ એવો નથી

જોવાતો જે આ મકાનને પાછું સજાવીને એનાં પર છાપરું નાખે. તમે લોકોએ જે રીતે એ ઘરને ઉજાડી નાખ્યું છે તે જ રીતે પાછું સજાવવાની ગોઠવણ કરો, નહીં તો પછી ઈશ્વર પાસે મોટા ગુન્હેગાર સાબિત થશો."

પરમહંસજીએ જે સંદર્ભમાં આ વાત કહી હતી તે ગોસ્વામીજી તરત સમજી ગયા. આ વાત એ હતી કે બ્રાહ્મસમાજમાં બુધ્ધિશાળી લોકોએ ભેગા મળીને હિન્દુધર્મના પાયાના સિધ્ધાંતો, જેવા કે પ્રેમભકિત, મૂર્તિપૂજા, સગુણ ઉપાસના, વગેરેને કુરિવાજ ગણીને એની વિરુધ્ધ બહુ મોટો પ્રચાર કર્યો હતો. એની સામે વૈદિક સનાતન ધર્મની ફકત નિર્ગુણ ઉપાસનાને મહત્ત્વ આપીને એનો જ પ્રચાર કર્યો હતો. પરમહંસજીના કહેવા પ્રમાણે ગોસ્વામીજીએ ફરીથી બ્રાહ્મસમાજમાં કેટલોક સમય રહીને સનાતન ધર્મના આ અંગોને પ્રસ્થાપિત કરવાના હતા. ગોસ્વામીજીએ આ વાત સ્વીકારીને ગુરુજીની આજ્ઞા માની લીધી અને એમની સાથે જવાની જીદ છોડીને આકાશગંગા પહાડ પર જ સાધના કરવાનું માન્ય રાખ્યું. જતા પહેલા પરમહંસજીએ કહ્યું કે; "તમે સાધન-ભજન કરતા રહો, સમય ઉપર તમને સિધ્ધિલાભ થશે, તમારી બધી મનોકામના પૂરી થશે. તમે ઇચ્છા કરશો ત્યારે મને જોઇ શકશો." આટલું કહીને પરમહંસજી અંતર્ધાન થઇ ગયા.

સાધના દરમિયાનના અનુભવો: એ પછી આશરે ૬ મહિના જેટલો સમય ગોસ્વામીજીએ આકાશગંગા તથા વિન્ધ્યાચલના પર્વતો ઉપર સાધના કરીને પસાર કર્યો. તેઓ ગુરુજીએ બતાવેલી પધ્ધતિ પ્રમાણે પ્રાણાયામ યુકત નામ-જપ કરતા. શરૂઆતમાં આ નામ-જપ કરવાનું એટલું શુષ્ક લાગતું કે તેમનું મન કંટાળી જતું. શ્વાસો-શ્વાસમાં નામ-જપ કરવાનો હતો, પણ તે કેમે કરીને લયમાં નહોતો ચાલતો. શ્વાસો-શ્વાસમાં નામ-જપ મંત્રની પરોવણી કરવાની હતી, મંત્રને મણકાંની માળાની જેમ ગણવાના નહોતા. શરૂઆતમાં આ કામ સમજાય એટલું સહેલું નહોતું, ધીમે-ધીમે ખબર પડી કે આ કામ બહુ જ મુશ્કેલ છે અને કેમે કરતાં ધીરજ રહે તેવું નથી.

ગોસ્વામીજી નામ-જપ કરતા અનેક વાર કંટાળી જતા અને મનોમન ગુરુજીને ફરિયાદ કરતા. એક વખત ગુરુજીએ પ્રકટ થઇને ગોસ્વામીજીની ફરિયાદ સાંભળીને કહ્યું; "નામ-જપમાં કંટાળો આવે તો ભલે આવે, ફકત અમારી વિનંતી સમજીને નામ-જપ ચાલુ રાખ."

ગોસ્વામીજીએ મને-કમને નામ-જપ ચાલુ રાખ્યા અને ધીમે-ધીમે નામ-જપમાં એમની રુચિ વધવા લાગી. શરૂઆતમાં તેઓ આકાશગંગા પહાડ પર રહીને સાધના કરતા. વચ્ચે-વચ્ચે તેઓ ગયા પ્રદેશમાં વસેલા સંતો તથા આજુ-બાજુમાં આવેલા તીર્થધામોની મુલાકાતે જતા. ખાસ કરીને ગયામાં વહેતી ફાલ્ગુ નદીના સામે કાંઠે આવેલા બ્રહ્મયોનિ પહાડ પર બિરાજતા શ્રી ગંભીરનાથ બાબાજીની મુલાકાતે વધુ જતા. અગાઉ ગોસ્વામીજીએ આ જ પહાડ ઉપર અન્ય ચાર મહાત્માઓ સાથે એમનાં દર્શન કર્યા હતા, ત્યારથી તેઓ ગંભીરનાથ બાબાજીથી પ્રભાવિત થયેલા હતા. ગંભીરનાથજી ગોરખપંથી સાધુ હતા અને ઘણાં વર્ષો સુધી જંગલોમાં તથા નર્મદા તટ પર રહીને કઠિન સાધના કરીને એમણે સિધ્ધિઓ મેળવી હતી. પરંતુ હવે તેઓ મધુરભાવમાં રહેતા હતા. ગોસ્વામીજી એમનાં વિશે પાછળથી તેમનાં શિષ્યોને કહેતા કે; "બાબા ગંભીરનાથજી જેવા મહાત્માઓ અત્યારે ફકત હિમાલયમાં રહે છે, તે સિવાય બીજા પ્રદેશમાં એમનાં જેવા સિધ્ધ મહાત્મા કોઇ નથી. પળવારમાં ઉત્ત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાની ક્ષમતા તેમનામાં છે. ઐશ્વર્યભાવની સાધના કર્યા પછી હવે તેઓ માધુર્ય ભાવમાં રહે છે.(પ્રેમભકિતના ભાવમાં)

ગોસ્વામીજી એકવાર ફાલ્ગુ નદીની સામે પાર આવેલા "રામગયા" ગામમાં જઇ પહોંચ્યા. કહેવાય છે કે ત્રેતાયુગમાં ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીએ આ સ્થળે તેમનાં પિતૃઓનું શ્રાધ્ધ-તર્પણ કર્યુ હતું, તેનાં ઉપરથી આ પ્રદેશ "રામગયા" તરીકે ઓળખાય છે. ગોસ્વામીજી રામગયામાં આવેલા નૃસિંહદેવના મંદિરમાં ગયા, અને મંદિરમાં આવતા જ તેમને તેમનાં ગયા જન્મની સ્મૃતિ થઇ આવી. પૂર્વજન્મમાં સંન્યાસ લઇને તેઓ આ મંદિરમાં આવીને રોકાયા હતા, ત્યારે તેમની સાથે ત્રણ સાધુઓ રહેતા હતા. મંદિરની ઉત્તર દીશામાં આવેલા એક વડના ઝાડ નીચે બેસીને તેઓ ધ્યાન કરતા હતા. વડની એક ડાળી પર તેમણે "ૐ રામ" શબ્દ કોતરી રાખ્યો હતો. આ બધું તેમનાં મનના ઉંડા સ્મૃતિપટમાંથી બહાર આવી ગયું. તેઓ વૃક્ષ પર ચઢીને ડાળી પર કોતરેલા શબ્દો શોધવા લાગ્યા. થોડી મથામણ કર્યા પછી એમને ડાળી પર "ૐ રામ" કોતરેલું નજરે પડયું એટલે એકદમ ખુશ થઇ ગયા. ઝાડ અને ડાળીઓ મોટી થઇને ફેલાઇ ગઇ હોવાથી શબ્દ પણ ફેલાઇને મોટા અને ઝાંખા થઇ ગયેલા હતા. સામાન્ય રીતે બીજું કોઇ આ શબ્દો શોધી પણ ના શકે કે આ વાતને સમજી પણ ના શકે.

નામાગ્નિમાં પ્રવેશ: ગોસ્વામીજી ગયામાં જ લાંબો સમય રહીને સાધના કરતા હતા. એ પછી સાધના કરતા-કરતા એક વિશેષ અવસ્થાની શરૂઆત થઈ. આ વિશે ગોસ્વામીજીએ એમનાં શિષ્યોને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે: નામ-જપ કરતા-કરતા તેમનાં શરીરમાં એક પ્રકારની **"જલન"** એટલે કે અગ્નિ ઉત્પન્ન થવા લાગી. આ "જલન" એટલી તીવ્ર બની ગઈ કે તેમનાં શરીરના રસો બળીને શુષ્ક થઈ ગયા. એમનાંથી આ બળતરા સહન ના થઈ એવા સંજોગોમાં તેઓ બે વાર આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થઈ ગયા. તરત જ પરમહંસજીએ આવીને એમનું રક્ષણ કર્યું અને શાંત કર્યા. એમણે ગોસ્વામીજીને સમજાવ્યું કે અનેક જન્મોના સંચિત કર્મોને બાળવા માટે આવી "જલન" પેદા થાય છે. આ અગ્નિની બળતરા અને પીડા સહન કર્યા પછી જ મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. જેનામાં આવી જ્વાળા પ્રગટે તે વ્યકિત પછી કદી ધર્મના પરદા નીચે કપટ આચરણ કરી નથી શકતો. જ્વાળા શાંત થાય તે માટે બધી જાતના પ્રયોગો કરવા પડે છે, અને એનાં વિના જ્વાળા શાંત પણ નથી થતી.

પરમહંસજીની આજ્ઞાથી ગોસ્વામીજીએ નામ-જપ સાધના ચાલુ રાખી, પરંતુ એમનાંથી આ જ્વાળાનો તાપ સહન નહોતો થતો એટલે કંટાળીને ઘણી વાર સાધના છોડી પણ દેતાં. ગોસ્વામીજી આવું કરે ત્યારે પરમહંસજી જરૂર પ્રગટ થાય અને હૈયાધારણ આપીને, સમજાવીને, સાધના ચાલુ રાખવા માટે કહે. સામે ગોસ્વામીજી પણ બહુ બધી દલીલો કરીને એમનાં મનની કંટાળાજનક અને શુષ્ક પરિસ્થિતિ વિશે ફરિયાદ કરે. પરમહંસજી કહેતા કે; "અધીરા ના થાઓ, સ્થિરભાવે થોડા દિવસ સાધન ચાલુ રાખો. આ અવસ્થા હવે રહેવાની નથી, જતી જ રહેશે." પણ ગોસ્વામીજીને કોઈ રીતે વિશ્વાસ ના બેસે. છેવટે પરમહંસજીએ ગોસ્વામીજીને હિમાચલ પ્રદેશમાં આવેલા જ્વાલામુખી પ્રદેશમાં જઈને સાધના કરવા કહ્યું; કે ત્યાં જવાથી આ યાતનાનો અંત આવશે. એટલે ગુરુની આજ્ઞા માનીને તેઓ જ્વાલામુખી જતા રહ્યા. અહીં આવીને સાધના કરતા-કરતા કેટલાક સમય માટે તો "જલન" એકદમ તીવ્ર બની ગઈ, પણ છેવટે બિલકુલ શાંત થઈ ગઈ. એ પછી જ એમનાં પ્રાણોમાં રસ આવવા લાગ્યો અને નામ-જપમાં આનંદની પ્રાપ્તિ થવા લાગી. એ પછી તેઓ એક વાર કલકત્તા અને ઢાકા જઈને પાછા આવી ગયા.

ગોસ્વામીજીએ એમની આ પીડાભરી અવસ્થા વિશે પાછળથી

શિષ્યોને વિગતવાર સમજાવ્યું હતું કે; શાસ્ત્રોમાં આવી જલન પેદા થવાની દશાને **"પંચતપા"** કહે છે. કેટલાક સાધુઓ અગ્નિ કે ધૂણી પ્રગટાવીને, કે સૂર્યના આકરા તડકામાં બેસીને બહારની બાજુએથી શરીરને બાળીને, આવી જલનને સહન કરે છે. આને **"બાહ્ય પંચાગ્નિ"** કહે છે. પરંતુ આવા બાહ્ય અગ્નિથી આંતરિક "કામવાસના" અને અન્ય રીપુઓ બળી નથી જતા. વાસનાની આત્યંતિક નિવૃત્તિ માટે નામ-જપ દ્વારા શરીરની અંદર જ આ પ્રકારનો અગ્નિ પેદા કરવો પડે છે. એકવાર તીવ્ર જલન દ્વારા અગ્નિ પેદા થાય ત્યાર પછી સંસાર પ્રત્યેની બધી આસક્તિ બળી જાય અને અનાસક્ત દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આ અગ્નિને શાસ્ત્રોમાં **"નામાગ્નિ"** કહે છે, જેનાં દ્વારા **"વાસના નિવૃત્તિ"** કર્યા પછી **"તન્મય ભાવાવસ્થા "** પ્રાપ્ત થાય છે.

"તન્મય ભાવાવસ્થા" આવે પછી સાધકની દૃષ્ટિ ઈશ્વર તરફ વળી જાય છે, તે પછી બીજા કોઈ વિષય-વસ્તુ પર એની દૃષ્ટિ જતી નથી. એટલું જ નહીં, સાધકની બધી ચિંતાઓ અને ભય પણ નાશ પામે છે. હૃદયમાં **"ઈશ્વર પ્રાપ્તિ"**ની એક ઈચ્છા જ રહે છે અને એ પણ પૂર્ણ થાય છે. સંસારમાં રહેવા છતાં સાધક સંસારનો નથી રહેતો, તેને અનાસકત દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આમ એક વાર "તન્મય દશા" પ્રાપ્ત થાય, કોઈ પણ ભાવમાં તન્મયતા આવે, પછી જ તે વિષય-વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાંસારિક વિષયોમાં પણ આવી તન્મયતા આવે તો તેનાથી મદદ મળી શકે. પરંતુ **"ઈશ્વર પ્રાપ્તિ"** માટેની **"તન્મયતા"** માટે તો ગુરુ ઉપરનો **"વિશ્વાસ અને શ્રધ્ધા"** જ કામ આવે છે, એની જ જરૂર પડે છે.

અષ્ટસિધ્ધિઓ વિશે: જ્વાળામુખીથી પાછા ગયા આવીને તેઓ ફરીથી નામ-જપ સાધનામાં ડૂબી ગયા. એ દરમિયાન એક દિવસ ગુરુજી પ્રકટ થયા ત્યારે ગોસ્વામીજીએ એમને પૂછયું કે; "શાસ્ત્રોમાં જે અષ્ટસિધ્ધિઓનો ઉલ્લેખ છે તે શું સાચી વાત છે ? આજના સમયમાં આવી સિધ્ધિઓ કોઈ સાધકને પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરી ?"

પરમહંસજીએ કહ્યું; "શાસ્ત્રોમાં જે કંઈ લખ્યું છે તે બધું જ સત્ય છે. તપસ્યા દ્વારા જ સાધકને બધી શકિતઓ પ્રાપ્ત થાય છે."

ગોસ્વામીજી: "મને તો વિશ્વાસ નથી થતો."

પરમહંસજી; "તારી આંખો સમક્ષ જોઈને તો વિશ્વાસ આવશે ને ?

તારે જોવું હોય તો ચાલ મારી સાથે." આમ કહીને પરમહંસજી ગોસ્વામીજીને એક પહાડ ઉપર લઇ ગયા. ત્યાં એક-પછી એક એમ આઠ મહાસિધ્ધિઓના પ્રયોગો પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યા. પરમહંસજી વાયુ કરતા પણ હલકા બનીને પક્ષીની જેમ આકાશમાં ઉડવા લાગ્યા. તે પછી પહાડના એક છેડે પ્રવેશીને તેની આરપાર બીજી બાજુ નીકળી ગયા. તે પછી પરમહંસજીએ એક યુવાનનો મૃતદેહ નીચેની બાજુએ નદીમાં વહેતો જોયો એટલે એનાં શબને લાવીને પહાડ પર મૂક્યું. થોડીવારમાં પોતાના શરીરમાંથી નીકળીને પેલા યુવાન શબમાં પ્રવેશી ગયા અને યુવાન એની જાતે બેઠો થઇ ગયો. એ યુવાનના શરીરમાંથી ગુરુજી હસતા-હસતા બોલ્યા; "હવે તને વિશ્વાસ આવ્યો કે નહીં ?"

ગોસ્વામીજી આશ્ચર્યચકિત્ થઇને એમનાં ગુરુજીના ચમત્કારો જોઇ રહ્યા હતા, એકાએક એ યુવાનના મોંઢેથી આ પ્રશ્ન સાંભળીને અવાચક થઇ ગયા. ગોસ્વામીજી બોલ્યા;"હવે અવિશ્વાસ કરવા માટે શું બાકી રહ્યું ? આપે જે કાંઈ બતાવ્યું એ જોયા પછી કોઇ શંકા બાકી રહે ખરી ? આપની સિધ્ધિઓ ખરેખર અદ્‌ભુત છે !"

પરમહંસજી બોલ્યા; "સાધન કરતો રહે, તને પણ આવી સિધ્ધિઓ આવીને મળશે જ !" ત્યારબાદ પરમહંસજી અંતર્ધાન થઇ ગયા.

પરમહંસજીએ જે અષ્ટસિધ્ધિઓનું ઉદાહરણ ગોસ્વામીજી સમક્ષ પ્રગટ કર્યું હતું તે આ પ્રમાણે છે;

અણિમાઃ વિશાળ હોવા છતાં પરમાણું જેટલા સૂક્ષ્મ બની જવું.

લઘિમાઃ વજનદાર હોવા છતાં રૂ જેવા હલકા બની જવું.

મહિમાઃ અત્યંત નાના હોવા છતાં પહાડ જેવા મોટા બની જવું.

પ્રાપ્તિઃ ઇચ્છા કરવાથી જ દૂરના પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવો.

પ્રકામ્યઃ સંકલ્પ માત્રથી વિષય-વસ્તુને સિધ્ધ કરવા.

વશિત્ત્વઃ પ્રાણીમાત્રને પોતાને વશ કરવા.

ઈશિત્ત્વઃ સૃષ્ટિનું સર્જન, વિસર્જન કરવાની શકિત મેળવવી.

યત્રકામાવસાયિત્ત્વઃ સત્યસંકલ્પ, કાયાકલ્પ, વગેરે જેવા ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા.....

સંન્યાસદીક્ષાઃ ગોસ્વામીજી પૂરા મન-લગનથી પાછા નામ-જપ સાધના કરવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીએ સાધનદીક્ષા પ્રાપ્ત કરી તે સમયે તરત જ ગુરુજી પાસે સંન્યાસ ધારણ કરવાની ઇચ્છા કહી હતી. ત્યારે પરમહંસજીએ કહ્યું હતું કે; હમણા નહીં, યોગ્ય સમયે તારે સંન્યાસ ધારણ કરવાનો છે. એનાં થોડા દિવસ પછી પરમહંસજીએ પ્રકટ થઈને ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે; "તમારે હવે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો છે. આ માટે તમારે કાશી જવાનું છે. ત્યાં તમને "હરિહરાનંદ સરસ્વતી" કરીને એક સંન્યાસી મળશે, તે તમને સંન્યાસ-દીક્ષા આપશે. તેમની પાસે અગાઉ કરેલી તમારી બધી ભૂલો વિશે ખુલ્લા દીલે કબૂલાત કરજો. તમે બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાઈને જે રીતે જનોઈનો ત્યાગ કર્યો હતો, કે દરેક પ્રકારના લોકો સાથે હળી-મળીને જેનાં-તેનાં હાથનું ભોજન કરી લેતા હતા, તે વિશે કશું જ છૂપાવતા નહીં. તમારી વાતો સાંભળીને સ્વામી તમને જેમ કરવાનું કહે તેમ કોઈ જાતનો વિચાર કર્યા વિના તરત જ કરજો, એનાં દ્વારા તમારું કલ્યાણ થશે."

ગોસ્વામીજી એ જ દિવસે ગયાથી નીકળીને પગપાળા યાત્રા કરતા-કરતા વારાણસી પહોંચ્યા. ત્યાં હરિહરાનંદજી એમની રાહ જ જોતા હતા. એમની સમક્ષ ગોસ્વામીજીએ પરમહંસજીની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાની પાછલી બધી ભૂલો કબૂલ કરી અને સ્વામીજી પાસે સંન્યાસદીક્ષા માટે વિનંતી કરી.

સ્વામી હરિહરાનંદજી બોલ્યા; "તમને સંન્યાસ આપવા માટે જ હું વારાણસી આવ્યો છું. તમારું અંતઃકરણ બહુ જ પવિત્ર છે અને તમે હ્રદયથી નિર્મળ વ્યક્તિ છો, એટલે તમારે વધુ કાંઇ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ શાસ્ત્રોની મર્યાદા પાળવી જરૂરી છે. એટલે પહેલા તમારે પ્રાયશ્ચિત કરીને અગાઉ ત્યાગી દીધેલી જનોઇ ફરીથી ધારણ કરવી પડશે. હું તો શાસ્ત્રોનો દાસ છું અને શાસ્ત્ર મર્યાદા પાળવા બંધાયેલો છું એટલે આ પ્રમાણે કરવા માટે તમને આગ્રહ કરું છું. તમે મારી પાસે આવ્યા છો એટલે હું તમારા માટે જે મંગલકારી છે એ જ રસ્તો બતાવીશ. સંન્યાસ લીધાં પછી સાધકે શિખા-સૂત્રનો (માથા પરની ચોટલી અને જનોઇનો) ત્યાગ કરવાનો હોય છે, જો તમે શિખા-સૂત્ર ધારણ જ ના કરતા હોવ તો શેનો ત્યાગ કરશો ? એટલે પહેલા તમારે ૩ દિવસનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું છે, ૩ દિવસ ઉપવાસ કરવાના છે, ત્યાર પછી વિધિસર જનોઇ ધારણ કરવાની છે. તે પછી હું તમને સંન્યાસદીક્ષા આપીશ."

ગોસ્વામીજીએ સ્વામીજીની વાત તરત સ્વીકારી લીધી અને ૩ દિવસનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું. જેમાં તેમનાં બાર વર્ષના બ્રહ્મચર્ય વ્રત જેટલી તપસ્યા પણ પૂરી થઇ ગઇ. એ પછી સ્વામીજીએ ગોસ્વામીજીને ગંગા-સ્નાન કરાવીને જનોઇ ધારણ કરાવી. ત્યાર પછી વિરજા હોમ કરાવ્યો અને ફરીથી શિખા-સૂત્રનો ત્યાગ કરાવીને વિધિપૂર્વક સંન્યાસ-દીક્ષા આપી. સંન્યાસ પછી ગોસ્વામીજીનું નામ "**સ્વામી અચ્યૂતાનંદ**" રાખવામાં આવ્યું. (પરંતુ ગોસ્વામીજી એમનાં અગાઉના સામાન્ય નામ "**વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી**"ના નામે જ વધુ પ્રખ્યાત થયા. લોકો તેમને "**ગોસ્વામીજી કે ગોંસાઇજી**" તરીકે જ સંબોધન કરતા.) સંન્યાસ લીધાં પછી ગોસ્વામીજી પાછા ગયા આવીને સાધના કરવા લાગ્યા.

યોગપ્રવેશ: આ રીતે વિવિધ અવસ્થાઓ અને દશાઓમાંથી વિકાસ પામતા, નામ-જપની સાધના કરતા, ગોસ્વામીજી છ મહિના ઉપર ગયાજી ખાતે રહ્યા. તેઓ હવે એક-પછી-એક અનેક ઉચ્ચતર અવસ્થાઓમાં આરૂઢ થઇ રહ્યા હતા. તેમણે જ્યારે "યોગ"ની ઉચ્ચતર અવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તો તેમને તે વિશે કોઇ જાણકારી નહોતી કે કોઇ સભાનતા પણ નહોતી. તેઓ યોગની એવી દશામાં હતા ત્યારે તેમને એ પણ ભાન નહોતું કે તેઓ જાગે છે કે ઉંઘે છે ! અનેક વાર તેમણે તેમનાં શરીરમાં કાંટાં ભોંકીને ખાતરી કરી હતી કે તેઓ કોઇ સ્વપ્નાવસ્થામાં છે કે જાગૃત દશામાં !

આ દરમિયાન એક વાર તેઓ ફરતા-ફરતા બિહારના દરભંગા નગરમાં આવેલા હતા. ત્યાં તેમનાં ગુરુદેવ શ્રી પરમહંસજીના દર્શન થયા. તે સમયે ગોસ્વામીજીએ એમની સાધના દરમિયાનના અનુભવો અને શંકાઓ વિશે ગુરુજીને પૂછયું કે આ બધું શું છે ? ત્યારે ગુરુજીએ એમની શંકાનું સમાધાન કરવાની જગ્યાએ એમને એમ કહ્યું કે; "દરભંગાની એક પુસ્તકની દુકાનમાંથી "**હઠયોગ પ્રદીપિકા**" અને "**વિચાર સાગર**" નામના બે પુસ્તકો લાવીને વાંચી લે. દુકાનદાર એનાં પાંચ રૂપિયા લેશે. અત્યારે એ દુકાનમાં આ પુસ્તકોની ફકત એક-એક નકલ જ પડેલી છે."

ગોસ્વામીજી ગુરુજીની આજ્ઞા માનીને એમણે બતાવેલ સરનામે આવેલી એ દુકાનમાં ગયા અને બે પુસ્તકોની માંગણી કરી. એ સમયે દુકાનમાં ખરેખર એ બન્ને પુસ્તકોની છેલ્લી એક-એક નકલ જ બચી હતી અને એમની કિંમત બરાબર પાંચ રૂપિયા જ હતી. એ પછી ગોસ્વામીજીએ બન્ને પુસ્તક

લાવીને ઝડપથી વાંચી લીધાં. આ પુસ્તકોમાં લખ્યા પ્રમાણે એમને "યોગ"ની વિવિધ અવસ્થાઓના અનુભવ ક્રમે-ક્રમે નામ-જપ દ્વારા જ સંપૂર્ણ રીતે થઇ ગયા હતા. પુસ્તકો વાંચીને એમની શંકાઓનું સમાધાન થઇ ગયું. એ પછી જ્યારે ગુરુજીના દર્શન થયા ત્યારે એમણે ગુરુજીને કહ્યું; "આપે મને પહેલાથી કેમ ના જણાવ્યું ? મેં આ પુસ્તકો વાંચી લીધાં હોત તો મને મારા અનુભવો ઉપર શંકા ના થઇ હોત ને !"

પરમહંસજી બોલ્યા: "તું એવા કટ્ટર સ્વભાવનો છે કે, જો તને આ પુસ્તકો પહેલેથી વાંચવા કહ્યું હોત તો તને એમ વિચાર આવતો કે આ તો મારા વાંચનને કારણે આવો કાલ્પનિક અનુભવ થઇ રહ્યો છે. તેં આ અનુભવોને તારા મનનો વિકાર માની લીધાં હોત. પરંતુ યોગની પરમ અવસ્થાના અનુભવો સાધક સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થતા જ હોય છે, એ કોઇ કલ્પના નથી હોતી. હું પણ તને કહી રહ્યો છું કે આ તારા મનનો વિકાર કે બિમારી નથી, આ બધી યોગની અવસ્થાઓ છે." આમ પરમહંસજી ગોસ્વામીજીના મનનું સમાધાન કરીને અંતર્ધાન થઇ ગયા અને ગોસ્વામીજી પાછા ગયા આવ્યા.

પાછા સંસારમાં જવા માટે આજ્ઞા: આ બાજુ ગયામાં રહેતા ગોસ્વામીજીના કેટલા બ્રાહ્મસમાજી મિત્રો ગોસ્વામીજીની દરેક ગતિવિધિ પર નજર રાખતા હતા. તે લોકોએ જોયું કે હવે ગોસ્વામીજીને તીવ્ર વૈરાગ્ય થઇ આવ્યો છે અને તેઓ સંસાર છોડી દેશે એટલે બહુ ચિંતામાં પડી ગયા. તે લોકોએ કલકત્તામાં રહેતા માં યોગમાયા દેવીને કહેવડાવ્યું કે; ગોસ્વામીજીએ તો ભગવા કપડાં પહેરી લીધાં છે અને સંસારનો ત્યાગ કરી દીધો છે. તમે તમારું અને કુટુંબનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હોવ તો જલ્દીથી અહીં આવીને ગોસ્વામીજીને પાછા લઇ જાઓ. જરા પણ મોડું કરશો તો એમનાંથી હાથ ધોઇ બેસશો. આ સમાચાર મળતા જ માં યોગમાયા દેવી ગયા આવી પહોંચ્યા.

ગોસ્વામીજી હવે પહેલા જેવા સાધુ કે બ્રાહ્મસમાજી નહોતા રહ્યા. નામ-જપ સાધના કરીને તેઓ યોગની ઉચ્ચતમ અવસ્થા પાર કરી ગયા હતા અને સિધ્ધાવસ્થાની નજીક પહોંચી ગયા હતા. પરંતુ સિધ્ધિ મેળવવી એ એમનાં જીવનનું લક્ષ્ય નહોતું. ગોસ્વામીજીએ હજી અનેક ઉચ્ચ દશાઓમાં પ્રવેશ કરવાનો બાકી હતો. એમણે જે કામો માટે આ જન્મ ધારણ કર્યો હતો, એ મહાન કામો કરવાની તો હજી શરૂઆત પણ નહોતી થઇ. યોગ અને

સિધ્ધિઓને પાર જઈને "પ્રેમભકિત" અને "પરાભકિત"માં પ્રવેશ કરવાનો હતો. ધરતી પરના હજારો જીવોને શરણે લેવાના હતા અને ચૈતન્ય મહાપ્રભુ દ્વારા પ્રેરિત ભકિતમાર્ગનો પ્રચાર કરી એક નવા યુગનો આરંભ કરવાનો હતો. પરંતુ સંન્યાસ લીધાં પછી યોગની ઉચ્ચતમ અવસ્થાઓમાં પ્રવેશીને ગોસ્વામીજીને સંસાર પ્રત્યે પરમ વૈરાગ્ય પેદા થયો. ગોસ્વામીજી હવે સમાજમાં પાછા ફરવા માંગતા ન હતા. પરિવ્રાજકની જેમ ભ્રમણ કરીને બાકીનું જીવન પસાર કરી દેવા ઈચ્છતા હતા. પરંતુ શ્યામસુંદરજીએ ગુરુ પરમહંસજીને નિમિત્ત બનાવીને એમનાં નવા જીવનનો ખેલ પાડવાની શરૂઆત કરી દીધી.

એક દિવસ પરમહંસજીએ ગયામાં પ્રકટ થઈને ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે; "હવે તમે સંસારમાં પાછા ફરો. તમે એક કુટુંબી છો, તમારે પત્ની અને નાના-નાના બાળકો છે, તમારા વિધવા સાસુની જવાબદારી પણ તમારા માથે છે. સમાજમાં રહીને પણ તમે આ રીતે સાધના કરી શકશો, સંસાર તમારા માર્ગમાં વચ્ચે નહીં આવે. તમારો માર્ગ સંસારનો ત્યાગ કરીને પરિવ્રાજક બનવાનો નથી. એક દિવસ સાપ જેમ કાંચળીનો ત્યાગ કરે તેમ આ સંસાર પણ છૂટી જશે. કુટુંબ અને સમાજની વચ્ચે રહેવાથી તમારું જરા પણ નુકસાન નહીં થાય, પરંતુ તેમ નહીં કરવાથી ફાયદો થવાને બદલે બહુ નુકસાન થશે." પરમહંસજીએ ગોસ્વામીજીને પાછા કલકત્તા જઈને પહેલાની જેમ બ્રાહ્મસમાજમાં જ રહેવાની આજ્ઞા આપી. થોડો સમય બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને બાકી રહેલા કર્મો પૂરા કરવા અને સાથે-સાથે હિન્દુ ધર્મને થયેલા નુકસાનને ભરપાઈ કરવાનું કહ્યું. એ પછી બ્રાહ્મસમાજ એની જાતે જ છૂટી જશે અને કોઈ મુશ્કેલી વિના બ્રાહ્મસમાજમાંથી મુકત થઈ શકશે એમ પણ કહ્યું.

આ બાજુ માં યોગમાયા દેવી ગયા પહોંચીને ગોસ્વામીજીની શોધમાં આકાશગંગા પહાડ પર આવ્યા. યોગમાયા દેવીએ ગોસ્વામીજીને કલકત્તા પાછા ફરવા અનુરોધ કર્યો, જેનો ગોસ્વામીજીએ જરા પણ વિરોધ કર્યા વિના સ્વીકાર કર્યો અને એમની સાથે કલકત્તા પાછા ફર્યા. યોગમાયા દેવીએ કેટલીય અદ્ભુત વાતો કરીને વચન આપ્યું કે તેઓ ગોસ્વામીજી સાથે સંસારમાં રહીને જ બાકી ધર્મ-કર્મ પૂરા કરવામાં તેમનો સાથ આપશે. માં યોગમાયા પણ ગોસ્વામીજીના ધર્મજીવનના પરમ સાથી બનવા માટે જ અવતર્યા હતા.

ગોસ્વામીજીની સાધના હજી તો ચાલી રહી હતી. સાધના દરમિયાન આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને અધ્યાત્મિક ત્રિતાપ ભોગવવા પડે છે. સાધક જેમ-જેમ ઉચ્ચતરથી આગળ વધીને ઉચ્ચતમ અવસ્થાઓમાં પ્રવેશે છે તેમ-તેમ ત્રિતાપ પીડાઓ પણ તીવ્ર બનતી જાય છે. સૌથી છેલ્લે ઈન્દ્રદેવના અત્યાચાર જેવી દૈવી પરીક્ષાઓમાંથી પણ પસાર થવું પડે છે.

ઈ.સ. ૧૮૮૩ના અંતથી લઈને ૧૮૮૪ દરમિયાન ગોસ્વામીજી કલકત્તા તથા ઢાકા બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને તેમની સાધનાને આગળ વધારે છે. બ્રાહ્મસમાજમાં ફરીથી આચાર્યપદે બેસે છે અને અગાઉ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતા-કરતા તે લોકોએ કરેલી ભૂલોને પણ સુધારે છે. અનેક સિધ્ધઓ તેમની સેવામાં હાજર થાય છે, પણ સિધ્ધિઓ પામવાનું લક્ષ્ય તો તેમનું કયારેય નહોતું રહ્યું. હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે જોઈશું કે ગોસ્વામીજી કેવી રીતે તેમનાં ધર્મમય જીવનની યાત્રા આગળ વધારે છે.

ॐ ॐ ॐ

ખાસ નોંધઃ પૂ. સદ્‌ગુરુ શ્રી ગોસ્વામીજીના જીવનચરિત્રના કેટલાક ગ્રંથોમાં તેમનાં જીવનપ્રસંગોના સમયક્રમમાં અનેક તફાવત જોવા મળે છે. કેટલાક પુસ્તકોમાં જણાવ્યું છે કે ગયામાં દીક્ષા પ્રાપ્તિ પછી તેઓ કલકત્તા અને ઢાકા રહેતા હતા તે દરમિયાન "જલન"ની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ હતી. તેના નિવારણ માટે તેઓ "જ્વાલામુખી" ખાતે આવ્યા હતા. દરભંગાની મુલાકાત પણ ઢાકા ગયા પછી કરી હતી. જો કે દીક્ષા પ્રાપ્તિ પછીની શરૂઆતની સાધના અને યોગપ્રવેશ ગયાના આકાશગંગા પહાડ ઉપર રહેતા હતા તે દરમિયાન જ થયા હતા.

નોંધઃ આ પુસ્તકમાં શ્રી ગોસ્વામીજીના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોને તબક્કાવાર એક-એક પ્રકરણમાં સમાવવાનો હેતુ છે. એટલે અહીં પ્રથમ સ્તરની સાધનાનો સમય ગયા ખાતે પસાર કર્યો હતો તેમ દર્શાવીને એક જ પ્રકરણમાં સમાવી લીધો છે. એમ કરવામાં કદાચ સમયક્રમનું સાચું સંકલન ના થયું હોય તો અમે ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ. - લેખક.

+++

પ્રકરણ-૧૦

સિધ્ધાવસ્થાની પ્રાપ્તિ

૧૮૮૩ના અંતમાં ગોસ્વામીજી માં યોગમાયા દેવીને સાથે લઇને કલકત્તા આવી ગયા. અહીં કલકત્તાના સાધારણ બ્રાહ્મસમાજે એમનું સ્વાગત કરીને ફરીથી આચાર્યપદે નિયુક્ત કર્યા. ગોસ્વામીજી તેમનાં પત્ની માં યોગમાયા, તેમનાં પુત્ર, પુત્રીઓ, સાસુની સાથે બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારક નિવાસમાં રહેવા લાગ્યા. તેઓ આચાર્ય તરીકે જે ધર્મપ્રચાર અને ઉપાસના કરવાની હોય તે કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનો મોટાભાગનો સમય શ્રી પરમહંસજીએ આપેલ સાધનદીક્ષા પ્રમાણે શ્વાસો-શ્વાસમાં "અજપા નામ-જપ" સાધના કરવામાં જ પસાર થતો હતો. વહેલી સવારે ઉઠીને ભજન-કિર્તન અને ભકિતગ્રંથોના પાઠ કરતા, ત્યાર પછી અગાઉની જેમ બ્રાહ્મસમાજના કાર્યો કરતા. રાત્રિના ભોજન પછી તેઓ આસન ઉપર બેસીને લગભગ આખી રાત ધ્યાન અને નામ-જપમાં વિતાવી દેતા. સવારે ચાર વાગે થોડીવાર આડા પડખે આરામ કરતા, પરંતુ પહેલાની જેમ ઉંઘતા નહોતા. પાંચ વાગે ઉભા થઇ જતા અને ફરી પાછા એમની દૈનિક ગતિવિધિઓમાં પરોવાઇ જતા.

ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજમાં પ્રચાર, ઉપાસના, પ્રવચન, વગેરે પહેલાની જેમ ચાલુ જ રાખ્યા હતા. પરંતુ આ વખતના ગોસ્વામીજીના તેવર અને કાર્યપ્રણાલી અગાઉના બ્રાહ્મસમાજના કાર્યકાળ કરતાં તદન જુદા હતા. હવે તેઓ ફકત સનાતન ધર્મના વૈદીક સિધ્ધાંતોની વાતો નહોતા કરતા. તેઓ દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયને માન આપતા, દરેકના સિધ્ધાંતો, પૂજા-પધ્ધતિ અને દેવી-દેવતાઓને પણ માન-સંમાન આપતા. બ્રાહ્મસમાજમાં દરેક વર્ણ, જાતિ અને ધર્મના લોકો આવતા હતા. ગોસ્વામીજી બધાને તેમનાં ધર્મને સાચો માનીને તેમનાં રીતિ-રિવાજ પ્રમાણે સાધના ચાલુ રાખવાનું કહેતા. તેમ જ સત્ય, અહિંસા અને ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ દ્વારા દરેક ધર્મમાં માન્ય એવા પાયાના સમાન સિધ્ધાંતોનું પાલન કરવાનું પણ કહેતા. તેઓ પોતે હવે ગુરુ-પૂજા, મૂર્તિ-પૂજા, કિર્તન, ભજન, વગેરે પણ કરતા હતા. તેમનાં રૂમમાં રાધા-કૃષ્ણના ચિત્રો સાથે અન્ય હિન્દુ દેવી-દેવતાઓના ચિત્રો ટંગાડેલા જોવાતા હતા. આ બધું બ્રાહ્મસમાજના સિધ્ધાંતોની તદન વિરુધ્ધ હતું. બ્રાહ્મસમાજ કદી પણ

વ્યકિત-પૂજા, ગુરુ-પૂજા, મૂર્તિ-પૂજા, વગેરેમાં માનતો નહોતો. આ પહેલા અહીં સનાતન ધર્મના નિરાકાર બ્રહ્મની પૂજા સિવાય બીજા કશાનો પ્રચાર નહોતો થતો.

ગોસ્વામીજી ગયાથી પાછા સંન્યાસી વેશ ધારણ કરીને આવ્યા છે અને બ્રાહ્મસમાજની વેદી પર બેસીને હિન્દુધર્મના જૂના અને પરંપરાગત મતને માન્ય રાખે છે, એ બધું સામાન્ય બ્રાહ્મસમાજીઓને અનુકૂળ ના આવ્યું. એ લોકો શરૂઆતમાં તો ચૂપચાપ રહીને ગોસ્વામીજીના આ બધાં કાર્યકલાપ જોતા રહ્યા, પરંતુ પછી ચણભણ અને ગૂસપૂસ શરૂ થઇ ગઇ. આગળ જતા તેને એક વિદ્રોહ અને આંદોલનનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. બ્રાહ્મસમાજના ટ્રસ્ટીઓએ અને કમિટીના સભ્યોએ સામાન્ય બ્રાહ્મસમાજીઓની ફરિયાદ વિશે ચર્ચા કરવા ટ્રસ્ટ અને કમિટીની મિટીંગો બોલાવવા માંડી અને ગોસ્વામીજી વિશે ચર્ચા કરવા લાગ્યા. ચર્ચાઓ કરીને અધિકારીઓ એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા કે હાલ પૂરતું ધીરજ રાખવી અને ગોસ્વામીજીના કાર્યને હજી વધુ સમય માટે જોઇને પછી કોઇ નિર્ણય લેવો.

આ બાજુ ગોસ્વામીજીએ કોઇના વિરોધ કે ટીકાની પરવા કર્યા વગર તેમને જે સાચું લાગ્યું તેનાં આધારે જ કામ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. કામની સાથે-સાથે તેમની સાધનામાં પણ અનેક અવસ્થાઓનું પ્રાકટય થવાનું ચાલુ હતું. એક-પછી-એક ઉંચા તત્ત્વો એમની સામે પ્રગટ થઇ રહ્યા હતા. દેવી-દેવતાઓના દર્શન થવા તો તેમનાં માટે સામાન્ય વાત બની ગઇ હતી. યોગની ઉચ્ચ અવસ્થાઓના પ્રાગટ્ય દરમિયાન અનેક અલૌકિક શકિતઓ અને સિધ્ધિઓ એમની સામે પ્રગટ થતી હતી. તેમની આજુ-બાજુ રહેતા બ્રાહ્મસમાજીઓને પણ આનો પરિચય મળી રહ્યો હતો. આ જોઇને કેટલાય બ્રાહ્મસમાજીઓ ગોસ્વામીજીના નવા ચૂંબકિય વ્યક્તિત્ત્વથી અંજાવા માંડયાં હતા. આ લોકો એમનાં પ્રત્યે આકર્ષાઇને માન-સંમાન આપવા લાગ્યા અને એમનાં ઉપદેશોને સાચો ધર્મ માનીને હવે ગોસ્વામીજીને અનુસરવા લાગ્યા. કેટલાય વિચારશીલ અને પ્રામાણિક બ્રાહ્મસમાજીઓ ગોસ્વામીજીના શિષ્ય બની ગયા. આ ઉપરાંત અન્ય હિન્દુ ભકતો, બીજા ધર્મના ઉપાસકો, જેવા કે મુસલમાન ફકીરો, ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ વગેરે પણ ધાર્મિક ઉપદેશ અને માર્ગદર્શન માટે ગોસ્વામીજી પાસે આવવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીના નવા અવતાર, તેમની

પ્રતિભા, ઉપદેશમાં રહેલા સત્ય વિશે બીજા સમાજમાં વાયુવેગે સંદેશ જવા લાગ્યો. કલકત્તામાં અને પૂર્વબંગાળમાં ગોસ્વામીજીના નવા કલેવર અને નવીન ધર્મપ્રણાલીની વાતો ફેલાઇ ગઇ હતી. ગોસ્વામીજી હવે કલકત્તા અને ઢાકા એમ બંને સ્થળોએ પ્રચાર માટે જઇને રહેતા હતા. બન્ને સ્થળોએ નવા અનુયાયીઓ બનવા લાગ્યા અને સાથે-સાથે નવા વિરોધીઓ પણ.

આ દરમિયાન ગોસ્વામીજીની મુલાકાત શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે પણ થવા લાગી. જ્યારે-જ્યારે શ્રી રામકૃષ્ણદેવ કલકત્તા આવે ત્યારે અગાઉથી સંદેશ આપીને ગોસ્વામીજીને મુલાકાત અને સત્સંગ માટે બોલાવી લેતાં. એક મુલાકાત વખતે શ્રી રામકૃષ્ણએ કહ્યું હતું; "વિજય ! તેં ઘર શોધી લીધું છે !" પછી એક ઉદાહરણ આપીને ગોસ્વામીજીને પૂછયું; "વિજય, હું તને પૂછું છું કે શું તેં મુકામ શોધી લીધો ?" (સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ થઇ ગઇ ?)

ફરી વળી એક દિવસ કહ્યું; "હું તમારામાં ગર્ભના લક્ષણો જોઇ રહ્યો છું. તમને જોઇને મારું હૃદયકમળ એકદમ વિકાસ પામે છે."

પછી પાસે બેઠેલા બીજા શિષ્યોને ઉદ્દેશીને કહ્યું; "જુઓ, વિજયની કેવી અવસ્થા થઇ ગઇ છે ! લક્ષણ બધાં બદલાઇ ગયા છે. જાણે કે તેઓ સિધ્ધ થઇ ગયા છે. હું પરમહંસની ગરદન અને કપાળ જોઇને કહી શકું છું કે તે પરમહંસ છે કે નહીં ?"

બ્રાહ્મસમાજમાં ઉપાસના કરતી વખતે ગોસ્વામીજીને દેવી-દેવતાઓના દર્શન થતા, તેમાં કેટલીક વાર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પણ દર્શન આપતા હતા. ઢાકામાં ઉપાસના કરતા હતા ત્યારે એક વાર જે રીતે દર્શન આપ્યા તે વિશે ગોસ્વામીજીએ શ્રી રામકૃષ્ણને કહ્યું;"આપ કોણ છો તે હું જાણી ગયો છું, હવે કહેવાની જરૂર નથી. મેં આપને ઢાકામાં પણ આ જ શરીરે પ્રત્યક્ષ હાજર રહેલા જોયા છે."

શ્રી રામકૃષ્ણ એકદમ ભાવાવસ્થામાં આવીને બોલ્યા; "જો આવું છે તો એ જ ખરું !" ગોસ્વામીજી આ સાંભળીને એમનાં ચરણોમાં પડીને રડવા લાગ્યા અને પરમહંસજીના પગને પોતાની છાતીએ લગાવીને ધ્યાનમાં સરી પડયા. શ્રી રામકૃષ્ણ પણ સંજ્ઞાશૂન્ય થઇને ચિત્રમાં દોરેલા હોય તેમ આંખો બંધ કરીને પ્રેમાવેશની દશામાં બેસી રહ્યા. આ દશ્ય જોઇને આજુ-બાજુ બેઠેલા

શિષ્યોની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યા, કેટલાક શિષ્યો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

આ પછી પણ શ્રી રામકૃષ્ણ સાથે ગોસ્વામીજીની મુલાકાતો થઇ હતી. એકવાર ગોસ્વામીજી માં યોગમાયાદેવીને લઇને પણ શ્રી રામકૃષ્ણદેવના દર્શને આવ્યા હતા. તે સમયના શ્રી રામકૃષ્ણના વક્તવ્યો આપણે અગાઉના પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ.

મહર્ષિ શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને પણ ગોસ્વામીજીના નવા અવતાર વિશે અને બ્રાહ્મસમાજમાં તેમણે શરૂ કરેલી નવી પ્રણાલીઓ વિશે સમાચાર મળતા હતા. આવી અદ્‌ભુત અવસ્થાઓ જાણીને એમણે ગોસ્વામીજીને કહેવડાવ્યું કે મહર્ષિ તેમનાં દર્શન માટે ઉત્સુક છે. ગોસ્વામીજીને આ સાંભળીને બહુ આનંદ થયો, તે તરત જ કેટલાક શિષ્યોને લઇને સામે ચાલીને મહર્ષિને મળવા ગયા. તે સમયે મહર્ષિ ચંચૂડા ગામે ગંગાકિનારે આવેલા તેમનાં ઘરમાં (ફાર્મહાઉસમાં) રહેતા હતા. ગોસ્વામીજીને જોઇને મહર્ષિ બોલ્યા; “ગોંસાઇ, હું તો તમને એક નવા મનુષ્યના રૂપમાં જોઉં છું. તમારામાં મને માં દુર્ગાના ધવલ સ્વરૂપના દર્શન થઇ રહ્યા છે. આ દેવદુર્લભ અવસ્થા તમે કયાંથી પ્રાપ્ત કરી ?”

ગોસ્વામીજીએ એમનાં ગુરુજી શ્રી પરમહંસજી વિશે માહિતી આપીને કહ્યું; “ગયાના આકાશગંગા પહાડ પર એક મહાપુરુષે મારા પર કૃપા કરીને મને આ સાધન આપ્યું છે.”

ત્યાર પછી મહર્ષિ બોલ્યા; “તમે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી છે તે મેળવીને તમે ધન્ય બની જશો, તમારો ઉધ્ધાર થઇ જશે. આ દેવદુર્લભ તત્ત્વનો તમે કયારેય પણ ત્યાગ ના કરશો. પરંતુ આને સાથે રાખીને તમે બ્રાહ્મસમાજમાં પણ નહીં રહી શકો, ત્યાં તમારું સ્થાન નહીં રહે. સમય આવે તમે બ્રાહ્મસમાજને છોડી દેજો, પણ આ વસ્તુને કયારેય ના છોડતા.” પછી બન્ને વચ્ચે ધર્મ વિશે ઘણી-બધી વાતો થઇ. તે પછી મહર્ષિને પગે લાગીને ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવી ગયા.

આ પછી ગોસ્વામીજી ગુરુજીની આજ્ઞાથી ફરી એક વાર બિહારના યાત્રા સ્થળોએ થઇને પશ્ચિમ તરફ ગયા હતા. યાત્રા દરમિયાન જ એમણે સાધનાની કેટલીક ઉંચી અવસ્થાઓ પસાર કરી લીધી. ફરી પાછા ઢાકા આવીને

તેઓ બ્રાહ્મસમાજના મકાનમાં રહેવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજી ઢાકામાં હોય ત્યારે મોટે ભાગે શહેરની બહાર નદીના કિનારે આવેલા ગેંડારિયાના જંગલોમાં એક વડના ઝાડ નીચે બેસીને સાધના કરતા. સાધના કરતી વખતે તેમને અનેક આધિદૈવિક અને અધ્યાત્મિક પરીક્ષાઓમાંથી પસાર થવું પડયું હતું. શાસ્ત્રોમાં જેને ઈન્દ્રદેવનો અત્યાચાર કહે છે તેવી અનેક માયાજાળ તેમની સામે પ્રગટ થતી, તેમની કસોટી કરતી, લલચાવતી અથવા ડરાવીને સાધના છોડી દેવા માટે પ્રયત્ન કરતી. આવી તો અનેક જાતની કસોટીઓ થતી અને ગોસ્વામીજી તેમની દઢ નિષ્ઠા અને ગુરુકૃપાથી દરેક પરીક્ષાઓમાં સફળ થઈને આગળ વધતા.

તેઓ જે વડના ઝાડ નીચે બેસીને સાધના કરતા હતા બરાબર તેની સામેના એક ઝાડ ઉપર એક સિધ્ધ યોગીની માં પણ રહેતા હતા. તેઓ ગોસ્વામીજીને હંમેશાં હિંમત આપતા અને મદદ કરતા રહેતા. જો સાધક આવી કસોટીના સમયે ગાફેલ રહે તો તે યોગભ્રષ્ટ થઈને પતન પામે અથવા દઢ બનીને તીવ્રતાથી સાધના ચાલુ રાખે તો પછી તે સફળ થઈને સિધ્ધ પામે. એ પછી સાધક મદ, લોભ, મોહ, મત્સર, કામ અને અહંકાર જેવા ષડ-રિપુઓથી મુકત થઈને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની દીશામાં અગ્રેસર થાય. તે આગળ વધીને માયાતીત અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે પછી આવી કસોટીઓનો સામનો કરવો નથી પડતો. જો કે આ બધું સાધકની પોતાની શકિતઓ પર જરા પણ નિર્ભર નથી કરતું, પરંતુ નિતાંત ગુરુકૃપાને આધારે જ શકય બને છે.

એકવાર રાત્રે ગોસ્વામીજી સાધનામાં બેઠા હતા ત્યારે ચાર દેવ કન્યાઓ જેવી સુંદર સ્ત્રીઓ તેમની સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને કામચેષ્ટાઓ દ્વારા લલચાવવા લાગી. જ્યારે કોઈ પ્રકારે એમને સફળતા ના મળી ત્યારે સુવર્ણ કળશોમાં ધન, ઝવેરાત, વગેરે ભરીને ભેટ આપવા લાગી. ગોસ્વામીજીએ એ બધું ફગાવી દીધું ત્યારે એમનું માયાવી રૂપ બદલીને ગોસ્વામીજી પાસે દીક્ષા આપવા માટે વિનંતી કરવા માંડી. એ બોલી; “અમને દીક્ષા આપીને તમારી શિષ્યા બનાવી લો.”

ગોસ્વામીજીએ એમને પૂછયું કે; “તમે કોણ છો ?”

દેવ કન્યાઓ બોલી; “અમે પતિત સ્ત્રીઓ છીએ, અમને દીક્ષા આપીને અમારો ઉધ્ધાર કરો.”

ગોસ્વામીજી બોલ્યા; "પહેલા તમે લોકો આ સુંદર વસ્ત્રો અને અલંકારો ફગાવીને, માથું મુંડાવીને, નાહીને સાદા વસ્ત્રો પહેરીને આવો."

દેવ કન્યોઓએ હસીને કહ્યું; "કેમ અમને ના ઓળખી ? અમે તો માયાની દાસીઓ છીએ. અગાઉ અમે તમારી કેટલી સેવા કરી છે ! હવે અમારો સમય આવ્યો ત્યારે અમને ભૂલી ગયા ? ખેર, તમારું કલ્યાણ થાઓ, અમને આશીર્વાદ આપો." બોલીને દેવકન્યાઓ હસતી-હસતી અદશ્ય થઇ ગઇ.

આવી આકરી સાધના, કસોટીઓ, ત્રિવિધિ તાપ, પંચાગ્નિની જલન જેવી અનેક પીડાઓમાંથી પસાર થઇને ગોસ્વામીજી હવે સિધ્ધાવસ્થા પામ્યા. એમનાં પ્રચંડ પુરુષાર્થ ઉપર ગુરુકૃપા થવાથી તેઓ પરમ અવસ્થા પામ્યા. તેમનો જન્મ અને જીવન ધન્ય બની ગયા, કૃતાર્થ થઇ ગયા. જે સત્ય અને ધર્મ માટે તેમણે એમનાં પરંપરાગત અધિકારોનો ત્યાગ કરી દીધો, શાંતિપુરના ગોંસાઇ સમાજમાંથી નાતબહાર થયા, સુખ અને સગવડો છોડીને બ્રાહ્મસમાજને અપનાવ્યો, જનોઈનો ત્યાગ કરીને માંના હૃદયને ઠેસ પહોંચાડી, પરિવારને સાથે રાખીને પણ ભગવાન ભરોસે ભટકતા રહ્યા, ભૂખ્યા-તરસ્યા રહીને, પગપાળા યાત્રા કરીને બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કર્યો, ગુરુની શોધમાં વનો-જંગલો-પર્વતોમાં રખડયા, પ્રાણોની પરવા કર્યા વિના, જીવન દાવ પર લગાવીને આકરી સાધના કરી. આજે આ બધી તપસ્યાનો અંત આવ્યો....ગોસ્વામીજીને પરમધર્મ, પરમશાંતિ પ્રાપ્ત થઇ. એમનાં હૃદયમાં જ્ઞાનનું શીતળ અને પવિત્ર ઝરણું વહેતું થયું. એમને બ્રહ્મદર્શન પ્રાપ્ત થયું, બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. ઉપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે એમને દેવદુર્લભ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ. આલોક અને પરલોક વચ્ચેનો પરદો એમનાં માટે હટી ગયો. ગોસ્વામીજી માટે સ્થળ, કાળની મર્યાદા સમાપ્ત થઇ ગઇ. અષ્ટસિધ્ધિઓ એમનાં ચરણોમાં આવીને દાસીની જેમ સેવામાં લાગી ગઇ. આ પછી પરમહંસજીએ ગોસ્વામીજીનું રક્ષણ કરવા તથા સેવા માટે કેટલાક સૂક્ષ્મદેહધારી અંગરક્ષકોને કાયમ માટે એમની સેવામાં મૂકી દીધાં.

ગોસ્વામીજી ઢાકામાં રહીને સિધ્ધ તો થયા પરંતુ તેમનાં ગુરુજીની ઈચ્છા પ્રમાણે હજી તેમને જુદા-જુદા માર્ગની અમુક સાધના-પધ્ધતિઓના રહસ્ય સમજવા જરૂરી હતા. જેથી કરીને એમને આધ્યાત્મિક જગતના સર્વાંગી અનુભવો મળે. ઢાકામાં સિધ્ધિ પામ્યા પછી તીર્થયાત્રા કરતા-કરતા

ગોસ્વામીજી ફરીથી ગયા પહોંચ્યા. ત્યાં ગુરુ શ્રી પરમહંસજીએ એક દિવસ પ્રગટ થઈને કહ્યું; "હમણાં અહીં તંત્રમાર્ગના એક સિધ્ધ મહાત્મા આવેલા છે, જેઓ "ભૈરવી-ચક્ર"નું અનુષ્ઠાન કરી રહ્યા છે. મારી ઈચ્છા છે કે તમે પણ આ સાધનામાં હાજર રહીને એનો અનુભવ લો, એનાંથી તમને વિશેષ લાભ થશે. સામાન્ય રીતે લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે તંત્ર સાધનામાર્ગમાં લોકો માંસ-મદિરા, સ્ત્રી, વગેરેનો ઉપયોગ કરીને ધર્મના નામે વ્યભિચાર કરે છે. પરંતુ ખરેખર એ સત્ય નથી. તંત્રમાં ખૂબ ઉંચા વિચારો અને સિધ્ધાંતો છે તેમ જ મુકિત માટે તંત્રમાર્ગ એક મહત્વનું સોપાન છે. ચક્રની વિધિમાં હાજર રહીને તમે આ બધું જોશો એટલે બરાબર સમજી જશો. મેં આ મહાત્માને તમારા વિશે થોડી વાત કરી છે એટલે તમને એ વિધિમાં હાજર રહેવાની સંમતિ આપી છે. તમે એ વિધિમાં જરૂર હાજર રહેજો."

ગુરુજીના કહેવા પ્રમાણે ગોસ્વામીજી એ મહાત્મા પાસે ગયા અને એમની સંમતિથી "ભૈરવી-ચક્ર"ની પૂજામાં હાજર થયા. ત્યાં એક યુવાન સ્ત્રીને ભૈરવી રૂપે વસ્ત્રવિહીન અવસ્થામાં હાજર રાખીને શિષ્યો ચક્રપૂજન કરવા લાગ્યા. પેલા ગુરુ-મહાત્મા, મહાન "સિધ્ધ ચક્રેશ્વર" હતા, તેમનાં આહ્‌વાનથી કેટલાક દેવતાઓ ત્યાં પ્રકટ થયા. દેવતાઓની હાજરીમાં વાતાવરણ દિવ્ય અને પવિત્ર બની ગયું. થોડી વારમાં ગોસ્વામીજીના અંતરમાં પેલી સ્ત્રી પ્રત્યે માતૃભાવ ઉત્પન્ન થયો અને મનમાં પવિત્ર ભાવો ઉભરાવા લાગ્યા. પૂજા કરી રહેલા શિષ્યોમાં પણ બાળકભાવ ઉત્પન્ન થયો. ગોસ્વામીજી એક બાળકની જેમ ભાવમાં આવીને ઘુંટણિએ ચાલતા-ચાલતા પેલી ભૈરવી સ્ત્રી પાસે ગયા અને નાના બાળકની જેમ તેનું સ્તનપાન કરવા લાગ્યા. આ જોઈને બધાં શિષ્યોની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યા. ચક્રપૂજનમાં હાજર રહેલા લોકોએ "છિન્નમસ્તા" ભૈરવી માતાના આશીર્વાદથી દૈવી શકિતનો સાક્ષાત્કાર કર્યો અને એક દિવ્ય અનુભવનો આનંદ લીધો.

ગોસ્વામીજી આ અનુભવ વિશે એમનાં શિષ્યોને ઘણીવાર કહેતા કે;"આવા તાંત્રિક અનુષ્ઠાન શાસ્ત્રોકત છે અને એનાં દ્વારા મનુષ્ય મુકિત પામી શકે છે. દયાળુ શંકર ભગવાને નિચલી કક્ષાના સાધકો માટે તંત્રમાર્ગનું આયોજન કર્યું હતું. આ માર્ગને બરાબર સમજ્યા વિના એની નિંદા કે ટીકા કરવી યોગ્ય નથી. તંત્રમાં પણ પશુ, વીર અને દિવ્ય, એમ જુદી-જુદી અવસ્થાએ પહોંચેલા

સાધકો માટે જુદા-જુદા આચાર અને સાધના-પધ્ધતિઓની રચના કરવામાં આવી છે. પરંતુ કોઈ સિધ્ધ-ગુરુની મદદ અને નિરીક્ષણ વગર જો સાધક જાતે જ આવા પ્રયોગો કરવા જાય તો ચોકક્સ રીતે તેનું પતન થાય છે."

કયારેક શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીએ પણ તંત્રમાર્ગ પ્રમાણે એમની બ્રાહ્મણી ગુરુના માર્ગદર્શન હેઠળ તંત્રસાધના કરી હતી. ગુરુપ્રદત્ત એક સાધનામાર્ગમાં સફળતા મેળવ્યા પછી બીજા કોઈ માર્ગ પ્રમાણે સાધના કરવામાં આવે તો તેમાં જલ્દી સફળતા મળે છે. અંતે બધાં જ માર્ગો એક લક્ષ્ય ઉપર ભેગા થઈ જાય ત્યારે તેનાં વિશેના ભેદ પણ મટી જાય છે.

આમ ગોસ્વામીજીને જુદા-જુદા ધર્મ અને માર્ગનો અનુભવ મળવા લાગ્યો. અનેક રીતે એમની અવસ્થાઓ બદલાવા લાગી. દેવી-દેવતાઓના દર્શનો, જુદા-જુદા સ્વરૂપો, લીલાઓ અને ભાવો એમની સામે પ્રગટ થવા લાગ્યા. એક દિવસ યાત્રા દરમિયાન વરાહનગરમાંથી પસાર થતા હતા ત્યારે એક વાઘ સામેથી આવીને એમની પાસેથી પસાર થઈ ગયો. એ એકદમ ચોંકી પડયા અને ચારે બાજુ જોવા લાગ્યા કે એમની આજુ-બાજુમાં રહેલા લોકોને આ વાઘ કેમ નથી જોવાતો ? એ એકીટસે વાઘને જોતા રહ્યા કે આ વાઘ સાચો નથી લાગતો, નહીં તો બીજા લોકોને પણ કેમ ના જોવાય ? એટલામાં એમનાં ઈષ્ટદેવે વાઘની અંદર રહીને દર્શન આપ્યા. આ દર્શન કરીને એમનામાં ભકિતભાવ ઉભરી આવ્યો અને એ જ જગ્યાએ નીચે પડીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. એમની ભકિત જોઈને ભગવાને એમનાં મૂળ સ્વરૂપે દર્શન આપ્યા અને તરત અતર્ધાન થઈ ગયા.

ગોસ્વામીજીની આસપાસ પરમહંસજીએ નિયુકત કરેલા સૂક્ષ્મ શરીરધારી રક્ષકો હંમેશાં પહેરો ભરતા હતા. ગેંડારિયામાં હતા તે દરમિયાન ગોસ્વામીજી એકવાર આસન પરથી ઉઠીને થોડીવાર માટે બહાર લટાર મારી રહ્યા હતા. તે સમયે એમનાં પુત્ર યોગજીવન બાળસહજ ચપળતાથી આવીને રમતમાં એમનાં આસન પર બેસી ગયા. તરત જ એક અદશ્ય હાથે યોગજીવનનું ગળું દબાવીને ભીંસવા માંડયું અને યોગજીવન બેભાન બનીને તરફડવા લાગ્યા. એમનાં મોંઢામાંથી ફીણ નીકળી ગયા. યોગજીવનની આ દશા જોઈને ત્યાં હાજર રહેલા લોકો ડરી ગયા અને દોડીને ગોસ્વામીજીને બોલાવી લાવ્યા. ગોસ્વામીજી તરત પરિસ્થિતિનું રહસ્ય પામી ગયા, પુત્ર યોગજીવનને બચાવી

લીધો અને ભાનમાં લાવીને બોલ્યા; "તેં મારા આસન પર બેસીને મોટી ભૂલ કરી નાખી. મહાપુરુષો મારા આસનનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે. એ લોકો આસન પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા ના સચવાય તો તરત જ ગુસ્સે થઈને સજા કરે છે. તું તો બાળક છે અને તારો ઈરાદો ખરાબ નહોતો, તેં ફક્ત રમતમાં જ આમ કર્યું એટલે તને સામાન્ય સજા કરીને છોડી દીધો. મહાપુરુષો કયારેક તો આવા ગુના માટે કોઈનો પ્રાણ પણ લઈ લે છે. હવેથી સાવધાન રહેજો, કોઈ પણ માણસ ભવિષ્યમાં આવી ભૂલ ના કરતા." એમ કહીને ગોસ્વામીજીએ હાજર રહેલા બધાને ચેતવી દીધાં.

માં યોગમાયા દેવીની અવસ્થા પણ હવે ખૂલવા માંડી હતી. તેમણે કોઈ પ્રકારની ગંભીર સાધના નહોતી કરી, પરંતુ ગોસ્વામીજીની સાથે-સાથે તેમને પણ અનેક પ્રકારના દર્શન અને શકિતના અનુભવો થતા હતા. માં યોગમાયા દેવી તો ગોસ્વામીજીના જન્મોજન્મના સાથી હતા. ગોસ્વામીજીની સેવા-ચાકરી કરીને, કોઈ પ્રશ્ન કર્યા વગર એમનાં પગલે-પગલે ચાલીને, ગોસ્વામીજીના દરેક કાર્યોને વિના સંકોચ અપનાવીને, એમને ગોસ્વામીજીની સાધનાનું પુણ્ય મળવા લાગ્યું હતું. ગોસ્વામીજી એક વાર એકાંતમાં બેસીને માં યોગમાયા દેવી સાથે વાતચીત કરી રહ્યા હતા, એ સમયે એમણે માં યોગમાયાના મોંઢા ઉપર બ્રહ્મજ્યોતિના દર્શન થયા. માંની સામે જોતા હતા ત્યાં ગોસ્વામીજીને પોતાને બ્રહ્મદર્શન થવા લાગ્યા. અચાનક યોગમાયા દેવીની આવી અવસ્થા જોઈને ગોસ્વામીજી ભાવવિભોર બની ગયા અને માંના ચરણો પકડીને એમની ચરણરજ પોતાના માથે લગાવવા માંડયાં. માં યોગમાયા દેવી શરમના માર્યા ગોસ્વામીજીને રોકવા લાગ્યા અને બોલ્યા; "આપ આ શું કરો છો?" પરંતુ ગોસ્વામીજી તો ભાવદશામાં ડૂબી ગયા હતા, એમને કંઈ સંભળાયું જ નહીં. એમણે તો માંની ચરણરજ માથે લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. થોડીવાર પછી જ્યારે ગોસ્વામીને ભાન આવ્યું અને સ્વસ્થ થયા ત્યારે માંએ એમને આમ કરવાનું કારણ પૂછયું.

ગોસ્વામીજી બોલ્યા; "તમારી અંદર મારા ઈષ્ટદેવના દર્શન કરીને એમને જ પ્રણામ કરી રહ્યો હતો. તમારા મોંઢા પર એક અપૂર્વ બ્રહ્મજ્યોતિનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો હતો અને આખા શરીરમાંથી દિવ્ય પ્રકાશ થઈ રહ્યો હતો. બ્રાહ્મીદેવી તમારી અંદરથી મને દર્શન આપી રહ્યા હતા. મેં તમને પ્રણામ

નહોતા કર્યા, તમારી અંદરથી પ્રકાશી રહેલી જગન્માતા, જગદંબાને નમીને હું ધન્ય થઇ ગયો." આવી હતી ગોસ્વામીજી અને એમનાં થકી માં યોગમાયાની દૈવી અવસ્થા !

ગુરુપ્રાપ્તિ થયા પછી, "અજપા-જપ-નામસાધન" કરતા-કરતા ગોસ્વામીજી હવે યોગ, જ્ઞાન અને ભકિતની વિવિધ ઉચ્ચ અવસ્થાઓના અનુભવો કરીને સિધ્ધિના શિખરે પહોંચ્યા. ગયાથી પાછા આવીને તેઓ કલકત્તા, ઢાકા અને સમગ્ર બંગાળના અનેક પ્રદેશોમાં વિચરણ કરતા હતા. વચ્ચે-વચ્ચે ગુરુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ફરીથી ગયા, બિહાર અને વારાણસીની મુલાકાતો પણ લઇ આવ્યા હતા. આવી યાત્રાઓનો હેતુ આધ્યાત્મિક જગતના ઉંડા અને વિશાળ અનુભવો લેવાનો હતો. નવા આધ્યાત્મિક જીવનમાં ગોસ્વામીજીની અનેક રીતે પરીક્ષાઓ થઇ, પરંતુ ગુરુકૃપાથી દરેક પરીક્ષામાં સફળ થયા અને "સિધ્ધપણાં"ના અંતિમ સોપાન પર પહોંચ્યા.

હવે ગોસ્વામીજી એક પ્રકારે પૂર્ણતા પામી રહ્યા હતા ત્યારે એમનાં ગુરુજીએ એમને મુખ્ય મહાકાર્ય માટે તૈયાર કરવા માંડયાં. આ હતું તેમનું "સદ્ગુરુ" પદ. એમને આ પદ પર બેસાડીને ગુરુજી મુમુક્ષુ લોકોને શરણે લેવા માંગતા હતા. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, ગોસ્વામીજીના પૂર્વજ પ્રપિતામહ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી, શ્રી નિત્યાનંદજી અને અન્ય દેવતાઓ ગોસ્વામીજીને "સદ્ગુરુ" પદે બિરાજમાન થતા જોવા માટે આતુર હતા અને રાહ જોતા હતા. એક દિવસ પરમહંસજીએ પ્રગટ થઇને ગોસ્વામીને આદેશ આપ્યો કે જે પ્રમાણે તેમને દીક્ષાસાધન મળ્યું હતું, તે પ્રમાણે હવે તેમણે લોકોને દીક્ષાસાધન આપીને શરણે લેવાના છે. "સદ્ગુરુ" બનીને લોકોને મુકિત પ્રદાન કરવાની છે અને નિશ્ચિત થયેલા લોકોનો ઉધ્ધાર કરવાનો છે. જો કે ગોસ્વામીજી આ પદ માટે અને આ કાર્ય કરવા માટે તરત તૈયાર ના થયા. એ પછી આગળ શું બને છે, તે આપણે હવે પછી ના પ્રકરણમાં જોઇશું.

ॐ ॐ ॐ

પ્રકરણઃ ૧૧

"સદ્‌ગુરુ" દ્વારા સાધનદીક્ષા

સદ્‌ગુરુ તત્ત્વ શું છે ? : સિધ્ધિલાભ કરીને ગોસ્વામીજી બ્રહ્મયુકત યોગી બન્યા અને સ્વયં બ્રહ્મસ્વરૂપ બની ગયા. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે; **"સ યો હ વૈ તત્ પરમ બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ।"** અર્થાત્, જે બ્રહ્મને જાણી લે છે તે સ્વયં બ્રહ્મ બની જાય છે.

આગળ જણાવ્યું તેમ પરમહંસજીએ પ્રકટ થઇને ગોસ્વામીજીને કહ્યું; "હવે તમારે પોતે જ "સદ્‌ગુરુ" પદે સ્થાપિત થઇને શકિત-સંચાર દ્વારા લોકોને દીક્ષા આપવાની છે."

ગોસ્વામીજીએ આ કામ માટે પોતાની અશકિત બતાવતા કહ્યું; "મારું શરીર આ કામ માટે બહુ નબળું છે અને બિમાર છે. આવા શરીરને લઇને આ કામ હું સારી રીતે નહીં કરી શકું."

આ વાત સાંભળીને પરમહંસજીએ કહ્યું; **"તમે આ કામ માટે જ પૃથ્વી પર આવ્યા છો અને તમારે જ આ કામ કરવાનું છે. તમારા સિવાય બીજા કોઇની આ કાર્ય કરવાની ક્ષમતા નથી કે અધિકાર પણ નથી."** આટલું કહીને પરમહંસજીએ ગોસ્વામીજીને લોકોને સાધનદીક્ષા આપવા માટેની વિધિ અને સિધ્ધાંતો વિગતવાર સમજાવી દીધા.

ગોસ્વામીજીએ પછીથી આ વાત એમનાં શિષ્યો આગળ અનેકવાર કહી હતી કે એમને પરમહંસજીના આદેશથી આ કાર્ય કેવી રીતે શરૂ કરવું પડયું. આ કામ માટે ફકત ગોસ્વામીજીને જ કેમ પસંદ કરવામાં આવ્યા ? બીજા કોઇને કેમ નહીં ? આ વિશે શિષ્યો પણ ગોસ્વામીજીને પૂછતાં કે શું બીજા કોઇ લોકો આ સાધનદીક્ષા આપી શકે ? કે કોઇ ખાસ વ્યકિતને જ આવી શકિતપાત દીક્ષા આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગોસ્વામીજીએ કહ્યું; "એ શકય જ નથી કે ગમે તે મનુષ્ય આવી દીક્ષા બીજા કોઇને આપી દે. યોગશકિતનો સંચાર કરવા માટે જે ક્ષમતાની જરૂર પડે છે તેવી વિશેષ શકિત જેણે પ્રાપ્ત ના કરી હોય, તે વ્યકિત આ પ્રકારની સાધનદીક્ષા આપવા માટે કયારેય અધિકારી ના બની શકે."

"જે પોતે આંધળો છે તે બીજા લોકોને કેવી રીતે રસ્તો બતાવશે ? જેની પાસે ફકત સો રૂપિયા છે તે દાનની દુકાન ખોલીને બેસી જાય તો કેટલું ચાલશે? પણ જેનો સંબંધ અને શકિત અનંત પરમાત્મા સાથે જોડાઇ ગયા છે તેનો સ્તોત્ર કદી ખૂટશે નહીં. તેવી વ્યકિત જ બીજાને તારી શકે."

અહીં "સદ્‌ગુરુ" વિશે થોડું સમજી લેવું જરૂરી છે. કયારેક શિષ્યો ગોસ્વામીજીને ગુરુ વિશે કે સિધ્ધ સાધુઓ વિશે પૂછતા ત્યારે તેઓ સમજાવતા કે; "સિધ્ધ એટલે કોઇ ભગવદ્-ભકત નથી બની જતો. જે કોઇને જે વિષય માટે કોઇ લક્ષ્ય હોય અને તે હાંસલ કરી લે એટલે તે વિષય પુરતો તે વ્યકિત સિધ્ધ બની ગયો કહેવાય. આવા તો અનેક પ્રકારના સિધ્ધ હોય છે. કોઇ રાંધવામાં સિધ્ધ, તો કોઇ તીરંદાજીમાં સિધ્ધ, તો કોઇ ભૂત-પ્રેત પાળવામાં સિધ્ધ, તો કોઇ સોનું બનાવવાની કળામાં સિધ્ધ. યોગ માર્ગમાં પણ કોઇ અમુક સ્તરની નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી લે એટલા પૂરતું તે વિષયના સિધ્ધ બની ગયા કહેવાય."

"ગુરુ પણ અનેક પ્રકારના હોય છે. શિક્ષાગુરુ, કુલગુરુ, વંશગુરુ, દીક્ષાગુરુ અને સિધ્ધગુરુ વગેરે અનેક સ્તરના ગુરુ હોય છે. પરંતુ "સદ્‌ગુરુ" કોઇ બની શકતું નથી. "સદ્‌ગુરુ" તો તે જ બની શકે, જેણે બ્રહ્મને જાણ્યું હોય, જે સ્વયં બ્રહ્મ બની ગયા હોય. સદ્‌ગુરુ તો ભગવાન જ છે, કોઇ મનુષ્ય સદ્‌ગુરુ નથી બની શકતું."

ગોસ્વામીજીને એમનાં ગુરુ પરમહંસજીએ જ્યારે બીજા મુમુક્ષુઓમાં શકિતસંચાર કરીને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર આપ્યો ત્યારે એ કાર્ય કરવાની એક શકિત પણ પ્રદાન કરી હતી. કોઇ મહાયોગી કે સ્વયં પરબ્રહ્મ બીજા કોઇ ગુરુમાં આવી શકિતનો સંચાર કરીને અધિકાર આપે ત્યારે જ તે બીજામાં શકિતસંચાર (શકિતપાત્) કરીને દીક્ષા આપવા માટે લાયક બને છે, તે પહેલા નહીં. મહાભારતમાં ઉપમન્યુ અને આરૂણીની કથા આવે છે. તેમાં કહે છે કે ગુરુએ શિષ્યની સેવાથી પ્રસન્ન થઇને જ્યારે આશીર્વાદ આપ્યા ત્યારે શિષ્યના હ્રદયમાં બધાં વેદ પ્રકટ થઇ ગયા. વેદના દેવતાઓ અને ઋષિઓએ શિષ્યના હ્રદયમાં વેદના શ્લોકો, એનાં અર્થ, તત્ત્વ, વગેરે તમામ પ્રકાશિત કરી દીધું. શિષ્યને વગર વાંચે જ બધાં વેદોનું જ્ઞાન થઇ ગયું.

આ રીતે જ્યારે બ્રહ્મવિદ્ ગુરુ એમનાં શિષ્યમાં શકિતસંચાર કરીને આશીર્વાદ આપે છે ત્યારે તે "સદ્ગુરુ"ના પદ પર સ્થાપિત થઇને બીજાને દીક્ષા આપી શકે છે. જેની શકિત અનંત પરમાત્મા સાથે યુકત થઇ છે તેવા યોગી, જે ઇશ્વર સાથે જોડાઇ ગયા છે તેવા ગુરુ, જેનો સ્તોત્ર અનંત બ્રહ્મ પાસેથી આવે છે તેવા "સદ્ગુરુ" જ બીજાને "યોગદીક્ષા" આપીને મુકિતના માર્ગે લઇ જઇ શકે છે. એ સિવાય બીજા કોઇ નહીં." સદ્ગુરુનો આશ્રય પામવો બહુ દુર્લભ છે. અનેક જન્મોના પુણ્યનો ઉદય થાય ત્યારે સદ્ગુરુનું શરણ મળે છે. સદ્ગુરુ કયારેય એકસાથે એકથી વધારે સંખ્યામાં પૃથ્વી પર અવરતણ નથી કરતા. જે નિયમ ભગવાન માટે છે તે જ સદ્ગુરુ માટે છે. જેમ ભગવાનનો એક અવતાર પૃથ્વી પર લીલા કરતો હોય ત્યારે બીજો અવતાર અવતરણ નથી કરતો, તેમ એકસાથે બે સદ્ગુરુ પૃથ્વી પર અવતરણ નથી કરતા. કોઇ મહાસિધ્ધ કે મહાપુરુષ બની જાય તેથી તે સદ્ગુરુ નથી બની જતા. સિધ્ધ કે મહાપુરુષને જીવકક્ષામાં ગણવામાં આવે છે, જ્યારે સદ્ગુરુ બ્રહ્મકક્ષામાં ગણાય છે, એટલે કે સ્વયં ભગવાન ! ગુરુગીતામાં ભગવાન શંકરના કહેવા પ્રમાણે :

બ્રહ્માનન્દં પરમસુખદં કેવલમ્ જ્ઞાનમૂર્તિ ।
દ્વન્દ્વાતીતં ગગનસદ્રશં તત્ત્વમસ્યાદિલક્ષ્યમં ॥
એકં નિત્યં વિમલમચલં સર્વધી સાક્ષીભૂતં ।
ભાવાતીતં ત્રિગુણરહિતં "સદ્ગુરુ" ત્વં નમામિ ॥

સદ્ગુરુની કૃપા વગર જીવની માયા કેમે કરીને દૂર નથી થતી. મહાભાગ્યનો ઉદય થાય ત્યારે સદ્ગુરુની કૃપાનો લાભ મળે છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની કૃપા થાય તો તે દેવતાઓ એમનાં લોકની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે, પરંતુ મનુષ્યના કર્મો નથી કાપી શકતા. પુણ્યનો ક્ષય થાય એટલે જે તે લોકમાંથી ફરી પાછા ધરાતલ ઉપર આવવું પડે છે. જ્યારે કર્મો કાપીને મુકિત અપાવવાનું સામર્થ્ય માત્ર સદ્ગુરુને આધીન જ છે.

વેદોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જીવ ચાર પુરુષાર્થ કરે છે, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. મોક્ષથી આગળ પ્રેમભકિત એટલે કે પરાભકિત છે. જેનો ઉલ્લેખ શ્રીમદ્ ભાગવત અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં છે. ભાગવત્માં પ્રેમભકિતને ચાર પુરુષાર્થની ઉપર "પંચમ્ પુરુષાર્થ" તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. મુકિત

પછી આ પરાભકિત અથવા નિંત્ય લીલા-રસનું આસ્વાદન પામ્યેથી પંચમ્ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પંચમ્ પુરુષાર્થનું દાન સદ્ગુરુ કરી શકે છે. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ એમની હયાતિમાં આવા "દિવ્યપ્રેમ" એટલે કે પ્રેમભકિતનું દાન ફકત સાડાત્રણ જણને જ કર્યું હતું. તેમાં જગન્નાથ પુરીના મહારાજાના મંત્રી અને મહાપ્રભુના સેવક શ્રી સ્વરૂપ દામોદર, રાય રામાનંદ, શિખી માઇતી અને એમનાં બ્હેન માધવીજીને મહાપ્રભુએ મંત્રદીક્ષા આપીને "પ્રેમભકિત"નું દાન આપ્યું હતું. તે સિવાય સંકીર્તન દ્વારા તો અસંખ્ય લોકોને એમણે ભકિતમાર્ગે ચઢાવ્યા હતા પણ પરાભકિત નહોતી આપી. ત્રણ પુરુષ અને એક સ્ત્રી, એમ સાડાત્રણ વ્યકિત ગણી છે. તે સિવાય અન્ય છ ગોસ્વામી મહાત્માઓને મહાપ્રભુએ દિવ્યશકિત આપીને વૈષ્ણવધર્મના પ્રચાર માટે નિયુકત કર્યા હતા. તેમાં રૂપ ગોસ્વામી, સનાતન અને જીવ ગોસ્વામી, તેમ જ ગોપાલભટ્ટ જેવા, રઘુનાથ ભટ્ટ તથ રઘુનાથ દાસ, જેવા આચાર્યોએ વૃંદાવનમાં રહીને વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની લીલાના સ્થળોને ફરીથી ઉજાગર કરીને તીર્થધામ તરીકે પ્રસ્થાપિત કર્યા.

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની પરંપરામાં હવે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીને આરોપિત કરવામાં આવ્યા. શ્રી પરમહંસ ગુરુજીએ તેમને સદ્ગુરુના સ્થાને બેસાડીને લોકોને મુકિત આપવાનું તેમ જ પ્રેમભકિતનું વિતરણ કરવાનું કામ સોંપ્યું. શ્રી ગોસ્વામીજી કાયમ કહેતા હતા કે; એમનું કાર્ય, શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના સમયમાં પેલા ચાર વ્યકિત સિવાયના જે લોકો આ સાધનદીક્ષા લેવા આતુર હતા, તથા વિનંતી કરવા છતાં મહાપ્રભુના સમયમાં જે લોકોને આ સાધન નહોતું મળ્યું, તે સૌને આ વખતે (ગોસ્વામીજી દ્વારા) આ સાધનનું વિતરણ કરવાનું છે. અનેક લોકો એક અથવા બીજા સમયે મહાપ્રભુના "સંકીર્તન"માં હાજર હતા. એક લખેલી યાદી પ્રમાણે, એક લીસ્ટમાં લખેલા નામ પ્રમાણે, આવા સૌને સાધનદીક્ષા આપીને મુક્તિના માર્ગે લઇ જવા માટે એમણે સદ્ગુરુ તરીકે અવતાર લીધો છે.

આ સાધનદીક્ષાની વિધિઃ કોઇ મુમુક્ષુ જ્યારે ગોસ્વામીજીને દીક્ષા આપવા માટે વિનંતી કરે ત્યારે ગોસ્વામીજી એમનાં આસન પર બેસીને તરત જ આ વિનંતી એમનાં ગુરુ પરમહંસજીને કરી દેતાં. એમનાં ગુરુજી જે તે વ્યકિતને દીક્ષા મળશે કે નહીં તે જણાવીને દીક્ષાની તારીખ, સમય અને સ્થળ

પણ જણાવી દેતાં. તે નિશ્ચિત સમયે ગોસ્વામીજી તે દીક્ષાપ્રાર્થીને એમની સામે આસન પર બેસાડીને (એક અથવા વધુ શિષ્યને) એમનાં ગુરુ પરમહંસજીનું આહ્વાન કરતા. તે સમયે ગોસ્વામીજી, ધૂપ, દીપ કરીને ધ્યાનમાં ઉતરી જતા અને ગુરુને પ્રાર્થના કરતા. પરમહંસજી સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા દીક્ષા-સ્થળ પર હાજર થતા અને શિષ્યને જે મંત્ર આપવાનો હોય તે પણ જણાવી દેતાં. તે પછી ગોસ્વામીજી શકિતસંચાર પૂર્વક પ્રાણાયામ કરીને શિષ્યના અંતઃકરણમાં એક વિશેષ શકિતનો પ્રવાહ દાખલ કરતા. શિષ્યને પણ એ પ્રાણાયામનો વિધિ શિખવાડતા. એ પછી અજપા-જાપની વિધિ પ્રમાણે શિષ્યની પ્રકૃતિ, કક્ષા, પરંપરા અને લક્ષ્ય પ્રમાણે, અગાઉથી ગુરુજી દ્વારા નિશ્ચિત એવો એક મંત્ર પ્રદાન કરતા. આ મંત્રને કદી મોંઢેથી બોલવાનો નથી હોતો, કે બીજા કોઇને કોઇ પણ રીતે, લખીને કે અન્ય માધ્યમ દ્વારા પણ કહેવાનો નથી હોતો. મંત્રને શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસમાં લેવાનો હોય છે, એટલે કે શ્વાસોશ્વાસમાં પરોવવાનો હોય છે. શ્વાસ અને ઉચ્છવાસની સાથે મનોમન એનું રટણ કરતા-કરતા એ કક્ષાએ પહોંચવાનું હોય છે કે જાપ આપોઆપ ચાલ્યા કરે. અને સાથે સાધક પોતાના શ્વાસોશ્વાસ ઉપર ધ્યાન રાખીને આ જાપને મનોમન સાંભળ્યા કરે. આવા આપમેળે ચાલતા જાપને જ “અજપા-જાપ” કહે છે, એટલે કે સાધકે જાપનો પ્રયત્ન કર્યા વગર ચાલતો જાપ.

દીક્ષા સમયે પરમહંસજી અચૂક હાજર રહેતા પણ બધાને એમનાં દર્શન નહોતા થતાં, કેટલાક ભાગ્યશાળીને જ એમનાં દર્શન થતાં. દીક્ષા સમયે અનેક દેવી-દેવતાઓ, ઋષિ-મુનિઓ, મહાપુરુષો અને ઉચ્ચ કક્ષાના યોગીઓ હાજર રહેતા અને શિષ્યને આશીર્વાદ પણ આપતા. દીક્ષા આપ્યા પછી ગોસ્વામીજી શિષ્યને સાધનના નિયમો સમજાવતા, મંત્ર અને પ્રાણાયામની વિધિ સમજાવતા, દરરોજ કયા અને કેવા નિયમોનું પાલન કરવાનું રહેશે, તે પણ સમજાવતા. સામાન્ય રીતે નીચે મુજબના નિયમોનું પાલન કરવાનું કહેતાઃ

- કોઇ એક કે વિશેષ સંપ્રદાયને માનવાનો નથી. બધાં સંપ્રદાય અને ધર્મને માન આપવાનું છે. દરેકને પોતાના ધર્મ-સાધનને અનુસરવાનું કહેવાનું, સમય આવે ઈશ્વર પોતે જ મુમુક્ષુને જે-તે ધર્મમાર્ગે જવાની પ્રેરણા આપશે.

- કોઇ પણ પ્રાણીને શારીરિક કે માનસિક કષ્ટ આપવું નહીં, અહિંસા પરમ ધર્મ છે.

- શરીર અને મન પવિત્ર રાખવા, સત્ય અને વીર્યનું રક્ષણ કરવું. માદક પદાર્થોનું સેવન કરવું નહીં.

- પરનિંદા ત્યાગ એ મહત્ત્વની બાબત છે. કોઇની પણ નિંદા કરવી એ મહાપાપ છે અને સ્વ પ્રશંસા કરવી એ આત્મહત્યા બરાબર છે. અભિમાન કરવું એ ધર્મમાર્ગ પર ચાલનારાઓ માટે મહાભયંકર ઝેર સમાન છે.

- ગોસ્વામીજી દીક્ષા લેનારને માંસાહાર, લસણ અને કાંદા ખાવાની ના પાડતા, પરંતુ બિમાર વ્યકિતને, શરીરના રક્ષણ માટે, ડોકટરની સલાહ પ્રમાણે દવા તરીકે આવો ખોરાક લેવાની મંજૂરી આપતા.

- પતિ-પત્ની વચ્ચે ભગવદ્-સંબંધ બાંધવા માટે ગોસ્વામીજી આગ્રહ રાખતા. યુવાન દંપત્તિને દીક્ષા આપતી વખતે થોડો સમય બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિયમ પણ આપતા. જ્યારે આવા નિયમનો સમય પૂરો થાય ત્યારે તે દંપત્તિને એક વિશેષ શકિત કે સિધ્ધનો અનુભવ થતો અને એમનું આગળનું દાંપત્ય જીવન આધ્યાત્મિક સંસ્કારને આધારે પસાર થતું.

- સાધન મેળવનાર વ્યકિતએ બીજા કોઇનું એંઠું ખાવાની મનાઇ છે. માતા-પિતાનું એંઠું પ્રસાદ સમજીને ખાઇ શકાય. પાંચ વર્ષથી નાના બાળકનું એંઠું પણ એંઠું ના ગણાય.

- ગુરુજીએ બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાણાયામ દરરોજ કરવાનો અને શ્વાસો-શ્વાસમાં નામ-જપ કરવાનો છે. નામ-જપ દરેક સ્થળે અને દરેક સમયે કરી શકાય છે. ન્હાતા-ધોતા, ખાતા-પીતા, હરતા-ફરતા, નામ-જપ કરવામાં કોઇ બાધ નથી. પરંતુ દરરોજ એક નિશ્ચિત સમયે અને નિશ્ચિત આસન પર બેસીને અમુક સમય માટે નામ-જપ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

"સદ્ગુરુ"એ આપેલ "નામ" એટલે કે મંત્ર એ શબ્દ કે ભગવાનનું નામ માત્ર નથી. (હવે પછી "નામ" નો અર્થ દીક્ષા સમયે જપ કરવા માટે આપેલ "મંત્ર" એમ કરવાનો છે.) એમાં ઇશ્વરની અનંત શકિત છૂપાયેલી છે. "નામ" એટલે ઇશ્વર પોતે, જેને "નામી" કહેવાય છે અને "નામ" આપનાર પણ એ જ છે. "નામ"-"નામી" અને "નામદાતા" એટલે કે મંત્ર, મંત્રના અધિષ્ઠાતા દેવ, અને મંત્ર આપનાર "સદ્ગુરુ" ત્રણે એક જ છે.

સાધકને આ સાધનદીક્ષા મેળવતી વખતે અનેક અલૌકિક અનુભવ થતા. કેટલાક તો ભાન ગુમાવીને નીચે પડી જતા. કેટલાક ઉંડા ધ્યાનમાં ગરકાવ થઇ જતા. ઘણાં સાધકોને અલૌકિક દર્શન થતા કે દેવી-દેવતાઓની સુગંધ અને હાજરીનો અનુભવ થતો. કેટલાક સાધકોની કુંડલિની જાગૃત થઇ જતી અને શરીર ધ્રુજવા લાગતું. ગોસ્વામીજી પણ દીક્ષા આપીને ઉંડા ધ્યાનમાં કે સમાધિમાં ઉતરી જતા. જ્યારે એમને દેહભાન આવતું ત્યારે શિષ્યના માથે હાથ ફેરવીને કે ભગવાનનું નામ લઇને, જાપ કરીને, કે "નામ" સંભળાવીને સાધકને પણ સ્વસ્થ કરતા.

સાધનદીક્ષા આપ્યા પછી સાધકે પાળવાના સામાજિક તેમ જ અંગત નિયમો પણ જણાવતા. દરેક દીક્ષા મેળવનાર સાધકના જન્મોજન્મના પાપ ગોસ્વામીજી એમનાં માથે લઇ રહ્યા છે એમ અચૂક રીતે કહેતા અને આવા પાપની જવાબદારી તરત જ એમનાં ગુરુને ચરણે ધરીને નિશ્ચિંત બની જતા. જો કે કેટલીય વાર એવું જોવામાં આવતું કે દીક્ષા આપ્યા પછી કેટલાક દિવસ કે સમય માટે ગોસ્વામીજીનું શરીર એકદમ શિથિલ થઇને બિમાર થઇ જતું. એમનાં માથે શિષ્યના પાપ-તાપનો ભાર અમુક ચોકકસ સમય સુધી રહેતો, પરંતુ ત્યાર બાદ ધીમે-ધીમે આ અવસ્થામાંથી બહાર આવીને સામાન્ય બની જતા. કેટલીક વાર ગોસ્વામીજી આ વિશે તેમનાં શિષ્યોને કહેતા કે શિષ્યની મુકિત માટેની જવાબદારી એમનાં માથે લીધા પછી એનાં પાપ-તાપ હરણની જવાબદારી પણ ગુરુને માથે રહે છે અને શિષ્ય ફરીથી આવા પાપ કરે તો તેનો કેટલોક અંશ તેમને પણ ભોગવવો પડે છે.

આ સાધનદીક્ષા આપવાની રીત જલ્દીથી સમજાય એવી નહોતી. સામાન્યથી અતિ સામાન્ય, કુલી-મજૂર જેવા દેખાતા કે ગરીબ માણસને દીક્ષા મળી જતી, પરંતુ કોઇ મોટા માણસને, ઉચ્ચ વર્ગના ધનવાનને કે પ્રખ્યાત માણસને, વિનંતી કરવા છતાં આ સાધનદીક્ષા કયારેક ના પણ મળતી. એકવાર એક ઘરકામ કરવાવાળી બાઇ, જેનું ચારિત્ર્ય બહુ સારું નહોતું, તેની કાકલુદીભરી વિનંતી સાંભળીને ગોસ્વામીજીએ તરત જ એ બાઇને દીક્ષા આપી દીધી. આ પછી તરત જ એક પ્રખર સમાજસેવક અને ચારિત્ર્યવાન એવા આગેવાન જાહેર નેતાને દીક્ષા આપવાની ગોસ્વામીજીએ મનાઇ કરી દીધી. આવો ભેદભાવ જોઇને એ સમયના એમનાં એક શિષ્ય, મનીન્દ્રએ,

ગોસ્વામીજીને ફરિયાદ કરી કે; "આપ લોકોના કામ સાધારણ માણસ માટે સમજની બહાર છે. આપે "અન્નદા" નામની કુલટાને સામે ચાલીને દીક્ષા આપી પરંતુ એક સજ્જનને દીક્ષા આપવાની ના પાડી દીધી ! "

ગોસ્વામીજી બોલ્યા: "મનીન્દ્ર ! આ સાધન પૂર્ણ રીતે અહૈતુકી છે. (હેતુશૂન્ય). માત્ર જાતિ, વંશ કે સદ્ચરિત્રના કારણે કોઇ આ દીક્ષા મેળવવાનો હક ના કરી શકે, કે એવો દાવો પણ ના કરી શકે. આ તો સંપૂર્ણ રીતે ઇશ્વરનું દાન છે, તેઓ જેનાં ઉપર દયા કરશે માત્ર તેને જ મળશે. તમને લોકોને ખબર હોત કે હું કયા કાર્ય માટે આવ્યો છું, તો તમે લોકોએ આવો પ્રશ્ન ના કર્યો હોત. મારું કામ પાપી લોકોનો ઉધ્ધાર કરવાનું છે. આ કાર્યમાં મદદ કરવા માટે હંમેશાં શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય (મહાપ્રભુ), શ્રી નિત્યાનંદ અને શ્રી અદ્વૈતાચાર્ય મારી પાસે આવે છે. જેમ તમારી ઓફિસમાં કર્મચારીઓની એક યાદી રહે છે, તે જ પ્રમાણે જે લોકોને દીક્ષા મળવાની છે એ લોકોની એક નિશ્ચિત યાદી તૈયાર છે. કોણ, કઇ તારીખે, કયા દિવસે અને કયા સ્થળે દીક્ષા મેળવશે એ પહેલેથી જ નકકી છે. અત્યારે તો ફકત આ "યાદી"માં જેમનાં નામ છે તે લોકો જ દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે, તેની બહારના એક પણ માણસને દીક્ષા નહીં મળે. સામાન્ય દીક્ષામાં દીક્ષા લેનારની રાશિ, કુંડલી, મુહૂર્ત કે નક્ષત્ર, વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ દીક્ષામાં વાર, નક્ષત્ર, મુહૂર્ત, વગેરે જાણવાની કોઇ જરૂર નથી. સદ્ગુરુને આ વિશે પહેલેથી જ ખબર હોય છે." આ વાત સાંભળીને પેલો શિષ્ય ચૂપ થઇ ગયો. આવી હતી એમની દીક્ષા-પ્રણાલી.

નવા સ્વરૂપે ગોસ્વામીજીનો બ્રાહ્મધર્મ પ્રચાર: ગોસ્વામીજી પાસે દીક્ષા લેનારાઓમાં "શ્યામચરણ પંડીતજી" કેટલાક પ્રથમ લોકો પૈકી પહેલા હતા. પંડીતજી પોતે એક નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મસમાજી હતા અને શરૂઆતથી જ ગોસ્વામીના પ્રશંસક રહ્યા હતા. દીક્ષા લીધાં પછી જીવનના અંતસમય સુધી તેઓ ગોસ્વામીજીની સાથે જ રહ્યા. વચ્ચે-વચ્ચે ગોસ્વામીજીની આજ્ઞાથી કે સાધના કરવા માટે તેઓ કેટલોક સમય ગોસ્વામીજીથી દૂર ગયા હશે, પરંતુ શરૂઆતથી અંત સુધી રહેનારા નિષ્ઠાવાન શિષ્ય તરીકે જાણીતા હતા. આ પછી તો અનેક બ્રાહ્મસમાજીઓએ ગોસ્વામીજી પાસે આ પ્રકારની દીક્ષા લીધી અને જ્યાં સુધી ગોસ્વામીજી બ્રાહ્મસમાજ સાથે જોડાયેલા રહ્યા ત્યાં સુધી બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને બન્ને પ્રકારે સાધના કરતા રહ્યા. જ્યારે ગોસ્વામીજી

બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા થયા ત્યારે એમાંનાં ઘણાં બધાં શિષ્યો બ્રાહ્મસમાજ છોડીને એમની સાથે આવી ગયા.

ગોસ્વામીજીની સાથે જ શ્રી નગેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય પણ એક ઉચ્ચ કક્ષાના બ્રાહ્મપ્રચારક નિયુક્ત થયા હતા. તેઓ શરૂઆતથી જ ગોસ્વામીજીના મિત્ર હતા અને પ્રશંસક પણ હતા. ગોસ્વામીજીએ દીક્ષા આપવાનું શરૂ કર્યું તે સમયે તેમણે પણ સપરિવાર દીક્ષા લઈને ગોસ્વામીજીના આદેશ પ્રમાણે રહેવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. એમની પત્ની માતંગિની દેવી તો ગોસ્વામીજીની એક મહાન ભકત અને પ્રમુખ સાધક તરીકે પ્રખ્યાત થઈ હતી અને તેમને ઘણી સિધ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. નગેન્દ્રનાથને પણ એમની દીક્ષા સમયે પરમહંસજીના દર્શન પ્રાપ્ત થયા હતા.

ધીરે-ધીરે ગોસ્વામીજીની સાધનદીક્ષા પ્રણાલીની ચર્ચા અને ખ્યાતિ ચારે બાજુ ફેલાવા લાગી. અનેક પ્રખર બ્રાહ્મસમાજીઓ ગોસ્વામીજી પાસે દીક્ષા લઈને પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીના પાયાના સિધ્ધાંત પ્રમાણે તેઓ કોઈ પણ ધર્મ કે સંપ્રદાય પ્રત્યે ભેદભાવ નહોતા રાખતા. આ જોઈને હવે ચૂસ્ત હિંદુઓ પણ ગોસ્વામીજી પાસે આવીને ગર્વપૂર્વક દીક્ષા લેવા લાગ્યા. એટલું જ નહીં, અનેક આગેવાન મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિઓ અને પેટા સંપ્રદાયો જેવા કે બાઉલ, દરવેશ, ફકિર, તેમ જ શુદ્ર અને બ્રાહ્મણ, દરેક જાતના લોકો આવીને ગોસ્વામીજી પાસે સાધનદીક્ષા લેવા માંડયા. પરંતુ ગોસ્વામીજીના કહેવા પ્રમાણે આ બધાં લોકો એક યાદી પ્રમાણે અગાઉથી જ સાધનદીક્ષા લેવા માટે નિશ્ચિત હતા, એટલે જ તેમને દીક્ષા મળી રહી હતી.

ગોસ્વામીજી બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને નિયમિતરૂપે બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર પણ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ હવે તફાવત એટલો હતો કે બ્રાહ્મપ્રચારની એમની પધ્ધતિ ધરમૂળથી બદલાઈ ગઈ હતી. તેઓ પ્રવાસ પણ કરતા અને સાથે-સાથે સાધનદીક્ષા પણ આપતા હતા. સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ માટે એક રીતે તો આ સમય એક સુવર્ણયુગ સમાન હતો. ચારે બાજુથી લોકો ગોસ્વામીજી પ્રત્યે આકર્ષાઈને બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાતા હતા. એકબાજુ બ્રાહ્મસમાજીઓને આ કારણે ગર્વ થતો હતો, જ્યારે બીજી બાજુ ગોસ્વામીજી જે રીતે ઉપાસના, પ્રવચન અને કીર્તન, વગેરે કરતા હતા તે જોઈને ચૂસ્ત બ્રાહ્મસમાજીઓને મોટો આંચકો લાગ્યો હતો.

બ્રાહ્મસમાજની વેદી પર બેસીને ગોસ્વામીજી ઉપાસના કરતા તે સમયે તો એક મહોત્સવ જેવું વાતાવરણ જામી જતું હતું. ઉપાસના સમયે જાણે કે ભકિતભાવનો મહાતરંગ, મહાપ્રવાહ વહેવા લાગતો હતો, મહાભાવનું એક મહાપૂર આવી જતું હતું. ગોસ્વામીજી વેદી પર બેસીને માં જગદંબાના દર્શન કરતા અને માં, માં કહીને મોટેથી પોકાર પાડતા ત્યારે બ્રાહ્મસમાજના સભાગૃહના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી લોકોમાં ભાવનો એક વિદ્યુત પ્રવાહ પસાર થઇ જતો. લોકોના હૃદય પીગળી જતા, બ્રાહ્મસમાજીઓ તો આંસુ વહેવડાવતા જ પરંતુ તે સમયે ફકત કુતૂહલ માટે ઉપાસનાના દર્શન કરવા આવ્યા હોય તેવા લોકો પણ વ્યાકુળ થઇને રડવા માંડતા. કોઇ ચીસો પાડતું તો કોઇ નીચે રગડાઇને આળોટવા લાગતું. આખી સભામાં એક જાતનો ભકિતયુકત આનંદ અને ભાવનો આક્રંદ થવા લાગતો કે એનાં અવાજથી જ કેટલાય લોકોના હોશ-હવાશ જતા રહેતા અને બેભાન થઇને ફસડાઇ પડતા.

ગોસ્વામીજીના મુખારવિંદ પર બ્રહ્મજ્યોતિના દર્શન કરીને હાજર રહેલા લોકો અભિભૂત બની જતા. એમની દિવ્યતામાં ભકિતભાવનો પ્રવાહ ઉઠીને ચારે કોર ફેલાઇ જતો. લોકો વિચારશૂન્ય બનીને એ પ્રવાહમાં વહી જતા. એ પછી કીર્તન કરતા-કરતા ગોસ્વામીજી એમનાં હાથ ઉપર ઉઠાવીને "હરિનામ" અને "હરિબોલ"ની બૂમ પાડીને નાચવા લાગતા. ઉદંડ નૃત્ય કરતા-કરતા તેઓ મહાભાવમાં આવીને જમીન પર નીચે પડી જતા, આળોટવા લાગતા અને દેહભાન ભૂલીને દૈવી અવસ્થામાં પહોંચી જતા. એમનાં ભાવનું સંક્રમણ આખી સભામાં ફેલાઇ જતું. બ્રાહ્મસભા દિવ્ય સ્વર્ગીય દેવલોકમાં ફેરવાઇ જતી. એ સાથે જ લોકો "બ્રહ્મકૃપા હી કેવલમ્"ના ઉચ્ચાર સાથે એવો પોકાર કરતા કે જાણે હમણાં જ છત ફાડીને અવાજ બહાર જતો રહેશે !

બ્રાહ્મસમાજમાં મહા મહિના દરમિયાન હમેંશાં મહોત્સવ ઉજવવામાં આવતો. દેવન્દ્રનાથ ઠાકુરના સમયથી મહા મહિનામાં ધામધૂમ પૂર્વક ઉજવણી કરવાની પરંપરા ચાલી આવતી હતી. ગોસ્વામીજીએ હવે નવા કલેવરમાં માઘોત્સવની ઉજવણી ચાલુ કરી દીધી. આ વર્ષે માઘોત્સવની અગિયારસના દિવસે ગોસ્વામીજી વેદી પર બેસીને ઉપાસના કરી રહ્યા હતા. એમણે બોલવાનું ચાલુ કર્યું કે; "આજે સ્વર્ગના દેવતાઓ પણ મૃત્યુલોકમાં પધારીને મનુષ્યો સાથે ઉપાસના કરી રહ્યા છે. દેવતાઓ અને મનુષ્યો સાથે

મળીને "પરબ્રહ્મ"ની પૂજા કરી રહ્યા છે." ગોસ્વામીજીના શબ્દોમાં રહેલા ભાવપ્રવાહે એવી વિજળીયુકત શકિત દાખલ કરી દીધી કે હાજર રહેલા બધા ચોધાર આંસુએ રડવા માંડયાં. આજે માઘોત્સવ નિમિત્તે કીર્તન કરવા માટે બ્રાહ્મસમાજીઓની નગરયાત્રા નીકળી હતી, જે ઉપાસના સમયે જ સભાસ્થળ ઉપર પાછી ફરી. એ વખતે ગોસ્વામીજીની વાણીમાં ભાવશકિતનો પ્રસાર થઇ રહ્યો હતો. કીર્તન કરીને પાછા ફરી રહેલા લોકો પણ પ્રભાવમાં આવીને કાંકરા અને નાના પત્થરો પર દોડતા-દોડતા નીચે ફસડાવા લાગ્યા. કોઇને કંઇ ભાન નહોતું, કોઇને શું વાગ્યું કે ક્યાંથી લોહી નીકળી ગયું એની પણ ખબર નહોતી. લોકો ગાંડા થઇને, મતવાલા થઇને, ભાવદશામાં આવીને રડતા-રડતા સામેલ થઇ રહ્યા હતા. આ દશ્ય જેણે જોયું તે પણ તેનું વર્ણન કરવા શકિતમાન નહોતા.

આવું તો હવે દરરોજના ધોરણે બનવા માંડયું હતું. ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજની ઉપાસના અને પ્રાર્થનાને એમનું પોતાનું આગવું સ્વરૂપ આપ્યું હતું. જેમાં ભાવ-ભકિત, દેવી-દેવતાઓની પૂજા, ભગવાન શ્રી રામ અને કૃષ્ણની લીલાના વર્ણનો, ઇશ્વરના સગુણ સ્વરૂપના ગુણ-ગાન, સ્તુતિ, ભજન-કીર્તન, વગેરે તમામ સામેલ થઇ ગયું હતું. ગોસ્વામીજી જ્યાં પણ પ્રચાર કરવા જાય ત્યાં આ રીતે ઉપાસના અને કીર્તન થવા લાગ્યા.

ઉપાસનામાં હવે તો બંગાળના પ્રખ્યાત કીર્તનકારો, ગાયકો અને સંગીતકારો પણ સામેલ થવા લાગ્યા. એ સમયે કુમારખલિના "કંગાલ ફકીરચંદ" મોટા કીર્તનકાર તરીકે સમગ્ર બંગાળમાં અને વિશેષ તો કલકત્તામાં બહુ પ્રખ્યાત થયા હતા. એમણે જ "બ્રહ્માંડવેદ" નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. આ પુસ્તકમાં ગોસ્વામીજીની સાધક અવસ્થાનું તથા ગુરુપ્રાપ્તિ પછીની સાધનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. એક લાંબા ઉત્સવમાં આ કંગાલ ફકીરચંદ એમની મંડળી સાથે બ્રાહ્મસમાજની ઉપાસનામાં કીર્તન કરવા આવ્યા હતા. આ કીર્તન બહુ દિવસો સુધી ચાલ્યું હતું. આ પ્રસંગે જે લોકો હાજર રહેલા એમનાં માટે તો આ એક જીવનભરનો અવિસ્મરણીય અને અલૌકિક પ્રસંગ બની ગયો હતો. ફકીરચંદ ભાવવાહી સ્વરમાં ભજન ઉપાડે અને એ સાંભળીને ગોસ્વામીજી મહાભાવમાં ડૂબી જાય. એમની આંખોમાંથી આંસુની નદીઓ વહેવા માંડે, પણ શરીરને માંડ-માંડ કાબૂમાં રાખીને બેસી રહે. "આહ !" અને

"ઊહ!" બોલતા ધ્રુજી ઉઠે, પણ એ વખતે એમની શકિત વીજળીની ગતિએ લોકોને ભાવસમુદ્રમાં ડૂબાડી દે. ફકીરચંદે જીવનમાં કદી આવા ભાવ અને પ્રેમમાં આવીને કીર્તન નહોતા કર્યા. લોકો એક બાજુ સંગીતના જાદૂમાં ખોવાઇ જતા તો બીજી બાજુ ગોસ્વામીજીના મુખમંડળ પરનું તેજ, મહાભાવ અને પ્રેમ જોઇને ભાન ભૂલી જતા. આ આખો મહોત્સવ લોકો માટે જીવનભરનું સંભારણું બની ગયો હતો.

પશ્ચિમની યાત્રાએ: પરંતુ આ બધો સ્વર્ગીય આનંદ લાંબો ના ચાલ્યો. કેટલાક ચૂસ્ત બ્રાહ્મસમાજીઓ ગોસ્વામીજીના આ નવા અવતારથી નારાજ હતા એટલે એ લોકોને આ બધામાં બ્રાહ્મસમાજનું પતન અને વિસર્જન થતું જોવાતું હતું. એ બધાં ભેગા થઇને આ વિશે ચર્ચા-વિચારણા કરી રહ્યા હતા અને એક મોટું આંદોલન શરૂ કરવાની રાહ જોતા હતા.

એ દરમિયાન એક દિવસ પરમહંસજીએ પ્રગટ થઇને ગોસ્વામીજીને એમની સાથે તરત જ પશ્ચિમના પ્રવાસે નીકળી જવા માટે સૂચના આપી. ગોસ્વામીજીએ ગુરુજીને થોડીવાર રાહ જોવા કહ્યું કે એમને આ માટે તૈયાર થતાં થોડી વાર લાગશે. પરમહંસજીએ પ્રસ્થાન કરતા કહ્યું કે તેઓ એમની રાહ જોઇ નહીં શકે, તેમને યાત્રા દરમિયાન કોઇક તીર્થસ્થાનમાં મળી જશે. ગોસ્વામીજીએ પૂછયું કે તેઓ કયા સ્થળે મળશે ત્યારે પરમહંસજીએ કહ્યું કે તેમનું મિલન ગયા, કાશી, અયોધ્યા, વૃંદાવન અથવા તો નર્મદાકીનારે ગમે તે સ્થળે થશે. એટલે ગોસ્વામીજીએ યાત્રા કરતા-કરતા એમની તપાસ કર્યા કરવી, એવી સૂચના આપીને પરમહંસજી તો પ્રસ્થાન કરી ગયા.

પરમહંસજીના અંતર્ધાન થયા પછી ગોસ્વામીજી નવકુમાર વિશ્વાસ (બાગચી મહાશય) અને બીજા એક બ્રાહ્મબંધુને તેમની સાથે લઇને ગુરુજીની સૂચના પ્રમાણે તીર્થયાત્રાએ નીકળી ગયા. પહેલા બાંકીપુર જઇને બ્રજમોહનદાસજીના ઘરે રોકાયા. ત્યાંથી આગળ ગયા જઇને અનેક સંતોના દર્શન કર્યા. ખાસ તો કપિલધારા ઉપર ગંભીરનાથ બાબાના અને આકાશગંગા પહાડ પર રઘુવરદાસબાબાના દર્શન કર્યા. તેમની સાથે આવેલા નવકુમાર વિશ્વાસને એમણે ગયામાં જ દીક્ષા આપી. ગયાની પાસે સૂર્યકુંડ ઉપર આવ્યા ત્યારે નવકુમારજીએ કહ્યું કે, આ પ્રવાસ પર નીકળતા પહેલા જ એમણે સ્વપ્નમાં આ સ્થળના દર્શન કર્યા હતા. ગોસ્વામીજીને આનું કારણ પૂછયું

એટલે તેઓ બોલ્યા; “પૂર્વજન્મમાં તમે અહીં રહ્યા હતા એટલે સ્વપ્નમાં તમને આ સ્થળનું આગોતરું દર્શન થયું.”

ગયાથી આગળ તેઓ ગાજીપુર આવ્યા. અહીં કેટલાય તપસ્વીઓ વિભિન્ન મુદ્રા અને કષ્ટમય અવસ્થામાં રહીને કઠોર તપસ્યા કરતા હતા. કોઇ હાથ ઉંચા રાખીને, તો કોઇ ઉભા-ઉભા, તો કોઇ શિર્ષાશન કરીને. નવકુમારે આ વિશે પ્રશ્ન કર્યો એટલે ગોસ્વામીજીએ કહ્યું; “આ બધાં સિધ્ધિઓ અને ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ માટે આવી કઠોર સાધના કરે છે. કોઇ ૫ વર્ષ માટે તો કોઇ ૧૨ વર્ષ માટે અનુષ્ઠાન લઇને આવી તપસ્યા કરી રહ્યા છે.”

ગોસ્વામીજી અહીંથી આગળ નીકળીને પ્રયાગ પહોંચ્યા. પ્રયાગમાં એમણે સૂરદાસ શ્રી નાગાબાબાના દર્શન કર્યા. તેમની સિધ્ધિઓ એવી હતી કે અંગ્રેજ સરકારના એક ઉચ્ચ અધિકારીએ એમની વાર્ષિક નોંધમાં એમનો ઉલ્લેખ કરવો પડયો હતો. તેઓ જે ઉંચી ટેકરી પર રહેતા હતા, તેની આસ-પાસના વિશાળ મેદાનમાં એકવાર અંગ્રેજ સરકારના સૈનિક વિભાગની વાર્ષિક કવાયત ગોઠવાઇ હતી. એ માટે બાબાજીને ત્યાંથી હટી જવાનો હુકમ થયો. પરંતુ બહુ બધી વિનંતી અને હુકમ પછી પણ બાબાજીએ એમની જગ્યા પરથી હટવાની ના પાડી દીધી. બાબાજીએ કહ્યું કે; “મને બચાવનાર કે મારનારની મરજી પ્રમાણે જ થશે, હું મારા આસન પરથી નહીં હટું.” એમની પાસે એમનાં મૃત્યુની બાંહેધરી લખાવી લીધાં પછી અંગ્રેજ અધિકારીએ ગોલાબારી અને બંદુકની નિશાનેબાજીની કવાયત શરૂ કરી દીધી. એમની આસ-પાસ થઇને અનેક તોપગોળા પસાર થઇ ગયા, આગઝરતી ગોળીબારી થઇ, પરંતુ તેમને કંઇ અસર ના થઇ. બે દિવસ સુધી ચાલેલી આ કવાયત દરમિયાન તેઓ ધ્યાનમુદ્રામાં બેસી રહેલા. તેમને બચી ગયેલા જોઇને અધિકારી અવાક્ રહી ગયા. એમણે આ ઘટના અને નાગાબાબાજીની સિધ્ધિઓ વિશે એમનાં રીપોર્ટમાં નોંધ કરી હતી.

પ્રયાગના વિવિધ મંદિરોમાં દર્શન કરીને ગોસ્વામીજી કાશી પહોંચ્યા. અહીં ગંગાકિનારે આવીને ફરીથી શ્રી તૈલંગ સ્વામીના દર્શન કર્યા. આ વખતે સ્વામીજીએ મૌન અને અજગર-વ્રત ધારણ કરી લીધું હતું. આખો દિવસ તેઓ એક જ અવસ્થામાં પડી રહેતા. કોઇ ખવડાવે તો ખાવાનું, નહીં તો ફરસ પર એક અવસ્થામાં પડી રહેવાનું.

ગોસ્વામીજીને જોઇને સ્વામીજીને આનંદ થયો, એમનાં હાથ પર આંગળીથી લખીને સ્વામીજીએ પૂછયું કે; "તમને યાદ છે ?"

કેટલાય વર્ષો પહેલા સ્વામીજીએ ગોસ્વામીજીને ત્રણ મંત્રો આપીને કહ્યું હતું કે તેમનાં સદ્‌ગુરુ તેમની રાહ જૂએ છે અને હજી થોડા સમય પછી મળશે. ગોસ્વામીજીએ હસીને સ્વામીજીને કહ્યું કે હા, એમને બધું જ યાદ છે.

આ પછી ગોસ્વામીજી અયોધ્યા પહોંચ્યા, જ્યાં "સીતાજીની રસોઇ"ના દર્શન કર્યા. અહીં સ્થાનિક પંડાઓ યાત્રીઓને એમ કહીને પૈસા પડાવી રહ્યા હતા કે સીતાજી અહીં રસોઇ બનાવતા હતા. આ જોઇને ગોસ્વામીજીએ એ લોકોને ઠપકો આપીને કહ્યું કે પૈસા ખાતર જૂઠો પ્રચાર ના કરવો જોઇએ, જે કંઇ શ્રધ્ધાપૂર્વક ભેટમાં મળે તેનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ, વગેરે... અહીં અયોધ્યામાં વિખ્યાત એવા બાબા માધવદાસજીના દર્શન કર્યા. એમને ત્યાં દરરોજ હજારો રૂપિયાની સામગ્રી ભેટમાં આવતી હતી અને હજારો સાધુ-સંતોને જમાડવાની સેવા થતી હતી. બાબાજીએ આગ્રહપૂર્વક ગોસ્વામીજીને ભોજન કરાવ્યું. અહીંથી કાનપુર અને લખનૌ થઇને ગોસ્વામીજી વૃંદાવન પહોંચ્યા. પ્રવાસ દરમિયાન ગોસ્વામીજી સતત એમનાં ગુરુજીને શોધતા હતા કે ક્યાંક તો પરમહંસજીનું મિલન થઇ જશે. પરંતુ છેક વૃંદાવન પહોંચ્યા ત્યાં સુધી એમનાં ગુરુજીએ દર્શન ના આપ્યા. આખરે વૃંદાવનમાં પરમહંસજીએ પ્રગટ થઇને દર્શન આપ્યા. આ બહાને એમને મોટા-મોટા તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી દીધી.

ગુરુજીના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને ગોસ્વામીજી આનંદમગ્ન થઇ ગયા. ગોસ્વામીજીએ ગુરુજીને વિનંતી કરી કે એમની સાથે આવેલા બે બ્રાહ્મમિત્રોને પણ તેઓ દર્શન આપે. ગુરુજીએ કહ્યું કે; "હજી આ લોકોને દર્શન આપવાનો સમય પાકયો નથી. કસમયે દર્શન આપી દેવાથી તેમનામાં નિષ્ઠા નહીં આવે અને શંકાના શિકાર બનશે. શંકા પેદા થવાથી અપરાધ થવાની શક્યતાઓ રહેશે." ત્યાર પછી તેઓ ગુરુજીની સૂચના પ્રમાણે વૃંદાવનના તીર્થોના દર્શન કરવા નીકળી ગયા.

આ યાત્રામાં ગોસ્વામીજીને વૃંદાવનમાં શ્રી ગૌર શિરોમણીજી સાથે મુલાકાત થઇ અને એમની સાથે એક વિશેષ આત્મીય સંબંધ બંધાયો. આ સંત મૂળ તો બંગાળના એક ચુસ્ત વેદાંતી પંડિત હતા, એમને અનેક ગૂઢ અને

ચમત્કારિક અનુભવો થવાથી તેઓ ચૈતન્ય મહાપ્રભુના ભકત બની ગયા. એ પછી વૈષ્ણવધર્મના અનુયાયી બનીને, વૈષ્ણવ-વેશ ધારણ કરીને, વૃંદાવન આવીને વસી ગયા. તેઓ એટલા વિનમ્ર અને સાદા-સીધા હતા કે રસ્તે ચાલતા મનુષ્ય, પશુ-પ્રાણી વગેરે દરેકને સાક્ષાત દંડવત્ પ્રણામ કરતા. કોઇ માણસ એમને સામે પ્રણામ નહોતો કરી શકતો. જો કોઇ પ્રણામ કરવા જાય તો એમનું શરીર આપોઆપ બીજી દીશામાં ફરી જતું. આખા વૃંદાવનમાં તેમની ગણના એક સાચા વૈષ્ણવ મહાત્મા તરીકે થતી હતી. ગોસ્વામીજી સાથે તેમનાં સંબંધ જીવનપર્યંત રહ્યા.

આ પછી ગોસ્વામીજી રાધાકુંડ-શ્યામકુંડ, ગિરિ ગોવર્ધન, કદમખંડી, કુસુમ સરોવર, વગેરે પ્રખ્યાત સ્થળોના દર્શને ગયા. આ બધાં સ્થળોએ એમને શ્રી કૃષ્ણપ્રભુની વ્રજલીલાના પ્રત્યક્ષ અનુભવો થયા, ભગવાનની પરમકૃપાનો લાભ મળ્યો અને એમનાં હવે પછીના જીવનકાર્યમાં ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળ્યું. ગોસ્વામીજીને હવે આ યાત્રા પાછળનો એમનાં ગુરુજીનો ઉદ્દેશ્ય સમજાયો. એમનો હેતુ તીર્થયાત્રા કરાવવાનો તો હતો જ, પરંતુ એ સાથે એમનાં જીવનમાં પ્રેમભકિતની તીવ્રતા લાવીને શ્રી કૃષ્ણપ્રભુના વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર કરાવવાનો પણ હતો. આમ પણ ગોસ્વામીજીના પ્યારા શ્રી શ્યામસુંદર તો પરદા પાછળ રહીને આ બધી લીલા ગોઠવી રહ્યા હતા. ઇ.સ. ૧૮૮૪ થી ૧૮૮૫ દરમિયાન ગુરુ શ્રી પરમહંસજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને હિન્દુધર્મના સિધ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાનું કામ તો ચાલુ કરી જ દીધું હતું. હવે આગળ બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને એમનું જીવન કેવા વળાંક લે છે ? વૈષ્ણવધર્મને ગોસ્વામીજી કઇ ઉંચાઇએ પહોંચાડે છે ? મોટા પાયે લોકોને દીક્ષા આપીને કેવી રીતે મુકિત માર્ગે પ્રયાણ કરાવે છે ? એ બધું આપણે આગળના પ્રકરણોમાં જોઇએ.

ॐ ॐ ॐ

પ્રકરણ: ૧૨

કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ

પ્રવાસ અને ધર્મપ્રચાર : ગોસ્વામીજી વૃંદાવનથી પાછા કલકત્તા આવીને થોડા દિવસ બ્રાહ્મસમાજ પ્રચારકના ભવનમાં રોકાયા. ત્યાર પછી પાછા પરિભ્રમણમાં નીકળી પડયા. હવે તેઓ સમગ્ર બંગાળ પ્રાંતમાં વિખ્યાત થઈ ગયા હતા. ગોસ્વામીજી કલકત્તાની આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરતા રહે, પરંતુ તેમનો વધુ પડતો સમય તો ઢાકા અને પૂર્વબંગાળના પ્રદેશમાં જ પસાર થતો. તેમની સાથે તેમનો પરિવાર અને ખાસ શિષ્યો પણ પ્રવાસમાં સાથે જ રહેતા હતા. કયારેક તો ફકત એકાદ શિષ્યને લઈને પ્રવાસ પર નીકળી જતા. પ્રવાસ દરમિયાન દીક્ષાસાધનનું વિતરણ કરવું અને સત્યધર્મનું અનુમોદન, એ જ એમનાં ધર્મપ્રચાર કાર્યનો મુખ્ય હેતુ બની ગયો હતો. પરંતુ ગોસ્વામીજીનું મુખ્ય ધ્યેય તો હિન્દુધર્મની પુનઃસ્થાપના કરવાનું હતું. બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને એમણે સનાતન હિન્દુધર્મના એ સિધ્ધાંતોને પાછા ઉજાગર અને મહિમામંડિત કરવા માંડયાં, જે બધાં એમણે અગાઉના સમયમાં કુરિવાજ અને અંધશ્રધ્ધા કહીને નકારી દીધાં હતા. હવે બ્રાહ્મસમાજના સાચા સિધ્ધાંતોને પણ "સાચો બ્રાહ્મધર્મ" ગણીને પ્રચાર કરતા હતા. ગોસ્વામીજી દરેક સાચા સિધ્ધાંતને મુખ્યધર્મ કહીને અનુમોદન આપતા ભલે પછી તે કોઈ પણ સંપ્રદાય કે ધર્મના હોય. એમનાં માટે સંકુચિતતા જ સત્યધર્મના રસ્તામાં મોટો અવરોધ ગણાતો હતો.

કલકત્તા પરત ફર્યા પછી ગોસ્વામીજી કુમારખલિ થઈને નાટોર ગામે પ્રચાર માટે ગયા હતા. તેમની સાથે શ્રી નવકુમાર બાગચી પણ હતા. અહીં એક પ્રખ્યાત સંત શ્રી રાજારામકૃષ્ણ દ્વારા સ્થાપિત જયકાલીદેવીનું મંદિર હતું. મંદિરની અધિષ્ઠાત્રી માં જયકાલીદેવીએ ગોસ્વામીજી સામે એક બાલિકા સ્વરૂપે પ્રગટ થઈને એમની પાછળ-પાછળ આવવા કહ્યું. બાલિકા સ્વરૂપ માંની સૂચના પ્રમાણે ગોસ્વામીજી એની પાછળ એક સરોવર સુધી ગયા. સરોવરની વચ્ચોવચ્ચ એક મંદિર હતું, મંદિરમાં માંની એક સુંદર મૂર્તિ બિરાજમાન હતી. બાલિકા તો મંદિરમાં જઈને મૂર્તિ સ્વરૂપમાં સમાઈ ગઈ, એ સાથે જ ગોસ્વામીજીને માંના ચિન્મય રૂપના દર્શન થયા. જો કે નવકુમાર બાગચી ગોસ્વામીજીની સાથે હતા પરંતુ તેમને આમાંનું કશું ના જોવાયું.

નાટોરથી આગળ ગોસ્વામીજી અન્ય સ્થળોની યાત્રા પર ગયા. હવે એમની સાથે એમનાં પ્રિય શિષ્ય અને નિત્યના સેવક શ્રીધર ઘોષ પણ જોડાઇ ગયા હતા. શ્રીધર ઘોષ ઢાકા પાસેના ફરિદપુર જિલ્લાના એક ગામના વતની હતા. શરૂઆતમાં એમણે પોલીસખાતાની નોકરી કરી હતી. નાનપણથી જ વૈરાગી સ્વભાવના શ્રીધરમાં ધર્મ પ્રત્યે એક અનોખું આકર્ષણ હતું. આગળ જઇને તેઓ બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાયા અને સાચા હૃદયથી ઉપાસના અને પ્રાર્થના કરવા માંડયાં. થોડા વખતમાં તો એમની નિષ્ઠાપૂર્ણ સાધનાના આધારે અનેક આધ્યાત્મિક અનુભવો થવા લાગ્યા. દેવી-દેવતાઓના દર્શન થવાની સાથે એમને થોડી-ઘણી સિધ્ધિઓ પણ મળવા લાગી હતી. પરંતુ એમને શરૂઆતથી એટલી સમજ આવી ગઇ કે સદ્‌ગુરુ કે કોઇ સાચા સંતનો આશ્રય કર્યા વિના કાયમી ઉધ્ધાર નહીં થાય. બ્રાહ્મસમાજમાં એમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણને શરૂઆતમાં સાંભળ્યા હતા પરંતુ ગોસ્વામીજી સદ્‌ગુરુ પદે આવ્યા પછી એમનો સંપર્ક નહોતો થયો. શ્રીધર એકવાર સદ્‌ગુરુની શોધમાં ફરતા-રખડતા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે પહોંચ્યા. શ્રીધરે રામકૃષ્ણ પાસે જઇને કહ્યું; "હું સદ્‌ગુરુનો આશ્રય લેવા આવ્યો છું, આપ મને દીક્ષા આપીને આપનો શિષ્ય બનાવી લો."

શ્રી રામકૃષ્ણએ હાથથી કોઇ ગૂઢ ઇશારો કરીને કહ્યું; "સદ્‌ગુરુની દીક્ષા જોઇતી હોય તો એ વિજય પાસે જા...."

આ સાંભળી શ્રીધર સમય ગુમાવ્યા વિના સીધા ઢાકા બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારક નિવાસમાં રહેતા ગોસ્વામીજી પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં જઇને ગોસ્વામીજીની સામે ઉભા રહી ગયા. એ જ દિવસે એમને દીક્ષા પણ મળી ગઇ. એ પછી તો શ્રીધર આખું જીવન ગોસ્વામીજીના સાંનિધ્યમાં જ રહ્યા.

નાટોરથી ગોસ્વામીજી પહેલા રામપુરબોયાલિયા ગયા, ત્યાંથી માનિકદહ, ઢાકા, અને ઢાકાથી પાછા દરભંગા ગયા. દરભંગામાં અનેક લોકોએ એમની પાસે દીક્ષા લીધી. એમાં બ્રાહ્મસમાજના આગેવાન લોકો પણ હતા, જેમાં મુખ્ય એવા કૃપાનાથ મજૂમદાર હતા. અહીંથી મોતિહારી થઇને નેપાલમાં પશુપતિનાથ મંદિરે દર્શન કરવા ગયા. અહીંયા શ્રીધર ઘોષ એમની સાથે જોડાયા. અહીં એક વિચિત્ર બનાવ બની ગયો. નેપાલથી પાછા ફરતા શ્રીધર છૂટા પડી ગયા અને રસ્તામાં એક કાપાલિકે બલિ ચડાવવા માટે શ્રીધરને પકડીને બાંધી દીધાં. અહીં એક વૈષ્ણવ સંતે શ્રીધરને છોડાવીને બચાવી લીધાં.

આ બાજુ ગોસ્વામીજી એમની યાત્રામાં આગળ વધી ગયા, પણ એમણે શ્રીધર માટે યાત્રાની વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી. એમણે શ્રીધર માટે યાત્રીભાડાના પૈસા એક ભકતને આપી રાખ્યા હતા. એ પછી તેઓ ફરતા-ફરતા કલકત્તા પાસે આવેલા કોન્નગરમાં શ્રી નગેન્દ્રનાથના ઘરે પહોંચ્યા. નગેન્દ્રનાથના પત્ની શ્રીમતી માતંગિની દેવી ગોસ્વામીજીના પરમ ભકત હતા. એમણે સિધ્ધાવસ્થા પણ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. એમણે પોતાને ઘરે ગુરુજીની સેવા કરવાનો આનંદ પ્રાપ્ત થયો. અહીંથી ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા જઈને બ્રાહ્મસમાજમાં રોકાયા.

ગોસ્વામીજી સામે આંદોલન: ગોસ્વામીજી ઈ.સ. ૧૮૮૪ દરમિયાન પોતાની આગવી શૈલીમાં બ્રાહ્મસમાજની ઉપાસના અને બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. ગોસ્વામીજી ઉપાસના દરમિયાન જે રીતે દેવી-દેવતાઓની સ્તુતિ કરતા, એમને ઉદેશીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરતા અને હિન્દુધર્મ પ્રમાણે ભજન-કીર્તન કરતા તે બધું હવે ચુસ્ત બ્રાહ્મસમાજીઓ માટે અસહ્ય બની ગયું હતું. ગોસ્વામીજી મૂર્તિપૂજા કરતા હતા અને એમણે પાછી જનોઈ પણ ધારણ કરી લીધી હતી. એમનાં પ્રચારક-નિવાસમાં ઘણાં હિન્દુ, બૌધ્ધ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ ધર્મચર્ચા કરવા અને યોગનું માર્ગદર્શન મેળવવા આવતા હતા. કેટલાક સંન્યાસીઓ તો ગાંજા જેવા માદક પદાર્થોનું સેવન પણ કરતા હતા. કયારેક તો ગોસ્વામીજી આવા સાધુઓને અતિથિ ગણીને એમની સેવામાં ગાંજા કે માદક પદાર્થની સગવડ પણ કરી આપતા હતા. અતિથિને એક દિવસ માટે દેવ માનીને ગોસ્વામીજી શાસ્ત્રવચનને અનુસરતા હતા, આમાં કોઈ અધર્મ કે ખોટુ નહોતું જોવાતું. અતિથિધર્મ એ મુખ્ય પાંચ સેવાઓમાં એક ગણાય છે.

ગોસ્વામીજી હવે ઋષિ-મુનિ દ્વારા રચાયેલા બધાં શાસ્ત્રોને ધર્મના મહાન પાયા તરીકે માન્ય રાખતા. એમનાં માટે વેદ-ઉપનિષદ, પુરાણ, સંહિતા, શ્રીમદ્ ભાગવત્ અને ગીતા જેવા શાસ્ત્ર જેટલા પૂજનીય હતા, બાઈબલ અને કુરાન પણ એટલા જ સન્માનીય હતા. જ્યારે બ્રાહ્મસમાજ માટે શાસ્ત્રો મનુષ્ય રચિત હોવાને કારણે "ભૂલભરેલાં, અધૂરાં અને ભ્રાંત" હતા, એટલે કે શંકાસ્પદ હતા, સત્ય નહોતા. ભગવાનની મૂર્તિમાં ગોસ્વામીજીને સગુણબ્રહ્મનો અનુભવ થતો, બ્રહ્મની ચિન્મય શકિતના દર્શન થતા. એ હવે મૂર્તિ સ્વરૂપ સગુણબ્રહ્મને પણ ઈશ્વરના સ્વરૂપે પૂજતા હતા અને જાહેરમાં

અનુમોદન આપતા હતા. ટૂંકમાં બ્રાહ્મસમાજ જે બાબતને અધર્મ અને કુરિવાજ ગણીને નકારતો હતો, ગોસ્વામીજી તે બાબતને ધર્મ અને સત્ય ગણીને પ્રચાર કરતા હતા. આ બધું બ્રાહ્મસમાજીઓથી કેવી રીતે સહન થાય ?

ગોસ્વામીજીનું આવું વર્તન અને વ્યવહાર જોઇને બ્રાહ્મસમાજીઓની નાની-મોટી ચણભણ હવે મોટી ચર્ચાસભાઓમાં ફેરવાઇ ગઇ. ગોસ્વામીજીની સામેના વિરોધે એક આંદોલનનું સ્વરૂપ પકડી લીધું. ઘણાં બ્રાહ્મસમાજીઓ આ વિશે ગોસ્વામીજીને મોંઢે ફરિયાદ પણ કરતા હતા. ગોસ્વામીજી એ બધાને કહેતા કે મારા માટે જે સત્ય છે એનો જ હું પ્રચાર કરી રહ્યો છું, જે સત્ય છે તે જ "બ્રાહ્મધર્મ" છે. ગુરુ કર્યા વિના કોઇનો ઉધ્ધાર કે મુકિત શકય નથી એનો મને હવે અનુભવ થઇ ગયો છે, એટલે આ બધી બાબતનો વિરોધ હું કેવી રીતે કરી શકું ? બ્રાહ્મસમાજ પૂર્વજન્મમાં નહોતો માનતો, જ્યારે ગોસ્વામીજીને પોતાના પૂર્વજન્મ અને અન્ય જન્મોની સ્મૃતિ થઇ આવી હતી, એટલે એને અસત્ય કેમ માની લેવાય ? ગોસ્વામીજી કહેતા કે હિન્દુધર્મના પાયાના સિધ્ધાંતમાં જ પૂર્વજન્મ અને પૂર્નજન્મ વણાઇ ગયેલા છે, એટલે એને કેવી રીતે અમાન્ય કરાય ? શાસ્ત્ર સત્ય જ કહે છે.

ગોસ્વામીજીનો સ્પષ્ટ ઉત્તર સાંભળીને બ્રાહ્મસમાજીઓએ ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મસમાજના આચાર્ય પદેથી હટાવવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. શરૂઆતમાં તો મુખ્ય-મુખ્ય આગેવાન બ્રાહ્મસમાજીઓએ ગોસ્વામીજીને મૌખિક સૂચનાઓ આપીને એમનો મત બદલવા કહ્યું, કેટલીક વાર પત્ર લખીને પણ એમને રોકવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પરંતુ ગોસ્વામીજી પોતાના મંતવ્ય, ધર્મ અને સિધ્ધાંતો પર અડગ રહ્યા. એમણે એમની પ્રચારશૈલી કે જીવનશૈલીમાં રતિભાર પણ ફેરફાર કરવાની ના પાડી દીધી. આ પૈકી ઘણાં આગેવાનો અને વિચારશીલ બ્રાહ્મસમાજીઓ ગોસ્વામીજીને નવો અવતાર માનીને એમની સાથે જોડાઇ ગયા હતા. આવા વિચારશીલ બ્રાહ્મસમાજીઓ ગર્વ લેતાં હતા કે ગોસ્વામીજીને કારણે જ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ આખા બંગાળમાં પ્રખ્યાત અને આકર્ષક થયો છે. પરંતુ કેટલાક ચુસ્ત અધિકારીઓ અને ટ્રસ્ટીમંડળના સભ્યો હવે ગોસ્વામીજી વિરુધ્ધ અંતિમ નિર્ણય લેવા તૈયાર થઇ ગયા હતા.

આ બધું લગભગ ઇ.સ.૧૮૮૫ -૧૮૮૬ના વર્ષોમાં જ આકાર પામી રહ્યું હતુ. ઇ.સ. ૧૮૮૩ના અંતમાં ગોસ્વામીજી ગયામાં દીક્ષા પ્રાપ્ત કરીને

સિધ્ધિ પામ્યા અને અંતે "સદ્ગુરુ" પદે બિરાજમાન થયા. ઈ.સ. ૧૮૮૪માં સંસારમાં પાછા આવ્યા અને બ્રાહ્મસમાજના આચાર્યપદે રહીને જ હિન્દુધર્મ અને સત્ય બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કર્યો. હજારો લોકોને નવું દીક્ષાસાધન આપ્યું, જે આજ સુધી ગુપ્ત હતું. આ સાધન પરંપરાથી ફકત સાધુ-સંન્યાસીઓને જ આપવામાં આવતું હતું. ગોસ્વામીજીએ પ્રાચીન સનાતન ધર્મને જ મુકિત તથા ભકિત માટે નવા સ્વરૂપે સંસારીઓને પાછો આપ્યો હતો. જે બ્રાહ્મસમાજને રાજા રામમોહન રાયે શરૂ કર્યો હતો, જેને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે આગળ વધાર્યો હતો, જેને ફરીથી કેશવચંદ્ર સેન અને વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીએ જ વેગવંતો બનાવ્યો હતો તેને આજે ગોસ્વામીજીએ એક નવા સ્વરૂપે પ્રસ્થાપિત કર્યો હતો. છેલ્લા ૨ વર્ષથી ગોસ્વામીજી આ નવી શૈલી પ્રમાણે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા હતા. પરંતુ બ્રાહ્મસમાજીઓને આ સ્વરૂપ માફક ના આવ્યું.

બ્રાહ્મસમાજમાંથી રાજીનામું: એ જૂના રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મસમાજીઓએ એક પત્ર લખીને ગોસ્વામીજીને આ વિશે ખુલાસો કરવા કહ્યું. ગોસ્વામીજીએ પત્રના જવાબમાં કહ્યું કે તેઓ કલકત્તાના એક જાહેર સભાગૃહમાં આ વિશે ખુલાસો કરશે. આ જવાબ સાંભળીને બ્રાહ્મસમાજીઓ ગભરાઇ ગયા કે ગોસ્વામીજીનો વિસ્તૃત જવાબ આખું બંગાળ સાંભળશે અને બ્રાહ્મસમાજની રહી-સહી આબરૂ પણ નાશ પામશે. એટલે વિલંબનીતિ અપનાવીને એ લોકોએ એક ઉપકમિટી બનાવી અને ગોસ્વામીજી સાથે ચર્ચા કરવાની રજૂઆત કરી. પરિણામે આ બધી બાબત ગૂંચવાઇને લંબાઇ ગઇ. આ દરમિયાન ગોસ્વામીજીએ જાતે જ એમનું "રાજીનામું" લખીને બ્રાહ્મસમાજને મોકલી આપ્યું. પણ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ હાલપૂરતું એનો અસ્વીકાર કરીને વાતને થોડા વધુ સમય માટે ટાળી દીધી. છેવટે ૧૮૮૬ની શરૂઆતમાં ઉપસમિતિ અને વ્યવસ્થાપક સમિતિએ આ વિશે આખરી અને નિર્ણાયક કાર્યવાહી કરવા માટે મન મક્કમ કરી લીધું. બ્રાહ્મસમાજીઓ ગોસ્વામીજીથી એટલા ગભરાઇ ગયા હતા કે તેઓ જાહેરમાં ચર્ચા કરીને તેમને બ્રાહ્મસમાજથી છૂટા કરવા નહોતા માંગતા. એ લોકોને એટલી જાણ તો થઇ જ ગઇ હતી કે એ બધાં એક તેજસ્વી સૂર્યનો વિરોધ કરવા માટે ફાનસ લઇને નીકળ્યા છે. જાહેર જનતામાં એમની આબરૂ જવાના ભયે એ લોકો એક નાનો કાર્યક્રમ કરીને આ બાબતને સંકેલી લેવા તૈયાર થઇ ગયા. વયવસ્થાપક સમિતિએ કલકત્તાની એક કોલેજના નાના સભાગૃહમાં આ માટે મિટીંગ બોલાવી. મિટીંગમાં ગોસ્વામીજીએ કાંઇ

પણ ચર્ચા કર્યા વિના જ એમનું રાજીનામું આપી દીધું. મોટાભાગના બ્રાહ્મસમાજીઓ આ મિટીંગમાં ગોસ્વામીજીનું રાજીનામું સ્વીકારવા માટે તૈયાર નહોતા. લગભગ બધાં વક્તાઓએ ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મસમાજમાં રહેવા માટે વિનંતી કરી અને રાજીનામું પાછું ખેંચવા માટે આગ્રહ કર્યો. પરંતુ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ પહેલેથી જ નકકી કર્યા પ્રમાણે, શ્રી શિવનાથ શાસ્ત્રીએ પ્રમુખપદેથી ઉતાવળમાં જ જાહેર કરી નાખ્યું કે, એમણે ગોસ્વામીજીનું રાજીનામું સ્વીકારી લીધું છે. આ સાંભળીને મોટાભાગના બ્રાહ્મસમાજીઓ નારાજ થઇ ગયા, ઉદાસ થઇ ગયા અને વ્યવસ્થાપક સમિતિના રાજકારણને સમજી ગયા. પરંતુ જ્યારે ગોસ્વામીજી પોતે જ બ્રાહ્મસમાજમાં રહેવા નહોતા માંગતા ત્યારે એ લોકોનો વિરોધ કંઇ કામમાં ના આવ્યો.

આ એ જ શિવનાથ શાસ્ત્રી હતા જેઓ એક સમયે ગોસ્વામીના પ્રશંસક હતા અને એમ કહેતા કે; બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે બીજા કોઇની જરૂર નથી, ફકત ગોસ્વામીજીને એક ગાડીમાં બેસાડીને જાહેર રસ્તા પર ફેરવશો તો પણ એમનાં પ્રભાવમાત્રથી હજારો લોકો બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાઇ જશે. ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ કર્યા પછી શિવનાથ શાસ્ત્રીએ એમનાં જીવનના અંત સુધી ગોસ્વામીજીની સાથે સંબંધ ના રાખ્યો. આમ ઇ.સ. ૧૮૮૬ની શરૂઆતમાં ગોસ્વામીજીએ કલકત્તા સાધારણ બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ કર્યો અને સ્વતંત્ર થઇ ગયા. બ્રાહ્મસમાજના કેટલાક અભિમાની લોકોએ એમ વિચાર કર્યો કે ગોસ્વામીજીની બીજી કોઇ આવક તો છે નહીં, એટલે એ લોકોએ એમને પૂછયું કે હવે આપનો જીવનનિર્વાહ કેવી રીતે ચાલશે ? ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે; "જ્યારે હું શાંતિપુર છોડીને નિરાધાર અવસ્થામાં કલકત્તા આવ્યો ત્યારે તો બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાયો નહોતો, તે સમયે મારું ભરણ-પોષણ કોણે કર્યું ? સમુદ્રમાં અનંત જીવો વસે છે, એ બધાનું ભરણ-પોષણ કોણ કરે છે ?"

પૂ.બંગાળ બ્રાહ્મસમાજ સાથે જોડાણ: ગોસ્વામીજી કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા થઇ ગયા છે એવા સમાચાર કલકત્તામાં, ઢાકામાં અને આખા બંગાળમાં તરત જ ફેલાઇ ગયા. "પૂર્વબંગાળ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ"નો વહીવટ એ સમયે કલકત્તા સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ કરતાં સ્વતંત્ર રીતે ચાલતો હતો. આમ પણ પૂર્વબંગાળમાં ગોસ્વામીજી વધુ લોકપ્રિય હતા, ત્યાં એમનાં અનુયાયીઓની સંખ્યા વધુ હતી અને તે લોકોની શ્રધ્ધા પણ ગોસ્વામીજી પ્રત્યે

અખુટ હતી. ઢાકા સ્થિત પૂ.બંગાળ બ્રાહ્મસમાજની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા એવા તરત જ ગોસ્વામીજીને વિનંતીપત્ર મોકલીને એમની સાથે જોડાવા માટે આગ્રહ કર્યો. તરત જ કેટલાક આગેવાન બ્રાહ્મસમાજીઓ ઢાકાથી કલકત્તા આવ્યા અને ગોસ્વામીજી સમક્ષ આ પ્રસ્તાવ મૂક્યો. ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને હજી કેટલાક કાર્યો કરવાના બાકી હોય તેમ જણાયું એટલે ઢાકા સમિતિનો પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો. તેઓ હવે ઢાકામાં પૂ.બંગાળ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના આચાર્યપદે સ્થાપિત થઇ ગયા. પરિવાર અને કેટલાક શિષ્યોને સાથે લઇને તેઓ ઢાકા બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારક-નિવાસમાં આવીને રહેવા લાગ્યા.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો દેહત્યાગ: આ દરમિયાન ઇ.સ. ૧૮૮૬ના ઓગસ્ટ માસમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીની તબિયત અતિ નાજુક થઇ ગઇ હતી. તેઓ કેટલાક મહિનાઓથી ગળાના કેન્સરના રોગથી પિડાતા હતા. એમનાં ઉપર હવે દવાની કોઇ અસર થઇ રહી નહોતી. એમનાં શિષ્યોએ પરમહંસજીની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમનાં છેલ્લા દિવસોમાં કલકત્તાના કાશીપુર બાગમાં એમને લાવીને રાખ્યા હતા. અહીં રહીને તેમની છેલ્લી સેવા-ચાકરી થઇ રહી હતી, પરંતુ તેમની અવસ્થા દિવસે-દિવસે કથળી રહી હતી. આ સમાચાર જ્યારે ગોસ્વામીજીને મળ્યા ત્યારે તેઓ હજી કલકત્તામાં જ હતા. કેટલાક શિષ્યોને સાથે લઇને તેઓ પરમહંસજીને જોવા માટે કાશીપુર બગીચે પહોંચ્યા. પરમહંસજીના શિષ્યોએ ગોસ્વામીજીને બગીચાના દરવાજે રોકી રાખીને વિનંતી કરી કે આપ પરમહંસજીને મળવા જશો તો તેઓ શાંત નહીં રહે, આપની સાથે ચોક્કસ વાતો કરશે. તેમને છેલ્લી કક્ષાનું ગળાનું કેન્સર છે, હવે ગળે પાણી પણ ઉતરતું નથી, એવામાં આપ એમને મળશો તો ગળામાં વધુ તકલીફ થશે. ગોસ્વામીજી આ સાંભળીને શિષ્યો સાથે સંમત થઇ ગયા અને બગીચાના દરવાજેથી જ પાછા વળવા લાગ્યા. એ જ વખતે બગીચાના છેક અંદરના છેડે આવેલા મકાનના એક રૂમમાં પરમહસંજીએ એમની સાથે રહેલા એક સેવક શિષ્યને બોલાવીને કહ્યું કે; “જૂઓ તો, દરવાજે વિજય એના શિષ્યો સાથે મને મળવા આવ્યો છે. જાઓ, જઇને એને બોલાવી લાવો.” તે પછી પરમહંસજીએ બધાને બહાર જવા માટે કહ્યું અને રૂમમાં ફકત ગોસ્વામીજી અને પરમહંસજી બે જ જણાં વીસ મિનિટ સુધી એકાંતમાં રહ્યા. આ દરમિયાન શું ગુપ્ત વાતો થઇ તે હજી સુધી કોઇ જાણી નથી શકયું.

ગોસ્વામીજીએ પણ આ વાતનો ખુલાસો એમનાં શિષ્યો પાસે નથી કર્યો, ફકત આ મુલાકાત વિશે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આખરે ૧૮૮૬ના ઓગસ્ટ મહિનાની ૧૬ તારીખે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીએ કાશીપુર બગીચામાં દેહ ત્યાગ કર્યો.

ઢાકામાં આચાર્યપદે: આ પછી ઈ.સ. ૧૮૮૬ના અંતમાં ગોસ્વામીજી ઢાકા બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારક નિવાસમાં આવીને બ્રાહ્મસમાજના આચાર્ય પદે કાર્ય કરવા લાગ્યા. એ સાથે જ સમગ્ર પૂર્વ બંગાળમાં એમનાં આગમનના સમાચાર પહોંચી ગયા અને ભકતોના ધાડાંને ધાડાં ઢાકા ખાતે આવવાના શરૂ થઈ ગયા. બ્રાહ્મસમાજના આ ભવનને બ્રાહ્મમંદિરના નામે ઓળખવામાં આવતું હતું. ગોસ્વામીજીના આવવાથી બ્રાહ્મમંદિરમાં ધર્મનો એક શકિતશાળી પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. જાણે કે નદીમાં ધર્મનું પૂર આવી ગયું હોય તેમ અતિ ઉત્સાહ અને ભાવનાનું મોજું ફરી વળ્યું. સત્સંગ, ધર્મચર્ચા, પ્રવચનો, ઉપાસના, હરિનામના ભજન અને સંકીર્તન, વગેરેથી બ્રાહ્મસમાજ આખો દિવસ ધમધમવા લાગ્યો. દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયના લોકો ચારેબાજુથી ગોસ્વામીજીના દર્શને આવવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજી દ્વારા લગભગ દરરોજના ધોરણે સાધનદીક્ષા અપાવા લાગી. બ્રાહ્મસમાજીઓ સિવાય બીજા લોકો પણ દૂર-દૂરથી આવીને ગોસ્વામીજી પાસે સાધન મેળવી રહ્યા હતા.

ગોસ્વામીજીની સાથે કેટલાક ખાસ શિષ્યો આ પ્રચારક નિવાસમાં જ રહેતા હતા. કેટલાક લોકો તો આ મકાનને "ગોંસાઈવાડી" પણ કહેવા લાગ્યા. સવારથી જ "ગોંસાઈવાડી"માં ભકિત અને કીર્તનની શરૂઆત થઈ જતી. ગોસ્વામીજી રાત્રિના કદી સૂતા જ નહોતા, આખી રાત એમનાં આસન પર બેસીને ઉંડા ધ્યાન-સમાધિમાં ઉતરી જતા. વહેલી સવારે લગભગ ચાર વાગે અર્ધા કલાક માટે આડાપડખે આરામ કરીને પાછા ઉભા થઈ જતા. ઉઠીને મંજિરા, કરતાલ લઈને ભજન ગાવા લાગતા. એ સાથે શિષ્યો પણ ઉઠીને એમની સેવામાં જોડાઈ જતા. મોડી સવારે દૈહીક કામ-કાજથી પરિવારીને ગોસ્વામીજી ચ્હા પીતા. એ પછી તો મુલાકાતીઓ અને સાધુ-સંન્યાસીઓનું આવવાનું શરૂ થઈ જતું. ઢાકા શહેરમાં રહેતા ગોસ્વામીજીના શિષ્યો રાત્રે એમનાં ઘરે નહોતા જતા, અહીં "ગોંસાઈવાડી"માં જ જ્યાં-ત્યાં સૂઈ રહેતા. સવારે અહીંથી જ પાછા એમની ઓફિસ-કચેરી કે કામકાજના સ્થળે જતા રહેતા.

બપોર પછી સમાજમાં પાછું ભકિત અને ધર્મનું સામ્રાજ્ય જામી જતું. ગુરુગ્રંથ સાહેબ તથા અન્ય શાસ્ત્રોનું વાંચન થતું. સાંજે ગોસ્વામીજી ઉપાસના કરવા બેસે ત્યારે મોટેભાગે દેવી-દેવતાઓ અને ઋષિમુનિઓને આહ્‌વાન કરતા અને એ સાથે જ દૈવલોકમાંથી અનેક મહાપુરુષો, દેવી-દેવતાઓનું આગમન પણ થવા લાગતું. ગોસ્વામીજી એ બધાંના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને ભાવવિભોર દશામાં ઉંડા ઉતરી જતા, એમની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગતી. દેવી-દેવતાઓની હાજરીની પવિત્રતા અને શકિતનો અહેસાસ તો સભામાં હાજર રહેલા દરેકને થતો હતો, પરંતુ ગોસ્વામીજી સિવાય ભાગ્યે જ કોઈને આ બધાં દર્શન થતા. ઉપાસના દરમિયાન ભકતો નીચે ઢળી પડતા અને રડવા માંડતાં. એ પછી ગોસ્વામીજી પ્રવચન કરતા, એમનાં પ્રવચનમાં રહેલી સત્યતા, પ્રામાણિકતા અને ભાવની અસર હાજર રહેલા લોકોમાં એવી થતી કે બધાનાં પ્રાણમાં એક જાતની ઠંડક પ્રસરી જતી. આવો દિવ્ય અનુભવ કોઈને આ પહેલા નહોતો થતો.

ગોસ્વામીજી સાંજે કીર્તન કરવા બેસે એટલે મહાભાવનું એક શકિતશાળી વાતાવરણ ઉભું થઈ જતું. આ વાતાવરણમાં લોકો ભાવ સાથે એવા ઝૂમી ઉઠતા કે એનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી. ગોસ્વામીજી કીર્તન કરતા-કરતા નૃત્ય કરવા લાગતા, એ સાથે જ એમનાં અંતરંગ શિષ્ય શ્રીધર અને સતિષ પણ નૃત્યમાં સામેલ થઈ જતા. સંગીત અને ભજનના શબ્દો સાથે ગોસ્વામીજીનો હુંકારભર્યો અવાજ થતો અને એક વીજળીક શકિત લોકોમાં દાખલ થઈ જતી. હાજર રહેલા લોકો ચોધાર આંસુએ રડતા ભાન ભૂલી જતા. ચારસો વર્ષ પહેલા નવદ્વીપમાં અને જગન્નાથ પુરીમાં જે રીતે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ એમનાં સખાઓ સાથે સંકીર્તનની ધૂમ મચાવી હતી, જે ભકિતભાવની નદીઓ વહેવડાવી હતી, કંઈક એવું જ પુનરાવર્તન અહીં થઈ રહ્યું હતું. આ સમયે લોકોને ગોસ્વામીજીમાં અદ્વૈતાચાર્યનો અને ચૈતન્ય મહાપ્રભુના આવિર્ભાવનો અનુભવ થતો. સાંજના સમયે પ્રચારક નિવાસમાં બેસવાની જગ્યા તો રહે જ નહીં, બહારનો ચોક પણ ઉભરાવા લાગે. લોકો છેક બહારના દરવાજા પાસે ઉભા રહીને ભકિતનો આનંદ માણે. કીર્તન પછી ગોસ્વામીજી હરીની લૂંટ કરાવે, એટલે કે મિઠાઈ અને પતાસાં ભરેલી ટોકરીમાંથી એમનાં હાથે ચારેબાજુ પ્રસાદ ઉછાળે અને ભકતો તે લેવા માટે પડાપડી કરે. "ગોંસાઈવાડી"માં ભજવાતા આ દૃશ્યો વિશે ગોસ્વામીજીના

શિષ્યો અને અમુક ભકતોએ એમની ડાયરીમાં નોંધ કરી હતી કે આ બધું તો જેણે જોયું હોય એ જ જાણે, એનું પૂરે-પૂરું વર્ણન કરવું શકય જ નથી.

રાત્રિ ભોજન કર્યા પછી ગોસ્વામીજી એમનાં ખાસ શિષ્યોને એમની સન્મુખ બેસાડીને સાધનક્રીયા કરાવતા. એ સમયે પ્રાણાયામ સાથેખાસ સાધનવિધિ થતી. આવી સાધનબેઠકમાં અંતરંગ શિષ્યો અને મુખ્ય સાધકો સિવાય બહારના કોઈને પણ સામેલ થવાની પરવાનગી નહોતી મળતી. આવી સાધનબેઠક દરમિયાન શિષ્યોને અલૌકિક અનુભવો થતા, અપાર્થિવ શકિતઓની હાજરીનો અનુભવ થતો તેમ જ કેટલાય દર્શનો થતા. જે શિષ્યોને ગોસ્વામીજીએ શરૂઆતમાં જ સાધનદીક્ષા આપી હતી તે લોકો ખરેખર ભાગ્યશાળી હતા. એ પૈકી મોટાભાગના લોકોને આવી સાધનબેઠકમાં દિવ્ય અનુભવો કરાવ્યા હતા. તેમાંના ઘણાં-ખરા શિષ્યો પાછળથી ગુરુપદે સ્થાપિત થયા અને લોકોને દીક્ષા આપવાની શકિત પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

આમ ઢાકામાં આવ્યા પછી બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને જ ગોસ્વામીજીએ અનેક લોકોને દીક્ષાસાધન આપ્યું હતું. સાથે-સાથે હિન્દુધર્મને પણ ફરીથી મહિમાવંત કર્યો. દેવી-દેવતાઓ અને પ્રાચિન ઋષિ-મુનિઓ પ્રત્યે લોકોની શ્રધ્ધા અને આસ્થાને ફરી જાગૃત કર્યા. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ-પ્રેમભકિતનો જે સંદેશ આપ્યો હતો તેને સમગ્ર બંગાળ અને પૂર્વોત્તર ભારતમાં પ્રસારિત કર્યો. આ બધું જોઈ-અનુભવીને પૂર્વબંગાળ બ્રાહ્મસમાજના સભ્યો પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માનતા અને કયારેક અહંભાવમાં પણ આવી જતા. કેટલાક બ્રાહ્મસમાજીઓ કહેતા પણ ખરા કે ગોસ્વામીજી જેવા આચાર્ય બીજા કોઈ સંપ્રદાય પાસે હોય તો અમને બતાવો ! વગેરે...

"બારોદીના બ્રહ્મચારી" : ગોસ્વામીજી ઢાકા પ્રચારક-નિવાસમાં એક દિવસ ભાવસમાધિમાં બેઠેલાં હતા તે દરમિયાન એમને એક સિધ્ધયોગીના દર્શન થયા. આ સિધ્ધયોગી એ સમયે ઢાકા જિલ્લાના બારોદી ગામમાં ગુપ્ત રીતે બિરાજતા હતા. ગોસ્વામીજીને ધ્યાન સમાધિમાં એવો અનુભવ થયો કે યોગી એમનાં કોઈ પૂર્વજના સંબંધી છે અને ગોસ્વામીજીને મળવા માટે તેઓ પણ રાહ જોઈ રહ્યા છે. ગોસ્વામીજીના એક શિષ્ય શ્રી કુંજલાલ નાગ મહાશય એ સમયે બારોદીની પાસે જ રહેતા હતા અને આ યોગીના દર્શને વારંવાર જતા હતા. આ યોગીને પણ એમની વિશેષ શકિતઓ દ્વારા ગોસ્વામીજી વિશે

ખબર પડી ગઇ હતી. એમને પણ ગોસ્વામીજીને મળવાનું મન થતું હતું. એકવાર કુંજલાલ નાગને આ યોગીએ જણાવ્યું કે; "તમે જઇને જીવનકૃષ્ણને કહો કે મારે એમનાં દર્શન કરવા છે, શું તેઓ અહીં આવીને મને મળશે કે મારે જ એમનાં દર્શન કરવા ઢાકા જવું પડશે ? મને એમનાં પ્રત્યે બહુ આકર્ષણ થઇ રહ્યું છે." (આ યોગી ગોસ્વામીજીને પહેલેથી જ જીવનકૃષ્ણ કહીને સંબોધન કરતા હતા.)

આ સિધ્ધયોગીનું નામ **"લોકનાથ બ્રહ્મચારી"** હતું, પરંતુ તેઓ ગોસ્વામીજી સાથેની મુલાકાત પછી **"બારોદીના બ્રહ્મચારી"** તરીકે વિખ્યાત થઇ ગયા. એટલે અહીં એમનો ઉલ્લેખ "બારોદીના બ્રહ્મચારી" તરીકે જ કરીશું. જ્યારે શ્રી કુંજલાલ નાગ એમનાં ગુરુ ગોસ્વામીજીને મળવા ઢાકા ગયા ત્યારે એમણે "બ્રહ્મચારીજી" વિશે કહ્યું કે; "બારોદીના બ્રહ્મચારી" એમને મળવા માંગે છે. આ સાંભળીને ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે તેઓ સામે ચાલીને એમનાં દર્શન કરવા બારોદી જશે. ગોસ્વામીજીએ એમ પણ કહ્યું કે આ મહાપુરુષ સાથે મારા કોઇ પૂર્વજનો સંબંધ પણ છે અને અત્યારે એમની ઉંમર લગભગ ૧૫૦ વર્ષથી પણ વધુ છે.

એ પછી ગોસ્વામીજી એમનાં પરિવાર અને કેટલાક શિષ્યોને લઇને "બ્રહ્મચારીજી"ના દર્શન કરવા બારોદી ગયા. ગોસ્વામીજીને જોઇને જ બહ્મચારીજી બોલ્યા; "મને ઓળખ્યો, આપને યાદ છે ? ચંદ્રનાથ પહાડ ઉપર લાગેલી આગમાંથી મેં આપને બચાવ્યા હતા !" વર્ષો પહેલા પરિભ્રમણ દરમિયાન ગોસ્વામીજી એક વાર ચટ્ટગ્રામના પહાડી જંગલમાંથી પસાર થતા હતા ત્યારે ચંદ્રનાથના પહાડ પરનું સુંદર દ્દશ્ય જોઇને ધ્યાનમાં બેઠા હતા. એ વખતે અચાનક લાગેલી ભયંકર આગમાં ફસાઇ ગયા હતા. તે સમયે એક મહાત્માએ અચાનક પ્રગટ થઇને એમને ઉંચકી લીધાં અને પહાડ પરથી નીચે કૂદીને નદીના તટ ઉપર મૂકી દીધાં હતા. ગોસ્વામીજીને આ મહાપુરુષનો ચહેરો યાદ રહી ગયો હતો. આજે અચાનક એમને પોતાની સામે બેઠલા જોઇને એમનું હ્રદય ભરાઇ આવ્યું, આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યા. તેઓ બ્રહ્મચારીજીના ચરણોમાં પડીને નમન કરવા લાગ્યા. આ બ્રહ્મચારી શાંતિપુરના અદ્વૈતવંશના ગોસ્વામી પરિવારના જ હતા. તેઓ ગોસ્વામીજીના દાદાના કાકા થતા હતા, અને આજે તેમની ઉંમર ૧૫૬ વર્ષ થવા આવી હતી.

સાથે આવેલા માં યોગમાયા દેવીથી બારોદીના બ્રહ્મચારી એટલા બધાં પ્રભાવિત થઇ ગયા કે એમણે એક બાળકની જેમ આગ્રહ કરીને માંના હાથે ખાવાનું માંગ્યું હતું. માં યોગમાયા દેવીએ પણ એક પ્રેમાળ માતાની જેમ પોતાના હાથે બ્રહ્મચારીજીને ખવડાવ્યું હતું. એ પછી એમનાં પ્રેમની નિશાનીરૂપે બ્રહ્મચારીજીએ એમની લાકડાની ચાખડી (પાદુકા) અને એમણે વાપરેલો કામળો ગોસ્વામીજીને ભેટમાં આપ્યો હતો.

આ મુલાકાત પછી ગોસ્વામીજી અનેક પ્રસંગે બારોદીના બ્રહ્મચારીજીની તપસ્યા અને યોગસિધ્ધિઓ વિશે કહેતા હતા કે; "અત્યારના સમયમાં હિમાલયથી લઇને મેદાની પ્રદેશો સુધી ભારતભરમાં એકપણ એવો યોગી નથી જે બ્રહ્મચારીજીની તોલે આવી શકે. તિબેટ અને અન્ય દુર્ગમ પ્રદેશોમાંથી યોગીઓ અને સાધકો રાત્રે આકાશગમન દ્વારા બારોદી આવીને બ્રહ્મચારીજી પાસે ઉચ્ચ કક્ષાના યોગનું શિક્ષણ મેળવે છે. તેઓ કોઇ સાધારણ મહાપુરુષ નથી. એમનાં કર્મો પૂરા કરવા ગુપ્ત રહીને સમય પસાર કરે છે.

આ પછી અનેક વાર ગોસ્વામીજી બારોદી જઇને બ્રહ્મચારીજી સાથે સત્સંગ કરતા હતા. ગોસ્વામીજીએ એમની પ્રશંસા કર્યા પછી તો બારોદીના બ્રહ્મચારીજી સમગ્ર બંગાળ અને બીજા રાજ્યોમાં પણ એટલા બધાં પ્રસિધ્ધ થઇ ગયા કે લોકો એમનાં દર્શન કરવા દૂર-દૂરથી બારોદી આવવા લાગ્યા હતા. લોકો બ્રહ્મચારીજી પાસે આવીને એમનાં દુઃખ, અશાંતિ, બિમારી, કોર્ટ-કચેરીના ઝગડા, વગેરે મટાડવાની પ્રાર્થના કરતા અને તેનું સમાધાન પણ મેળવતા. જો કે બ્રહ્મચારીજી બહારથી બહુ કઠોર હતા પરંતુ અંદરથી એટલા દયાળુ અને કોમળ હતા કે લોકોના દુઃખ-દર્દ જોઇને પીગળી જતા અને કૃપા કરીને બધાને મદદ કરતા, લોકોના દુઃખનું નિવારણ કરતા. એમની ભાષા અને શૈલી એવી વિચિત્ર અને કઠોર હતી કે ઘણાં લોકો એમને સમજવામાં મોટી ભૂલ કરી બેસતા. ગોસ્વામીજીના અનેક શિષ્યો એમનાં દર્શને જતા-આવતા હતા. ગોસ્વામીજીના અંતરંગ શિષ્યો જેવા કે શ્રીધર, કુલદાનંદજી, શારદાકાંત, વગેરે અનેક શિષ્યોએ બ્રહ્મચારીજી સાથેની મુલાકાતોનું વિસ્તૃત વર્ણન એમની નોંધપોથીમાં કરેલું છે. "સદ્‌ગુરુ સંગ" પુસ્તકમાં બ્રહ્મચારીજી વિશેની વિગતવાર માહિતી શ્રી કુલદાનંદ બ્રહ્મચારીજીએ લખેલી છે. (આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં "સદ્‌ગુરુના સાંનિધ્યમાં" નામે બે ખંડમાં પ્રકાશિત થયેલું છે.)

આ રીતે ઇ.સ. ૧૮૮૬ થી ૧૮૮૭ દરમિયાન ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજના આચાર્યપદે ઢાકા ખાતે રહીને ધર્મપ્રચાર કર્યો. હજારો લોકોને દીક્ષાસાધન આપીને શરણે લીધાં અને બ્રાહ્મસમાજના માધ્યમથી જ સનાતન હિન્દુધર્મને ફરી પાછો મહિમાવંત કર્યો. ઢાકામાં પણ ગોસ્વામીજીએ કલકત્તાની જેમ જ નવીન રીતે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કર્યું હતું. આ બધી બાબતની નોંધ કેટલાક કટ્ટર બ્રાહ્મસમાજીઓ લેતાં હતા અને તેમનાં અધિકારીઓ આગળ ગોસ્વામીજી વિશે ફરિયાદ પણ કરતા હતા. પરંતુ અત્યારે બ્રાહ્મસમાજને મળતું મહત્ત્વ, બ્રાહ્મધર્મનો પૂ.બંગાળમાં થઇ રહેલો તીવ્ર પ્રચાર, વગેરે જોઇને મોટાભાગના લોકો ગોસ્વામીજી સામે કોઇ જાતની કાર્યવાહી કરવાની કે એમનો વિરોધ કરવાની હિંમત નહોતા કરતા. ગોસ્વામીજી દ્વારા થઇ રહેલા કાર્યોમાં એ લોકોને પોતાનો તથા બ્રાહ્મસમાજને થતો લાભ જ જોવાતો હતો. ઢાકામાં આચાર્યપદે કાર્ય કરતા-કરતા ગોસ્વામીજી ફરી પાછા પૂ. બંગાળ, પશ્ચિમ બંગાળ અને પૂર્વોત્તર ભારતના અન્ય પ્રદેશોના પ્રવાસે નીકળે છે. દિવસ-રાત ધર્મપ્રચાર, પ્રવચનો, સંકીર્તન, દીક્ષાવિતરણ, વગેરે કરે છે અને ખૂબ પરિશ્રમ કરે છે. જે કાર્ય માટે એમનો જન્મ થયો છે તેને હવે મુખ્ય કેન્દ્રમાં રાખીને, તન-મન અને પ્રાણને પૂરેપૂરો નીચોવી નાખે છે. આનાં કારણે એમની તબિયત પર કેવી જીવલેણ મુસીબત ઉભી થાય છે ? એ બધું આપણે આગળના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૧૩

પૂ. બંગાળમાં ધર્મપ્રચાર

પરિભ્રમણ, સત્‌સંગ અને ધર્મપ્રચારઃ ગોસ્વામીજીને હવે અનેક ગામો, નગરો અને શહેરોમાંથી આમંત્રણ મળવા લાગ્યું. આ સ્થળોના બ્રાહ્મસમાજની સમિતિઓ અને સંકીર્તન મંડળો ગોસ્વામીજીને આગ્રહ કરીને તેમનાં ગામે લઇ જવા માટે ઉત્સાહી હતા. એનાં આધારે ગોસ્વામીજી એક-પછી-એક એમ અનેક સ્થળોએ પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. એકવાર ઢાકાથી બાગેરહાટ, બરિશાલ, માદારિપુર વગેરે સ્થળોએ ગયા. અહીં એમનાં આગમનની સાથે જ ભકિતનું આંદોલન શરૂ થઇ ગયું. હરિનામ સંકીર્તન, ધર્મચર્ચા, શાસ્ત્રો ઉપર પ્રવચનો અને ઉપાસના, વગેરે, એની જાતે જ મહોત્સવની જેમ ગોઠવાવા લાગ્યા. મૃદંગ, કરતાલના અવાજ સંભળાય એટલે ભકતો એમનાં ઘર છોડીને ગોસ્વામીજી જેના ઘરે કે સમાજવાડીમાં રોકાયા હોય ત્યાં પહોંચી જતા. એકવાર ભજન-કીર્તન શરૂ થાય એટલે લોકો મહાભાવના પ્રવાહમાં તણાઈને એવા ડૂબી જતા કે સમયનું ભાન જ ના રહેતું. સંગીતની સાથે જ નૃત્ય શરૂ થઇ જતું અને ગોસ્વામીજી પોતે પણ ભાવમાં એવા ખેંચાઇ જતા કે એમની જાતને નૃત્યમાં સામેલ થતા રોકી ના શકતા.

આ પ્રવાસ દરમિયાન આખા કુટુંબ સાથે અનેક લોકોએ સાધનદીક્ષા લીધી હતી. બરિસાલમાં ગોસ્વામીજીના નિવાસ દરમિયાન ઘણાં આગેવાન લોકોએ દીક્ષા લીધી હતી, જેમાં પ્રખર સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને શિક્ષણકાર શ્રી અશ્વનીકુમાર દત્ત, લખુટિયાના જમીનદાર શ્રી રાખાલચંદ્ર અને પ્રસિધ્ધ વકીલ ગોરાચાંદ દાસ એમનાં કુટુંબ સાથે સામેલ હતા. બરિસાલની નજીક આવેલા માદારિપુરના ડેપ્યુટી કલેક્ટર શ્રી દ્વારકાનાથજીએ તો સરકારી વિધિ પ્રમાણે ગોસ્વામીજીનું સ્વાગત-સન્માન કર્યું હતું. આવું સ્વાગત ફકત ઉચ્ચ સરકારી અધિકારી કે સત્તાધારી શાસકનું જ થતું હતું. એ વખતે દ્વારકાનાથ મહાશય સાથે ઘણા બધા નગરવાસીઓએ દીક્ષાસાધન લીધું હતું.

એ પછી એકવાર ઢાકાથી એમનાં અંગત શિષ્યો, નવકુમાર બાગચી, શ્યામાકાંત ચટ્ટોપાધ્યાય (પંડિતજી) અને શ્રીધરને સાથે લઇને કેટલાક સ્થળોના પ્રવાસે નીકળ્યા. પશ્ચિમ બંગાળના વિવિધ સ્થળોએ ભજન-કીર્તન સાથે

ભકિતરસની લહાણી કરતા-કરતા તેઓ બિહાર પહોંચ્યા. બિહારના નાના-મોટા ગામોમાં ધર્મપ્રચાર કરીને દરભંગા પહોંચ્યા. અહીં દરભંગામાં ગોસ્વામીજીના કોલેજકાળના એક મિત્ર શ્રી રાધાકૃષ્ણબાબુ પરિવાર સાથે રહેતા હતા. રાધાકૃષ્ણબાબુ સાથે ગોસ્વામીજીને એવી મિત્રતા હતી કે બન્નેના પરિવારો એક-બીજા સાથે હળી-મળી ગયા હતા અને સુખ-દુઃખમાં લાંબો સમય સાથે રહ્યા હતા. ગોસ્વામીજી દરભંગામાં એમનાં શિષ્યો સાથે રાધાકૃષ્ણબાબુના ઘરે રોકાયા.

દરભંગામાં પ્રાણસંકટઃ અહીં દરભંગામાં ગોસ્વામીજીની તબિયત ખરાબ થઇ ગઇ. પેટ અને છાતીમાં દુઃખાવો થયા પછી ધીરે-ધીરે તબિયત એટલી બધી ખરાબ થઇ ગઇ કે એમણે ખાટલો પકડી લીધો, એમનાંમાં ઉભા થવાની પણ શકિત નહોતી રહી. ગોસ્વામીજીની સેવામાં દરભંગાના પ્રખ્યાત હોમિયોપેથિક ડોકટર નવીનચંદ્ર દત્ત દિવસ-રાત હાજર રહેતા હતા. ગોસ્વામીજીના આગ્રહને કારણે હોમિયોપેથી સિવાય બીજી દવાઓ કે એલોપેથિક ડોકટરોની સેવા પણ લેવામાં નહોતી આવતી. રોગ કાબૂ બહાર નીકળી ગયો પછી સમસ્તીપુરના એક ડોકટરને બોલાવવામાં આવ્યા. એ ડોકટર પણ રોગના મૂળને પકડી ના શકયા એટલે એક-પછી-એક એમ ચાર ડોકટરોને બોલાવવા પડયા. બાંકીપુર અને બીજા શહેરોમાંથી ડોકટરો આવ્યા છતાં ગોસ્વામીજીની તબિયતમાં સહેજ પણ સુધારો ના જોવાયો.

આ સમયે શ્યામાકાંત પંડીતજી, શ્રીધર અને નવકાંતબાબુએ ગોસ્વામીજીની બહુ સેવા કરી હતી. આખો દિવસ એમની સેવામાં રહેતા, સવાર-સાંજ ગોસ્વામીજીના મળ-મૂત્ર વગેરે સાફ કરીને શરીર ચોખ્ખું કરતા. આ વિશે ગોસ્વામીજીએ પાછળથી કહ્યું હતું કે; "જેમ એક પિતા પોતાના સંતાનની કાળજી લે એમ પંડિતજીએ પ્રેમથી મારી સેવા કરી છે. એ મારા પિતા સમાન છે, હું આજીવન એમનો ઋણી રહીશ."

ખરેખર તો ગોસ્વામીજીને તીવ્ર ન્યુમોનિયા થયો છે એવું ડોકટરોએ કહી દીધું હતું. એટલે હવે એલોપેથીની સારવાર પણ શરૂ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ કોઇ જાતની દવાની અસર થતી ના જોવાઇ એટલે ડોકટરોએ ગોસ્વામીજીના આયુષ્ય વિશે આશા છોડી દીધી. આ અંગેના સમાચાર કલકત્તા અને ઢાકા ખાતે રહેતા બ્રાહ્મસમાજી બંધુઓને, એમનાં પરિવાર અને ખાસ

શિષ્યોને ટેલિગ્રામ દ્વારા આપી દેવામાં આવ્યા. કલકત્તા અને બીજે ઘણે બધેથી પત્રો, ટેલિગ્રામ અને મનીઓર્ડર (પૈસા-રૂપિયા) આવવા લાગ્યા. અનેક સ્થળોએ ગોસ્વામીજીની તબિયત અને દીર્ઘાયુ માટે સંકીર્તન અને પ્રાર્થનાઓ થવા માંડી. શિષ્યો, સાધુ-સંતો અને ભકતોના ટોળાં ગોસ્વામીજીની તબિયત જોવા દરભંગા આવવા લાગ્યા.

ગોસ્વામીજીના એક નિષ્ઠાવાન શિષ્ય શ્રી શ્યામાચરણ બક્ષીજી તો બારોદી દોડી ગયા અને બ્રહ્મચારીજીને કહેવા લાગ્યા કે; "આપ કોઇ પણ રીતે અમારા ગુરુને બચાવી લો." બ્રહ્મચારીજીએ એમની આગવી શૈલી પ્રમાણે બક્ષીજીની પરીક્ષા કરતા કહ્યું કે; "ગોસ્વામીજી ના બચે તો હું તો છું જ ને ! હું તમારા બધાની દેખભાળ કરીશ."

નિષ્ઠાવાન બક્ષીજીએ કહ્યું; "અમને આપની જરૂર નથી, અમને તો અમારા ગોસ્વામીજી પાછા જોઇએ છે."

આ સાંભળી બ્રહ્મચારીજી હસી પડયા અને થોડીવાર આંખો બંધ કરીને બોલ્યા; "મેં જીવનકૃષ્ણને એમનાં શરીરમાં ના જોયા. કયાં તો એમનું આયુષ્ય પૂરું થઇ ગયું છે, અથવા તો પીડા ઓછી કરવા એમનાં ગુરુએ એમને શરીરની બહાર કાઢી લીધાં છે. ઠીક છે ! હું મારાથી બનતા પ્રયત્ન કરું છું."

એ પછી એમનાં સેવકને બોલાવીને બ્રહ્મચારીજીએ કહ્યું કે; "હું મારો રૂમ અંદરથી બંધ કરું છું, કોઇ પણ ૨-૩ દિવસ માટે દરવાજો ખોલવાની કોશિશ ના કરતા." એમ કહીને એમણે દરવાજો બંધ કરીને સમાધિ લગાવી દીધી. આ બાજુ માં યોગમાયા દેવી અને એમનાં પુત્ર યોગજીવન તથા પુત્રી શાંતિસુધા, કેટલાક શિષ્યો સાથે એક નાવ ભાડે કરીને ઢાકાથી દરભંગા જઇ રહ્યા હતા. નાવમાંથી યોગજીવને એકાએક આકાશ તરફ જોઇને મોટેથી બૂમ પાડી અને આંગળી દ્વારા દિશા બતાવીને કહ્યું કે; "જૂઓ, બ્રહ્મચારીજી આકાશમાર્ગે પિતાજી પાસે જઇ રહ્યા છે." બ્રહ્મચારીજીએ ઉપરથી ઇશારો કરીને યોગજીવનને ચૂપ રહેવા માટે કહ્યું. એ પછી બ્રહ્મચારીજી દરભંગા જઇને ગોસ્વામીજીની સારવારમાં લાગી ગયા.

એ વખતે મુઝ્ઝફરપુરનાં પ્રખ્યાત વકીલ શિષ્ય શ્રી જ્ઞાનેન્દ્રમોહન દત્ત પણ દરભંગામાં હતા અને રાધાકૃષ્ણબાબુના ઘરે ગોસ્વામીજીની સેવામાં હાજર હતા. એમણે એક દિવસ ગોસ્વામીજીના રૂમની બહાર બાંકડા પર એક તેજસ્વી

અને પ્રભાવશાળી, ઉંચા અને સૌમ્ય સંન્યાસીને બેઠેલાં જોયા. પરંતુ બહુ ધ્યાન આપ્યા વિના એમને ફકત નમસ્કાર કરીને તે જતા રહ્યા. ખરેખર તો એ સંન્યાસી ગોસ્વામીજીના ગુરુ શ્રી પરમહંસજી હતા અને તેમની સાથે બીજા ૩ મહાપુરુષોને લઈને ગોસ્વામીજીની સારવાર કરવા સૂક્ષ્મ શરીરે દરભંગા આવેલા હતા. જ્ઞાનેન્દ્રમોહન દત્તને ગોસ્વામીજીએ એ પછી કહ્યું હતું કે તમારો સમય પાક્યો નહોતો એટલે ગુરુજીએ તમને સ્પષ્ટ દર્શન ના આપ્યા અને પોતાને ઓળખવા પણ ના દીધાં.

આમ ગોસ્વામીજીની તબિયત જ્યારે ડોકટરો અને દવાથી પણ સુધરી ના શકી ત્યારે એમનાં ગુરુજીએ અને બારોદીના બ્રહ્મચારીજીએ સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા ત્યાં આવીને એમને બચાવી લીધાં હતા. લગભગ ૩ દિવસ સુધી મહાપુરુષોએ સઘન સારવાર કરીને એમની યૌગિક શકિતઓ વડે ગોસ્વામીજીને સ્વસ્થ કર્યા. આ દરમિયાન કેટલાક ભકતોને ગોસ્વામીજીના રૂમમાં આ મહાપુરુષોના પડછાયા અને આકૃતિઓના અલપ-ઝલપ દર્શન થયા હતા, થોડી-થોડી વારે પ્રગટ થઈને તેઓ પાછા ઓઝલ થઈ જતા હતા. ગોસ્વામીજીની તબિયત સુધરતી જોવાઇ ત્યારે સ્નાન કરાવવા માટેની સૂચના મહાપુરુષોએ આપી હતી. તે સમયે શાંતિસુધા દેવીએ પણ બ્રહ્મચારીજીને જોઈને ચીસ પાડી અને "બ્રહ્મચારીજી !" એમ મોટેથી બોલીને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યુ. પણ ગોસ્વામીજીએ ઈશારો કરીને શાંતિસુધાને ચૂપ રહેવા માટે કહ્યું. આ પહેલા શાંતિસુધાએ કદી બ્રહ્મચારીજીને જોયા જ નહોતા.

આ દરમિયાન રાધાકૃષ્ણબાબુના ઘરે રવિવારની બ્રાહ્મસમાજની બેઠક ચાલતી હતી અને શિષ્યો સંકીર્તન કરીને ગોસ્વામીજીની રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. કીર્તનનો મધુર અવાજ સાંભળીને ગોસ્વામીજીના શરીરમાં એકાએક સ્પંદન થવા લાગ્યા અને એમનાંથી ઉભા થયા વિના રહેવાયું નહીં. ગોસ્વામીજી મોટેથી હરિબોલનો ધ્વનિ કરીને કૂદી પડયા અને સંકીર્તનમાં સામેલ થઈ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. આ ચમત્કાર જોઈને લોકો આશ્ચર્યચકિત થઈને મોટે-મોટેથી કીર્તન કરવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીએ કયાંય સુધી નૃત્ય કર્યું એટલે ભકતોને ડર લાગ્યો કે શ્રમથી થાકીને ગોસ્વામીજી નીચે પડી જશે કે ફરી પાછા પથારીવશ થઈ જશે. પણ આમાંનું કશું ના થયું, ગોસ્વામીજી તો પાછા તૈયાર થઈને બેસી ગયા અને બધાં સાથે વાતો કરવા લાગ્યા.

એવામાં એમનાં ડોકટરો પણ શંકાના માર્યા રાધાકૃષ્ણબાબુ ના ઘરે આવી પહોંચ્યા. એ લોકોને એમ ડર હતો કે ગોસ્વામીજી કદાચ આજનો દિવસ જ પસાર કરી શકશે. ગોસ્વામીજીને સ્વસ્થ બેઠેલાં જોયા અને સાંભળ્યું કે એમણે તો કીર્તન સાથે નૃત્ય પણ કર્યું છે, આ સાંભળીને ડોકટરોએ કાન પકડયા અને બોલ્યા કે આ બધું અમારી સમજમાં નથી આવતું. આ ચમત્કાર જોઈને અમને અમારી ભૂલ સમજાય છે. અમને અમારા ભણતર પર બહુ અભિમાન હતું તે બધું આપે ભાંગીને ભૂકકો કરી દીધું. આજે ખબર પડી કે મનુષ્યની કોઈ વિસાત નથી, જે કાંઈ થાય છે તે બધું ઈશ્વરની મરજીથી જ થાય છે. દરભંગામાં ગોસ્વામીજી લગભગ ૨ મહિના જેવું રહ્યા, એમાંથી દોઢ મહિનો તો એમની ગંભીર બિમારીમાં ગયો. સ્વસ્થ થયા એટલે ગોસ્વામીજી એમનાં પરિવાર અને શિષ્યોને લઈને દેવઘર ગયા. દેવઘરમાં થોડા દિવસ રોકાઈને ટ્રેઈન દ્વારા કલકત્તા જવા રવાના થયા.

ફરી પાછા ઢાકા તરફ: ટ્રેઈનમાં બેઠા પછી ગોસ્વામીજીને મુઝ્ઝફ્ફરપુરની પ્રખ્યાત લીચી ખાવાનું મન થયું હતું. એમણે મનોમન વાત કરી કે; "મને આ સીઝનમાં લીચી ખાવા ના મળી, શું આ કારણે મારે એક કીડા રૂપે જન્મ લઈને લીચીના ઝાડ પર બેસવું પડશે ?" એ જ વખતે ટ્રેઈનમાં ગુરુ પરમહંસજી પણ થોડી વાર માટે પ્રવાસમાં સામેલ થયા. પરમહંસજીએ પહોળો, લાંબો, ખુલતો, ઝભ્ભો પહેર્યો હતો, જેને ખલતો કહી શકાય. ગુરુજી એ વખતે એક હિન્દીભાષી સામાન્ય સાધુના સ્વરૂપમાં જ આવીને ગોસ્વામીજીની બાજુમાં બેઠા, એટલે બીજું કોઈ એમને ઓળખી ના શકયું.

એ સાધુએ બાજુમાં બેસીને ગોસ્વામીજીને પૂછયું કે; "મહારાજ ! શું આપ લીચી ખાશો ?"

ગોસ્વામીજીએ હા કહ્યું એટલે સાધુએ એમનાં ખલતામાંથી લીચીના બહુ બધાં ઝુમખાં ઝડપથી કાઢીને ગોસ્વામીજીને આપ્યા. ગોસ્વામીજીએ બધાં શિષ્યોને ખોબો ભરી-ભરીને લીચી આપ્યા. શિષ્યોએ પણ આવી રસભરેલી અને મીઠી લીચી પહેલી વખત ખાધી અને વિચાર્યું કે સાધુના આટલા નાના ખિસ્સામાંથી આટલી બધી લીચી કેવી રીતે નીકળી ! બધાને બહુ નવાઈ લાગી. એ દરમિયાન ગાડી ઉભી રહી એટલામાં પેલા સાધુ તો નીચે ઉતરીને અલોપ થઈ ગયા. શિષ્યોએ જ્યારે આ વિશે ગોસ્વામીજીને પૂછયું કે આટલી બધી

લીચી અત્યારે મુઝ્ઝફુરપુર વિસ્તારમાં કયાંથી આવી ? અત્યારે તો લીચીની સીઝન પણ નથી !

ત્યારે ગોસ્વામીજીએ આંસુભરી આંખે કહ્યું; " કોણ મને આટલો બધો પ્રેમ કરે ? કમોસમની લીચી અત્યારે કોણ લાવી આપે ? મને લીચી ખાવાનું બહુ મન થયું હતું એટલે મારા ગુરુદેવ પરમહંસજીએ દયા કરીને મને ખવડાવી. તમારો સમય પાક્યો નથી એટલે તમને લોકોને એમનાં દર્શન ના થયા. અહીં સામાન્ય સાધુ રૂપે બેઠેલાં હતા તે પરમહંસજી જ હતા." આ સાંભળીને શિષ્યો અવાક્ રહી ગયા અને મનોમન પરમહંસજીને નમન કરીને પોતાને કોશવા લાગ્યા.

પ્રવાસમાં આગળ વધીને ગોસ્વામીજી બંગાળના વૈદ્યનાથ ગામે રોકાયા. અહીં એક દિવસે સવારે તેઓ બ્રાહ્મસમાજના પ્રખર આગેવાન શ્રી રાજનારાયણ વસુને એમનાં ઘરે મળવા ગયા. આ રાજનારાયણજી, પોંડીચેરીના પ્રખ્યાત મહર્ષિ શ્રી અરવિંદના નાનાજી થાય. વયોવૃધ્ધ રાજનારાયણબાબુ ગોસ્વામીજીને એમનાં ઘરે પધારેલા જોઇને આનંદમાં આવી ગયા. બન્ને મહાનુભાવોએ ક્યાંય સુધી આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરી. ચર્ચામાં એમને ભોજનનો સમય વીતી ગયો એની સૂધ પણ ના રહી.

નૌકાવિહાર દરમિયાન દિવ્ય દર્શનો : વૈદ્યનાથથી આગળ વધી કલકત્તા, વળી પાછા થોડા દિવસ શાંતિપુર, ત્યાંથી એક-બે દિવસ માટે કુમારખલી થઇને છેવટે ઢાકા પહોંચ્યા. પરિવાર અને શિષ્યો સાથે ઢાકા પહોંચીને ગોસ્વામીજી પાછા એમનાં નિયમિત કાર્યોમાં પરોવાઇ ગયા. પરંતુ એમનું શરીર કંઇક અંશે નબળું હતું. એમની પાચનશકિત તદન ઓછી થઇ ગઇ હતી, જેને આયુર્વેદમાં મંદાગ્નિ કહે છે. એનાં કારણે ગોસ્વામીજીની ભૂખ એકદમ ઓછી થઇ ગઇ. પરિણામે શરીરમાં એટલી બધી નબળાઇ આવી ગઇ કે એમનું છૂટથી હરવા-ફરવાનું પણ અશકય બની ગયું. વૈદ્ય અને ડોકટરોએ એમને થોડા દિવસ માટે નાવ ભાડે કરીને પદ્મા નદીમાં નિવાસ કરવાની ભલામણ કરી. ગોસ્વામીજીએ એક નાવ ભાડે કરી અને પરિવાર સાથે પદ્મા નદીમાં ફરવા લાગ્યા. નાવમાં વિહાર કરતા-કરતા એમણે ઘણાં સ્થળોની મુલાકાત લીધી. પદ્મા નદીની આબોહવા એટલી સરસ હતી કે થોડા સમયમાં જ ગોસ્વામીજીને બહુ આરામ થઇ ગયો. આંતરડાંની નબળાઇ અને

મંદાગ્નિ દૂર થઇ ગયા, ભૂખ વધવા લાગી એટલે શરીર પણ પાછું સશક્ત બન્યું. પાછળથી ગોસ્વામીજીએ એમનાં શિષ્યોને કહ્યું હતું કે; "પદ્મા નદી તો ગંગા નદીની શાખા છે, પણ એનો વિશાળ પટ જોઇને કેટલાક લોકો એને ગંગા નદી જ સમજે છે. પદ્મા નદીનું પાણી ખોરાક પચાવવા માટે એટલું લાભકારક છે કે કોઇ એકલા કાચા ચોખા ખાઇને ઉપરથી એક લોટો ભરીને પદ્માનું પાણી પી લે, તો પણ ખોરાક બહુ સહેલાઇથી પચી જાય છે.

પદ્મા નદીમાં વિહાર કરતા-કરતા ગોસ્વામીજી એક દિવસ સાંજે ચાંચરતલા ગામે પહોંચ્યા. ચાંચરતલામાં કાલીવાડી કરીને એક પ્રસિધ્ધ જગ્યા છે, જ્યાં કાલીમાતાનું એક ઘટ સ્વરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં એક તપસ્વીએ કાલીમાનું એક ઘડામાં સ્થાપન કરીને આકરી તપસ્યા કરી હતી અને પરિણામે સિધ્ધિ પામ્યા હતા. એનાં કારણે જ અહીં માંની મૂર્તિ નથી પણ ઘટ સ્વરૂપ છે. પછી તો આ ઘટ અને મંદિર બહુ જાગૃત છે એવો લોકોને વિશ્વાસ બેસી ગયો અને કાલીવાડીનું સ્થળ બહુ પ્રખ્યાત થઇ ગયું. ગોસ્વામીજી દર્શન કરવા માટે આ મંદિરમાં પહોંચ્યા એવા આજુ-બાજુ રહેતા લોકો આપોઆપ મૃદંગ, કરતાલ અને મંજીરાં લઇને કીર્તન કરવા આવી ગયા. એ લોકોને ગોસ્વામીજીની મુલાકાત વિશે પહેલેથી કોઇ સમાચાર નહોતા મળ્યા. ગોસ્વામીજી મંદિરમાં ઘટસ્વરૂપ માંના દર્શન કરીને ભાવવિભોર બની ગયા અને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. એમનાં શરીરમાં અષ્ટભાવ પ્રગટ થયા, આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી, શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું અને ભાવમાં આવીને કીર્તન કરતા નાચવા લાગ્યા. ત્યાં કીર્તન કરી રહેલા લોકોમાં આ ભાવનું સંચારણ થવા લાગ્યું અને બધાં આનંદમાં આવીને બમણાં જોશથી કીર્તન કરવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીએ હુંકાર કરીને હરિબોલની ધૂમ મચાવી દીધી. લોકો કીર્તનમાં ગાંડા જેવા થઇને ભાન ભૂલી ગયા અને એક દિવ્ય આનંદમાં ડૂબી ગયા.

એટલામાં તો આકાશમાંથી અલૌકીક પુષ્પવર્ષા થવા લાગી અને લોકો આશ્ચર્યચકિત્ થઇને ગોસ્વામીજીને દિવ્ય નૃત્ય કરતા જોઇ રહ્યા. આ પહેલા કોઇએ આવી દૈવી પુષ્પવૃષ્ટિ થતા નહોતી જોઇ, એમનાં માટે આ ઘટના એક ચમત્કાર જેવી જ હતી. એમને કંઇ સમજ ના પડી કે આ બધું અચાનક કેવી રીતે બની ગયું ? જે પુષ્પો વરસ્યા હતા તે કોઇ પાર્થિવ નહોતા. કીર્તન પૂરું થયું અને ગોસ્વામીજી સામાન્ય અવસ્થામાં આવ્યા એટલે સ્થાનિક ભકતો એ કહ્યું

કે; “પ્રભુ ! આ પહેલા અમે આવી ઘટના બનતી નથી જોઇ. અમે લોકો આ પહેલા અહીં કીર્તન કરવા માટે કદી ભેગા પણ નથી થયા. આજે સાંજે પહેલી વાર અચાનક અમને બધાને મનમાં એક સામટું અહીં કીર્તન કરવા આવવાનું મન થયું અને અમે બધાં અહીં ખેંચાઇ આવ્યા. અમારા મનમાં આવેલા એ શક્તિશાળી આવેગને અમે રોકી ના શકયા અને અહીં આવીને માંની પ્રેરણાથી જ કીર્તન કરવા લાગ્યા. હવે લાગે છે કે માંએ આપના આગમનને કારણે જ અમને કીર્તન કરવાની પ્રેરણા આપી હતી. આજે અમે આપના દર્શન કરીને ધન્ય થઇ ગયા.”

પદ્મા નદીમાં વિહાર કરતા-કરતા ગોસ્વામીજીએ એમનાં પરિવારને પણ ઘણાં દૈવી અનુભવો કરાવ્યા. એક વાર એમની બે પુત્રીઓ, શાંતિસુધાજી અને પ્રેમસખી (નાની પુત્રી કુતુબુડી) પિતાજી સાથે કોઇક ધર્મ-સંબંધી ચર્ચા કરતી હતી ત્યારે ગોસ્વામીજીએ એમને એક સુંદર કથા સંભળાવી.- એક ગામમાં એક બ્રાહ્મણી સ્ત્રી સાથે એક સત્યપાલન કરનારી નોકરાણી પણ રહેતી હતી. એ બાઇનો એક ગુણ હતો કે એ બાળપણથી કદી જૂઠું નહોતી બોલી, હંમેશાં સત્યનો જ આશ્રય કર્યો હતો. એકવાર એ બ્રાહ્મણી તીર્થદર્શન અને ગંગાસ્નાન કરવા નીકળી. નોકરાણી બાઇને કામ અંગેની સૂચના આપીને બ્રાહ્મણી ઘરેથી નીકળી રહી હતી ત્યારે એ બાઇએ કહ્યું કે; “હું આ બે કંગન આપને આપું છું, તે આપ ગંગામાતાને પ્રાર્થના કરીને કહેશો કે એમનાં હાથે સ્વીકારી લે. આ કંગન આપ ગંગા નદીમાં ફેંકશો નહીં પણ ગંગામાતાને આહ્‌વાન કરીને હાથોહાથ આપજો. જો માં જાતે મારી ભેટ લેવા માટે ના આવે તો નદીમાં પધરાવતા નહીં, કંગન પાછા લઇ આવજો.”

બાઇની વાત સાંભળીને બ્રાહ્મણી મનોમન હસતી રહી કે આ ભોળી બાઇને શું ખબર કે દેવી-દેવતાઓ આ જમાનામાં આવી રીતે હાથોહાથ ભેટ ના સ્વીકારે ! પણ એણે બાઇના સંતોષ ખાતર કંઇ કહ્યા વિના ભેટ લઇ લીધી અને તીર્થયાત્રા પર જવા નીકળી ગઇ. ગંગાકીનારે સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણીએ ગંગામાંને મનો-મન પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે; “અમારી કામવાળી બાઇએ આપના માટે બે કંગનની ભેટ મોકલી છે તે આપ આપના હાથે સ્વીકારો.” આટલું બોલતામાં જ બ્રાહ્મણીની નજર સામે જ ગંગા નદીમાંથી એક પરમસુંદર દિવ્ય કાંતિવાળો હાથ, સ્ત્રીના શ્રૃંગાર સાથે, બહાર નીકળ્યો અને બ્રાહ્મણીના

હાથમાંથી બે કંગન સ્વીકારી લીધાં. આ દર્શન કરીને બ્રાહ્મણી ભક્તિભાવથી ધન્ય બની ગઇ અને કામવાળી બાઇના પૂણ્યની મનોમન પ્રશંસા કરવા લાગી. ઘરે પાછા ફર્યા પછી બહુ માન આપીને એણે બાઇને કહ્યું કે; "માં ! તમારી મોકલાવેલી ભેટ તો ગંગામાંએ પોતાના હાથે જ સ્વીકારી લીધી છે."

આ સાંભળીને પેલી બાઇએ કહ્યું; "હા, મને ખબર પડી ગઇ છે."

બ્રાહ્મણી બોલી; "માં, તમે કઇ તપસ્યા વડે આવી સિધ્ધિ મેળવીને દેવીમાંને વશમાં કરી લીધાં ?"

બાઇ બોલી; "મેં કોઇ તપસ્યા કે મોટા ધર્મપાલન નથી કર્યા, કે હું કોઇ સાધના પણ નથી કરતી. હું બાળપણથી જ સત્ય બોલતી આવી છું, કદી જૂઠું નથી બોલી. મારા પ્રાણની પરવા કર્યા વિના હંમેશાં હું સાચું જ બોલતી આવી છું. મારા આ ગુણને લીધે દેવીએ મારા પર કૃપા કરી છે."

નોકરાણી બાઇની વાત સાંભળીને બ્રાહ્મણીની એનાં પરની શ્રધ્ધા વધુ દઢ થઇ ગઇ અને એની સાથે સન્માનપૂર્વક રહેવા લાગી.

કથા સાંભળીને ગોસ્વામીજીની પુત્રીઓએ કહ્યું કે; "બાબા ! અમે પણ નાનપણથી કદી જૂઠું નથી બોલ્યા, તો શું માં અમને દર્શન ના આપે ?"

ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે; "કેમ ના આપે ?" તો પુત્રીઓએ કહ્યું કે તો પછી અમને પણ દર્શન કરાવો. આ સાંભળીને ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે; "કાલે હું તમને દર્શન કરાવીશ." બીજે દિવસે ગોસ્વામીજીએ માં ઠાકુરાણી પાસે થોડો પ્રસાદ બનાવડાવ્યો અને એમની પુત્રીઓને લાવવા માટે કહ્યું. બન્ને પુત્રીઓ બહુ શ્રધ્ધાપૂર્વક પવિત્રભાવે હાથમાં પ્રસાદ લઇને આવી. ગોસ્વામીજીએ પ્રસાદ પોતાના હાથમાં લઇને સ્તુતિગાન અને પ્રાર્થના કરીને આહ્‌વાન કર્યું એટલામાં નદીમાંથી એક સુંદર શણગાર કરેલો હાથ પ્રગટ થયો. ગોસ્વામીજીએ પ્રણામ કરીને પ્રસાદ એ દેવીના હાથમાં મૂક્યો એટલે હાથ પાછો નદીમાં અંતર્ધાન થઇ ગયો. બન્ને પુત્રીઓ તો આ દર્શન કરીને વિસ્ફારિત આંખે જોતી જ રહી ગઇ. શાંતિસુધાજીએ પૂછયું "બાબા ! શું આ ગંગામાંનો હાથ હતો ?"

ગોસ્વામીજી બોલ્યા; "ના, આ ગંગામાંનો નહીં પણ પદ્મા નદીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી માં પદ્માજીનો(લક્ષ્મીજીનો) હાથ હતો. તમારી પ્રાર્થના

સાંભળીને એમણે તમને દર્શન આપ્યા. તમે લોકો બહુ ભાગ્યશાળી છો, કલિયુગમાં આવા દર્શન મળવા બહુ દુર્લભ છે, જલ્દીથી કોઇને થાય નહીં. તમારી સાથે મને દર્શન મળ્યા એટલે હું પણ મારી જાતને ધન્ય માનું છું."

નાવમાં વિહાર કરતા એક દિવસ ગોસ્વામીજી માણિકદહ ગામે પહોંચ્યા. અહીં બ્રાહ્મસમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવાયો. માણિકદહના જમીનદાર વિપિનચંદ્ર રાય, તેમની પત્ની અને એમની બહેને ગોસ્વામીજી પાસે દીક્ષા લઇને ધન્યતા અનુભવી. માણિકદહના આગેવાન કાલિપ્રસન્ન ભટ્ટાચાર્યજીએ પણ આ પ્રસંગે દીક્ષાસાધન મેળવ્યું. અહીં માણિકદહમાં જ વિપિનબાબુએ ગોસ્વામીજી સાથે ધર્મચર્ચા કરતા-કરતા યોગ વિશે ગૂઢ પ્રશ્નો પૂછયા હતા. એ સવાલ-જવાબની નોંધ મન્મથ મુખોપાધ્યાયજીએ કરી હતી અને એક પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટ પણ કરી હતી.

આ પછી થોડા વધુ દિવસ નાવમાં રહીને બધાં બારોદીના બ્રહ્મચારીજીના દર્શને ગયા. બ્રહ્મચારીજી સાથે ખૂબ આનંદમાં સમય પસાર થયો. બારોદીથી બધાં બ્રાહ્મસમાજના ઉત્સવમાં રંગપુર જિલ્લાના કાંકીણા ગામે પહોંચ્યા, જ્યાં ગોસ્વામીજીએ જ્ઞાન અને ભકિતની ધૂમ મચાવી દીધી. સંકીર્તનમાં ગોસ્વામીજીએ વહાવેલી ભાવની ગંગામાં આખું ગામ ડૂબી ગયું અને મહાઆનંદનો અનુભવ કર્યો. અહીં કાંકીણાના રાજવી કુટુંબ સહિત અનેક લોકોએ ગોસ્વામીજી પાસે દીક્ષાસાધન પ્રાપ્ત કર્યું અને પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માનીને આભાર વ્યકત કર્યો. કાંકીણાના રાજાએ એક દિવસ ગોસ્વામીજીને પૂછયું કે; "શું આપ બધાં દેશોની ભાષા સમજી શકો છો ?"

ગોસ્વામીજી બોલ્યા; "હા, સમજી શકું છું."

રાજાએ આગળ પૂછયું; "આપે કદી આ બધી ભાષાઓનો અભ્યાસ તો કર્યો નથી, તો પછી આ બધી ભાષાઓ કેવી રીતે સમજી લો છો ?"

ગોસ્વામીજીએ રાજાની શંકાનું સમાધાન કરતા કહ્યું; "ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે, તે જ પૂર્ણ પુરુષ છે. તે સર્વજ્ઞ પુરુષના જ્ઞાનની સાથે જો કોઇ મનુષ્યના જ્ઞાનનો યોગ થઇ જાય, એટલે કે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થઇ જાય, તો પછી ઇશ્વરનું જ્ઞાન તેનાં અંતઃકરણમાં પ્રગટ થઇ શકે છે. તે બધું જાણી શકે છે, બ્રહ્મની સાથે તેનું જોડાણ થયા પછી તેની સામે કંઇ અજાણ્યું નથી રહેતું."

કાંકીણામાં ધર્મપ્રચાર કરીને, દીક્ષાસાધન દ્વારા અનેક લોકોને શરણે લીધાં પછી ગોસ્વામીજી ત્યાંથી આગળ આસામના પ્રખ્યાત કામાખ્યા મંદિરે દર્શન કરવા પહોંચ્યા. કામાખ્યા મંદિર કામરૂપ પ્રદેશની પર્વતમાળાના એક શિખર ઉપર આવેલું છે. આ કામાખ્યામાંનું મંદિર ભુવનેશ્વરી મંદિર તરીકે પણ પ્રખ્યાત છે. તે એકાવન શકિતપીઠમાં એક મુખ્ય શકિતપીઠ તરીકે ગણાય છે. અહીં ભુવનેશ્વરીમાંની યોનિ-સ્વરૂપે સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ગોસ્વામીજીને અહીં માંના સાક્ષાત સ્વરૂપના દર્શન થયા. દર્શન દરમિયાન માં રજોસ્વલા થયા, એ દુર્લભ દર્શન કરીને ગોસ્વામીજી, માં યોગમાયા દેવી અને પુત્રીઓ ધન્ય બની ગયા. આવા દર્શન કલિયુગમાં અત્યંત દુર્લભ છે. અહીં આવીને ગોસ્વામીજીને પરમ સંતોષ થયો કે એમનો પ્રવાસ હવે સફળ થયો.

અહીં કામરૂપ પર્વતની તળેટીમાં ગૌહાટી શહેર વસેલું છે. ગોસ્વામીજી ગૌહાટી શહેરમાં રહીને મંદિરમાં દર્શન માટે જતા હતા. ગૌહાટીથી ત્રણેક કોશ દૂર વશિષ્ઠ મુનિનો પ્રાચીન આશ્રમ આવેલો છે. ગોસ્વામીજીએ આ અંગે એમનાં શિષ્યોને કહ્યું હતું કે; "આ આશ્રમમાં જ વશિષ્ઠ મુનિએ તપસ્યા કરી હતી. આ પ્રદેશથી આગળ ચીન અને રશિયાના અંતરિયાળ પ્રદેશો પણ એ સમયે આર્યાવ્રતમાં (ભારતવર્ષમાં) ગણાતા હતા. ચીનના પીળા સમુદ્રના કીનારે પણ વશિષ્ઠ મુનિએ લાંબો સમય તપસ્યા કરી હતી. વશિષ્ઠ મુનિએ રશિયાના અંતરિયાળ પ્રદેશોમાં તપસ્યા કરીને ત્યાં પણ આશ્રમોની સ્થાપના કરી હતી." અહીં ગૌહાટીની આસપાસનો પ્રદેશ ખૂબ સૌંદર્યમય છે, કુદરતી રીતે જ શાંત અને આકર્ષક છે. અહીં થોડા દિવસ ગાળી, સંતોષ અને શાંતિ મેળવીને ગોસ્વામીજી પરિવાર અને શિષ્યો સાથે ઢાકા પરત ફર્યા. આ પ્રવાસ ઈ.સ. ૧૮૮૭ના ઓગસ્ટ થી નવેમ્બર દરમિયાન ચાલ્યો હતો.

પૂ.બંગાળ બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ: ગોસ્વામીજી ગયામાં પરમહંસજી પાસેથી દીક્ષા પ્રાપ્તિ કરીને, તીવ્ર સાધના કરીને સિધ્ધિ પામ્યા, બ્રહ્મજ્ઞાન પામ્યા, ભગવાનના દર્શન કર્યા અને આ જીવનની તથા જન્મો-જન્મની અભિલાષાઓને પૂર્ણ કરી. જેના માટે આ જન્મ લીધો હતો તે સદ્ગુરુ પદે સ્થાપિત થઈને હજારો લોકોને મુકિતના માર્ગે ચઢાવ્યા. પરંતુ આ બધું હજી પ્રાથમિક કાર્યો સમાન જ હતું. છેલ્લા ત્રણ-ચાર વર્ષ દરમિયાન ગોસ્વામીજીએ કલકત્તા અને પૂ.બંગાળ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના માધ્યમ દ્વારા જ ધર્મપ્રચાર કર્યો. અગાઉ એમણે તથા અન્ય પ્રખર બ્રાહ્મસમાજીઓએ

સનાતન હિન્દુધર્મને બહુ નુકસાન પહોંચાડયું હતું. એમનાં ગુરુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે તે બધું એમણે એકલે હાથે ભરપાઈ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને મહદ્અંશે સફળતા પણ મેળવી. આ કાર્યમાં એમને બીજા બ્રાહ્મસમાજીઓનો સાથ-સહકાર મળવાની વાત તો દૂર રહી, એ લોકોએ વેર-ઝેર દાખવીને એમનાં કાર્યોમાં વિઘ્નો ઉભા કરવાનું કામ જ કર્યું. આગેવાન લોકોએ જ ગોસ્વામીજીનો વિરોધ કર્યો અને છેવટે આચાર્ય પદેથી રાજીનામું આપવા માટે અને કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા થવા માટે મજબૂર કરી દીધાં.

જો કે ગોસ્વામીજીને આ બધાં પ્રકરણો વિશે પહેલેથી ખબર હતી, પરંતુ એમને તો પરમહંસજીના આદેશનું પાલન કરવાનું હતું. બીજી તરફ એમનાં પૂર્વજ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી, શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને શ્રી નિત્યાનંદ મહાપ્રભુજીના અધૂરા કાર્યો પણ પૂરા કરવાના હતા. એક બાજુ સનાતન ધર્મનો મહિમા ગાવાનો હતો, તો બીજી બાજુ લોકોને દીક્ષાસાધન આપીને ભકિત-મુકિતના માર્ગે ચઢાવવાના હતા. આ બન્ને કાર્યો એમણે પૂરેપૂરી શકિત, ભકિત અને તન્મયતાથી કરી બતાવ્યા. દિવસના સમયે બાહ્ય રીતે સક્રિય રહીને કામો કર્યા, તો આખી રાત આરામ કર્યા વગર, પોતાના આસન પર બેસીને સમાધિ દશામાં આંતરિક રીતે કાર્યો કર્યા. નાજુક તબિયત હોવા છતાં અવિરત પ્રવાસો કર્યા, તીવ્ર પરિશ્રમ કરીને બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને બ્રાહ્મસમાજને એની ઉચ્ચતમ અવસ્થાએ પહોંચાડયો.

આ પહેલા બ્રાહ્મસમાજમાં અનેક મહાનુભાવો થઈ ગયા, જેવા કે સ્થાપક રાજા રામમોહન રાય, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, કેશવચંદ્ર સેન અને બીજા આચાર્યો. પરંતુ જે નિષ્ઠા, મહેનત અને ત્યાગનું ઉદાહરણ ગોસ્વામીજીએ રજૂ કર્યું હતું તેની તોલે કોઈ બ્રાહ્મસમાજી ઉભો રહી શકે તેમ નહોતો. દરેક જણે કંઈક અંશે પોતાની પ્રતિષ્ઠા માટે કામ કર્યું હતું, અથવા એક જાતની સત્તા ભોગવવા માટે બ્રાહ્મસમાજનો ઉપયોગ કર્યો હતો. લોકમાનસમાં પૂજાવા માટે ધર્મપ્રચારનો આશરો લીધો હતો અને કયારેક તો મહદ્ સ્વાર્થ માટે નીચલી કક્ષાએ ઉતરીને બ્રાહ્મસમાજને દાવ પર લગાવી દીધો હતો. પરંતુ ફકત ગોસ્વામીજી એકલા એવા હતા જેમણે પોતાના જીવનની, પરિવારની, પૈસાની, કોલેજના અભ્યાસની, પદ-પ્રતિષ્ઠાની મહત્ત્વકાંક્ષા કે કોઈ લોભ-લાલચ ન હતા. ફકત સેવા, ધર્મપ્રચાર, સત્યપ્રચાર અને ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે તેઓ બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાયા હતા અને એ બધું જ એમણે કરી બતાવ્યું.

પરંતુ હવે બ્રાહ્મસમાજમાં તેમનો કાર્યકાળ સમાપ્ત થવા આવ્યો હતો. ઢાકા બ્રાહ્મનિવાસમાં સાંજના સમયે આવી જ એક ઉપાસના દરમિયાન શ્રી અદ્વૈતપ્રભુએ દર્શન આપીને કહ્યું કે હવે બ્રાહ્મસમાજનું કામ પૂરું થવા આવ્યું છે, તમારે એનાંથી છૂટા થઈને આગળ વધવાનું છે. આ બાજુ પરમહંસજીએ પણ એમને આગળના કાર્યોનું માર્ગદર્શન આપી દીધું હતું. તેમ છતાં ગોસ્વામીજીએ પોતાના તરફથી પૂ. બંગાળ બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા થવાની કોઈ શરૂઆત ના કરી. એ પોતાના સત્ય આચરણને વળગી રહ્યા. બ્રાહ્મસમાજે એમનાં ઉપર જે જવાબદારી નાખી હતી તેનું પ્રામાણિકતાથી પાલન કરતા રહ્યા. પરંતુ તેમની શૈલી મૂળ બ્રાહ્મસમાજની કાર્યશૈલીથી જુદી તો હતી જ. ગોસ્વામીજી જેવા શકિતશાળી અને પ્રતિભાવાન મહાપુરુષ કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા થઈ ગયા છે ત્યારે એમનો ઉપયોગ કરીને પૂ.બંગાળ બ્રાહ્મસમાજનો વિકાસ કરવા માટે જ આ લોકોએ એમને ઢાકા બોલાવી લીધાં હતા. એ લોકોએ ગોસ્વામીજીની પ્રતિભા અને શકિતઓનો ભરપૂર ઉપયોગ પણ કરી લીધો. અને ગોસ્વામીજીએ પૂ.બંગાળ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજને એની મહત્તમ ઉંચાઈએ પહોંચાડી દીધો; ત્યારે હવે આ મહાન સંસ્થાનો બધો યશ અને પ્રતિષ્ઠા પોતાને નામે કરી લેવા માટે બ્રાહ્મસમાજીઓને લાલચ જાગી. ગોસ્વામીજી એમને ખટકવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીએ ઉભી કરેલી વિરાસતને વટાવી ખાવાનો સમય અને તક હવે બ્રાહ્મસમાજીઓને જોવાયા.

ઢાકા બ્રાહ્મસમાજમાં કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજની જેમ જ ચણભણ ચાલી રહી હતી. ગોસ્વામીજી બ્રાહ્મપ્રચારક નિવાસના રૂમમાં રાધા-કૃષ્ણની પ્રેમલીલાના ચિત્રો ટંગાડી રાખે છે, અન્ય હિન્દુ દેવી-દેવતાઓના ચિત્રો પણ રાખ્યા છે. રોજ આ બધાં ચિત્રોની પૂજા અને ધૂપ-દીપ થાય છે, જે જ્વલંત મૂર્તિપૂજા રૂપ જ છે. ગોસ્વામીજી રાત્રે રૂમમાં બેસીને એમનાં ખાસ હિન્દુ શિષ્યો સાથે સાધના કરે છે, જેમાં કોઈ બ્રાહ્મસમાજીને દાખલ થવા નથી દેતાં. આખો દિવસ કેટલાય સંન્યાસીઓ, ફકીરો અને સાધુ-સંતો એમનાં નિવાસ પર આવીને ગોષ્ઠી કરે છે. આવી મુલાકાત દરમિયાન ગોસ્વામીજી એમનાં માટે ચરસ-ગાંજાની વ્યવસ્થા પણ કરી આપે છે. આ રીતે બ્રાહ્મનિવાસમાં નશાકારક પદાર્થો લાવી શકાય ? આ ઉપરાંત હિન્દુ રીતિ-નિતી પ્રમાણે આખો દિવસ ભજન-કીર્તન ચાલ્યા કરે છે. ઉપાસના દરમિયાન

ગોસ્વામીજીને હિન્દુ દેવી-દેવતાઓના, સગુણ ઈશ્વરના દર્શન થાય છે અને એનો પ્રચાર પણ કરે છે, એમની પૂજા-ભકિત પણ કરે છે.

આ બધી બાબતોને લઈને બ્રાહ્મસમાજમાં બહુ મિટીંગો થઈ હતી. આખરે એક બ્રાહ્મસમાજી આગેવાન નવકાંત ચટ્ટોપાધ્યાયે આ વિશે વ્યવસ્થાપક સમિતિને પત્ર લખીને ગોસ્વામીજીની કાર્યપ્રણાલી પ્રત્યે પગલાં લેવા માટે અનુરોધ કર્યો. વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તરત જ એક ચુસ્ત નિયમાવલી બનાવી નાખી, જેમાં બધી જ રીતે ગોસ્વામીજી ઉપર નિયંત્રણો મૂકવાની યોજના હતી. સમિતિના પ્રમુખ શ્રી રજનીકાંત મહાશયે આ નિયમોની યાદી સાથે એક પત્ર પણ લખ્યો અને બ્રાહ્મનિવાસમાં ગોસ્વામીજીને મોકલી આપ્યો. એ સમયે ગોસ્વામીજી કલકત્તા ગયેલા હતા. માં યોગમાયા દેવીએ આ પત્રની વિગતો નોંધીને, નવા નિયમોની યાદી સામેલ કરીને, એક પત્ર ગોસ્વામીજીને કલકત્તા ખાતે મોકલાવ્યો. પત્ર વાંચીને ગોસ્વામીજીએ માં યોગમાયાને ઢાકા ખાતે એક પત્ર લખીને સૂચના આપી કે તરત જ ઢાકા પ્રચારક-નિવાસ ખાલી કરીને બહાર જતા રહો. ઢાકાના ઈકરામપુરામાં એક કામચલાઉ મકાન ભાડે રાખીને રહો. માં યોગમાયા દેવીએ તરત જ સૂચનાનો અમલ કર્યો, ઈકરામપુરમાં એક મકાન પણ મળી ગયું. કેટલાક શિષ્યો, નાનીમાં (યોગમાયા દેવીની માં), પુત્ર યોગજીવન અને બે પુત્રીઓને સાથે લઈને યોગમાયા દેવી ઈકરામપુરમાં ભાડે રહેવા જતા રહ્યા. થોડા દિવસોમાં ગોસ્વામીજી પણ ઢાકા આવી ગયા અને સીધા ઈકરામપુરના ભાડાના મકાન ઉપર જતા રહ્યા.

ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મસમાજની સમિતિએ જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં મોટેભાગે એમની કાર્યપ્રણાલી સામે વાંધા રજૂ કર્યા હતા. હવે પછી બ્રાહ્મસમાજનું સંચાલન, પ્રચારક નિવાસમાં રહેવા અંગેની શરતો અને નિયમોનું કડક રીતે પાલન કરવાની સૂચના આપવામાં આવી હતી. ગોસ્વામીજીએ આ પત્રની સામે ફકત ટૂંકો જવાબ લખ્યો કે; "અમે જે ધર્મનો પ્રચાર કરી રહ્યા છીએ તેમાં બ્રાહ્મસમાજના સિધ્ધાંતોનો સાચી રીતે અમલ કરીને સત્ય બ્રાહ્મધર્મનો જ પ્રચાર કરી રહ્યા છીએ. એમાં કોઈ નીતિ-નિયમોનો ભંગ નથી થતો, કે બ્રાહ્મસમાજનો વિરોધ પણ નથી થતો. આપ આપની અનુકૂળતા પ્રમાણે નવા નિયમો બનાવી શકો છો, પરંતુ હું એ નિયમો પ્રમાણે કામ કરી શકીશ નહીં. અને એટલા માટે હું બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારક-નિવાસમાં પણ ના રહી શકું, મારે જુદા ઘરમાં જઈને રહેવું પડશે."

"બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારક-નિવાસમાં નહીં રહેવાથી હું બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર નહીં કરું એવું ના માનશો. સત્ય બ્રાહ્મધર્મ સાથે મારું જીવન જોડાયેલું છે. હું ગમે ત્યાં રહું, "સત્ય બ્રાહ્મધર્મ"નો પ્રચાર કરતા-કરતા જ પ્રાણ છોડીશ. મને આશીર્વાદ આપો કે હું આજીવન આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરી શકું."

મુક્ત આકાશમાં વિચરણઃ આમ જણાવીને ગોસ્વામીજી પૂ.બંગાળ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજમાંથી પણ છૂટા થઇ ગયા. એમણે આ અંગે પાછળથી એમનાં શિષ્યોને જણાવ્યું હતું કે આ નિર્ણય મેં મારી બુધ્ધિથી નહોતો કર્યો, પરંતુ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીએ દર્શન આપીને મને બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા થવા માટે આજ્ઞા આપી હતી. સીતાનાથજીએ મને કહ્યું કે હવે ચૈતન્ય મહાપ્રભુને શરણે જાઓ." (અદ્વૈતાચાર્યજીની પત્નીનું નામ સીતા હતું એટલે આમ કહ્યું.)

બારોદીના બ્રહ્મચારીજીને ખબર પડી કે બ્રાહ્મસમાજમાં ગોસ્વામીજીનો વિરોધ થઇ રહ્યો છે ત્યારે એમણે પણ પત્ર લખાવીને ગોસ્વામીજીને કહેવડાવ્યું કે તમે બ્રાહ્મસમાજથી વહેલા છૂટા થઇ જાઓ. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને આ વિશે જાણ થઇ ત્યારે એમણે પણ બે પત્ર લખીને ગોસ્વામીજીને જણાવ્યું કે - મેં પહેલેથી ભવિષ્યવાણી કરી હતી કે ગોંસાઇ ! તમે આ નવું સાધન પામ્યા છો તે લઇને બ્રાહ્મસમાજમાં વધુ સમય નહીં કાઢી શકો, તમારા માટે અહીં રહેવું અશક્ય બની જશે.-... આમ બ્રાહ્મસમાજથી સ્વતંત્ર થઇને ગોસ્વામીજી અને એમનાં શિષ્યો એક રીતે ખુશ થઇ ગયા. પહેલા બધાને અનેક જાતના નિયમો અને બંધનોમાં રહેવું પડતું હતું તે હવે સમાપ્ત થઇ ગયું. ઇ.સ. ૧૮૮૭ના અંતમાં ગોસ્વામીજી મુક્ત આકાશમાં વિહાર કરવા માટે સ્વતંત્ર થઇ ગયા. પરંતુ હજારો લોકોની મુકિતની, હજારો લોકોના ધર્મજીવનની અને દીક્ષાસાધનની જવાબદારી હવે તેમનાં માથે હતી. "સદ્ગુરુ" હોવાને કારણે તેમણે તો બધાને ભવસાગર પાર પહોંચાડવાના હતા. ગોસ્વામીજી કહેતા કે જેમ એક ભરવાડ ગાયોને નદી પાર કરાવતી વખતે બધી ગાયો નદી પાર કરી જાય પછી છેલ્લી ગાયના પૂંછડાને પકડીને તે પોતે પણ નદી પાર કરી લે છે. તે જ પ્રમાણે "સદ્ગુરુ" પોતે એમનાં શરણે આવેલા બધાને ભવસાગર પાર કરાવીને છેલ્લે પોતે પાર થાય છે. ત્યાં સુધી બધાની જવાબદારી વહન કરે છે, એમનાં પોતાને માટે એક ક્ષણ પણ જીવતા નથી.

બ્રાહ્મસમાજમાં રહેતા હતા તે દરમિયાન ગોસ્વામીજીને જીવન નિર્વાહ માટે એક ચોકકસ રકમ મળતી હતી. ખરેખર તો આ બહુ નાની રકમ હતી અને એમાંથી એમનાં પરિવાર ઉપરાંત અનેક શિષ્યોનું પણ ભરણ-પોષણ થતું હતું. હવે એ રકમ પણ બંધ થઇ ગઇ, એટલે ગોસ્વામીજી સાચા અર્થમાં આકાશવૃત્તિ પર નિર્ભર થઇ ગયા. આકાશવૃત્તિ એટલે સાધુ પોતાની પાસે બચત તરીકે કશું જ નથી રાખતા. રોજેરોજના ધોરણે જે કંઇ દાન-ભેટની રકમ કે ખોરાક-પાણી વગેરે મળે તે સ્વીકારી લેવાના અને રોજેરોજના ધોરણે વાપરી નાખવાના. બીજા દિવસ માટે કશી બચત નહીં રાખવાની. હવે ગોસ્વામીજીના શિષ્યો, ગૃહસ્થ શિષ્યો અને બીજા હિતેચ્છુઓ જે કંઇ આર્થિક ફાળો આપે તેનાં ઉપર જ એમનાં પરિવારનું અને કેટલાક શિષ્યોનું જીવન ચાલવાનું હતું. પરંતુ જ્યારથી તેમણે શાંતિપુરના વૈષ્ણવ આચાર્યના અધિકારો છોડીને ભગવાન ભરોસે જીવવાનું ચાલુ કર્યું હતું ત્યારથી આ રીતે જ એમનું જીવન ચાલતું આવ્યું હતું. કદી એમણે આવતીકાલની ચિંતા કરી નથી. આજે જ્યારે ઇકરામપુરના એક ભાડાના મકાનમાં રહેવા લાગ્યા ત્યારે આગળ શું થાય છે ? એમનાં પ્યારા શ્યામસુંદરની લીલા કેવી રીતે આગળ વધે છે ? તે બધું આપણે આગળના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૧૪

ઢાકામાં આશ્રમની સ્થાપના

શરૂઆતના પ્રકરણોમાં આપણે જોયું કે વિજયકૃષ્ણનો ઉલ્લેખ ફકત "વિજય" તરીકે કરાયો છે. તે પછી કોલેજ જીવન અને બ્રાહ્મસમાજના પ્રથમ કાર્યકાળમાં તેમનો ઉલ્લેખ "શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી" તરીકે થયો છે. બ્રાહ્મસમાજમાં આર્ચાય પદે આવ્યા ત્યાંથી લઈને ગુરુપ્રાપ્તિ સુધી, તીવ્ર સાધનાથી લઈને સિધ્ધિઓ મેળવી ત્યાં સુધી એમનો ઉલ્લેખ "ગોસ્વામીજી" તરીકે કર્યો છે. એ ઉપરાંત, બ્રાહ્મસમાજમાં પાછા ફરીને ૪-૫ વર્ષ સુધી આચાર્ય અને "ગુરુ" તરીકે જે વિશાળ કાર્યો કર્યા, ત્યાં પણ આપણે તેમનો ઉલ્લેખ "ગોસ્વામીજી" તરીકે કર્યો છે. હવે પછી તેઓ એક મહાપુરુષ અને સંત તરીકે પ્રખ્યાત થાય છે. સ્વતંત્ર રીતે ધર્મસ્થાપના કરીને, મુમુક્ષુઓને શરણે લઈને "સદ્ગુરુ"તરીકે સ્વીકૃત થાય છે. શિષ્યો અને ભકતોના હ્રદયમાં, સામાન્ય ધર્મપ્રેમી જનમાનસમાં, એમનું સ્થાન "તારણહાર" તથા "સદ્ગુરુ ભગવાન" તરીકે સ્થાપિત થાય છે. એ ભાવનાને આધારે હવે પછી આ પુસ્તકમાં ગોસ્વામીજીનો ઉલ્લેખ **"ઠાકુર"** તરીકે કરવામાં આવશે.

અંતરંગ શિષ્યોનું આગમનઃ ઠાકુર ગયાથી સંન્યાસ ધારણ કરીને ઈ.સ. ૧૮૮૩ના અંતમાં પાછા આવ્યા ત્યાર પછી આશરે ૪ વર્ષ સુધી કલકત્તા અને પૂ.બંગાળ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના ઢાકા કેન્દ્ર સાથે જોડાયેલાં રહ્યા. અને ઈ.સ.૧૮૮૭ના અંતમાં ઢાકા બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા થઈને સ્વતંત્ર થઈ ગયા. દીક્ષાસાધન આપવાનું કામ તો ગયાથી સંન્યાસ લઈને આવ્યા પછી ઠાકુરે કલકત્તા ખાતેથી જ શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ હજી તે મુખ્ય કાર્ય નહોતું બની શકયું. શરૂઆતમાં અમુક ખાસ લોકોએ ઠાકુર પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી, પરંતુ આ કામ બહુ ધીમી ગતિએ આગળ વધી રહ્યું હતું. ઠાકુર પાસેથી શરૂઆતમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરનારા લોકોમાં ઘણાં-બધાં બ્રાહ્મસમાજના સભ્યો હતા. તેમાંના કેટલાક સભ્યોએ તો ઠાકુરની સાથે જ બ્રાહ્મસમાજમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. કેશવચંદ્ર સેન, ઠાકુર અને બીજા કેટલાક આચાર્યો બ્રાહ્મધર્મનો ધર્મપ્રચાર કરતા હતા તે સમયથી જ ઉપરોકત સભ્યો ઠાકુરથી પ્રભાવિત થઇ ગયા હતા. હવે ઠાકુર ગયાથી પાછા બ્રાહ્મસમાજમાં આવીને નવી તથા આગવી શૈલીથી

ધર્મપ્રચાર કરવા લાગ્યા, તે જોઇને તો આવા બ્રાહ્મસમાજીઓ અચંબિત બની ગયા. ઠાકુરમાં એમને એક સાચા તારણહારની છબી જોવાઇ. એમનું સત્ય આચરણ, દૈવી પ્રતિભા, વાણીનો પ્રભાવ અને વારંવાર થઇ આવતી ભાવ સમાધિ, નિરપેક્ષ સમાધિ, જોઇને બ્રાહ્મસમાજીઓને બ્રાહ્મધર્મ કરતાં ઠાકુરમાં જ વધુ શ્રધ્ધા બેસવા લાગી. એટલે સાચા ધર્મપિપાસુ, મુમુક્ષુ બ્રાહ્મસમાજી યુવાનો, વિચારશીલ આગેવાનો સહિત ઘણાં લોકો એમની પાસે દીક્ષા પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. આમાં સંભવિત સૌ પ્રથમ દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર શ્રી શ્યામાકાંત પંડિતજી હતા. તે પછી ધીમે-ધીમે એક વિશાળ વર્ગ ઠાકુર સાથે શિષ્ય તરીકે જોડાવા લાગ્યો, જેમાં ફકત બ્રાહ્મસમાજીઓ જ નહોતા, પરંતુ સાધારણ હિન્દુ સમાજના અને અન્ય સંપ્રદાયના લોકો પણ હતા.

આ પૈકી દીક્ષા લઇને આજીવન ઠાકુર સાથે રહેનારા એવા ખાસ શિષ્યો હતા જે ઠાકુરના અંતરંગ શિષ્યો તરીકે ઓળખાયા. આપણે એ પૈકી કેટલાક શિષ્યોની યાદી ઉપર નજર કરીશું. આ શિષ્યોનો ટૂંકો પરિચય આ પુસ્તકના અન્ય પ્રકરણોમાં સમાવેલો છે જ, પરંતુ વિગતવાર માહિતી ઠાકુર વિશેના અન્ય સાહિત્યમાં મળી રહે છે. જેવા કે : - શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ, - શ્રી વિજયકૃષ્ણ પરિજન તથા અન્ય બંગાળી અને હિન્દી પુસ્તકો.

ઠાકુરના કેટલાક અંતરંગ શિષ્યો:

- શ્રી શ્યામાકાંત પંડિતજી - દીક્ષાગ્રહણ ઇ.સ.૧૮૮૫: કલકત્તા ખાતેના પ્રથમ બ્રાહ્મસમાજી શિષ્ય. (કેટલાકના મતે પૂ. બંગાળ-વાનરીપાડાના શ્રી સત્યનારાયણ ગુહ ઠાકુરતા ઠાકુરના પ્રથમ શિષ્ય હતા.)

- શ્રી શ્રીધર ઘોષ - દીક્ષાગ્રહણ ઇ.સ.૧૮૮૫. ઢાકા ખાતે. ઠાકુરના કાયમી અંગત સેવક, નિત્યસખા અને સાથી.

- શ્રી કુલદાનંદ બ્રહ્મચારી - દીક્ષા ૧૮૮૭માં ઢાકા ખાતે; શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુસંગના લેખક, ઠાકુરના ખાસ સેવક, આજીવન બ્રહ્મચારી અને પુરીમાં ઠાકુરના સમાધિમંદિરની બાજુમાં જ ચીરવિશ્રામ લેનાર.

શ્રી સતિષ મુખોપાધ્યાય- દીક્ષા ૧૮૮૭માં ઢાકા ખાતે. ઠાકુરના અંગત સેવક, સખા અને સાથી. શિષ્યોમાં પાગલ સતિષ તરીકે પ્રિય.

- શ્રી અશ્વિની મિત્ર, વૈરાગી - દીક્ષા ૧૮૮૮ની શરૂઆતમાં,

આજીવન બ્રહ્મચારી. પછીથી સ્વામી બ્રહ્માનંદ તરીકે પ્રખ્યાત.

શ્રી યોગજીવન - ઠાકુરના એકમાત્ર પુત્ર, આજીવન ઠાકુરની અંગત સેવામાં જ રહ્યા. બહુ નાની ઉંમરમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરનારાઓમાં એક.

શ્રી જગદ્‌બંધુ મૈત્ર - ઠાકુરની પુત્રી શાંતિસુધાદેવીના પતિ - દીક્ષાઃ ૧૮૮૭ મધ્ય- કલકત્તા ખાતે. ઠાકુરના અંતિમ દિવસ સુધી સેવામાં રહ્યા.

શ્રી સરલનાથ- દીક્ષાગ્રહણ, વાનરીપાડા ખાતે ઈ.સ. ૧૮૮૮. જગન્નાથ પુરી ખાતે ઠાકુરના અંતિમ સમય સુધી સેવામાં રહ્યા. ઠાકુરના દાન -અશ્વમેધયજ્ઞના અશ્વ કહેવાયા. અત્યંત સરળ અને સમર્પિત.

શ્રીમતી શાંતિસુધા દેવીઃ ઠાકુરના પુત્રી, બહુ નાની ઉંમરમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. શ્રીજગદ્‌બંધુજીના પત્ની. માં દુર્ગાના અંશાવતાર. ઠાકુરનો વંશ એમનાં થકી આગળ વધ્યો.

આ બધાં શિષ્યો ઠાકુરના અંતરંગ હતા, અંતિમ દિવસ સુધી ઠાકુરની સાથે જ રહ્યા. એમાં કુલદાનંદ, અશ્વિની, વગેરે આજીવન બ્રહ્મચારી હતા. જ્યારે શ્રીધર ઘોષ, પાગલ સતિષ, યોગજીવન, સરલનાથ, પંડિતજી, વગેરે શરૂઆતમાં ગૃહસ્થ હતા, પછીથી સંસાર ત્યાગી વૈરાગ્ય ધારણ કરીને ઠાકુરની સેવામાં રહ્યા. જગદ્‌બંધુજી અને શાંતિસુધા દેવી ગૃહસ્થ હતા પણ ઠાકુરની વિદાય પછી વૈરાગ્ય ધારણ કરીને રહ્યા. મોટાભાગના શિષ્યો સિધ્ધ બન્યા, ગુરુપદે સ્થાપિત થયા અને ઠાકુરના દેહ વિલય પછી લોકોને દીક્ષા આપવા માટે અધિકૃત બન્યા.

ઠાકુરના અન્ય શિષ્યો વિશેઃ આ સિવાય ઠાકુરના શિષ્યોની સંખ્યા ઘણી વિશાળ હતી. બીજી એક શ્રેણીમાં મહાન યોગીઓ, સિધ્ધ પુરુષો અને સંત કક્ષાના વ્યકિતઓ હતા. આ શિષ્યો અગાઉ યોગમાર્ગે તીવ્ર સાધના કરીને સિધ્ધ બન્યા હતા અને હિમાલયમાં કે અન્ય નિર્જન પ્રદેશોમાં વસવાટ કરતા હતા. પરંતુ એમને પ્રેમભકિતનો અધિકાર નહોતો મળ્યો એટલે પ્રેમાનંદથી વંચિત હતા. આવા સિધ્ધપુરુષો સદ્‌ગુરુની દીક્ષા મેળવવા માટે ઈશ્વરની કૃપાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. ઠાકુર સદ્‌ગુરુ પદે સ્થાપિત થયા ત્યારે એ લોકોને કોઈને કોઈ રીતે દૈવી આદેશ મળ્યો એટલે એમનું એકાંત છોડીને ઠાકુર પાસે આવ્યા. ઠાકુર પાસે વિનંતી કરીને દીક્ષા મેળવી અને જીવનનો પરમ સંતોષ

પામ્યા. એ પછી અજપા-જાપ સાધના દ્વારા ઈશ્વરના રસૌઃવેશ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરીને પ્રેમભક્તિનો આનંદ પામ્યા.

આવા શિષ્યોમાં મુખ્ય હતાઃ

- મહાત્મા શ્રી મયુરમુકુટ બાબાઃ કૈલાસ પર્વત સ્થિત સિધ્ધયોગી.

- શ્રી પ્યારીલાલ ઘોષ- ૐકારેશ્વરના (ઇન્દોરના)મૌનીબાબા.

- શ્રી અર્જુનદાસ બાબા - મહાત્મા ખેપાચાંદ, અતિપ્રાચીન હિમાલય નિવાસી સંત અને સિધ્ધ મહાયોગી.

- શ્રી દાઉજી મહારાજઃ પૂર્વ જન્મમાં વૃંદાવનના યોગી અને આ જન્મમાં શાંતિસુધાજીના પુત્ર.

-શ્રી સ્વામી હરિમોહનઃ શરૂઆતમાં અંતરંગ શિષ્ય, સંન્યાસી અને પછીથી વ્રજના સંત.

- શ્રી લાલબિહારી બસુઃ બાલ્યાવસ્થાથી જ સિધ્ધ, ઠાકુરના કૃપાપાત્ર અને અનેક વિદ્યાઓના સ્વામી, નાની વયે જ દેહત્યાગ કરી દીધો.

આ સિવાય પણ હિમાલય સ્થિત અનેક મહાત્મા તથા યોગીઓએ ઠાકુર પાસે પ્રત્યક્ષ આવીને દીક્ષાગ્રહણ કરી હતી. એ બધાનો પરિચય ઠાકુરના અન્ય સાહિત્યમાં ઠેક-ઠેકાણે મળી આવે છે.

એ પછી એક વિશેષ શ્રેણીમાં ઠાકુરના એવા શિષ્યોની યાદી છે જેઓ જે-તે સમયે ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં સક્રિય હતા, અથવા શિક્ષણ, સંશોધન, વિજ્ઞાન, જેવા વિશેષ સેવાકાર્યોમાં જોડાયેલા હતા. આ લોકોએ યોગ્ય સમયે ઠાકુર પાસે આવીને દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી અને ઠાકુરની કૃપાથી વિશેષ શક્તિઓ મેળવીને પાછા પોતાના ક્ષેત્રમાં જોડાઈ ગયા હતા. ઠાકુરે આપેલી વિશેષ શક્તિઓના પ્રતાપે પોતાનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂરું કર્યું અને અંતે સાધનામય જીવન ગાળીને સિધ્ધ બન્યા, મુક્તિ પામ્યા. ઠાકુરના અંતર્ધાન થયા પછી એમાંનાં કેટલાક શિષ્યોને ઠાકુરે ગુરુ તરીકેના અધિકારો અને શક્તિ આપીને લોકોને શરણે લેવાની આજ્ઞા પણ આપી હતી. આવા પ્રખર શિષ્યોમાં બરિસાલ રત્ન શ્રી અશ્વનીકુમાર દત્ત, લાલ-બાલ-પાલની ત્રિપુટી વાળા શ્રી બિપિનચંદ્ર પાલ, શ્રી સતિષચંદ્ર મુખોપાધ્યાય (ડોન કોલેજના સ્થાપક અને ગાંધીજીના સેવક) વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.

આ ઉપરાંત ઠાકુરની સેવા કરનારાઓમાં ગૃહસ્થ શિષ્યોની સંખ્યા સૌથી વધુ હતી. આવા ગૃહસ્થ શિષ્યોએ તન-મન અને ખાસ તો ધન વડે ઠાકુરની સેવા કરવામાં કોઇ કસર ના રાખી. આમાં મુખ્ય-મુખ્ય હતા; શ્રી વિધુભૂષણ ઘોષ, શ્રી કુંજબિહારી ઘોષ, શ્રી નવકુમાર બાગચી, શ્રી કુંજલાલ નાગ, શ્રી વરદાકાંત બંધોપાધ્યાય, શ્રી શારદાકાંત બંધોપાધ્યાય (બન્ને શ્રી કુલદાનંદજીના મોટાભાઈઓ), શ્રી હરિદાસ બસુ (વકીલ અને લેખક), શ્રી દેવેન્દ્રનાથ સામંત, શ્રી શ્યામાચરણ બક્ષી, વગેરે..અસંખ્ય લોકો.

ઠાકુર જેમ-જેમ વિખ્યાત થતા ગયા તેમ-તેમ વિવિધ ક્ષેત્રના મહારથીઓ, પ્રસિધ્ધ વ્યકિતઓ, ધનવાન અને ગરીબ બન્ને પ્રકારના ગૃહસ્થો, કેટલીક અદ્‌ભુત અને દૈવી શકિત ધરાવનાર સ્ત્રીઓ, વગેરે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને એમની પાસે આવ-જા કરવા લાગ્યા. આવા હજારો શિષ્યોના નામ અહીં સમાવી શકાય તેમ નથી, પરંતુ આગળના પ્રકરણોમાં અમુક ખાસ શિષ્યોનો ઉલ્લેખ થતો રહેશે. આવા પ્રખર શિષ્યો વિશે વિગતવાર માહિતી **“વિજયકૃષ્ણ પરિજન”** પુસ્તકમાં મળી રહેશે. ઠાકરુના વિવિધ પ્રકારના શિષ્યોનો પ્રાથમિક ઉલ્લેખ અહીં એટલા માટે કરવામાં આવી રહ્યો છે કે હવે પછી ઠાકુરના જીવન પ્રસંગોની સાથે-સાથે અમુક ખાસ શિષ્યોનો ઉલ્લેખ પણ થતો રહેશે. એમનાં કાર્યો અને સેવાનો પરિચય મળતો રહેશે, એટલા માટે અહીં એમનો પ્રાથમિક પરિચય આપ્યો છે.

ગેંડારિયામાં આશ્રમનું આયોજનઃ ઠાકુર જ્યારથી બ્રાહ્મસમાજ પ્રચારક-નિવાસ છોડીને ઈકરામપુરમાં રહેવા આવ્યા છે, ત્યારથી અનેક શિષ્યો પણ તેમની સાથે બ્રાહ્મસમાજ છોડીને આવી ગયા છે. કેટલાક શિષ્યોને કોઇ પરિવાર નહોતો, જેવા કે શ્રીધર, સતિષ, જગદ્‌બંધુ, વગેરે.. તો કેટલાક ગૃહસ્થ શિષ્યો ઢાકામાં એમનાં પરિવાર સાથે રહેતા હતા, પરંતુ આખો દિવસ ઠાકુરની સેવામાં અને સાધનામાં મોડી રાત સુધી સમય પસાર કરતા હતા. મોડી રાતે તેમનાં ઘરે પાછા જતા પરંતુ બીજા દિવસે કામ-કાજ પર જતા પહેલા અને કામ-કાજ પરથી પાછા ઘરે ફરતા પહેલા ઈકરામપુરમાં ઠાકુર પાસે આવીને બેસતા. ધીમે-ધીમે બીજા સભ્યો પણ બ્રાહ્મસમાજ છોડીને, દીક્ષા લઈને, ઠાકુર પાસે આવીને રહેવા લાગ્યા હતા. ઈકરામપુર વાળી જગ્યા હવે બહુ નાની પડવા લાગી હતી.

એક રાતે ઠાકુર ભાવસમાધિમાં બેઠેલા હતા તે દરમિયાન આપો-આપ મોટેથી બોલ્યા કે; "હવે ઢાકા શહેરની બહાર સરોજદીઘા નદીને કિનારે, ગેંડારિયાના જંગલ બાજુ, થોડી જગ્યા ખરીદીને ત્યાં આશ્રમ બનાવીને વસવાટ કરવો પડશે." એ સમયે ઠાકુરના સૌથી પ્રિય શિષ્યો પૈકી એક એવા શ્રી કુલદાનંદજી એમની પાસે આવીને દિવસ-રાત રહેતા હતા. કુલદાનંદજીને નાનપણથી જ ડાયરી લખવાની ટેવ હતી. પોતાના સાધના જીવનની દૈનિક નોંધ સાથે, ઠાકુર જે કાંઇ ઉપદેશ આપે, શિષ્યોના પ્રશ્નોના જવાબ આપે, કોઇ વિશેષ પ્રસંગ બન્યો હોય, તે બધું તેઓ ડાયરીમાં લખી રાખતા હતા. ઠાકુરે ગેંડારિયામાં આશ્રમ બનાવવા વિશે જે વાત કરી તે કુલદાનંદજીએ લખી લીધી. બીજા દિવસે આ વાત શિષ્યો સમક્ષ જાહેર થઇ. આમ પણ શિષ્યોને ઠાકુર સાથે છૂટથી રહેવામાં અગવડ તો પડતી જ હતી. આ વાત સાંભળીને ઘણાં શિષ્યો ગેંડારિયામાં આશ્રમ બનાવવા માટે ઉત્સાહિત થઇ ગયા. ઢાકા શહેરમાં કામકાજ કરતા વ્યવસાયિક અને ગૃહસ્થ શિષ્યો, પોતાનો એક-એક મહિનાનો પગાર આશ્રમ માટે આપવા તૈયાર થઇ ગયા. જમીન માટે શોધ-ખોળ ચાલવા માંડી અને આ દિશામાં ઝડપથી આયોજન થવા માંડયું.

ઢાકામાં પ્રથમ ધૂલોટઃ સમગ્ર બંગાળમાં મહા મહિનાની સુદ સાતમથી લઇને પૂનમ સુધીના આઠ (૮) દિવસ **"ધુલોટ ઉત્સવ"** ઉજવવામાં આવે છે. મહાસુદ સાતમના રોજ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીનો જન્મદિવસ મોટેભાગે શાંતિપુરમાં ઉજવાય છે. મહાસુદ તેરસ શ્રી નિત્યાનંદજીનો જન્મદિવસ અને મહા સુદ પૂનમ શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો દીક્ષાગ્રહણ દિવસ, સમગ્ર બંગાળમાં ઉત્સવ તરીકે ઉજવાય છે. બંગાળના વૈષ્ણવો ઉપરાંત અન્ય ધર્મપ્રેમી જનતા પણ મહાસુદ સાતમથી લઇને પૂનમ સુધીના આઠ દિવસ આ ત્રણે મહાપુરુષોનાં માનમાં "ધુલોટ ઉત્સવ" ઉજવે છે. આખા અઠવાડિયા દરમિયાન પૂજા-સેવા-સત્સંગ જેવા વિવિધ કાર્યો કરીને ઉત્સવ મનાવે અને છેલ્લે પૂનમના દિવસે નગરયાત્રા કાઢવામાં આવે. નગરયાત્રા દરમિયાન લોકો એક-બીજા ઉપર ધૂળ ઉડાડે અને ભજન-કીર્તન કરતા-કરતા આખા નગરમાં ફરીને યાત્રા કરે. આ ધૂળ ઉડાડવાને કારણે જ આ ઉત્સવને "ધૂલોટ" કહે છે. (એક જાતની "ધૂલેટી")

અત્યાર સુધી ઠાકુર બ્રાહ્મસમાજમાં રહીને અનેક બંધનો તથા નિયમોનું

પાલન કરતા હતા તેથી ધૂલોટ ઉજવવાની એમની ઇચ્છા અધૂરી રહી જતી હતી. હવે તેઓ કોઇ જાતના બંધનોમાં નહોતા એટલે ઇકરામપુરમાં રહેતા-રહેતા ઇ.સ.૧૮૮૮ના મહા માસમાં ઠાકુરે પ્રથમ વાર ધૂલોટ ઉત્સવ ઉજવવાનું આયોજન કર્યું. ઇકરામપુરમાં ઠાકુરે ત્રણેય મહાપ્રભુજીના આસનોની સ્થાપના કરી. આસન પાસે રોજ બપોરે ભોગ અને સાંજે આરતી કરવામાં આવતી હતી. ભોગ અને આરતી સમયે ભજન-સંકીર્તનની ધૂમ મચવા લાગી. કીર્તનમાં ઠાકુરને જે ભાવ થઇ આવતો તે જોઇને ઢાકાવાસીઓમાં ભકિતની એક લહેર દોડી જતી, લોકો ભાવુક થઇને નાચવા લાગતા.

ઠાકુરે સાતે-સાત દિવસ જે રીતે ધૂલોટ ઉત્સવની ઉજવણી કરી, એ જોઇને ઢાકામાં એક નવો ઉત્સાહ અને ઉમંગ છવાઇ ગયો, લોકોમાં ધર્મ પ્રત્યે એક નવી જાગૃતિ આવી. એ સાથે ઢાકા તથા આજુબાજુના ગામોમાં ધૂલોટના સમાચાર ફેલાઇ ગયા. વૈષ્ણવો અને ભકતો ઇકરામપુર આવીને ધૂલોટ મહોત્સવમાં જોડાવા લાગ્યા. સાંજની આરતી સમયના કીર્તનમાં ઠાકુર પોતાના ભાવને બહુ પ્રયત્ન છતાં રોકી નહોતા શકતા અને ઉભા થઇને ઉદ્દંડ નૃત્ય કરવા લાગી જતા. એ નૃત્યમાં ઉભી થતી શકિતનો પ્રવાહ એવો પ્રબળ હતો કે લોકો એને કાબૂમાં રાખી શકતા નહોતા. ચારે બાજુથી લોકો ભકિત અને ભાવના પ્રવાહમાં ખેંચાઇને નાચવા-ઝૂમવા લાગતા અને ભાન ભૂલીને નીચે પડી જતા. ઘરડાં લોકો આવીને કહેતા કે એમણે ચૈતન્ય મહાપ્રભુના સંકીર્તન વિશે સાંભળ્યું હતું તે આજે યાદ આવી ગયું. ચૈતન્ય ચરિત્રામૃતમાં સંકીર્તનની જે વાતો લખી છે એવું જ ચિત્ર એ લોકો જોઇ રહ્યા છે. આવું દશ્ય આ પહેલા કોઇએ ઢાકામાં જોયું નથી, એમ બધાં નગરવાસીઓ કહેવા લાગ્યા.

છેલ્લે દિવસે આખા ઢાકા શહેરમાં નગરયાત્રા નીકળી. “હરિ બોલ, હરિ બોલ”ની ધૂન સાથે સંગીત મંડળીઓ આવી-આવીને નગરયાત્રામાં જોડાવા લાગી. મૃદંગ, મંજીરા સાથે બીજા સંગીત વાદ્યો લઇને લોકો ગાવા-નાચવા લાગ્યા. ઠાકુર એમનાં શિષ્યો સાથે સંકીર્તન કરતા, ગાતા અને નૃત્ય કરતા, ઢાકાના રાજપથ પર ફરવા લાગ્યા અને જોત-જોતામાં શહેર આખું હિલોળે ચઢી ગયું. ગગનભેદી નાદોથી, સંકીર્તનની ધૂમથી, ધૂળની ડમરીઓથી આકાશ છવાઇ ગયું. લોકો માટે આવું નામ-સંકીર્તન તદન નવી વસ્તુ હતી, આ પહેલા કોઇએ આવી રીતની કીર્તનયાત્રા વિશે સાંભળ્યુ નહોતું કે જોયું નહોતું. લોકો

ધૂલોટની નગરયાત્રામાં નાચતા-ગાતા, ભાવ અને ભકિતના પ્રવાહમાં એવા ડૂબી ગયા કે જાણે એક દૈવી નશો ચઢી ગયો હોય. ઠાકુરે આ નગરયાત્રામાં એમનાં ભાવ દ્વારા જે શકિત પૂરી હતી તેનો નશો તો કેટલાય દિવસ સુધી લોકોમાં છવાઇ રહ્યો. કેટલાય અલૌકિક અને દૈવી પ્રસંગો આ નગરયાત્રા દરમિયાન બની ગયા. અનેક લોકો ઠાકુર પ્રત્યે આકર્ષાઇને દીક્ષા માંગવા લાગ્યા. આમ ઠાકુરે એક વિસરાઇ ગયેલી ભકિત પરંપરાને ફરીથી નવું જીવન આપ્યું. આ જોઇને લોકોને ઠાકુરમાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુની છબી નજરે પડવા લાગી અને પ્રજામાં ધર્મ પ્રત્યે નવી આશાનો સંચાર પણ થવા લાગ્યો.

ઢાકાનો વિનાશકારી ટોરનેડો : ઠાકુર ઇકરામપુરમાં રહેતા હતા તે દરમિયાન ઢાકામાં એક દિવસ ટોરનેડો આવ્યો. આ ટોરનેડો શહેરના જે-જે વિસ્તારમાંથી પસાર થયો ત્યાં-ત્યાં મહાવિનાશ વેરી ગયો. જનજીવન અને માલ-મિલ્કતને તહસ-નહસ કરી ગયો. તે દિવસે સાંજે ઠાકુર ભાવસમાધિમાં બેઠેલા હતા અને એમણે એન્જીનની ઘરઘરાટી જેવો મોટો અવાજ સાંભળ્યો એટલે રૂમ બહારની અગાસીમાં આવ્યા. કાળા ડિબાંગ વાદળો સાથે ધૂળની ડમરીએ ચકરીનું સ્વરૂપ લઇ લીધું અને રોકેટની ઝડપે આકાશમાં ઉંચે ઉઠવા લાગી. આકાશમાં આગના ગોળા ઉડતા જોઇને ઠાકુરે બે હાથ જોડી કાલીમાં અને મહાવીર હનુમાનજીને પ્રાર્થના કરવા માંડી. તોફાન વધતું જોઇને ઠાકુરે માં તથા મહાવીરને આજીજી કરીને કહેવા માંડયું; "માં શાંત થાઓ, મહાવીર શાંત થાઓ ! આગના ગોળા મારી છાતી પર ફેંકો. આપના બાળકોનો જાન બચાવી લો. પ્રણામ ! પ્રણામ !" તોફાની ટોરનેડો થોડી વારમાં ઢાકાના એક છેડાથી બીજા છેડે પહોંચીને શાંત થઇ ગયો. પરંતુ વિનાશની એક ભયંકર નિશાની પાછળ મૂકી ગયો. કેટલાય લોકો મૃત્યુ પામ્યા, કેટલાય ઘરો ઉજ્જડ થઇ ગયા. થાંભલા, વૃક્ષો અને છાપરાં ઉડીને દૂર-દૂર ફેંકાઇ ગયા. નદી કિનારે પડેલી હોડીઓ દૂર સુધી ફંગોળાઇને તૂટી ગઇ, તો કેટલીક હોડીઓ ઉડીને મકાનોના ધાબાં પર ગોઠવાઇ ગઇ. ચારે બાજુ વિનાશલીલાનું તાંડવ છવાઇ ગયું અને પ્રજામાં હાહાકાર મચી ગયો. ઠાકુરની પ્રાર્થનાથી આ બધું જલ્દી શાંત તો થઇ ગયું પરંતુ એક ઐતિહાસિક મહાવિનાશનું પ્રકરણ લખી ગયું.

અવિરત પ્રવાસઃ આ પછી ઠાકુર ઢાકાની આસપાસના ગામો અને પ્રદેશોમાં ભકતોના આમંત્રણને માન આપીને ધર્મપ્રચાર માટે જવા લાગ્યા.

અહીં આતુર લોકો ઠાકુર પાસે દીક્ષાગ્રહણ કરતા હતા. સાંજે આરતી પછી સંકીર્તન થાય ત્યારે ઠાકુર "હરિબોલ" કહીને પતાસાંની છોળો ઉડાડતા. આવા એક પ્રવાસ દરમિયાન ઠાકુર ઢાકાની પાસે આવેલા ધામરાઇ ગામે પધાર્યા હતા. ધામરાઈમાં શાહસાહેબ કરીને એક મુસલમાન ફકીર રહેતા હતા જે આ પ્રદેશમાં એક સિધ્ધપુરુષ તરીકે ઓળખાતા હતા. આ એક અનોખા ભકત સંત હતા. એમણે ગુરુપદનો મહિમા બતાવવા માટે ઠાકુરની હાજરીમાં એમનાં એક શિષ્યને માધ્યમ બનાવીને સરસ લીલા પ્રસંગ કર્યો હતો. ઠાકુરે એમનાં શિષ્યોને ગુરુમહિમા અને શિષ્યના સમર્પણનું મહત્ત્વ સમજાવવા માટે જ શાહસાહેબ સાથે મુલાકાત ગોઠવી હતી. આ ઉપરાંત આ ગામમાં પરશુરામ કરીને એક વણકર ઉપર પણ એવી કૃપા કરી કે એને ભગવાન ગોવિંદના સાક્ષાત દર્શન થવા લાગ્યા. પરશુરામને એ પછી ઠાકુરમાં પણ ભગવાનના પ્રત્યક્ષ દર્શન થતા હતા. આ પ્રસંગ પછી તો પરશુરામ એક સંત તરીકે પૂજાવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી પરશુરામ ઠાકુરની કૃપાનો મહિમા ગાતા-ગાતા ગેંડારિયામાં આવીને વસી ગયા હતા.

આ ધામરાઇ ગામમાં જ અનાથબંધુ મલ્લિક અને સ્વામી હરિમોહને ઠાકુર પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ સ્વામી હરિમોહન ઠાકુર પાસે વર્ષો સુધી રહ્યા અને છેલ્લે સ્વામી સચ્ચિદાનંદના નામે વ્રજમાં નિવાસ કરતા હતા. ધામરાઇ ગામના બીજા ઘણાં આગેવાન લોકોએ ઠાકુર પાસે દીક્ષા મેળવી હતી, જેમાં શ્રી બ્રજમોહન દાસ, એમનાં નાના ભાઇ મનમોહન દાસ, વગેરે સામેલ હતા. ઠાકુરના ખાસ મિત્ર અને સેવક શ્રી નવકુમાર બાગચી મહાશય પણ ધામરાઇ ગામના નિવાસી હતા.

આવા એક પ્રવાસ દરમિયાન ઠાકુર કલકત્તાની પાસેના ખપાડા ગામે આવ્યા હતા. ઠાકુરના કૃપાપાત્ર એક શિષ્ય શ્રી જ્ઞાનેન્દ્રમોહન દત્તના લગ્ન ઢાકાના એક શિષ્ય શ્રી કામિનીમોહન વસુની કન્યા સાથે ખપાડા ગામે ગોઠવાયા હતા. ઠાકુરે બન્ને પક્ષનું પ્રતિનિધિત્ત્વ કર્યું અને વર-વધુના લગ્ન કરાવીને આશીર્વાદ આપ્યા. આ પ્રસંગે એક સેવક શ્રી મહેન્દ્રનાથ મિત્રને ઠાકુરે લગ્ન માટેની સામગ્રી લેવા કલકત્તા મોકલ્યા હતા. આખા દિવસનું કામ કરીને થાકેલા-પાકેલા મહેન્દ્રનાથે કલકત્તાથી પાછા ખપાડા જતા પહેલા ચાર પૈસાનું દૂધ પીવા વિચાર્યું. એમનાં ખિસ્સામાં પોતાના કહેવાય એવા માત્ર ચાર પૈસા જ બચ્યા હતા. પરંતુ જેવા દૂધ લેવા ગયા એવા જ એક ભૂખ્યા સંન્યાસી

એમની પાસે આવ્યા અને ભિક્ષા માંગી. સંન્યાસીના પ્રભાવમાં આવીને એમણે એ ચાર પૈસા પણ દાનમાં આપી દીધાં અને ભૂખ્યા-તરસ્યા, ઠાકુરે મંગાવેલી સામગ્રી લઇને પાછા ખપાડા ગામે આવ્યા. એમને જોઇને ઠાકુરે પૂછયું; "કેમ મહેન્દ્ર, પૈસા સંન્યાસીને આપી દીધાં ?"

મહેન્દ્રનાથે કહ્યું; "હા, ઠાકુર ! કેમ, એ વાતમાં કંઇ રહસ્ય હતું ?"

ઠાકુરે કહ્યું; "તમે જે દુધ પીવા જતા હતા તે ઝેરી હતું, તે પીવાથી તમને તરત કોલેરા થઇ ગયો હોત. એટલે મેં જ મારા સંન્યાસી ગુરુભાઇને પ્રેરણા આપીને તમારી પાસે મોકલ્યા હતા. તમે એમને છેલ્લા ચાર પૈસા પણ દાનમાં આપી દીધાં. આમ કરવાથી તમારું રક્ષણ થઇ ગયું."

આમ ખપાડા ખાતેનો પ્રસંગ પૂરો કરીને ઠાકુર કલકત્તા આવ્યા. કલકત્તામાં ૧૮, કૃષ્ણદાસ પાલ લેનમાં એમનાં એક ભકતને ત્યાં નિવાસ કર્યો હતો. અહીં ઠાકુર પાસે ઘણાં બધાં લોકોએ દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી, જેમાં શ્રી સ્વ. પંચાનંદ ડેના વિધવા પત્ની પણ સામેલ હતા. ધામરાઇ ગામમાં અગાઉ શ્રી હરિમોહને દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી, તેમણે આ મકાનમાં ઠાકુર પાસે સંન્યાસ-દીક્ષા પણ લીધી. ઠાકુરે સંન્યાસ દીક્ષા સાથે સંન્યાસના નિયમો અને ઉપદેશ આપ્યા અને "સ્વામી હરિમોહન" તરીકે નવું નામ એ દિવસે જ આપ્યું. જો કે સ્વામી હરિમોહન પછીથી વ્રજવાસ કરીને વૃંદાવનમાં રહ્યા હતા. આ બધાં કાર્યો પૂરા કરીને ઠાકુર કલકત્તાથી સપરિવાર પાછા ઢાકા પધાર્યા.

ગેંડારિયા આશ્રમમાં પ્રવેશઃ આ દરમિયાન શિષ્યો અને ભકતોએ ભેગા મળીને ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે ગેંડારિયા ખાતે આશરે દોઢ એકર જેટલી જમીન ખરીદી લીધી હતી. જમીન ઉપર છેલ્લા કેટલાક સમયથી આશ્રમનું બાંધકામ ચાલતું હતું, જે હવે પૂરું થવા આવ્યું હતું. કેટલાક ગૃહસ્થ ભકતોએ તો આશ્રમની આસપાસમાં જમીન લઇને પોતાના માટે ઘર બનાવી લીધાં હતા. આશ્રમમાં છાપરાંવાળા ચાર મોટા રૂમો બનાવવામાં આવ્યા હતા, એ ઉપરાંત ભંડારા અને રસોઇ માટે એક પાકું મકાન બનાવ્યું હતું. માટીની દિવાલો ઉપર છાપરું નાખીને "ભજન કુટિર" તરીકે એક મોટો રૂમ ઠાકુર માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો. "ભજન કુટિર"ની વચ્ચે દિવાલ ઉભી કરીને તેને બે ભાગમાં વ્હેંચી દીધો હતો. ઉત્તર તરફના ભાગમાં ઠાકુરનું આસન રાખવામાં આવ્યું, જ્યાં આખો દિવસ બેસીને ઠાકુર ધ્યાન-સમાધિમાં જ પસાર

કરતા હતા. ઠાકુરની ધુણી આસનની સામે જ સળગતી રહેતી. દક્ષિણ તરફનો પાછળનો ભાગ ધર્મચર્ચા, સત્સંગ, પાઠવાંચન, કીર્તન, જેવા સામુહિક કાર્યો માટે જુદો રાખવામાં આવ્યો હતો. ભજન કુટિરની સામે બહારના ખુલ્લા મેદાનમાં આંબાનું એક ઝાડ હતું, તેની ફરતે એક ઓટલો બનાવીને ઠાકુર માટે બેસવાનું સ્થાન બનાવ્યું હતું. બપોરના ભોજન પછી ઠાકુરનું આસન આંબાના ઝાડ નીચે પાથરવામાં આવતું. ઠાકુર મોડી સાંજ સુધી ઓટલા પર ધ્યાનમાં બેસતા અને ત્યાર પછી ધર્મચર્ચા, સંકીર્તન વગેરે આ જગ્યાએ જ કરવામાં આવતા. મોડી સાંજે ભોજન માટે બધાં રસોઈઘરમાં બેસતા.

ઈ.સ. ૧૮૮૮ની જન્માષ્ટમીના દિવસે ગેંડારિયા આશ્રમનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું. સાદી વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરીને ઠાકુર, એમનો પરિવાર અને કેટલાક અંતરંગ શિષ્યો તે દિવસથી આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યા. આશ્રમમાં યોગમાયા દેવી ઠાકુરના પરિવાર તેમ જ બધાં શિષ્યો માટે જાતે જ રસોઈ બનાવતા. ભોજન સમયે દરરોજ કેટલાય મહેમાનો પધારતા, એ લોકોની રસોઈ પણ માં જાતે બનાવતા. માં યોગમાયા દેવીના માતાજી (નાની માં) તથા શાંતિસુધા દેવી અને કુતુબુડી પણ સવાર-સાંજ માંની મદદમાં હાજર રહેતા. આશ્રમના કેટલાક શિષ્યો પણ રસોઈકામમાં મદદ કરતા.

જે દિવસે આશ્રમનું ઉદ્ઘાટન હતું અને ભકતો ભજન-કીર્તન કરીને આનંદ મનાવી રહ્યા હતા, તે દિવસે ઠાકુરે એક ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી હતી કે; “જૂઓ, આજે આપણે લોકો અહીં કેટલો આનંદ મનાવી રહ્યા છીએ ! પરંતુ ભવિષ્યમાં આ સ્થળે લોહીની નદીઓ વહેશે. અહીં મુસલમાન લોકોનું રાજ્ય સ્થપાશે.” આ પ્રસંગના આશરે ૭૦ વર્ષ પછી દેશ આઝાદ થયો અને ભારતના ભાગલા પડયા. પશ્ચિમ પાકિસ્તાન અને પૂર્વ પાકિસ્તાન, એમ બે ભાગ ભારતથી છૂટા પડયા. હિઝરત દરમિયાન લાખો લોકોની હત્યા થઈ, લોહીની નદીઓ વહી. એ વખતે ગેંડારિયા આશ્રમનો તોડી-ફોડી-બાળી નાખીને પૂરી રીતે નાશ કરવામાં આવ્યો. દેશની આઝાદી સમયે આ બનાવ બન્યો ત્યારે ઠાકુરના ભકતોને આ ભવિષ્યવાણી યાદ આવી ગઈ.

ગેંડારિયા આશ્રમની દિનચર્યાઃ ગેંડારિયા આશ્રમમાં ઠાકુરની એક નિશ્ચિત દિનચર્યા બંધાઈ ગઈ હતી. મોટાભાગના કામો ઘડિયાળના ટકોરા પ્રમાણે ચોકકસ સમયે જ થતા હતા. વહેલી સવારે ઠાકુર ભજન ગાતા-ગાતા,

મંજીરાં વગાડીને કીર્તન કરતા. તે સાથે શિષ્યો પણ ઉઠીને પોત-પોતાના દૈનિક કાર્યોમાં લાગી જતા. દરેક જણ આશ્રમની સેવાનું કોઈને-કોઈ કામ ઉપાડી લેતું. કચરો વાળીને પાણી છાંટી દેવું, ફૂલ-છોડને પાણી પાવું, રસોઈઘરમાં મદદ કરવી, પૂજા-પાઠ કરવા, વગેરે.

ઠાકુર સંડાસ કરીને ન્હાવા જાય એટલે શ્રીધર એમનાં કપડાં લાવીને ધોઈ કાઢે. શ્રીધર જ ઠાકુરને ન્હાવા માટે પાણી વગેરે લાવી આપે. જો કે ઠાકુર પાણી વડે એમનાં હાથ-પગ મોંઢું વગેરે ધોઈ લેતાં હતા, પરંતુ આખા શરીરે પાણી રેડીને ન્હાવાનું તો એમણે ઘણાં સમયથી બંધ કરી દીધું હતું. (ઠાકુર આ વિશે કુલદાનંદજી પાસે ખુલાસો કરે છે, તે વાત આગળ ઉપર વાંચવામાં આવશે.) એ પછી ઠાકુર ચ્હા પીવા બેસે ત્યારે કેટલાક શિષ્યો પણ ઠાકુર સાથે ચ્હા પીએ. (ઠાકુરે અગાઉ બ્રાહ્મસમાજના પ્રચાર કાર્ય માટે એટલી બધી રઝળપાટ કરી હતી, પોતાના શરીરને એટલું કષ્ટ આપ્યું હતું, કે એમને મેલેરિયા લાગુ પડી ગયો હતો. તે સમયથી ડોકટરોએ એમને ચ્હા જેવું ગરમ પીણું લેવાની સલાહ આપી હતી, ત્યારથી ઠાકુરે સવારની ચ્હા પીવાની ટેવ રાખી હતી.) ત્યાર પછી ૧૧ વાગ્યા સુધી ઠાકુર પાસે વિવિધ ગ્રંથોના પાઠનું વાંચન ચાલતું. મોટેભાગે ચૈતન્ય ચરિત્રામૃત, શ્રીમદ્ ભાગવત, ગુરુગ્રંથ સાહેબ, શ્રી તુલસીદાસજી રચિત રામચરિત માનસ, વગેરેનું વાંચન દરરોજ થતું. ઠાકુર પોતે પણ એકાદ ગ્રંથનો પાઠ પોતાના મોંઢે વાંચીને નિયમિત રીતે કરતા.

બપોરના ભોજનમાં ઠાકુર મોટેભાગે દાળ-ભાત કે શાક-ભાત લેતાં. ઠાકુરના ભોજનનું પ્રમાણ બહુ ઓછું અને ચોકકસ માત્રામાં જ રહેતું. ભોજન પછી ઠાકુર બહારના આંબાના ઝાડ નીચે આસન પાથરીને બેસતા અને ધ્યાન સમાધિમાં ઉંડા ઉતરી જતા. એ સમયે ઠાકુર પાસે બીજું કોઈ ના બેસે, પરંતુ કુલદાનંદજી પાસે બેસીને પંખો કરે કે સેવા વગેરે કરે. ભાવસમાધિમાં ઠાકુર લગભગ ત્રણ કલાક જેટલું બેસતા. એ સમયે એમની આંખોમાંથી એટલી બધી આંસુની ધારાઓ વહી જતી કે એમનું આખું શરીર, કપડાં, ધોતી વગેરે બધું ભીંજાઈ જતું અને આંસુ નીચે વહેવા લાગતા. મોડી બપોરે કુલદાનંદજી ઠાકુર પાસે મહાભારતનો પાઠ વાંચતા. એ પછી બહારના ભકતો, શિષ્યો, અને દર્શનાર્થીઓનું આવવાનું શરૂ થઈ જતું. અનેક મહાનુભાવો, સંતો, ફકીરો, ઓફિસના બાબુઓ વગેરે આવીને ઠાકુર સાથે ધર્મચર્ચા કરતા. ઠાકુર જિજ્ઞાસુઓના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીને દરેક રીતે સમાધાન કરતા.

એ પછી સંધ્યા-આરતી શરૂ થાય એ સાથે જ શિષ્યો મૃદંગ, કરતાલ વગેરે લાવીને ભજન-કીર્તનની ધૂમ મચાવી દેતાં. કીર્તન સમયે ઠાકુરના શરીરમાં અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવો પ્રગટ થઇ જતા. એમનાં શરીરમાં રોમાંચ, કંપન, પુલક, અશ્રુ, જેવા ભાવો પરાણે છલકાઇ જતા. ઠાકુર કયાંય સુધી એમનાં ભાવોને નિયંત્રણમાં રાખવા પ્રયત્ન કરતા, પણ છેવટે એ ઉભા થઇને સંગીતના તાલે નૃત્ય કરવા લાગતા. એ સાથે જ શિષ્યોમાં ભાવનું એવું શકિતશાળી સંક્રમણ થતું કે એ લોકો પણ ઠાકુર સાથે નાચવા-ગાવા લાગતા. કોઇને કશી સૂધબુધ ના રહેતી, કોઇ નીચે આળોટવા માંડે, તો કોઇ મોટે-મોટેથી રડવા માંડે; કોઇ નાચવા લાગે, તો કોઇ ઠાકુરની આજુ-બાજુ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગે. આ રીતે સંધ્યા સમયે આશ્રમમાં આનંદનું ઘોડાપુર વહેવા લાગે અને ભકતો એ પ્રવાહમાં ડૂબકીઓ ખાય.

કીર્તન પછી ઠાકુર એક-દોઢ કલાક માટે પાછા ધ્યાનમાં બેસે. આ સમયે કેટલાક ખાસ શિષ્યો જ ઠાકુર પાસે સાધન કરવા માટે બેસતા. આ પહેલા પ્રચારક નિવાસમાં પણ આવી સાધનબેઠક કરવામાં આવતી હતી. એ પછી લગભગ નવ-સાડા નવ વાગે ઠાકુર ભોજન લે. રાત્રિના ભોજનમાં ઠાકુર રોટલી સાથે થોડું શાક કે દૂધ લેતાં. ભોજન પછી ઠાકુર એમની ભજન કુટિરમાં આખી રાત આસન પર ધ્યાન સમાધિમાં બેસી રહે. એ સમયે ધુણીમાં ધીમા તાપે લાકડું બળતું રહેતું. એ પછી બધાં પોત-પોતાના નિશ્ચિત સ્થાને સૂવા જતા રહેતા તો કેટલાક શિષ્યો ઠાકુરની આસપાસ કામળો નાખીને સૂઇ રહેતા. ઠાકુર રાત્રિના સમયે કદી સૂતા નહોતા, કેટલાય વર્ષોથી એમણે રાત્રે ઉંઘવાનું છોડી દીધું હતું. સવારના લગભગ ચારેક વાગે અર્ધા કલાક માટે આડા પડખે આરામ કરતા અને તરત જ પાછા ઉઠી જતા. સાડા ચાર વાગે મંજીરાં લઇને કીર્તન કરવા બેસી જાય. એ સાથે શિષ્યો અને પરિવારના લોકો પણ ઉઠીને ધીમે-ધીમે એમનાં કામે લાગી જાય. આ રીતે આશ્રમનું જીવન એક નિયમિત ઢાંચામાં પસાર થતું હતું. ઠાકુર એક મિનિટ માટે પણ એમનો સમય વેડફતા નહોતા, પળે-પળનો સદુપયોગ કરતા અને શિષ્યોને પણ એમ કરવા માટે કહેતા.

ઠાકુરના જીવનમાં આવતા દરેક પરિવર્તન પાછળ શ્યામસુંદર જ રહેલા હતા. આ વિશે પાછળથી ઠાકુરે એકવાર શિષ્યોને કહ્યું હતું કે;

"શ્યામસુંદરે કેટલા બધાં નાટકો રચીને, દરેક પરિવર્તનની પાછળ રહીને, મારું જીવન સાચવી લીધું હતું. એકવાર હું કલકત્તામાં ઇડનગાર્ડન તરફ જતો હતો ત્યારે શ્યામસુંદરે પ્રગટ થઇને કહ્યું કે-"અદ્વૈતાચાર્યજીની સૂચના પ્રમાણે હજી સુધી બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ કેમ નથી કર્યો ? મહાપ્રભુને શરણે કેમ નથી ગયો ? આ આદેશ માન્યા વિના હવે વધારે મોડું કરીશ તો પછી વિનાશને રસ્તે પ્રયાણ થશે." - આમ મારા જીવનના દરેક નિર્ણયો પાછળ શ્યામસુંદરની લીલા જ કામ કરતી હતી."

હવે પછી ગેંડારિયા આશ્રમમાં રહીને ઠાકુરને કેવા દિવ્ય અનુભવો થાય છે ? ઠાકુર કેવી રીતે નવી ઉચ્ચ અવસ્થાઓનો અનુભવ કરે છે ? કેવી રીતે દેવી- દેવતાઓ અને ઋષિ-મુનિઓની કૃપા મેળવે છે ! તે બધું આપણે આગળના પ્રકરણમાં વાંચીશું. શ્યામસુંદરે ઠાકુરને બ્રાહ્મસમાજ છોડાવી દીધો અને ગેંડારિયા આશ્રમની સ્થાપના કરાવી, હવે ગેંડારિયામાં રાખીને ઠાકુરનું જીવન કેવા દિવ્ય માર્ગે પ્રયાણ કરાવે છે, તે જોઇએ.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૧૫

આશ્રમમાં ઠાકુરના દિવ્ય અનુભવો

ગેંડારિયા આશ્રમમાં કોઇ મોટા કે પાકા આધુનિક મકાનો નહોતાં બનાવ્યા. એક રસોઇઘરનું મકાન જેમાં રસોઇની સામગ્રી અને બીજો સામાન રહેતો હતો તે ભંડારઘર સિવાયના બધાં જ રૂમો કાચા હતા અને માથે ઘાસનું અથવા ટીનનું છાપરું હતું. ઠાકુરને બેસવાનો રૂમ તો માટીની દિવાલોવાળો હતો જેના ઉપર પણ ઘાસનું છાપરું હતું. પરંતુ ઠાકુરની હાજરી અને તપસ્યાના કારણે આશ્રમનું સમગ્ર વાતાવરણ દિવ્ય અને સાત્ત્વિક બની ગયું હતું અને પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમ જેવું પ્રશાંત અનુભવાતું હતું.

ઠાકુરે એમની ભજન-કુટિરની અંદરની દિવાલ ઉપર કેટલાક ઉપદેશ લખાવી દીધાં હતા. જેમ કે;

૧: આ દિવસ પણ નહીં રહે.

૨: આત્મપ્રશંસા કરવી નહીં.

૩: પારકી નિંદા કરવી નહીં.

૪: અહિંસા પરમો ધર્મ.

૫: બધાં જીવો પર દયા રાખો .

૬: શાસ્ત્રો અને મહાપુરુષો ઉપર વિશ્વાસ રાખો.

૭: શાસ્ત્રો સાથે અને મહાપુરુષોના આચરણ સાથે જેનો મેળ ના બેસે તે કાર્યોનો ઝેરની જેમ ત્યાગ કરો.

૮: અહંકાર જેવો બીજો કોઇ દુશ્મન નથી.

આ ઉપરાંત ઠાકુરે ભજન કુટિરની બહારની દિવાલ ઉપર એમની જાતે જ એક ધ્વજાનું ચિત્ર દોરીને લખ્યું હતું:

ૐ શ્રી કૃષ્ણચૈતન્યાય નમઃ

ૐ શ્રી કૃષ્ણચૈતન્યાય નમઃ

ઠાકુરની દિવ્ય અવસ્થાઃ ઠાકુર અમુક નિશ્ચિત સમય સિવાય આખો દિવસ એમના આંસન ઉપર બેસીને ઉંડી સમાધિમાં લીન થઈને રહેતા હતા. રાત્રે તો આમ પણ તેઓ સમાધિમાં જ બેસી રહેતા હતા. આવી સમાધિ દરમિયાન ઠાકુર સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા લોક-લોકાંતરમાં ભ્રમણ કરી લેતાં હતા. ક્યારેક વૈકુંઠ, કયારેક ગોલોક, તો કયારેક કૈલાશ જેવા ભગવાનના નિત્યધામોમાં ચાલતી નિત્યલીલામાં પહોંચી જતા. સમાધિમાં જે લોકમાં વિચરતા હોય તે લોકની વિચિત્ર ભાષા ઠાકુરના મોંઢે સાંભળવા મળતી, જે વિશે કોઈને કંઇ સમજણ નહોતી પડતી. એકવાર જ્યારે બ્રહ્મચારી કુલદાનંદજીએ ઠાકુરને આવી ભાષાના રહસ્ય વિશે પૂછયું ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું કે એ **"ગોલોકમાં બોલાતી શ્યામ ભાષા છે."** શ્યામભાષા થોડી-ઘણી સંસ્કૃત સાથે મળતી આવે પણ તેમાં વ્રજભાષાનો લહેકો હતો, તેવું કુલદાનંદજી નોંધે છે. ઠાકુર સમાધિ દરમિયાનના અનુભવો વિશે એમનાં શિષ્યોને કયારેક કંઇ કહે ત્યારે જ તેમની આવી અવસ્થા વિશે એ લોકોને ખબર પડે.

ઠાકુર એમની સમાધિમાંથી ખાસ પ્રયત્ન કરીને પણ બહાર આવી જતા અને આશ્રમના દૈનિક કાર્યક્રમો કરવાનું ચૂકતા નહીં, જેમ કે પાઠવાંચન, કીર્તન, ધર્મચર્ચા, વગેરે....ઠાકુરને આવું પ્રાથમિક ધર્માચરણ કરવાની શું જરૂર છે, જ્યારે કે તેઓ હંમેશાં ઉચ્ચ અવસ્થામાં કે સમાધિ અવસ્થામાં જ રહેતા હોય છે ? આ વિશે શિષ્યોનું કુતૂહલ વધી ગયું ત્યારે શિષ્ય અભયનારાયણે ઠાકુરને પૂછી જ લીધું કે; "આપ આટલા લાંબા સમય સુધી પાઠ, કીર્તન, ચર્ચા, વગેરે કેમ કર્યા કરો છો ?"

ઠાકુરે કહ્યું; **"હું બહારના જગતમાં જાગૃત રહીને પરાણે આવા કાર્યો ના કરું તો પછી અંદરનું આકર્ષણ એટલું બધું તીવ્ર છે કે હું એકવાર અંદર જાઉં તો પછી આત્મામાં જ સ્થિર થઇ જઉં, મારો સંબંધ બહારની દુનિયા સાથે રહે જ નહીં. એટલે મારે બહાર રહીને પાઠ, કીર્તન વગેરે કરવા પડે છે."**

ઠાકુર જેમ કદી ઉંઘતા નહોતા, તેમ કેટલાક શિષ્યોએ ઠાકુરને કદી સ્નાન કરતા પણ નહોતા જોયા. ઠાકુર રોજ હાથ-પગ-મોંઢું થોડા પાણીથી ધોઇને ચલાવી લેતાં હતા. વરસમાં ફકત એકવાર, દુર્ગાષ્ટમીના દિવસે ઠાકુર વિધિસર રીતે સ્નાન કરતા હતા. આ વિશે કુલદાનંદજીએ તેમ જ

હરિદાસ બસુજીએ પણ એકવાર ઠાકુરને સ્નાન નહીં કરવાનું કારણ પૂછયું ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું હતું; "અજપા-જપ જ્યારે આપમેળે શ્વાસોશ્વાસમાં ચાલ્યા કરે અને સાધક ભકિતની ચરમ અવસ્થામાં પહોંચી જાય ત્યારે મસ્તિષ્ક(મગજ)માંથી એક પ્રકારનો રસ ટપકે છે. આને "સુધાક્ષરણ" કહેવાય છે, એકવાર સુધાક્ષરણ શરૂ થાય પછી ન્હાવાની જરૂર નથી લાગતી. મગજના અમુક કેન્દ્રમાંથી ઉત્પન્ન થઇને જીભની ઉપરના તાળવામાં થઇને એ રસ જીભ ઉપર પડે છે. આવા એક-બે બિંદુ ટપકવાથી જ શરીર ધિંગુ બની જાય છે. ન્હાવાથી શરીરને જે સ્ફુર્તિ મળે એનાં કરતાં અનેક ગણી તાજગી અને શકિત આવા રસના બિંદુ ઝરવાથી મળી જાય છે. તે પછી સાધકને ભૂખ-તરસ જેવું કંઇ લાગતું નથી, બે-ચાર દિવસ તો એમ જ નીકળી જાય છે. શરીર તંદુરસ્ત અને નિરોગી રહે છે. આખો દિવસ આનંદનો એવો નશો રહે છે, કે બ્રાંડીની આખી બોટલ પીધી હોય તો પણ આવો નશો ના ચઢે. નામ-જપની ઉચ્ચાવસ્થામાં તાળવાના હાડકામાં એક સૂક્ષ્મ કાણું પડી જાય છે. ભાવદશામાં જે રસ ઉત્પન્ન થઇને તાળવામાં પડેલા કાણાં દ્વારા જીભ ઉપર ટપકે એને તંત્રમાં "સુરા" કહે છે. દેવો આ સુરાપાન કરીને જ કાયમ આનંદમાં રહે છે. આને જ અમૃત કહેવાય છે."

"આ સુરાને ભકિતભાવ સાથે સંબંધ છે, એ રસ કયારેક ખારો, કયારેક કડવો કે મીઠો પણ હોય છે. એનાંથી શરીરને કોઇ નુકસાન નથી થતું. આ અમૃતપાનથી શરીર સહેજ ગરમ પણ રહે છે. આ "સુધા" પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય એક જ છે, શ્વાસોશ્વાસમાં નામ-જપ, એ સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય નથી. આને જ "નામામૃત" કહે છે, જે પીવાથી સાધક કાયમ "નામાનંદ"માં રહે છે. નામામૃત પીધા પછી આંખોમાં ઉંઘ આવે ખરી ?શરીરને થાક લાગે ? કે શરીરમાં આળસ વર્તાય ?નામ-જપમાં જ બધી શકિતઓ સમાયેલી છે, એવી કઇ વસ્તુ છે જે નામ દ્વારા સિધ્ધ થઇ શકતી નથી ?"

ઠાકુર હંમેશા એક દિવ્ય અવસ્થામાં જ રહેતા હતા, પરંતુ ભકતો અને શિષ્યો માટે થઇને પરાણે સમાધિભાવની બહાર આવીને સામાન્ય મનુષ્યની જેમ વર્તન કરતા હતા. ઠાકુર એમની ભજન કુટિરમાં હોય કે કયારેક આંબાના ઝાડ નીચે બેઠા હોય, ત્યારે એક મોટો ઝેરીલો નાગ એમનાં શરીર પર ચઢી જતો. ધીમે-ધીમે એમનાં વાંસા પર થઇને ગરદન પર વિંટળાઇને

માથા પર ચઢીને બેસી જતો. નાગ મોંઢેથી ફુંફાડો મારીને સિસોટી જેવો અવાજ કાઢે અને ફેણ પ્રસારીને થોડીવાર આંખો બંધ કરીને બેસી રહે, પછી ધીમેથી સરકીને નીચે ઉતરી જાય. ભજન કુટિરમાં ઠાકુરના આસન નીચે અને આંબાના ઝાડ પાસેના દરમાં આ નાગ ભરાઇ રહેતો હતો. જો કે આ નાગ આજ સુધી કોઇને કરડયો નહોતો. આ દશ્ય જોઇને ઘણાં ભકતો ડરી જતા, પરંતુ ઠાકુર તો અવિચળ થઇને એમની સમાધિમાં ડૂબેલાં રહેતા.

આ વિશે શિષ્યોએ એકવાર ઠાકુરને પૂછયું ત્યારે એમણે કહ્યું કે; “જ્યારે સુષુમ્ણા નાડીમાં નામ-જપ સાથે સ્વાભાવિક પ્રાણાયામની પ્રક્રિયા ચાલે ત્યારે સાધકના શરીરમાંથી એવો મધુર અવાજ નીકળતો હોય છે જે સાપ સાંભળી લે છે. આ અવાજથી સાપ એટલો આકર્ષાય છે કે સાધકના શરીર પર ચઢીને માથા પર બેસી જાય છે અને સાધકના શરીરમાંથી નીકળતા નાદના સંગીતનો આનંદ માણે છે. એનાંથી કંઇ નુકસાન નથી થતું, ઉલટાનું સાધનામાં મદદ જ મળે છે. શિવજીના માથા પર જે સર્પરૂપી અલંકાર આપણે જોઇએ છીએ તે કોઇ કલ્પના નથી, સત્ય છે. જેને નામ-જપની ક્રિયા યોગ્ય રીતે સુષુમ્ણામાં ચાલતી હોય તેને આવો અનુભવ ચોકકસ થઇ શકે.”

ઠાકુરના શરીરમાંથી એવી માદક અને મનમોહક સુગંધ આવ્યા કરતી કે એમની આસપાસ ભમરા ગુનગુન કરતા મંડરાતા રહેતા અને કીડીઓ પણ શરીર પર ચડી જતી. આ જોઇને એકવાર એક શિષ્યને કુતૂહલ થયું, એણે ઠાકુરને પૂછયું કે આ શું છે ? કીડીઓ, મધમાખીઓ, ભમરા, વગેરે આપના શરીર પર આવીને ચોંટી જાય છે ! ઠાકુરે કહ્યું કે એ જ્યાં બેઠા છે એ આંબાના ઝાડના એકાદ પાંદડાને ચાખી જૂએ. શિષ્યએ એક પાંદડું તોડીને જોયું તો તેનાં પર એક જાતનો ચીકણા મીણ જેવો રસ ચોંટેલો હતો. ઠાકુરે કહ્યું એટલે એણે પાંદડું ચાખી જોયું તો ખબર પડી કે એ તો મધ હતું અને આખા ઝાડ પર બધે જ ફેલાયેલું હતું. ઝાડ પરથી મધ ઠાકુર પર ટપકતું હતું અને એટલે જ ઠાકુરની જટામાં પણ એક ચીકણા મીણ જેવો રસ ચોંટલો હોય એમ લાગતું હતું. ઠાકુરે આ વિશે ખુલાસો કર્યો કે જ્યારે કોઇ એકાદ વૃક્ષ નીચે બેસીને ખૂબ નામ-જપ કરવામાં આવે તો ઝાડ પર મધુવર્ષા થાય છે. વૃક્ષની ડાળીઓ અને પાંદડાં પર ઝાકળની જેમ મધ વરસે અને ધીમે-ધીમે નીચે ટપકે છે. જેને લીધે કીડી, મંકોડાં, ભમરા, વગેરે મધ ચાટવા માટે આવી જાય છે. આમ અનેક વાર એ

આંબાના ઝાડ ઉપર મધુવર્ષા થતી અને ઠાકુર પર મધ ટપકીને એમની જટા, શરીર વગેરે પર ફેલાઇ જતું.

આ જ રીતે ઠાકુરના વસ્ત્રો ઉપર પૌરાણિક કથાના ચિત્રો, દેવી-દેવતાઓની મૂર્તિ કે કોઇ ખાસ પૌરાણિક પ્રસંગનું દશ્ય ઉપસી આવતું. ઠાકુર ધ્યાનમાં બેઠા હોય કે કીર્તન ચાલતું હોય ત્યારે ભકતોને ઠાકુરના શરીર પર કે એમનાં વસ્ત્રો ઉપર આવા ચિત્રોના દર્શન થતા. જે ગ્રંથ કે શાસ્ત્રનો પાઠ વંચાતો હોય તેનાં વર્ણન પ્રમાણે ઠાકુરના શરીરની ચામડી ઉપર, નસો ઉપર, હાથ-પગ કે અન્ય અંગો ઉપર આવા ચિત્રો ઉપસી આવતા અને પાછા વિખરાઇ જતા. આ વિશે પૂછવામાં આવે તો ઠાકુર જવાબ આપતા કે; "વેદ, પુરાણ, સ્મૃતિ, શ્રુતિ કે તંત્ર, બધાં શાસ્ત્રો સત્ય છે. સાધના કરતા-કરતા સાધનાના અધિષ્ઠાતા દેવી-દેવતાઓ હાજર થઇને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશિત કરતા રહે છે. શાસ્ત્રોમાં કલ્પના, ભય કે તર્ક જેવું કંઇ નથી, જે છે તે બધું જ સત્ય છે. શાસ્ત્રોમા જે કંઇ અસમાનતા જોવામાં આવે છે તે સાધકની પ્રકૃતિ અને વર્ગ પ્રમાણે અધિકાર-ભેદને કારણે છે. જ્યારે ચોવીસ કલાક અવિરત રીતે દરેક શ્વાસોશ્વાસમાં સ્વાભાવિક રીતે નામ-જપ ચાલવા માંડે ત્યારે નામના પ્રભાવને કારણે શરીર પણ નામમય બની જાય છે. સાધકની નસે-નસમાં, કોશે-કોશમાં, અંગે-અંગમાં, લોહીમાં, શરીરની ચામડી ઉપર, બધે જ નામ એકરસ થઇને વ્યાપી જાય છે, ભળી જાય છે. ત્યારે આ રીતે શાસ્ત્રોના પ્રસંગોની, ૐકારની, દેવતાઓના ચિત્રોની અભિવ્યકિત થાય છે. આમ થાય ત્યારે જ સમજવું કે અજપા-જાપની સિધ્ધિ થઇ છે."

એકવાર ઠાકુર આંબાના ઝાડ નીચે ધ્યાનસમાધિમાં બેઠેલાં હતા એ સમયે શાસ્ત્રોના રચયિતા ઋષિ-મુનિઓ એમની સમક્ષ પ્રગટ થયા અને બોલ્યા; "અમે આપને વરદાન આપીએ છીએ કે બધાં શાસ્ત્રો આપના અંતરમાં પ્રકાશિત થાય." આટલું કહેતા જ વેદ, પુરાણ, સ્મૃતિ, તંત્ર, ઉપનિષદ, વગેરે બધાં શાસ્ત્રોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ ઠાકુર સામે પ્રગટ થયા અને શાસ્ત્રોના વાસ્તવિક તત્ત્વ, અર્થ, વર્ણ સહિત, તમામ રહસ્ય ઠાકુરની અંદર પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. જેમ સૂર્યોદય થાય અને પદાર્થો આંખ સામે દેખાવા લાગે તેમ ઠાકુરને નજર સામે શાસ્ત્રોના તત્ત્વ દેખાવા લાગ્યા. દરેક શાસ્ત્રોના શ્લોક, વાક્ય, મંત્ર, વર્ણ, વગેરે ઉજ્જવળ રંગોમાં પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. ઠાકુરને એવો અનુભવ

થયો કે એ બધું જ જીવંત છે, અભ્રાંત છે. ઠાકુર સાથે આ તત્ત્વો સજીવની જેમ વાતો કરવા લાગ્યા. એ કોઇ કલ્પના નહોતી, પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો.

ઠાકુરને એવું સમજાયું કે આ બધું વાંચવાથી કે અભ્યાસ કરવાથી નથી સમજાતું, પણ શાસ્ત્રોના દેવી-દેવતાઓની કૃપા થાય ત્યારે હ્રદયમાં જ આ જ્ઞાન તેનાં અર્થ સહિત પ્રગટ થાય છે. આજે ઠાકુરને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આપમેળે થઇ ગયું. મહાભારતમાં આરુણી અને ઉપમન્યુના પ્રકરણમાં આવે છે કે ગુરુ આરુણીની કૃપાથી ઉપમન્યુના હ્રદયમાં સમગ્ર વેદ અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, તે જ રીતે આજે ઋષિ-મુનિઓના આશીર્વાદથી ઠાકુરની અંદર જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. જેમ શ્રી શંકરાચાર્યના આશીર્વાદથી મૂઢ જેવા દેખાતા તોટકાચાર્યની અંદર શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન થઇ ગયું હતું, તેમ ઠાકુરને દૈવી કૃપાને લીધે દિવ્ય શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

ગેંડારિયા આશ્રમમાં ઠાકુરની અનેક દૈનિક પ્રવૃત્તિઓની સાથે-સાથે દીક્ષાપ્રાર્થીઓને દરરોજ દીક્ષા પણ આપવામાં આવતી હતી. દીક્ષા આપવા માટેનો કોઇ સમય કે મુહૂર્ત અગાઉથી નકકી કરવામાં નહોતો આવતો. કોઇ ભકત દીક્ષા મેળવવા માટે પ્રાર્થના કરે એટલે ઠાકુર એની વિનંતી એમનાં ગુરુ પરમહંસજીને કરી દેતાં. પરમહંસજી મંજુરીની સાથે એનાં દીક્ષાગ્રહણનો સમય પણ જણાવી દેતાં. એ સમય કોઇવાર વહેલી સવારનો હોય, કે સાંજે હોય, કે મોડી રાત્રે અથવા મધ્યરાત્રિનો પણ રહેતો. ઠાકુર કહેતા કે સામાન્ય ગુરુઓ કે કુલગુરુઓ દીક્ષા આપવાની હોય ત્યારે શિષ્યની કુંડળી જોઇને અથવા લક્ષણો જોઇને એને દીક્ષા આપવાનો દિવસ, વાર, નક્ષત્ર અને મુર્હૂત, વગેરે નકકી કરતા. દીક્ષામાં આપવાનો મંત્ર પણ એનાં જન્મ નક્ષત્ર પ્રમાણે નકકી કરવામાં આવતો. પરંતુ સદ્ગુરુની દીક્ષામાં એવા કશાની જરૂર નથી હોતી. એકવાર સદ્ગુરુ નકકી કરે પછી દરેક ક્ષણ, દિવસ, વાર, નક્ષત્ર,મુહૂર્ત, બધુ દીક્ષા માટે યોગ્ય બની જાય છે.

દીક્ષાની સામે ઠાકુર કોઇ પાસે પાઇ-પૈસો, કે ભેટ સ્વરૂપે કોઇ વસ્તુ કદી સ્વીકારતા નહોતા. ગુરુદક્ષિણા રૂપે એ કોઇ પદાર્થ, રકમ, વસ્ત્ર કે ભેટ કશું પણ લેતાં નહોતા. ઠાકુર કહેતા કે; "ગુરુમંત્ર એ આપ-લે કરવાની વસ્તુ નથી, કે દાનની સામે પ્રતિદાન કરવાની વસ્તુ નથી. દીક્ષા અમૂલ્ય વસ્તુ છે, એની સામે કોઇ અપેક્ષા રાખવામાં નથી આવતી. પ્રાચીન સમયમાં ગુરુકુળમાં

એવી પ્રથા હતી કે વિદ્યાર્થી અભ્યાસ પૂરો કરીને પાછા ઘરે જતી વખતે ગુરુને દક્ષિણા રૂપે કંઇ ભેટ આપે. પરંતુ સદ્‌ગુરુ તો દીક્ષા આપીને શિષ્યને દરેક રીતે અપનાવી લે છે, એને મુકિતને માર્ગે ચઢાવી દે છે. જો આ વખતે શિષ્ય કોઇ વસ્તુ ગુરુને ભેટ આપે તો ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેને અપરાધ થાય છે.

ઠાકુરના આ નિયમની જાણ નહોતી એવા એક શિષ્યે દીક્ષાગ્રહણ કર્યા પછી દક્ષિણારૂપે થોડા રૂપિયા ભેટમાં મૂકયા. ઠાકુરે તરત અશ્રુભરી આંખે તે શિષ્યને કહ્યું; “હું તો સામાન્ય જીવ છું, મારામાં બધાં પ્રકારના દોષો અને ત્રુટિઓ સંભવ છે. મારા કોઇ વ્યવહારમાં જો આવી યાચના કે ઇચ્છા વ્યક્ત થઇ ગઇ હોય તો મને મારી ભૂલ માટે માફ કરશો. પૈસાની ઇચ્છા માટે હું કદી કોઇને દીક્ષા નથી આપતો. દીક્ષાની સામે કોઇ પૈસા કે ભેટ માંગે કે એની અપેક્ષા રાખે તો ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને નરકમાં જાય છે.”

ઠાકુરની આકાશવૃત્તિઃ ઠાકુર તો આકાશવૃત્તિનું પાલન કરતા હતા. આશ્રમમાં ઠાકુરના પરિવાર ઉપરાંત ઘણાં શિષ્યો રહેતા હતા. આ સિવાય દરરોજ ઘણાં અતિથિઓ આવતા અને કેટલાક સાધુ-સંતો ઠાકુર સાથે સત્સંગ કરવા પણ પધારતા. ઢાકાથી, આસ-પાસના પ્રદેશમાંથી, કે કલકત્તા જેવા દૂરના વિસ્તારોમાંથી, ભકતો સપરિવાર ઠાકુરના દર્શને આવતા. આવા તમામ લોકો માટે ભોજનની વ્યવસ્થા આશ્રમમાં જ કરવામાં આવતી. આ અંગેનો ખર્ચ રોજે-રોજ વધતો જતો હતો. પરંતુ ઠાકુર કદી કોઇ પાસે વિનંતી કરીને દાન, ભેટ કે નિભાવની રકમ માંગતા નહોતા. વગર માંગે પોતાની ઇચ્છાથી જે કાંઇ દાનની રકમ મળતી, સહાય મળતી, તેમાંથી જ આશ્રમનો નિભાવ થતો હતો. તેમ છતાં આશ્રમમાં કદી કોઇ ભૂખ્યું નહોતું રહેતું કે ભોજન સમયે કંઇ ખૂટતું નહોતું.

આ આકાશવૃત્તિ એટલે શું ? સંપૂર્ણપણે આકાશ ઉપર એટલે કે ભગવાન ઉપર જ નિર્ભર રહેવાનું. જે દિવસે જે મળે એનાથી ચલાવી લેવાનું. કોઇની પાસે સીધી કે આડકતરી રીતે કશું માંગવાનું નહીં કે બીજા દ્વારા કહેવડાવવાનું પણ નહીં. કોઇ વસ્તુના બદલામાં ધર્મપ્રચાર કે દીક્ષા આપવાનું કોઇ કામ નહીં કરવાનું. પરંતુ કોઇ વૃધ્ધ કે બાળક બિમાર હોય તો તેનાં માટે વ્યવસ્થા કરવાનું કહી શકાય. દાન કે ભેટની રકમ જે કંઇ અનાયાસે મળી જાય તેનાથી જ ચલાવી લેવાનું. ઠાકુરનું આખું જીવન આ રીતે જ પૂરું થયું.

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે તેમ;

અનન્યાશ્ચિન્તયંતો માં યે જનાઃપર્યુપાસતે ।
તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ।।

(અર્થાત્: જે લોકો અનન્ય ભાવથી મારા દિવ્ય સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા રહીને મારી નિરંતર પૂજા કરે છે, તેમનું હું રક્ષણ કરું છું અને તેમનાં શરીર તથા જીવન માટેની વ્યવસ્થા કરું છું.)

આશ્રમમાં ઠાકુરના આદેશથી દરરોજ પંચ મહાયજ્ઞનું કાર્ય કરવામાં આવતું હતું. આ પાંચ મહાયજ્ઞો એટલે;

- **દેવયજ્ઞ:** ઉપાસના, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, હોમ, વગેરે..
- **ઋષિયજ્ઞ અથવા બ્રહ્મયજ્ઞ:** શાસ્ત્ર અને ગ્રંથનો પાઠ, એ પ્રમાણેનું આચરણ..વગેરે
- **પિતૃયજ્ઞ:** શ્રાધ્ધ-તર્પણ, વગેરે.
- **ભૂતયજ્ઞ:** પશુ-પક્ષીઓને દાણ, વૃક્ષોને જલસિંચન.. વગેરે
- **નૃયજ્ઞ:** અતિથિ સેવા, ગરીબોને અન્નદાન, વગેરે...

ઠાકુર દરેક ગૃહસ્થોને આ પાંચ મહાયજ્ઞોનું પાલન કરવા માટે કહેતા. આ જ ધર્મનો પાયો છે, જે ઘરમાં આ યજ્ઞોનું પાલન નથી થતું ત્યાં ધર્મ કદી રહેતો નથી. ઠાકુરને આ તમામ વ્યવહાર સાચવવા માટે અમુક નિશ્ચિત રકમ રોજના ધોરણે મળી રહેતી હતી, કયારેય પણ એમણે સામે ચાલીને માંગવી નહોતી પડતી.

એકવાર કલકત્તાના પ્રખ્યાત દાનવીર મહારાજા શ્રી કાલિકૃષ્ણ ઠાકુર તરફથી એમનાં મંત્રીએ આશ્રમમાં આવીને ઠાકુર પાસે હાથ જોડીને કહ્યું કે; "અમારા મહારાજની ઇચ્છા છે કે તેઓ આપના આશ્રમ માટે એક લાખ રૂપિયાનું દાન આપે. એમને માહિતી મળી છે કે આપના આશ્રમમાં અનેક ગરીબ અને મુફલિસ શિષ્યો રહે છે, જેમની પાસે પોતાની આવકનું કોઈ સાધન નથી. આ બધાં લોકોનો નિભાવ આશ્રમમાં આવતી દાનની રકમથી જ થાય છે. આ ઉપરાંત આપના આશ્રમનો ખર્ચ કાઢવામાં પણ અનેક

મુશ્કેલીઓ પડે છે. જો આપ એકવાર કલકત્તા આવીને શ્રી કાલિકૃષ્ણ મહારાજને મળશો તો તેઓ આપને રોકડા એક લાખ રૂપિયા આપશે."

આ સાંભળી ઠાકુરનો ચહેરો એકદમ લાલ થઇ ગયો, એમની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યા. ઠાકુરે બે હાથ જોડીને આવનાર મંત્રીને કહ્યું કે; "મહારાજને મારા નમસ્કાર ! હું તો આકાશવૃત્તિ પર જ આશ્રમનો નિભાવ કરી રહ્યો છું. મારે રોજ જેટલી રકમની જરૂર પડે તે આના-પાઇ સાથે ગણતરી કરીને મારો ભગવાન વ્યવસ્થા કરી આપે છે. મને મહારાજ તરફથી દાનની રકમની કોઇ અપેક્ષા નથી, હું એ રકમ દાનમાં સ્વીકારીશ તો મારું બહુ અનિષ્ટ થશે. મહારાજનો આભાર ! એમને કહેજો કે એ રકમ અન્ય કોઇ જરૂરિયાત વાળાને દાનમાં આપે." આમ કહીને ઠાકુરે એ સમયે બહુ મોટી કહેવાય એવી રકમનો આદર સાથે અસ્વીકાર કરી દીધો.

શાંતિપુર અને કલકત્તાની મુલાકાતે : આ દરમિયાન એકવાર ઠાકુરને માં સ્વર્ણમયીદેવીની તીવ્ર યાદ આવી ગઇ એટલે કેટલાક શિષ્યોને સાથે લઇને તેઓ શાંતિપુર જવા નીકળી ગયા. શાંતિપુરમાં તો હવે એમનાં ગોસ્વામી પરિવારના આચાર્યો પણ ઠાકુરની ખ્યાતિ અને લોકપ્રિયતાથી અંજાઇ ગયા હતા. તેઓ બધાં ઠાકુરને શાંતિપુરના ગોસ્વામી સમાજમાં સંમાનપૂર્વક પાછા લઇ આવવા માટે ઉત્સુક હતા. પરંતુ ઠાકુરે એ પરત્ત્વે કોઇ ખાસ રસ બતાવ્યો નહીં. હવે અનેક ગોસ્વામી મહારાજો ક્યાં તો ઠાકુરના દર્શન કરવા એમની પાસે આવતા અથવા પોતાના ઘરે કીર્તન કે પ્રસંગ ગોઠવીને ઠાકુરને આમંત્રણ આપતા. આવા એક કીર્તનમાં ઠાકુરને એક આચાર્યને ઘરે બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં આવેલ પ્રસિધ્ધ કીર્તનકાર પણ ઠાકુર પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા. કીર્તન દરમિયાન ઠાકુરને એકાએક ભાવાવેશ થઇ આવ્યો અને તેઓ ઉભા થઇને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ઠાકુરની અદ્ભુત અવસ્થા થઇ ગઇ, હાજર રહેલા લોકો ઠાકુરના ચરણસ્પર્શ કરવા લાગ્યા. ત્યાંના ગોસ્વામી મહારાજને આવા ભાવની કીંમત ના સમજાઇ એટલે પેલા કીર્તનકાર ઉપર રોષ ઠાલવીને એમણે "નાટકબાજી" બંધ કરવાનું કહ્યું. કીર્તનકાર તો સાચા અને ભાવુક હતા. તેમણે તો ઠાકુરની ભાવશકિતનું પોતાનામાં સંક્રમણ થતું અનુભવીને કીર્તનનું સ્તર ઉંચું લઇ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ગોસ્વામી આચાર્યોની સ્થૂળ બુધ્ધિમાં આવી સમજણ કયાંથી હોય ! કીર્તનકારને એટલું

ખરાબ લાગ્યું કે એમણે કીર્તન બંધ કરીને ચાલવા માંડયું અને કહ્યું કે; "જ્યાં સાચી પ્રેમભકિતના ભાવની કદર ના હોય ત્યાં કીર્તન કરવાનો કોઇ અર્થ નથી."

આ મુલાકાત દરમિયાન જ ઠાકુરે એમનાં પુત્ર અને પુત્રીના સગપણ વિશે નિર્ણય કર્યો હતો. મોટી પુત્રી શાંતિસુધા દેવીનું સગપણ શ્રી જગદ્‌બંધુ મૈત્ર સાથે તથા એકમાત્ર પુત્ર શ્રી યોગજીવનનું સગપણ શ્રી જગદ્‌બંધુ મૈત્રની નાની બહેન વસંતકુમારી સાથે કરવામાં આવ્યું. જો કે શાંતિસુધા દેવીના સગપણ માટે ઠાકુરના પરિવારની સંમતિ નહોતી. જગદ્‌બંધુ બહુ ખાસ ભણેલા ના હોવાથી તથા આર્થિક રીતે સામાન્ય પરિવારના હોવાથી પરિવારને પસંદ ના આવ્યા. પરંતુ ઠાકુરે જાહેર કર્યું કે શાંતિસુધાના લગ્ન નિશ્ચિતપણે જગદ્‌બંધુ સાથે જ થશે. આ નિર્ણય ગુરુ શ્રી પરમહંસજી, શ્રી ચૈતન્યમહાપ્રભુ, શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી તથા શ્રી નિત્યાનંદજીની આજ્ઞાથી કરવામાં આવે છે. હવે આખું જગત ના પાડે તો પણ એમાં કોઇ ફેરફાર શકય નથી. જો પરિવાર ઠાકુરના નિર્ણય સાથે સહમત ના હોય તો ઠાકુર એમનો નિર્ણય બદલશે નહીં, પરંતુ પોતે કુટુંબથી જુદા થઇ જશે. ઠાકુરનો આવો અવિચળ અને કડક નિર્ણય સાંભળીને એમની વિરુધ્ધમાં બોલવાની કોઇની હિંમત ના થાય એ સ્વાભાવિક છે. ઠાકુરે તો ત્યાં સુધી જાહેર કર્યું કે જગદ્‌બંધુ કોઇ સામાન્ય મનુષ્ય નથી, એમનો સંબંધ શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ સાથે છે. જગદ્‌બંધુ મહાપ્રભુના અંગત સેવક હતા અને ઠાકુરની સેવામાં એ જન્મોજન્મથી સાથે આવે છે. જો શાંતિસુધાનું સગપણ જગદ્‌બંધુ સાથે કરવામાં નહીં આવે તો શાંતિસુધાને બહુ કષ્ટ ભોગવવા પડશે અને એની યાતનાનો અંત નહીં આવે. આખરે બધાની સંમતિથી શાંતિસુધા અને યોગજીવનનું સગપણ જગદ્‌બંધુ અને એમની બહેન વસંતકુમારી સાથે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

આ પછી ઠાકુર થોડા દિવસ શાંતિપુરમાં હતા એ દરમિયાન શિષ્યોને લઇને શાંતિપુરની પ્રખ્યાત રાસયાત્રાના દર્શન કરવા ગયા હતા. ઠાકુર એમ કહેતા કે આખા ભારતમાં શાંતિપુરની રાસયાત્રા, વૃંદાવનનો દોલોઉત્સવ અને ઢાકાની જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ અજોડ છે. આવા ઉત્સવ ભારતભરમાં બીજે કયાંય જોવામાં નથી આવતા. ઠાકુર શાંતિપુરથી કલકત્તા આવીને થોડા દિવસ રોકાયા હતા.

કલકત્તામાં એક દિવસ લોકોને દીક્ષા આપવાનું કાર્ય પૂરું કરીને ઠાકુર ધ્યાનમાં બેઠા હતા. એ જ સમયે શ્યામસુંદરજીએ દર્શન આપીને કહ્યું; "અરે વિજય ! મારો હાથ તૂટી ગયો છે, હાથમાં પીડા થાય છે અને તું અહીં કલકત્તામાં આવીને બેઠો છે !" શ્યામસુંદરની પીડાદાયક વાણી સાંભળીને ઠાકુર ચમક્યા. એ વખતે રાત થવા આવી હતી, તેમ છતાં ટ્રેઈન પકડીને તરત રાણાઘાટ સ્ટેશન સુધી પહોંચ્યા. રાણાઘાટથી પગે ચાલીને અર્ધી રાતે શાંતિપુર પહોંચ્યા. રાત્રે ઘરનો દરવાજો ખખડાવ્યો ત્યારે ભત્રીજા શ્રી વ્રજેરચંદ્રએ સામે જટિયાકાકાને (ઠાકુરને ઘરમાં બધાં જટિયાકાકા કહેતા હતા) ઉભેલા જોઈને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. ઠાકુરે શ્યામસુંદરના હાથ તુટી જવાની વાત કહી. પરંતુ ભગવાનને પોઢાવી દીધાં પછી મંદિરના દ્વાર આટલી મોડી રાત્રે ખોલાય નહીં એટલે સવારે મંગલા આરતી સમયે તે વિશે ખાત્રી કરવાનું કહીને બધાં સૂઈ ગયા. પણ ઠાકુર આખી રાત ચિંતામાં જાગતા બેસી રહ્યા. સવારે પુજારીએ આવીને મંદિરના દરવાજા ખોલ્યા ત્યારે ભત્રીજાએ પુજારીને શ્યામસુંદરની મૂર્તિના વસ્ત્ર ખુલ્લા કરીને જોવાનું કહ્યું. આ સાંભળીને પુજારી રડી પડયા અને ભૂલ કબૂલ કરતા બોલ્યા; "હા, આજે ભોગમંદિરમાં ભગવાનને લઈ જતા હતા ત્યારે, શરતચૂકથી ધક્કો લાગતા, ભગવાનના હાથને વાગ્યું હતું."

ભત્રીજા વ્રજેરચંદ્રએ કાકાજીને પૂછયું કે હવે શું થઈ શકે ? ઠાકુરે વિચાર્યું કે મૂર્તિનો હાથ તૂટી જાય તો આખી મૂર્તિ બદલવી કે ફકત હાથનું સમારકામ કરવું ? બહુ વિચારવા છતાં એ કંઈ નકકી ના કરી શકયા. ઠાકુરને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજી તથા શ્રી શંકરાચાર્યજીના જીવનમાં બનેલી આવી જ ઘટનાઓની યાદ આવી ગઈ. જે-તે સમયે એ બન્ને પ્રસંગમાં, મૂર્તિના અંગ તૂટી ગયા પછી એ જ મૂર્તિને સમારીને મંદિરમાં પધરાવીને પૂજા કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ તે રાત્રે શ્યામસુંદરે ઠાકુરને દર્શન આપીને કહ્યું કે મને તો હવે આખું શરીર બદલવું છે, એટલે કે નવકલેવર કરવું છે. (કાયાકલ્પ જેવું) ઠાકુરે રાત્રે જ વ્રજેરચંદ્રને ઉઠાડીને શ્યામસુંદરની ઈચ્છા કહી બતાવી. ભત્રીજાને કલકત્તામાં ચિતપુરની એક દુકાનમાંથી ખાસ નિશાનીવાળો એક પત્થર લઈ આવવા કહ્યું. જરાયે વિચાર કર્યા વિના ભત્રીજો રાત્રે જ કલકત્તા જવા નીકળી ગયો. બીજા દિવસે બહુ મથામણ અને શોધખોળ કર્યા પછી કાકાજીએ બતાવેલ જગ્યાએથી ખાસ નિશાનીવાળો પત્થર પણ મેળવી લીધો.

શાંતિપુરમાં એ પત્થરમાંથી શ્યામસુંદરની બીજી મૂર્તિ તૈયાર કરવામાં આવી. ઠાકુરના કાકીજીને તો હજી જૂની મૂર્તિ સાથે જ પ્રેમસંબંધ હતો એટલે એમણે બહુ આનાકાની કરી અને વિરોધ વ્યક્ત કર્યો. પરંતુ મૂર્તિ તૈયાર થઇ ગઇ હતી અને શુભ મુહૂર્તમાં નવી મૂર્તિમાં શાસ્ત્રોકત વિધિપૂર્વક પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. તે સમયે બધાએ નવી મૂર્તિમાં સાક્ષાત શ્યામસુંદરજીના દર્શન કર્યા અને બધાં ભાવવિભોર બની ગયા. પરિવારના લોકો ઠાકુરની શકિતમાં ફરી વિશ્વાસ કરવા લાગ્યા. આખા શાંતિપુર સમાજમાં આ વાતના સમાચાર ફેલાઇ ગયા. આ જ શાંતિપુર સમાજે ઠાકુરને એક વખત જ્ઞાતિમાંથી કાઢી મૂકયા હતા. હવે ઠાકુરની આવી ઉચ્ચ અવસ્થા જોઇને શરમના માર્યા બધાં ઠાકુરના ચરણ પખાળવા લાગ્યા. માં યોગમાયા દેવીને પણ આ બધું જોઇને ખૂબ આનંદની લાગણી થઇ આવી. શાંતિપુર સમાજમાં એમની પુનઃપ્રતિષ્ઠા થતી જોઇને એમનાં મનમાં જે રોષ અને સંકોચ હતો તે પણ દૂર થઇ ગયો. આ લીલા કરીને ઠાકુરનું શાંતિપુર સમાજમાં મહત્ત્વ સાબિત કરવાનું કામ પણ શ્યામસુંદરે પૂરું કરી લીધું. આખરે શ્યામસુંદર ઠાકુરના હતા અને ઠાકુર શ્યામસુંદરના હતા, એ બન્ને એકબીજાની લીલા જોઇને મનોમન આનંદ માણતા હતા. આ પ્રસંગ પછી ઠાકુર પાછા ઢાકા પધાર્યા.

ગેંડારિયામાં શાંતિસુધાદેવી તથા યોગજીવનનો લગ્ન-પ્રસંગ : ઇ.સ.૧૮૮૯ના ફાગણ મહિનાની અગિયારસે શાંતિસુધા અને યોગજીવનના લગ્ન સાદાઇથી પણ બહુ આનંદ સાથે ગેંડારિયા આશ્રમ, ઢાકામાં જ ગોઠવાયા. એ લગ્નમાં આકાશગંગા પહાડ પરથી શ્રી રઘુવરદાસ બાબાજી તથા ધામરાઇ ગામવાળા ભકત શ્રી પરશુરામજી પણ પધાર્યા હતા. લગ્નના બીજા દિવસે સવારે આશ્રમમાં ભજન અને સંકીર્તનની ધૂમ મચી ગઇ. સંકીર્તન કરતા-કરતા ઠાકુરને મહાભાવ થઇ આવ્યો અને અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવો પ્રગટ થવા લાગ્યા. આવું સંકીર્તન આશ્રમમાં પહેલા કદી કોઇએ જોયું નહોતું. ઠાકુર ઉદંડ નૃત્ય કરતા-કરતા " હરિબોલ " નું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યા એ સાથે જ લોકોમાં શકિત અને ભાવનું એક મોજું સંક્રમિત થઇ ગયું. માં યોગમાયા દેવી સંકોચના ભાવ સાથે છૂપાઇને એક બાજુ ઉભા હતા, ત્યારે નાનીમાંએ એમનો હાથ પકડીને ઠાકુરની પાસે લાવીને ઉભા કરી દીધાં. ઠાકુર અને માં સાથે ઉભા રહ્યા એ સાથે જ લોકોને શિવ-પાર્વતીના દર્શન થવા લાગ્યા અને બધાં ચરણસ્પર્શ કરીને યુગલશકિતના આશીર્વાદ લેવા માંડયાં.

ભક્ત પરશુરામે ઠાકુરના ચરણોમાં પડીને પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યા; "ઠાકુર ! આપ તો માધવને સાથે લઈને ફરો છો." પછી જાત-જાતની સ્તુતિ અને શ્લોક બોલવા લાગ્યા. શ્રીધર ઘોષ એકાએક આવીને ઠાકુરના ચરણોમાં પડીને આશીર્વાદ માંગતા કહેવા લાગ્યા કે; "હું આપની અંદરના મનુષ્યને નહીં પણ આપની અંદરના બ્રહ્મત્ત્વને પ્રાર્થના કરું છું કે આપ ક્યારેય મને આપનાંથી જુદો ના કરતા, આલોક કે પરલોકમાં, અનંતકાળ સુધી મને આપની સેવામાં રાખશો. બોલો, મારી આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરો છો કે નહીં ?"

ઠાકુર બોલ્યા;"હું બ્રહ્મ સ્વરૂપે તારી વાતનો સ્વીકાર કરું છું કે તું અનંતકાળ સુધી મારી પાસે જ રહીશ, મારાથી ક્યારેય તને જૂદો નહીં કરું." આ પ્રસંગે લોકોને એવું લાગ્યું કે આશ્રમ જાણે કૈલાશધામમાં ફેરવાઈ ગયો છે. પછી ભોજન સમયે આશરે ૫૦-૬૦ લોકો પંગતમાં જમવા માટે બેઠા ત્યારે નગેન્દ્રબાબુએ દહીં માંગ્યું. માં યોગમાયાદેવી સંકોચ અને શરમના ભાવે સ્થિર ઉભા રહી ગયા અને બોલ્યા કે દહીં તો એક હાંડી જેટલું જ છે, આટલા બધાં લોકોને કેવી રીતે આપી શકાશે ? એટલે રસોઈ ઘરમાંથી બહાર નથી લાવ્યા. ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું કે દહીંની હાંડી એમનાં હાથમાં આપો. માંએ રસોઈઘરમાંથી હાંડી લાવીને ઠાકુરના હાથમાં મૂકી દીધી. ઠાકુરે પંગતમાં બેઠેલાં બધાને દહીં પીરસ્યું છતાં હાંડીમાં દહીં વધ્યું હતું. કટ્ટર બ્રાહ્મસમાજી નગેન્દ્રબાબુએ પાછળથી ઠાકુરને આ વિશે પૂછ્યું એટલે ઠાકુરે કહ્યું;"તમે લોકો ઐશ્વર્યમાં નથી માનતા એટલે ગુરુ પરમહંસજીએ થોડું ઐશ્વર્ય બતાવ્યું."

ફરીથી શાંતિપુર અને કલકત્તા યાત્રાએ: પુત્ર-પુત્રીના લગ્નપ્રસંગ પછી ઠાકુર ફરી એકવાર માં સ્વર્ણમયી દેવીને મળવા પરિવાર અને શિષ્યોને લઈને શાંતિપુર આવ્યા. શાંતિપુરના પૈતૃક મકાનમાં માં સ્વર્ણમયી દેવી અને ઠાકુરના ભત્રીજાઓ સાથે રહેતા હતા. ઠાકુરના શ્યામસુંદરની સેવા કૌટુંબિક પરંપરાથી આ મકાનમાં જ થતી આવી હતી. શ્યામસુંદરના મંદિરનું મકાન બહારના ભાગમાં હતું, જ્યારે ગોંસાઈ પરિવાર મંદિર પરિસર સાથે જોડાયેલા બાજુના મકાનમાં રહેતો હતો. એક નાના ચોકમાં થઈને બન્ને વિભાગમાં આવ-જા કરી શકાતું હતું. ભોગ સમયે શ્યામસુંદરને મંદિરમાંથી લાવીને બાજુના ભોગ પરિસરમાં પધરાવવામાં આવતા, અહીં પ્રસાદ ધરાવીને પાછા મંદિરમાં લાવીને પોઢાડી દેવામાં આવતા હતા.

શાંતિપુરમાં દરરોજ વહેલી સવારે ઠાકુર ગંગાસ્નાન કરવા નીકળી જતા. સ્નાન કરીને ગંગાકિનારે જ ધ્યાનમાં બેસતા. વહેલી સવારે ગંગાકિનારાના શાંત અને પવિત્ર વાતાવરણમાં ઠાકુરને ધ્યાન કરવામાં બહુ આનંદ આવતો. ત્યાર પછી ઘરે આવીને ચ્હા પીતા અને ધર્મગ્રંથોનો પાઠ કરતા. બપોરના ભોજન પછી શ્રીમદ્ ભાગવતનું વાંચન થતું. કોઇક દિવસે કોઇ ગોસ્વામી મહારાજને ત્યાં પાઠ કે કથાપ્રસંગનું આયોજન થતું ત્યાં ઠાકુર શિષ્યોને સાથે લઇને જતા. સાંજે પાછા ગંગાકિનારે જઇને થોડીવાર ભ્રમણ કરતા. રાત્રે એમનાં નિત્ય ક્રમ પ્રમાણે આખી રાત આસન પર સમાધિમાં બેસી રહેતા હતા.

એક દિવસે બપોરે પાઠવાંચન ચાલતું હતું ત્યારે મહેન્દ્રનાથ મિત્ર મહાશય ઠાકુર પાસે બેસીને પાઠ સાંભળી રહ્યા હતા. ગરમીના દિવસો હતા અને ભોજન પછી મહેન્દ્રનાથને જરા ઝોકું આવી ગયું. મહેન્દ્રનાથને ગરમીને કારણે બહુ પસીનો થઇ રહ્યો હતો. ઠાકુર પાઠ સાંભળતા-સાંભળતા એક હાથપંખો લઇને મહેન્દ્રનાથને પંખો કરવા લાગ્યા. મહેન્દ્રનાથે જાગીને જોયું તો ઝંખવાઇ ગયા કે ઠાકુર એમને પંખો કરી રહ્યા છે. આવી હતી ઠાકુરની સરળતા અને ભકતવત્સલતા !

એકવાર રાત્રે ઠાકુર મકાનની અગાસી પર ધ્યાનમાં બેઠેલાં હતા. તે સમયે એમનો એક ભત્રીજો, જગબંધુ, અગાસી પર ગયો અને જોયું કે ઠાકુરના માથા પર એક વિશાળકાય નાગ ફેણ ફેલાવીને ડોલી રહ્યો છે. જગબંધુ તો આ દશ્ય જોઇને હેબતાઇ ગયો અને દોડીને માં યોગમાયા કાકી પાસે જઇને કહેવા લાગ્યો; "કાકી, સત્યાનાશ થઇ ગયું ! કાકાજીના માથા પર એક ઝેરી સાપ બેઠેલો છે."

યોગમાયા દેવીએ ભત્રીજાને શાંત કરતા કહ્યું; "જોગીન, (જગબંધુ) એમનાં માથા પર આ રીતે ઘણીવાર સાપ આવીને બેસતા હોય છે, કોઇ નવી કે ગભરાવા જેવી વાત નથી. સાપ થોડીવારમાં જતો રહેશે."

જોગીનને ડરી ગયેલો જોઇને ઠાકુરે સાપને ઉદ્દેશીને કહ્યું; "જોગીન તમને જોઇને ગભરાઇ ગયો છે, જાઓ હવે પાછા જતા રહો." ઠાકુરની આજ્ઞા માનીને સાપ જતો રહ્યો.

કલકત્તામાં સુકિયા સ્ટ્રીટ પર નિવાસઃ શાંતિપુરમાં થોડા દિવસ રહીને ઠાકુર કલકત્તા આવ્યા અને સુકિયા સ્ટ્રીટમાં એક મકાન ભાડે કરીને રહેવા લાગ્યા. ગુરુ પરમહંસજીના આદેશ પ્રમાણે ઠાકુર અહીં થોડા મહિના રોકાયા અને કેટલાય લોકોને દીક્ષા આપીને શરણે લીધાં. કલકત્તાના કેટલાક ખાનદાન શ્રીમંતો, ગરીબ અને નોકર લોકો, દૂર પ્રદેશમાં રહેતા લોકો, બધાએ ઠાકુર પાસે આવીને સપરિવાર દીક્ષા લીધી અને ધન્ય થઇ ગયા. ઠાકુરના પુત્રવધુ વસંતકુમારીએ પણ આ મકાનમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી.

સુકિયા સ્ટ્રીટના નિવાસ ઉપર એક દિવસ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના સેક્રેટરી શ્રી પ્રિયનાથ શાસ્ત્રીજીએ આવીને ઠાકુરને કહ્યું કે; "મહર્ષિ આપને મળવા માંગે છે, આપ એમનાં રહેઠાણ પર આવીને દર્શન આપશો ?"

ઠાકુરે આમંત્રણનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો અને બીજા દિવસે પાર્ક સ્ટ્રીટ પર આવેલા મહર્ષિના નિવાસ સ્થાને કેટલાક શિષ્યોને લઇને ગયા. મહર્ષિના ઘરે જઇને ઠાકુરે એમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. ઠાકુરને જોઇને મહર્ષિની આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા વહેવા લાગી. એ ગદ્ગદ્ સ્વરે બોલ્યા;

નમો બ્રહ્મણ્ય દેવાય, ગો બ્રાહ્મણ હિતાય ચ ।
જગદ્ધિતાય કૃષ્ણાય, ગોવિન્દાય નમો નમઃ ।।

"ગોંસાઇ તમને જોઇને પ્રાચીન ઋષિઓની યાદ આવી જાય છે." એ પછી મહર્ષિ ઠાકુરના શિષ્યોને ઉદ્દેશીને બોલ્યા; "મનુષ્યને કોઇ સારી વસ્તુ ખાવા માટે મળે તો બધાને વ્હેંચીને ખાય છે. તેમ આ ગોંસાઇને અમૂલ્ય વસ્તુ મળી છે તે તમને, શિષ્યોને, વ્હેંચી રહ્યા છે. એમાં એમનો જરાપણ સ્વાર્થ નથી, એ તો શિષ્યોના કલ્યાણની જ ચિંતા કરે છે. વાસ્તવમાં એ શિષ્યોના દુઃખ અને પાપ ગ્રહણ કરી રહ્યા છે. ધન્ય છે ગોંસાઇને !"

ત્યાર પછી મહર્ષિએ ઠાકુરને જણાવ્યું કે બોલપુર ખાતે તેમણે **"શાંતિનિકેતન"** નામે આશ્રમ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી છે. તેનાં વિશે થોડી માહિતી આપીને મહર્ષિએ ઠાકુરના સૂચનો માંગ્યા. ઠાકુરે જણાવ્યું કે આખા બંગાળમાં એક પણ એવું સ્થાન નથી જ્યાં દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયના સાધુઓ આવીને થોડો સમય રોકાઇ શકે અને સાધના કરી શકે. જે કંઇ બે-ચાર આશ્રમ છે તે બહુ સંકુચિત અને સાંપ્રદાયિક છે. જો શાંતિનિકેતન ખાતે

કોઇ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે કે ત્યાં હિન્દુ, મુસલમાન, દરવેશ, બાઉલ કે કોઇ પણ સંપ્રદાયના સાધુ-સંન્યાસી આવીને થોડા દિવસ રહી શકે તો મોટું કામ થશે. એ દ્વારા શાંતિ અને સદ્ભાવનાનો સંદેશ ફેલાવી શકાશે. દેશમાં આવા આશ્રમની બહુ જરૂર છે.

ઠાકુરની આવી ઉદારચિત્ત વાત સાંભળીને મહર્ષિ ખુશ થઇ ગયા અને બોલ્યા; "સાધુ ! સાધુ ! સાચા સાધુની વાત આવી જ હોય છે. જેમનાં હૃદયમાં પ્રેમ હોય એમની વાત હૃદયને સ્પર્શી જાય છે, સાંભળીને મન પ્રસન્ન બની જાય છે. તમે જે વાત કહી છે તે સત્ય છે, યોગ્ય છે. પરંતુ જેમનાં હાથમાં શાંતિનિકેતનનો વહિવટ છે તે લોકોને આવી ઉદાર વાત સાંભળવી નહીં ગમે. મારા મનની વાત હું કોઇને કહેતો નથી, મારી વાત તેઓ સાંભળશે પણ નહીં અને સમજશે પણ નહીં."

મહર્ષિએ ઠાકુરને થયેલા બ્રહ્મજ્ઞાનની બહુ પ્રશંસા કરી એટલે ઠાકુર બોલ્યા; "આપ તો મારા પ્રથમ ગુરુ છો, આદિગુરુ છો. મેં બ્રહ્મજ્ઞાનની વાત સૌ પ્રથમ આપના મુખે જ સાંભળી હતી. "

આ સાંભળીને મહર્ષિ બોલ્યા;"હા, હું તમારા બાલમંદિરની કક્ષાનો ગુરુ છું, એ પછી તો વિદ્યાર્થી આગળ જઇને યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પદવીઓ મેળવીને મહાન બને તેવી તમારી કક્ષા છે."

એ પછી મહર્ષિએ એમનાં જીવનની થોડીક આધ્યાત્મિક વાતો ઠાકુરને કહી સંભળાવી. ત્યાર પછી ઠાકુરે પ્રણામ કરીને મહર્ષિના આશીર્વાદ માંગ્યા અને જવાની રજા માંગી એટલે મહર્ષિએ કહ્યું; "હું આપને આશીર્વાદ ના આપી શકું, તમે મારા શ્રધ્ધેય છો, આપનો જય થાઓ !" એ પછી ઠાકુર શિષ્યોને લઇને સુકિયા સ્ટ્રીટના મુકામે પાછા ફર્યા.

શાંતિસુધા દેવીને ફકીરી દાનઃ સુકિયા સ્ટ્રીટના નિવાસ દરમિયાન ઠાકુરનો પરિવાર, કેટલાક અંતરંગ શિષ્યો, જેવા કે શ્રીધર, શ્યામાકાંત પંડિતજી, થોડા સમય માટે કુલદાનંદજી, વગેરે ઠાકુરની સાથે રહેતા હતા. સાથે નવપરણિત શ્રી જગદ્બંધુજી પણ રહેતા હતા. એક દિવસ ઠાકુરે એમની પુત્રી શાંતિસુધા દેવીને પૂછયું; "શાંતિ, ગુરુજી પરમહંસજી મને પૂછે છે કે તું ઐશ્વર્યવાળું વૈભવી જીવન ઇચ્છે છે કે પછી "ફકીરી" જોઇએ છે ? તને વૈભવી જીવન જોઇતું હોય તો હું તને મહાન સિધ્ધિઓ સાથે વિપુલ અને

અખૂટ વૈભવ વગેરે આપી શકું છું. પરંતુ તે પછી આધ્યાત્મિક જીવન પામવામાં થોડું મોડું થશે. ધર્મ પામવામાં તને લગભગ ૧૨ વર્ષ જેટલો વિલંબ થશે. બોલ, તારી શું ઈચ્છા છે ?"

શાંતિસુધા દેવીએ ફક્ત "ફકીરી" માંગી. ઠાકુરે ફરી બે વખત આ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, એટલે કે કુલ ત્રણ વખત આમ પૂછ્યું. શાંતિસુધાજીએ ત્રણે વખત એક જ જવાબ આપ્યો; "હું ઐશ્વર્ય નથી ઈચ્છતી, ફકીરી માંગું છું."

ઠાકુરે બોલ્યા; "તારું નામ ફકીરોના ખાતામાં લખાઈ ગયું !"

"શ્રી વિજયકૃષ્ણ પરિજન" પુસ્તકમાં શ્રી શાંતિસુધા દેવીનું વિગતવાર જીવન ચરિત્ર વાંચવા મળે છે. તેઓ ઠાકુરની હયાતિમાં તથા ઠાકુરના અંતર્ધાન થયા પછી પણ બહુ પીડામાંથી પસાર થાય છે. ભયંકર બિમારીઓ અને સંકટોનો સામનો કરે છે. આકરી તપસ્યા કરીને છેવટે સિધ્ધપણું પામે છે અને ઠાકુરના ગયા પછી લગભગ ૪૦-૪૨ વર્ષ સુધી ગેંડારિયા આશ્રમમાં રહે છે. હજારો લોકોને દીક્ષા આપે છે. એમની સાથે શ્રી જગદ્‌બંધુજી પણ એ જ કક્ષાએ પહોંચે છે અને ગુરુપદ પામે છે. (આજે પણ શાંતિસુધા દેવીના પ્રપૌત્રો ઠાકુરનો વંશ આગળ ચલાવે છે. કલકત્તાના એક વિસ્તારમાં ઠાકુરની સાધના જીવનની સ્મૃતિઓને સાચવીને રહે છે.)

એકવાર એક નાનકપંથી બંગાળી સાધુ ઠાકુર પાસે સત્‌સંગ માટે આવ્યા હતા. તેઓ જ્યોતિષ વિદ્યા જાણતા હતા, હસ્તરેખા અને કુંડળીઓ જોઈને સચોટ ભવિષ્યવાણી કરતા હતા. ઠાકુરને પણ એમનાં પર પ્રેમભાવ હતો. સાધુએ શાંતિસુધાજીની હસ્તરેખાઓ જોઈને કહ્યું કે; "તારા ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલું સંતાન તારા સસરાજીનો વંશ આગળ ચલાવશે."

શાંતિસુધાજીએ શરમાઈને કહ્યું કે; "મને કોઈ સંતાન નથી જોઈતું, મને સંસાર કરવાની કોઈ ઈચ્છા નથી."

ઠાકુર તરત બોલ્યા; "માં, આવી વાત કરવાથી શું વળશે ? તારું સંતાન નહીં થાય તો કેવી રીતે કામ ચાલશે ? આ વખતે તો મારા વંશનું રક્ષણ તારા પુત્ર દ્વારા જ થવાનું છે. તારો પુત્ર મારો વંશ આગળ ચલાવશે."

ઠાકુરના મોંઢે આવી અકળ ભવિષ્યવાણી સાંભળીને બધાં બહુ દુઃખી

થઇ ગયા. ઠાકુરના ભકતોના મનમાં એમ હતું કે એમનાં પુત્ર યોગજીવન દ્વારા ઠાકુરનો વંશ આગળ વધશે. (ઠાકુરની ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે શાંતિસુધાદેવીના પૌત્ર હાલમાં ઠાકુરના સ્મૃતિચિન્હોને સાચવીને કલકત્તાના નરેન્દ્રપુર-બરાઇપુર વિસ્તારમાં વસી રહ્યા છે.)

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના દર્શન : એક દિવસ ઠાકુરને કલકત્તા સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના ભવનમાં ચાલતી ઉપાસનામાં હાજરી આપવાની ઈચ્છા થઇ આવી. ઠાકુર ત્યાં જવા નીકળ્યા, પણ પહેલા તેઓ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીના એક શિષ્ય શ્રી રામચંદ્ર દત્તના આગ્રહથી "કાંકુડાગાછી"ની મુલાકાત લેવા પહોંચ્યા. કાંકુડાગાછીમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના અમુક અસ્થિફૂલો પધરાવીને એક કામચલાઉ સમાધિમંદિર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. પછી જ્યારે શ્રી વિવેકાનંદજીએ "બેલુરમઠ"ની સ્થાપના કરી ત્યારે આ અસ્થિને બેલુરમઠ લઇ જઇને કાયમી સમાધિમંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ઠાકુરે સમાધિમંદિરમાં પ્રણામ કરીને પરમહંસજીને બહુ યાદ કર્યા. અહીં શ્રી રામચંદ્ર દત્તે ઠાકુર અને શિષ્યોની બહુ ભાવથી આગતા-સ્વાગતા કરી.

ઠાકુર કાંકુડાગાછીથી આગળ બ્રાહ્મસમાજ જવા નીકળ્યા તે જ સમયે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીએ ઠાકુરને દર્શન આપ્યા અને કહ્યું કે;"બ્રાહ્મસમાજ જવાને બદલે તમે "બંગાલ થિયેટર" જાઓ. ત્યાં "પ્રભાસમિલન" નામનું નાટક ચાલી રહ્યું છે તે જૂઓ, તે જોઇને તમને બહુ આનંદ આવશે." ઠાકુરે એમની યોજના બદલીને પરમહંસજીની સૂચના પ્રમાણે બંગાળ થિયટર જઇને નાટક જોયું . નાટક જોતા-જોતા ઠાકુરને એવો ભાવ થઇ આવ્યો કે મહાપરાણે એમણે ભાવને કાબૂમાં રાખવો પડયો. નહીં તો ઠાકુર ઉભા થઇને સ્ટેજ પર નૃત્ય કરવા જતા રહ્યા હોત અને નાટકમાં ધમાલ મચી ગઇ હોત. પરંતુ બીજા એક પ્રસંગે ઠાકુર નાટક જોવા ગયા ત્યારે એમનાં ભાવોને કાબૂમાં નહોતા રાખી શકયા.

ઠાકુરના એક નાટયકાર શિષ્ય શ્રી ગિરિશચંદ્ર ઘોષે ઠાકુરને શિષ્યો સહિત પ્રથમવર્ગની ટિકીટો આપીને સ્ટાર થિયેટરમાં નાટક જોવાનું આમંત્રણ આપ્યું. ઠાકુર શિષ્યની ઈચ્છાને માન આપીને "ચૈતન્યલીલા" નાટક જોવા ગયા. આ વખતે ઠાકુર ભાવસંક્રમણને રોકી ના શકયા. "ચૈતન્યલીલા" નાટકમાં મહાપ્રભુની મંડળીનું કીર્તન ચાલુ થયું અને કલાકારો સ્ટેજ ઉપર

સંગીત સાથે ભાવમય અભિનય કરવા લાગ્યા. આ જોઇને ઠાકુર એકાએક દોડીને સ્ટેજ પર પહોંચી ગયા અને કૂદી-કૂદીને ઉદંડ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ઠાકુરની પાછળ શ્રીધર, સતિષ અને બીજા શિષ્યો પણ નૃત્યમાં જોડાયા. ઠાકુરના ભાવની શકિતનું મોજું એવું ફરી વળ્યું કે એમાં અભિનેતાઓ પણ એમની જાતને રોકી ના શકયા અને ઠાકુર સાથે જ ભાવમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા. આ જોઇને બીજા કલાકારો પણ જોડાઇ ગયા અને સ્ટેજ પર ધમાચકડી મચી ગઇ. લોકો ભાન ભૂલી ગયા અને કયાંય સુધી બેહોશીમાં જ નૃત્ય સંકીર્તન ચાલતું રહ્યું. આ વખતે અભિનેતાઓને, સંચાલકોને અને દર્શકોને જે અદ્‌ભુત અનુભવ થયો તેવો એમનાં જીવનમાં કયારેય નહોતો થયો. સંકીર્તન પૂરું થયું એટલે સ્ટાર થિયેટરના માલિક શ્રી અમૃતલાલ વસુ સ્ટેજ પર દોડી આવ્યા, ઠાકુરને ફુલહાર પહેરાવીને પગે પડયા અને બોલ્યા કે; "આજે અમારું નાટક ધન્ય થયું ! આજે અમારું થિયેટર ધન્ય થયું ! અમે મહાપ્રભુજીના ગ્રંથોમાં વાંચ્યું છે કે મહાપ્રભુની સંકીર્તન મંડળી જ્યારે કીર્તન કરતી ત્યારે કેવા ચમત્કારો થતા અને કેવા દર્શનો થતા ! આજે અમે પ્રત્યક્ષ એ અનુભવ કર્યો અને મહાપ્રભુની લીલાના દર્શન કરીને ધન્ય બની ગયા."

આ વખતની ઠાકુરની કલકત્તાની મુલાકાત લગભગ પાંચ મહિના જેટલી લાંબી રહી. સુકિયા સ્ટ્રીટના મકાનમાં સેંકડો લોકોએ દીક્ષા લીધી અને હજારો લોકોએ ઠાકુર સાથે સત્સંગનો આનંદ માણ્યો. ઠાકુર હવે સમગ્ર બંગાળ પ્રદેશમાં સદ્‌ગુરુ તરીકે સ્થાપિત થઇ ગયા હતા અને હજારો લોકોને દીક્ષા આપીને મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરાવી રહ્યા હતા. આ સમય હતો ઇ.સ. ૧૮૮૯ના શરૂઆતથી લઇને વર્ષના અંત સુધીનો. એટલે કે ઇ.સ. ૧૮૮૯નું લગભગ આખું વર્ષ ઠાકુરે ગેંડારિયા, શાંતિપુર અને કલકત્તામાં આવન-જાવન કરી, પ્રવાસો કર્યા અને દીક્ષાસાધનનું વિતરણ કર્યું. જો કે હજી ઠાકુરના જીવનની પરાકાષ્ઠા આવવાની બાકી હતી. ગુરુ પરમહંસજી અને શ્યામસુંદરજી ઠાકુરને અધ્યાત્મની પરમ ઉંચાઇએ લઇ જવા માંગતા હતા. ઠાકુરને પ્રેમભકિતના તથા પરાભકિતના અનુભવો કરાવીને રાધા-કૃષ્ણ લીલાના દિવ્ય તત્ત્વોનો અનુભવ કરાવવાનું આયોજન હતું. શ્યામસુંદર એમનાં દિવ્યપ્રેમ સ્વરૂપના વિવિધ પાસાંઓનું દર્શન ઠાકુરને કરાવવા માંગતા હતા, રાધા-કૃષ્ણની પ્રેમલીલાના રહસ્યો સમજાવવા માંગતા હતા. એટલે શ્યામસુંદરે હવે આગળની લીલાના પરદા ઉંચકવા માંડયાં.

આ અયોજન પ્રમાણે ઠાકુરને પશ્ચિમના પ્રદેશો, કાશી, અયોધ્યા, પ્રયાગ, વગેરેની યાત્રા કરતા-કરાવતા વૃંદાવન લઈ જઈને લાંબો સમય સુધી ત્યાં નિવાસ કરાવવાનું હતું. રાધા-કૃષ્ણની પ્રેમ-લીલા જ્યાં રચાઇ હતી તે શ્રી વૃંદાવન ધામમાં લગભગ સવા વરસ સુધી ઠાકુરને એક આસને રાખીને કેવા અનુભવો કરાવે છે, તે બધું હવે આપણે જોઈએ. ગુરુ પરમહંસજીએ ઠાકુરને આ પ્રવાસ માટે કેવી રીતે આજ્ઞા આપીને પ્રયાણ કરાવ્યું, તે બધું આપણે આગળના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ॐ ॐ ॐ

પ્રકરણ-૧૬

કાશી, અયોધ્યા અને શ્રી વૃંદાવન

કલકત્તાના સુકિયા સ્ટ્રીટના નિવાસ દરમિયાન એક દિવસ ઠાકુર અચાનક કોઈને કહ્યા વિના ફકત શ્રીધરને સાથે લઈને શાંતિપુર જવા નીકળી ગયા. માં સ્વર્ણમયી દેવી ઠાકુર સાથે નહોતા રહેતા, તેઓ તેમનાં ભત્રીજાઓ સાથે શાંતિપુરના તેમનાં પૈતૃક નિવાસમાં શ્યામસુંદરની સેવામાં રહેતા હતા. પણ જેમ અગાઉ જણાવ્યું તેમ, માં પર અનેક વાર મગજની બિમારીનો હુમલો થઈ આવતો. આવા સમયે તેઓ ભાન ભૂલીને અવ્યવહારિક વર્તન કરી બેસતા. કયારેક તેમનાં શરીર અને સ્વાસ્થ્યને નુકસાન કરી નાખતા. તે સમયે માંની સંભાળ રાખવાનું કામ એટલું મુશ્કેલ બની જતું કે કુટુંબના લોકોની મર્યાદા આવી જતી. કુટુંબીજનો માંની દેખભાળ કરી ના શકે એ સંજોગોમાં એમને ભગવાનની દયા પર છોડી દેતાં. ગુસ્સામાં કયારેક માંને શારીરિક ઈજા પહોંચાડી દેતાં અને માંને ભૂખ્યા-તરસ્યા રહેવાનો વારો પણ આવતો. જો કે કોઈ કુટુંબીજન આવું વર્તન જાણી જોઈને નહોતું કરતું પણ એકવાર માં અસ્થિર બની જાય પછી પરિવારના સભ્યો કંટાળીને એમની સાથે અજૂગતું વર્તન કરી બેસતા. માંની દશા આવી વિચિત્ર બની જતી ત્યારે ઠાકુરને એની ખબર આપોઆપ પડી જતી. કયારેક માં ડરી જઈને “ વિજય ! ” એમ કહીને મોટેથી પોકાર કરતા, જે ઠાકુર દૂર ગેંડારિયા કે કલકત્તામાં બેઠા-બેઠા સાંભળી લેતાં. માં સાથે ઠાકુરના હ્રદયનો આંતરિક સંબંધ હજી પણ એવો જીવંત હતો કે માંની દરેક ગતિવિધિની જાણ એમને થઈ જતી હતી.

કલકત્તામાં હતા ત્યારે એક દિવસ માંની તબિયતના સમાચારનો પડઘો ઠાકુરના હ્રદયમાં પડયો. માંનો પોકાર સાંભળીને કોઈને જણાવ્યા વિના ફકત શ્રીધરને લઈને તેઓ એકાએક શાંતિપુર પહોંચી ગયા. માં યોગમાયા દેવી અને સંતાનોને બીજા દિવસે સમાચાર મળ્યા એટલે તેઓ પણ શાંતિપુર આવ્યા, એમની સાથે બાકીના શિષ્યો પણ પહોંચી ગયા. માં યોગમાયાએ શાંતિપુર જઈને જોયું કે માં પર ગાંડપણનો હુમલો થયો છે અને એમને ખાવા-પીવાનું કે સંડાસ-પેશાબ કરવાનું ભાન પણ નથી રહ્યું. તરત જ યોગમાયા દેવીએ આ બધું કામ ઉપાડી લીધું અને સાસુમાંની સેવામાં લાગી ગયા. આ કામ બહુ

કપરું હતું, કોઇ સામાન્ય બિમાર માણસની સેવા કરવા જેટલું સરળ નહોંતું. માંને ઉત્પાત થઇ આવે ત્યારે જેવું-તેવું વર્તન કરી બેસતા, ગુસ્સામાં જેમ-તેમ બોલી નાખતા કે પાસે રહેલાનું અપમાન કરી બેસતા. યોગમાયાદેવી જરાપણ ધીરજ ગુમાવ્યા વિના, આ બધું સહન કરીને, એમનાં મળ-મૂત્ર સાફ કરવા, સ્નાન કરાવવું, કપડાં બદલાવવા, ખવડાવવું-પીવડાવવું, બધું જ કરતા. જો કે થોડા દિવસમાં બધું યથાવત્ થઇ ગયું અને માં પાછા સ્વસ્થ થઇ ગયા.

કાશી નિવાસઃ ઠાકુર શાંતિપુરમાં હતા ત્યારે એક દિવસ ગુરુ પરમહંસજીએ દર્શન આપીને કહ્યું કે તરત જ કાશી જવા નીકળી જાઓ. ઠાકુરે કોઇને પરમહંસજીના આદેશ વિશે જણાવ્યું નહીં, પરંતુ યાત્રા માટે ખર્ચની રકમ માં યોગામાયાદેવી પાસે માંગી એટલે બન્ને વચ્ચે સહેજ બોલાચાલી થઇ ગઇ. માં યોગમાયાદેવી ઠાકુરને અત્યારે યાત્રાએ જવા માટે ના પાડતા હતા. માં યોગમાયાદેવી સાથે થોડી રકઝક પછી ઠાકુરે ફકત આઠ રૂપિયા જેટલી રકમ બોક્ષમાંથી લઇને કાશી તરફ પ્રયાણ કર્યું. એ સમયે શ્રીધર કયાંક બહાર ગયેલા હતા એટલે ઠાકુર એકલા જ ગંગાનદી પર ગયા અને હોડી કરીને રાણાઘાટ જતા રહ્યા. નાવિકને વધારાનો એક રૂપિયો આપીને ઠાકુરે સૂચના આપી રાખી કે એમની પાછળ એક બાબાજી (શ્રીધર) ઠાકુરને શોધતા-શોધતા આવશે; તો એમને એ પૈસા આપીને કહેવું કે એમનાં ગુરુજીએ પહેલા કલકત્તા જવાનું કહ્યું છે. કલકત્તાથી બધી વ્યવસ્થા કરીને શાંતિથી કાશીમાં આવીને મળે. આવી રહસ્યમય રીતે ઠાકુર એકલા જ કાશી જવા નીકળી ગયા.

આ બાજુ માં યોગમાયાને સમાચાર મળી ગયા કે ઠાકુર કાશી પહોંચી ગયા છે, એટલે તેઓ પણ પરિવારને લઇને કલકત્તા આવ્યા. અહીં કેટલાક દિવસો રહ્યા અને કાશી જવા માટે પૈસાની તથા બીજી વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા. પૂરતી વ્યવસ્થા થઇ ગઇ એટલે તેઓ પણ પરિવાર અને શિષ્યો સાથે કાશી પહોંચ્યા. ઠાકુર કાશી આવીને અગત્સ્ય કુંડ ઉપર એક મકાન ભાડે રાખીને રહેતા હતા. અહીં ઠાકુરના એક જૂના પરિચિત સાધ્વી "માનિકતલાની માં" પણ રહેતા હતા. એમણે ઠાકુરની દેખરેખ રાખીને સેવા કરવા માંડી. માનિકતલાની માંને ઠાકુરમાં બહુ શ્રધ્ધા હતી અને ઠાકુરની શકિત વિશે તેઓ જાણતા હતા. માનિકતલાની માં કલકત્તાના એક પ્રસિધ્ધ ડોકટરના પત્ની હતા અને એમણે યોગશકિતથી અનેક સિધ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ વર્ષોથી

કંઇ પણ ખાધા-પીધા વિના જીવી રહ્યા હતા, પરંતુ એમનાં દૂબળા-પાતળા શરીરમાં જરા પણ અશકિત નહોતી આવી. થોડા દિવસમાં માં યોગમાયા એમનાં પરિવાર અને શિષ્યો સાથે કાશી આવી પહોંચ્યા એટલે રસોઇ તથા બાકીની વ્યવસ્થા એમણે જાતે ઉપાડી લીધી. તેમ છતાં માનિકતલાની માં ઠાકુરના પરિવારની બહુ સંભાળ રાખતા હતા.

કાશીમાં એ સમયે પ્રખ્યાત પરિવ્રાજક સ્વામી કૃષ્ણાનંદજી રહેતા હતા. સ્વામીજી એમનાં ધાર્મિક પ્રવચનો અને બુધ્ધિ પ્રતિભાને કારણે બહુ લોકપ્રિય હતા. કાશીમાં એમનું બહુ મોટું નામ હતું. ઠાકુર પહેલા અદ્વૈતવંશના ગોસ્વામી કુટુંબનો ત્યાગ કરીને બ્રાહ્મસમાજી બની ગયા હતા અને પછી પાછા સંન્યાસી થયા, આ બધાં વિશે સ્વામીજીએ જે કંઇ સાંભળ્યું હતું તેનાં કારણે એમનો ઠાકુર પ્રત્યેનો અભિપ્રાય સારો નહોતો. અમુક સુશિક્ષિત વકીલ શિષ્યોએ સ્વામીજી સાથેની એક મિટીંગમાં ઠાકુર વિશે કટાક્ષપૂર્ણ પરિચય આપીને ઠાકુરને સામાન્ય સાધુ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે સમયે કૃષ્ણાનંદ સ્વામીએ કોઇને આવું કહેતા રોકયા નહોતા. સ્વામીજી પણ ઠાકુરને એક સામાન્ય સાધુ જ માનતા હતા. એકવાર સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીએ કાશીની વાર્ષિકસભાના એક ઉત્સવનું આયોજન કર્યું હતું, જેમાં કાશીના બધાં પ્રખ્યાત સાધુ-સંતો, મહંતોને આમંત્ર્યા હતા. ઠાકુરને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે દિવસે ઠાકુરની તબિયત બહુ સારી નહોતી, કદાચ બીજો કોઇ પ્રસંગ હોત તો ઠાકુરે જવાનું ટાળ્યું હોત. પરંતુ સ્વામીજીને માન આપવા ખાતર તેઓ સભામાં ગયા. ઠાકુરને પણ બધાં સંન્યાસીઓ સાથે જ બેસાડવામાં આવ્યા. સભા પૂરી થઇ એટલે ઠાકુર ઉઠીને પાછા જવા લાગ્યા, એવામાં કેટલાક સાધુઓએ એમને કીર્તન માટે રોકાવાનો આગ્રહ કર્યો. ખરાબ તબિયતને કારણે ઠાકુરની ઇચ્છા ના હોવા છતાં આગ્રહવશ કીર્તનમાં રોકાયા.

એકવાર કીર્તન ચાલુ થયું એવામાં ઠાકુરમાં અષ્ટભાવો પ્રગટ થવા લાગ્યા. અશ્રુ, પુલક, કંપન, પ્રકાશ, વગેરે થવા લાગ્યા. ઠાકુર એકાએક ઉભા થઇને ઉદંડ નૃત્ય કરવા લાગ્યા, એ સાથે જ એમનાં શરીરની એવી લાવણ્યમય અંગભંગિઓ થવા લાગી કે સભામાં હાજર રહેલા લોકો મુગ્ધ બની ગયા. “હરિબોલ”ના ધ્વનિ સાથે ઠાકુરે મોટેથી નામ-રટણ કરવા માંડયું. ઠાકુરની ભાવશકિતની લોકોમાં એવી અસર પડી કે સૌના હ્રદય પ્રેમભકિતથી

તરબોળ બની ગયા. કેટલાય લોકો ઠાકુરની સાથે આપોઆપ હરિનામ બોલવા લાગ્યા, નાચવા લાગ્યા, લોકોની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યા. એટલામાં ઠાકુર સમાધિમાં સરી પડયા અને એમનાં શરીરમાંથી મહાભાવનો તીવ્ર પ્રકાશ ફેલાવા લાગ્યો. મહાભાવમાં તણાઈને લોકો આપોઆપ ઠાકુરના ચરણસ્પર્શ કરવા લાગ્યા. એટલામાં સ્વામી કૃષ્ણાનંદજી ઠાકુરની પાસે આવ્યા અને ઠાકુરને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને ચરણરજ લેવા માંડયાં, તે સમયે સ્વામીજીની આંખોમાંથી પણ આંસુ વહેતા હતા. પછી નામ-સંકીર્તન દ્વારા ઠાકુર સામાન્ય અવસ્થામાં આવ્યા અને મુકામ પર પરત ફર્યા.

આ એક જ ઘટનાથી ઠાકુરનો મહિમા કાશીમાં બધી બાજુ ફેલાઈ ગયો. મોટાભાગના લોકોના મંતવ્યો બદલાઈ ગયા અને ઠાકુરને એક મહાપુરુષ માનવા લાગ્યા. તેમ છતા બંગાળીચોકમાં રહેતા કેટલાક વિદ્વાન બંગાળીઓ ઠાકુરને હજી એક જ્ઞાતિભ્રષ્ટ બ્રાહ્મસમાજી સાધુ તરીકે ગણીને ખાસ મહત્ત્વ નહોતા આપતા. એક દિવસ ઠાકુર કાશીના પ્રસિધ્ધ જ્યોતિર્લિંગ મંદિર કાશીવિશ્વનાથના દર્શન કરવા ગયા હતા. સંધ્યાઆરતી સમયે એટલી બધી ભીડ હતી કે મંદિરના મુખ્ય પરિસરમાં પગ મૂકવાની જગ્યા નહોતી. આરતી સમયે પંડાઓ દ્વારા બોલાતા શ્લોક, સંગીત અને પૂજાની અસર ઠાકુર પર એવી થઈ કે તેઓ "બમ્ બોલા, બમ્ બોલા, બમ્ બોલા !" કરતા એકદમ કૂદીને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ઠાકુરની અદ્ભુત નૃત્યછટા અને ભાવ જોઈને પંડાઓએ ભીડ ખસેડીને ઠાકુરને શિવલિંગની પાસે આવવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. નૃત્ય કરતા-કરતા ઠાકુર મહાભાવમાં આવી ગયા, એમની આંખોમાંથી આંસુની લાંબી પિચકારીઓની ધારા દૂર જઈને શિવલિંગ પર પડવા લાગી. આવું અલૌકિક દશ્ય જોઈને હાજર રહેલા લોકો ઠાકુર સામે જોતા જ રહી ગયા. કોઈએ આંસુઓની આવી પિચકારી એમનાં જીવનમાં પહેલા જોઈ નહોતી કે સાંભળી નહોતી.

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જ્યારે મહાભાવમાં આવીને જગન્નાથ પુરીમાં સંકીર્તન કરતા ત્યારે આવું બનતું હતું. આવા ચિત્રો કેટલાક ભકતોએ જોયા હતા. ઠાકુરની આવી અવસ્થા જોઈને એ લોકોને મહાપ્રભુની યાદ આવી ગઈ. આ કોઈ સામાન્ય વાત નહોતી, મંદિરના પંડાઓએ પણ આજે પહેલીવાર આ પ્રકારની ઘટના બનતા જોઈ. એ લોકો ઉત્સાહમાં આવીને જોર-જોરથી

આરતી કરવા લાગ્યા. એ દિવસે આરતી પૂરી થયા પછી પંડાઓ અને ભકતો ઠાકુરની ચરણરજ લેતાં હતા.

આ પ્રસંગના સમાચાર પણ કાશીમાં બધે પ્રસરી ગયા. જે બંગાળીઓ ઠાકુરને કંઇ ગણતા નહોતા, તે બધાં હવે ઠાકુર વિશે ગર્વ લેવા લાગ્યા. આ લોકો જ ઠાકુરના મુકામ પર જઇને પૂછવા લાગ્યા કે તેઓ કાશી વિશ્વનાથની આરતીમાં કયારે જવાના છે ? હવે આરતી વખતે ઠાકુરના દર્શન કરવા ભારે ભીડ થવા લાગી. પંડાઓ પણ ઠાકુરને માનપૂર્વક રક્ષણ આપીને ગર્ભગૃહ સુધી દર્શન કરવા લઇ જતા હતા.

ઠાકુર કાશીમાં હતા તે સમયે કાશીમાં ઘણાં મહાપુરુષો, બ્રહ્મજ્ઞાની સંતો અને ભકતો રહેતા હતા. એમાં સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીનું નામ બહુ આદરપૂર્વક લેવાતું હતું. તેઓ તે સમયે કાશીમાં સર્વોચ્ચ સંતપુરુષ અને ભકત તરીકે પૂજાતા હતા. પરંતુ તેઓ કોઇને મળતા નહોતા, તેઓ જેની પર કૃપા કરે તેને જ દર્શન આપતા હતા. ઠાકુરના જમાઇ શ્રી જગદ્‌બંધુજીના આગ્રહથી ઠાકુર એમનાં દર્શન કરવા ગયા. એમનાં નિવાસ બાજુ કોઇને આવવાની પરવાનગી પણ નહોતી. બહુ દૂરથી જ એક દરવાને બધાને રોકી લીધાં અને કહ્યું કે સ્વામીજી કોઇને દર્શન નહીં આપે. ઠાકુર દૂર આવેલા એક ઝાડ નીચે બેસીને ધ્યાન કરવા લાગ્યા. એટલામાં સ્વામીજી એમની જાતે જ નિવાસની બહાર આવ્યા. દૂર ઝાડ નીચે ધ્યાનમાં બેઠેલાં ઠાકુરની પાસે જઇને એમની પીઠ પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા. આ જોઇને ઠાકુરના શિષ્યો ધન્ય થઇ ગયા. ત્યાં હાજર રહેલા લોકોને પણ નવાઇ લાગી કે સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીએ આવી કૃપા બીજા કોઇ પર નથી કરી. પછી ઠાકુરે એમનાં ચરણસ્પર્શ કરીને આશીર્વાદ લીધાં. એટલામાં સ્વામીજીએ ઠાકુરને આગ્રહપૂર્વક આલિંગન કરીને બાહુમાં લઇ લીધાં. બે સંતોના આ મિલનનું દૃશ્ય અલૌકિક હતું.

આ પછી તો ઠાકુરની મુલાકાત તે સમયના કાશીના લગભગ દરેક મહાન સંત, આચાર્ય અને સંન્યાસીઓ સાથે થઇ હતી. તેમાંનાં કેટલાક સામે ચાલીને ઠાકુરના દર્શન કરવા એમનાં મુકામ પર આવ્યા હતા, તો કેટલાકને મળવા ઠાકુર સામે ચાલીને ગયા હતા. આમાં સ્વામી શ્રી વિશુધ્ધાનંદજી, સ્વામી શ્રી પૂર્ણાનંદજી, ભકતરાજ શ્રી દ્વારકાદાસ બાબાજી, વગેરે અનેક પ્રસિધ્ધ સંતો અને મહાપુરુષો સામેલ હતા. સ્વામી પૂર્ણાનંદજી પાસે ઠાકુરે યોગજીવનની

જનોઇની વિધિ પણ કરાવી હતી, કારણકે ઠાકુરના અનિશ્ચિત જીવનને કારણે હજી સુધી યોગજીવનની જનોઇનું કાર્ય પૂરું નહોતુ થયું. કાશીમાં બનેલી આ બધી ઘટનાઓને કારણે ઠાકુરના માન-મહત્ત્વ બહુ વધી ગયા. ઠાકુરના શિષ્યોને પણ આ બધું જોઇ-સાંભળીને મનોમન ગર્વ થવા માંડયો. એ પછી ઠાકુરે કાશી છોડીને આગળ જવાનું નકકી કર્યું.

ઠાકુર કેટલાક સમયથી કાશીમાં નિવાસ કરી રહ્યા છે તે સાંભળીને કુલદાનંદજીના મોટાભાઇ(બડેદાદા) શ્રી હરકાંત બંદોપાધ્યાય ઠાકુરને આગ્રહપૂર્વક ફૈજાબાદ આવવાનું આમંત્રણ આપી રહ્યા હતા. ફૈજાબાદમાં બડેદાદા સરકારી હોસ્પિટલમાં આસિ. સર્જન તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા હતા. એમનાં આમંત્રણને માન આપી, બધાંને સાથે લઇને, ઠાકુર કાશીથી ફૈજાબાદ આવ્યા. (ફૈઝાબાદ અને અયોધ્યા તે સમયે પણ જોડિયા શહેર જેવા હતા. આજે તો બન્ને શહેરો એકબીજામાં ભળી ગયા છે.)

ફૈઝાબાદમાં બડેદાદાના નિવાસે: શ્રી હરકાંત બંધોપાધ્યાય એક સરળ હ્રદયના સાધુ જેવા માણસ હતા. મેડિકલ વ્યવસાયમાં હોવા છતાં પ્રાચીન સનાતન હિંદુધર્મમાં એમની બહુ શ્રધ્ધા હતી. તેઓ અનેક સાધુ-સંતો પાસે જતા અને યથાશકિત તન-મન-ધનથી સેવા કરતા. કયારેક કોઇ સાધુ-સંતની ખરાબ તબિયત વિશે સાંભળે તો સામે ચાલીને એમનાં મુકામે જઇને દવા-સારવાર કરી આવતા. કેટલાય સાધુઓ એમની પાસે આવીને દાન વગેરે લઇ જતા. શરૂઆતમાં એમણે કોઇ બીજા સંત પાસે મંત્રદીક્ષા લીધી હતી. પરંતુ એમનાં નાનાભાઇ શ્રી કુલદાનંદજીના વિશેષ આગ્રહ પછી, તથા બારોદીના બ્રહ્મચારીજીની આજ્ઞા થવાથી, એમણે ગોસ્વામીજી પાસે દીક્ષા લીધી. એ પછી તેઓ પરમ ધાર્મિક અવસ્થામાં જીવ્યા. સેવા નિવૃત્તિ પછી જીવનના અંત સુધી એકાંતમાં રહીને ઉંચી સાધના કરી, સિધ્ધિઓ પામ્યા અને મોક્ષ માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. કેટલાક દિવસ પહેલા લોકોને પોતાના મૃત્યુનો સમય તથા દિવસ પણ કહી રાખ્યો હતો અને પોતાની સ્મશાનયાત્રા માટે એક વિમાન જેવી શબવાહિની પણ બનાવડાવી હતી. એમણે કહ્યા પ્રમાણેના સમય અને દિવસે જ દેહ છોડીને ઠાકુરના ચરણમાં શરણ લીધું. ઠાકુર હંમેશાં એમ કહેતા કે બડેદાદા (હરકાંત બંધોપાધ્યાય) તો સત્યુગના માનવી છે, આ યુગના નથી.

ઠાકુર ફૈઝાબાદમાં થોડા દિવસ રોકાયા એ દરમિયાન બહુ બધી ઘટનાઓ બની ગઈ. એક તાંત્રિકવિદ્યાના જાણકાર દેવેન્દ્ર નામના કપટી મિત્રએ સાધુ સ્વભાવના સરળ હરકાંતજીને તંત્રવિદ્યાથી વશીભૂત કરી રાખ્યા હતા. દેવેન્દ્ર ધર્મના નામે હરકાંતજી પાસે પૈસા પડાવતો અને પોતાનું ધાર્યું કામ કરાવીને બીજા ઘણાં લાભ પણ લેતો. ઠાકુર ફૈજાબાદ આવ્યા પછી દેવેન્દ્રની બધી પોલ ધીમે-ધીમે ખૂલવા લાગી. દેવેન્દ્રએ હરકાંતજીના મનમાં ઠાકુર વિશે ઝેર ભરવાની કોશિશ પણ કરી જોઈ, પરંતુ ઠાકુરના પ્રભાવથી એનાં બધાં પ્રપંચ નિષ્ફળ બની ગયા. આખરે એને ગામ છોડી જવાની ફરજ પડી. દેવેન્દ્ર એ પછી હરકાંતજી પાસે કદી નહોતો આવી શકયો અને બહુ પીડાદાયક રીતે એનું મૃત્યુ થયું. આમ ઠાકુરની કૃપાથી હરકાંતજીનો છૂટકારો થઈ ગયો અને પછીથી એમણે બહુ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી.

ઠાકુર ફૈઝાબાદમાં હતા તે દરમિયાન અયોધ્યાના મુખ્ય મંદિરોમાં દર્શન કરવા ગયા હતા. અયોધ્યાના પ્રસિધ્ધ હનુમાન ગઢી મંદિરમાં થતી રામાયણ કથા સાંભળવા એક મહાપુરુષ છૂપા વેશે આવતા હતા, ઠાકુરને એ મહાપુરુષના દર્શન થયા હતા. લોકો હજી માને છે કે ભકતરાજ શ્રી હનુમાનજી રામકથા સાંભળવા હનુમાન ગઢી મંદિરમાં આજે પણ પધારે છે. પરંતુ તેમની કૃપા સિવાય તેમનો પરિચય કોઈને નથી થતો. ઠાકુરે એ વિશે કહ્યું કે; "અયોધ્યામાં હનુમાન ગઢી બહુ જાગૃત સ્થળ છે. અહીં મોટેભાગે સિધ્ધ મહાપુરુષો આવતા-જતા રહે છે, પણ એમની ઈચ્છા વિના કોઈ એમને ઓળખી નથી શકતું. જ્યાં ભગવાન શ્રી રામચંદજીએ સમાધિ લીધી હતી તે ગુપ્તાર ઘાટ તથા હનુમાન ગઢી, આ બન્ને સ્થાન હજી પણ એ જ પ્રાચીન ભૂમિ પર વસેલા છે. બીજા સ્થળો સર્યુ નદીના કાળપ્રવાહમાં નાશ પામ્યા છે."

એક રાત્રે ઠાકુર એમનાં શિષ્યોને લઈને ફૈઝાબાદ કેંટોનમેંટ પાસેના આશ્રમમાં રહેતા પ્રસિધ્ધ નાગાબાબાજીની મુલાકાતે ગયા હતા. (આ નાગાબાબા વિશે અગાઉના પ્રકરણમાં વિગતવાર માહિતી આપી છે.) શિયાળાની ભયંકર ઠંડીમાં નાગાબાબાજીએ એક ખુલ્લા છાપરા નીચે ઠાકુર તથા એમની મંડળીની સવાર સુધી મહેમાનગતિ કરી હતી. પણ ઠંડીને બદલે એક હૂંફાળા વાતાવરણનો બહુ સરસ અનુભવો કરાવ્યો હતો. એમની પાસે અનેક સિધ્ધિઓ હતી. એ રાત્રે નાગાબાબાની કૃપાથી ઠાકુર તથા એમનાં

શિષ્યોને શ્રી મહાદેવજી, શ્રી હનુમાનજી તથા માં કાલિકાજીની હાજરીનો અનુભવ પણ થયો હતો.

એક દિવસ અયોધ્યામાં દર્શન કરી હરકાંતજીના ઘરે પાછા આવીને ઠાકુરે કહ્યું કે; "તમારા ઘરના ખૂણામાં એક શાલિગ્રામજી પડેલા છે, તમે એમની પૂજા-અર્ચના વગેરે તો નથી કરતા પરંતુ થોડું જળ કે ભોગ પણ નથી ધરાવતા. આજે તમારા શાલિગ્રામ નારાયણે મારી પાસે ફરિયાદ કરી છે. એ શાલિગ્રામને સ્નાન કરાવીને મારી પાસે લાવો."

હરકાંતજીએ તરત દોડીને ઠાકુરની આજ્ઞા પ્રમાણે શાલિગ્રામને સ્નાન કરાવ્યું એટલે ઠાકુરે નારાયણની વિધિસર પૂજા કરી લીધી. પછી એમનાં પહેરણના ખિસ્સામાંથી થોડી સાકર કાઢીને શાલિગ્રામને ભોગ ધરાવ્યો. હરકાંતજીએ તરત પોતાની ભૂલ કબુલ કરીને કહ્યું કે; "હા, મને એક સાધુએ આ પ્રાચીન શાલિગ્રામ આપ્યા છે, પણ મને સમય નથી મળતો એટલે હું પૂજા કે ભોગ-સેવા જેવું કંઇ કરતો નથી."

ઠાકુરે કહ્યું; "તમારા શાલિગ્રામ નારાયણ જાગૃત દેવ છે. હવે પછી એમને સ્નાન કરાવી, તુલસી, ચંદન, નૈવેદ્ય, વગેરે ધરાવીને દરરોજ પૂજા કરજો. એમની કૃપાથી જ તમારું પરમ કલ્યાણ થશે." ઠાકુરની આજ્ઞા સાથે કૃપા પણ સામેલ હતી. એ પછી હરકાંતજી હંમેશાં શાલિગ્રામની પૂજા-પાઠ, સેવા, વગેરે કરતા હતા.

શ્રી વૃંદાવનમાં આગમનઃ એ પછી કેટલાક સંતોના દર્શન કરીને ઠાકુર અયોધ્યાથી સીધા વૃંદાવન જવા રવાના થયા. અયોધ્યામાં જ એમનાં ગુરુ પરમહંસજીએ પ્રગટ થઇને ઠાકુરને સીધા વૃંદાવન જવા કહ્યું અને એક વર્ષ માટે આસન પર રહીને સાધના કરવાની સૂચના આપી. ગુરુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ઇ.સ.૧૮૮૯ના નવેમ્બર માસમાં ટ્રેઇન દ્વારા ઠાકુર વૃંદાવન પહોંચ્યા.

વૃંદાવન સ્ટેશને ઉતર્યા એવા અનેક સાધન સંપન્ન વ્રજવાસી પંડા-પુજારીઓએ ઠાકુરને ઘેરી લીધાં અને આગ્રહ કરી-કરીને પોતાની કુંજમાં મુકામ કરવા માટે ખેંચાખેંચી કરવા લાગ્યા. પરંતુ ઠાકુરે એક ગરીબ પંડા દામોદરને પસંદ કર્યો, જેની પાસે બહુ નાનો સરખો સામાન્ય બગીચો હતો. વ્રજમાં નાની વાડી કે બગીચાને કુંજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દામોદરની

કુંજમાં ઠાકુરને એમનાં પરિવાર તથા શિષ્યો સાથે રહેવાની બહુ સારી સગવડ નહોતી, પરંતુ ઠાકુરને કોઇ વૈભવી જગ્યામાં નહોતું રોકાવું. ઠાકુરને એક વર્ષ જેટલું લાંબુ રોકાણ કરવાનું હતું, છતાં એક ગરીબ વ્રજવાસીની સાદી કુંજ પર પસંદગી ઉતારીને ત્યાં રહેવાનું નક્કી કર્યું.

દામોદરની કુંજ દાઉજીની કુંજ તરીકે ઓળખાતી હતી. અહીં થોડી ખુલ્લી જગ્યા હતી, બીજી બાજુ એક કૂવો અને થોડા ઝાડ હતા. એક બાજુ નાનું સરખું બે માળનું મકાન હતું. મકાનના નીચેના માળે એક રૂમમાં શ્રી દાઉજી (શ્રી બલરામજી)નું મંદિર બનાવેલું છે, તેની પાસે એક વરંડો છે. વરંડાની પાસેનો એક રૂમ રસોઇઘર તરીકે વપરાય છે. રસોઇઘરની બાજુના એક નાના રૂમમાં એક બ્રહ્મચારીજી રહે છે. એ રૂમની બાજુમાં આવેલી સીડી ચઢીને ઉપરના માળે પહોંચાય છે, સીડી ઉપરના માળે એક લાંબા ચોકમાં (વરંડામાં) ખૂલે છે. ચોકની બાજુમાં એક પછી એક એમ ત્રણ રૂમો આવેલા છે. વરંડાની પાસેના એક અંધારિયા રૂમમાં ઠાકુરનું આસન પાથરવામાં આવ્યું. તેની પાસેના રૂમમાં શિષ્યોને ઉતારો આપવામાં આવ્યો અને છેલ્લા રૂમમાં માં ઠાકુરાણી શ્રી યોગમાયાદેવી એમનાં બે સંતાન યોગજીવન તથા નાની પુત્રી કુતુબુડી (પ્રેમસખી) રહેવા લાગ્યા.

ઠાકુરને પરમહંસજીએ શ્રી વૃંદાવન બોલાવીને એક સ્થળ પર રહીને, એક આસન પર બેસીને, એક વર્ષ માટે સાધના કરવા માટે કહ્યું હતું. આ સૂચનાનું રહસ્ય હવે પ્રગટ થઇ રહ્યું હતું. ઠાકુરને પરમહંસજીએ કહ્યું હતું કે દરરોજ આસન પર બેસીને એક લીલાદર્શનનો કે એક પરમસત્યનો અથવા ભગવાનના એક તત્ત્વનો અનુભવ કરવાનો છે. જ્યાં સુધી એક લીલાદર્શન કે ભગવાનના એક તત્ત્વનો કે સત્યનો અનુભવ ના થાય ત્યાં સુધી આસન પરથી ઉઠવાનું નહીં. ત્યાર પછી જ વૃંદાવનના મંદિરોમાં દર્શન માટે જવાની કે યમુના કિનારે જવાની આજ્ઞા હતી. એક આસન પર બેસવાનો અર્થ એટલો જ હતો કે હવે આ કુંજ છોડીને બીજી કોઇ જગ્યાએ ના જઇ શકાય. એક સ્થળ પર જ આખું વર્ષ નિવાસ કરવાનો હતો. ઠાકુરે બરાબર રીતે આ બન્ને આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને એક વર્ષ સુધી દામોદરની કુંજમાં જ નિવાસ કર્યો. જે લીલાદર્શન અથવા પરમસત્યનો અનુભવ કરવા માટે ઋષિ-મુનિઓને આખું જીવન તપસ્યા કરવી પડતી હતી તેવા તત્ત્વદર્શન, લીલાદર્શન કે પરમસત્યનો રોજે-

રોજ એક અનુભવ લેવો, એ કઇ કક્ષાની વાત હતી ? સાધકે કેવી તપસ્યા કરવી પડે ? અને કેવી સિધ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવી પડે ? તો આ પ્રકારના અનુભવો થાય ! ઠાકુરની દઢતા અને તપસ્યાની કોઇ સીમા નહોતી. ઠાકુરે આ નિયમ આખું વર્ષ યોગ્ય રીતે જાળવી રાખ્યો હતો. અને જે હેતુ માટે ઠાકુરને પરમહંસજીએ આ આજ્ઞા આપી હતી તે હેતુ સિધ્ધ કર્યો હતો.

લોભી દામોદર: દાઉજીની કુંજમાં આવીને થોડા દિવસમાં ઠાકુરે માતા ઠાકુરાણી તથા સંતાનોને પાછા ગેંડારિયા મોકલી આપ્યા અને ફકત એમનાં શિષ્યો સાથે વૃંદાવનમાં રોકાયા હતા. પરંતુ પાછળથી માતા ઠાકુરાણીને જ્યારે એવા સમાચાર મળ્યા કે ઠાકુરની તબિયત સારી નથી રહેતી અને ખાવા-પીવાની બહુ અગવડ પડે છે ત્યારે તેઓ યોગજીવન અને કુતુબુડીને લઇને વૃંદાવન પાછા આવી ગયા હતા. આમ થવાનું કારણ દામોદર પંડાની ચાલાકીઓ અને લોભ હતો. શરૂઆતમાં તો દામોદરે ઠાકુરની સારી રીતે સેવા કરી, પછી તેને ખબર પડી કે ઠાકુરના કલકત્તા ખાતેના શિષ્યો તો બહુ પૈસાવાળા છે અને ઠાકુરની સેવામાં બહુ ધન-દોલત મોકલી શકે એમ છે. એટલે એણે ધીમે-ધીમે એનો સાચો સ્વભાવ પ્રગટ કરવા માંડયો. ઠાકુર માટે જેવી તેવી રસોઇ બનાવવા માંડી. લૂખું-સૂકું પાણીવાળું શાક, પાતળી પાણી જેવી દાળ અને ગમે તેવા લોટની જાડી-જાડી, ઘી વગરની રોટલીઓ બનાવવા માંડી. ઠાકુરની ચ્હામાં દૂધ નામ માત્રનું હોય અને જૂની વપરાયેલી ચ્હાની ભૂકી ફરી-ફરી ઉકાળીને ચ્હા બનાવવા માંડી.

ઠાકુરને આવું હલકી કક્ષાનું ખાવાની ટેવ નહોતી અને આમ પણ જૂના મેલેરિયા તથા હ્રદયરોગને કારણે ઠાકુરના ભોજનનું વિશેષ ધ્યાન રાખવામાં આવતું હતું. પરંતુ અહીં દામોદરે જે રીતે ઠાકુર અને એમનાં શિષ્યોની સરભરામાં વેઠ ઉતારવા માંડી તેનાં કારણે ઠાકુરની તબિયત પર અસર પડવા માંડી હતી. ઠાકુરનું શરીર ધીમે-ધીમે સુકાઇને હાડપિંજર જેવું બનવા લાગ્યું. એમનો ભરાવદાર અને ગોળમટોળ દેહ સુકાઇને પાતળો તથા લાંબો દેખાવા લાગ્યો, શરીરનો રંગ પણ શ્યામ થઇ ગયો. પરંતુ ઠાકુરે આ બધી તકલીફો વિશે કોઇ દિવસ કોઇની આગળ ફરિયાદ નહોતી કરી કે ઇશારો સુધ્ધાં નહોતો કર્યો. જો કે ખરાબ ભોજન ખાઇને ઠાકુરના શિષ્યોની ધીરજનો અંત આવવા માંડયો. એ લોકોએ કયારેક ઠાકુરનું આ તરફ ધ્યાન દોરવાનો

પ્રયત્ન કરી જોયો પણ ઠાકુર તરફથી ઠપકો જ સાંભળવા મળ્યો. ઠાકુરે બધાને યાદ દેવડાવ્યું કે અહીં આપણે સાધના કરવા આવ્યા છે એટલે ધીરજ રાખીને જે મળે તેનાથી સંતોષ માનવાનો. ઠાકુર તો સ્થિતપ્રજ્ઞની સાચી અવસ્થામાં હતા, તેમને મન સુખ-દુઃખ, કષ્ટ-પીડા કે આરામ, બધું સમાન હતું. ઠાકુરે ધાર્યું હોત તો બીજા સાધન સંપન્ન આશ્રમ કે મઠમાં ઉતારો મળી શકયો હોત, પરંતુ ઠાકુરે જાણી કરીને આવું સ્થળ અને આવી વ્યવસ્થા પસંદ કરી હતી. આની પાછળનો ઠાકુરનો હેતુ સાધના સાથે તપસ્યા કરવાનો હતો.

પરંતુ શિષ્યોથી આ બધું સહન નહોતું થતું એટલે તેઓ દામોદરને આ વિશે કયારેક ફરિયાદ કરતા અને સારી રસોઇ બનાવવા માટે કહેતા. દામોદર તો આ મોકાની રાહ જ જોતો હોય, એ તરત જ મોટા અવાજે લહેકા કરીને કહે કે; "તો પછી આપ લોકો કલકત્તામાં રહેતા ઠાકુરના શિષ્યોને વધારે પૈસા મોકલવાનું કેમ નથી કહેતા ? તમને લોકોને ઠાકુરની આટલી બધી ચિંતા હોય તો પછી પત્ર લખીને વધારાની ખર્ચની રકમ મંગાવી આપો ને !"

આવું કહીને દામોદર થોડા દિવસ વધારે ચાલાકીઓ અજમાવે, બે-ચાર દિવસ ભોજન બનાવવામાં વધારે વેઠ ઉતારે, જેથી ઠાકુરને કષ્ટ પડે અને આ વાત કલકત્તા રહેતા એમનાં શિષ્યો સુધી પહોંચે. કલકત્તામાં રહેતા ઠાકુરના શિષ્યો દર મહિને એક ચોકકસ રકમ, ઠાકુરના નામે મનીઓર્ડર કરીને, દામોદરની કુંજમાં, વૃંદાવન ખાતે મોકલતા હતા. મનીઓર્ડર આવે એટલે ઠાકુર સહી કરીને બધી રકમ દાઉજીની સેવા માટે દામોદરને જ આપી દેતાં હતા. દામોદર રોજ સવાર-સાંજ રસોઇ બનાવીને નિયમ પ્રમાણે દાઉજીને ભોગ ધરાવતો હતો, તે પ્રસાદ પછી ઠાકુર અને શિષ્યોને આપતો હતો. દામોદરનો પોતાનો પરિવાર તો કુંજથી થોડે દૂર રહેતો હતો. ઠાકુરના નામે દર મહિને જે રકમ આવે તેમાંથી દામોદર પોતાના ઘર માટે જ પહેલા સામગ્રી ભરી લેતો, એ પછી જે કંઇ બચે તે દાઉજી અને ઠાકુરની સેવામાં વાપરતો.

એકવાર મથુરાથી ઠાકુરના એક શિષ્યએ ઠાકુર માટે પ્રસાદમાં મોતીચુરના લાડુની ટોકરી મોકલાવી હતી, જેમાં બહુ બધાં લાડુ હતા. દામોદરે મોટાભાગના લાડુ પોતાના ઘરે મોકલાવી દીધાં અને ઠાકુર તથા શિષ્યો માટે ફકત છ-એક લાડુ બાકી રાખ્યા. આ વિશે એક શિષ્યએ ઠાકુરનું ધ્યાન દોર્યું ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું કે; "આ તો સારું જ થયું ને ! દામોદરને ઘરે પણ નાના

બાળકો છે. એણે થોડી વધારે મિઠાઇ પોતાના ઘર માટે રાખી લીધી તે યોગ્ય જ છે. જે શિષ્યોને ખાવા-પીવાની તકલીફ પડતી હોય તે લોકોએ પોતાના પૈસે સામગ્રી મંગાવીને વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઇએ." આ સાંભળીને પેલા શિષ્ય શરમના માર્યા નીચું જોઇ ગયા, પણ ઠાકુરની સમતા અને ઉદારતા જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યા.

ઠાકુરની કૃપાથી જેટલી જરૂર હોય તેટલી રકમ તો દામોદરને મળી જ જતી હતી. પરંતુ લોભને કારણે એ અવાર-નવાર ફરિયાદ કર્યા કરતો કે હવે રસોઇ ભંડાર ખાલી થઇ ગયો છે, દાઉજીની સેવામાં કાલે શું ધરાવીશું ? વગેરે... એક દિવસ દામોદરે આવી ફરિયાદ કરી ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું કે; "જૂઓ, દાઉજીની કૃપાથી આજે કદાચ તને થોડી રકમ મળી જાય એવી વ્યવસ્થા થઇ જશે એવું લાગે છે."

એ જ દિવસે દરભંગાથી ઠાકુરના શિષ્ય કુલદાનંદજી શ્રી વૃંદાવન આવી પહોંચે છે. કુલદાનંદજી પાસેથી દામોદરને ભંડારની સામગ્રી માટે અગિયાર રૂપિયા મળી જાય છે, એનાથી કેટલાક દિવસ માટે રસોઇનો સામાન ખરીદી શકાય છે. પરંતુ થોડા દિવસમાં દામોદરની હરકકતો પાછી ચાલુ થઇ જાય છે. આખરે શિષ્યો કંટાળીને ઠાકરુને ફરિયાદ કરે છે, ત્યારે ઠાકુર કહે છે કે; "દાઉજી તો જાગૃત દેવતા છે, એમને બધી ખબર છે. દામોદર જો સીધો નહીં ચાલે તો સમય પાકે એટલે દાઉજી જ એને સજા કરશે. તમે લોકો એની સાથે કશી જીભાજોડી ના કરતા."

આ પછી દામોદર બીજા દિવસે સવાર-સવારના જ ઠાકુર પાસે દોડી આવ્યો. દામોદરનો ચહેરો સૂઝેલો હતો, આંખોની આજુબાજુ લાલ ચકામાં હતા અને બન્ને ગાલ પર માર ખાધાની નિશાનીઓ હતી. દામોદર એકદમ ઠાકુરના પગમાં પડીને રડવા લાગ્યો. ઠાકુરે એને પૂછયું કે શું થયું ? એટલે દામોદર રડતા-રડતા બોલ્યો; "દાઉજીએ મને બહુ માર્યો. રાત્રે હું સૂતો હતો ત્યારે પાછલા પહોરે દાઉજી મારા સ્વપ્નમાં આવ્યા અને મારી છાતી પર બેસીને મુક્કા મારવા લાગ્યા અને બોલ્યા; "ઢોંગી, તારી આવી હિંમત ? તું બદમાશી કરે છે ? સરખો ભોગ નથી ધરાવતો ? ગોસ્વામીજીને જમવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે ! આજે તને મુકકા મારી-મારીને મારી જ નાખીશ." એમ કહીને મારા ગાલ ઉપર પણ બહુ તમાચા માર્યા. દાઉજીનો માર ખાઇને હું જાગી ગયો પણ

હજી મારું આખું શરીર દુઃખે છે. જૂઓ મારા ગાલ ઉપર હજી સૂઝેલું છે. મને અહીં બધે દુઃખે છે."

ઠાકુરે એને સાંત્વન આપતા કહ્યું; "દામોદર, તું બહુ નસીબદાર છે કે દાઉજી મહારાજે જાતે તને શિક્ષા કરી. જા, હવે બહુ ભાવપૂર્વક દાઉજીની સેવા કર, એ તને કોઇ વાતની ખોટ નહીં પડવા દે."

આ વાત સાંભળીને ઠાકુરના શિષ્યો બહુ ખુશ થયા કે હવે પછી જમવામાં કોઇ તકલીફ નહીં પડે ! જો કે શિષ્યોને એ વાતની નવાઇ લાગી કે સપનામાં પડેલા મારની નિશાનીઓ જાગૃત દશામાં કેવી રીતે રહે ? દાઉજી સ્વપ્નમાં આવીને આવો પાઠ કેવી રીતે ભણાવી શકે ?

અપ્રાકૃત શ્રી વૃંદાવન ધામઃ ઠાકુરના કેટલાક શિષ્યો તો ઠાકુરની સાથે જ વૃંદાવન આવી ગયા હતા, જ્યારે કુલદાનંદજી અને સતીષ થોડા સમય પછી આવીને ઠાકુર સાથે રહ્યા હતા. અગાઉ જણાવ્યું તેમ પરમહંસજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ઠાકુર ભગવાનની લીલાના એક દર્શન અથવા એક તત્ત્વનો દરરોજ અનુભવ કરતા હતા અને એનાં આનંદમાં જ લીન રહેતા હતા. ઠાકુરે શિષ્યો માટે પણ વૃંદાવન નિવાસના કેટલાક નિયમો બનાવી દીધાં હતા. ઠાકુર એમનાં શિષ્યોને કહેતા કે; "હવે વૃંદાવનમાં આવ્યા છો તો ખાસ આ ધામ માટે જ બનાવેલા અમુક નિયમો અને વિધિનું પાલન કરવાનું છે. વૃંદાવનમાં હિંસા કરવાની મનાઇ છે, તે જ રીતે પરનિંદા પણ ઝેર સમાન છે. સમયને જરા પણ વેડફ્યા વિના સતત નામ-જપ કરતા રહેવાનું છે. ખાવા-પીવાની દરેક ચીજ પહેલા ભગવાનને ધરાવીને પછી જ ઉપયોગમાં લેવાની છે. આ સિવાય એ પણ જાણી લો કે વૃંદાવન ધામ પૃથ્વીના અન્ય તીર્થો જેવું નથી, આ તો અપ્રાકૃત છે. અહીં રહેવા માટેના ખાસ નિયમો અને વિધિઓનું પાલન કરતા રહેશો તો થોડા સમયમાં જ તમને અલૌકીક વૃંદાવન ધામનો મહિમા ખબર પડી જશે."

ઠાકુર અહીં આવીને શરૂઆતમાં એમનાં કપાળ ઉપર એક અભિનવ પ્રકારનું તિલક કરતા હતા, જેમાં હિન્દુઓનું ૐ, મુસલમાન લોકોનો ચાંદ અને ઈસુ ખ્રિસ્તનો ક્રોસ પણ સામેલ હતો. ઠાકુરના કપાળે આ પ્રકારનું અભિનવ તિલક જોઇને વૃંદાવનના બાબાજીઓએ બહુ હોબાળો મચાવી દીધો. અગાઉના પ્રકરણમાં જણાવ્યું તેમ ઠાકુરને અહીં શ્રી ગૌરશિરોમણીજી સાથે

મિત્રતા થઇ હતી. આ ગૌર શિરોમણીજી એમનાં પવિત્ર આચાર-વિચાર અને નમ્રતાને કારણે આખા વ્રજમાં સન્માનીય વૈષ્ણવ પંડિત ગણાતા હતા. તેઓ ઠાકુરને એક ઉચ્ચ સિધ્ધયોગી અને ભકત તરીકે બહુ માન આપતા અને અવાર-નવાર ઠાકુર પાસે આવીને સત્સંગ પણ કરતા. જ્યારે ગૌરશિરોમણીને ઠાકુરના આ નવા તિલક વિશે માહિતી મળી ત્યારે તેઓ ઠાકુર પાસે આવ્યા.

શિરોમણીજીએ ઠાકુરને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે; "પ્રભુ ! આપ તો સિધ્ધ અને સમર્થ છો, આપ કંઇ પણ કરવા માટે સ્વતંત્ર છો. આપ વૈષ્ણવ પ્રણાલીનું તિલક છોડીને આ પ્રકારનું તિલક કરશો તો અહીં મોટો વિવાદ ઉભો થઇ જશે. આપની પાછળ એક સંપ્રદાય ઉભો થઇ જશે. આપ સામાન્ય વૈષ્ણવ પ્રણાલી પ્રમાણે તિલક કરો એવો અમારો અનુરોધ છે."

આ સાંભળીને ઠાકુરે કહ્યું; "ઠીક છે, આ વિશે અમારો આખરી નિર્ણય થોડા સમયમાં આપને ખબર પડી જશે."

એ પછી એક દિવસ શ્રી અદ્વૈતપ્રભુએ દર્શન આપીને ઠાકુરને કહ્યું કે આ પ્રમાણે શરીરના દ્વાદશ અંગો પર વૈષ્ણવ તિલક કરવાનું રાખો. ત્યારથી ઠાકુરે શરીરના બાર અંગો પર વૈષ્ણવ ઉર્ધ્વપુંડ્ર કરવાનું ચાલુ કર્યું. એ ઉપરાંત ગળામાં વિવિધ પ્રકારની માળાઓ પણ ધારણ કરવાનું ચાલુ કર્યું. આમ વૃંદાવન આવીને ઠાકુર પરમ વૈષ્ણવ વેશમાં રહેવા લાગ્યા. અહીં વૃંદાવનમાં આવ્યા પછી ઠાકુરના માથા ઉપર અચાનક અને એકાએક જટાઓ ઉભરાવા લાગી. આગળ-પાછળ થઇને માથાના વાળમાં પાંચ મનોહર જટાઓ ધારણ થઇ ગઇ. આ એક અદ્‌ભુત બનાવ હતો જેનું રહસ્ય ફકત ઠાકુરને જ ખબર હતું. પણ આને કારણે ઠાકુરનો દેખાવ બહુ આકર્ષક થઇ ગયો. પાછળથી તો ઠાકુરના સમગ્ર વાળ જટામય બની ગયા હતા અને અનેક લાંબી લટો માથા પરથી નીચેની તરફ લંબાઇ ગઇ હતી. પરંતુ ઠાકુરે જે રીતે ભગવા વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતા તે જોઇને વૃંદાવનના વૈષ્ણવ બાબાજીઓને તેઓ શંકરમતના સંન્યાસી હોવાની શંકા રહેતી હતી. એનાં કારણે તેઓ ઘણી વાર ઠાકુરની ટીકા કરતા કે અપમાન પણ કરતા. ઠાકુર એક વાર શિરોમણીજી સાથે શ્રીમદ્‌ ભાગવતની કથા સાંભળવા બેઠા હતા ત્યાં કેટલાક બાબાજીઓએ આવીને ઠાકુર અને શિરોમણીજી પર ગાયના છાણ-મૂત્ર રેડી દીધાં. આ જોઇને શિરોમણીજી બહુ ગુસ્સે થઇ ગયા અને ઠાકુરને લઇને બહાર નીકળી ગયા.

આ રીતે વૃંદાવન આવ્યા પછી ઠાકુરે અનેક રીતે સંઘર્ષોનો સામનો કરવો પડયો હતો. ઠાકુર માટે આ બધું નવું નહોતું, એ તો સ્થિતપ્રજ્ઞ બનીને આ બધાં વિરોધ અને સંઘર્ષને સમાન ભાવે જોતા હતા. પરંતુ ઠાકુરના વ્હાલા શ્યામસુંદર અને ગુરુ પરમહંસજી આવા બનાવોની પાછળ રહીને એક લીલા કરી રહ્યા હતા અને ઠાકુરનો મહિમા ઉભો કરી રહ્યા હતા. હવે ઠાકુરને નિયમિત રીતે અદ્દ્ભુત દર્શન થાય છે, નવા તત્ત્વ અને સત્યનો અનુભવ થાય છે. ઠાકુર ભગવાનની મૂળ લીલા સ્થળોના દર્શન કરે છે અને સ્થાનિક લોકોને એનો પરિચય કરાવે છે. ઠાકુર વૃંદાવનની કૂંજો અને જંગલોમાં વૃક્ષ, લતા કે વનસ્પતિમાં સંતાઈને રહેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ શરીરધારી મહાત્માઓના દર્શન કરે છે. ઠાકુર શિષ્યો અને માતા ઠાકુરાણીને સાથે લઈને વ્રજની પરિક્રમા કરે છે. ઠાકુરને વ્રજયાત્રા દરમિયાન જે-તે સ્થળે ભગવાને કરેલી લીલાના દર્શન પણ થાય છે. આ ઉપરાંત વ્રજમાં જે કુંભમેળો ભરાય છે તેનો અદ્દ્ભુત અનુભવ થાય છે. એ પછી માતા ઠાકુરાણી વૃંદાવનની દાઉજીની કુંજમાંથી કેટલાક દિવસો માટે અદશ્ય થઈ જાય છે અને પાછા ફરે છે. ઠાકુરના વૃંદાવન નિવાસ દરમિયાન બનેલી આવી બધી અલૌકિક વાતો અને પ્રસંગો આપણે આ પછીના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ - ૧૭

શ્રી વૃંદાવન નિવાસની વિશેષ વાતો

અગાઉના પ્રકરણમાં જણાવ્યું તેમ ઇ.સ. ૧૮૮૯ના અંતમાં ઠાકુર વૃંદાવન આવ્યા હતા. વૃંદાવન આવ્યા પછી શરૂઆતમાં ઠાકુરને બહુ વિરોધોનો સામનો કરવો પડયો. વૃંદાવનના વૈષ્ણવ બાબાજીઓએ ઠાકુરના વેશ અને તિલકને લઇને બહુ વિરોધ કર્યો હતો. તે પછી વૃંદાવનના મંદિરોના અધિપતિ ગોસ્વામી આચાર્યોએ પણ ઠાકુરનો વિરોધ કરવા માંડયો. વૃંદાવનમાં વિવિધ સંપ્રદાયના મંદિરો આવેલા છે, પરંતુ જે મોટા અને પ્રખ્યાત મંદિરો છે એ બધાં ગૌડીય સંપ્રદાયના આચાર્યોનાં અધિકારમાં છે. આ ગૌડીય આચાર્યો મોટભાગે શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી, શ્રી નિત્યાનંદજીઅને શ્રી સનાતન ગોસ્વામીજીના વંશજો છે. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની આજ્ઞા થયા પછી જે અષ્ટ ગોસ્વામી મહારાજો વૃંદાવનમાં આવીને વસ્યા હતા તેમણે જ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના વિવિધ લીલાસ્થળો શોધી કાઢયા હતા અને ત્યાં મંદિરોની સ્થાપના કરી હતી. પછીના વર્ષોમાં પણ બીજા અનેક મંદિરોની સ્થાપના થઇ હતી. આ પૈકીના મોટાભાગના મંદિરો ગૌડીય આચાર્યો અને એમનાં વંશજોના તાબામાં છે. એ પૈકી મુખ્ય મંદિરો ગોપીનાથજી, ગોવિંદદેવજી, રાધારમણજી, મદનમોહનજી, રાધાદામોદરજી, વગેરેના નામે ઓળખાય છે. આ સિવાયના બાંકેબિહારીજી મંદિર, શ્રીરંગ મંદિર, જેવા કેટલાક મંદિરો ગૌડીય સંપ્રદાયના નથી પરંતુ વૃંદાવનના પ્રખ્યાત મંદિરોમાં એમની ગણના થાય છે.

પ્રભુસંતાનને શિક્ષા અને ઠાકુરનો મહિમાઃ ઠાકુર વૃંદાવન આવ્યા પછી કેટલાય દિવસ સુધી કોઇ મંદિરમાં દર્શન કરવા નહોતા ગયા. એકવાર એમનું આસન સ્થિર થઇ ગયું અને ભગવાનની લીલાના દર્શન થવા લાગ્યા, તત્ત્વદર્શન થવા લાગ્યા, પછી દિવસના મધ્યભાગમાં કે સાંજના સમયે, ઠાકુર કોઇ-કોઇ મંદિરના દર્શન કરવા જવા લાગ્યા. ગુરુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ઠાકુર સવારથી જ એમનાં આસન પર બેસી જતા, પછી તેમને એકાદ તત્ત્વનો અનુભવ ના થાય કે લીલાદર્શન ના થાય ત્યાં સુધી આસન પરથી ઉભા નહોતા થતા. કોઇક વાર તો સાંજ પડી જાય કે બીજા દિવસની સવાર થઇ જાય પણ ઠાકુર એમનાં આસન પરથી ઉભા ના થાય. પછી જ્યારે આસન સ્થિર થયું

અને બપોર સુધીમાં એકાદ દર્શન થવાની શરૂઆત થઇ, તે પછી ઠાકુર બહાર નીકળીને દર્શન કરવા મંદિરમાં જવા લાગ્યા.

ઇ.સ. ૧૮૯૦ના પ્રથમ ભાગમાં એટલે કે ઠંડીના દિવસોમાં એક દિવસે સાંજે ઠાકુરે જાહેર કર્યું કે તેઓ બીજે દિવસે સવારે શ્રી ગોવિંદદેવ મંદિરમાં દર્શન કરવા જશે. આ વાત દાઉજીની કુંજમાંથી વાયુવેગે બહાર પહોંચી ગઇ અને ગોવિંદદેવ મંદિરના અધિકારી મહારાજ શ્રી પ્રભુસંતાન ગોસ્વામી પાસે પહોંચી ગઇ. આમ પણ આ ગોસ્વામી આચાર્યો ઠાકુરથી નારાજ હતા અને ઠાકુર પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ ધરાવતા હતા. આ ગૌડીય આચાર્યો પણ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીના વંશજ હતા અને શાંતિપુરના ગોસ્વામી કુટુંબના જ સભ્યો હતા. આ લોકોએ એકવાર ઠાકુરને શાંતિપુર સમાજમાંથી બહાર કાઢયા પછી હજી સુધી ઠાકુર સાથે સમાધાન નહોતા કરી શકયા. પ્રભુસંતાનને આ સમાચાર મળ્યા એટલે એમણે વૃંદાવનના વૈષ્ણવોને બોલાવીને તાત્કાલિક એક સભાનું આયોજન કરી દીધું.

પ્રભુચરણે સભામાં કહ્યું;"આજકાલ અદ્વૈત કુટુંબનો એક કુલાંગાર, મ્લેચ્છાચારી અને ધર્મભ્રષ્ટ માણસ વૃંદાવન આવેલો છે. એ આવતીકાલે ગોવિંદજી મંદિરમાં દર્શન કરવા આવવાનો છે, શું આપણે એને મંદિરમાં પ્રવેશ આપીશું ? એણે અહીં આવીને અમને મળવાની તસ્દી પણ નથી લીધી કે મંદિરમાં દર્શન કરવાની પરવાનગી પણ નથી માંગી. આપણે એને ફકત મંદિરમાં પ્રવેશ કરતા રોકવાનો નથી પણ ત્યાંથી અપમાનિત કરીને પાછો કાઢવાનો છે. બોલો, આપનો શું અભિપ્રાય છે ? "

બે-ચાર ગરીબ અને સાચા હૃદયના માણસો સિવાય હાજર રહેલા બધાં વૈષ્ણવો પ્રભુસંતાનના ચેલાઓ જેવા જ હતા. એ લોકો તો મહારાજની હા માં હા પૂરાવીને ઉશ્કેરાટમાં આવી ગયા અને ઠાકુરને પાઠ ભણાવવા માટે તૈયાર થઇ ગયા. એ રાત્રે પ્રભુસંતાન સૂઇ ગયા ત્યારે સ્વપ્નમાં એક વરાહે આવીને પ્રભુસંતાન પર હુમલો કરી દીધો. શિંગડાં અને લાતો મારીને ઘાયલ કરી નાખ્યા. આ સ્વપ્ન જોઇને પ્રભુસંતાનની ઉંઘ ઉડી ગઇ અને ગભરાઇ ગયા. થોડીવારમાં પાછા સૂઇ ગયા, એટલામાં વરાહે ફરીથી આવીને એમની છાતી અને મોંઢા પર લાતો વડે પ્રહાર કરવા માંડયો. છાતી પર શિંગડાં મારીને એમને ઘાયલ કરી નાખ્યા. પ્રભુસંતાન ફરી જાગી ગયા અને આંખો ચોળવા

લાગ્યા. હવે એમને ડર પણ લાગતો હતો, તેમ છતાં પાછા પથારીમાં આડા પડયા. ઉંઘ તો ના આવી પણ તંદ્રામાં પડી રહ્યા. એમની તંદ્રાવસ્થામાં જ વરાહ સ્વરૂપ દાઉજી ફરીથી દોડતા-દોડતા, ચીસો પાડતા અને ધૂળ ઉડાડતા આવ્યા અને પ્રભુચરણ પર જોરથી હુમલો કરી દીધો. દાઉજી બોલ્યા; "તારી આટલી બધી હિંમત ? તું ગોસ્વામીજીને મંદિરમાં પ્રવેશ નહીં કરવા દે ? તું શું સમજે છે, તને ખબર છે ગોસ્વામીજી કોણ છે ? એમને મામૂલી માણસ સમજી બેઠો છે ? આજે હું તને જીવતો નહીં છોડું !"

હવે પ્રભુસંતાનની ઉંઘ પૂરેપૂરી ઉડી ગઇ અને એને જીવનું જોખમ દેખાવા લાગ્યું. એનાં આખા શરીર પર વરાહજીએ લાતો અને શિંગડાંથી મારેલા ઘા દેખાતા હતા અને મોંઢુ સૂજી ગયું હતું. પ્રભુસંતાન ઉભા થયા, અર્ધી રાત્રે વૃંદાવનના સર્વમાન્ય સંત શ્રી શિરોમણીજીના ઘરે ગયા અને આખી હકીકત જેમની-તેમ કહી સંભળાવી. શિરોમણીજીએ કહ્યું; "પ્રભુ, આ આપે બહુ ખોટું કર્યું. હવે કંઇ થઇ શકે તેમ નથી. આપ જઇને ગોસ્વામીજીની માંફી માંગો અને સવારે એમને સન્માનપૂર્વક મંદિરમાં દર્શન કરવા લઇ જાઓ."

બીજે દિવસે વહેલી સવારે પ્રભુસંતાન દાઉજીની કુંજમાં આવ્યા અને ગોસ્વામીજીને પ્રણામ કરીને સન્માનપૂર્વક ગોવિંદજીના મંદિરે લઇ ગયા. પ્રભુસંતાને જાતે ભગવાનના ગળામાંથી ફૂલની માળા કાઢીને ઠાકુરને પહેરાવી દીધી. એ જ વખતે ઠાકુરને ભગવાનના સાક્ષાત દર્શન થયા અને ભાવમાં આવીને તેઓ મૂર્ચ્છિત થઇને નીચે પડી ગયા. ઠાકુરના શરીરમાં અષ્ટભાવો પ્રગટ થઇ રહ્યા હતા અને તેજ નીકળી રહ્યું હતું. આ જોઇને પ્રભુસંતાન અને હાજર રહેલા વૈષ્ણવો શરમાઇને નીચું જોઇ ગયા. બધાં વારાફરતી ઠાકુરના ચરણોમાં પડીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. એ લોકો ઠાકુરની આવી દિવ્યાવસ્થા જોઇને નવાઇ પામ્યા અને એમની બોલતી બંધ થઇ ગઇ. એ પછી પ્રભુસંતાન અને વૈષ્ણવ બાબાજીઓ ઠાકુરને સન્માનપૂર્વક પાછા દાઉજીની કુંજમાં લઇને આવ્યા. આ પ્રસંગની વાત આખા વૃંદાવનમાં ફેલાઇ ગઇ અને ઠાકુરનો મહિમા સ્થાપિત થઇ ગયો. જો આવો પ્રસંગ ના બન્યો હોત તો ઠાકુરને વૃંદાવનમાં કોણ સાચી રીતે ઓળખી શકવાનું હતું ? આવી બધી લીલા ઠાકુરના શ્યામસુંદર સિવાય બીજું કોણ કરી શકે ?

મચ્છર અને કીડાંનો ઉપદ્રવઃ દાઉજીની કુંજમાં ઠાકુર એક અંધારિયા રૂમમાં આખી રાત ધ્યાનમગ્ન થઈને બેસી રહેતા. પરંતુ આખો દિવસ તો બહારના વરંડામાં જ પસાર કરતા હતા. વૃંદાવનમાં મચ્છરો અને વાંદરાઓનો બહુ ત્રાસ હોય છે. રાત્રે અંધારિયા રૂમમાં ઠાકુરને મચ્છર કરડતા હતા પરંતુ તેઓ ક્યારેય મચ્છરોને મારવાનો પ્રયત્ન નહોતા કરતા. એક રાત્રે એમનાં શરીર પર બેસીને એટલા બધાં મચ્છરો કરડવા લાગ્યા કે એમનાંથી સહન નહોતુ થતું. હાથ-પગ અને આખું શરીર હજારો મચ્છરોથી ભરાઈ ગયું. ઠાકુરે વિચાર્યું કે જો હાથ વડે મચ્છર ભગાડવાની કોશિશ કરીશ તો ઘણાં બધાં મચ્છરો મરી જશે એટલે મચ્છરના ડંખ સહન કરીને આખી રાત બેસી રહ્યા. સવારે જોયું કે એમના આખા શરીર પર મચ્છર કરડવાથી અસંખ્ય ઢીમચા ઉપસી આવ્યા હતા. પરંતુ આવું થવાને કારણે ઠાકુરને પરમ લાભ થઈ ગયો. બહુ વર્ષોથી એમનાં શરીરમાં મેલેરિયાની અસર રહી ગઈ હતી અને એનાં કારણે અવાર-નવાર તાવ આવી જતો હતો. મચ્છરોએ કરડીને ઠાકુરના શરીરમાંથી મેલેરિયાનું ઝેર ચૂસી લીધું, એ પછી ઠાકુરને કયારેય મેલેરિયાનો તાવ નહોતો આવ્યો. ઠાકુર કહેતા કે આ ઘટના પછી એમને મચ્છર કરડવાની કોઈ અસર નહોતી થતી કે કોઈ અનુભવ પણ નહોતો થતો.

આવો અનુભવ એક વાર કીડાં કરડવાને કારણે થયો હતો. એક રાત્રે ઠાકુરના શરીર પર એક જાતના અસંખ્ય કીડાં ચડી ગયા અને કરડવા લાગ્યા. પાસે શ્રીધર સૂઈ રહ્યો હતો પણ એનાં શરીર પર એક પણ કીડો નહોતો દેખાતો. ઠાકુરે આખી રાત કીડાંના ડંખ સહન કરી લીધાં પણ કીડાં હટાવવાની કોશિશ ના કરી. ઠાકુરે પાછળથી કહ્યું હતું કે આનાં કારણે જ એમનો રહ્યો-સહ્યો કામભાવ પણ જતો રહ્યો. એ પછી જ પરમહંસજીની કૃપાથી ઠાકુર ઉર્ધ્વરેતા બની ગયા અને ઠાકુરે વિનંતી કરી એટલે માતા ઠાકુરાણીને પણ ઉર્ધ્વરેતા બનવાનો લાભ મળી ગયો.

વૃંદાવનના વાંદરાઓઃ વૃંદાવનમાં વાંદરાઓની સંખ્યા પહેલેથી જ બહુ વધારે છે અને સ્થાનિક લોકો તથા યાત્રીકો પણ વાંદરાનો ત્રાસ અનુભવી રહ્યા છે. જો કે ઠાકુર સાથે આ વાંદરાઓને પ્રેમ થઈ ગયો હતો. સવારે ઠાકુર પાઠ કરવા બેસે એટલે એક બુઢો વાંદરો તથા એક નાનું બચ્ચું ઠાકુર પાસે આવીને શાંતિથી બેસી જાય. બુઢો વાંદરો તો આખો પાઠ સાંભળીને જ જાય.

પાઠ ચાલતો હોય તે દરમિયાન બૂઢો બીજા કોઇ વાંદરાને અવાજ પણ ના કરવા દે. દરરોજ એક નિશ્ચિત જગ્યા પર બેસીને એક કલાક બરાબર ધ્યાનથી પાઠ સાંભળે. એ બુઢા વાંદરાનો નિયમ હતો કે પાઠ સાંભળતા પહેલા કોઇ વસ્તુ ખાય-પીએ નહીં. ઠાકુર રાતના ભોજનમાંથી થોડી રોટલીઓ જુદી કઢાવીને આ વાંદરા માટે મૂકાવી રખાવતા. પાઠ વાંચન પૂરું થયા પછી ઠાકુર વાંદરાને રોટલી ખાવા આપતા. બુઢો વાંદરો તો સન્માનપૂર્વક રોટલી ખાઇને શાંતિથી જતો રહેતો, એ કદી ધમાલ-મસ્તી નહોતો કરતો. બુઢો આ વિસ્તારના વાંદરાઓનો મુખી હતો એટલે એની ધાકને કારણે દાઉજીની કુંજમાં બીજા કોઇ વાંદરા ધમાલ નહોતા કરતા. બુઢા વાંદરાની સાથે જે નાનું બચ્ચું આવતું તે ઠાકુર સાથે બહુ મસ્તી કરતું અને ઠાકુરના શરીર પર કે ખભા પર ચઢીને બેસી જતું. એને રોટલી ના મળે ત્યાં સુધી ચીં-ચીં કરીને ઠાકુરને કંઇ કહેવાનો પ્રયત્ન કરતું. રોટલી મળી જાય એટલે તરત જતું રહેતું. ઠાકુરે એનું નામ કૃષ્ણદાસ રાખ્યું હતું.

એક દિવસ કુંજમાં ન્હાવા-ધોવા માટે વપરાતો એક પિત્તળનો લોટો કોઇ વાંદરો ઉઠાવીને લઇ ગયો. લોટા વિના બધાને ન્હાવા-ધોવામાં તકલીફ પડતી હતી. બીજા દિવસે બુઢો વાંદરો ઠાકુર પાસે પાઠ સાંભળવા આવ્યો એટલે ઠાકુરે વાંદરાને કહ્યું કે; “બુઢે, અમારી કુંજનો એક લોટો કોઇ વાંદરો લઇ ગયો છે, તું શું એ પાછો ના લાવી આપે ? એનાં વિના અમને લોકોને તકલીફ પડે છે.” આ સાંભળીને બુઢો એક છલાંગ લગાવીને બહાર જતો રહ્યો. બાજુના મોટા મકાનની અગાસી પર જઇને ઉંચો થઇને ચારેબાજુ જોવા લાગ્યો. એણે મોટેથી ચિચિયારી કરીને એની ભાષામાં કોઇ સંદેશ આપ્યો. દૂરના એક ધાબા ઉપર બેઠેલો બીજો વાંદરો આ સાંભળીને ડરી ગયો. એણે જ લોટો લીધો હતો એટલે ડરના માર્યા તરત લોટો ફેંકીને ભાગી ગયો. બુઢા વાંદરાએ આ જોયું એટલે ધીમેથી બીજા ધાબા પર ગયો અને લોટો લાવીને ઠાકુરની પાસે મૂકી દીધો. ઠાકુરે ખુશ થઇને બુઢાનો આભાર માન્યો.

ગોપીનાથજી મંદિરના દર્શને: શ્રાવણ મહિનામાં વૃંદાવનના વિવિધ મંદિરોમાં અનેક ઉત્સવો ઉજવાય છે. ઠાકુરે એક દિવસ ગોપીનાથજી મંદિરના ઉત્સવમાં સવારથી દર્શન કરવા જવાનું નક્કી કર્યું. દર વર્ષની જેમ આજે આખા વૃંદાવનના વૈષ્ણવો ગોપીનાથજી મંદિરમાં ભેગા થઇને કીર્તન કરવાના હતા. શિષ્યોને સાથે લઇને ઠાકુર ગોપીનાથજી મંદિર તરફ જઇ

રહ્યા હતા, તે રસ્તામાં એક ભજનમંડળી કીર્તન કરતી-કરતી સામે આવી. કીર્તન સાંભળીને ઠાકુર એકદમ ભાવમાં આવી ગયા અને સ્થિર ઉભા રહી ગયા. ઠાકુરનું શરીર એકાએક ધ્રુજવા માંડયું અને તેઓ ધડામ કરીને નીચે પડી ગયા. સંકીર્તન મંડળીવાળા ઠાકુરનો દિવ્યભાવ જોઇને તાનમાં આવી ગયા અને વધુ જોરથી સંગીત વગાડવા લાગ્યા. ઠાકુર એકદમ મોટેથી બૂમ પાડીને "જય શચીનંદન ! જય શચીનંદન !" કરતા ઉભા થઇ ગયા અને ઉદંડ નૃત્ય કરતા-કરતા ભીડમાં ઝડપથી દોડવા લાગ્યા. ઠાકુરનું ભારેખમ શરીર જાણે હવામાં ઉડતું હોય એવું હલકું બની ગયું. ઠાકુરની સાથે શ્રીધર અને બીજા શિષ્યો પણ લયબધ્ધ રીતે નાચવા લાગ્યા. ઠાકુરના ભાવ અને હુંકાર-ગર્જનના લીધે વાતાવરણમાં એક શકિતનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. એટલામાં તો એ રસ્તા પરની બીજી સંકીર્તન મંડળીઓ આવીને ઠાકુર સાથે તાલબધ્ધ રીતે સંગીત વગાડવા લાગી. એ સાથે કેટલાક લોકો ભાવમાં આવી બેભાન થઈને નીચે પડી ગયા. સંગીત અને નૃત્ય ક્યાંય સુધી ચાલુ રહ્યા. પછી શિષ્યો ઠાકુરને પકડીને ધીમે-ધીમે ગોપીનાથજીના મંદિરે લઇ ગયા. દર્શન કરતાં જ ઠાકુર સમાધિમાં સરી પડયા, તે છેક બપોરના ત્રણ વાગે સ્વસ્થ થયા. એ પછી કુંજમાં જઈને બધાએ ભોજન-પ્રસાદ લીધો. આ પ્રસંગ પછી ઠાકુરની ભકિત અને મહાભાવની વાતો આખા વૃંદાવનમાં ફેલાઇ ગઇ. હવે ઠાકુર સર્વમાન્ય રીતે એક મહાન વૈષ્ણવ ભકત અને સ્ધ્ધિયોગી તરીકે આખા વૃંદાવનમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયા હતા. સ્થાનિક લોકો, યાત્રીઓ, દરેક સંપ્રદાયના સાધુ-મહંતો અને સંતો ઠાકુરના દર્શનનો લાભ લેવા કુંજમાં આવવા લાગ્યા.

થોડા દિવસો પહેલા માતા ઠાકુરાણીને એવા સમાચાર મળ્યા હતા કે વૃંદાવનમાં ઠાકુરની તબિયત સારી રહેતી નથી અને બહુ સુકાઇ ગયા છે. ઠાકુરને ખાવા-પીવાની વ્યવસ્થા પણ સારી નથી, વગેરે. આ બધું સાંભળીને માતા ઠાકુરાણીએ એક પત્ર લખાવીને ઠાકુરને સમાચાર આપ્યા કે તેઓ યોગજીવન અને કુતુબુડીને લઈને વૃંદાવન આવી રહ્યા છે. ઠાકુરે એમને વૃંદાવન આવવાની ધરાર ના પાડી દીધી અને રોકવા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યા. તેમ છતાં તેઓ એક દિવસ યોગજીવન અને નાની પુત્રી કુતુબુડીને લઈને વૃંદાવન આવી પહોંચ્યા. જે દિવસે તેઓ વૃંદાવન પહોંચ્યા તે દિવસે ઠાકુર ગોપીનાથજીના મંદિરના ઉત્સવમાં ભાગ લેવા નીકળ્યા હતા. યોગજીવને રસ્તામાં ઠાકુરને ભાવમય નૃત્ય કરતા જોયા. યોગજીવન ઠાકુરને બે હાથે પકડીને રોકવા ગયા

એવા બેભાન થઈને નીચે પડી ગયા. પછીથી સ્વસ્થ થઈને ઠાકુર અને શિષ્યો કુંજમાં પહોંચ્યા.

ઠાકુરને વૃંદાવનમાં થયેલા વિશેષ અનુભવોઃ જ્યારથી ઠાકુર વૃંદાવનમાં આવ્યા છે ત્યારથી તેમને વિશેષ અનુભવો થઈ રહ્યા છે. એમાંથી થોડાક અનુભવોની ટૂંકનોંધ અહીં કરવામાં આવે છે.

- ઠાકુર એમનાં શિષ્યોને વૃંદાવન ધામનું મહત્ત્વ સમજાવવા માટે કહેતા હતા કે; **"જે લોકો અહીં બે-ચાર દિવસ રોકાઈને જતા રહે છે તે લોકોને આ ધામનું રહસ્ય અને મહત્ત્વ કેવી રીતે સમજાય ? જે રીતે ગર્ભવતી સ્ત્રી દસ મહિના માટે નિયમપૂર્વક રહીને બાળકને જન્મ આપે તે રીતે ઓછામાં ઓછું એક વર્ષ માટે અહીં નિયમપૂર્વક રહીએ તો આ ધામનું અંશતઃ રહસ્ય સમજાય. હું આ બધું પહેલા નહોતો જાણતો, પરંતુ પરમહંસજીની આજ્ઞા થયા પછી અહીં આવીને રહ્યો છું. હવે અસલી વૃંદાવન ધામનું મહાત્મ્ય અનુભવીને હું આશ્ચર્ય પામી જાઉં છું. દરરોજના ધોરણે એકાદ તત્ત્વ અને ભગવાનની લીલાનો અનુભવ કરું છું."**

આ તત્ત્વ શું છે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં ઠાકુર કહેતા; "સ્વયં ભગવાન જ તત્ત્વ છે. ભગવાનના ભાવ, કાર્યો અને લીલાની કોઈ સીમા છે ? લાખો જન્મ કઠોર સાધન-ભક્તિ કર્યા પછી પણ એકાદ તત્ત્વનું જ્ઞાન કોઈને થતું નથી. આ બધાં તત્ત્વો સાધના વડે પામી ના શકાય, એ તો માત્ર ભગવાનની કૃપા વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સાધના દ્વારા એની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે, પરંતુ તેમની કૃપા થાય તો એક પળમાત્રમાં બધું શક્ય બની જાય છે. એકમાત્ર ઈશ્વરની કૃપા થાય તો જ જીવ મુક્ત બનીને લીલા તત્ત્વમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. આ જ પરમતત્ત્વ છે."

- વૃંદાવનમાં રાધાબાગ નામે એક ઉપવન છે. ઠાકુર અહીં આવીને એક વૃક્ષ નીચે બેસીને સાધન-ભજન કરતા હતા. એક દિવસ એક વૃક્ષની સામે નજર લગાવીને તેઓ સ્થિર ચિત્તે બેઠા હતા. એકાએક એ વૃક્ષ ધ્રુજવા લાગ્યું અને એમાંથી એક જટાધારી મહાત્માએ પ્રગટ થઈને ઠાકુરને દર્શન આપ્યા. મહાત્માએ ઠાકુરને આશીર્વાદ આપતા કહ્યું; "આ ધામ અલૌકિક છે,

તમને પણ એનો અનુભવ થશે. વૃંદાવનની રજ પામવા અને ભગવાનની લીલાના દર્શન કરવા માટે અમે ઘણાં લાંબા સમયથી વૃક્ષમાં નિવાસ કરી રહ્યા છીએ." આમ કહીને મહાત્મા પાછા વૃક્ષમાં અંતર્ધાન થઇ ગયા. આ જોઇને ઠાકુરને બહુ આશ્ચર્ય થયું.

- બીજા દિવસે એક સ્થળે સત્સંગ ચાલી રહ્યો હતો ત્યાં જઇને ઠાકુરે આ વાત ગૌર શિરોમણીજીને કહી. શિરોમણીજી તો વાત સાંભળીને બહુ ખુશ થઇ ગયા અને ઠાકુરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ત્યાં બેઠેલા બીજા એક વૈષ્ણવબાબાજી અને વૈષ્ણવીએ આ વાત સાંભળી. પરંતુ અવિશ્વાસી બાબાજીએ ઠાકુરની વાતને હસી કાઢી અને વ્યંગમાં એવું બોલ્યા કે આ બધી વાતો ગાંડા માણસના વિચારવાયુ જેવી છે, આવું આ જમાનામાં શક્ય નથી. બીજા દિવસે ઠાકુર રાધાબાગમાં ફરીથી ગયા ત્યારે પેલા વૃક્ષમાંથી એ જ મહાત્મા પ્રગટ થયા. મહાત્માએ પેલા વૈષ્ણવે કરેલી મજાક અને અપમાન વિશે કહ્યું કે ધર્મનું આવું અપમાન અને અવિશ્વાસ યોગ્ય નથી. **"આજથી ત્રીજા દિવસે એ વૈષ્ણવનું મૃત્યું થશે."** ઠાકુરે આ સાંભળીને મહાત્માને બહુ વિનંતી કરી કે એ નાદાન માણસને માફ કરી દો. પરંતુ મહાત્માએ કહ્યું કે ધર્મનું આવું અપમાન સહન કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે, એ ઉદંડ માણસને દંડ મળવો જ જોઇએ. એ પછી ત્રીજા દિવસે પેલા અવિશ્વાસી વૈષ્ણવનું હ્રદયશૂળના કારણે મૃત્યુ થઇ ગયું. પાછળથી બધાને ખબર પડી કે એ વૈષ્ણવ બાબાજી અને વૈષ્ણવીને અનૈતિક સંબંધો હતા.

- એક દિવસ ઠાકુર સાથે ગૌરશિરોમણીજી અને કેટલાક વૈષ્ણવ ભકતો નગરકીર્તન કરવા નીકળ્યા હતા. હાડાબાડી નામના એક બગીચા પાસે જઇને ઠાકુર ભાવમાં આવી ગયા અને સંગીતના લયમાં તાલબધ્ધ રીતે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. થોડી વારમાં આજુ-બાજુના વૃક્ષો પણ એ જ તાલ અને લયમાં ઝૂમવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં બધાને એવું લાગ્યું કે પવનને કારણે અથવા વાંદરાઓના કારણે વૃક્ષની ડાળીઓ હાલી રહી છે. પરંતુ ધ્યાનથી જોતા બધાને ખબર પડી કે વૃક્ષો તો ઠાકુરના નૃત્યના તાલે લયબધ્ધ રીતે ઝૂમી રહ્યા છે ! આ જોઇને બધાં આશ્ચર્ય પામ્યા અને વૃક્ષોને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે પ્રકૃતિના જીવો, વૃક્ષો, પશુ, હિંસક પ્રાણીઓ, વગેરે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના સંકીર્તનમાં નૃત્ય કરતા હતા, તેવું ચૈતન્ય ભાગવત અને અન્ય ગ્રંથોમાં વાંચવામાં આવે છે.

- જ્યારે કુલદાનંદજીએ ઠાકુરને વૃક્ષોમાં રહેલા મહાત્માઓ અને એમનાં વિચિત્ર અને ચમત્કારીક વર્તન વિશે પૂછયું ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું કે ; "વૃંદાવનના વૃક્ષો એ કોઇ સામાન્ય વૃક્ષો નથી. કેટલાય તપસ્વી મહાપુરુષો અને વૈષ્ણવ સંતો ભગવાનની લીલાના અખંડ દર્શન કરવા માટે અને વ્રજ-રજના સ્પર્શમાં રહેવા માટે સેંકડો વર્ષો સુધી વૃક્ષોમાં નિવાસ કરે છે. તમે જોશો કે અહીંના વૃક્ષોની ડાળીઓ સામાન્ય વૃક્ષોની જેમ ઉંચે વધવાને બદલે નીચેની તરફ ઝૂકીને ધરતીને અડતી જોવા મળે છે, જે એમની વ્રજ-રજ પામવાની અભિલાષા બતાવે છે." ઠાકુરે આગળ કહ્યું કે; "એકવાર એક વૃક્ષમાંના મહાત્માએ એક બગીચાના વૈષ્ણવ બાબાજીને સ્વપ્નમાં આવીને કહ્યું કે તમારા ઘરની એક રજસ્વલા યુવતીએ કામભાવમાં આવીને આ વૃક્ષને ગઇકાલે આલિંગન કર્યું છે, આથી હવે આ વૃક્ષ ભ્રષ્ટ થઇ ગયું છે. અમે ઘણાં વર્ષોથી આ વૃક્ષમાં રહેતા હતા. આ કાર્યથી અમને બહુ નુકસાન થયું છે, અમે હવે આ વૃક્ષ છોડીને જતા રહીશું. પેલા બાબાજીને સ્વપ્નની વાત પર કોઇ ભરોસો ના બેઠો. બીજે દિવસે સવારે તેમણે જોયું તો એ લીલુંછમ હર્યું-ભર્યું વૃક્ષ એકાએક સુકાઇને બળી ગયું છે, વૃક્ષનું હાડપિંજર જ બાકી રહ્યું છે."

- ઠાકુર એક દિવસ શિષ્યોને લઇને યમુના કીનારે ચાલતા જઇ રહ્યા હતા. એક કદમ્બના વૃક્ષ પાસે ઉભા રહીને ઠાકુર બોલ્યા કે વૃક્ષોની અંદર રહીને મહાત્માઓ જે રીતે નામ-જપ કરે છે તેથી તે વૃક્ષોની ડાળીઓ તથા પાંદડાંઓ પર પણ નામ અને મંત્ર ઉપસી આવે છે. ઠાકુરે શિષ્યોને કહ્યું કે તેઓ એ કદમ્બ વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર તપાસ કરી જૂએ, એનાં ઉપર "હરેકૃષ્ણ-હરેકૃષ્ણ" લખેલું મળી આવશે. શિષ્યોએ ધ્યાનથી જોયું તો ખરેખર ડાળીઓ ઉપર એવું લખાણ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં કોતરાયેલું જોવામાં આવ્યું. કુલદાનંદજીએ શંકા કરીને કહ્યું કે એ તો પંડાઓએ ચાકૂ વડે કોતર્યું હોય એવું લાગે છે. ઠાકુરે કહ્યું કે એવું પણ બને છે, પરંતુ આ વૃક્ષમાં કુદરતી રીતે અંકિત થયેલું છે. ઠાકુરે કુલદાનંદજીને ઉપરની ડાળીઓ પર ચઢીને તપાસ કરવા સૂચના આપી, જ્યાં સામાન્ય માણસથી પહોંચાય નહીં. કુલદાનંદજીએ ઉપરની એક ડાળીની છાલને જોરથી ખેંચી નાખી, તો એની અંદરના ભાગે પણ "હરેકૃષ્ણ" નામ સ્પષ્ટ રીતે ઉપસી આવેલું જોવાયું. કુલદાનંદજીએ ડાળીની છાલને જોરથી ખેંચી એની અસર ઠાકુર પર એવી થઇ કે ઠાકુરની ચામડીને કોઇએ જોરથી ઉઝરડી નાખી હોય એમ ઠાકુર જોરથી "ઓહ !" બોલીને થથરી ગયા. પછી તો

કુલદાનંદજીએ કદમ્બ વૃક્ષની ઘણી બધી ડાળીઓ પર "હરેકૃષ્ણ" નામ-મંત્ર અંકિત થયેલો જોયો. આ પ્રસંગ વિશે પંડાઓને ખબર પડી પછી તો એ લોકોએ આ વૃક્ષને પ્રવાસીઓ માટે પ્રદર્શનનું સ્થળ બનાવી દીધું. જો કે ભકતો માટે તો એ શ્રધ્ધાનું પ્રતિક બની ગયું.

મહાપ્રભુના દર્શનઃ ઠાકુર એક દિવસ એકલા યમુના કિનારે ચાલતા જતા હતા ત્યાં એમને ગૌરવર્ણના એક તેજસ્વી મહાપુરુષના દર્શન થયા. ઠાકુરે જોયું કે મહાપુરુષના પગ જમીનથી લગભગ બે-ત્રણ ફૂટ જેટલા ઉપર છે. ઠાકુરે તરત જ એમને પ્રણામ કરીને પૂછયું કે તેઓ કોણ છે ? મહાપુરુષે કહ્યું કે તેઓ "નિમાઇ પંડિત" છે. (શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુનું નામ નિમાઇ પંડિત હતું.)

ઠાકુર તો રડતા-રડતા વ્યાકુળ બનીને મહાપ્રભુના પગમાં પડી ગયા અને બોલ્યા; "પ્રભુ ! હું તો બહુ રખડયો, હવે કૃપા કરો."

મહાપ્રભુ બોલ્યા; "રખડવાની પરંપરા તો તમારા કુળમાં પહેલેથી છે. તમે પામવા જેવું બધું તો પામી લીધું છે, હવે બાકી શું છે ? આનંદ કરો."

ઠાકુરે મહાપ્રભુને ફરીથી પ્રગટ થઇને લીલા કરવા વિનંતી કરી ત્યારે મહાપ્રભુ બોલ્યા; "હવે પ્રગટ થઇશ તો મારા ઉપર વિશ્વાસ કોણ કરશે ?"

ઠાકુરે પૂછયુંઃ "ધર્મ શું છે ?"

મહાપ્રભુ બોલ્યા; "**હરેર્નામ, હરેર્નામ, હરેર્નામૈવ કેવલમ્;**
કલૌ નાસ્તયેવ, નાસ્તયેવ, નાસ્તયેવ ગતિર્રન્યથા ।" એમ કહીને અંતર્ધાન થઇ ગયા.

પ્રેતનો ઉધ્ધારઃ એક દિવસ ઠાકુર વૃંદાવનની પરિક્રમા કરતા હતા ત્યાં એમની આગળ-આગળ એક યાત્રી હાથમાં માળા લઇને જરા વિચિત્ર રીતે ચાલી રહ્યો હતો. ઠાકુરને જરા શંકા પડી એટલે ઝડપથી એની પાસે જઇને પૂછયું કે તે કોણ છે ? એ વ્યકિતએ કહ્યું કે તે એક પૂજારીનું ભૂત છે. ઠાકુરે ભૂત થવાનું કારણ પૂછયું એટલે એણે કહ્યું કે એ વૃંદાવનના ગોવિંદ મંદિરનો સેવક હતો અને લોકો જે કંઇ ભેટ-રકમ, સામગ્રી વગેરે પધરાવી જાય તે ચોરી લેતો હતો. મંદિરના ભગવાનના પૈસા તે ઐય્યાશીમાં વાપરી નાખતો હતો તેથી એની આવી દશા થઇ છે. ઠાકુરે પૂછયું કે એને માળા કરવાથી લાભ કેમ નથી થતો ? પૂજારીના ભૂતે કહ્યું કે આ તો ગયા જન્મની ટેવના કારણે

આંગળીઓ આપોઆપ માળા કરી રહી છે, ખરેખર તો એને હજારો વીંછીં કરડતા હોય એવી પીડા થઇ રહી છે. આગળ કહ્યું કે એનાં ગામમાં એનો ભત્રીજો રહે છે, એણે મોકલાવેલી થોડી રકમ એની પાસે પડી રહી છે. જો આ રકમ અહીં મંગાવીને એનાં નામે શ્રાધ્ધ કરાવવામાં આવે તો પ્રેત-યોનિમાંથી એનો છૂટકારો થઇ શકે. ઠાકુરે આખી વાતની તપાસ કરાવી તો બધી માહિતી સાચી નીકળી. આખરે પૂજારીના ભત્રીજાએ ડરના માર્યા એની પાસે પડેલી રકમથી શ્રાધ્ધ કરાવ્યું અને વધેલી રકમ મંદિરમાં દાન આપી દીધી. શ્રાધ્ધ કર્યા પછી ઠાકુરને એ પ્રેત તરફથી સંકેત મળી ગયો કે એની મુકિત થઈ ગઇ છે. એ પછી વૃંદાવનમાં પૂજારીનું ભૂત દેખાયું નથી.

- એક દિવસ ઠાકુર યમુના કિનારે સ્નાન કરવા જતા હતા. રસ્તામાં ઘણાં બધાં ભૂત આવીને ઠાકુરના પગમાં પડીને ચિચિયારીઓ કરવા લાગ્યા. ભૂતોએ વિનંતી કરીને કહ્યું કે અમે લોકો બહુ વર્ષોથી ભૂત-યોનિમાં પીડાઇ રહ્યા છીએ, આપ મંત્રદીક્ષા આપીને અમારો ઉધ્ધાર કરો. ઠાકુરે કહ્યું કે પોતે એવું કશું જાણતા નથી કે સિધ્ધ પણ નથી, ફકત ગુરુ પરમહંસજીની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરી રહ્યા છે. આખરે ઠાકુર જેવા યમુના સ્નાન કરીને બહાર નીકળ્યા એવા જ એમનાં શરીર પરથી ટપકતા જળના બિંદુઓ ચાટીને એક-એક ભૂત મુક્ત બનીને આકાશમાર્ગે જવા લાગ્યું. ઠાકુરે જોયું કે સૂર્યના પ્રકાશમાં ચમકતું એક-એક ભૂત મુકિતનો આનંદ માણતાં સ્વર્ગ તરફ જઇ રહ્યું છે.

પ્રેતનો પ્રપંચઃ વૃંદાવનમાં એક દિવસ ઠાકુરને એક સાધુ મળ્યો અને કહ્યું કે એમને વિષ્ણુ ભગવાનના દર્શન કરવા હોય તો બીજા દિવસે સવારે એ સાધુના રહેઠાણે પહોંચી જાય. બીજા દિવસે ઠાકુર એ સાધુના નિવાસસ્થાને પહોંચ્યા. સાધુએ ઠાકુરને એક તરફ બેસાડીને સામેના દરવાજાની અંદરના એક રૂમમાં નજર સ્થિર કરવાનું કહ્યું. પછી સાધુ આંખો બંધ કરીને કોઇ ખાસ મંત્ર બોલવા માંડયો એટલે સામેના રૂમના ઝાંખા પ્રકાશમાં ચાર ભૂજાવાળી પિતાંબર પહેરેલી વિષ્ણુમૂર્તિ પ્રગટ થઇ ગઇ. એનું સ્વરૂપ તો વિષ્ણુ જેવું જ હતું પરંતુ ઠાકુરને એનાં પર કોઇ ભકિતભાવ ના આવ્યો. મૂર્તિમાં ભગવાનનું શ્રી વત્સનું ચિન્હ નહોતું કે એનાં હાથમાં ભગવાનના પ્રતિક એવા શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ પણ નહોતા. ઠાકુરે તરત સાધુ તરફ જોયું તો એનાં કાનમાં મળ-મેલ જેવી કોઇ વસ્તુ પણ ભરેલી હતી. ઠાકુરને એનાં ઉપર શંકા

પડી એટલે એમનો ઇષ્ટમંત્ર બોલતા-બોલતા એ મૂર્તિ સામે એકીટસે જોવા લાગ્યા. એટલામાં તો એ મૂર્તિ ચીં-ચીં કરીને ચીસ પાડતી નીચે પડી ગઇ અને તરફડીયાં મારવા લાગી. મૂર્તિએ સાધુને કહ્યું કે; "આ તું અહીં કોને લઇ આવ્યો છે ? હું બળી રહ્યો છું, મને જલ્દી છોડાવ."

આ સાંભળીને પેલો સાધુ ગભરાઇ ગયો અને ઠાકુરને વિનંતી કરતા કહ્યું કે; "મારી ભૂલ થઇ ગઇ, આપ આને છોડી દો." ઠાકુરે કહ્યું કે એમણે તો કોઇને પકડયો નથી, ત્યારે સાધુએ કહ્યું; "આ એક પ્રેત છે અને આપ જે નામ-જપ કરી રહ્યા છો તેનાથી એનું સ્વરૂપ ટકી શકે એમ નથી. એ બળી મરશે, આપ નામ-જપ બંધ કરી એને છોડી દો." આમ કહીને સાધુએ ઠાકુરની માફી માંગી અને સાચી વાત કહી દીધી કે એણે મેલી વિદ્યા વડે આ પ્રેત પાળેલું છે. એ થોડી ક્ષણો માટે વિષ્ણુ સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. એ સાધુ ફકત ધનવાન પરંતુ અપ્રામાણિક, ચોર અને લંપટ માણસોને વિષ્ણુમૂર્તિના દર્શન કરાવીને પૈસા ભેગા કરે છે. આવા પૈસાનો ઉપયોગ પોતાને માટે નહીં પણ ગરીબો માટે કરે છે, ધર્મશાળા અને વાવ-કૂવા વગેરે બનાવડાવે છે. પોતાના નિર્વાહ માટે તો સાધુ ભીખ માંગીને ચલાવી લે છે. એ સાધુએ ઠાકુરને કહ્યું કે આપ વૃંદાવનમાં છો ત્યાં સુધી આ વાત કોઇને કરશો નહીં. ઠાકુરે આ વાત વૃંદાવન છોડયા પછી ઢાકા જઇને એમનાં શિષ્યો આગળ કહી હતી. ઠાકુરે જણાવ્યું કે પ્રેતવિદ્યા જાણનારાઓ દેવની નકલ તો ઉભી કરી શકે, પણ અસલી દેવતાના ચિન્હો એ ભૂત કે પિશાચ ધારણ ના કરી શકે.

- આવો જ એક બીજો સાધુ ઠાકુરને વૃંદાવનમાં મળ્યો હતો જે સોનું બનાવવાની રાસાયણિક પ્રક્રિયા જાણતો હતો. અગાઉ એક પોલીસ અધિકારીએ એ સાધુની નકલી સોનું બનાવવા માટે ધરપકડ કરી હતી. પણ તપાસ કરતા એની વિદ્યા સાચી સાબિત થઇ હતી. પછી તો એ પોલીસ અધિકારી જ વિદ્યા શીખવા માટે સાધુની પાછળ પડી ગયો, પણ સાધુએ એમને વિદ્યા શીખવાડવાની ના પાડી દીધી. એ સાધુએ ઠાકુરની સામે જ સોનું બનાવીને બતાવ્યું અને કહ્યું કે એ આ વિદ્યા કોઇ સાચા સાધુને આપીને મુકત થઇ જવા ઇચ્છે છે. ઠાકુરે તો વિદ્યા શીખવાની તરત ના કહી દીધી અને સાધુને સલાહ આપી કે જેને ધર્મપ્રાપ્તિ કરવી છે એને આવા બધાં ચકકરમાં પડવાની કોઇ જરૂર નથી. બે ટાઇમનું ભોજન તો ભગવાનના રાજ્યમાં બધાને

મળી રહે છે. આવી સુવર્ણવિદ્યા, કર્ણપિશાચ વિદ્યા, પ્રેતવિદ્યા જાણનારાઓ લોકો પાસેથી પૈસા પડાવવા માટે જ આવી સિધ્ધિઓ મેળવે છે. આ લોકોને ધર્મ તો નથી મળતો, પરંતુ માયાના ચક્કરમાં જરૂર પડી જાય છે, પછી પતન પણ નિશ્ચિત રીતે થાય છે. સાધક પોતાના ઈષ્ટમંત્રનો જાપ શ્વાસોશ્વાસમાં લેતો રહે તો એની સામે આવા લોકોની કોઇ માયાજાળ ટકી નથી શકતી.

- કુલદાનંદજીએ એક વાર સાચા સાધુના લક્ષણો વિશે પૂછયું ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું; "સાચા સાધુ કદી પોતાની પ્રશંસા નહીં કરે કે પારકી નિંદા પણ નહીં કરે. પોતાની સિધ્ધિઓ કે શકિતનું પ્રદર્શન નહીં કરે કે બીજાની શ્રધ્ધા તોડવાનું કામ પણ નહીં કરે. કોઈના મનમાં શંકા પેદા કરીને પોતાના ધર્મમાં ખેંચી લાવવાનું કામ નહીં કરે. સાચો સાધુ તો હંમેશાં મન, વચન, કર્મથી સત્ય અને સદાચારનું પાલન કરશે, ઈશ્વર પર જ નિર્ભર રહેશે, બીજા પાસે કોઇ યાચના નહીં કરે. તે કદી સમયનો દુરુપયોગ પણ નહીં કરે...વગેરે."

વ્રજ-રજનો મહિમા: વૃંદાવનમાં ઠાકુરને વ્રજ-રજના અદ્ભુત અનુભવો થયા હતા. તેઓ વૃંદાવન આવીને શરૂઆતમાં પાણીથી હાથ-મોઢું ધોતા હતા. આ જોઇને વ્રજના બાબાજીઓ ઠાકુરને કહેતા કે આપ પાણીનો ઉપયોગ ના કરશો, વ્રજ-રજથી સાફ-સફાઇ કરવાથી વધારે શુધ્ધ થવાય છે. વારંવાર આવું સાંભળ્યા પછી ઠાકુરે એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરી જોયો તો ખરેખર એમની શંકા દૂર થઇ ગઇ અને વ્રજ-રજના ગુણોનું મહત્ત્વ સમજાયું. એ પછી ઠાકુર હાથ-મોઢું હંમેશાં વ્રજ-રજથી સાફ કરવા લાગ્યા, પાણીનો ઉપયોગ નહીંવત્ જ કરતા. એનાં લીધે એમનાં મનમાં પવિત્રતાના ભાવ ઉભરાવા લાગ્યા. વૃંદાવનના મંદિરોમાં ઠાકોરજીના વાસણો પણ વ્રજ-રજથી જ માંજવામાં આવે છે, એના વડે બધું બરાબર શુધ્ધ થઇ જાય છે.

- વ્રજ-રજ વિશે ઠાકુરે એક પ્રસંગ કહ્યો હતો કે- એક બંગાળી મહાશય વ્રજમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે વ્રજ-રજનો બહુ મહિમા સાંભળ્યો. પણ એમને એવો કોઇ અનુભવ ના થયો એટલે શંકા કરીને અવિશ્વાસ જાહેર કરતા હતા. ઠાકુર પાસે આવીને પણ એ મહાશયે વ્રજ-રજ વિશે અવિશ્વાસની વાત કરી. ઠાકુરે એમને કોટ તથા ઉપરી વસ્ત્રો કાઢીને રજમાં આળોટવા માટે કહ્યું. એક-બે મિનિટ આળોટતા તો એ મહાશયને શું થયું કે તેઓ મોટે-મોટેથી રડવા માંડયાં. એમનાં મનમાં અદ્ભુત લાગણીઓ ઉભરી આવી અને શાંતિનો

અનુભવ થયો. પછી ઠાકુરને પગે પડીને બોલ્યા; "મહારાજ ! હું બહુ શંકાશીલ માણસ છું, પણ મને આજે જે અનુભવ થયો તે જીવનભર નહીં ભૂલું."

- એક દિવસ ઠાકુર શૌચક્રિયા કરવા સંડાસમાં બેઠા હતા ત્યારે બહારથી કોઇ કીર્તન મંડળીનો ઝમાઝમ અવાજ સંભળાયો. સંગીતનો મધુર અવાજ સાંભળીને ઠાકુરને એવો ભાવાવેશ થઇ આવ્યો કે તેઓ એકાએક ઉભા થઈને બહાર દોડી ગયા. સંગીતમંડળી સાથે કયાંય સુધી વૃંદાવનની ગલીઓમાં કીર્તન કરતા રહ્યા. જ્યારે કીર્તનયાત્રા પૂરી થઇ ત્યારે જ ઠાકુરને ભાન આવ્યું કે તેઓ તો સંડાસમાં હતા અને સાફ-સફાઇ કર્યા વગર જ બહાર નીકળી ગયા હતા. આ વાત એમણે ગૌર શિરોમણીજીને કરી ત્યારે શિરોમણીજી બોલ્યા કે; "મહારાજ ! આને જ તો સાચી બ્રહ્મદશા કહેવાય. જેને ભગવદ્ નામ કરવામાં ખાવા-પીવાનું કે મળ-મૂત્રના સમયનું પણ ભાન ના રહે તેનાં કરતાં બીજી કઇ દશાને બ્રહ્મભાવ કહેવાય ?"

બારોદીના બ્રહ્મચારીજીનો દેહત્યાગઃ વૃંદાવનમાં એક વાર અર્ધી રાત્રે બારોદીના બ્રહ્મચારીજીએ ઠાકુર પાસે પ્રગટ થઈને કહ્યું કે હવે સંસારમાં તેમની જરૂર નથી એટલે તેઓ શરીર છોડી દેવા માંગે છે. પછી ઠાકુરને વિનંતી કરી કે તેઓ બ્રહ્મચારીજીનું આસન સંભાળી લે. ઠાકુરે આ વાતનો અસ્વીકાર કરીને કહ્યું કે એમનાં ગુરુજીએ એક વર્ષ માટે સ્થિર રહેવાનું કહ્યું છે એટલે તેઓ વૃંદાવન છોડીને બીજે કયાંય નહીં જાય. બ્રહ્મચારીજીને ઠાકુર સાથે નાનો ઝગડો પણ થઈ ગયો, કેમ કે ઠાકુરની પધ્ધતિ સામે બ્રહ્મચારીજીની પધ્ધતિ બહુ વિચિત્ર હતી. બ્રહ્મચારીજીની વાણીનો લોકો ખોટો અર્થ કરીને અનાચાર કરી બેસતા હતા. ઠાકુરે બ્રહ્મચારીજીને કડક શબ્દોમાં કહ્યું કે એમનાં દ્વારા લોકોનું ભલું થવાની જગ્યાએ નુકસાન થઇ રહ્યું છે, તો શા માટે તેઓ સાદી ભાષામાં ઉપદેશ નથી આપતા ? બ્રહ્મચારીજીનું કહેવું હતું કે જો લોકો એમનાં સ્વાર્થ માટે એમની પાસે આવીને ઉંચી-ઉંચી ચર્ચા કરવા માંડે જેનો અર્થ એમને પોતાને પણ સમજાતો ના હોય, તો પછી બ્રહ્મચારીજીની વાતોને કયાંથી સમજી શકે ? એટલા ખાતર હવે તેઓ શરીર છોડી દેશે. બ્રહ્મચારીજીએ ઠાકુરને પૂછયું કે તેઓ હવે શરીર છોડે કે કેમ ? ઠાકુરે કહ્યું કે બ્રહ્મચારીજીના શરીર માટે એમને કોઇ મોહ નથી, એમને છોડવું હોય તો છોડી દે. ઠાકુર સાથે આટલી ચર્ચા પછી બ્રહ્મચારીજીએ બીજે જ દિવસે દેહત્યાગ કર્યો.

કુલદાનંદજીએ ઠાકુરને પૂછ્યું કે બ્રહ્મચારીજી પાછા બીજો જન્મ લેશે ખરા ? ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું કે; "હા, એ હવે બુધ્ધ જેવો અવતાર લઈને લોકોનું કલ્યાણ કરવા સંસારમાં જરૂર પાછા આવશે. સંસારને એમનાં જેવા મહાન યોગીની બહુ જરૂર છે." જો કે કુલદાનંદજીને ઠાકુરની વાતો સાંભળ્યા પછી એવું લાગ્યું કે ઠાકુરની એવી ઈચ્છા હતી એટલે જ બ્રહ્મચારીજીએ દેહત્યાગ કર્યો. કારણ કે હવે બ્રહ્મચારીજીની પધ્ધતિ પ્રમાણે લોકોનું કલ્યાણ થવામાં મુશ્કેલીઓ આવતી હતી, લોકો ગૂંચવાઈ જઈને ખોટું આચરણ કરતા હતા.

રામદાસ કાઠિયાબાબાઃ ઠાકુર વૃંદાવનમાં નિવાસ કરતા હતા ત્યારે વ્રજમાં એક મહાન સંત અને વૈષ્ણવ ગુરુ શ્રી રામદાસ કાઠિયાબાબા પણ નિવાસ કરતા હતા. ભારતભરના સંતો અને પ્રાચીન ઋષિઓએ વ્રજમાં વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે કાઠિયાબાબાની નિમણુંક કરી હતી. તેઓ આખા વ્રજમાં પૂજનીય સંત વ્રજવિદેહી શ્રી કાઠિયાબાબાના નામે પ્રસિધ્ધ હતા. કાઠિયાબાબા પણ ઠાકુરની પાસે અવાર-નવાર આવતા અને સત્સંગ કરતા. કાઠિયાબાબાએ તેમનાં એક બંગાળી શિષ્ય અભયબાબુને સ્વપ્નમાં આદેશ આપીને સાચા સાધુના દર્શન કરવા માટે વૃંદાવન આવવા કહ્યું હતું. પહેલા સ્વપ્નમાં અને પછી વાસ્તવમાં અભયબાબુને ઠાકુરના દર્શન કરાવવા તેઓ વૃંદાવનમાં દાઉજીની કુંજમાં લઈ ગયા હતા. એ પછી તો અભયબાબુ ઠાકુરથી પ્રભાવિત થઈ ગયા અને સાધના કરવા લાંબા સમય સુધી ઠાકુર પાસે રોકાયા હતા. એકવાર કાઠિયાબાબા ઠાકુર પાસે આવીને ધ્યાનમાં બેઠા હતા અને ઠાકુર પણ ભાવદશામાં બેઠા હતા. એ દશામાં કાઠિયાબાબાજીને શું દર્શન થયા કે એમણે આંખો ખોલીને એકાએક ઠાકુરના પગ પકડી લીધાં અને બોલ્યા; "બાબા ! હું તો આપનો બાળક છું. કૃપા કરો."

વ્રજના વૈષ્ણવ બાબાજીઓએ એકવાર કાઠિયાબાબા પાસે જઈને ઠાકુર વિશે ફરિયાદ કરીને કહ્યું કે આ ગોંસાઈ કેવા સાધુ છે ? પોતાની જાતને વૈષ્ણવ સાધુ કહે છે, પણ પાકા માયાવાદી વેદાંતી સંન્યાસીની જેમ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે. ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા, કમળના બીજની માળા, પ્રવાલની અને તુલસીની માળા પણ ધારણ કરી છે. એ પાછા પત્ની તથા પરિવારને પણ પોતાની સાથે રાખે છે. આ બધું શું છે ?

ત્યારે કાઠિયાબાબાએ વૈષ્ણવબાબાજીઓને કહ્યં હતું કે; "ગોસ્વામીજી

એક સમર્થ અને સિધ્ધ મહાપુરુષ છે. એમને સંસારમાં રહેવાથી પણ કોઈ દોષ નથી લાગતો, એ તો સંસાર પચાવીને આગળ નીકળી ગયા છે. સમાજમાં એમનાં જેટલા મહાન અને સિધ્ધ સંત હમણાં તો કોઈ નથી દેખાતા. રહી વાત એમનાં સંન્યાસી વેશની, તો આપણા વૈષ્ણવ શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં ચોખ્ખું લખેલું છે કે પરમ વૈરાગી વૈષ્ણવ સાધુએ ભગવા વસ્ત્રો અને રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરીને સંન્યાસ લેવો તે જ સાચો ધર્મ છે. પરંતુ એમ નહીં કરનાર દોષી છે." આમ જ્યારે વ્રજના સર્વમાન્ય મહાપુરુષ કાઠિયાબાબાએ ઠાકુરને પ્રમાણિત કરી દીધાં, પછી બીજા કોઈએ પ્રશ્ન કરવાનો રહ્યો જ નહીં.

માતાઠાકુરાણી અદશ્ય થાય છે : અગાઉ જણાવ્યું તેમ, ઠાકુરની તબિયત અને ખાવા-પીવાની તકલીફો વિશેના સમાચાર મળ્યા પછી માતા ઠાકુરાણી યોગજીવન અને કુતુબુડીને લઈને પાછા વૃંદાવન આવી ગયા હતા. આવીને તેમણે ઠાકુરની સેવાનું તથા બધાં માટે ભોજન બનાવવાનું કામ સંભાળી લીધું હતું. પરંતુ ઠાકુરને માતાજીનું વૃંદાવનમાં ફરી પાછું આવવું જરાપણ પસંદ નહોતું પડયું. આ વિશે ઠાકુરે માતાજીને એક રાત્રે બહુ ઠપકો આપ્યો કે માતાજીના સાથે રહેવાને કારણે એમનાં સંન્યાસી જીવનમાં અવરોધ ઉભો થાય છે. ઠાકુરે માતાજીને કહી દીધું કે તેમનાં રહેવાની વ્યવસ્થા બીજી જગ્યાએ કરી લો, નહીં તો પછી ઠાકુર પોતે વૃંદાવન છોડીને ઉત્તરકાશી જતા રહેશે. આ સાંભળીને માતાજીને બહુ દુઃખ થાય છે. માતાજીનો સંતાપ જોઈને ગુરુ પરમહંસજી એક દિવસ દાઉજીની કુંજમાં એમનાં અનુચરો સાથે સૂક્ષ્મ શરીરે પ્રગટ થાય છે. અને માતાજીને પણ સૂક્ષ્મ શરીરમાં પરિવર્તિત કરીને એમની સાથે લઈને જતા રહે છે. માતાજીને તેઓ હિમાલયના ઉચ્ચ પર્વતોમાં રહેલા "માનસ સરોવર" પર લઈ જાય છે, જ્યાં સ્થૂળ શરીર દ્વારા કોઈ પ્રવેશ નથી કરી શકતું. માતાજી અહીં આવીને એવા પરમ આનંદમાં રહે છે કે એમને સંસારમાં પાછા જવાની ઈચ્છા નથી થતી. પરંતુ નાની પુત્રી કુતુબુડીને કારણે એમને સંસાર પ્રત્યે થોડું આકર્ષણ રહી જાય છે.

આ બાજુ માતા ઠાકુરાણી કુંજમાં જોવાયા નહીં એટલે યોગજીવન અને શિષ્યો આકુળ-વ્યાકુળ બની જાય છે. ઠાકુરને આ વાતની જાણકારી હોવા છતાં શરૂઆતમાં કોઈને કહેતા નથી. શિષ્યો માતાજીને શોધવા આખા વૃંદાવનમાં રઝળપાટ કરે છે, ખૂણેખૂણો ફરી વળે છે. છેવટે ઠાકુર શિષ્યોને સાચી વાત કહે છે કે માતાજીને પરમહંસજી "માનસ સરોવર" લઈ ગયા છે.

ત્યાર પછી શિષ્યો તો બહુ દુઃખી થઇને સમય પસાર કરે છે, પરંતુ નાની કુતુબુડી કાયમ આનંદમાં જ રહે છે. કુતુબુડીને તો માતાના દર્શન કુંજમાં દરરોજ થતા હોય છે, પરંતુ તેની સાથે વાતો નથી કરતા. ઠાકુર અને શિષ્યો કુતુબુડીને માતાજી વિશે પૂછે તો એ એવો જ જવાબ આપે કે તેને કોઇ દુઃખ નથી, તે તો હંમેશાં માંને જૂએ છે.

જ્યારે કુલદાનંદજી ઠાકુરને પૂછે છે કે માતાજી પાછા કુંજમાં આવશે ખરા ? ત્યારે ઠાકુર કહે છે કે એમનામાં કુતુબુડી પ્રત્યે થોડી માયા રહી ગઇ છે, એટલે તેઓ કદાચ પાછા આવે પણ ખરા. નહીં તો ભલા આવા પરમ આનંદમય ધામમાં ગયા પછી કોઇ પાછું આવે ખરું ? જો કે મહાત્માઓ સાધકની એટલી નાની વાસના કાપી નાખવા માટે સમર્થ હોય છે. એ જ સમયે કુતુબુડીએ કહ્યું કે માં આજે પાછા કુંજમાં આવશે. એ સાંજે જ પડોશની કુંજમાં રહેતી એક વૈષ્ણવ બાઇએ આવીને કહ્યું કે તમારી ઠાકુરાણી અચાનક મારા ઘરના ચોકમાં આવીને બેઠી છે, તમે એમને લઇ જાઓ. પછી ઠાકુરની સૂચનાથી યોગજીવન જઇને માતાજીને દાઉજીની કુંજમાં પાછા લઇ આવ્યા. ઠાકુરે તરત માતાજીની માફી માંગી લીધી અને એમને કુંજમાં જ રહેવાની સંમતિ આપી દીધી એટલે માતા ઠાકુરાણી કુંજમાં રહીને આનંદથી બધાની સેવા કરવા લાગ્યા.

આ ઘટનાના થોડા દિવસ પહેલા ગુરુ પરમહંસજીએ પ્રગટ થઇને ઠાકુરને એમની સાથે જવા કહ્યું હતું. પરમહંસજી ઠાકુરને સૂક્ષ્મ શરીરમાં હિમાલયના દુર્ગમ શિખરો પર લઇ ગયા. પુરાણોમાં “મંદાર પર્વત” તરીકે જેનું વર્ણન આવે છે તે સ્થળનું સૌંદર્ય અને વાતાવરણ એવું દિવ્ય હતું કે સામાન્ય સાધકને એની કલ્પના પણ ના આવે. અહીં લાવીને પરમહંસજીએ ઠાકુરને ઉર્ધ્વરેતા બનાવી દીધાં. ઠાકુરની વિનંતી માન્ય રાખીને પરમહંસજીએ ત્યાં હાજર રહેલા માતા ઠાકુરાણીને પણ ઉર્ધ્વરેતા બનાવી દીધા. અહીંથી પાછા આવીને ઠાકુર દાઉજીની કુંજમાં શાંતિથી સાધન-ભજન કરવા લાગ્યા. એક દિવસ ફરીથી પરમહંસજીએ ઠાકુરને દર્શન આપીને કહ્યું કે હવે તો તું એકદમ નિર્ભય અને નિરાપદ (આપદા વિનાની, આપત્તિ વગરની)ભૂમિકામાં પ્રવેશી ગયો છે, તારા પર હવે કોઇ આપત્તિ આવી શકે તેમ નથી. તો પછી યોગમાયા દેવીને લઇને નારાજ કેમ થાય છે ? એ હવે તારી સાથે રહે એમાં તને કોઇ નુકસાન નહીં થાય. આ સૂચના પછી જ ઠાકુરે માતાજીને એમની સાથે રાખવા માટે કોઇ વિરોધ ના કર્યો.

માતા ઠાકુરાણીની વિનમ્ર સિધ્ધિઓ : ઠાકુર અને શિષ્યો માટે હવે માતાજી જ રોજ રસોઇ બનાવતા હતા. આ કામમાં કુતુબુડી પણ માતાજીને મદદ કરતી હતી. માતાજી પાસે એક હાંડી અને બે-ત્રણ નાની તપેલીઓ જ હતી. આ સિવાય થોડા બીજા કામના વાસણો હતા. માતાજી નાની તપેલીમાં વારાફરતી ત્રણ-ચાર શાક, દાળ-ભાત, વગેરે બનાવી લેતાં અને બીજા વાસણોમાં કાઢી લેતા. રસોઇ બનાવતી વખતે રસોડામાં પ્રવેશવાની કોઇને પરવાનગી નહોતી. મોટે ભાગે જમવાના સમયે જ બહારથી કોઇને કોઇ સાધુ સંત આવી ચઢતા. માતાજી પાસે જે વાસણો હતા તેમાં બહુ ઓછા માણસો જમી શકે એટલી જ રસોઇ બની શકતી. પરંતુ શિષ્યો અને મહેમાનો સાથે લગભગ અઢાર-વીસ માણસો દરરોજ જમવા બેસતા. એકવાર રસોઇ બની ગયા પછી બીજી વાર બનાવવાની કોઇ દિવસ જરૂર નહોતી પડતી. માતાજી પોતે જ બધાને પેટ ભરીને જમાડતા અને છેલ્લે પોતે જમવા બેસતા. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના પરમ શિષ્ય રાખાલબાબુ (પાછળથી જેઓ સ્વામી બ્રહ્માનંદ તરીકે બેલુરમઠના પ્રથમ અધ્યક્ષ બન્યા હતા તે.) ઘણીવાર ભોજનમાં સામેલ થતા. આ ઉપરાંત ઠાકુર અને શિષ્યોને જે કાંઇ વસ્તુઓની જરૂર પડતી તે બધી માતાજી પોતાની જાતે અનુમાન લગાવીને બજારમાંથી મંગાવી લેતાં. આ બધું માતાજી કેવી રીતે કરે છે, તેની કોઇને કશી ખબર નહોતી પડતી. કુલદાનંદજી આ વિશે બહુ તપાસ કરે છે. એમને થાય છે કે માતાજી કોઇક દિવસ તો કંઇ ફરિયાદ કરશે, કે ખૂટતી-કરતી વસ્તુ કોઇની પાસે મંગાવશે. પરંતુ આ રહસ્ય વિશે કોઇ કડી ના મળી ત્યારે એમણે સીધું માતાજીને જ આ વિશે પૂછી લીધું. જો કે માતાજીએ એમને કોઇ રહસ્ય ના બતાવ્યું, પણ એટલું કહ્યું કે ;"કુલદા, ધર્મજગતમાં કંઇ પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો પોતાની સિધ્ધિઓ કે અનુભવો વિશે કંજૂસ બનવું પડે છે. (કોઇને કશું કહી બતાવવું નહીં.)

આ ઉપરાંત માતાજીને આવનાર ભવિષ્યની મોટાભાગની ખબર અગાઉથી જ પડી જતી હતી. પરંતુ અનિવાર્ય સંજોગો સિવાય તે કદી કોઇને કહેતા નહોતા. માતાજીને નામ-જપ કરવાનો તો સમય મળતો નહોતો પરંતુ ઠાકુર અને શિષ્યોની સેવા કરવામાં જ એમને એટલો બધો આનંદ આવતો કે તે એમની સેવાથી જ સંતોષ માણી લેતાં. માતાજી વિશે વાત કરતા ઠાકુર પાછળથી એમનાં શિષ્યોને કહેતા કે; "જે સિધ્ધિઓ મેળવવા માટે ઋષિ-મુનિઓને કેટલીય તપસ્યા કરવી પડે તે બધી માતાજીએ દિવસ-રાત મારી

સેવા-ચાકરી કરીને જ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી." માતાજીને અન્નપૂર્ણાદેવીના આશીર્વાદ મળેલા હતા, જેનાં કારણે એમનાં હાથે બનાવેલી સાવ થોડી રસોઇમાં પણ આટલા બધા લોકોને પેટ ભરીને જમાડી લેતાં.

ઠાકુરની વ્રજ પરિક્રમાઃ ચોમાસાના દિવસો પછી ઠાકુર શિષ્યો અને માતાજીને સાથે લઇને વ્રજની પરિક્રમા કરવા જાય છે. જુદા-જુદા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ભકતો ભાદરવા માસમાં ૪૦ દિવસ માટે વ્રજની પરિક્રમા કરે છે, તો કોઇ-કોઇ ૩૦ દિવસમાં પણ પરિક્રમા પૂરી કરી લે છે. મૂળ તો વ્રજની પરિક્રમા ૧૧૭ કોસની હતી પણ પાછળથી તે ૮૪ કોસમાં સીમિત રહી ગઇ. હવે તો ઘણાં લોકો ૫, ૭ અથવા ૧૪ કોસની નાની પરિક્રમા કરીને સંતોષ માણી લે છે. માતા ઠાકુરાણી રાધાકુંડથી ઠાકુર સાથે પરિક્રમામાં જોડાય છે. ઠાકુરે ઇ.સ. ૧૮૯૦ની જન્માષ્ટમી પછી એટલે કે વ્રજના ભાદરવા માસમાં વ્રજની પરિક્રમા શરૂ કરી ને ફકત ૧૭ દિવસમાં જ પૂરી કરી લીધી હતી.

આ પરિક્રમા દરમિયાન ઠાકુરને ભગવાનની લીલાના સાક્ષાત અનુભવો થાય છે. યાત્રામાં બે-ત્રણ અતિ પ્રાચીન મહાત્માઓના દર્શન થાય છે જેઓ સેંકડો વર્ષોથી વ્રજની ગુફાઓમાં અને ગિરિકંદરાઓમાં રહીને વ્રજલીલા માણી રહ્યા હતા. માનો કે એક રીતે તપસ્યા જ કરતા હતા. માતાઠાકુરાણીને તો એક સ્થળે મહાવીર શ્રી હનુમાનજીના દર્શન થયા હતા, જેઓ પરિક્રમા કરતા ભકતોની રક્ષા કરવા તેમની પાછળ-પાછળ સૂક્ષ્મ શરીરે યાત્રા કરતા હતા. ચરણપહાડી પર ઠાકુરને ભગવાનના મધુર બંસીવાદનથી પીગળી ગયેલી ચટ્ટાનોના દર્શન પણ થયા હતા. જેનાં પર ચાલવા માટે ભગવાન અને એમની ગાયોને કષ્ટ ના પડે તે માટે તે શિલાઓ પીગળી ગઇ હતી. કદમખંડીમાં ભગવાને એક વૃક્ષ પાસે પડિયા આકારના "દોણાં" માંગ્યા હતા, જેથી ગોપબાળકો સાથે પડિયામાં ભોજન કરી શકે. ઠાકુર યાત્રા કરતા કદમખંડી પહોંચ્યા ત્યારે એક વૃક્ષ પાસે "દોણાં" આકારના પાંદડાંના દર્શન કરાવવાની પ્રાર્થના કરી. જે વૃક્ષના પાંદડાં બિલકુલ સાદા હતા તેને ઠાકુરની પ્રાર્થનાથી ધીમે-ધીમે પોતાના બધાં જ પાંદડાને "પડિયા" આકારમાં પરિવર્તિત દીધાં અને ભગવાનની લીલાની સાક્ષી પૂરી. ભરબપોરે આવા સામાન્ય વૃક્ષના પાંદડાને આ સ્વરૂપે દર્શન આપતા જોઇને ઠાકુર અને શિષ્યો, તેમ જ અન્ય યાત્રીઓ પણ, આશ્ચર્યચકિત થઇને જોતા રહી ગયા. એક મોર પણ ઠાકુર

સાથે લગભગ ચૌદ-પંદર માઈલ સુધી ચાલતા-ચાલતા યાત્રામાં જોડાયો હતો અને પછી અદશ્ય થઈ ગયો.

આમ ઠાકુરને ભગવાનની કૃપાથી વ્રજયાત્રામાં દ્વાપરયુગની લીલાના અનેક અનુભવો થયા. પાછા વૃંદાવન પધારીને નિયમ પ્રમાણે ઠાકુરે પંચકોસી પરિક્રમા પણ કરી. ઠાકુર રાધાબાગ, જ્ઞાનગોદડી, બદ્રીનાથ, વગેરેના દર્શન કરીને પાછા ફરતા હતા ત્યારે એક પ્રાચીન પીપળાના વૃક્ષની ડાળીઓમાં દેવી-દેવતાઓના સ્પષ્ટ રૂપે દર્શન થયા. આ જોઈને શિષ્યો અને બીજા યાત્રીઓ અવાચક રહી ગયા. એમ કહેવાય છે કે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ એમની વૃંદાવન યાત્રા દરમિયાન આ પીપળવૃક્ષ નીચે થોડો સમય વિશ્રામ કર્યો હતો.

સંતો પર ઠાકુરની કૃપાઃ ઠાકુર વ્રજ પરિક્રમા કરીને અગાઉની જેમ જ દાઉજીની કુંજમાં પરિવાર અને શિષ્યોની સાથે રહેતા હતા. એક દિવસ શ્રી ગૌર શિરોમણીજી ઠાકુર પાસે આવ્યા અને બોલ્યા; "પ્રભુ ! હું વર્ષોથી વૃંદાવનમાં રહીને પ્રેમ-ભકિતની સાધના કરી રહ્યો છું. રાધારાણીની કૃપાથી મને અલૌકિક વૃંદાવનની ઝાંખી પણ થઈ છે, પરંતુ કેમે કરીને મારો એ અનુભવ સ્થાયી નથી થતો. મને હૃદયમાં ચિરસ્થાયી આનંદ પ્રાપ્ત નથી થતો. શાસ્ત્રોના વચન પ્રમાણે સદ્‌ગુરુની કૃપા વિના લીલાપ્રવેશનો અધિકાર પ્રાપ્ત નથી થતો. આપ આ સમયે સદ્‌ગુરુ તરીકે લોકોને શરણે લઈ રહ્યા છો. પ્રભુ ! મારી વધુ પરીક્ષા ના કરો, આપ મારા પર કૃપા કરો અને વ્રજલીલામાં પ્રવેશ કરાવીને મને ધન્ય કરો."

ઠાકુરે આ સાંભળીને શિરોમણીજીની સામે મૌન ધારણ કરીને જોયા કર્યું. એ પછી થોડા સમયમાં ગૌર શિરોમણીજીનું શરીર શાંત થઈ ગયું. એમનાં માનમાં આખા વૃંદાવનના વૈષ્ણવોએ ઉત્સવ મનાવ્યો, ઠાકુર પણ શિષ્યો સાથે એમાં સામેલ થયા હતા. થોડા દિવસ પછી ઠાકુર નામ-જપ સમાધિમાં બેઠેલાં હતા ત્યાં ગૌર શિરોમણીજી સખી સ્વરૂપે સ્ત્રી પરિવેશમાં ઠાકુર સામે પ્રગટ થયા અને આનંદથી બોલ્યા; "પ્રભુ મને હવે અલૌકિક વૃંદાવન ધામમાં પ્રવેશ મળી ગયો છે, હું આનંદમાં છું. આપની કૃપાથી મારી વાસના પૂર્ણ થઈ."

આ પછી મોહનલાલજી કરીને એક મહાપુરુષ ઠાકુર પાસે આવીને દીક્ષાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. આ મોહનલાલજી, એ જ વિખ્યાત રાધાકૃષ્ણ પ્રેમી શ્રી મયૂર મુકુટ બાબાજી. એમનો જન્મ બરસાનામાં થયો હતો. અયોધ્યા,

કાશી, વગેરે તીર્થધામોમાં આકરી તપસ્યા કરીને આખરે તેઓ કૈલાશ પર્વતના બર્ફીલા, દુર્ગમ અને અંતરિયાળ શિખરોની વચ્ચે રહેતા હતા. કૈલાશયાત્રા દરમિયાન તેમને ભગવાન શિવ-પાર્વતીજીના દર્શન થયા હતા. અહીં એક દિવસ એમને ભગવાનનો આદેશ થયો કે વૃંદાવનમાં શ્રી ગોસ્વામીજી સદ્‌ગુરુ તરીકે નિવાસ કરી રહ્યા છે, એમની પાસે જઇને પ્રેમ-ભકિતની દીક્ષા મેળવો. તેઓ તરત પર્વત પરથી વૃંદાવન આવ્યા અને ઠાકુર પાસે દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી. દીક્ષા પછી જ તેમને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના દર્શન થયા અને ભગવાને એમને સખા મંડળીમાં સ્થાન આપ્યું. ભગવાનની લીલાના દર્શન દરમિયાન એકવાર ભગવાને એમનાં મુગુટમાંથી મોરનું એક પીંછુ કાઢીને મયૂરબાબાને આપ્યું અને બાબાજીએ માથા પર ધારણ કર્યું. પછી બાબાજી તો આ વેશે આખા વ્રજમાં નાચતા-ગાતા, કીર્તન કરતા, ભગવાનની લીલાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. બાબાજી એવી સુંદર વાંસળી વગાડતા કે તે સાંભળીને લોકોને ભગવાનની લીલાનું સ્મરણ થઇ આવતું. આખા વ્રજમાં તેઓ “મયૂર મુગુટબાબા” તરીકે વિખ્યાત થઇ ગયા. તેઓ ઠાકુરને હંમેશાં “કિસનજી” તરીકે બોલાવતા અને કહેતા કે “નામ, નામી અને નામદાતા (સદ્‌ગુરુ) એક જ છે.

ઠાકુરની કૈલાશયાત્રાનું વર્ણનઃ એક દિવસ એક સંન્યાસી ઠાકુરને મળવા કુંજમાં આવે છે. ઠાકુર બહુ આત્મીયતાપૂર્વક એમની સાથે વાતો કરે છે. એમની વિદાય પછી શ્રી કુલદાનંદજી સંન્યાસી વિશે પૂછે છે ત્યારે ઠાકુર એ સંન્યાસી તથા બીજા એક સાધુ સાથે તેમણે કરેલી હિમાલય યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ આખી યાત્રાની વાત નથી કરતા. (ઠાકુરની આ અદ્‌ભુત યાત્રાનું વિગતવાર વર્ણન ઠાકુરના અન્ય એક શિષ્ય સૂર્યનારાયણજીએ એમનાં પુસ્તકમાં કર્યું છે. તેનું પૂરું અનુસંધાન મેળવીને કુલદાનંદજીએ શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ પુસ્તકમાં આ વાત લખી લીધી છે.)

ઠાકુરની કૈલાશયાત્રાઃ એક સમયે ઠાકુર બે સાધુઓ સાથે હિમાલયના ઉચ્ચ શિખરો પર આવેલા માનસ સરોવર અને કૈલાશની યાત્રાએ જવા નીકળે છે. રસ્તામાં અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. “બરફવાળા પહાડો પર મહિનાઓ સુધી યાત્રા કરવા માટે યોગાભ્યાસ દ્વારા કેળવાયેલ શારીરિક ક્ષમતા હોવી જરૂરી હોય છે, નહીં તો યાત્રીનું મૃત્યુ નિશ્ચિત થાય છે.” ઠાકુરને આવી માહિતી મળી એટલે ઠાકુરે યાત્રા અધવચ્ચેથી છોડીને પાછા ફરવાનું

નક્કી કર્યું. પરંતુ બે સાધુઓ પાસે એવી યોગવિદ્યા તથા અનુભવ હતો એટલે એ લોકોએ યાત્રા આગળ વધારી. ઠાકુર ત્યાંથી પાછા ફરતી એક મહાદેવ મંદિરમાં રોકાયા અને શંકર ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે એમની શારીરિક બિમારીઓ અને યોગાભ્યાસના અભાવને કારણે એમનાંથી કૈલાસ-માનસ સરોવરની યાત્રા ના થઈ શકી.

આ બાજુ પેલા બે સાધુઓ અનેક વિઘ્નો પસાર કરીને માનસ સરોવર પહોંચે છે. ત્યાં કેટલાક મહિના રોકાઇને દૈવી સંકેત મળવાની રાહ જૂએ છે. આ દૈવી સંકેત એટલે; અમુક ચોક્કસ તિથિએ માનસ-સરોવરનું જળ ઘૂમરી ખાઈને ચકકર મારવા માંડે અને સરોવરની નીચેથી મહાદેવજીનો સુર્વણ રથ બહાર નીકળે. જે સાધુઓને રથના શિખરના દર્શન થાય તેમને સંકેત મળ્યો એમ સમજીને આગળની યાત્રા પર જવાની અનુમતિ મળી કહેવાય, બાકીના સાધુઓ અહીંથી જ પાછા ફરે. બે પૈકી એક સાધુને સંકેત મળે છે, બીજાને નથી મળતો, એટલે બીજા સાધુ ત્યાંથી પાછા ફર્યા. જે સાધુ આગળ ગયા તે બહુ દિવસો સુધી બર્ફીલા પહાડો પર યાત્રા કરતા-કરતા શિવરાત્રીના દિવસે કૈલાસ પર્વત ઉપર આવેલા એક મંદિરમાં પહોંચ્યા. આ મંદિરના ચોકમાં કેટલાય ઋષિ-મુનિઓ અને સિધ્ધ મહાપુરુષો ભેગા થઈને શિવ-પાર્વતીજી ના દર્શનની રાહ જોતા હોય છે. આટલી બધી તપસ્યા પછી ભગવાન શિવ-પાર્વતીના દર્શન, અમુક મિનિટ માટે, બરાબર મધ્યરાત્રે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સાધુને પણ ભગવાનના દર્શન કરવા મળે છે. દર્શન કર્યા પછી તે સાધુ બીજા સાધુ-સંતો તરફ નજર કરે છે, તો જૂએ છે કે તે જ સમયે ઠાકુર-શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પણ ત્યાં હાજર છે અને ભગવાનના દર્શન કરી રહ્યા છે. આ જોઇને તે સાધુને આશ્ચર્ય થાય છે કે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી તો શરૂઆતમાં જ યાત્રા છોડીને પાછા ફરી ગયા હતા, તો પછી અહીં કેવી રીતે પહોંચ્યા ? ઠાકુર કહે છે કે; "પાછા ફરતા હું મહાદેવજીના એક મંદિરમાં રોકાયો હતો અને મહાદેવજીને રડતાં-રડતાં પ્રાર્થના કરી હતી કે મારા નબળા શરીરને લીધે મારી યાત્રા અધૂરી રહી અને મને આપના દર્શનનો લાભ ના મળ્યો. મારી આજીજી સાંભળીને મહાદેવજીએ મને મારા શરીરમાંથી બહાર કાઢી લીધો અને મારા સૂક્ષ્મ શરીરને અહીં કૈલાશ પર્વત પરના મંદિરમાં લઈ આવ્યા. મારા પર કૃપા કરીને ભગવાન શિવ-પાર્વતીજીએ મને દર્શન આપ્યા." મહાદેવે કેટલાક દિવસો સુધી ઠાકુરનું સ્થૂળ શરીર એ મંદિરનાં ભંડકિયામાં

સાચવીને મૂકી રાખ્યું હતું. આ યાત્રાની સંપૂર્ણ વિગત ઠાકુરે એમનાં એક શિષ્ય શ્રી સૂર્ય નારાયણને પાછળથી કહી હતી.

મુક્તિનાથની યાત્રા: એક દિવસ ઠાકુર દાઉજીની કુંજમાં નામ-જપ સમાધિમાં બેઠેલાં હોય છે, ત્યારે પરમહંસજીની સાથે કેટલાક મહાત્માઓ એમની પાસે આવીને કહે છે કે; “હિમાલય પર આવેલ દિવ્યધામ મુક્તિનાથમાં આજે બહુ મોટો ઉત્સવ થશે, શું આપ અમારી સાથે ત્યાં આવશો ?” ઠાકુર મુક્તિનાથ જવા માટે તૈયાર થયા, એ જોઇને માતા ઠાકુરાણીએ પણ હઠ કરી કે એમને પણ સાથે આવવું છે. ઠાકુરે કહ્યું કે ત્યાં તો ફકત સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા જ જઇ શકાય છે, હજી માતાજીને એ અવસ્થા પ્રાપ્ત નથી થઇ કે તેઓ ત્યાં જઇ શકે. પરંતુ માતાજી ઠાકુરને કહે છે કે તેઓ ઇચ્છે તો એમને અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. ઠાકુર કહે છે કે જો એકવાર માતાજીની અવસ્થા ખોલી દેવામાં આવશે તો પછી એમને આ શરીરનો મોહ નહીં રહે. એ અવસ્થામાં મોહમાયાના બંધનો નાશ પામે છે, ભગવાનના દિવ્ય અને અનંત સામ્રાજ્યના દર્શન થાય છે, બ્રહ્માનંદમાં ડુબી જવાય છે. દિવ્ય લીલાના અદ્‌ભુત દર્શન કરીને, માયાથી પર એવી અવસ્થામાં પ્રવેશીને, માતાજી પાછા આ શરીરમાં આવવાની ઇચ્છા નહીં રાખે. માતાજીના સંતાનો હજી નાના છે, એક પુત્રી ગર્ભવતી છે, વૃધ્ધ માતાજી છે, એ બધાની સંભાળ રાખવાની છે. (એ સમયે શાંતિસુધા દેવી ગર્ભવતી હોય છે.) પરંતુ માતાજી બધાની સાથે જવાની વિનંતી ચાલુ જ રાખે છે. માતાજીની આવી આજીજી જોઇને પરમહંસજી ઠાકુરને કહે છે કે હવે યોગમાયા દેવીની અવસ્થા ખોલવાનો સમય પાકી ગયો છે, એમને હવે એ અધિકાર મેળવી લીધો છે. ગુરુજીના કહેવાથી ઠાકુર માતાજીની અવસ્થા ખોલી નાખે છે અને એમને પણ બીજા મહાપુરુષો સાથે મુક્તિનાથ લઇને જાય છે.

માતાજીની અવસ્થા ખૂલી જવાથી તેઓ એવા દિવ્ય સામ્રાજ્યમાં દાખલ થાય છે જ્યાં ભગવાનની નિત્યલીલા થતી હોય છે. એમની આંખો સામેથી માયાનો પરદો દૂર થઇ જાય છે અને તેઓ પરમતત્ત્વનો અનુભવ કરીને બ્રહ્માનંદમાં ડૂબી જાય છે. સાથે-સાથે તેઓ પણ ભગવાનની લીલાનું એક અંગ બની જાય છે અને લીલાનો આનંદ માણ્યા કરે છે. ઠાકુર અને માતાજી મુક્તિનાથના દર્શન કરીને પાછા આવે છે પછી માતાજીની મનોદશા બહુ બદલાઇ જાય છે, એમને હવે સંસારમાં કોઇ રસ નથી રહેતો.

વૃંદાવનમાં કુંભમેળો: આ દરમિયાન ઇ.સ. ૧૮૯૧ની શરૂઆતમાં, વ્રજના મહા અને ફાગણ માસ દરમિયાન વૃંદાવનમાં નાનો કુંભમેળો ભરાય છે. વૃંદાવનના આ કુંભમેળાની પરંપરા શ્રી રૂપ અને શ્રી સનાતન જેવા ગોસ્વામીઓએ એમનાં વૃંદાવનવાસ દરમિયાન, આશરે ૪૦૦ વર્ષ પહેલા, શરૂ કરી હતી. સામાન્ય રીતે કુંભમેળો હરિદ્વાર, પ્રયાગ, ઉજ્જૈન અને નાસિક, એમ દરેક સ્થળે ત્રણ-ત્રણ વર્ષ પછી ભરાય છે. દરેક સ્થળ પર ૧૨ વર્ષના ક્રમે કુંભમેળો ભરાય છે. પરંતુ હરિદ્વારમાં ચૈત્ર માસમાં કુંભમેળો ભરાવાનો હોય, તેના એક-બે માસ પહેલા વૈષ્ણવ સાધુ-સંતો વૃંદાવનમાં ભેગા થઇને નાનો કુંભમેળો ભરે છે. જે મહા-ફાગણ મહિના દરમિયાન યોજાય છે.

ઠાકુર દરરોજ સવારે વૃંદાવનના આ કુંભમેળામાં ભેગા થયેલા સાધુ-સંતો અને મહાપુરુષોના દર્શન કરવા અચૂક જાય છે. કયારેક કોઇ ભૂખ્યા સંતને ભોજન પહોંચાડે છે, તો કયારેક કોઇ સાધુને ગરમ કપડાં પહોંચાડે છે. કોઇ સંતની પૂજા અર્ચના કરે છે, તો હિમાલય પરથી ઉતરી આવેલ કોઇ સંતને ઓળખીને એમનાં ચરણોમાં નિવેદન કરે છે. કોઇ-કોઇ મહાપુરુષ તો ઠાકુરની સાચી અવસ્થા જાણી જાય છે સામેથી એમની પૂજા કરે છે. ઠાકુરના શિષ્યોને તો આવા છૂપાવેશે વિચરતા સંતો કે મહાપુરુષોની જાણ ત્યારે જ થાય જ્યારે ઠાકુર એમનો પરિચય આપે. એક-બે મહાન સંતોએ ઠાકુરના શિષ્યોને ઉદેશીને કહ્યું પણ ખરું કે તમે લોકો તો ભાગ્યશાળી છો, તમે સાક્ષાત ભગવાનનો આશ્રય પામ્યા છો..વગેરે..

માતા ઠાકુરાણીનો નિત્યલીલા પ્રવેશ: એટલામાં ઠાકુરને વૃંદાવન આવે સવા વર્ષ જેટલો સમય થઇ જાય છે. પરમહંસજીના આદેશ પ્રમાણે એમને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાના અનેક તત્ત્વોના અનુભવ થયા છે. સત્ય અને જ્ઞાનના પણ દરરોજના એક પ્રમાણે અનેક અનુભવો થયા છે. હવે ગુરુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ઠાકુરે પાછા ગેંડારિયા જવાની તૈયારી કરવાની હોય છે. તે દરમિયાન ચૈત્રમાસમાં હરિદ્વારમાં કુંભમેળો ભરાવાનો હોય છે, એટલે વૃંદાવનમાં ભેગા થયેલા સાધુ-સંતો હરિદ્વાર તરફ રવાના થવા માંડે છે. ઠાકુર પણ માતાજી અને શિષ્યોને કહે છે કે હવે આપણે હરિદ્વારના કુંભમેળામાં સ્નાન તથા દર્શન કરીને પાછા ગેંડારિયા પ્રસ્થાન કરવાનું છે, તો બધાં પ્રયાણની તૈયારીઓ કરવા માંડે.

પરંતુ માતાજી પાછા જવા તૈયાર નથી થતા અને ઠાકુરને કહે છે; "તમારી ઇચ્છા હરિદ્વાર જવાની હોય તો તમે ભલે જાઓ, હું નહીં આવું. હું અહીં જ રહીશ."

ઠાકુરે પૂછયું; "અમે જતા રહીશું પછી તમે કોણી સાથે રહેશો ?"

માતાજીઃ "આ શરીરને લઇને જ તો બધી ગરબડ છે, શરીર છોડી દેવાથી બધી જંજાળનો અંત આવી જશે. હું આ શરીર છોડી દઇશ અને નિત્યલીલામાં પ્રવેશીને આ ધામમાં જ વાસ કરીશ."

ઠાકુર; "તમારી વૃધ્ધ માં અને બે કન્યાઓ છે, એ બધાં તમારી વિદાયને કારણે બહુ દુઃખી થઇ જશે. તમારે આ વિશે યોગ્ય વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો જોઇએ."

માતાજી બોલ્યા; "સંસારમાં કોઇ કોઇનું સગું નથી ! કોણ કોની માં ને કોણ કોનું સંતાન ? જ્યાં સુધી માયા છે ત્યાં સુધી આ બધાં સંબંધો છે, માયા નાશ પામે પછી આ સંબંધો કયાં રહે છે ? હું કોઇ માટે બંધાયેલી નથી."

આટલું કહીને માતા ઠાકુરાણીએ શરીર છોડવાનો એક દિવસ પણ નક્કી કરી લીધો. તા. ૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૧, માઘ સુદ તેરશના રોજ નિત્યાનંદ પ્રભુજીનો આવિર્ભાવ દિવસ છે. આ દિવસે સવારથી માતાજીની તબિયત બગડવા માંડી. બે-ત્રણ ઝાડા થયા, થોડો તાવ આવ્યો અને એમણે પથારીમાં લંબાવી દીધું. ઠાકુર માતાજીને જોવા એમનાં રૂમમાં ગયા ત્યાં માતાજીએ ઠાકુરનો હાથ પકડી લીધો. ઠાકુરે પરાણે હાથ છોડાવી દીધો અને મંદિરમાં દર્શન કરવાના બહાને કુંજની બહાર જતા રહ્યા. પરમહંસજીએ ઠાકુરને કહી દીધું હતું કે આજે યોગામાયા દેવી નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરશે, તેઓ શરીરનો ત્યાગ કરે એ સમયે એમની પાસે હાજર ના રહેશો. એટલા માટે જ ઠાકુર કુંજની બહાર જતા રહ્યા. આ બાજુ માતાજીએ દેહ છોડી દીધો અને પહેલા ઠાકુરના દર્શન કરવા એમની પાસે ગયા. ઠાકુરના દર્શન કર્યા અને સીધા રાધારાણીના દરબારમાં નિત્યલીલામાં પહોંચી ગયા. ઠાકુરે અગાઉ એમનાં શિષ્યોને કહી રાખ્યું હતું કે; "માતાજી તો વૃંદાવનના જીવ છે, આ વખતે તેઓ ઢાકા છોડીને અહીં આવશે તો પાછા નહીં જાય. તેઓ અલૌકિક વૃંદાવનધામની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરી જશે." અને સાચે એવું જ થયું.

ઠાકુરે જોયું કે માતાજી દિવ્ય શરીર ધારણ કરીને નિત્યલીલામાં પ્રવેશી ગયા છે, એટલે પાછા કુંજમાં આવ્યા. શિષ્યો અને યોગજીવનજી વિલાપ કરી રહ્યા હતા. ઠાકુરે યોગજીવનને સૂચના આપી કે માતાજીના શરીરને યમુના કિનારે લઇ જઇને અગ્નિસંસ્કાર કરી આવો. માતાજીના થોડા અસ્થિ પણ સાથે લઇ આવવા માટે કહ્યું. માતાજીના શરીરને અબીલ-ગુલાલ, ચંદન, કુમકુમ અને ફુલહારથી સજાવવામાં આવ્યું અને યમુનાકિનારે લઇ જઇને અગ્નિને સમર્પિત કરવામાં આવ્યું.

માતાજીની વિદાય પછી ઠાકુર થોડા દિવસ વૃંદાવનમાં રહ્યા હતા, તે દરમિયાન નાની પુત્રી કુતુબુડી બહુ ઉદાસ રહેતી હતી. તે માંની યાદમાં બહુ દુ:ખી રહેતી હતી. એક દિવસ ઠાકુર પુત્રીને સાંત્વન આપવા માટે એનાં વાંસા પર હાથ ફેરવે છે ત્યારે કુતુબુડી જોરથી બૂમ પાડી ઉઠે છે. ઠાકુરે કુતુબુડીના વાંસે હાથ મૂક્યો હતો ત્યાં ફોલ્લાં ઉપસી આવ્યા, કારણ કે ઠાકુરનો હાથ તપાવેલા તાવેથા જેવો ગરમ હતો. શિષ્યોને તો એ વખતે જ ખબર પડી કે ઠાકુર માતા ઠાકુરાણીના વિરહના તાવમાં કેવા તપી રહ્યા છે ! ઠાકુરે કુતુબુડીની પીડા તો તરત હરી લીધી, પરંતુ એમની પોતાની પીડાની કોઇને જાણ ના થવા દીધી. આવો જ અનુભવ શ્રી રૂપ ગોસ્વામીને શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની વિદાય પછી થયો હતો. શ્રી રૂપ ગોસ્વામી એક વૃક્ષ નીચે બેસીને કથા સાંભળતા હતા ત્યારે એક પાંદડું વૃક્ષ પરથી ખરીને એમનાં અંગ પર પડયું અને ભપ્ કરતાને સળગી ઉઠયું. શ્રી રૂપ ગોસ્વામી વિશે લોકો એમ ટીકા કરતા હતા કે તેઓ મહાપ્રભુની વિદાય પછી જરાપણ દુ:ખી નથી દેખાતા. મહાપુરુષો એમનાં પ્રેમી અને આરાધ્ય આત્માઓના વિરહમાં કેવા સળગતા હોય છે એની સામાન્ય માણસને કલ્પના પણ ના આવે !

માતાજીની વિદાયના અગિયારમા દિવસે ઠાકુરે વૃંદાવનમાં એક નાનો ઉત્સવ મનાવી સાધુઓનો ભંડારો કર્યો હતો. બીજા દિવસે ઠાકુર શિષ્યોને લઇને હરિદ્વાર પહોંચ્યા. ત્યાં યોગજીવન પાસે વિધિસર ક્રિયા કરાવડાવીને માતાજીના થોડા અસ્થિ બ્રહ્મકુંડમાં પધરાવ્યા અને બાકીના અસ્થિ ઢાકા ગેંડારિયા આશ્રમમાં લઇ ગયા. ગેંડારિયામાં માતાજીની સ્મૃતિમાં " નામબ્રહ્મ " પટની સ્થાપના સાથે એક મંદિર બનાવડાવવામાં આવ્યું, જ્યાં માતાજીના બાકી રહેલા અસ્થિ પધરાવવામાં આવ્યા હતા.

વૃંદાવનથી વિદાયઃ ઠાકુર વૃંદાવનથી હરિદ્વાર જવા નીકળ્યા ત્યારે એમની સાથે યોગજીવન, કુતુબુડી અને શિષ્યોમાં પંડિત શ્યામાકાંતજી, શ્રીધર, અશ્વિની વૈરાગી, વેણીપ્રસાદ વ્રજવાસી તથા બીજા કેટલાક લોકો પણ હતા. કુલદાનંદજી થોડા સમય પહેલા ઠાકુરની આજ્ઞાથી ફૈઝાબાદ થઈને ઢાકા જવા નીકળી ગયા હતા. હરિદ્વારમાં બ્રહ્મકુંડ ઉપર શ્રીધરને માતા ઠાકુરાણીની તીવ્ર યાદ આવી જવાથી નાના બાળકની જેમ મોટે-મોટેથી રડવા લાગ્યા. એટલામાં માતા ઠાકુરાણી દિવ્ય શરીરે એમની સામે પ્રગટ થયા અને બોલ્યા; "શ્રીધર ! મારા માટે કેમ રડે છે ? મારું મૃત્યુ નથી થયું, મારા નશ્વર દેહને તમે યમુના કિનારે અગ્નિદાહ આપ્યો પરંતુ હું તો હંમેશાં વિદ્યમાન છું. હવે હું બ્રહ્માંડમાં બધે મુકતપણે વિચરણ કરી શકું છું. અત્યાર સુધી દેહના બંધનમાં જે કામો નહોતી કરી શકતી તે બધાં હવે હું કરી શકું છું. તમે ગુરુદેવને સામાન્ય મનુષ્ય ના માનશો, આ અજ્ઞાન છે. સદ્‌ગુરુ મનુષ્ય નથી, સ્વયં ભગવાન છે. હું અને ગુરુજી બન્ને અભિન્ન છીએ. આવી શ્રધ્ધા રાખશો તો ભકિત પ્રાપ્ત થશે. મારી દૃષ્ટિ તારા ઉપર વિશેષ છે, મારા માટે રડતો નહીં. સાધુ બનવાનો પ્રયત્ન કરજો." આટલું કહીને માં યોગમાયા દેવી અંતર્ધાન થઈ ગયા. ભાગ્યશાળી શ્રીધર માતા ઠાકુરાણીના દર્શન કરીને શાંત થઈ ગયા.

ઠાકુરે વૃંદાવનથી નીકળતા પહેલા ઢાકા ખાતે શાંતિસુધા દેવીને એક પત્ર મોકલાવ્યો હતો. તે નીચે પ્રમાણે છે.

॥ ૐ હરિ ॥

ગોપીનાથબાગ, દાઉજીનું મંદિર, શ્રી વૃંદાવનધામ.

કલ્યાણવરેષું,

ગઈકાલે માઘ સુદ તેરસના રોજ સાંજના સમયે શ્રીમતી યોગામાયાદેવીએ ચિરપ્રાર્થનીય સિધ્ધ દેહ પ્રાપ્ત કર્યો છે. (એમની હંમેશાંની અભિલાષા પ્રમાણે રાધારાણીની સખી તરીકે લીલામાં પ્રવેશ મેળવ્યો છે.) અંધશ્રધ્ધાળુ લોકો આને મૃત્યુ કહેશે, પરંતુ એકવાર શ્રધ્ધાની આંખે જૂઓ કે યોગમાયાદેવીએ આજે સખીમંડળમાં કેવી શોભા અને અનુપમ છબી પ્રાપ્ત કરી છે !

શ્રીમતી શાંતિસુધાને કહેજો કે તે શોક ના કરે. આ શોકનો પ્રસંગ

નથી, આનંદની વાત છે. ભાગ્યશાળી માણસને જ આવું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ ફાગણ મહિનાની ૮મીના રોજ એમનાં નિમિત્તે ઉત્સવ મનાવવામાં આવશે. ત્યાર પછી અમે ઢાકા આવીશું.

શ્રીમતી શાંતિસુધાની ઈચ્છા હોય તો ગેંડારિયા ખાતે ઉત્સવ મનાવીને ગરીબ, અનાથ લોકોને ભોજન કરાવી શકે છે. માં શાંતિ ! શોક ના કરશો, આનંદમાં રહેજો, અમે જલ્દીથી ત્યાં પહોંચી રહ્યા છીએ.

આશીર્વાદક,

શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી.

આ પછી ઠાકુર હરિદ્વાર થઈને ઢાકા ગેંડારિયા આશ્રમ પહોંચે છે. ગેંડારિયા આવીને ઠાકુર શું લીલા કરે છે ? ઠાકુર હવે ઝડપથી એમનાં મુખ્ય જીવનકાર્ય તરફ ગતિ કરવા લાગે છે. પરંતુ ઠાકુરનું મુખ્ય જીવનકાર્ય શું છે ? વૃંદાવનમાં સવા વર્ષ જેટલો નિવાસ કરીને ઠાકુરે કેવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ? હવે પછીના એમનાં કાર્યોમાં વૃંદાવનમાં થયેલી ઉપલબ્ધિનો શું ફાળો રહેશે ? આ બધી વિગત આપણે આગળના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણઃ ૧૮

માતા ઠાકુરાણીનું સ્મૃતિમંદિર

હરિદ્વાર કુંભમેળામાં: ઠાકુર વૃંદાવનથી શિષ્યોને સાથે લઈને કુંભમેળાના દર્શન કરવા હરિદ્વાર પહોંચ્યા. માતાજીના થોડા અસ્થિ યોગજીવનના હસ્તે બ્રહ્મકુંડમાં પધરાવડાવ્યા. એ પછી સંત-મહાપુરુષોના દર્શન કરવા થોડા દિવસ હરિદ્વારમાં જ રોકાયા. ઠાકુર દરરોજ સવારે ગંગાકિનારે જઈને મહાપુરુષોને પ્રણામ કરતા અને યથાશકિત દાન-સેવા વગેરે કરતા. હરિદ્વાર કુંભમેળામાં કેટલાક પ્રાચીન મહાત્માઓ ગુપ્ત રીતે પધાર્યા હતા, તે લોકો ઠાકુરને જોઈને આનંદ વ્યકત કરવા લાગ્યા. એક વૈષ્ણવ સંતે ઠાકુરની અંદર શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો આવિર્ભાવ થયેલો જોયો એટલે એકદમ ભાવમાં આવી ગયા અને ચૈતન્યમહાપ્રભુને ઉદ્દેશીને એક પદ ગાવા માંડયું. આ સાંભળીને ઠાકુર “જય શચીનંદન ! હરિબોલ, હરિબોલ !” એમ મોટેથી પોકાર કરીને ભાવવાહી નૃત્ય કરવા માંડયાં. કનખલ તરફ જતા રસ્તા પર ઠાકુરને નાચતા જોઈને સાધુ-સંતોની ભીડ જમા થઈ ગઈ અને બધાં સંકીર્તન કરવા લાગ્યા. ઠાકુરે આ ભીડમાં બન્ને મહાપ્રભુના દર્શન કર્યા અને એમનું ભાવવાહી નૃત્ય ચાલુ રાખ્યું. એ સમયે ઠાકુરના શરીર ઉપર ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો પ્રિય શ્લોક “હરેર્નામ, હરેર્નામ, હરેર્નામૈવ કૈવલમ l કલૌ નાસ્ત્યેવ, નાસ્ત્યેવ, નાસ્ત્યેવ ગતિર્રન્યથા ll” સ્પષ્ટ રીતે ઉપસી આવ્યો. ઠાકુરના શિષ્યોએ શ્લોકના અક્ષરદેહના દર્શન પણ કર્યા. ઠાકુર જરા સ્વસ્થ થયા એટલે લોકો ઠાકુરના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને પોતાની જાતને ધન્ય માનવા લાગ્યા.

ઠાકુરે કુંભમેળામાં જોયું કે કાયમ હિમાલયના ઉચ્ચ શિખરો ઉપર રહેનારા કેટલાક અતિપ્રાચીન મહાપુરુષો અહીં કુંભમેળામાં પધારેલા છે. એમાનાં એક મહાત્મા એમની પાસે આવ્યા એટલે ઠાકુરે એમને પ્રણામ કરીને પૂછયું; “સાધુઓ આટલી કઠોરતાપૂર્વક તપસ્યા કરીને પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કેમ નથી કરી શકતા ?”

મહાત્મા બોલ્યા; “બાબા ! હું તો ક્ષુદ્ર જંતુ છું, હું શું કહું ?”

ઠાકુરે વારંવાર વિનંતી કરી ત્યારે એ મહાત્મા બોલ્યા; “આજકાલ કોઈને ઈશ્વર જોઈતા નથી. લોકોને પોતાની શકિતઓનું પ્રદર્શન કરીને માન-

મર્યાદા વધારવી છે, મહંતગીરી કરીને ગાદી પ્રાપ્ત કરવી છે. બધાને આ જ જોઇએ છે, તેથી લોકોને એવું જ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મનું તત્ત્વ તો મનુષ્યની હૃદયગુફામાં જ રહેલું છે. **"ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયાં ।"** આટલું બોલીને મહાત્મા મૌન થઇ ગયા.

એ પછી ઠાકુર એમનાં શિષ્યોને કહે છે; "કુંભમેળામાં આટલા બધાં સાધુઓ જોયા, પણ એ બધામાં પૂર્ણ તત્ત્વદર્શી મહાત્મા ફકત ત્રણ જ હતા. બાકીના વેશધારી સાધુઓ પોત-પોતાના મત અને સંપ્રદાયિક સંકુચિતતાને સાથે લઇને ચાલનારા જ હતા. ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે તેમઃ

"મનુષ્યાણાં સહસ્ત્રેષું કશ્ચિદ્યતતિ સિધ્ધયે । યતતામપિ સિધ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥"

(હજારોમાં કોઇ એક સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને તેવા હજારો સિધ્ધોમાં કોઇ એક વિરલો જ મારા તત્ત્વ સ્વરૂપને પૂર્ણરૂપે જાણી શકે છે.)

પર્વતો ઉપરથી મેદાની પ્રદેશોમાં ભાગ્યે જ આવતા હોય એવા એક-બે વિરલ મહાત્માઓ ઠાકુરને સામેથી આવીને મળે છે. કુંભમેળામાં ગંગાસ્નાન કરવા કે અન્ય મહાપુરુષો સાથે સત્સંગ કરવા માટે જ તેઓ પધારતા હોય છે. આવા જ એક દિર્ઘાયુ સંત ગુજરાતથી પધાર્યા હતા. ઠાકુરને ચૈતન્ય મહાપ્રભુ વિશે વાતો કરતા સાંભળે છે એટલે એ મહાત્મા સામેથી આવીને ઠાકુરને મળે છે. આ મહાત્માએ કહ્યું કે આશરે ચારસો વર્ષ પહેલા કમલાક્ષ નામે એક બંગાળી મહાપુરુષ ગુજરાત આવ્યા હતા, ત્યારે તેમની સાથે મુલાકાત થઇ હતી. તેઓ શાંતિપુરના હતા અને એમને એક ભગવદ્ ગીતા ભેટ આપી હતી. ઠાકુરે એમને જણાવ્યું કે કમલાક્ષ નામના એ મહાત્મા મારા પૂર્વજ શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી હતા. (અદ્વૈતાચાર્યજીનું શરૂઆતનું નામ કમલાક્ષ હતું). ઠાકુરે એ મહાત્માને એમની આટલી લાંબી ઉંમરનું રહસ્ય પૂછયું ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે એક વિશેષ યોગ પધ્ધતિને આધારે તેઓ આટલી ઉંમરે પણ સ્વસ્થ છે અને શરીર ધારણ કરી રહ્યા છે. ઠાકુરની વિનંતીથી એક રાત્રે એકાંતમાં આશરે ૭-૮ કલાક લાંબી યોગપ્રક્રિયા દ્વારા એ મહાત્માએ ઠાકુરને એમની ઉંમરનું રહસ્ય બતાવ્યું હતું. એ ગુજરાતી મહાત્માએ એમ પણ કહ્યું કે એમની ઉંમર તો કંઇ જ નથી. એમણે એક અતિપ્રાચીન મહાત્માના દર્શન કર્યા છે, જે

હિંગળાજ માતાના એક મંદિરમાં બેસીને હજી સાધના કરી રહ્યા છે. (શકિતપીઠ હિંગળાજ માતાનું મંદિર પાકિસ્તાનમાં કરાંચી પાસે આવેલું છે.) તે મહાત્માએ દ્વાપર યુગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામના દર્શન પણ કર્યા છે. એમની આંખોના પોપચાં અને શરીરની ચામડી એટલી બધી લબડી ગઈ છે કે આંખો ખોલવા માટે એમણે હાથથી પોપચા પકડીને હઠાવવા પડે છે. (કેટલાક બંગાળી સાધુપુરુષોએ ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરીને જણાવ્યું હતું કે એ ગુજરાતી મહાત્મા રાજકોટના લોકપ્રિય સંત, શ્રી સદ્‌ગુરુ સેવાસંઘના સ્થાપક, પૂજ્ય શ્રી રણછોડદાસજી મહારાજ હતા.)

ગેંડારિયામાં આગમન: હરિદ્વારમાં લગભગ પાંચેક દિવસનું રોકાણ કરીને ઠાકુર ઈ.સ. ૧૮૯૧ના માર્ચ માસના અંતમાં ગેંડારિયા પહોંચ્યા. ઠાકુર લગભગ બે વર્ષ પછી પાછા ગેંડારિયા આશ્રમ પધારી રહ્યા હતા. વૃંદાવનમાં તો લગભગ સવા વર્ષ જેટલો નિવાસ કર્યો, પરંતુ તે પહેલા કાશી, અયોધ્યા, વગેરે સ્થળોએ ત્રણ-ચાર મહિના જેટલું રહ્યા. તે પહેલા માં સ્વર્ણમયીની તબિયત જોવા શાંતિપુર આવીને બે-ત્રણ મહિના જેટલું રહ્યા હતા. બે વર્ષ સુધી ઠાકુર ગેંડારિયાની બહાર રહ્યા એ દરમિયાન ભકતોના પ્રાણ સુકાઈ ગયા હતા. ઠાકુર ગેંડારિયા પધાર્યા એ સમાચાર કલકત્તા અને પૂ. બંગાળમાં બધે ફેલાઈ ગયા એટલે ભકતોના ટોળા ઢાકા ગેંડારિયા આશ્રમ ઉપર આવવા શરૂ થઈ ગયા. ભકતો અને શિષ્યોના પ્રાણ એવા ઠાકુર આશ્રમમાં પાછા આવ્યા એટલે ગેંડારિયામાં આનંદ-ઉત્સવ છવાઈ ગયો. ગેંડારિયા આશ્રમમાં આનંદની હાટડીઓ ફરીથી શરૂ થઈ ગઈ. ઠાકુરનું સ્વરૂપ અને દેહનો આકાર હવે પહેલા જેવો નહોતો રહ્યો. એમનાં માથા પર ભગવાન શંકરના જેવી જટાઓ ફેલાઈ ગઈ હતી, તો શરીર ગણેશજીની જેમ ગોળમટોળ અને વિશાળ બની ગયું હતું. આવા અદ્‌ભુત સ્વરૂપના દર્શન કરીને ભકતો અભિભૂત થઈ ગયા.

આટલા લાંબા સમય પછી ઠાકુરના દર્શન કરીને કોણ શાંત રહી શકે? સવારમાંથી જ આશ્રમમાં મૃદંગ અને કરતાલના મધુર સ્વર-સંગીત વહેવા લાગ્યા. એક નદીની જેમ ભકતો અને દીક્ષા પ્રાર્થીઓનો પ્રવાહ ગેંડારિયા આશ્રમ તરફ વહેવા લાગ્યો. આશ્રમનું વાતાવરણ નંદનવનમાં ફેરવાઈ ગયું. લાંબા સમયથી લોકો દીક્ષા મેળવવા માટે રાહ જોઈ રહ્યા હતા, તે બધાં હવે ઠાકુરના શરણે આવવા લાગ્યા. ઠાકુર પણ ઉદાર હૃદયે દીક્ષાસાધન આપીને લોકોને

શરણમાં લેવા લાગ્યા. ભવરોગની દવા પ્રાપ્ત કરીને લોકો પોતાની જાતને ધન્ય માનવા લાગ્યા.

ઠાકુર આશ્રમમાં આવ્યા એનાં શરૂઆતના થોડા દિવસ શાંતિસુધાજી માટે બહુ દુઃખમાં પસાર થયા. ઠાકુરે વૃંદાવનથી પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે માં યોગમાયાદેવી પરમધામમાં સિધાવ્યા છે, તે પત્ર આશ્રમવાસીઓએ શાંતિસુધાજી સુધી નહોતો પહોંચાડયો. શાંતિસુધાજી બિમાર રહેતા હતા એ સંજોગોમાં આવા દુઃખદ સમાચાર આપવાનું ભકતોને યોગ્ય ના લાગ્યું. ઠાકુરના ગૃહસ્થ શિષ્ય શ્રી પ્રસન્નચંદ્ર મજૂમદાર બિમાર શાંતિસુધાને એમનાં ઘરે રહેવા લઇ ગયા. જો કે કોઇ અજ્ઞાત ભયને લીધે શાંતિસુધાનું હ્રદય બહુ ઉદાસ અને દુઃખી રહેતું હતું. માં વિશે એમને બહુ ચિંતા થઇ રહી હતી. ઠાકુર આશ્રમમાં પાછા આવ્યા પછી શાંતિસુધાને આ સમાચાર બહુ શાંતિપૂર્વક આપવામાં આવ્યા. ઠાકુરે પોતાની વિશેષ શકિતઓ વડે શાંતિસુધાને એવી સાંત્ત્વના પહોંચાડી કે તેઓ આ દુઃખ સરળતાથી સહન કરી ગયા. થોડા દિવસ સુધી ઠાકુરે શાંતિસુધાને પોતાની નજરો સામે રાખ્યા અને અવારનવાર વાતો કરીને, ઉપદેશ આપીને, એમનો શોક શાંત કરી દીધો. આનાં કારણે શાંતિસુધા ધીમે-ધીમે સાધારણ પરિસ્થિતિમાં ગોઠવાઇ ગયા.

શાંતિસુધાના પુત્ર દાઉજી મહારાજ: ઠાકુરના વૃંદાવન નિવાસના અંતિમ દિવસોમાં શાંતિસુધાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. પુત્ર-જન્મ સમયે નાનીમાં મુકતકેશી દેવીને એક સ્વપ્ન આવ્યું કે ઠાકુર સાથે એક સંન્યાસી મહાપુરુષ શાંતિસુધાના પુત્રને આશીર્વાદ આપવા એમનાં રૂમમાં પધાર્યા છે. એ લોકોએ એમનાં કમંડળમાંથી નવજાત શિશુ ઉપર ગંગાજળનો અભિષેક કર્યો અને પાછા અંતર્ધાન થઇ ગયા. નાનીમાંએ આ સ્વપ્નની વાત એ સમયે શાંતિસુધાને કરીને કહ્યું હતું કે આ બાળક કોઇ મહાપુરુષ છે. શાંતિસુધાએ હવે આ વાત ઠાકુરને કરીને પૂછયું કે આવું કાંઇ થયું હતું ખરું ? ઠાકુરે તરત કહ્યું કે; "હા, એ સાચી વાત છે. બાળકના જન્મ સમયે જ સત્યલોક સ્થિત એક સંન્યાસી મહાપુરુષ વૃંદાવનમાં મારી પાસે પ્રગટ થયા હતા. એમણે કહ્યું કે ઢાકા ખાતે એક મહાપુરુષનો જન્મ થયો છે, ચાલો આપણે એને આશીર્વાદ આપી આવીએ. એટલે અમે બન્ને બાળકના જન્મ સમયે અહીં આશીર્વાદ આપવા આવ્યા હતા. એ મહાપુરુષ આ બાળકના ગત જન્મના દાદાજી છે.

બાળક પર શાંતિજળનો અભિષેક કરી, આશીર્વાદ આપીને એ મહારાજ પાછા સત્યલોક તરફ પ્રસ્થાન કરી ગયા અને હું વૃંદાવન તરફ." આ બાળક બીજું કોઇ નહીં પણ વૃંદાવનની દાઉજીની કુંજના દાઉજી મહારાજનું જ સ્વરૂપ છે એટલે ઠાકુરે આ પૌત્રનું નામ "દાઉજી મહારાજ" રાખી દીધું.

દાઉજી મહારાજ ઠાકુરના બહુ પ્રીતિપાત્ર હતા. ઠાકુર આ બાળકને કાયમ સામેથી પ્રણામ કરતા અને "દાઉજી મહારાજ કી જય" બોલાવતા. નાનો બાળક પણ ઉચ્ચ અવસ્થામાં હોય એવું કુદરતી વર્તન કરતો હતો. બાળપણમાં જ તેઓ ચોર્યાસી પ્રકારના યોગાસનો કરી શકતા હતા. ઘણીવાર દાઉજી એકચિત્તે સંકીર્તન સાંભળતા-સાંભળતા સમાધિમાં જતા રહેતા. કયાંય સુધી તેઓ ભાનમાં ના આવે એટલે ઠાકુર એમનાં કાનમાં નામ-જપ કરે અથવા ભગવાનનું નામ સંભળાવે એટલે ધીમેથી તેઓ પાછા ભાનમાં આવી જતા. આ વિશે ઠાકુરે એકવાર કહ્યું હતું કે આ દાઉજી ગયા જન્મમાં એક સિધ્ધપુરુષ હતા. આશ્રમમાં એક પ્રસંગે એમનાં ગુરુજીને સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરતા જોયા ત્યારે દાઉજીએ ગુરુજીની ટીકા કરી હતી. સમજ્યા વિના ગુરુજીની ટીકા કરવાના દોષને કારણે બીજા એક મહાત્માએ એમને શ્રાપ આપ્યો હતો. શ્રાપને કારણે એમને ફરી જન્મ લેવો પડયો છે. પરંતુ ગયા જન્મની તપસ્યા અને સિધ્ધિઓને કારણે એમની પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ હજી જળવાઇ રહી છે. તેઓ જરા મોટા થશે ત્યારે તેમની બધી સ્મૃતિ વિસરાઇ જશે. ગયા જન્મમાં એમણે વૃંદાવનમાં આવેલ દાઉજીની કુંજના આરાધ્યદેવ દાઉજીની બહુ સેવા-પૂજા કરી હતી. તેનાં કારણે જ એમનો ચહેરો દાઉજીની મૂર્તિ જેવો જોવાય છે.

દીક્ષા સમયે તિબેટી સાધુનો આવિર્ભાવ: ઠાકુર ગેંડારિયા આશ્રમમાં પાછા આવ્યા તે દિવસથી જ દીક્ષા લેવા માટે ભકતો લાઇન લગાવી રહ્યા છે. આશ્રમની બાજુમાં મકાન બનાવીને રહેતા શ્રી કુંજ ઘોષના સંબંધીઓને દીક્ષા આપવાનો એક દિવસ નક્કી થયો હતો. એ દિવસે કુલદાનંદજીના ભાઇ શારદાકાંતજીને પણ બીજા લોકો સાથે દીક્ષા આપવામાં આવે છે. કુલદાનંદજી રૂમની બહાર બેઠા-બેઠા બધું સાંભળી રહ્યા હોય છે. દીક્ષા સમયે ઠાકુર પહેલા ધ્યાનમગ્ન થઇને ગુરુજીને આવાહ્ન કરીને બોલાવે છે. એ પછી ગુરુજી શ્રી પરમહંસજીની આજ્ઞા પ્રમાણે દીક્ષાપ્રાર્થીઓને મંત્ર અને વિધિ બતાવીને ઉપદેશ આપે છે.

દીક્ષાની વિધિ પૂરી થયા પછી તરત, દીક્ષા લેનારાઓ પૈકી એક નાની છોકરી, જે શ્રી કુંજ ઘોષની સાળી હતી, તે ઘૂંટણિયે બે પગ વાળીને ઠાકુર સામે બેસી જાય છે. ઠાકુર સામે બે હાથ જોડીને એકાએક કોઇ અજાણી ભાષામાં, અસ્ખલિત પ્રવાહમાં, છટાથી સ્તુતિ કરવા માંડે છે. પછી ત્યાં હાજર રહેલા લોકો સામે એક નજર કરીને, આંગળી ઠાકુર સામે ચીંધીને, તેજ વાણીમાં વ્યાખ્યાન આપે છે. એ નાની છોકરી કદી આ ભાષા શીખી નથી, કે હાજર રહેલા કોઇને એની ભાષા સમજાતી નથી, પરંતુ બધાં એની વાતોનો ભાવ સમજી જાય છે. જે રીતે નાની છોકરી ગુરુનો મહિમા ગાય છે, ગુરુની પ્રશંસા કરે છે, એ ભાવ બધાના હૃદયને સ્પર્શી જાય છે. થોડીવાર પછી બધાં શાંત થઇને બીજા રૂમમાં બેસે છે ત્યારે કુંજ ઘોષનો નાનો પુત્ર ફણિભૂષણ ઠાકુરને આ વિશે પૂછે છે; " દીક્ષા લીધાં પછી આ છોકરી કઇ રીતે અજાણી ભાષામાં આવું તેજ ભાષણ આપે છે ? એનામાં કોઇ આત્માએ પ્રવેશ કર્યો હતો કે શું ? કોઇને સમજ ના પડી કે એ શું બોલે છે ? "

ઠાકુર કહે છે; "આજે દીક્ષા સમયે કેટલાક ઋષિ-મુનિઓની સાથે ૨૫ જેટલા બૌધ્ધ લામા યોગી-ગુરુઓ પણ આવેલા હતા. એ પૈકીના એક યોગીએ આ છોકરીની અંદર પ્રવેશ કરીને તિબેટી ભાષામાં પ્રવચન આપ્યું હતું, એટલે તમને કોઇને સમજાયું નહીં."

ફણિભૂષણે પૂછયું; "આપ પણ તો આ ભાષા જાણતા નથી, તો આપને કેવી રીતે ખબર પડી ? શું બીજાની ભાષા જાણવા માટે કોઇ જૂદું સાધન છે ? "

ઠાકુર; "આ સાધનથી જ બધું સમજાઇ જાય છે. ફકત સંકેત ખબર પડવાથી જ કામ થઇ જાય છે. સંકેત એટલે બીજા કોઇની ભાષા સમજવાની ઇચ્છા હોય તો સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રવેશ કરીને મનને ચિત્તશકિતમાં સ્થિર કરવાનું હોય છે. એમ કરવાથી ફકત મનુષ્યોની જ નહીં પરંતુ બધાં પશુ-પક્ષી, પ્રાણી, વૃક્ષ-લતા, વગેરેની ભાષાનો અર્થ સમજાઇ જાય છે. તમને લોકોને એ દશા પ્રાપ્ત થશે ત્યારે સહેજ પ્રયત્ન કરવાથી જ સમજી શકશો." આટલું બોલીને ઠાકુર શાંત થઇ ગયા. એ પછી કેટલાક ભકતો સંકીર્તન કરવા લાગ્યા અને બીજા બધાં શાંતિથી નામ-જપ કરવા બેસી ગયા.

ગેંડારિયા આશ્રમની દૈનિક ગતિવિધિ : ઠાકુર હમણાં આશ્રમમાં સ્થિર થઇને રહ્યા છે એટલે હવે આશ્રમની ગતિવિધિઓમાં એક નિયમિતતા

આવી ગઇ છે. દીક્ષા લેવા માટે બંગાળના દૂરના પ્રદેશોમાંથી, કલકત્તા શહેર અને પૂર્વબંગાળના વિવિધ વિસ્તારોમાંથી લોકો આવી રહ્યા છે. મુલાકાતીઓ, સ્થાનિક શિષ્યો અને ભકતોથી આશ્રમ ભરાઇ ગયો છે. ગુરુભાઇઓ-બહેનો આશ્રમમાં એમનું એક-એક મંડળ બનાવીને રહે છે. જયાં જગ્યા મળે ત્યાં લોકો ધ્યાન કે નામ-જપ કરવા બેસી જાય છે. કોઇ ધર્મચર્ચા કરે છે તો કોઇ પ્રાણાયામ કરે છે, તો કેટલાક લોકો મંડળી બનાવીને સંકીર્તન કરે છે. બધાં પોત-પોતાની રીતે આનંદ લૂંટી રહ્યા છે. ઠાકુરની સેવા કરવા માટે એક જાતની હરીફાઇ ચાલે છે અને કયારેક ભાવના અતિરેકમાં વિવાદ કે ઝગડા પણ થઇ જાય છે. સાંજ પડે એટલે મૃદંગ, કરતાલ અને મંજિરાં સાથે સંકીર્તનની ધૂમ મચી જાય છે. એ વખતે આશ્રમનું વાતાવરણ એવું દિવ્ય અને સ્વર્ગીય બની જાય છે કે દેવી-દેવતાઓ, ઋષિ-મુનિઓ પણ અંતરીક્ષમાં પધારીને ઝાંખી કરવા લાગે છે.

આ ઉપરાંત અનેક સંપ્રદાયના સાધુ-સંતો, ફકીરો, પાદરીઓ પણ અવાર-નવાર આશ્રમમાં આવતા રહે છે. એ પૈકી કેટલાક લોકો રાત્રે આશ્રમમાં રોકાઇ જાય છે. ઉદાસી સંપ્રદાય, બાઉલ, વૈષ્ણવ, મુસલમાન ફકીર, જેવા અનેક ધર્મના લોકો આવીને ઠાકુર પાસે માર્ગદર્શન મેળવે છે, કે ધર્મચર્ચા કરે છે. પણ દરેક જણ ગુરુના ગુણગાન તો ખાસ ગાય જ છે. સાંજ પડે એટલે બરિસાલ, વાનરીપાડા, ઢાકાની આસપાસથી આવેલા ગુરુભાઇઓ, આંબાના ઝાડ નીચે બેઠેલા ઠાકુરની સામે, મૃદંગ અને કરતાલ લઇને ભારે ઉત્સાહથી કીર્તન કરવા લાગે. કીર્તનનો અવાજ આશ્રમની ચારેબાજુ એવી રીતે છવાઇ જાય કે જાણે આખું ગામ એક સાથે કીર્તન કરતું હોય તેવું લાગે. ઠાકુર આસન પર સ્થિર બેસી રહેવાનો બહુ પ્રયત્ન કરે પણ એમનું આખું શરીર ધ્રુજવા લાગે. ભાવને દબાવવાની બહુ કોશિશ કરે પણ પછી નિયંત્રણમાં ના રહે ત્યારે ઉછળીને “હરિબોલો, હરિબોલો !” કરતા ઉદ્દંડ નૃત્ય કરવા લાગે. ઠાકુર જેવા “હરિબોલો” શબ્દની ગર્જના કરે એવો આખો માહોલ બદલાઇ જાય. બધામાં એક શકિતનો એવો સંચાર થવા લાગે કે જાણે વંટોળિયું આવી ગયું હોય. લોકો “જય રાધે, જય રાધે!” કરતા ચીસો પાડીને જમીન પર ફસડાઇ પડે, અનેક લોકો બેભાન બની જાય. કેટલાક લોકો ઠાકુરની આસપાસ એક વર્તુળ બનાવીને નૃત્ય કરવા માંડે, તો કેટલાક ભકતો “જય નિતાઇ!” કરતા કપડાં ફગાવીને નાચવા માંડે. કેટલાક લોકો તીવ્ર નજરે ઠાકુરની સામે

જોતા-જોતા બેભાન થઇને નીચે પટકાઇ જાય. આમ દરેક પ્રકૃતિના ભકતો જુદી-જુદી ભાવદશામાં આવી જાય અને ઠાકુર સાથે દિવ્ય આનંદનો અનુભવ લઇને ધન્ય બની જાય.

ઠાકુરની દિનચર્યાઃ આશ્રમની રોજની ગતિવિધિઓ સાથે ઠાકુરનું દૈનિક જીવન પણ સંકળાઇ ગયું છે. સાચું કહો તો ઠાકુરની દિનચર્યાની સાથે આશ્રમનું જીવન સંકળાઇ ગયું છે. ઉનાળાના દિવસો શરૂ થયે ગરમી એવી વધી ગઇ છે કે હવે ઠાકુર બપોરના ભોજન પછી બહાર આવીને આંબાના વૃક્ષ નીચે નથી બેસતા. એનાં બદલે ભજન-કુટીર પાસેના દક્ષિણ તરફના રૂમમાં બેસે છે. સવારે અર્ધા કલાક માટે સહેજ આડા પડખે આરામ કરીને ઠાકુર બહુ વહેલા ઉઠી જાય, પછી શૌચક્રિયા પતાવી લે. એ પછી થોડીવાર માટે આશ્રમમાં જ આંટા-ફેરા કરી લે, અને એ રીતે શરીરને સ્ફૂર્તિમય રાખે. ત્યાર પછી ભજન-કુટીરમાં જઇને આસન પર બેસે ત્યારે શ્રી કુંજ ઘોષ આવીને ચૈતન્ય ચરિત્રામૃતનો પાઠ વાંચે. પાઠ વાંચતી વખતે કુંજ ઘોષની એવી અવસ્થા થઇ જાય કે એમનાંથી બરાબર બોલાય પણ નહીં. આખા શરીરમાં રોમાંચ અને ધ્રુજારી થઇ આવે, આંખોમાં આંસુ, પુલક, કંપન જેવા સાત્ત્વિક ભાવો ઉભરી આવે. એમનું ગળું ગદ્-ગદ્ થઇને એવું ભરાઇ જાય કે કંઇ ઉચ્ચાર પણ ના કરી શકે, એ સમયે ઠાકુર પણ ઉંડા ભાવમાં ડૂબી જતા હોય છે. ઠાકુર એ પછી "ગુરુગ્રંથ સાહેબ" અને શાસ્ત્રોમાંથી પાઠ વાંચવાનું શરૂ કરે. અગિયાર વાગે ઠાકુર ફરીથી શૌચ માટે જાય. શૌચાલયમાંથી બહાર આવી, પાણી વડે શરીર સાફ કરીને પાછા આસન પર બેસે અને તિલક કરે.

ઠાકુર બપોરના બાર વાગ્યા પછી ભોજન કરે, પછી એમનાં આસન પર બેસીને ઉંડા ધ્યાનમાં સરી પડે. આશ્રમમાં એ સમયે બિલકુલ શાંતિ હોય, ત્યારે કુલદાનંદજી એમની પાસે બેસીને મહાભારતના પાઠ વાંચે. ભોજન પછી બધાં થોડી વાર માટે આરામ કરવા ગયા હોય એટલે ઠાકુરના રૂમમાં કોઇ અવર-જવર ના કરે. મહાભારતનો પાઠ પૂરો થતામાં તો ઠાકુર એવા ભાવમાં ગરકાવ થઇ જાય કે એમની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ નદીની જેમ સતત વહેવા માંડે. એમનું શરીર અને ધોતી સુધ્ધાં આખેઆખા ભિંજાઇને વહેવા માંડે અને થોડી વાર માટે બહારી ચેતના પણ ના રહે. ઠાકુર ભાવાવેશમાં વારે-વારે આગળ ઝુકી જાય અને પાછા ટટ્ટાર થઇ જાય. રોજ આ રીતે સાંજના પાંચ વાગે એટલે ઠાકુર બહાર આવીને આંબાના વૃક્ષ નીચે આસન જમાવે.

સાંજ પડે ધીમે-ધીમે ઢાકા શહેર અને આજુ-બાજુમાંથી લોકો ઠાકુર પાસે આવીને ધર્મચર્ચા કરવા લાગે. પ્રતિષ્ઠિત અને બુધ્ધિશાળી વર્ગના લોકો ઠાકુર પાસે જિજ્ઞાસાપૂર્વક જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રોની ચર્ચા કરતા હોય છે. મોડી સાંજે શિષ્યો-ભકતો કરતાલ અને મૃદંગ લઇને કીર્તનની શરૂઆત કરે એ સાથે જ આશ્રમ એક દિવ્યધામમાં પલટાઇ જાય. ભજન-કીર્તનની રમઝટ બે કલાક જેટલી ચાલે. રાત્રિના નવ વાગે ઠાકુરની સાથે બધાં ભોજન લેવા બેસે. એ પછી કયારેક અંતરંગ શિષ્યો સાથે સાધનબેઠક ચાલે અથવા ખાસ જરૂરી સાધનચર્ચા થાય. બધાં સૂવા જાય પછી ઠાકુર એમનાં આસન પર આખી રાત ઉંડા ધ્યાનમાં બેસી રહે. સવારના ચાર વાગે થોડી વાર આરામ કરીને પાછા દૈનિક કાર્યમાં જોડાઇ જાય. આમ ઠાકુરની હાજરીમાં આશ્રમનું જીવન ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમ જેવું પસાર થઇ રહ્યું હતું.

કાલી માંનો પ્રકોપઃ કુંજ ઘોષનું ઘર આશ્રમને અડીને જ આવેલું છે. કેટલાક દિવસથી કુંજ ઘોષ પર એક આપત્તિ આવેલી છે. એનાં મકાનના કમ્પાઉંડમાં, ધાબા પર, ઓટલા પર અને ચારે બાજુ લોહીના છાંટા પડી રહ્યા છે, માનો કે ધીમો વરસાદ જ પડી રહ્યો છે. પણ એ સિવાય કયાંય કોઇ લોહીના ચિન્હ જોવા નથી મળતા. કુંજ ઘોષ, એમનાં પત્ની અને બાળકો સખત તાવમાં પટકાઇને પીડાઇ રહ્યા છે. આ બધું થોડા દિવસ વધારે ચાલ્યું એટલે ગભરાયેલા કુંજ ઘોષે ઠાકુર પાસે આવીને આખી હકીકત કહી સંભળાવી.

ઠાકુરે કહ્યું; "આ બધું તમારી સાસુને કારણે થઇ રહ્યું છે."

કુંજ ઘોષે પૂછયું; "મારી સાસુને કારણે કેમ આમ થાય ?"

ઠાકુરે કહ્યું; "તમારા સાસુને ધ્યાનમાં કાલી માં દર્શન આપે છે, પણ એ તો એમને માનતા નથી, ફકત શ્રીકૃષ્ણને જ ભગવાન માને છે. એમણે કાલી માં ને ધ્યાનમાં જોઇને ગુસ્સામાં ઝાડું મારી દીધું હતું. આવા ઘોર અપમાનને કારણે કાલી માં ગૂસ્સે થયા છે."

કુંજ ઘોષના કહેવાથી એમની સાસુએ ઠાકુરની સમક્ષ કબૂલાત કરી કે; "હું તો ભગવાનના નામનો જપ કરતી હતી, એ વખતે વગર બોલાવે વારંવાર કાલી માં આવીને મારા ધ્યાનમાં દર્શન આપીને વિક્ષેપ કરતા હતા. મેં એમને ના પાડી છતાં એ આવ્યા કરે છે. આ વખતે હું દરવાજા પાસે ઝાડું

લઇને બેઠી હતી, જેવી કાલીની મૂર્તિ પ્રગટ થઇ એવું જ મેં ઝાડુ માર્યું. એ પછી કાલી કદી મને જોવાઇ નથી."

આખી વાત સાંભળીને ઠાકુર બોલ્યા; "આ તેં શું કરી નાખ્યું ? કાલી તો કાચા ને કાચા ખાઇ જાય એવી દેવી છે, તેં એને ઝાડું માર્યું ? ભકતો અને યોગીઓને કેટલીય સાધના કર્યા પછી પણ એમનાં દર્શન નથી મળતા. અને તારા પર દયા કરીને એમણે દર્શન આપ્યા, ત્યારે તેં એમને ઝાડુ માર્યું ?"

કુંજ ઘોષના સાસુ બોલ્યા; "હું તો શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન માનીને એમને જ પોકારું છું, કાલી માં મારી પાસે શેના માટે આવે છે ? એ મને કેમ પ્રલોભન આપવા માંગે છે ?"

ઠાકુર બોલ્યા; "આ તું શું બોલે છે ? શું કાલી માં ભગવાન નથી ? શું દીક્ષા આપતી વખતે ભગવાનના એક ચોકકસ સ્વરૂપની જ વાત કરી હતી ? આ જગત એક બ્રહ્માંડમાં સમાયેલું છે અને એ બ્રહ્માંડ જેમાં સમાયેલું છે એ જ તો ભગવાન છે ! એવું તો નથી કહ્યું ને કે ભગવાન મુરલીધર છે કે ચતુર્ભુજા કાલી છે ? એ કયા રૂપમાં કોણી સામે પ્રગટ થશે એ તો એ જ જાણે. પહેલેથી એની કલ્પના કરી લેવાની શી જરૂર છે ?" આટલું બોલીને ઠાકુરે ઘરડા સાસુને કાલી માંની વિધિસર પૂજા કરવાનું કહ્યું. પરંતુ સાસુ તો ઠાકુરની વાતને કાને ધર્યા વિના ત્યાંથી ઉઠીને જતા રહ્યા. એ પછી ઠાકુરની સૂચનાથી કુંજ ઘોષે એમનાં ઘરમાં કાલી માંની એક મૂર્તિની સ્થાપના કરી. ઠાકુરની આજ્ઞાથી કુલદાનંદજીએ ઉપવાસ રાખીને આખો દિવસ કાલી માંની વિધિસર પૂજા કરી. કુલદાનંદજીએ ચંડીસ્તોત્ર, અભિષેક અને આરતી વગેરે કરીને કાલી માંને પ્રસન્ન કર્યા. એ પછી બધો ઉપદ્રવ શાંત થઇ ગયો. આ પ્રસંગ પૂરો થયા પછી કુલદાનંદજીએ ઠાકુરને પૂછયું કે શું આપના ધ્યાન બહાર કાલી માં એ આ બધું તોફાન કર્યું હતું ?

ઠાકુરે કહ્યું; "શું એવું બની શકે ખરું ? જ્યારે આ ઘરડી બાઇએ કાલી માંને ઝાડું માર્યું તે જ સમયે માંએ મને આંબાના ઝાડ નીચે આવીને કહ્યું કે- "જૂઓ મને બોલાવીને મારું અપમાન કરવામાં આવ્યું છે. હું એને જરા શિક્ષા કરવા માંગું છું." - એ પછી જ આ બધાં ઉપદ્રવ થવા માંડયાં."

કુલદાનંદજીએ પૂછયું; "આટલી શિક્ષા કરવાથી એ ઘરડી સાસુનું શું બગડયું ? એમને શું શિક્ષા મળી ? એમને તો કંઇ ના થયું !"

ઠાકુર જરા હસીને કહે છે; "જેટલું થયું એટલું જ ઘણું છે, આ ઘરડી બાઇ કોઇ સાધારણ સ્ત્રી નથી ! કાલી માં સીધી રીતે એનું કંઇ બગાડી શકે એમ નથી !" આનાં અનુસંધાનમાં ઠાકુરે એક બીજું ઉદાહરણ આપીને કાલી માંની શકિત તથા વૈષ્ણવ ભકતની નિર્ભયતાનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું.

પશુ-પક્ષી, વૃક્ષ-લતાઓ પ્રત્યે ઠાકુરની સંવેદનશીલતા: ગેંડારિયા આશ્રમમાં આંબાના તેમ જ વિવિધ પ્રકારના બીજા વૃક્ષ, લતા, ફુલ અને ફળના છોડ વગેરે ઉગ્યા હતા. આ વનરાજીની શોભા એવી સુંદર રીતે પ્રસરી હતી કે દરેકનું મન મોહી લેતી હતી. ઠાકુરને આ બધાં વૃક્ષ-લતા, છોડ-ફુલ પ્રત્યે જીવંત સંબંધ બંધાઇ ગયો હતો. ઠાકુર સાથે આ બધાં વાતો કરતા અને એમનાં દુઃખ-દર્દ પણ કહી સંભળાવતા. એમની ફરિયાદ સાંભળીને ઠાકુર તરત એમનાં રક્ષણ તથા પોષણની વ્યવસ્થા કરી દેતાં. ઠાકુર આશ્રમમાં આંટા-ફેરા કરતા-કરતા ઘણી વાર ફુલના છોડ પાસે, વૃક્ષ પાસે કે લતા પાસે ઉભા રહીને વાતો કરતા કે તેમનાં પર પ્રેમ વરસાવતા. વનસ્પતિમાં ઈશ્વરનો અનુભવ કરીને ઠાકુરની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગતા.

ઠાકુર એક દિવસ બપોરે ધ્યાનમાં બેઠા હતા ત્યારે એમની પાસે કુલદાનંદજી પણ બેઠા હતા. ઠાકુર ધ્યાનમાં ત્રણેક વાર ચમકી પડયા પછી આંખો ખોલીને કુલદાનંદજીને કહ્યું કે; "જઇને જોતો, કેટલીક ચકલીઓ ડરીને પોકાર કરે છે, જઇને એમને ત્યાંથી ભગાડ તો."

કુલદાનંદજીને તો કોઇ જાતનો અવાજ સંભળાતો નહોતો એટલે જરા મુંઝાઇને એમણે ઠાકુરને પૂછયું;"કોણ પોકાર કરે છે ? કોણે ભગાડી દઉં ?"

ઠાકુર બોલ્યા; "કુંજ ઘોષના ઘરે જઇને જો ને, મોટા આંબાના ઝાડ પર." એટલું બોલીને ઠાકુરે પાછી આંખો બંધ કરી દીધી.

કુલદાનંદજી તરત કુંજ ઘોષના ઘર બાજુ દોડી ગયા. ત્યાં કેટલાક બદમાશ છોકરાઓ ઝાડ પર બેઠલી ચકલીઓને પત્થર મારતા હતા અને ચકલીઓ ડરીને એક ડાળ પરથી બીજી ડાળ પર કૂદાકૂદ કરતી હતી. કુલદાનંદજીએ છોકરાઓને વઢીને ભગાડી મૂક્યા પછી ચકલીઓ શાંત થઇને બેસી ગઇ. પાછા ફરીને એમણે ઠાકુરને આશ્ચર્ય સાથે પૂછયું કે ધ્યાનમાં હોવા છતાં આટલે દૂરથી કેવી રીતે ચકલીઓનો પોકાર સાંભળી લીધો ?

ઠાકુર બોલ્યા; "દૂર અને પાસે જેવું કશું છે જ ક્યાં ? કોઇ કયાંય પણ હોય કે ગમે તેવી અવસ્થામાં હોય, પણ જો આપત્તિમાં પડીને પોકાર કરે તો હ્રદય પર આવીને અસર કરે જ."

કીડીની વાતોઃ એ વખતે ઠાકુરના આસન પાસે કીડીઓની લાઇન આવ-જા કરતી હતી. ઠાકુરે નીચે જોયું અને મંદ-મંદ હસતા કીડીઓ તરફ જરા ઝૂકીને કાન સરવા કર્યા. કીડીઓની વાતો સાંભળતા હોય તેમ વચ્ચે-વચ્ચે માથું ડોલાવવા લાગ્યા, જાણે કે કીડીઓની ફરિયાદ સાંભળી લીધી છે.

કુલદાનંદજીએ આશ્ચર્ય સાથે પૂછયું; "શું કીડીઓ પણ વાતો કરે છે ? એમની વાતો સમજમાં આવે ખરી ?"

ઠાકુર બોલ્યા; "ફકત કીડીઓ જ નહીં, વૃક્ષ અને વેલાઓ પણ વાતો કરે છે. ચિત્ત જરા શાંત રહે તો જીવ-જંતુ-પતંગિયા, વૃક્ષ-લતા, બધાની વાતો સાંભળી શકાય." કુલદાનંદજી આગળ કંઇ પૂછવા જતા હતા, પણ ઠાકુર અધવચ્ચેથી જ રોકીને બોલ્યા; "જે હોય તે, તું થોડું ખાવાનું લાવીને કીડીઓને આપને. લોટ અને ખાંડ ભેગા કરીને આપીશ તો કીડીઓ બહુ ખુશ થશે."

કુલદાનંદજીએ રસોઇઘરમાંથી ખાંડ લાવીને કીડીઓ સામે પાથરી દીધી. થોડી વાર પછી ઠાકુર આનંદમાં આવીને બોલ્યા; "આ લોકોના કોઇ કામમાં ગરબડ નથી થતી, એમનાં દરેક કામ બહુ ક્રમબધ્ધ રીતે થતા હોય છે. એમનામાં પણ સંચાલક છે, શાસન છે, મુકદમો ચલાવવામાં આવે છે અને ન્યાય પણ થાય છે. મનુષ્ય મોટા હોવાની બડાઇ કઇ બાબત પર કરે છે ? કીડીઓની જેમ રેતીમાંથી ખાંડ જુદી પાડી આપે તો ખરા કહેવાય !"

ઝાડની ફરિયાદઃ એક દિવસ ઠાકુર આંબાના ઝાડ નીચે ધ્યાનમાં બેઠા હતા અને એકાએક ચમકી પડયા, પછી પાસે બેઠેલા શિષ્યને કહ્યું; "જૂઓ તો, આંબાના ઝાડ પર કોઇએ મોટો ખીલો માર્યો છે. ઝાડને બહુ પીડા થાય છે એટલે ફરિયાદ કરે છે. જઇને એ ખીલો કઢાવી લો." શિષ્યોએ તપાસ કરી તો વાત સાચી નીકળી. બે દિવસ પહેલા આશ્રમમાં એક ઉત્સવ નિમિત્તે તોરણ બાંધવા માટે છોકરાઓએ આંબાના થડની વચ્ચોવચ્ચ મોટો ખીલો ઠોકયો હતો. ખીલાના છેદમાંથી લાલ રંગનું પ્રવાહી પણ બહાર આવી રહ્યું હતું. ખીલો કાઢી લીધો ત્યાર પછી ઝાડની પીડા શાંત થઇ એટલે ઝાડે ઠાકુર પાસે આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

બીજા એક દિવસે ઠાકુર ધ્યાનમાં બેઠેલા હતા ત્યારે અચાનક ચમકીને એક શિષ્યને કહ્યું; "જગદ્‌બંધુ કટારી લઈને એક ઝાડ કાપવા નીકળ્યા છે, એમને જઈને કહો કે ઝાડને નિર્ધારિત જગ્યા કરતાં ત્રણેક ફૂટ જેટલે ઉંચેથી કાપે." તે શિષ્ય તરત દોડીને બહાર ગયો અને જોયું તો જગદ્‌બંધુ હાથમાં કટાર લઈને નીકળ્યા છે. એમણે ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે ઝાડને ત્રણ ફુટ ઉંચેથી કાપ્યું. આમ કરવાના કારણે ઝાડની બે મોટી ડાળીઓ બચી ગઈ અને પરિણામે આખું ઝાડ નીચે પડીને નાશ પામતા બચી ગયું."

બિલાડીનો ખોરાકઃ એક વાર ઠાકુર આંબાના ઝાડ નીચે શિષ્યો સાથે બેઠા હતા ત્યારે એક બિલાડી એક સાપને મોંઢામાં દબાવીને એ બાજુથી પસાર થવા લાગી. આ જોઈને એક શિષ્ય તરત ઉભો થઈને સાપને બિલાડીના મોંઢામાંથી છોડાવવા ગયો. એ જોઈને ઠાકુર બોલ્યા; "બેસી જા ! એકાએક કોઈ પગલું નહીં ભરી લેવાનું. તું શાંત થઈને બેસ અને તારું કામ કર. આ કામ તારું નથી, એને જોવાવાળો બીજો **"એક"** છે. એની ઈચ્છા વિના એક પાંદડું પણ નથી હાલતું, તો પછી એકની હત્યા બીજો કોઈ કેવી રોકી શકે ? કોનું મૃત્યુ કયારે અને કેવી રીતે થશે તે તેણે પહેલેથી જ નક્કી કરી રાખ્યું છે. બિલાડીએ એનો કુદરતી ખોરાક મોંઢામાં લીધો એમાં બીજાએ વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી. જીવન ધારણ કરવા માટે હત્યા અનિવાર્ય બની જાય છે. જગતમાં કોણ હત્યા નથી કરતું ?"

એક બાજુ ફૂલ-છોડ, ચકલીઓ કે નાના-નાના જીવોનું રક્ષણ કરવાની સૂચના આપનાર ઠાકુર, બીજી બાજુ બિલાડીનો કોળિયો બનતા સાપની હત્યા અટકાવતા નથી. એ વખતે ઠાકુર ભગવાનની વિવિધ અને અકળ લીલાના ગુણગાન ગાય છે. આવી હતી ઠાકુરની સમગ્રતા અને વિશાળતા !

આશ્રમમાં મધુવર્ષાઃ એક દિવસ બપોરે ભોજન કરીને ઠાકુર આંબાના ઝાડ નીચે બેઠાં હતા, કુલદાનંદજી અને બીજા કેટલાક શિષ્યો ઠાકુરની આસપાસ હતા. ઠાકુરે કહ્યું; "આંબાના ઝાડ નીચે મધ ટપકી રહ્યું છે, તમને લોકોને જોવાય છે ?"

શિષ્યોએ જોયું કે ઝાડ પરથી ઝાકળની જેમ મધના ટીપાં સતત નીચે પડી રહ્યા હતા. આંબાના ઝાડ નીચેના તુલસીના છોડ અને ચારે બાજુ ઘાસ પર તેલ જેવો ચીકણો રસ ચમકતો જોવાતો હતો. આ તેલ પર કીડી-મંકોડાં

ફરતા હતા અને મધમાખીઓના ઝૂંડ મંડરાતા હતા. ચારે બાજુ મનમોહક સુગંધ પ્રસરી રહી હતી. શ્રીધર અને અશ્વિનીએ નીચે પડેલું મધ ચાખી જોયું અને બોલ્યા; "અરે વાહ, આ તો બહુ મીઠું છે ! અને મધ જ છે." પણ કુલદાનંદને જરા શંકા પડી એટલે એમણે ઝાડની નીચે નમેલી ડાળીના બે-ત્રણ પાંદડાં તોડીને ચાખી જોયા. એ જોઈને ઠાકુર એકદમ ધ્રુજી ગયા અને બોલ્યા; "આ શું કરે છે ? આ રીતે પાંદડાં તોડાતા હશે ?" જાણે પાંદડાં તોડવાથી ઠાકુરના શરીરને પીડા થતી હતી. કુલદાનંદને પણ ખાત્રી થઈ કે એ બધાં ટીપાં મધના જ હતા. આશ્રમમાં બધાને બહુ નવાઈ લાગી એટલે ઠાકુરને પૂછયું કે; "આવી કેવી રીતે આંબાના ઝાડ પરથી મધ ટપકતું હશે ?"

ઠાકુર બોલ્યા; "ફકત આંબાના ઝાડ પરથી જ નહીં, કોઈ પણ ઝાડ નીચે લાંબા સમય સુધી નિષ્ઠાપૂર્વક હોમ-હવન, સાધન-ભજન, તપસ્યા, વગેરે કરવામાં આવે તો એ ઝાડ મધુમય બની જાય છે. જે ઝાડ નીચે મહાપુરુષોએ આસન જમાવ્યું હોય તે ઝાડ પણ મીઠું બની જાય છે. એનાં પરથી વારેવારે મધ ટપકતું રહે છે." આ વિશે ઠાકુરે એમને શાંતિપુરમાં થયેલો અનુભવ શિષ્યોને કહી સંભળાવ્યો. તેમણે શાંતિપુરમાં ગંગાકિનારે રહેલા એક વૃક્ષ પરથી મધ ટપકતું જોયું હતું. એ વૃક્ષ નીચે પણ એક મહાપુરુષનું આસન હતું.

મધુવર્ષા વિશે વેદમાં ગાયેલા મંત્રો અને શ્લોકો ઠાકુરે કહી સંભળાવ્યા. આ શ્લોકો ગાઈને ઋષિ-મુનિઓ પ્રકૃત્તિને મધુમય બનવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. એ જ વખતે કુલદાનંદે જોયું કે ઠાકુર જે આંબાના ઝાડ નીચે લાંબા સમયથી બેસે છે, તેની છાલ ઉપર ઠેર-ઠેર ૐ આકારમાં તથા દેવી-દેવતાઓની મૂર્તિના આકારમાં અનેક ચિત્રો ઉપસી આવ્યા છે. આંબાના ઝાડના બધાં પાંદડાં મધુમય બની ગયા છે અને ઝાડનો આકાર પણ વિશેષ રીતે કમનીય, સુંદર અને આકર્ષક બની ગયો છે. ઝાડ નીચે બેસો એવું જ મન સુગંધથી તરબતર થઈને શાંતિમાં ડૂબી જાય છે.

આશ્રમના સાપ: આશ્રમમાં અનેક સાપ રહેતા હતા, ઠાકુરના આસનની નીચે પણ એક ઝેરી સાપ બેસી રહેતો હતો. કયારેક એક નાગ ઠાકુરના શરીર પર ચઢીને એમનાં માથા પર બેસી જતો અને ફેણ ફેલાવીને ડોલતો રહેતો. ઠાકુર નાગ-સાપને એમનાં શરીર પર ચઢવા પણ દેતાં અને સન્માન પણ આપતા. શરૂ-શરૂમાં જે શિષ્યો કે ભકતોને આ વિશે ખબર નહોતી

તેઓ ગભરાઈને રાડરાડ કરી મૂકતા. પણ ધીમે-ધીમે ઠાકુરે સાપ વિશે બધાને સમજાવી દીધું એટલે હવે એ દૃશ્ય સામાન્ય બની ગયું. એક દિવસ એક કાળો ઝેરી નાગ ઠાકુરના ડાબા અંગ પર ચઢીને ધીમે-ધીમે માથા પર જઈને બેસી ગયો. પાછો નીચે ઉતર્યો અને કમંડળમાં મોંઢુ મારીને ધીરેથી નીકળી ગયો. ઠાકુરે એ કમંડળનું પાણી પીધું એટલે એક શિષ્યને નવાઈ લાગી, કે જે કમંડળમાં નાગે મોંઢુ મારીને કદાચ ઝેર પ્રસરાવ્યું હોય, તેવું પાણી ઠાકુર કેમ પીવે છે ? આ વિશે ઠાકુરને પૂછયુ એટલે ઠાકુરે એ શિષ્યને પણ પાણી પીવા માટે આપ્યું. પાણી પીતાની સાથે જ એ શિષ્યને એક અદ્ભુત અનુભવ થયો. મન શાંત અને શરીર શીતળ થઈ ગયું, શ્વાસોશ્વાસમાં મોટેથી નામ-જપ ચાલવા લાગ્યો. કયાંય સુધી એને નશો કર્યો હોય એવો અનુભવ થયો. ઠાકુર આ વિશે સમજાવે છે કે; "જે સાપના મોંઢામાં ઝેર છે, એનામાં આવું અમૃત પણ છે. એનાંથી શરીરને કોઈ નુકસાન નથી થતું, ઉલટાનો ફાયદો જ થાય છે."

શ્વાન ભકતો : આશ્રમમાં બે કૂતરાં બધાં સાથે બહુ હળી-મળી ગયા હતા. એક પીળા રંગનો વૃધ્ધ હતો, બીજો કાળા રંગનો સહેજ નાનો હતો. બન્ને ઠાકુરના પ્રિય હતા. પીળા રંગનો કૂતરો બહુ શાંત હતો અને દરરોજ સત્સંગમાં ભાગ લેતો હતો. એ આશ્રમની એક ખુરશીમાં જ બેસી રહેતો એટલે બધાં એને "ચેરમેન" કહીને બોલાવતા. ઠાકુર એને પોતાને હાથે ખવડાવતા. ઠાકુર ગેંડારિયા છોડીને કલકત્તા ગયા પછી આ કૂતરો આશ્રમમાં કદી દેખાયો નહોતો. ઠાકુરના વિરહમાં એણે પ્રાણ છોડી દીધાં હતા.

બીજા કાળા રંગના કૂતરાને બધાં "કાળુ" કહીને જ બોલાવતા. કાળુને ભજન-કીર્તન બહુ પ્રિય હતા. સંકીર્તન દરમિયાન એ પાછળના બે પગે ઉભો થઈને નૃત્ય કરતો. એ કદી કોઈનું એંઠું ખાતો નહોતો. દરરોજ સવારે આંખો બંધ કરીને શાંતિથી પાઠ સાંભળતો, ત્યાર પછી જ કંઈ ખાતો. ઠાકુર કાળુને પણ એમનાં હાથે ખવડાવતા. ઘણી વાર સંકીર્તન દરમિયાન કાળુ સમાધિમાં જતો રહેતો. એને ભાનમાં લાવવા માટે ઠાકુર શિષ્યોને કહેતા કે એનાં કાનમાં "હરિનામ" સંભળાવો. એમ કરતાં જ ધીમે-ધીમે કાળુ પાછો ભાનમાં આવતો. કોઈ વિશેષ મહેમાન, ઠાકુરના મિત્ર કે કોઈ ભકત પહેલીવાર આશ્રમમાં આવવાના હોય તો કાળુ એમને લેવા માટે રેલ્વે સ્ટેશને પહોંચી જતો. અને વિશેષ અવાજ કરતા-કરતા એમને આશ્રમ તરફ દોરી જતો. કાળુને મહેમાનોના આવવા વિશે કેવી રીતે ખબર પડી જતી ? તે તો ઠાકુર જ જાણે !

એક વાર કાળુ દયામણું મોંઢુ કરીને ખૂબ પીડાદાયક અવાજે ઠાકુરની પાસે આવીને કંઇક કહેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. ઠાકુરે એને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું; "કાળુ, શું કરશો ? આ જન્મમાં હવે આગળ કંઇ થાય તેમ નથી, તમારે પીડા ભોગવીને રાહ જોવી પડશે, સહન કરવું પડશે." કાળુ આ સાંભળીને ધીમેથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. પરંતુ એક વિશેષ કામ માટે એણે જન્મ લીધો હતો તેની ઠાકુરને ખબર હતી. ઠાકુર ઘણી વાર કહેતા કે કાળુએ કોઇ ખાસ કામ માટે જ કૂતરાનો અવતાર લીધો છે. અને એ કામ કાળુએ શાંતિપુર જઇને પૂરું કર્યું.

એક વાર ઠાકુર શાંતિપુર ગયા ત્યારે કાળુ પણ તેમની સાથે ગયો હતો. શાંતિપુરથી આગળ "બાવલા"માં ચેતન્ય મહાપ્રભુ, અદ્વૈતાચાર્યજી અને નિત્યાનંદજીનું એક સુંદર મંદિર આવેલું છે. કહેવાય છે કે ગંગાજી પહેલા આ સ્થળ પાસેથી વહેતા હતા. આસપાસમાં સુંદર ઘાટી વનરાજી પણ હતી. અદ્વૈતાચાર્યજી અહીં આવીને સાધન-ભજન કરતા હતા. ઠાકુર શિષ્યોને લઇને "બાવલા" ગયા ત્યારે કાળુ પણ જીદ કરીને એમની સાથે ત્યાં ગયો. શિષ્યોએ રસ્તામાં કાળુને બહુ અટકાવ્યો, પણ કાળુએ ઠાકુર પાસે એની ભાષામાં આજીજી કરીને પોતાને સાથે લઇ જવા માટે રાજી કરી લીધાં. બાવલા પહોંચીને કાળુએ એક નિશ્ચિત જગ્યા પર બે પગ વડે જોર-જોરથી ખોદવા માંડયું. કાળુ વારંવાર ઠાકુરની ધોતી ખેંચીને કંઇ કહેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. ઠાકુરને સમજણ પડી ગઇ એટલે એમણે બાજુના ખેતરમાંથી કોદાળી-પાવડો મંગાવીને એ જગ્યાએ પાંચ-સાત ફૂટ સુધી ખોદાવી નાખ્યું. કંઇ પ્રાપ્ત ના થયું એટલે બધાની ધીરજ ખૂટી ગઇ, પણ કાળુએ જોરથી ભસી-ભસીને ખોદાવવાનું ચાલુ જ રખાવ્યું. આખરે નીચેથી એક પતરાની પેટી મળી આવી, જેની અંદર એક તામ્રપત્ર, લાકડાની પાદુકાઓ અને વાસણ હતા. બધું બહાર કાઢીને તપાસ કરતા ઠાકુરને ખબર પડી કે આ સામાન શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીનો છે. ઠાકુરે એમનાં માથા ઉપર આ બધું મૂકીને કયાંય સુધી નૃત્ય કર્યું. એ પછી ઠાકુરે કાળુને પાસે બોલાવી ખૂબ વહાલ કરીને કહ્યું કે; "કાળુ, તમે જે કામ માટે જન્મ લીધો હતો તે આજે પૂરું થયું. હવે તમે સ્વર્ગે પ્રયાણ કરો." સાંજે બધાં પાછા શાંતિપુર ગયા અને રાત્રે કાળુએ ગંગાનદીમાં ડૂબકી મારીને પ્રાણ છોડી દીધાં. બીજા દિવસે સવારે એનું શબ નદીમાં તરતું બહાર આવ્યું એટલે ઠાકુરે સન્માનપૂર્વક વિધિ કરાવીને એને નદી કિનારે જ સમાધિ આપી દીધી.

આશ્રમમાં "રાણી" નામે એક ગાય હતી, જે ઠાકુરની પ્રિય હતી. રાણીને કદી ગર્ભ નહોતો રહ્યો છતાં તે સારું એવું દૂધ ઠાકુરની સેવામાં આપતી હતી. એ કોઇ ખરાબ માણસને આશ્રમમાં આવતા જૂએ એટલે એની પાછળ દોડીને આશ્રમમાંથી બહાર તગેડી મૂકે. એક વાર રાણીએ એક માણસને આશ્રમમાં આવતા જોયો એટલે શિંગડાં મારીને બહાર ભગાડી દીધો. ઠાકુરે કહ્યું કે એ માણસ ગયા જન્મમાં કસાઇ હતો એટલે રાણીએ તેને ભગાડી દીધો. રાણીને એનાં ગયા જન્મની સ્મૃતિ છે, એટલે એ માણસને ઓળખી લે છે.

ઠાકુરની જીવલેણ બિમારીઃ એકવાર ઠાકુરની તબિયત ખરાબ થઇ ગઇ અને સખત તાવ આવી ગયો. ડોકટરોએ જાત-જાતની તપાસ કરીને કહ્યું કે ઠાકુરને ડબલ ન્યુમોનિયા થઇ ગયો છે અને એમનાં બન્ને ફેફસાં બિલકુલ ખલાસ થઇ ગયા છે. હવે ઠાકુરના બચવાની આશા નહીંવત્ છે. શિષ્યો અને પરિવારના લોકો આ જાણીને ખૂબ દુઃખી થઇ ગયા, બધાં વિલાપ કરવા લાગ્યા. ઢાકાના પ્રસિધ્ધ અને ઠાકુરના શિષ્ય ડો. નવીનચંદ્ર ઘોષ પણ સેવામાં હાજર થઇ ગયા. ઠાકુરની બગડતી દશા જોઇને એમણે કપાળ પર હાથ ઠોકીને નિરાશા વ્યક્ત કરી. ધીમે-ધીમે ઠાકુરની હાલત તદન ખરાબ થઇ ગઇ, એમનાં મોંઢામાંથી લોહી પણ પડવાનું ચાલુ થઇ ગયું. ઠાકુરે યોગજીવનને બોલાવીને એમનાં અવસાન પછી કરવાની વિધિઓની સૂચનાઓ પણ આપી દીધી.

બીજા દિવસે સવારે ઠાકુરે દહીં ખાવા માંગ્યું. આ સાંભળીને ડોકટર ઘોષે કહ્યું કે; "આ તો સત્યાનાશ થઇ જશે, ન્યુમોનિયાના દર્દીને કદી દહીં અપાતું હશે ? આવી પરિસ્થિતિમાં દહીં ખાવાથી દર્દી નિશ્ચિત રીતે મૃત્યુ પામશે." પરંતુ ઠાકુરે દહીં ખાવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો, તે જોઇને બધાં શિષ્યો અને ભકતો મૂંઝવણમાં પડી ગયા. આખરે વિધૂભૂષણ અને રાધારમણ નામના બે શિષ્યો ઠાકુર પર અતૂટ વિશ્વાસ રાખીને એમનાં માટે દહીંની વ્યવસ્થા કરી લાવ્યા. ઠાકુરે ભગવાનને ધરાવીને દહીં ખાઇ લીધું. જોત-જોતામાં ઠાકુર બેઠા થઇ ગયા. બીજા દિવસે બિલકુલ સ્વસ્થ પણ થઇ ગયા અને રોજનું નિયમિત ભોજન પણ કર્યું. આ જોઇને ડોકટરો અવાક્ રહી ગયા. ડો. ઘોષ તો ઠાકુરના ચરણોમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને બોલ્યા; ઠાકુર ! આપ તબીબી શાસ્ત્રથી પર છો ! આપ બધાં નિયમોથી પર છો ! મેડિકલ નિયમોને આધારે તપાસ કરીને હું આપના વિશે કશું જાણી શકું એમ નથી."

આ સાંભળીને ઠાકુરે કહ્યું; "દવાઓ વડે મારો રોગ મટે એમ નહોતો. ખરેખર તો કોઇ બિમારી જ નહોતી. સાધના કરવાથી શરીરના અણુ-પરમાણુ બદલાઇ જાય ત્યારે શરીરમાં કોઇ રોગ હોય તો બહાર આવી જાય છે. એ પછી જ સાધકને "ભગવદ્ શરીર"ની પ્રાપ્તિ થાય છે." ઠાકુરનું શરીર પણ આ પ્રમાણે **"ભગવદ્ તનું"**માં પરિવર્તિત થઇ ગયું હતું. જેનાં કારણે એમનાં શરીર પર કુદરતના સામાન્ય નિયમોની કોઇ અસર નહોતી થતી.

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના સ્વર્ગારોહણનું દશ્યઃ તાઃ ૩૦ જૂલાઇ ૧૮૯૧ના રોજ બપોરે ઠાકુર ધ્યાનમાં બેઠેલાં હતા. અચાનક ઉભા થઇને આશ્રમની પાછળની બાજુએ ગયા અને આકાશ સામે જોઇને બોલ્યાઃ "આહા! શું સુંદર દશ્ય છે ! શું સુંદર છે ! સોનાનો રથ, ધન્ય છે ! પીળા રંગની ધજા-પતાકાઓ ફરકી રહી છે, દેવી-દેવતાઓ ફૂલોની વર્ષા કરે છે, દુંદુભિ વગાડે છે અને અપ્સરાઓ નૃત્ય-ગાન કરે છે. આજે સદ્ગુણોના સાગર શ્રી વિદ્યાસાગરને લઇને બધાં આનંદ મનાવતા સ્વર્ગે જઇ રહ્યા છે. હરિબોલ ! હરિબોલ ! " આટલું બોલીને પાછા એમનાં આસન પર આવીને બેસી ગયા. શિષ્યોને ઠાકુરનું આવું વર્તન જોઇને એમ લાગ્યું કે એમણે શ્રી ઇશ્વરચંદ્રના ભવિષ્યનું કોઇ દશ્ય જોયું લાગે છે. સમાચાર પત્રોમાં પણ કેટલાક દિવસથી શ્રી વિદ્યાસાગરની બિમારી અને નાજુક તબિયત વિશે સમાચાર આવી રહ્યા હતા. તેઓ કલકત્તાના એક દવાખાનામાં સારવાર હેઠળ હતા. પરંતુ બીજા દિવસે સમાચાર પત્ર દ્વારા જાણવા મળ્યું, કે આગલા દિવસે ઠાકુરે આ દશ્ય જોયું હતું તે જ સમયે, શ્રી વિદ્યાસાગરનું અવસાન થયું છે. ઠાકુરે ઢાકામાં બેઠા-બેઠા એમનાં સ્વર્ગારોહણનું દશ્ય જોઇ લીધું હતું. તે દિવસે શાળા કોલેજો બંધ રહ્યા અને જનતાએ એક મહાપુરુષ ગુમાવ્યાનો શોક જાહેર કર્યો.

માતા ઠાકુરાણી શ્રી યોગમાયા દેવીનું સમાધિ મંદિરઃ ગયા વર્ષે ઠાકુરના વૃંદાવનવાસ દરમિયાન માતા ઠાકુરાણીનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થયો હતો. ઠાકુરે માતાજીના થોડા અસ્થિ હરિદ્વારમાં પધરાવડાવ્યા હતા અને થોડા અસ્થિ ઢાકા લઇ આવ્યા હતા. આ અસ્થિ ગેંડારિયા આશ્રમમાં પધરાવીને એક સ્મૃતિ મંદિર બનાવવામાં આવ્યું. આસો મહિનાની આઠમ, દુર્ગાષ્ટમીના દિવસે, ઠાકુરના પ્રિય શિષ્ય શ્રી કુલદાનંદજીના હસ્તે હોમની વિધિ કરાવડાવવામાં આવી. માતાજીના સ્મૃતિચિન્હ તરીકે એમનો ફોટો અને એમણે

વપરાશમાં લીધેલાં વસ્ત્રો, આસન, તકિયો, વગેરે એક બાજોટ પર મૂકવામાં આવ્યા. મંદિરના ગર્ભગૃહની બહારના ચોકમાં એક કુંડ બનાવીને એમાં માતાજીના અસ્થિ પધરાવવામાં આવ્યા. ઠાકુરે એક નામબ્રહ્મનો પટ બનાવડાવ્યો હતો, તે આ બધી વસ્તુઓની ઉપર ઠાકુરના હસ્તે પધરાવવામાં આવ્યો. તેનાં ઉપર પાકું ચણતર કરી દેવામાં આવ્યું. ઠાકુર અને શિષ્યોએ શંખ, ડંકા અને નિશાન વગાડીને આરતી ગાતા-ગાતા મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી. શિષ્યોએ માતાજીનો જય બોલાવીને આનંદપૂર્વક સંકીર્તન કર્યું. કુતુબુડીએ માતાજીનું પૂજન તથા આરતી કરીને ભોગ ધરાવ્યો. આમ ગેંડારિયા આશ્રમ ખાતે માતાજીની સ્મૃતિમાં એક કાયમી મંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવી.

ઠાકુરે વૃંદાવનવાસ દરમિયાન માતાજીની હયાતિમાં જ, ભાવદશામાં એક દશ્ય જોઈને, ભવિષ્યવાણી કરી હતી કે થોડા સમયમાં ગેંડારિયા ખાતે ડંકા-નિશાન વાગશે અને એક મંદિરની સ્થાપના થશે. એક દિવસ નિત્યાનંદ મહાપ્રભુએ પ્રગટ થઈને ઠાકુરને નામબ્રહ્મ મહિમાનો પ્રચાર કરવા માટે આદેશ આપ્યો હતો. આથી ઠાકુરે નામબ્રહ્મનો પટ (એક વસ્ત્ર ઉપર નામબ્રહ્મ શ્લોકના અક્ષર વડે બનાવેલ ચિત્રનો લાંબો પરદો) બનાવડાવીને સ્મૃતિમંદિરમાં સ્થાપના કરી. ઠાકુર સમક્ષ નિત્યાનંદજીપ્રભુએ નામબ્રહ્મનો જે શ્લોક પ્રગટ કર્યો હતો તે નીચે પ્રમાણે હતો.

॥ ૐ હરિ ॥

નામ-બ્રહ્મ

હરેર્નામ હરેર્નામ હરેર્નામૈવ કેવલમ ।

કલૌનાસ્તયેવ નાસ્તયેવ નાસ્તયેવ ગતિરન્યથા ॥

આ પ્રમાણેના નામ-બ્રહ્મનો શ્લોક ચિત્રમય લિપિમાં એક વસ્ત્ર પર લખીને તે દ્વારા કલિયુગના એક માત્ર આશ્રય એવા હરિનામનો મહિમા સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો.

આ રીતે ઠાકુરની હાજરીમાં શિષ્યો અને ભકતો ગેંડારિયા આશ્રમમાં મહાઆનંદ માણી રહ્યા હતા. ઘણાં લોકોએ બહુ દૂરથી આવીને ઠાકુર પાસે સાધનદીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. આ સમય દરમિયાન ગેંડારિયામાં અનેક દૈવી અને અલૌકિક બનાવો બની રહ્યા હતા. આ બધાં પ્રસંગો દ્વારા ઠાકુરની

ભગવદ્ અવસ્થા અને સદ્‌ગુરુ સ્વરૂપ પૂર્ણપણે પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું. પરંતુ મહાપ્રભુ શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય, શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી અને શ્રી નિત્યાનંદજીના સમયમાં જે કાર્યો પૂરા કરવાનું અને દીક્ષાવિતરણનું કામ અધૂરું રહી ગયું હતું, તે બધું હવે ઠાકુરના હસ્તે જોર-શોરથી પૂરું કરવાનો સમય નજીક આવી રહ્યો હતો. હજી કલકત્તા શહેર અને આસપાસના પ્રદેશોમાં એવા કેટલાય મુમુક્ષુ જીવો ઠાકુરના શરણે આવવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા, જે લોકો ઢાકા આવી શકતા નહોતા. ઠાકુરની હવે પછીની લીલા અન્ય પ્રદેશોમાં રચાવાની હતી. શ્યામસુંદર ઠાકુરના જીવનની અંદર અને બહાર રહીને એક-પછી-એક પ્રકરણ ઉમેરતા જાય છે અને ઠાકુર દ્વારા એમની પોતાની લીલા પણ ભજવી રહ્યા છે. આગળના પ્રકરણમાં આપણે જોઈશું કે ઠાકુર એક દિવસ અચાનક ઢાકા છોડીને શાંતિપુર જવા કેમ તૈયાર થઈ જાય છે ? ઈ.સ. ૧૮૯૧ના નવેમ્બર મહિનામાં એક દિવસ ઠાકુર અચાનક જાહેર કરે છે કે તેઓ આવતી કાલે શાંતિપુર જવા નીકળશે, જેને પણ એમની સાથે આવવું હોય તે જોડાઈ શકે છે. ઠાકુર શાંતિપુરમાં માં પાસે થોડા દિવસ રહીને કલકત્તા આવે છે. કલકત્તામાં લાંબો સમય રહીને પાછા ઢાકા જાય છે. આ દરમિયાન શું પ્રસંગો રચાય છે તે આપણે આગળના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૧૯

શાંતિપુર અને કલકત્તામાં સાધનદીક્ષા

શાંતિપુર પ્રવાસઃ ઇ.સ. ૧૮૯૧ના નવેમ્બર મહિનામાં એક દિવસ ગેંડરિયા આશ્રમની ભજનકુટીરમાં ચ્હા પીતા-પીતા ઠાકુરે અચાનક જાહેર કર્યું કે તેઓ આવતીકાલે માંને મળવા માટે શાંતિપુર જવા રવાના થશે. જે કોઇને ઠાકુર સાથે જવું હોય તે જોડાઇ શકે છે. ઠાકુર કોઇ બાબતે જરા વ્યગ્ર જોવાતા હતા. શિષ્યોએ એમ વિચાર્યું કે ઠાકુરના માતાજી ઘણાં સમયથી બિમાર રહે છે અને કદાચ માંનો અંતઃકાળ નજીક આવ્યો હશે એટલે એમને મળવા માટે ઉતાવળા થયા લાગે છે. શાંતિપુર જવા પાછળ કદાચ આ કારણ હશે.

શ્રીધરને તાવ આવતો હોવાથી તે પથારીમાં પડેલો છે, તેનામાં તો ઉભા થવાની પણ શકિત નથી રહી. શ્રીધરની તબિયત યાત્રા થઇ શકે તેવી નહોતી એટલે નિરાશ થઇને રડવા માંડયો. શ્રીધર તો ઠાકુરનો નિત્યનો સાથી અને સેવક છે, ઠાકુર એને લીધાં વિના કયાંય નથી જતા. શ્રીધરને દુઃખી થતો જોઇને ઠાકુર એની પાસે આવ્યા અને બોલ્યા; “શ્રીધર, આ તારા પ્રવાસની ટિકીટ ખરીદવાના પૈસા. તારી તબિયત સારી લાગે ત્યારે તું ત્યાં આવી જજે.” જો કે શ્રીધરે આખી રાત રડતા-રડતા જ પસાર કરી.

બીજા દિવસે સવારે ઠાકુર સાથે નવ-દસ શિષ્યો દુલાઇગંજ સ્ટેશનથી ટ્રેઇન દ્વારા નારાયણગંજ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ગ્વાલંદો જતી સ્ટીમરમાં બેઠા. સ્ટીમરમાં ઠાકુરના બેસવા માટે શિષ્યોએ એક આસન પાથર્યું અને આજુ-બાજુ ગોળ કુંડાળું કરીને બેસી ગયા. ઠાકુરનો પરિવેશ જોઇને સ્ટીમરના યાત્રીઓ એમને સિધ્ધ યોગી માનીને પાસે આવવા માંડયાં. લોકો પોતાના દુઃખો અને પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવા માટે ઠાકુરને વિનંતી કરવા લાગ્યા. ઠાકુરે કયાંય સુધી કહ્યા કર્યું કે તેઓ આવું કંઇ જાણતા નથી અને માત્ર ભગવાનનું ભજન કરે છે. તેમ છતાં યાત્રીઓએ ઠાકુરની આસપાસ ભીડ જમાવી દીધી. ઠાકુરે બહુ વિનંતી કરીને છેવટે બધાને પાછા વાળ્યા. ગ્વાલંદો પહોંચીને ફરી ટ્રેઇનમાં બેસીને મોડી રાત્રે રાણાઘાટ સ્ટેશને પહોંચ્યા. સવાર થતા સુધી બધાં રાણાઘાટ સ્ટેશને બેસી રહ્યા, પછી ઘોડાગાડી કરીને લગભગ સાડા આઠ વાગે શાંતિપુર પહોંચ્યા.

માં સ્વર્ણમયી દેવી જાણે ઠાકુરની રાહ જોતા હોય એમ શાંતિપુરના ઘરની બહાર દરવાજા પર ઉભા હતા. ઠાકુરે માંના ચરણોમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને એમની આંખોમાં આંસુ છલકાઇ આવ્યા. માંએ ઠાકુરને પૂછયું; "વિજય ! તું આટલી વ્હેલી સવારના આવી ગયો ?"

ઠાકુર બોલ્યા; "માં તે વિજય ! વિજય ! કરીને બૂમો પાડી હતી તે મેં સાંભળી લીધી હતી."

માંના શરીર અને મોંઢા પર મારપીટના નિશાન જોવાતા હતા. જો કે માંએ ઠાકુર પાસે કોઇ જાતની ફરિયાદ ના કરી. માં એમની ઉન્માદ અવસ્થામાં એવું વર્તન કરી બેસે છે કે એમની સંભાળ લેતા કોઇ પણ વ્યકિતથી એ સચવાઇ શકતા નથી. આવી દશામાં એમને શાંત કરવા જતા થોડી મારપીટ થઇ હતી. એ વખતે માં નીચે પડી ગયા અને "વિજય ! વિજય !" કરીને બૂમો પાડી, જે ઠાકુરે ઢાકામાં બેઠા-બેઠા સાંભળી લીધી. હવે આખી વાતનો તાળો મળી જવાથી શિષ્યોને ઠાકુરના શાંતિપુર આવવાનું કારણ સમજાઇ ગયું. જો કે કારણ જાણીને બધાને આશ્ચર્ય સાથે દુઃખ પણ થયું.

ઠાકુર શાંતિપુરમાં લગભગ દોઢ મહિના જેટલું રોકાયા. તે દરમિયાન નાના-મોટા ઘણાં પ્રસંગો બની ગયા. ઠાકુર શિષ્યોને લઇને શાંતિપુરના ગોસ્વામી આચાર્યોના ઘરે સંકીર્તન માટે કે મહાભારત અને ભાગવતના પાઠ સાંભળવા જતા હતા. કયારેક સંગીતમય પુરાણપ્રસંગોની કથાનું આયોજન પણ થતું હતું. એક દિવસ શિષ્યોને લઇને ઠાકુર શાંતિપુરથી થોડે દૂર આવેલા "બાવલા" સ્થળે ગયા. અગાઉ જણાવ્યું તે પ્રમાણે "ભકતરાજ" કૂતરા "કાળુ"એ, ૪૦૦ વર્ષ પહેલા શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજીએ ઉપયોગમાં લીધેલી વસ્તુઓ, આ જગ્યાએથી શોધી કાઢી હતી. તે પછી ઠાકુરનો આદેશ મળવાથી કાળુએ ગંગાજીમાં દેહ છોડી દીધો હતો.

ઠાકુરે બાવલાના મંદિરમાં શિષ્યોને નામ-જપ કરવાનું કહ્યું એટલે બધાં નામ-જપ કરવા બેઠા. એ વખતે એક સંકીર્તન મંડળી ભજન કરતી-કરતી મંદિર પાસે આવી રહી હોવાનો અવાજ બધાને સંભળાયો. શિષ્યોએ આવા અલૌકિક સુમધુર સંકીર્તનનો અવાજ પહેલા સાંભળ્યો નહોતો. એમને એવું લાગ્યું કે ઠાકુર અહીં પધાર્યા છે એમ જાણીને પાસેના ગામના ભકતો ભજન ગાતા-ગાતા મંદિર બાજુ આવી રહ્યા છે. ધીમે-ધીમે અવાજ વધવા

લાગ્યો એટલે શિષ્યોને એમ લાગ્યું કે મંડળી પાસે આવી ગઇ છે. શિષ્યો નામ-જપ કરવાનું છોડીને ઉભા થઇ ગયા અને સંકીર્તનમાં ભાગ લેવા માટે બહાર દોડયા. પરંતુ એ લોકો જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ અવાજ દૂર-દૂર જવા લાગ્યો અને એકાએક બંધ થઇ ગયો. આમ રહસ્યમય રીતે અવાજ બંધ થઇ ગયો એટલે શિષ્યો ઝંખવાણા પડીને મંદિરમાં પાછા આવ્યા. ઠાકુરે હસીને કહ્યું કે; "આજે તમે લોકોએ ચારસો વર્ષ પહેલા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુજીની મંડળીએ કરેલું સંકીર્તન સાંભળી લીધું. જો તમે લોકો ઉભા થઇને દોડયા ના હોત અને નામ-જપ ચાલુ રાખ્યું હોત તો તમને એક દિવ્ય અનુભવ થયો હોત." શિષ્યોએ ઠાકુરની કૃપાને કારણે એક સરસ અનુભવ તો લીધો, પરંતુ લોભ કરવા જતા અધવચ્ચેથી જ મોટો લાભ ખોઇ નાખ્યો.

આ પછી ઠાકુરે શાંતિપુરના એમનાં બાળપણ અને યુવાનીના દિવસોની અદ્ભુત વાતો શિષ્યોને કહી. ઠાકુરના બાળપણના અનુભવો સાંભળીને શિષ્યોને ઠાકુરના વિશેષ અને અસામાન્ય ગુણોની જાણકારી મળી. એમની નિર્ભયતા, હિંમત, નૈતિકતા, બાળસહજ તોફાનો વિશે ઠાકુરે જાતે જ ઘણી-બધી માહિતી શિષ્યોને આપી. આ બધો ઇતિહાસ આપણે ઠાકુરના બાળપણ અને કિશોરાવસ્થાના પ્રકરણોમાં વાંચી ગયા છીએ. ઠાકુરે બધાને શાંતિપુરમાં દર વર્ષે થતી પ્રખ્યાત રાસ-લીલાના દર્શન પણ કરાવ્યા.

કલકત્તા આગમનઃ માગસર મહિનામાં, એટલે કે ઇ.સ. ૧૮૯૨ની શરૂઆતમાં, ઠાકુર શાંતિપુર છોડીને કલકત્તા પધાર્યા. કલકત્તાના કેટલાક શિષ્યોએ શાંતિપુર આવીને ઠાકુરને કલકત્તા પધારવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો હતો. ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું હતું કે; "અમે બધાં જલ્દીથી કલકત્તા આવીશું." જ્યારે કલકત્તાના શિષ્યોને ખબર પડી કે ઠાકુર સ્ટીમર દ્વારા મોડી સાંજે કલકત્તા આવી રહ્યા છે, એટલે એ બધાં આહીરટોલા બંદર પર ઠાકુરના આવવાની રાહ જોઇને બેસી રહ્યા. દરિયામાં આવેલી ઓટના કારણે સ્ટીમરને રસ્તામાં રોકાવું પડયું અને કલકત્તા પહોંચતા રાત પડી ગઇ. રાતના દસ વાગ્યા સુધી સ્ટીમર કલકત્તા ના પહોંચી એટલે ભકતો પાછા ઘરે જતા રહ્યા. આ બાજુ ઠાકુર કલકત્તા બંદરે ઉતરીને કોઇની રાહ જોયા સિવાય સીધા એમનાં મિત્ર નગેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયને ત્યાં પહોંચી ગયા. નગેન્દ્રનાથજી અને એમનાં પત્ની ઠાકુરના આવવાની રાહ જ જોઇ રહ્યા હતા, એમણે ૧૦-૧૨ જણની રસોઇ

પણ બનાવી રાખી હતી. શિષ્યોને આ જોઇને નવાઇ લાગી કે નગેન્દ્રબાબુને ઠાકુર સાથે ૧૦-૧૨ શિષ્યો આવશે તેનાં સમાચાર કેવી રીતે મળી ગયા ! જો કે મોડેથી નગેન્દ્રબાબુએ જ ખુલાસો કરેલો કે એક દિવસ સાંજે એમણે એક દશ્ય જોયું કે ઠાકુર પધારી રહ્યા છે, એટલે તેઓ સમજી ગયા કે ઠાકુર એમને ઘરે આવી રહ્યા છે.

બીજે દિવસે નગેન્દ્રબાબુના ઘરે સ્થાનિક શિષ્યો અને ભકતોની એટલી બધી ભીડ થઇ ગઇ કે ઠાકુરે તરત એક મકાન ભાડે રાખવાની સૂચના આપી. ત્રીજા દિવસે મસ્જીદવાડી સ્ટ્રીટ પર એક મકાન મળી ગયું એટલે ઠાકુરનું આસન લઇને બધાં ત્યાં રહેવા જતા રહ્યા. આ મકાન કલકત્તાના એક શિષ્યનું હતું જે એક અઠવાડિયા માટે જ ખાલી હતું. અહીં પણ સ્થાનિક શિષ્યો તથા ઠાકુરના પરિવારના સભ્યો, શાંતિસુધા દેવી, એમનો પુત્ર, માતા ઠાકુરાણીના ઘરડા માં (નાનીમાં), વૃંદાવનબાબુ, મણીબાબુ, વગેરે રોકાયા હતા. એટલે બે માળનું આ મકાન પણ નાનું પડવા માંડયું. લોકો દિવસ-રાત ઠાકુરની આસ-પાસ બેસીને ધર્મચર્ચા કરે છે, કેટલાક લોકોને દીક્ષા મળી રહી છે, સાંજે સંકીર્તનની રમઝટ થવા લાગી છે. સાંજ પડે કેટલાક વિદ્વાન અને સુશિક્ષિત લોકો ઠાકુરનું માર્ગદર્શન લેવા આવે છે. મોડી રાત સુધી સંકીર્તન અને સત્સંગ ચાલતા રહે છે. આ ઉપરાંત ઠાકુરના માં સ્વર્ણમયી દેવી શાંતિપુરથી એમનાં સહાયકને લઇને ચાર-પાંચ દિવસ માટે અહીં રહેવા આવે છે. હવે આ ઘર પણ બધાને સમાવી શકે તેમ ના હોઇ, ઠાકુરે શિષ્યોને કહ્યું કે તેઓ એકાદ મહિના માટે બીજે કયાંક મોટું ઘર ભાડે રાખી લે. બહુ મથામણ અને શોધખોળના અંતે, શ્યામબજારમાં રહેતા ઠાકુરના શિષ્ય નવીનબાબુના ઘરની બાજુમાં, એક ત્રણ માળનું મકાન ભાડે મળી ગયું. હવે ઠાકુર સાથે શિષ્યો અને એમનો પરિવાર શ્યામબજારના ભાડાના મકાનમાં રહેવા આવી ગયા.

ઠાકુરનું ઐશ્વર્યઃ ઠાકુર સાથે અનેક લોકો અને સ્થાનિક ભકતો આ મકાનમાં જ રહેવા લાગ્યા. એ ઉપરાંત સવારે અને રાતે ભોજનના સમયે બીજા ઘણાં મહેમાનો, અતિથિઓ અને દર્શનાર્થીઓ આવી ચડતા. ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે ભોજન-પ્રસાદ લીધાં વગર કોઇને પાછા જવા દેવામાં નહોતા આવતા. આટલા બધાં લોકો માટે દરરોજના ધોરણે સવારનો બાલભોગ (નાસ્તો) ચ્હા, બે સમય મિઠાઇ-પકવાન સહિતનું ભોજન અને બીજી સામાન્ય

વસ્તુઓ બનતી હતી. જાણે કે એક આનંદમેળો ભરાયો છે અને લોકો ભકિતની સાથે-સાથે ખાણી-પીણીનો આનંદ પણ માણી રહ્યા છે. રોજની સામગ્રી, દૂધ, શાક, અનાજ, મિષ્ટાન્ન, વગેરે, એવી રીતે આવે છે કે કે સાંજ સુધીમાં એને પૂરું કરવાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આટલી બધી સામગ્રી આજના દિવસમાં વાપરવી કેવી રીતે ? ઠાકુરનો નિયમ હતો કે એક દિવસની સામગ્રી રાતના ભોજન સુધીમાં પૂરી વાપરી નાખવાની, કાલની ચિંતા નહીં કરવાની. રોજના હજારો રૂપિયાના હિસાબે દાનની રકમ અને ભોજન સામગ્રીની સરવાણી વહી રહી હતી, કોઇને કશી ખોટ નહોતી પડતી. ઠાકુરની આસપાસ કેટલાક ગૃહસ્થ શિષ્યો રહેતા હતા. એ લોકોએ થોડી રકમ ભેગી કરી રાખી હતી, જેમાંથી ઠાકુર સહિત શિષ્યોને જમવા તથા રહેવાનો ખર્ચ નીકળી શકે. એ રકમ બહુ ઓછી હોવા છતાં એમાંથી કશો ખર્ચ કરવાની જરૂર પડી જ નહીં. તો પછી રોજના સેંકડો લોકો પાછળ થતા આટલા મોટા ખર્ચની વ્યવસ્થા કયાંથી થતી હતી ? કોઇ પાસે આનો જવાબ નહોતો, ફકત ઠાકુર જાણતા હતા અને લોકો માણતાં હતા.

ઠાકુરના માં પણ મહાઉદાર અને દાની હતા. એ અહીં થોડા દિવસ જ રોકાયા હતા. આ મકાનમાં એક બાઇ-નોકર કામ કરવા માટે રાખી હતી. તેનો પુત્ર બિમાર હતો એટલે એક દિવસ સાંજે જરા વહેલી ઘરે જવાની હતી. જતી વખતે બાઇએ માંને કહ્યું કે એનાં બિમાર પુત્રએ આખો દિવસ કંઇ ખાધું નથી, સાંજે એને થોડું દૂધ આપવું પડશે. જ્યારે માંને ખબર પડી કે નોકર-બાઇને ઘરે દૂધ નથી, એટલે માંએ ઠાકુર માટે રાખેલું બધું દૂધ બાઇને આપી દીધું. આ જોઇને ઠાકુરની સેવામાં રહેલા કેટલાક શિષ્યો બોલ્યા; “માં, આપે આ શું કર્યું ? ઠાકુર માટે રાખેલું દૂધ આપી દીધું ? ઠાકુરની તબિયત સારી નથી રહેતી એટલે એમને રોજ રાતે ભોજનમાં દૂધ આપવું પડે છે.”

માંએ સામે કહ્યું કે ઠાકુર માટે તો તમે પાંચ લોકો પાંચ દીશામાં દોડીને દૂધ લઇ આવશો, આ ગરીબ બાઇના પુત્રને કોણ દૂધ લાવી આપશે ? આ સાંભળીને શિષ્યો ઝંખવાઇ ગયા અને માંની ઉદારતા જોઇને સમજી ગયા કે ઠાકુરમાં આવી ઉદારતા કેવી રીતે આવી છે ! માં સ્વર્ણમયી જેટલા દિવસ અહીં રહ્યા, એમણે આ જ રીતે છૂટ્ટા હાથે લોકોને મદદ કરી અને રસોઇઘરમાં છૂટથી સામગ્રી પકાવીને લોકોને આનંદથી ભોજન કરાવ્યું.

નિર્જીવ વસ્તુમાં ચેતનાનું ઉદાહરણ: અહીં માગસર મહિનામાં (જાન્યુઆરી-ફેબ્રઆરીમાં) એટલી બધી ઠંડી પડતી, જેનાં કારણે ઠાકુરને પગમાં સાંધાનો દુઃખાવો થતો હતો. આટલી ઠંડીમાં પણ ઠાકુર ઠંડી ફરસ પર આસન પાથરીને આખો દિવસ બેસી રહેતા. ઠાકુર માટે વૃંદાવનબાબુ અને મણીબાબુ એક ઊનનું પેંટ લઇ આવ્યા અને ઠાકુરને વિનંતી કરી કે આવી ઠંડીમાં તેઓ એનો ઉપયોગ કરે. ઠાકુરે શિષ્યનો ભાવ જોઇને માત્ર ૫-૭ મિનિટ માટે પેંટ પહેરીને કાઢી નાખ્યું. એ વૃંદાવનબાબુને પાછું આપીને કહ્યું કે હવે પેંટનો ઉપયોગ તેઓ જ કરે. વૃંદાવનબાબુએ ઠાકુરની પ્રસાદી સમજીને પેંટ તરત પહેરી લીધું અને ખુશ થઇ ગયા. પરંતુ ૨-૩ મિનિટમાં તો પેંટમાંથી વિજળીનો કરંટ આવતો હોય એમ ઝાટકા લાગવા માંડયાં. એમનાંથી પેંટ વધારે વાર પહેરી ના રખાયું. વૃંદાવનબાબુએ પેંટ કાઢી નાખ્યું અને બોલ્યા; "અરે ! એક નિર્જીવ વસ્તુમાં આટલી બધી ચેતના કયાંથી આવી ગઇ !"

ઠાકુર પાસે બેઠેલા શિષ્યોને તરત સમજાઇ ગયું કે ઠાકુરે જે વસ્ત્ર થોડીવાર ધારણ કરી રાખ્યું એમાં આટલી શકિત અને ચેતના કેવી રીતે આવી ગઇ ! કેટલાક શિષ્યોને શરમ આવવા માંડી, કે એ લોકો તો રોજ ઠાકુરના ચરણ દબાવવાની અને માલિસ કરવાની સેવા કરે છે, એમને આજ સુધી આવો અનુભવ કેમ ના થયો ? અને આ સેવાભાવી સહૃદયના વૃંદાવનબાબુ પર ઠાકુરે કેવી કૃપા કરી !

વિદ્યારત્નજીને પ્રસાદી વસ્ત્રની ભેટ: ઠાકુરના એક જૂના મિત્ર અને ચૂસ્ત બ્રાહ્મસમાજી શ્રી રામકુમાર વિદ્યારત્ન એક દિવસ બપોરે ઠાકુરને મળવા આવ્યા. એકાંત જોઇને એમણે ઠાકુરને કહ્યું કે તેઓ કેટલાક દિવસ પહેલા ગંગોત્રી થઇને હિમાલય પર સાધના કરવા ગયા હતા. ત્યાં એમને ભગવાન વેદવ્યાસજીએ દર્શન આપ્યા હતા. વેદવ્યાસ ભગવાને આશીર્વાદ આપીને કહ્યું કે તેઓ પાછા જઇને શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી પાસેથી સંન્યાસ ધારણ કરે અને એમનાં ઉપદેશ પ્રમાણે આગળની સાધના કરે. એટલે તેઓ ઠાકુરને એ માટે વિનંતી કરે છે. ઠાકુરે આખી વાત સાંભળીને એક શિષ્યને બોલાવ્યો અને વિદ્યારત્નજીને એમણે વાપરેલું ભગવું વસ્ત્ર ભેટ આપવા માટે કહ્યું. ઠાકુરે એમને સંન્યાસની સાંકેતિક દીક્ષા આપી અને ઉપદેશ આપ્યો કે; "મઠ-મંદિર બધે ભગવાનની મૂર્તિના દર્શન કરીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવાથી બહુ લાભ થાય છે. સરળતા રાખીને સત્યમાર્ગે ચાલવાથી જ બધું મળી આવશે.

ભગવા વસ્ત્ર ધારણ કરીએ એટલે વીર્યધારણ પણ કરવું પડે એ શાસ્ત્રોનો નિયમ છે. એમ ના કરીએ તો વિશેષ નુકસાન થાય છે." વિદ્યારત્નજી ઉપદેશ સાંભળી, વસ્ત્ર મેળવી, ઠાકુરને પ્રણામ કરીને વિદાય લે છે.

મુકિતફોજના દર્શને: કલકત્તા શ્યામબજારના મકાનમાં રહેતા હતા તે દરમિયાન ઠાકુરે સામે ચાલીને કેટલાક લોકોની મુલાકાત લીધી હતી. તો કેટલાક વિખ્યાત લોકોએ ઠાકુરના નિવાસ પર આવીને એમનાં દર્શન કર્યા હતા. એક દિવસ એક ભકતે આવીને કહ્યું કે અંગ્રેજ જનરલ બુથસાહેબે સ્થાપેલી "**મુકિતફોજ**"ના સેવકો કલકત્તામાં આવેલા છે અને ઠાકુર એમનાં દર્શન કરશે તો આનંદ થશે. ઠાકુરના એક ખાસ શિષ્ય શ્રીચરણ ચક્રવર્તીએ "મુકિતફોજ" નામનું પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું છે, જેમાં મુકિતફોજની નિસ્વાર્થ સેવા વિશે વિગતવાર વર્ણન કરેલું છે. ઠાકુર આ પુસ્તક વાંચીને બહુ પ્રભાવિત થયા હતા. મોટા અંગ્રેજ ઉમરાવોની સ્ત્રીઓ ઘર-બાર છોડીને દીન-દુઃખી, ગરીબ-અનાથ, અશક્ત અને રોગીઓની સેવા કરવા મુકિતફોજમાં જોડાઇ ગઇ હતી. એમણે હજારો લોકોને સાજા કર્યા, સુખી કર્યા, ભણાવ્યા, વગેરે... આવા નિસ્વાર્થ લોકો વિશે વાંચીને ઠાકુરની આંખોમાં આંસુ છલકાઇ ગયા હતા. તેઓ શિષ્યોને લઇને મુકિતફોજના દર્શન કરવા જાય છે.

કલકત્તામાં ફરી એકવાર મહર્ષિ શ્રી દેવન્દ્રનાથનું નિમંત્રણ મળતા ઠાકુર શિષ્યોને લઇને મહર્ષિના દર્શન કરવા એમનાં નિવાસસ્થાને ગયા. ઠાકુરને જોઇને મહર્ષિ બહુ ખુશ થઇ ગયા અને એમની આંખોમાં આંસુ વહેવા લાગ્યા. આ વખતે મહર્ષિ ઠાકુરની પ્રશંસા કરતા કહે છે; "જેનાં ઉપર ભગવાનની કૃપા ઉતરી હોય એનામાં બધાં લક્ષણો પહેલેથી જ જોવાય છે. જન્મ, સંગ, શિક્ષા અને સાધન, આ ચાર બાબતનો જેનામાં સુમેળ ના થયો હોય તેને પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર નથી થતો કે સત્યધર્મની પ્રાપ્તિ નથી થતી. તમારામાં તો આ ચારે તત્ત્વોનો યોગ્ય રીતે સંગમ થઇ ગયો છે."

કુલં પવિત્રં, જનની કૃતાર્થા, વસુન્ધરા પુણ્યવતી ચ તેન ।
નૃત્યંતિ સ્વર્ગે પિતરસ્તું તેષાં, યેષાં કુલે વૈષ્ણવનામધેયઃ ॥

"તમે જે કાંઈ કરો છો તે ભગવાનને બહુ વ્હાલું લાગે છે." ઠાકુર સાથે સત્સંગ કરીને મહર્ષિને બહુ આનંદ થાય છે. એ પછી ઠાકુર તેમની વિદાય લઇને મુકામ પર પાછા ફરે છે.

મુકુંદ ઘોષનું કીર્તન: ઠાકુર કલકત્તા પધારેલા છે એ સમાચાર સાંભળીને કલકત્તાના વિખ્યાત કીર્તનકાર મુકુંદ ઘોષે ઠાકુર પાસે સંકીર્તન કરવાની વિનંતી કરી. ઠાકુરે સંમતિ આપી, પણ કીર્તનના દિવસે જ ઠાકુરને બહુ તાવ આવી ગયો. ઠાકુરને ઇચ્છા વિરુધ્ધ ફરજિયાત રીતે આરામ કરવો પડયો. આ બાજુ મુકુંદ ઘોષના ભત્રીજાનું એકાએક મૃત્યુ થઇ જવાથી તેમને પણ સ્મશાને જવું પડયું. પરંતુ મુકુંદ ઘોષની જગ્યાએ બીજા બે કીર્તનકારોએ ઠાકુરના મુકામ પર આવીને કીર્તન શરૂ કર્યા. ઠાકુર તો બિમાર હોવાને કારણે ત્રીજા માળે આરામ કરતા હતા, તેમને ખલેલ ના પડે એટલે કીર્તન બીજા માળે રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ ઠાકુરને કીર્તનનો સહેજ અવાજ સંભળાયો એટલે એમનાંથી રહેવાયું નહીં. તેઓ લાકડીના સહારે ધીમે-ધીમે ત્રીજા માળેથી બીજા માળે ઉતરી આવ્યા અને કીર્તનમાં સામેલ થયા. આ બાજુ ભત્રીજાના અગ્નિસંસ્કાર પૂરા થયા એટલે મુકુંદ ઘોષ સ્મશાનેથી સીધા શ્યામબજારના મકાન પર આવી પહોંચ્યા. કેટલાક ભકતોએ એમને પૂછયું કે તેઓ સ્મશાને નથી ગયા ? જવાબમાં મુકુંદ ઘોષે જણાવ્યું કે તેઓ સ્મશાને ગયા હતા પણ પ્રભુનું (ઠાકુરનું) એટલું બધું આકર્ષણ થઇ આવ્યું કે સ્મશાનેથી સીધા અહીં આવી ગયા. એ પછી તો મુકુંદ ઘોષે સંકીર્તનમાં એવી ધૂમ મચાવી દીધી કે ભકતો એક નશામાં ડૂબી ગયા. ઠાકુર પણ ભાવમાં આવીને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. સંકીર્તન પૂરું થયે મુકુંદ ઘોષે કહ્યું કે આજે એમનું જીવન ધન્ય બની ગયું, એમને આજે પ્રભુના પૂર્ણ સ્વરૂપના દર્શન થયા. આ પહેલા એકવાર એમને આવા જ દર્શન થયા હતા અને તે દિવસથી એમને ઠાકુરના આવા પૂર્ણ સ્વરૂપના દર્શન ફરીથી કરવાની અભિલાષા થઇ હતી તે આજે પૂર્ણ થઇ ગઇ.

ગરીબ શિષ્ય પર ઠાકુરની કૃપાઃ એક દિવસ એક ગરીબ શિષ્યએ ઠાકુરને ધરાવવા માટે કલકત્તાના બજારમાંથી બે આનાની મિઠાઇ ખરીદી. પરંતુ ઠાકુરને આવી મિઠાઇ ધરાવવી કે કેમ, એવો સંકોચ અને શરમ આવી રહ્યા હતા. બહુ વિચાર કર્યા પછી એક ડબ્બામાં મિઠાઇ છૂપાવીને તે ઠાકુરના મુકામ પર આવી રહ્યો હતો. આ બાજુ ઠાકુર પણ ઉંચા-નીચા થઇને કોઇની રાહ જોતા હોય તેમ વારે-વારે દાદરના પગથિયાં તરફ નજર કરતા હતા. જેવો એ શિષ્ય મકાનની નીચે આવ્યો એવા ઠાકુર એમનાં આસન પરથી ઉભા થઇ ગયા. દાદર તરફ આવીને એ શિષ્યને બૂમ પાડતા ઠાકુર બોલવા લાગ્યા કે; "મને બહુ ભૂખ લાગી છે, લાવ તો, શું લાવ્યો છે ? મને આપ." આમ

કહીને પેલા શિષ્યના હાથમાંથી મિઠાઈનો ડબ્બો જલ્દીથી લઈને લગભગ બધી મિઠાઈ ખાઈ ગયા. વધેલી થોડી મિઠાઈ પ્રસાદ તરીકે એ શિષ્યને પાછી આપી અને તૃપ્ત થઈ ગયા હોય એમ આનંદનો ભાવ વ્યકત કરવા લાગ્યા. ઠાકુર આમ તો કસમયે કદી કોઈ વસ્તુ ખાતા નથી, પણ આજે આ શિષ્યનો સાચો ભાવ જોઈને કૃપા કરવા માટે જ મિઠાઈ ખાઈ લીધી.

ભાવ વિશે ઠાકુરનો ઉપદેશઃ એક દિવસ સાંજે બ્રાહ્મસમાજમાં સન્માનીય એવા ઠાકુરના કેટલાક જૂના મિત્રો ધર્મચર્ચા કરવા શ્યામબજારના મુકામ પર આવે છે. સત્સંગ કરીને પાછા જતા પહેલા તે લોકો ઠાકુરને કહે છે; "વૈષ્ણવધર્મના ભાવભકિતનું દર્શન આજકાલ દરેક ધર્મમાં જોવા મળે છે. એનાં કારણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની વૃત્તિ ઓછી થઈ ગઈ હોય તેમ લાગે છે."

ઠાકુરે આનાં જવાબમાં કહ્યું; "વૈષ્ણવધર્મના ભાવભકિતના કારણે જ્ઞાનના અંશ કદાપિ ઓછા નથી થતા. નાચવું-કૂદવું, રડવું, ગીત ગાવા, મસ્ત બનીને ઝૂમવું, એ બધાને કંઈ ભાવ પ્રગટ થયો તેવું ના કહેવાય. "ભાવ" એ કાંઈ મામૂલી ચીજ નથી."

એક બ્રાહ્મસમાજીએ પૂછયું; "મહાશય ! અમે લોકો તો એને જ ભાવ સમજીએ છીએ. એને ભાવ ના કહેવાય તો પછી "ભાવ" કોને કહેવાય ?"

ઠાકુરે કહ્યું; "ભાવ તો બહુ દૂરની વાત છે. ભાવનું અંકુરમાત્ર ફૂટી આવે તો જે અવસ્થા પ્રગટ થાય, તેનું વર્ણન વૈષ્ણવ શાસ્ત્રોમાં આવું કરેલું છે.

"ક્ષાન્તિરવ્યર્થકાલત્વં વિરકિત્તર્માનશૂન્યતા ।
આશાબધ્ધસમુત્કંઠા નામગાને સદારુચિ ॥
આસકિતસ્તદ્‌ગુણાખ્યાને પ્રીતિસ્વદ્‌વસતિસ્થલે ।
ઈત્યાદયોનુભાવાઃ સ્યુર્જાતભાવાંકુરે જને ॥"

ઠાકુર આ વિશે વિગતવાર સમજાવે છે કે; જેનામાં ભાવનો અંકુરમાત્ર પણ ફૂટયો હોય તેવા વૈષ્ણવના લક્ષણો કેવા હોય !

- **ક્ષાન્તિઃ** વૈષ્ણવ સદાય ધીરજવાન અને ક્ષમાવાન રહેશે, નિંદા-અપમાન, કુવ્યવહાર-અત્યાચાર, કે ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં એ શાંત બની રહેશે, સહેજ પણ વિચલિત થશે નહીં.

- **અવ્યર્થકાલત્વમઃ** એ સમય વેડફ્યા વિના હંમેશાં આત્મકલ્યાણના કામમાં જ પરોવાયેલો રહેશે.

- **વિરકિતઃ** એને વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય અને અનાસકિત પેદા થશે.

- **માનશૂન્યતાઃ** એને કદી અભિમાન કે ગર્વ પેદા નહીં થાય.

- **આશાબધ્ધસમુત્કંઠાઃ** ભગવત્કૃપા અને ઈષ્ટપ્રાપ્તિ માટે એ હંમેશાં આશાવાન અને શ્રધ્ધાવાન બનીને ઉત્કંઠા દાખવશે.

- **નામગાને સદા રુચિઃ** ભગવાનનું નામ-ગાન કરવામાં એને કાયમ આનંદ આવશે અને એની જ અભિલાષા સેવશે.

- **આસકિતસદ્‌ગુણાખ્યાનેઃ** એને ભગવાનના ગુણગાન ગાવામાં હંમેશાં રસ અને મોહ રહેશે.

- **પ્રીતિસ્તદ્‌વસતિસ્થલેઃ** જ્યાં-જ્યાં ભગવાનનો વાસ છે ત્યાં-ત્યાં એની પ્રીતિ બની રહેશે. એ મૂર્તિ હોય કે તીર્થ, જડ હોય કે ચેતન, સચરાચર બ્રહ્માંડમાં એને બધાં પ્રત્યે પ્રેમ ઉભરાશે.

- **ઈત્યાદયોનુભાવાઃ સ્યુર્જાતભાવાંકુરે જનેઃ** ભાવના અંકુર માત્ર જેનામાં ઉગ્યા હશે એ વૈષ્ણવમાં આવા બધાં લક્ષણ પહેલેથી જ જોવાશે.

ઠાકુર આગળ કહે છે કે;“ ભાવ એ કંઈ ખેલ-તમાશો નથી, આંખોમાંથી બે-ચાર આંસુ પડી જાય એટલે કંઈ ભાવ પેદા નથી થઈ જતો. ”

બ્રાહ્મસમાજી મિત્રો આગળ પૂછે છે; “શું અશ્રુ, પુલક, કંપ વગેરે થાય તેને ભાવ ના કહેવાય ? ”

ઠાકુર કહે છે; “એ બધાં તો અંતરની અવસ્થાના વિકારો છે. આંસુ આવે કે કંપ-પુલક વગેરે થાય એટલે એમ માની ના લેવાય કે ભાવ આવી ગયો. ભકિત અને દર્શનશાસ્ત્રના કર્તાઓએ તો, કયો ભાવ પેદા થવાથી આંખોના કયા ખૂણેથી કઈ રીતે આંસુ નીકળશે, ત્યાં સુધીની સૂક્ષ્મ વિગતો વર્ણવી દીધી છે ! કયા ભાવમાં આંસુનો સ્વાદ કેવો હશે તે પણ લખી દીધું છે. ખાલી-ખાલી ટેવ પાડીએ તો અશ્રુ, કંપ અને પુલક પણ આપોઆપ થઈ આવે છે. ”

દેશનું સાચું કલ્યાણ કેવી રીતેઃ એક દિવસ કલકત્તાના મહાન દાર્શનિક અને વિદ્વાન શ્રી વ્રજેન્દ્રનાથ શીલ મહાશય ઠાકુરને મળવા આવ્યા અને કલાકો સુધી ધર્મચર્ચા કરતા રહ્યા. એમનો એક પ્રશ્ન દેશકલ્યાણ વિશેનો હતો, એનો ઠાકુરે આપેલો જવાબ દેશહિતમાં હંમેશાં યાદ રાખવા જેવો છે.

પ્રશ્નઃ દેશનું સાચું કલ્યાણ કઇ રીતે થઇ શકે ?"

ઠાકુરઃ "દેશનું કલ્યાણ દેશની ભાવિ પેઢી એવા વિદ્યાર્થીઓ પર આધાર રાખે છે. સાચી શિક્ષણ પધ્ધતિમાં જ આનો ઉપાય સમાયેલો છે. આર્ય ઋષિ-મુનિઓના સમયમાં છાત્રોને ગુરુકુળ કે આશ્રમમાં રાખીને બ્રહ્મચર્ય અને સત્યપાલનનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો. આજકાલની અંગ્રેજી શિક્ષણ પધ્ધતિમાં એવી વ્યવસ્થા નથી. તેનાં કારણે ઉચ્ચાભ્યાસ કરવા છતા પરિણામ સારું દેખાતું નથી. આ માટે વિદ્યાર્થીઓને વીર્યધારણ અને સત્યનિષ્ઠાનો અભ્યાસ કરાવીને દેશહિત માટે તૈયાર કરવા બહુ જરૂરી છે. બાળપણમાં માં-બાપ કે શિક્ષકો પણ બ્રહ્મચર્યના રક્ષણ વિશે કંઇ કેળવણી આપતા નથી કે વીર્યના વેડફાટથી થતા નુકસાન વિશે ચેતવતા નથી. એનાં કારણે ખુદ વિદ્યાર્થીઓને જ એવો અહેસાસ થઇ રહ્યો છે કે એમનું સત્યાનાશ થઇ રહ્યું છે, લાંબા સમયની કુટેવો બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં છૂટતી નથી. આ બાબતે શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓના મિત્ર બનીને પ્રેમપૂર્વક સમજાવીને કામ લે તો વિદ્યાર્થીઓ એમનાં મનની વાત ખુલ્લા થઇને કરી શકશે. આનાં આધારે જ દેશની ભાવિ પેઢી તૈયાર થશે અને દેશનું સાચું કલ્યાણ થશે."

ઠાકુરે કહ્યું કે હિમાલય ભ્રમણ દરમિયાન એમનો ભેટો એક મહાપુરુષ સાથે થયો હતો. એ વખતે એમણે પણ આ જ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે દેશનું સાચું કલ્યાણ એકમાત્ર બ્રહ્મચર્ય અને સત્યની રક્ષા કરવાથી જ થઇ શકશે. પાછા જતી વખતે વ્રજેન્દ્રનાથ શીલ ઠાકુરના શિષ્યો પાસે એમ કહેતા હતા કે "ગોસ્વામી મહાશય જે ઉંચાઇ પર બેસીને સહજતાથી વાતો કરી રહ્યા છે તેની કલ્પના પણ અમે નથી કરી શકતા. એમનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો તાગ મેળવવો સામાન્ય માણસની શકિતની બહાર છે." વગેરે..

હરકાન્તજીની દીક્ષાઃ શ્યામબજારના મકાન પરથી કુલદાનંદજી એમનાં બડેદાદા શ્રી હરકાન્ત બંદોપાધ્યાયને પત્ર લખીને ઠાકુર પાસે દીક્ષા લેવાનો આગ્રહ કરે છે. બડેદાદા હરકાન્તજી ફૈઝાબાદ (અયોધ્યા) માં આસિ.

સીવીલ સર્જન તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. એક દિવસ તેઓ કલકત્તા આવીને ઠાકુર પાસે દીક્ષાસાધન મેળવે છે. ઠાકુર હંમેશાં કહેતા હતા કે હરકાન્તજી આ યુગના માણસ નથી. તેઓ સત્યુગના માણસ છે, એકદમ સરળ અને સહજ. હરકાન્તજીને દીક્ષાસાધન મળે છે તે સમયે એક ઉચ્ચ અનુભવ થાય છે. મંત્રદીક્ષા મળતા જ તેમને ઠાકુરમાં મહાદેવના દર્શન થાય છે અને તેમનું ભાન જતું રહે છે. એક વીજળી જેવો કરન્ટ આખા શરીરમાં ફરી વળે છે. ઠાકુર તેમને પકડીને બેસાડી રાખે છે, નહીં તો એ બેભાન થઇને પડી જતા. ભાનમાં આવ્યા પછી હરકાન્તજીને વિચાર આવે છે કે ઠાકુરે એમને પ્રાણાયામની વિધિ તો શીખવી નહીં ? આવો વિચાર કરે છે એટલામાં ઠાકુર આંખો ખોલે છે અને હરકાન્તજીની સામે જોઇને ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામ શીખવાડે છે.

કલકત્તાના શ્યામબજારમાં મકાનના ત્રીજા માળે રહેવા છતાં એક સાપ ઠાકુરના આસન નીચે હંમેશાં છૂપાઇ રહેતો હતો. એક દિવસ ઠાકુર શૌચ માટે ગયા હોય છે ત્યારે એક શિષ્ય રોજની જેમ આસનની સાફ-સફાઇ કરવા જાય છે. ત્યારે ઠાકુર એકાએક સંડાસમાંથી બૂમ પાડે છે; "ઉભા રહો, આસનને અડતા નહીં, સાપ ફૂંફાડો મારશે." બહાર આવીને ઠાકુર શિષ્યને સમજાવે છે કે એમનાં આસનને પૂરે-પૂરું ઉઠાવ્યા સિવાય, ઉપરથી જ સાફ-સફાઇ કરવી, નહીં તો આસનની નીચે બેઠેલો વાસ્તુનો સાપ ફૂંફાડો મારશે. ઠાકુર કહે છે કે એમનાં આસન નીચે હંમેશાં વાસ્તુનો સાપ બેસી રહે છે. ! !

આ વખતે ઠાકુર કલકત્તામાં લગભગ સવા મહિનો જેટલું રહે છે. એટલામાં ઢાકાથી સમાચાર આવે છે કે યોગજીવનની પત્ની વસંતકુમારી દેવીને કસુવાવડ થઇ ગઇ છે અને એની હાલત બહુ નાજૂક છે. આ સાંભળીને ઠાકુર યોગજીવનને બોલાવે છે અને જલ્દીથી ઢાકા પહોંચવા માટે સૂચના આપે છે. ઠાકુર યોગજીવનને કહે છે કે; "આ વખતની માંદગીમાંથી તારી પત્ની બહાર નહીં આવી શકે, એ જલ્દીથી શરીરનો ત્યાગ કરી દેશે. એ પછી તારે બહુ સમય ગૃહસ્થીમાં નહીં રહેવું પડે. તું ઢાકા જઇને એની સેવા કરી લે, જેથી તારા બાકી રહેલા કર્મો પૂરા થઇ જાય. અમે બહુ જલ્દીથી ઢાકા આવીશું."

યોગજીવનને ઢાકા મોકલ્યા પછી ઠાકુર થોડા દિવસ કલકત્તામાં રોકાય છે, કારણ કે કલકત્તામાં ઘણાં મુમુક્ષુ લોકોને દીક્ષાસાધન આપવાનું બાકી હતું. કલકત્તાની આજુબાજુના જીલ્લાઓમાંથી દરરોજ ભકત લોકો આવીને ઠાકુર

પાસે દીક્ષા લેતાં હતા. એક દિવસ ફરિદપુર, બર્દવાન અને હુગલી જિલ્લામાંથી ઘણા સ્ત્રી-પુરુષો આવીને દીક્ષા લે છે. બીજા દિવસે કલકત્તાના ઉચ્ચ અને ભદ્રસમાજની કેટલીક સ્ત્રીઓ આવીને ઠાકુર પાસે દીક્ષા લે છે. ઠાકુર કાયમ કહેતા હતા કે એમની પાસે દરરોજ શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી અને શ્રી નિત્યાનંદ મહાપ્રભુ આવે છે. સરકારી કાર્યાલયોમાં કર્મચારીઓની એક તાલિકા કે યાદી(લીસ્ટ) બનેલી હોય છે, જેને હાજરી રજીસ્ટર કહે છે. તે રીતે કેટલા લોકોને દીક્ષા મળવાની છે તેની એક નિશ્ચિત યાદી આ ત્રણ મહાપ્રભુજીએ બનાવેલી છે. આ યાદી મુજબ બધાને દીક્ષા આપવામાં આવી રહી છે, એમાં કોઇ ઉચ્ચ-નીચ કે પૈસાદાર-ગરીબનો ભેદભાવ નથી. કોઇ પાપી, દલિત કે નીચ જણાતી વ્યકિતને સામે ચાલીને દીક્ષા આપવામાં આવશે. પરંતુ કોઇ મોભાદાર, સંસ્કારી કે આગેવાન દેખાતી વ્યકિતનું નામ યાદીમાં નહીં હોય તો લાખ કોશિશ કરવા છતાં તેને દીક્ષા નહીં મળે. ઠાકુરનું કામ તો પાપીઓને શરણે લઇને ઉધ્ધાર કરવાનું છે, એટલે જ દલિત, પાપી કે નીચ જણાતી વ્યકિતને વહેલી દીક્ષા આપવામાં આવી રહી છે. જ્યારે કેટલાક ધનવાન મહાશયોની વિનંતી આવવા છતાં ઠાકુર "ના" કહી દે છે.

બીજા અઠવાડિયે બરિસાલ, વાનરીપાડા અને ઢાકાની આસપાસના લોકો ઠાકુર પાસે દીક્ષા લે છે. દીક્ષા વિતરણ વખતે બંધ ઓરડામાં ઘણી વિચિત્ર બાબતો બને છે. દીક્ષા લેનાર વ્યકિતની અંદર અનેક જાતના ભાવો ઉભરી આવે છે. કોઇ અજાણી ભાષામાં બોલવા લાગે છે, તો કોઇ વ્યકિતમાં રહેલ પ્રેત ખુલ્લું થઇને બહાર આવી જાય છે. તો કોઇને વિવિધ દેવી-દેવતાઓના દર્શન થાય છે. ઠાકુર દીક્ષા આપે તે સમયે તેમનાં ગુરુ શ્રી પરમહંસજી અચૂક હાજર રહીને દીક્ષામંત્ર આપે છે. પણ વખતોવખત બીજા મહાપુરુષો આવા દિવ્ય પ્રસંગને માણવા માટે એમની સાથે સામેલ થઇ જાય છે. ઠાકુર હાજર થયેલા મહાપુરુષોની સ્તુતિ-પૂજા કરીને એમને વિદાય કરી દે છે. કયારેક તો કોઇ નીચ કે પાપી આત્મા દીક્ષા મેળવીને મુકિત પામવા માટે હાજર થઇ જાય છે. ઠાકુર એવા નીચ આત્માને ઉપર-ઉપરથી સહેજ ધમકાવીને ભગાડી મૂકે છે. દીક્ષા પછી કોઇમાં ભાવદશા પ્રગટ થઇ આવે તો તે કયાંય સુધી ભાનમાં પણ ના આવે. એવા લોકોને ઠાકુર સ્પર્શ કરીને કે મંત્ર બોલીને પાછા ભાનમાં લઇ આવે અને વિદાય કરે.

દેવી-દેવતાઓની નિત્યલીલાઃ ઠાકુર એક દિવસ મુમુક્ષુઓને દીક્ષા આપ્યા પછી ઉપદેશ આપે છે કે કોઇએ પણ પોતાના કૂળદેવતાની પૂજા અને વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા પૂજા-પાઠ બંધ નથી કરવાના. તેમનાં સમાજ તથા કૂળના રીત-રિવાજોનું યથાશકિત પાલન કરવાની સાથે-સાથે ઠાકુરે આપેલ સાધન પણ નિયમિત રીતે કરવાનું છે. એ વખતે કુલદાનંદજીને એમ વિચાર આવે છે કે ઠાકુર તો હંમેશાં દીક્ષાસાધન પર જ ભાર મૂકતા હોય છે, તો આજે અચાનક આ નવો ઉપદેશ કેમ આપે છે ? આ વિશે તેઓ પ્રશ્ન કરે છે એટલે ઠાકુર કહે છે; "એક દિવસ કાલી, દુર્ગા, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, વગેરે દેવતાઓ આવીને મને કહે છે કે - જૂઓ, એવું કંઇ ના કરતા કે અમારી પૂજા બંધ થઇ જાય. તમે જેને સાધન આપો છો તે લોકો અમને માનવાનું બંધ કરી દેશે તો પછી ધીરે-ધીરે પૂજા પણ બંધ થઇ જશે.- ત્યારથી અમે દીક્ષા આપતી વખતે આ પ્રમાણેનો ઉપદેશ આપવાનું ચાલુ કર્યું છે."

કુલદાનંદજી પૂછે છે; "આ દેવી-દેવતાઓ, બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ, વગેરે પૂજા પામવાનો આટલો બધો આગ્રહ કેમ રાખે છે ?"

ઠાકુર કહે છે; "આ બધાં ત્રિગુણની અંદર જ છે."

કુલદાનંદજી પૂછે છે; "તો શું આ ત્રિદેવની પૂજા કરવાથી ભગવાનની પૂજા નથી થઇ જતી ?"

ઠાકુર કહે છે; "હા, થઇ જાય છે, પણ ભગવદ્બુધ્ધિથી પૂજા કરવી જોઇએ. બસ ! આટલી જ શરત છે. ભગવાન જે પ્રમાણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ સ્વરૂપે માયાવી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કર્તા છે, તે જ પ્રમાણે તેમનું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ અપ્રાકૃત બ્રહ્મલોક, વૈકુંઠ અને શિવલોકમાં પણ રહેલું છે. ભગવાન જ જુદા-જુદા સ્વરૂપે આ બધી લીલા કરે છે."

ઠાકુરનું અદ્ભુત નૃત્ય અને દેહ છોડવાની તૈયારીઃ એક દિવસ સાંજે ખૂબ ભાવથી સંકીર્તન થઇ રહ્યું હતું. ઠાકુર મસ્તીના ભાવાવેશમાં આસન પર બેઠા-બેઠા જ ડાબી-જમણી તરફ વારંવાર ઝૂકી જતા હતા. એક સાથે ત્રણ-ચાર કરતાલ અને મૃદંગ તાલબધ્ધ રીતે વાગી રહ્યા હતા. એવામાં ઠાકુર "જય સચ્ચિદાનંદ, જય સચ્ચિદાનંદ !" કરતા બૂમ પાડીને ઉભા થઇ ગયા અને કૂદી-કૂદીને ઉદ્દંડ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ગુરુભાઇઓ પણ ખૂબ જોશમાં આવીને નાચવા લાગ્યા અને હરિબોલની ધૂનમાં શ્યામબજારના આખા મકાનને

ધ્રુજાવી મૂક્યું. ઠાકુરનું વિશાળ અને ભારેખમ શરીર જોત-જોતામાં આશ્ચર્યજનક રીતે એકદમ નાનું બની ગયું. તેઓ બન્ને હાથની મૂઠીઓ બાંધીને આગળ-પાછળ, ઉંચે-નીચે કરતા આખા રૂમમાં એક છેડાથી બીજે છેડે દોડવા લાગ્યા. એ પછી એક જગ્યા પર સ્થિર ઉભા રહી ગયા અને "રાધે ! રાધે ! જય રાધે !" કરીને આકાશ સામે જોવા લાગ્યા. ઠાકુરના માથા પરની જટાઓ થર-થર કાંપીને એકદમ ટટ્ટાર ઉભી થઇ ગઇ અને સાપની ફેણની જેમ આગળની બાજુએ ઝૂકીને ધ્રુજવા લાગી. ઠાકુરના માથા પર એકાએક ચંદ્રમણિ જેવો પ્રકાશ ફેલાઇ ગયો અને ચિનગારીઓ નીકળવા લાગી. આ બધું જોઇને ઘણાં ભકતો ચીસો પાડવા લાગ્યા, તો કેટલાક બેભાન થઇને નીચે પડી ગયા.

ઠાકુર એક આંગળી આકાશ સામે કરીને બોલ્યા;" જૂઓ, જૂઓ ! એ બધાં મને લેવા આવ્યા છે. હું જાઉં છું, આ ચાલ્યો." એમ કહીને ઠાકુરે શરીર એકદમ ઢીલું છોડી દીધું. ઠાકુરનું શરીર ઢીલું પડતું જોઇને ભકતો ચીસો પાડતા રડવા લાગ્યા, કે ઠાકુરે શરીર છોડી દીધું, શરીર છોડી દીધું..એવામાં બે-ત્રણ શિષ્યો ભીડમાંથી જગ્યા કરીને આગળ આવ્યા અને ઠાકુરને કસીને પકડી લીધાં. નગેન્દ્રબાબુ મોટેથી બોલવા લાગ્યા; "પરમહંસજીની આણ છે, નહીં જવા દઇએ, નહીં જવા દઇએ." ઠાકુર બેભાન થઇને નીચે પડી ગયા, આ જોઇને અંદરના રૂમમાં સ્ત્રીઓ મોટે-મોટેથી રડવા લાગી. થોડીવાર આમ ચાલ્યું એટલામાં ઠાકુર; "જય ગુરુ! જય ગુરુ!" કરતા શાંતિથી બેઠા થઇ ગયા. એ સાથે ચારે-બાજુ સન્નાટો છવાઇ ગયો. પછી બધાં ધીરેથી વિખરાઇને પોત-પોતાના ઘરે જવા લાગ્યા. મોડેથી નગેન્દ્રબાબુએ ઠાકુરને પૂછયું કે; "આપને ખેંચીને લઇ જતા હતા એ બધાં કોણ હતા ? અમને લાગ્યું કે આ વખતે આપ પાછા નહીં આવો, જતા જ રહેશો."

ઠાકુર બોલ્યાઃ "લક્ષણ તો એવા જ દેખાતા હતા. ! ગૌર શિરોમણીજી, યોગજીવનની માં (માતા ઠાકુરાણી) અને શ્રી વૃંદાવનની ઘણી સખીઓ સાથે બીજા કેટલાક દેવતાઓ પણ આવેલા હતા. પરંતુ પરમહંસ ગુરુજી એ સમયે એકાએક આવી પહોંચ્યા અને બધાંને રોકી લીધાં. બીજા બધા ગમે તેટલું જોર કરે પણ ગુરુજીની ઇચ્છા વિના કંઇ શકય નથી."

આમ ઠાકુરે ફરી એકવાર ગુરુનો મહિમા સ્થાપિત કર્યો.

કલકત્તાથી વિદાયની તૈયારીઃ અત્યાર સુધી શ્યામબજારમાં આનંદની છોળો ઉડતી હતી અને ઉત્સવની હેલી ચાલતી હતી. તેવામાં ઢાકાથી સમાચાર આવ્યા કે યોગજીવનના પત્ની વસંતકુમારીની તબિયત અતિ નાજૂક છે અને હવે બહુ લાંબુ જીવે તેમ નથી. આ સાંભળીને ઠાકુરે ઢાકા જવાની તૈયારી કરવા સૂચના આપી દીધી. ઈ.સ. ૧૮૯૨ના પોષ માસમાં (જાન્યુ.-ફેબ્રુઆરી) ઠાકુર પાછા ઢાકા પહોંચ્યા.

આ વખતની યાત્રામાં ઠાકુરે શાંતિપુર અને કલકત્તામાં રહીને અનેક લીલાઓ કરી. ઘણાં મુમુક્ષુઓને દીક્ષા આપીને શરણે લીધાં. વિદ્વાનો અને ચિંતકોને ધર્મચર્ચા દ્વારા ધર્મમાર્ગે વાળ્યા. ભકતો સાથે સંકીર્તનનો આનંદ લૂંટાવ્યો અને હવે આગળની લીલા કરવા માટે ફરી પાછા ઢાકા પધાર્યા. ઠાકુર ગેંડારિયા આવીને સળંગ દોઢેક વર્ષ જેટલું રહે છે. એકાદ બે વખત બહુ ટૂંકા સમય માટે ઢાકાની બહાર જાય છે. હવે આગળના પ્રકરણમાં ગેંડારિયા આશ્રમ ખાતેની વિશેષ કાર્યવાહી અને પ્રસંગોનું વર્ણન વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૨૦

ઠાકુરના વિશિષ્ટ શિષ્યો

વસંતકુમારીની વિદાયઃ ઠાકુર પાછા ઢાકા ગેંડારિયા આશ્રમમાં પધાર્યા એટલામાં ભકતોની ભીડ જમા થઇ ગઇ અને આશ્રમમાં આનંદ-ઉત્સવનું વાતાવરણ છવાઇ ગયું. પરંતુ વસંતકુમારીને મરણપથારીએ પડેલી જોઇને બધાને દુઃખ અને સંતાપ થવા લાગ્યો. વસંતકુમારીનો શ્વાસ પણ હવે ઉપલી ગતિમાં ચાલવા માંડયો હતો. એણે ઠાકુરના દર્શન કરવાની ઈચ્છા કરી એટલે ઠાકુર બિમાર વહુની પથારી પાસે જઇને ઉભા રહ્યા. ઠાકુરે કહ્યું કે શરીરનો જે થોડોઘણો ભોગ હજી બાકી રહી ગયો છે તે પ્રાણાયામ દ્વારા સાફ થઈ રહ્યો છે.

વસંતકુમારી બોલી; "બાબા ! હજી કેટલું દુઃખ આપશો ?"

ઠાકુર બોલ્યાઃ "માં ! તમારી પીડાનો અંત આવી જ ગયો સમજો."

એ પછી વસંતકુમારીની છેલ્લી દશામાં વધુ ત્રણ દિવસ લંબાઇ ગયા. આ જોઇને જે ડોકટર વસંતકુમારીની સારવાર કરતા હતા તેમણે ઠાકુરને પૂછયું; "ત્રણ દિવસથી વસંતનો શ્વાસ બહુ ખરાબ રીતે ચાલી રહ્યો છે, હવે તો આ દશા જોઇ શકાતી નથી. શું આપ ઈચ્છો તો એને સાજી ના કરી શકો ? આપની ઈચ્છા હોય તો બધું જ શકય છે."

ઠાકુરે કહ્યું; "તે હવે જીવનમુકત થવા જઇ રહી છે, આવી દેવદુર્લભ અવસ્થા બધાને નથી મળતી. એ સંસારથી મુકત થવા જઇ રહી છે ત્યારે એને બચાવવાનો આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી."

ડોકટરે પૂછયું; "તો હવે કેટલી વાર છે ? આ દશામાં એ કયાં સુધી જીવશે ?"

ઠાકુર બોલ્યાઃ "હવે બહુ વાર નથી. ગૃહસ્થીમાં રહેતા નાનીમાંના વ્યવહારથી એને જે દુઃખ થયું છે તેનો થોડો ગુસ્સો હજી રહી ગયો છે. નાનીમાં એની પાસે આવીને સહેજ માફી માંગી લે અને વસંત એમને માફ કરી દે તો એને તરત મુકિત મળી જાય તેમ છે.

ઠાકુરે આ વાત કરી એની થોડી જ મિનિટોમાં નાનીમાં દુઃખી હ્રદયે વસંતકુમારીની પથારી પાસે આવ્યા. એમણે વસંતકુમારીને કરેલા અન્યાય બદલ રડતા-રડતા સાચા ભાવથી માફી માંગી લીધી. વસંતકુમારીએ પણ પ્રસન્ન હ્રદયે નાનીમાંને ગળે વળગાડયા અને કહ્યું; "નાની ! આપે તો કોઇ ગુનો નથી કર્યો." એટલામાં સાંજ પડવા આવી અને વસંતકુમારીએ એમનાં મોટાભાઇ શ્રી જગદબંધુ, પતિ શ્રી યોગજીવન અને અન્ય લોકોની હાજરીમાં એનાં પ્રાણ આશ્રમ ખાતે જ છોડી દીધાં. આશ્રમના ગુરુભાઇ-બ્હેનોને વસંતકુમારી બહુ વ્હાલી હતી, બધાં એને પ્રેમ કરતા હતા. અઢાર વર્ષની નાની ઉંમરમાં થયેલી વસંતની વિદાયથી બધાં દુઃખી થઇ ગયા. મૃત્યુ પછી વસંતકુમારીની ઉત્તરક્રિયા અને શ્રાધ્ધ વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા.

આશ્રમની ગતિવિધિઃ ઠાકુર પાછા આશ્રમમાં આવવાથી પહેલાની જેમ સવારથી સાંજની દીનચર્યા ગોઠવાઇ ગઇ છે. કેટલાક ચુનંદા શિષ્યો ઠાકુરની સેવામાં નિયમિત રીતે જોડાઇ ગયા છે. શ્રીધર ઠાકુરની અંગત સેવા કરે છે, જેમ કે ઠાકુરના વસ્ત્રો ધોવા, ઠાકુર જ્યાં જાય ત્યાં એમની સાથે જઇને એમની શારીરિક સેવાઓ કરવી, વગેરે. કુલદાનંદજી ઠાકુરને દિવસ-રાત દવાઓ આપે, પૂજા-પાઠ કરે અને શાસ્ત્રવાંચન કરે. બીજા શિષ્યો આશ્રમની સાફ-સફાઇ કરે અને રસોઇકામમાં મદદ કરે.

ઠાકુર દરરોજ સવારે આશ્રમમાં ટહેલવા નીકળે ત્યારે માતાજીના મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી લેતાં. એ પછી આશ્રમના વૃક્ષો, લતાઓ, ફૂલ-છોડ વગેરેની પાસે જઇને એવી પ્રેમપૂર્વક રીતે જોતા કે જાણે સહાનુભૂતિથી એમની વાતો સાંભળી રહ્યા હોય. ઠાકુર બધી વનસ્પતિને ખૂબ પ્રેમ કરતા અને એમની વાતો પણ સાંભળતા. એ કારણે આશ્રમની વનસ્પતિનો વિકાસ અને સૌંદર્ય પણ એવા જ નિખરી ઉઠયા હતા. ઠાકુર કાયમ કહેતા કે વૃક્ષ, ફૂલ-છોડ, લતા અને દરેક જાતની વનસ્પતિમાં પ્રાણ છે, લાગણી છે, સંદેશા પણ આપે છે અને વાતો પણ કરે છે..

કુલદાનંદજી કેટલાક દિવસથી જોતા હતા કે ઠાકુર આશ્રમની પાછળ આવેલા તળાવ બાજુ ચાલવા જાય છે અને ત્યાં જઇને એક ખાસ જગ્યાએ એમનાં પગ વારાફરતી પછાડે છે. દૂરથી જોતા એમ લાગે કે એમનાં પગ ઉપર કોઇ મચ્છર બેઠું હશે એને પગથી ઉડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યાંથી

પાછા આવીને એમનાં આસન પર બેસે છે. એક દિવસ કુલદાનંદજીને વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું કે આ તળાવની પાળ પાસે ત્રણ આસન પર બેસીને પર ત્રણ ફકીરો તપસ્યા કરી રહ્યા છે. આ એ જ જગ્યા હતી જ્યાં ઠાકુર ચાલવા જાય ત્યારે એમનાં પગ પછાડતા હતા. કુલદાનંદજીને ઠાકુરના વર્તન સાથે સ્વપ્નને કંઇ સંબંધ હોય તેમ લાગ્યું એટલે એમણે ઠાકુરને આ વિશે પૂછયું. ઠાકુરે કહ્યું કે સ્વપ્નની વિગતો સાચી છે. એ ત્રણ પૈકી એક ફકીર મર્યા પછી કાળા સાપના સ્વરૂપે ઠાકુરના આસન નીચે આવીને બેસે છે. બીજો એક ફકીર સફેદ દૂધ જેવા સાપનું સ્વરૂપ પામ્યો છે અને ઠાકુર આંબાના વૃક્ષ નીચે બેસે ત્યારે ત્યાં આવીને ઘણીવાર ઠાકુરના શરીર પર ચઢી જાય છે. જો કે આ રહસ્ય જાહેર કર્યા પછી ઠાકુર તળાવની પાળે ચાલવા નથી જતા.

આશ્રમમાં અશાંતિઃ સામાન્ય રીતે આશ્રમમાં દીક્ષા લેવાવાળાની અને દર્શનાર્થીઓની અવર-જવર ચાલુ જ હોય છે. ઠાકુરની દીનચર્યા પણ નિયમિત રીતે એક જેવી જ હોય છે. પરંતુ હમણાંથી ભકતોની ભીડ અને દીક્ષા પ્રાર્થીઓની અવરજવર થોડી ઓછી થતી જાય છે. આ વર્ષનો ઉનાળો પૂરો થઇ ગયો અને નિશાળો ખુલી ગઇ એટલે બહારના લોકોનું આગમન ઓછું થયું છે. આશ્રમના કાયમી શિષ્યો અને ભકતો જ ઠાકુર સાથે રહે છે.

ઠાકુર સાથે કાયમી રહેતા ભકતોને ખબર છે કે ઠાકુરની તો આકાશવૃત્તિ છે. દાનમાં જે કાંઇ અનાયાસે મળી આવે તેનાથી દિવસભરનો જીવનનિર્વાહ કરી લેવાનો. બીજા દિવસ માટે કશું સંઘરી રાખવાનું નહીં. ઠાકુર કોઇ પાસે સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે, કે કોઇ જાતનો ઈશારો કરીને, કોઇ માંગણી નથી કરતા. કયારેક આશ્રમમાં એટલા પૈસા અને સામગ્રી દાનમાં આવી જાય કે આનંદઉત્સવ મનાવવામાં આવે, પકવાન અને મિષ્ટાન્ન બનાવવામાં આવે. તો કયારેક એક દિવસ ચાલે એટલું અનાજ કે રકમ પણ ના આવે. ઠાકુર એક મહિના પહેલા કલકત્તામાં શ્યામબજાર ખાતે રહેતા હતા ત્યારે ભકતોને એમનું થોડું ઐશ્વર્ય બતાવ્યું હતું. ત્યાં વિવિધ સામગ્રી સાથે પકવાન અને મિષ્ટાન્ન બનતા હતા અને આનંદ-ઉત્સવ મનાવાતો હતો. ગેંડારિયા પાછા ફર્યા પછી છેલ્લા એક મહિનાથી આશ્રમમાં એક જાતની તંગી અને અભાવ આવી ગયો છે. રસોઇઘર અને ભંડાર ખાલી જ રહે છે. સવાર-સાંજ પાતળી દાળ અને ભાત કે એક શાક અને ભાત જેવી જરૂર પૂરતી જ રસોઇ બને છે.

આશ્રમમાં આવી તંગીનો અનુભવ આ પહેલા કોઈને થયો નહોતો. ધીમે-ધીમે કેટલાક ભકતો દુઃખી થઈને કંટાળવા માંડયા. જેમનાંથી આ અભાવ સહન ના થયો તે લોકોએ આશ્રમની બહાર બીજી વ્યવસ્થા કરી લીધી. પરંતુ જેમની પાસે આવકનું કોઈ સાધન નહોતું તેમણે તો આશ્રમની વ્યવસ્થા પર આધાર રાખવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો પણ નહોતો. ઠાકુરની સામે તો કોઈથી ફરિયાદ થઈ શકે તેમ હતી નહીં, એટલે બધાં નાનીમાં પાસે જ ગમે તેમ ફરિયાદ કરવા માંડયાં. નાનીમાં પાસે આવકના સાધનો હતા તે પ્રમાણે તે ખાવા-પીવાની વ્યવસ્થા કરતા હતા. ઘરડા નાનીમાં જ આશ્રમમાં રહેતા શિષ્યો, મહેમાનો અને ઠાકુરના પરિવાર માટે રસોઈ બનાવતા અને જાતે વાસણ વગેરે પણ ધોઈ લેતાં. કોઈ પણ શિષ્ય નાનીમાંની મદદમાં નહોતો આવતો કે આશ્રમના અન્ય કામોમાં પણ રસ નહોતો લેતો. બધાં ફકત ફરિયાદ કરતા અને નાનીમાંની નિંદા જ કરતા. નાનીમાં કંજૂસ છે અને જાણી જોઈને આ બધું નાટક કરે છે, એવી ખોટી વાતો કરતા રહેતા. પછી તો લોકો ધીમે-ધીમે આશ્રમ પણ છોડવા માંડયાં.

ઠાકુર કેટલાક મહિનાઓથી મૌન રહીને આ બધું નાટક જોતા હતા. તેઓ કોઈની વાત સાંભળતા નહોતા કે કોઈને કંઈ કહેતા પણ નહોતા. જે લોકોને ઠાકુરના પવિત્ર સાથ-સંગાથ થકી સત્‌સંગ જ કરવો હતો તે લોકો પણ હવે આવી બાબતોને લઈને આશ્રમ છોડવા લાગ્યા. કેટલાક અંતરંગ શિષ્યોને ઠાકુરની આ લીલાનો અંદાજ આવી ગયો હતો કે તેઓ જ આ રીતે ભકતોની પરીક્ષા કરી રહ્યા છે. કેટલાક અંતરંગ અને નિષ્ઠાવાન શિષ્યો જે લોકો વર્ષોથી ઠાકુરની સેવામાં હતા, તેમનાં સિવાયના અનેક લોકોએ ઠાકુરનો સંગ છોડી દીધો. આશ્રમમાં લોકોને મફત ખાવા-પીવા અને રહેવાની સગવડ અને સ્વતંત્રતા મળી ગઈ હતી. એ માટે આશ્રમના કામકાજ સંભાળવાની કે આર્થિક મદદ કરવાની બુધ્ધિ એ લોકોમાં કેમ નહોતી આવતી ? સક્ષમ હોવા છતાં બેજવાબદાર લોકો જ આશ્રમની નિંદા કરતા હતા.

ઠાકુરના હાસ્યથી ઝગડો શાંતઃ જો કે આ કપરો સમય પણ ધીમે-ધીમે પસાર થઈ ગયો અને પરિસ્થિતિ સામાન્ય થવા માંડી. ઠાકુરની લીલા બધાને સમજાય એવી નહોતી. આવા તંગ વાતાવરણમાં ભકતોમાં કયારેક ઝગડા-કંકાસ પણ થઈ જતા હતા. એક દિવસ શિષ્યોમાં કોઈ બાબતે એવો વિવાદ થઈ ગયો કે બોલાચાલી આગળ વધીને ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરવા માંડી.

કેટલાક શિષ્યો આ બાબતનું નિરાકરણ લાવવા ઠાકુર પાસે ગયા અને ઠાકુરની સામે જ અંદરોઅંદર દલીલ કરવા માંડયાં. ઠાકુર તો પ્રશાંતમૂર્તિની જેમ આ બધું જોઇ રહ્યા હતા. જ્યારે એમને એમ લાગ્યું કે ઝગડો હવે વધી જશે એટલે શિષ્યોની સામે જોઇને મોટેથી ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. ઠાકુરના હસવાની સાથે જ શકિતનું એવું મોજું પસાર થઇ ગયું કે લોકો તરત જ બધું ભૂલીને શાંત થઇ ગયા, પ્રસન્ન થઇને હસવા માંડયાં. બધાનાં હૃદયમાં આનંદ છવાઇ ગયો અને ખુશીથી ઝૂમી ઉઠયા. જય હો ! ઠાકુરનો જય હો ! આ બધી જાણે ઠાકુરની જ લીલા હોય એમ સમજીને બધાં આનંદ માણવા લાગ્યા.

ઠાકુર ઇ.સ. ૧૮૯૨ના આખા વર્ષ દરમિયાન લગભગ ગેંડારિયા આશ્રમમાં જ રહ્યા હતા. વર્ષની શરૂઆતમાં કલકત્તાથી પરત ફર્યા પછી કોઇ મોટી યાત્રાએ નહોતા ગયા. વચ્ચે-વચ્ચે બે-ત્રણ વાર ઢાકાની આસપાસના પ્રદેશમાં ગયા હતા. એકવાર માં સ્વર્ણમયીનું શ્રાધ્ધ કરવા કલકત્તા જવાનું થયું હતું. (હવે પછી આ વિશે વિગતવાર ઉલ્લેખ થશે.)

આશાનંદ બાઉલ: ઢાકામાં બાઉલ સંપ્રદાયના મહંત તરીકે આશાનંદ નામના એક સાધુ નિવાસ કરતા હતા. એમની જાતે જ મહાન ગુરુ બની બેઠેલા આશાનંદે એમનાં અખાડામાં કેટલાક કટ્ટર શિષ્યો પણ એમની સેવામાં રાખ્યા હતા. આશાનંદની મહત્ત્વકાંક્ષાઓ બહુ ઉંચી હતી. પરંતુ ઠાકુરની વધતી જતી ખ્યાતિ અને દરેક ધર્મ-સંપ્રદાયમાં ફેલાતો પ્રભાવ આશાનંદથી સહન નહોતો થતો. આશાનંદ અવાર-નવાર એમનાં શિષ્યોને ઠાકુરના ગેંડારિયા આશ્રમમાં મોકલીને પોતાનો પ્રચાર કરાવતા કે પ્રશંસા કરાવતા. જ્યારે આશ્રમમાં ભકતોની ભીડ હોય ત્યારે આશાનંદ ત્યાં આવી ચઢે અને ઉંચા-ઉંચા ઉપદેશો આપીને એમનો પ્રભાવ બતાવવાની બહુ કોશિશ કરે. ઠાકુર આ બધું ચૂપચાપ જોયા કરે પણ આશાનંદને કદી કંઇ કહે નહીં. લોકો આશાનંદનો બકવાસ સાંભળીને કંટાળી જાય અને આઘાપાછા થવા માંડે ત્યારે પરાણે એ ચૂપ થાય. આશાનંદ એકવાર મોકો જોઇને ઠાકુર પાસે આવી પહોંચ્યા અને પોતે એક અવતાર છે એમ ઠાકુરની પાસે સાબિત કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

આશાનંદે ઠાકુરને પૂછયું કે; “ગોંસાઇ, આપને મારામાં જોઇને કંઇ સમજાય છે ? મારા શરીર પર તમને કોઇ નિશાનીઓ જોવાય છે ?”

ઠાકુરે પૂછયું; "શું સમજવાનું છે ? મને તો કંઇ જોવાતું નથી."

આશાનંદ; "તો તમને હજી કંઇ તત્ત્વજ્ઞાન નથી થયું, તમારી દષ્ટિ ખૂલી નથી. મારા હજારો શિષ્યો છે, તે બધાં મને કલ્કિ-અવતાર સમજે છે. જૂઓ, મારા નાક પાસે આ એક તલ છે, તે કલ્કિ અવતારની નિશાની છે. મારા બે ખભ્ભા પાસે જે ઘા જેવું દેખાય છે, તેમાંથી બીજા બે હાથ ફૂટવાની તૈયારી છે. મારા ભકતો ફકત ભાવુકતામાં આવીને નથી કહેતા, પણ હું ખરેખર એક અવતાર છું. આ બધી વાત આપ કોઇને કહેતા નહીં." વગેરે...

હવે ઠાકુરથી હસ્યા વિના રહેવાયું નહીં એટલે "હો, હો, હો !" કરીને જોરથી હસી પડયા. આ સાંભળીને આશાનંદ ધીમેથી ઉભા થઇને ચાલવા માંડયાં અને બહાર જતા રહ્યા. ફરી એક દિવસ આશાનંદ બાઊલનો એક શિષ્ય ગેંડારિયા આશ્રમમાં આવી ચઢયો અને ઠાકુર વિશે બેફામ બોલવા લાગ્યો. ઠાકુરને શાંતિપુર સમાજમાંથી કેમ કાઢી મૂક્યા ? ઠાકુરને બ્રાહ્મસમાજમાંથી કેમ કાઢી મૂકયા ?..વગેરે.. બોલીને ઠાકુરનું અપમાન કરવા લાગ્યો. ઠાકુરે પહેલા જનોઇનો ત્યાગ કર્યો હતો અને હવે ભકિતની પરબ માંડી છે ! એવો બકવાસ કરવા લાગ્યો. જો કે ઠાકુર તો હંમેશની જેમ શાંત રહીને આ બધું સાંભળતા હતા, પણ આ વખતે એમની પાછળ એક મહાપુરુષ સૂક્ષ્મશરીરે પ્રગટ થયા અને આશાનંદના શિષ્ય પર ક્રોધ કરીને એને બરાબરનો ધમકાવ્યો. આ દશ્ય જે શિષ્યોએ જોયું તેઓ બેભાન બનીને નીચે પડી ગયા અને જે શિષ્યોને આ દશ્ય ના જોવાયું તે બધાને એમ લાગ્યું કે જીવનમાં પહેલીવાર ઠાકુરને કોઇ ઉપર ગુસ્સે થતા જોયા ! જો કે ઠાકુરને આ વિશે ખબર નહોતી એટલે તેમણે હકીકત જાણ્યા પછી ખુલાસો કર્યો; કે એક તેજસ્વી મહાપુરુષથી ઠાકુરનું આવું અપમાન સહન ના થયું એટલે એમણે પ્રગટ થઇને આશાનંદના શિષ્યને વઢી નાખ્યો.

થોડા સમય પછી આશાનંદ એમની નીચતા પર ઉતરી આવ્યા અને એક દિવસ પ્રપંચ કરીને ઠાકુરના ભોજનમાં ઝેર ભેળવી દેવામાં સફળ થયા. ઠાકુરના એક જૂના યોગી મિત્રને આ વિશે અગાઉથી જાણ થઇ જાય છે. તેઓ કાશીથી આવીને ઠાકુરની સેવામાં રોકાયા હોય છે તે દરમિયાન આ પ્રસંગ બને છે. આ યોગી હઠયોગની કેટલીક ઉચ્ચ પ્રક્રિયાઓ કરાવીને ઠાકુરના શરીરમાંથી ઝેર કાઢી નખાવે છે અને ઠાકુર પાછા સ્વસ્થ બની જાય છે.

ઠાકુરના કેટલાક વિશિષ્ટ શિષ્યોઃ ઠાકુરની વધતી ખ્યાતિ અને એમનું સદ્‌ગુરુ પદ પર બિરાજમાન થવું કેટલાક માટે ઈર્ષ્યા બની જાય છે. પરંતુ આવા કેટલાક હલકા માણસો સિવાય મોટાભાગના લોકો ઠાકુરને એક દેવ માનીને પૂજવા લાગે છે. તે સમયની કેટલીક પ્રખર વ્યક્તિઓ ઠાકુરની શિષ્ય બને છે. આમાં બરિસાલના એક મહાન શિક્ષણકાર **શ્રી અશ્વિનીકુમાર દત્ત** પણ હતા. એમનું નામ સમગ્ર બંગાળમાં બહુ માનપૂર્વક લેવાતું હતું. તેમણે સંસ્કારી વિદ્યાર્થીઓની એક અદ્વિતીય ફોજ તૈયાર કરીને દેશસેવા, સમાજસેવા અને સંસ્કૃતિની પરંપરાની જાળવણીમાં લગાવી દીધી હતી. તેમનાં નામે ડાકુઓ સુધ્ધાં માથું નમાવીને સેવા કરવા તૈયાર થઇ જતા હતા. અંગ્રેજો પણ એમને માનથી જોતા અને જાહેરમાં એમનું સન્માન કરતા હતા. પાછળથી સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં એમણે મોટું યોગદાન આપ્યું અને જેલવાસ પણ ભોગવ્યો. બરિસાલ જિલ્લાના હજારો લોકોએ ઠાકુર પાસે દીક્ષાસાધન મેળવ્યું હતું તેમાં અશ્વિનીકુમારનો પરિવાર મુખ્ય હતો.

આવા જ બીજા એક પ્રખર શિષ્ય **શ્રી બિપિનચંદ્ર પાલ** ઠાકુર પાસે દીક્ષા લઈને દેશસેવાના મહાન કાર્યમાં જોડાયા હતા. શ્રી બિપિનચંદ્ર જ શ્રી અરવિંદને આગ્રહ કરીને વડોદરા રાજ્યમાંથી બંગાળ લઇ આવ્યા હતા અને સ્વાતંત્ર્યની લડાઈના પવિત્રકાર્ય માટે એમને લેખો લખવાની પ્રેરણા આપીને તૈયાર કર્યા હતા. આગળ જતા શ્રી બિપિનચંદ્ર પાલે યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયાના વિવિધ દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો અને દેશની મહાન સંસ્કૃતિના પ્રચાર કરવાની સાથે સ્વાતંત્ર્યતાની ઝૂંબેશ આગળ વધારી. એમણે શ્રી બાલગંગાધર તિલક અને લાલા લજપતરાય સાથે સ્વતંત્રતાના આંદોલનોમાં ભાગ પણ લીધો હતો. ભારતની આઝાદીની લડાઈના ઇતિહાસમાં એમની ત્રિપુટી લાલ-બાલ-પાલ તરીકે વિખ્યાત થઇ હતી.

મનોરમા દેવીઃ ઠાકુરના એક શિષ્ય શ્રી મનોરંજન ગુહ ઠાકુરતા હતા. તે તથા તેમનાં પત્ની ઠાકુરના પરમ નિષ્ઠાવાન શિષ્યોમાં એક હતા. ઠાકુરની આજ્ઞા પ્રમાણે પતિ-પત્નીએ સુખ-સગવડોનો ત્યાગ કર્યો, ઘર-બાર છોડીને અત્યંત ગરીબાઈમાં જીવન પસાર કર્યું. એમનું જીવન લોકોમાં એક મહાન ઉદાહરણરૂપ બની ગયું હતું. મનોરમાદેવીને નામમંત્રની દીક્ષા મળી એ જ વખતે એ કલાકોની સમાધિમાં ઉતરી ગયા હતા. ઠાકુરે બહુ પ્રયત્નો

કરીને સંકીર્તન દ્વારા એમને સામાન્ય સ્થિતિમાં લાવવા પડયા હતા. તે પછી તો કાયમ માટે નામ-જપ કરવા માટે આસન પર બેસતાંની સાથે જ તેઓ ગંભીર સમાધિમાં કલાકો સુધી ગરકાવ થઇ જતા. કયારેક તો દિવસો સુધી આ અવસ્થા ચાલતી અને તેમનું સાંસારીક જીવન પણ ચકકરે ચઢી જતું. તેમનાં દૂધ પીતા બાળકોને ઉછેરવાનો પણ પ્રશ્ન ઉભો થઇ જતો. એમને ખાવા-પીવાની કંઇ ઇચ્છા પણ નહોતી થતી કે જરૂરિયાત પણ નહીં. ૧૦૫ ડીગ્રી તાવમાં પણ તેઓ ૧૨ કલાક સુધી સમાધિમાં બેસી રહેલા. પછી જ્યારે સામાન્ય સ્થિતિમાં આવ્યા ત્યારે તાવ પણ ઉતરી ગયો હતો. ઠાકુરની આજ્ઞા પ્રમાણે, નાના-નાના ત્રણ-ચાર બાળકો સાથે, આખું કુટુંબ આકાશવૃત્તિ પર ઉતરી ગયું હતું. આ પ્રમાણે આકાશવૃત્તિ પર વર્ષો સુધી રહીને અનેક ગામો અને પ્રદેશોમાં ભટકતા રહ્યા. જો કે ઠાકુર એમની પરીક્ષા કરતા હતા તો બીજી બાજુ રહસ્યમય રીતે એમનાં જીવનનિર્વાહની પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા પણ કરી રાખતા હતા.

મનોરમાદેવીના ધ્યાન અને સમાધિદશા વિશેના સમાચાર બંગાળમાં તેમ જ દેશભરના સાધુ-સંતોમાં ફેલાઇ ગયા હતા. અનેક સાધુ-સંન્યાસીઓ-મહાપુરુષો મનોરમાદેવીના દર્શન કરવા આવતા અને એમની આવી અદ્‌ભુત અવસ્થા જોઇને અચંબો પામતા. ઠાકુર કહેતા કે; “કરોડોમાં એકાદ વ્યકિત જ આવા વિશેષ ગુણ ધરાવે છે અને આવો જન્મ મેળવે છે.” મનોરમાદેવીને મળવા તે સમયના પ્રખ્યાત શ્રી કર્નલ આલકોટ અને શ્રીમતી એની બેસન્ટ પણ આવ્યા હતા. એની બેસન્ટ એમને મળીને બહુ પ્રભાવિત થયા હતા.

નરેન્દ્ર ઘોષઃ પૂર્વબંગાળના વાનરીપાડા ગામના નારાયણ ઘોષ એક પ્રખ્યાત પૈસાપાત્ર વ્યકિત હતા. નરેન્દ્ર નામનો એમનો એક પુત્ર નાનપણથી ખૂબ ધર્મિષ્ઠ હતો, એને ભગવાનના ભજનમાં જ રસ હતો. ઠાકુરના વાનરીપાડાના એક પ્રવાસ દરમિયાન તેણે ઠાકુર પાસે દીક્ષા લઇ લીધી હતી. દીક્ષા પછી એની અવસ્થા ખૂલી ગઇ. એ કલાકો સુધી ધ્યાનમાં બેસીને ભગવન્ન નામ-જપ કરતો રહેતો. જો કે નારાયણ ઘોષને આ બધું પસંદ નહોતું, એ તો ઠાકુરના મોટા વિરોધી હતા. એમણે નાના નરેન્દ્ર પર અત્યાચાર કરવાનું ચાલુ કરી દીધું. પિતાની મારઝૂડથી કંટાળીને એકવાર પૂજામાં બેઠા-બેઠા એણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે મને આ દુઃખભર્યા સંસારમાંથી છોડાવો. ભગવાને

એની પ્રાર્થના થોડા સમયમાં જ સ્વીકારી લીધી. વધુ અભ્યાસ માટે એ બરિસાલ આવ્યો અને ત્યાં કોલેરામાં એનું અકાળ મૃત્યુ થઇ ગયું.

એનાં મૃત્યું સમયે વાનરીપાડામાં એનાં પિતાના ઘરમાં લોહીનો વરસાદ થયો હતો, જેનાં કારણે બધાં ગભરાઇ ગયા. એ લોકોને તરત એનાં મૃત્યુના સમાચાર મળી ગયા. જો કે કઠોર હૃદયના, નાસ્તિક, નારાયણ ઘોષને આ માટે ઠાકુર પર શંકા ગઇ અને નરેન્દ્રના મૃત્યુનો દોષ એમણે ઠાકુરને આપ્યો. એકવાર નરેન્દ્રને જોવાની એમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. નારાયણ ઘોષે ઠાકુરને વિગતવાર પત્ર લખીને વિનંતી કરી કે ઠાકુર ઇચ્છે તો નરેન્દ્રના દર્શન કરાવી શકે છે. ઠાકુર કોઇને પત્ર નહોતા લખતા, તેમ છતાં તેમણે નારાયણ ઘોષને જવાબ લખાવ્યો કે; "નરેન્દ્રએ મૃત્યુ પછી બીજા એક ગર્ભમાં પ્રવેશ કરી લીધો છે. થોડીવાર માટે એને ગર્ભમાંથી બહાર કાઢીને દર્શન કરાવવા શકય છે, પરંતુ એ દરમિયાન બીજા કોઇ આત્માને એ ગર્ભમાં દાખલ કરાવવો પડે. એકવાર નરેન્દ્રને જોશો તો તમને સંતોષ નહીં થાય અને એને પણ કોઇ લાભ નહીં થાય. તમારા શોકમાં વધારો જ થશે, એટલે એને જોવાની ઇચ્છા છોડી દો." આખરે નારાયણ ઘોષે આ વાતની જીદ છોડી દીધી. ભગવાનના પરમભકત નરેન્દ્રને એમણે બહુ દુઃખ આપ્યું હતું અને ઠાકુરનું પણ અપમાન કર્યું હતું. આ બધાં દોષની ભગવાને એમને કઠોર સજા કરી. એકવાર નાવમાં બેસીને એ બીજે કોઇ સ્થળે જઇ રહ્યા હતા તે દરમિયાન તોફાનમાં એમની નાવ ફસાઇ ગઇ. એક ખડક સાથે અથડાઇને તૂટી-ફૂટીને ચૂર થઇ ગઇ. આ અકસ્માતમાં નારાયણ ઘોષનું કરુણ મૃત્યુ થયું.

નરેન્દ્ર એકવાર ગેંડારિયા આશ્રમમાં ઠાકુરના દર્શને આવ્યો હતો, તે દરમિયાન એણે ઠાકુરને કેટલાક સચોટ અને માર્મિક પ્રશ્નો પૂછયા હતા. કુલદાનંદજીએ આ પ્રશ્નો અને ઠાકુરના જવાબો એમની ડાયરીમાં બરાબર લખી લીધાં હતા.

નરેન્દ્રઃ શું અમારું રક્ષણ થશે ?

ઠાકુરઃ હા, હા, થશે જ.

પ્રઃ અમે આપને યાદ કરીએ ત્યારે આપને ખબર પડી જાય છે ?

ઠાકુરઃ હા. જેટલી વાર તીવ્ર સ્મરણ કરો એટલી વાર ખબર પડે છે.

પ્રઃ ગુરુ સર્વત્ર છે ? હંમેશાં અમારી પાસે જ રહે છે ?

જવાબઃ હા, (હસતા-હસતા કહે છે) નામ કરતા રહો, જ્યારે આંખ ખુલશે ત્યારે બધી સમજણ પડી જશે.

પ્રઃ આપની પાસે સાધનદીક્ષા લીધાં પછી આંતરિક રિપુઓની ઉત્તેજના વધી જાય છે ? ઉત્તેજના વધી જાય ત્યારે શું કરવું જોઈએ ?

જવાબઃ હા, સાધન લીધાં પછી રિપુઓની ઉત્તેજના વધી જાય છે, જેમ કે અગ્નિ હોલવાતા પહેલા વધુ ભડકી ઉઠે છે તે રીતે. પરંતુ ત્યાર પછી હંમેશાં માટે નાશ પામે છે. ઉત્તેજના વધે તે પ્રમાણે નામની ઝડપ પણ વધારી દેવી જોઈએ.

પ્રઃ જે લોકો ભગવાનની અંદર લીન થઈ જાય છે તેમનામાં અને ભગવદ્‌ભકતોમાં શું તફાવત છે ?

જવાબઃ જે લોકો લીન થઈ જાય તેમનાં કરતાં ભકતો શ્રેષ્ઠ છે, એ લોકો અસીમ આનંદના અધિકારી છે.

પ્રઃ શું (શ્રી ચૈતન્ય) મહાપ્રભુ સ્વયં ભગવાનનો અવતાર છે ? ઈશ્વર પોતે નવદ્વીપમાં માનવ સ્વરૂપે અવતર્યા હતા ?

જવાબઃ હા, યોગમાયાનો આધાર લઈને અવતર્યા હતા. સ્વયં ભગવાન માટે એ શકય છે. ભગવાન એક સાથે કરોડો બ્રહ્માંડમાં અવતાર ધારણ કરીને લીલા કરે છે.

પ્રઃ ઈસુ ખ્રિસ્ત કોણ હતા ? તેઓ માંસ-માછલી કેમ ખાતા હતા ?

જવાબઃ તેઓ પણ ભગવાનનો જ અવતાર હતા. એમનાં સમયના લોકોમાં માંસ-માછલી ખાવાનું પ્રકૃતિ પ્રમાણે સામાન્ય હતું એટલે તેઓ પણ બીજા મનુષ્યની જેમ આચરણ કરતા હતા.

પ્રઃ આપ જાહેરમાં એમ કહી શકો કે બુધ્ધ, ઈસુ અને ચૈતન્ય સ્વરૂપે સ્વયં ભગવાને જ અવતાર ધારણ કર્યો હતો ?

જવાબઃ હા, એકદમ સ્વચ્છંદતાપૂર્વક કહી શકું.

પ્રઃ કલિયુગમાં અમુક વર્ણમાં જ અવતાર લેવાનો નિયમ છે ?

જવાબઃ ના, એવું કશું નથી. અવતાર ત્રણ પ્રકારના છે, પૂર્ણાવતાર, અંશાવતાર અને શકયતા અવતાર. જેનામાં ઇશ્વરીય શકિતનો પ્રકાશ થાય એ શકયતા અવતાર કહેવાય છે.

પ્રઃ અમારા હ્રદયમાં થોડા સમય માટે પણ ઇશ્વરની શકિતનો અનુભવ થાય તો શું અમે પણ શકયતા અવતાર કહેવાઇએ ?

જવાબઃ હા, (મજાકમાં હસીને કહે છે) બધાં અવતાર જ છે ને !

પ્રઃ મુહમ્મદ કોણ હતા ? તેઓ શું ભગવાનના મિત્ર હતા ?

જવાબઃ એ એક મહાપુરુષ હતા અને મિત્ર પણ હતા. પણ તેથી શું ?

પ્રઃ કાલી, દુર્ગા, વગેરે બધાં રૂપક છે કે સાચા છે ?

જવાબઃ ના ! ના ! એ બધાં સાચા જ છે. ઇશ્વરના અનંત ભાવ છે.

પ્રઃ આપે કહ્યું હતું કે હજારો કૃષ્ણ જોવાયા હતા, એ સાચું છે ?

જવાબઃ હા, એને સત્ય જ માનો.

પ્રઃ બધાં એમ કહે છે કે ગુરુની ભકિતમાં જ બધું આવી જાય. અન્ય મહાત્માઓ કે સાધુ-સંતોની સેવા કરવાનો કોઇ અર્થ નથી.

જવાબઃ જે બીજા સાધુ-સંતોની ભકિત નથી કરી શકતો તે ગુરુની ભકિત પણ નથી કરી શકતો.

પ્રઃ આપ દરેકને તેની શ્રધ્ધા પ્રમાણે જ જવાબ આપો છો ?

જવાબઃ ના, એવું નથી. મેલેરિયા માટે કવીનાઇન યોગ્ય દવા છે, પણ પિત્તના દર્દીને માટે એ ઝેર સમાન ગણાય, તેવી રીતે.

પ્રઃ ગોંસાઇ, પ્રેમભકિત કેવી રીતે મળશે ?

જવાબઃ પ્રેમભકિત સહજ નથી, એ કોઇ બીજાને આપી શકતું નથી. કોઇકને નસીબથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. હમણાં તો તમે ભણવાનું ચાલુ રાખો, પૈસા કમાઓ, પછી નસીબ જાગે ત્યારે તમને પ્રેમભકિત મળશે.

પ્રઃ ભગવાન અવતાર લે ત્યારે મનુષ્યની જેમ જ પીડા- યાતના ભોગવે છે, મનુષ્યની જેમ જ વર્તે છે, આમ કેમ ?

જવાબઃ મનુષ્યની પ્રકૃતિ પ્રમાણે નહીં ચાલે, મનુષ્યની જેમ નહીં વર્તે તો પછી મનુષ્યને પકડશે કેવી રીતે ?

ગાંડો બાલપંડિતઃ આશ્રમની બરાબર બાજુમાં રહેતા ઠાકુરના શિષ્ય શ્રી રાધાકૃષ્ણબાબુને ૫-૬ વર્ષનો એક નાનો પુત્ર છે. એને આશ્રમમાં બધાં બાલપંડિત કહીને બોલાવે છે. એ મનનો જરા સનકી છે પણ બોલવામાં બહુ ચંચળ અને ચપળ છે. બાલપંડિત એક દિવસ નાગો-પૂગો બનીને ઘરની ગાય લઈ આશ્રમમાં થઈને નીકળ્યો. એનાં શરીર પર બધે ધૂળ ચોંટેલી હતી અને તે ગાયને બાંધેલું લાંબુ દોરડું પકડીને પોતાની મસ્તીમાં ચાલતો હતો. ઠાકુર એ વખતે આંબાના ઝાડ નીચે બેઠેલાં હતા. ત્યાંથી પંદર-વીસ ફૂટ દૂર, તળાવ પાસેના એક ઝાડ સાથે એણે ગાયને દોરડાથી બાંધી. પછી ઠાકુરની સામે જોઈને બાલપંડિત બોલ્યો; "ગોંસાઈ, હું મારી ગાયને અહીં બાંધીને જાઉં છું, જરા એનાં પર નજર રાખજો." એમ કહીને એનાં નાગા કુલા પર થપાટો મારતો ત્યાંથી રમવા જતો રહ્યો. ઠાકુર જરા એ તરફ ફર્યા અને ગાય સામે નજર કરીને બેસી ગયા. બપોરના બે વાગ્યાથી લઈને સાંજે સાડાપાંચ સુધી બાલપંડિત પાછો ના ફર્યો, પરંતુ ઠાકુર ત્યાં સુધી એકી ટસે ગાયની સામે નજર માંડીને બેસી રહ્યા. સાડાપાંચ વાગે બાલપંડિત ઘર તરફ પાછો જતો હતો ત્યારે ઠાકુરે બૂમ પાડીને કહ્યું; "બાલપંડિત, તમારી ગાયને તો પાછી લઈ જાઓ ! હું તો ક્યારનો એનાં પર નજર રાખીને બેઠો છું." એ સાંભળીને બાલપંડિત બોલ્યો; "અચ્છા ! મારી ગાય અહીંયા જ છે ? સારી વાત છે, હું પાછી લઈ જાઉં છું." એમ કહીને ગાય લઈને જતો રહ્યો અને ઠાકુર ઉઠીને શૌચાલય તરફ ગયા. ઠાકુર માટે કોઈ મોટું કે નાનું, મહત્ત્વનું કે નકામું નહોતું. એમનાં માટે સૌ સમાન હતા, એ વિશે આ ઉદાહરણ જ પૂરતું છે !

કુસુમકામિનીઃ વાનરીપાડાના શિષ્ય શ્રીકુંજબિહારી ગુહ ઠાકુરતાની પત્ની શ્રીમતી કુસુમકામિની પણ એક વિશેષ શિષ્યા હતી. પતિ-પત્નીમાં પરસ્પર પ્રેમ અને સમર્પણની ભાવના અજોડ હતી. ગૃહસ્થીમાં એકપતિવ્રતા અને એકપત્નીવ્રતાના સિધ્ધાંત દ્વારા એક-બીજામાં પરમાત્માની ભાવના રાખવાથી ઈશ્વરને પામી શકાય છે, એવું એમનું દઢપણે માનવું હતું. કુસુમકામિની એમનાં સાસુ-સસરા સાથે સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતી હતી. તે પહેલેથી જ ગરીબોની ભાવપૂર્વક સેવા કરતી આવી હતી. એક સમયે

બંગાળમાં તીવ્ર દુ:કાળ પડયો અને લોકો ભૂખે મરવા લાગ્યા. દયાળુ કુસુમે ગરીબ અને ભૂખ્યાઓને જમાડવાનું ચાલુ કરી દીધું. વહુ દ્વારા કરાતી આવી "સેવા" સાસુથી સહન ના થઇ એટલે એમણે કુસુમને મ્હેણું મારીને આવા દાન-ધર્મ કરવાના બંધ કરાવી દીધાં. પરંતુ સેવાભાવી કુસમકામિનીએ સળંગ ૫-૬ દિવસ સુધી પોતાના ભાગનું ભોજન ગરીબ અને ભૂખ્યા લોકોને ખવડાવી દીધું. આટલા દિવસ ભૂખ્યા રહીને પણ ઘરના તમામ કામકાજ કરતા રહેવાને કારણે કુસુમમાં નબળાઇ આવી ગઇ અને તે બિમાર થઇ ગઇ.

આવા બિમાર શરીરે તે એક દિવસ તળાવ પર કપડાં-વાસણ ધોવા ગઇ હતી, ત્યાં એને ચકકર આવી ગયા. આવી મનોદશામાં પણ એણે ગુરુજીને યાદ કરવા માંડયાં. અચાનક એણે જોયું કે ગોંસાઇજીની આકૃતિ તળાવના પાણી પર પ્રત્યક્ષ ઉભી રહીને એને આશીર્વાદ આપી રહી છે. ઠાકુરનું પૂજન કેવી રીતે કરું ? એવા મનોમંથનમાં એનાથી પ્રાર્થના થઇ ગઇ કે "ઠાકુર ! મારી પાસે આપને ભોગ ધરવા માટે કંઇ નથી, હું પોતે જ ભૂખી છું. આપને મારી આ ભૂખ જ સમર્પિત કરું છું." ઠાકુરે હાથ ઉંચો કરીને "તથાસ્તુ" કહ્યું. કુસુમે ઠાકુરના દર્શન થયા હતા ત્યાંનુ પાણી આચમન કરીને પી લીધું. એ સમયે તો તેને કંઇ ખબર ના પડી પણ ઘરે આવ્યા પછી એનાં ભૂખ-તરસ બધું જ મટી ગયું. હવે એ પાણી પીએ કે કંઇ ખાવા જાય તો એને તરત ઉલ્ટી થઇ જતી. પછી તો એણે પાણી અને ભોજન વિના દિવસો પસાર કરવા માંડયાં. એ પછી જ કુટુંબીજનોને એનાં વ્યકિતત્ત્વમાં આવેલો ફેરફાર જોવામાં આવ્યો. છેવટે બધાએ ડોકટર પાસે જઇને તપાસ કરાવી. બધી જાતની તપાસ કર્યા પછી ડોકટરે કહ્યું કે આ કોઇ અસામાન્ય મનુષ્યના રૂપમાં દેવી-દેવતાનું શરીર હોય તેમ લાગે છે. કોઇ મહિનાઓ સુધી આ રીતે ખાધા-પીધા વિના રહે અને એનાં શરીરના બંધારણમાં કોઇ જ ફેરફાર ના જોવાય, એ બહુ આશ્ચર્યજનક બાબત કહેવાય ! એ પછી કુસુમે અઢી વર્ષ સુધી કંઇ પણ ખાધા-પીધા વિના, દૈનિક કામકાજ કરતા-કરતા જીવન પસાર કર્યું. તેમ છતાં એની સ્ફૂર્તિ-શકિતમાં કોઇ જ ઘટાડો નહોતો જોવાતો કે એને કોઇ રોગ લાગુ નહોતો પડયો. એ કાયમની જેમ જ ઘરકામ કરતી હતી.

એક વાર શ્રી કુલદાનંદજી વાનરીપાડામાં એમનાં ઘરે આવવાના હતા તેનાં બે દિવસ અગાઉ એમનાં ઘરે એક રહસ્યમય પ્રસંગ બની ગયો. કુસુમે ચૂલા ઉપર ભાત રાંધવા મૂકયો પણ ચૂલામાં અગ્નિ પ્રકટાવવાનું ભૂલી ગઇ,

અને નામ-જપ કરવા બેસી ગઇ. નામ-જપમાં શ્વાસ તીવ્ર ગતિથી ચાલવા લાગ્યો અને મન નામાનંદમાં ડૂબી ગયું. કુસુમને ખબર જ ના પડી કે નામ-સમાધિમાં ત્રણ-ચાર કલાક ક્યાં જતા રહ્યા ! નામ-જપ દરમિયાન એને ઠાકુરના દર્શન થયા. ઠાકુર બોલ્યા; "આજે તમારે રસોઇ બનાવવી નહીં પડે, માં અન્નપૂર્ણા તમારી રસોઇ બનાવાશે." કુલદાનંદજી એમની ઘરે આવે ત્યારે આ પ્રસાદ આપવાની સૂચના પણ ઠાકુરે આપી.

પછી કુસુમ બાહ્યભાનમાં આવી ત્યારે એણે સુગંધીદાર ભાત તૈયાર થયેલા જોયો, જે હજી સુધી ગરમ હતો. પડોશીઓ અને કેટલાક ગુરુભાઇઓને આ અલૌકિક ઘટનાની જાણ તરત થઇ ગઇ. કુસુમે થોડો-થોડો ભાત બધાને પ્રસાદ તરીકે આપ્યો અને સૂકાવેલા દાણાં બીજા દિવસે પશુ-પક્ષીઓને ખવડાવ્યા. ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે બે દિવસ પછી ઘરે આવેલા ગુરુભાઇ કુલદાનંદજીને પણ કુસુમે આ પ્રસાદ આપ્યો. પ્રસાદ ખાઇને કુલદાનંદજી નામ-જપના ઉંડા આનંદમાં ડૂબી ગયા. પાછળથી ઠાકુરે આ ઘટનાનું સમર્થન કરતા કહ્યું હતું કે; "માં અન્નપૂર્ણાએ અગ્નિ પેટાવ્યા વિના જ કુસુમની રસોઇ બનાવી હતી. આવી ઘટના કલિયુગમાં બનતી નથી. તમે શ્રધ્ધા રાખશો તો આવા અનેક પ્રસંગોએ ભગવાનની કૃપાના સાક્ષી બનશો."

ચંદ્રકાંત દત્તઃ એક દિવસ ચંદ્રકાંત દત્ત કરીને એક નામચીન ગૂંડો ઠાકુર પાસે દીક્ષા લેવા આવે છે. જીવનમાં કોઇ પાપ કરવાનું તેણે બાકી નહોતું રાખ્યું. ચોરી, લૂંટફાટ, ડાકુગીરી, ખૂન, જૂઠી સાક્ષી, બળાત્કાર અને એ સિવાયના પણ અનેક જાતના પાપ તેણે કર્યા હતા. આ ચંદ્રકાંત ધીમે-ધીમે ઠાકુરના અમુક શિષ્યોના પરિચયમાં આવે છે, જે લોકો સાત્ત્વિક જીવન જીવતા હોય છે. ઠાકુરના એક શિષ્યના ઘરે ઠાકુરનો ફોટો જોઇને એનાં મનમાં ઠાકુરના દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. અચાનક એને પોતાના પાપકર્મોનો બોધ થાય છે અને એમાંથી છુટકારો મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. એ પેલા શિષ્યને પૂછે છે કે; "શું ઠાકુર મને અપનાવે ખરા ? મને આ પાપી જીવનમાંથી છોડાવે ખરા ?" શિષ્ય કહે છે કે; "હા, ઠાકુરે મારા પાપ-તાપ ગ્રહણ કર્યા છે. એ ઇચ્છે તો તને પણ શરણે લઇ શકે છે." આ પછી તો ચંદ્રકાંત મનોમન ઠાકુરને પ્રાર્થના ચાલુ કરે છે અને પોતાને શરણે લઇને આ દુસ્તર, નીચ, જીવનમાંથી બહાર કાઢવા માટે આજીજી કરે છે. એક રાત્રે તે એક મંદિરના

ચોકમાં સૂવા જાય છે ત્યારે એનો પશ્ચાતાપ ચરમસીમાએ પહોંચે છે. એ ચોધાર આંસુએ રડતા-રડતા ઠાકુરને પ્રાર્થના કરે છે કે મને શરણે લો. ત્યારે એને આભાસ થાય છે કે કોઈ સાધુપુરુષ એની પાછળ ઉભા છે અને કૃપા વરસાવી રહ્યા છે. અંધારામાં ચહેરો સ્પષ્ટ રીતે નથી જોવાતો પરંતુ આકૃતિની છાપ મનમાં રહી જાય છે. પાછળથી એને ખાત્રી થાય છે કે એ ઠાકુર જ હતા. બહુ પ્રયત્નો કર્યા પછી છેવટે કલકત્તામાં એની મુલાકાત ઠાકુર સાથે થાય છે. ચંદ્રકાંત ઠાકુરને શરણે લેવા માટે પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે ઠાકુર એનાં જીવન વિશે પૂછે છે. ચંદ્રકાંત કશું છૂપાવ્યા વિના ધીમે-ધીમે કરીને એનાં પાપમય જીવનની સાચી અને સ્પષ્ટ હકીકત ઠાકુરને કહી સંભળાવે છે. આ સાંભળીને આસ-પાસ બેઠેલા શિષ્યોને એમ લાગે છે કે ઠાકુર આવા ભ્રષ્ટ માણસને અપનાવવાની ના પાડી દેશે. પણ ઠાકુર એને આશ્વાસન આપે છે કે તેને દીક્ષા જરૂર મળશે, પણ એ પહેલા એણે અમુક તીર્થયાત્રા કરીને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે.

ચંદ્રકાંતે ઠાકુરની વાત માની લીધી, પણ હવે તો એની પાસે યાત્રાના પૈસા પણ નહોતા બચ્યા. બહુ પ્રયત્નો પછી એ નામ પૂરતી યાત્રાઓ જ કરી શકયો. ઠાકુરે એની આ રીતની સાંકેતિક તીર્થયાત્રા પણ માન્ય રાખી લીધી અને છેવટે દીક્ષા પણ આપી દીધી. દીક્ષા પછી ચંદ્રકાંતના જીવનમાં આમૂલ પરિવર્તન આવી ગયું. પાપબોધને કારણે એનો અહંકાર તો ક્યારનો નામશેષ થઈ ગયો હતો. તેણે પશ્ચાતાપની અગ્નિમાં બળીને હવે તેનાં પાપો પણ ધોવા માંડયાં હતા. તે પછી ઠાકુર ચંદ્રકાંત પર વિશેષ કૃપા કરે છે અને સ્વપ્નમાં આવીને સૂચનાઓ પણ આપે છે. એક દિવસ એનાં ઘરે મરામત માટે સિમેન્ટ-રેતીનો માલ ચોપડીને રાખ્યો હતો. ઠાકુર અચાનક ત્યાં આવીને એનાં પર એમનાં પગલાંની છાપ કરી જાય છે. બહુ તપાસ કર્યા પછી આ પગલાં ઠાકુરના હોવા વિશેની જાણ ચંદ્રકાંતને થાય છે, ત્યારે ઠાકુરની આ વિશેષ ભેટ તે જીવનના અંત સુધી સાચવી રાખે છે. ઠાકુરે આવી ભેટ કે સ્મૃતિચિન્હ બીજા કોઈને કે બીજી કોઈ જગ્યાએ નથી આપ્યું. જીવનના છેલ્લા દિવસ સુધી એક નિષ્ઠાવાન સાધકની જેમ નામ-જપ કરીને ચંદ્રકાંત સરસ આધ્યાત્મિક અનુભવો મેળવે છે. ઠાકુરના અંતર્ધાન થાય પછી કેટલાક વર્ષો સુધી એ જગન્નાથ પુરીના આશ્રમમાં આવીને સાધના કરે છે. ઠાકુરનો અવતાર પાપીઓના ઉધ્ધાર માટે થયો હતો, એ આ ઉદાહરણ પરથી જાણવા મળે છે.

વિશેષ પ્રસાદઃ શાંતિસુધા છેલ્લા કેટલાક મહિનાઓથી એમનાં પરિવાર સાથે આશ્રમમાં રહેતા હતા. એક દિવસ શાંતિસુધાએ ઠાકુરને કહ્યું; "બાબા ! મને સનાતન બાબુના ડેરાના શ્રી બિહારીલાલજીનો પ્રસાદ ખાવાની ઈચ્છા થઈ છે."

ઠાકુરે પૂછ્યું; "શેનો પ્રસાદ ખાવો છે બોલ !"

શાંતિસુધાઃ "બઢિયા માલપુઆનો પ્રસાદ."

ઠાકુરઃ "ઠીક છે, તારી વાત મેં બિહારીલાલજીને કહી દીધી છે. કાલે જગદ્‌બંધુ ચોકકસ જઈને ત્યાંથી પ્રસાદ લઈ આવે."

બીજે દિવસે સવારે જગદ્‌બંધુજી શ્રી બિહારીલાલજીના મંદિરે જઈને કહે છે કે અમારા આશ્રમ માટે પ્રસાદ લેવા આવ્યો છું. મંદિરના પુજારી તરત એમને આવકારીને કહે છે કે; "હા, આપના માટે જ પ્રસાદ મૂકી રાખ્યો છે. આમ તો દરરોજ અમારા મંદિરમાં જ પાકી સખડીનો પ્રસાદ બને છે, પણ આજે સવારે એક શેઠને ત્યાંથી બહુ બધાં માલપુઆનો પ્રસાદ આવ્યો છે. અમે લોકોએ પણ એ જ પ્રસાદ ખાધો." એમ કહીને પુજારીએ બહુ બધાં માલપુઆ વાસણમાં ભરી આપ્યા. ગેંડારિયા આશ્રમમાં બધાંએ પેટભરીને પ્રસાદ ખાધો. શાંતિસુધાએ કહ્યું; "આવો સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદ આ પહેલા અમે નથી ખાધો."

શિષ્યો ઠાકુરની લીલાઓ જોઈને વિચારતા રહી જાય છે કે "ઠાકુરનું આ કયું ઐશ્વર્ય છે ! શ્રી બિહારીલાલજી તરત એમની વિનંતીનો સ્વીકાર કરીને પ્રસાદની વ્યવસ્થા કરી રાખે છે !"

ઠાકુરની શ્યામભાષાઃ એકવાર કુલદાનંદજીએ ઠાકુરને પૂછ્યું; "આપ સમાધિમાં હોવ છો ત્યારે આપને મોંઢે કોઈ અજાણી ભાષામાં વાર્તાલાપ સાંભળવા મળે છે. એ નથી સંસ્કૃત, હિન્દી, ફારસી કે નથી અંગ્રેજી, આ પહેલા સાંભળેલી કોઈ ભાષા નથી. પરંતુ થોડી-થોડી સંસ્કૃતને મળતી હોય એવી લાગે છે, જો કે અમને એમાં કંઈ સમજણ નથી પડતી."

ઠાકુર બોલ્યાઃ "ઓહ ! તેં સાંભળી લીધી ? પણ તને કયાંથી સમજણ પડશે ? એ પૃથ્વીની ભાષા નથી, એ તો "ગોલોક"ની શ્યામભાષા છે. ત્યાં એ જ ભાષામાં વાત થાય છે. સંસ્કૃત તો દેવભાષા છે."

ઠાકુરનું મૌનઃ ઇ.સ. ૧૮૯૨નું વર્ષ લગભગ પૂરું થવા આવે છે. ઠાકુરના ગુરુજીએ વર્ષના અંતમાં આજ્ઞા આપી કે આસો મહિનાની શરદપૂનમથી લઇને ૬ મહિના સુધી ઠાકુરે મૌનમાં રહેવાનું છે. આ દરમિયાન ભકતોને ઠાકુરની અમૃતવાણી સીધી રીતે સાંભળવાની બંધ થઇ ગઇ. જો કે ઠાકુર કોઇ અગત્યના કામ માટે કે વ્યવહાર માટે સ્લેટ પર લખીને સૂચના આપતા હતા. એ ઉપરાંત કોઇ વિશેષ કામ માટે ઠાકુર ગળા અને તાળવામાંથી એવી અદ્‌ભૂત રીતે અવાજ કરતા હતા કે અમૂક શિષ્યો એમની વાત સમજી લેતા હતા. ઠાકુર કોઇ ખાસ ઉપદેશ માટે કે અગત્યની બાબત માટે જ આ પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ છ મહિનાના મૌનવ્રત દરમિયાન દરરોજ થતા અદ્‌ભુત અનુભવો અને લીલાદર્શનની ખાસ વાતો ઠાકુર એક નોટમાં લખી લેતાં હતા. (વર્ષો પછી આ નોટબુક "મૌની અવસ્થાના ઉપદેશ" તરીકે એક પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રકાશિત થઇ હતી.)

માં સ્વર્ણમયીનું નિર્વાણઃ ઠાકુરની મૌનાવસ્થા દરમિયાન ઇ.સ. ૧૮૯૩ના જાન્યુ-ફેબ્રુ. (સંવત-૧૯૪૯ના માગસર) મહિનામાં એમનાં માં સ્વર્ણમયીદેવી આશ્રમમાં પધારે છે. માંની તબિયત બહુ સારી નહોતી રહેતી. મોટેભાગે તેઓ ઉન્માદ અવસ્થામાં રહેતા હતા એટલે એમની બહુ સંભાળ રાખવી પડતી હતી. માં બહુ સ્વતંત્ર અને મનમોજી સ્વભાવના હતા. એમને મન ફાવે તેમ જ રહેતા અને કયારેક આવેશમાં આવીને ગાંડા જેવું વર્તન કરી બેસતા. આખો દિવસ આશ્રમની બહાર જતા રહે, કોઇ મુસલમાનના ઘરે જઇને બેસી જાય કે તળાવની પાળે બેસી રહે. ઘણી વાર એમને શોધવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ બની જતું, એટલે એમને ઠાકુરના રૂમમાં જ રાખવા પડતા હતા. કયારેક તો માં એકવાર રૂમમાં આવે પછી દરવાજાને સાંકળ મારીને રૂમ બંધ કરી દેવો પડતો.

એકવાર ઠાકુર અચાનક કહે છે કે; "આજે માંના જીવને જોખમ છે, આજે બચી જશે તો પછી થોડા દિવસો કાઢી નાખશે. હમણાં જ શ્યામસુંદરજી મને આવીને કહી ગયા." શ્યામસુંદરજીએ એક રાત્રે ઠાકુરને બહાર વૃક્ષ નીચે જઇને બેસવાની સૂચના આપી એટલે ઠાકુર મોડી રાત્રે બહાર આવીને બેસી ગયા. રાત્રે કુલદાનંદજી બહાર આવીને જૂએ છે કે એક કાળો સાપ ઠાકુરના શરીર પર ચઢીને માથા પર બેઠો છે. સાપે નીચે ઉતરીને ઠાકુરના કમંડળમાં

મોંઢુ નાખ્યું. ઠાકુરને એ પાણી પીતા જોઈને કુલદાનંદજીને આશ્ચર્ય થાય છે કે સાપનું મોંઢુ મારેલું ઝેરી પાણી ઠાકુર પીએ છે ? પણ ઠાકુર કુલદાનંદજીને કહે છે કે એ પાણી તો સાપનો પ્રસાદ છે, અમૃત જેવું મીઠું છે. કુલદાનંદજીને પણ એ પાણી હથેળીમાં આપીને પીવા માટે કહે છે. કુલદાનંદજી શંકા અને ભય સાથે પાણી પી જૂવે છે, એ પાણી નારિયેળના મીઠા સ્વાદવાળુ અને સુગંધથી મઘમઘતું હતું. કુલદાનંદજીનું મન પાણી પીને શાંત અને પ્રફુલ્લિત બની જાય છે અને તેઓ ઊંડા નામ-જપમાં પરોવાઈ જાય છે. એમને આ પહેલા આવો સરસ અનુભવ કયારેય નહોતો થયો. ઠાકુર કહે છે કે આ મારા આસન નીચે રહેતો સાપ હતો, જે રાત્રે માં પાસે ગયો હતો, પણ માં બચી ગયા છે. હવે એમનાં જીવને ખતરો ટળી ગયો છે.

કુલદાનંદજીને ઠાકુરની વાતો સાંભળીને બહુ નવાઈ લાગી. એ પાછા માંના રૂમમાં જઈને જૂએ છે તો માં બેભાન પડેલા હતા. સવારે ઉઠીને માં ઠાકુરને કહે છે કે; “વિજય ! રાત્રે તારા આસનનો સાપ મને બહુ હેરાન કરતો હતો. મારી પાસે આવીને ફુંફાડાં મારતો ફેણ ફેલાવીને બેસી રહેલો. મેં એને જવાનું કહ્યું પણ એ માનતો નહોતો એટલે મેં એને એક થપ્પડ મારી, પછી ગયો.” માંની આવી અદ્‌ભુત વાતો સાંભળીને કુલદાનંદજી અવાક્ રહી ગયા. કેટલાક દિવસથી કુલદાનંદજી માંની ગાળો અને ગુસ્સો સહન કરીને સેવા કરતા હતા. જો કે દયાળુ માંએ અંતે તો એમને વ્હાલપૂર્વક આશીર્વાદ જ આપ્યા હતા.

એક દિવસ કલકત્તા રહેતા ઠાકુરના એક પ્રખ્યાત શિષ્ય અભયનારાયણજી અને ઢાકાના કેટલાક નામાંકિત વ્યકિતઓ ઠાકુરના દર્શન કરવા ગેંડારિયામાં આવ્યા. અભયનારાયણજીએ કલકત્તામાં ઠાકુરની મહાનતા અને અલૌકિક શકિતઓ વિશે બહુ સાંભળ્યું હતું. એમનાં મનમાં ઠાકુરની મહાનતા વિશે ખાત્રી કરવાની કંઈક ઈચ્છા રહેતી હતી. આજે ઠાકુર સમક્ષ ઢાકાના કેટલાક પ્રખ્યાત માણસો બેઠેલાં હતા અને ઠાકુર મૌન રહીને એમની ખાસ શૈલી વડે અને થોડું-ઘણું લખીને ધર્મની ગૂઢ વાતો સમજાવી રહ્યા હતા. એ દરમિયાન માં સ્વર્ણમયી ઠાકુરને જોઈને આનંદથી નૃત્ય કરતા-કરતા રૂમની બહાર નીકળીને ચોક બાજુ આવ્યા. અચાનક એમને પહેરેલી સાડી ઉતારીને માથા ઉપર લપેટી દીધી અને એકદમ નગ્ન બનીને નાચવા લાગ્યા. એ સમયે

ઠાકુર પણ “વાહ ! વાહ !” કરીને ચપટી વગાડતા-વગાડતા માંના નૃત્યને તાલ આપવા લાગ્યા. ઠાકુરનું મોં તેજથી પ્રકાશિત થઇને લાલ બની ગયું અને આંખોમાંથી દડ-દડ કરીને આંસુ વહેવા લાગ્યા. માં નાચતા-નાચતા તળાવની પાળ બાજુ જઇને બધાની નજરથી ઓઝલ થઇ ગયા. આ આખું દશ્ય જોઇને બધાનાં મોંઢા આશ્ચર્યમાં ખુલ્લા રહી ગયા, બધાં અવાચક બની ગયા. આ ઘટના પછી અભયનારાયણજી અને હરિબાબુ કહે છે; “આ ઘટના જોઇને હું ગોંસાઇને ઓળખી ગયો, મારા મનમાં કોઇ શંકા ના રહી કે પરીક્ષા કરવાની કોઇ વૃત્તિ પણ ના રહી. શું કોઇ સામાન્ય માણસ આવું કરી શકે ?” ઠાકુરની અને માતાજીની મહાનતાનું આનાં કરતાં મોટું શું ઉદાહરણ હોઇ શકે !

આ પછી માં સ્વર્ણમયી વધુ થોડા દિવસ જીવે છે અને ઇ.સ. ૧૮૯૩ના એપ્રિલ મહિનામાં, સંવત-૧૯૪૯ના ચૈત્ર માસમાં ગેંડારિયા આશ્રમમાં ઠાકુરની હાજરીમાં એમનો દેહ છોડે છે. માંએ એમનાં મૃત્યુના થોડા દિવસ પહેલા ઠાકુરને કહ્યું હતું કે; “વિજય ! તું તો સંન્યાસી છે એટલે તારાથી મારું શ્રાધ્ધ તો થશે નહીં. તું યોગજીવન પાસે ગંગાકિનારે મારું શ્રાધ્ધ કરાવજે, પણ તારા હાથે મને ત્રણ અંજલિ જળ આપજે. તારા હાથે ત્રણ અંજલિ જળ પામીને મને સંતોષ થઇ જશે.”

પછીથી ઠાકુરે માંના મૃત્યુ સમયનું વર્ણન કર્યું હતું તે પ્રમાણે; માંએ દેહ છોડયો એનાં ત્રણ કલાક પહેલા એમનો આત્મા પીડાને કારણે શરીરમાંથી નીકળીને રૂમમાં ફરતો હતો. તે જોઇને ઠાકુરે શિષ્યોને માંને બહાર ખુલ્લામાં લઇ જવાની સૂચના આપી. બહાર આવીને માંએ ખુલ્લા આકાશમાં દષ્ટિ કરી અને એમનાં પૂર્વજોને જોયા, એ સાથે જ પૂર્વજોએ માંના આત્માને ગ્રહણ કરી લીધો. પૂર્વજોએ ઠાકુરને માંની ઉત્તરક્રિયા વિશે પણ જણાવી દીધું, કે કઇ વિધિ કયારે અને કેવી રીતે કરવાની રહેશે !

એ પ્રમાણે માંના અગ્નિ સંસ્કાર યોગજીવનને હાથે ઢાકામાં કરવામાં આવ્યા, પરંતુ શ્રાધ્ધની વિધિ માં સ્વર્ણમયીની ઇચ્છા પ્રમાણે કલકત્તામાં ગંગાનદીના કિનારે કરવામાં આવી. મૃત્યુના અગિયારમા દિવસે ઠાકુરે યોગજીવનના હાથે બધી શાસ્ત્રોકત વિધિ કરાવી અને પોતાના હાથે માં સ્વર્ણમયીને ત્રણ અંજલિ જલ આપી તર્પણ કર્યું. એ વખતે માંએ જાતે પ્રગટ થઇને આનંદપૂર્વક એ જળ સ્વીકાર્યું હતું. ઠાકુરે એ ઉપરાંત જણાવ્યું કે માં

અવારનવાર પિતૃલોકની ગતિવિધિઓ વિશે અને પરલોક વિશે માહિતી આપે છે અને ઠાકુરને એ બધું જાણીને આનંદ થાય છે.

અમુક શિષ્યોએ ઠાકુરને પૂછયું કે; "મૃત્યુ પછી માણસને પરલોકમાં શું અનુભવો થાય છે ?"

ઠાકુર જણાવે છે; "મૃત્યુ પછી પુણ્યાત્માનાં પૂર્વજો તેને લઇ જાય છે અને પિતૃલોકમાં કે માતૃલોકમાં એક વર્ષ માટે આનંદપૂર્વક રાખે છે. એ પછી જેનું જેવું કર્મ હોય તે પ્રમાણે એને અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. પિતૃલોકમાં આત્માને શ્રાધ્ધનું ફળ એક વર્ષ સુધી ભોગવવા મળે છે જ્યારે પાપી જીવને એક વર્ષ સુધી પરલોકમાં પણ પીડા જ ભોગવવી પડે છે." પરલોકમાં મૃતાત્માને શ્રાધ્ધ અને તર્પણ દ્વારા કેવી રીતે તૃપ્તિ મળે છે, ઠાકુર એ વિશે શિષ્યોને વિગતવાર જ્ઞાન આપે છે.

ઠાકુર માતાનું શ્રાધ્ધકાર્ય કરવા કલકત્તા આવ્યા ત્યારે સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની પાછળ અભયનારાયણજીના મકાનમાં રહ્યા હતા. અભયનારાયણજીને ઠાકુર પ્રત્યે બહુ પ્રેમ હતો એટલે ઠાકુરે પણ એમને કહ્યું હતું કે તેઓ એકવાર જરૂર એમનાં ઘરે આવીને રહેશે. એ વચન પ્રમાણે શ્રાધ્ધ વિધિ પતાવીને ઠાકુર એમને ત્યાં થોડા દિવસ રોકાયા હતા. તે દરમિયાન કેટલાક ભાગ્યશાળી લોકોને દીક્ષા આપવાનો કાર્યક્રમ પણ ગોઠવાયો હતો.

સત્યદાસીની અદ્ભુત અવસ્થાઃ "સત્યદાસી" નામની અભયનારાયણજીની નાની ભાણેજ, જે હજી બાળકી છે, તેને નાનપણથી જ એવી બિમારી હતી કે તે અવાર-નવાર બેભાન બની જતી હતી. ઘરના લોકો તેની ડોકટરી સારવાર કરાવતા હતા પણ એનામાં કોઇ સુધારો નહોતો જોવાતો એટલે અભયનારાયણજીએ ઠાકુરને એ વિશે વાત કરી. ઠાકુરે બાળકીને સામે બોલાવીને એની બિમારી વિશે પૂછયું ત્યારે એ બોલી કે; એકવાર એ ભાનમાં નહોતી ત્યારે એનાં ગયા જન્મના ગુરુજીએ એનાં અંતરમાં પ્રગટ થઇને કહ્યું કે; "થોડા દિવસમાં અહીં એક મહાપુરુષ પધારવાના છે એમની પાસે તારે દીક્ષા લેવાની છે." સત્યદાસીએ ગુરુજીને કહ્યું કે; "આપ મારા ગુરુ છો પછી બીજા પાસે દીક્ષા લેવાની શું જરૂર છે ?" ત્યારે એનાં ગુરુજીએ કહ્યું કે; "આ મહાપુરુષને અત્યારે દીક્ષા આપવાનો આદેશ થયેલો છે, અત્યારે તેમનાં હાથે દીક્ષા લઇને ઘણાં લોકો મુકત થઇ જશે."

સત્યદાસીની વાત સાંભળીને ઠાકુરે કહ્યું કે;"તમારા ગુરુજીના આદેશને હું માથા પર ચઢાવું છું." એમ કહીને ઠાકુર સત્યદાસીને દીક્ષા આપે છે. દીક્ષા લીધાં પછી તરત જ સત્યદાસી ધ્યાનમાં ડૂબી જાય છે અને એનું શરીર જમીનથી ઉપર ઉંચકાઈને હવામાં લટકે છે. થોડીવાર પછી તે જમીન પર આવીને સ્થિર થાય છે.

ઠાકુરના ટૂંકાગાળાના કલકત્તા નિવાસ દરમિયાન ઘણાં પ્રતિષ્ઠિત લોકોએ ઠાકુર પાસે આવીને દીક્ષા મેળવી હતી. કલકત્તામાં એકાદ મહિનો રોકાઈને ઠાકુર પરિવાર અને શિષ્યો સાથે પાછા ગેંડારિયા આવી ગયા. ઢાકા પાછા આવીને ઠાકુર થોડા દિવસ તો મૌનમાં જ રહ્યા હતા પરંતુ તે પછી એમનાં ગુરુજીનો આદેશ થયો એટલે સામાન્ય રીતે મોંઢેથી બોલીને વ્યવહાર કરવા લાગ્યા.

શ્રી રામકૃષ્ણના શિષ્યને દીક્ષાઃ એક વાર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના કૃપાપાત્ર અને ભકત એવા નિત્યગોપાલજી આશ્રમમાં આવીને થોડા દિવસ રોકાયા હતા. શ્રી રામકૃષ્ણદેવ એમને બહુ વહાલ કરતા અને કૃપા વરસાવતા હતા પરંતુ એમને દીક્ષા નહોતી આપી. શ્રી નિત્યગોપાલજીની પરમ ઈચ્છા હતી કે તેઓ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે જ દીક્ષા ગ્રહણ કરે, પણ એમની ઈચ્છા પૂરી થાય એ પહેલા તો પરમહંસજીએ શરીર છોડી દીધું. હવે એમને ઠાકુર ગોસ્વામીજી પાસે દીક્ષા મેળવવાની ઈચ્છા થઈ પરંતુ શ્રધ્ધા તો શ્રી રામકૃષ્ણ પર જ હતી. આવા દ્વીધાયુકત મન સાથે તેઓ ગેંડારિયા આવ્યા. નિત્યગોપાલ એક દિવસ સવારે આશ્રમના ચોકમાં આંબાના ઝાડ નીચે આંખો બંધ કરીને બેસી ગયા અને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે; "ગોસ્વામીજી ! આપમાં અને શ્રી રામકૃષ્ણદેવમાં કોઈ ભેદ ના હોય તો મને એની સાબિતી આપો."

એ સમયે ઠાકુર ચ્હા પીને ભજનકુટિરમાં ધ્યાનમાં બેઠા હતા. આમ તો આ સમયે તેઓ બહાર ના આવે પણ એકાએક ભાવમાં ચાલતા-ચાલતા ચોકમાં આવ્યા અને નિત્યગોપાલજી આંખો બંધ કરીને બેઠા હતા એમનાં માથા પર વારાફરતી એમનાં ચરણો મૂકીને પાછા એમની કુટિરમાં જતા રહ્યા. નિત્યગોપાલજીના મનનું સમાધાન તરત થઈ ગયું. એ પછી એમણે ઠાકુરને વિનંતી કરીને દીક્ષા મેળવી લીધી અને થોડા દિવસ આશ્રમમાં રહીને પાછા કલકત્તા જતા રહ્યા.

બ્રાહ્મસમાજનો પસ્તાવોઃ ઠાકુર બ્રાહ્મસમાજ છોડી ગયા પછી જે રીતે સમગ્ર બંગાળ અને પૂર્વોત્તર ભારતમાં લોકપ્રિય થઇ ગયા હતા તેની નોંધ પૂર્વ બંગાળ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજે અને કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજે પણ લીધી હતી. ઠાકુર બધે એક મહાન ધર્મપુરુષ અને સદ્‌ગુરુ તરીકે પ્રખ્યાત થઇ ગયા હતા. એમની ખ્યાતિ અને પ્રભાવ જોઇને બન્ને બ્રાહ્મસમાજને મોટો પસ્તાવો થઇ રહ્યો હતો. ગોસ્વામીજીના નેતૃત્ત્વ નીચે ભારતભરમાં વિકાસ કરવાની અને મહાન બનવાની સુવર્ણ તક બન્ને બ્રાહ્મસમાજોએ ગુમાવી દીધી હતી. કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજે ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મસમાજમાં ફરીથી જોડાવા માટે વિનંતીપત્ર લખ્યો કે તેઓ મુખ્ય આચાર્ય તરીકે કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજમાં પાછા ફરે.

ઠાકુરે તરત જગદ્‌બંધુના હસ્તે બ્રાહ્મસમાજને પત્ત્યુત્તર લખાવી દીધો કે; “હું હવે કોઇ સંપ્રદાય સાથે બંધાયેલો નથી. મારા માટે હવે જે સત્ય છે તે જ ધર્મ છે. સત્ય સમજવા માટે બધાં ધર્મોના સિધ્ધાંતોનું અનુષ્ઠાન કરીને જાતે જ સમજવું પડશે. એ જોતાં હિંદુ ધર્મના માળા-તિલક, જટા, ભસ્મ, વ્રત-ઉપવાસ, બધું સત્ય છે, કશું જ વ્યર્થ નથી, એમ હું માનું છું. સાધારણ જ્ઞાન મેળવવા માટે જેટલા શિક્ષણ કે તપસ્યાની જરૂર છે, તેનાં કરતાં ધર્મના તત્ત્વોને જાણવા માટે કંઇક વધારે શિક્ષણ અને તપસ્યાની જરૂર છે. દરેક પ્રાણીઓની અંદર અને મૂર્તિમાં પણ ભગવાનનું એક સમાન અધિષ્ઠાન જોઇને હું બધાને પ્રણામ કરું છું. ભગવાન અવતાર પણ લે છે અને સદ્‌ગુરુને નિયુકત પણ કરે છે, એ બધામાં હવે હું માનું છું. બ્રાહ્મસમાજ આ બધામાં નહીં માને, એનાં કારણે જ મેં બ્રાહ્મસમાજ છોડી દીધો છે. તેથી મારું માનવું છે કે હું બ્રાહ્મસમાજથી દૂર રહું એ જ સારું છે.” આમ કહીને ઠાકુરે બ્રાહ્મસમાજની વિનંતી ઠુકરાવી દીધી. ઠાકુરે કહ્યું હતું કે; “બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ પૂરો થઇ ગયો છે અને હવે પોતાની તપસ્યામાં લીન રહેવું એ જ યોગ્ય છે.”

આ વખતે ઠાકુર એક સાથે બહુ લાંબા સમય સુધી ગેંડારિયા આશ્રમમાં રહ્યા હતા. વચ્ચે-વચ્ચે નાના કામ માટે કલકત્તા જવાનું થયું હતું. છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી ઠાકુરના ગળામાં છોલાવાથી ઘા પડી ગયો છે. ઘાને કારણે પીડા થાય છે અને ખાવા-પીવામાં પણ તકલીફ પડી રહી છે. ઠાકુરના શિષ્યોને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવના અંતિમ દિવસોની અવસ્થા યાદ આવે છે, જ્યારે એમને ગળાના કેન્સરને કારણે બહુ પીડાવું પડયું હતું અને છેલ્લે કેન્સરના

કારણે જ દેહત્યાગ કર્યો હતો. ઠાકુરના શિષ્યો પણ એમની પીડા જોઇને સભાન થઇ ગયા અને ઠાકુરને કલકત્તા લઇ જઇને સારવાર કરાવવાનું નકકી કરી દીધું. શિષ્યો અને ભકતોએ ભેગા મળીને ઓગસ્ટ ૧૮૯૩માં એક સ્ટિમર ભાડે કરી લીધી. એ સાથે જ ઠાકુરની સાથે એમનો પરિવાર અને શિષ્યો કલકત્તા જવા રવાના થયા.

ઠાકુરની જીવનયાત્રા હવે બહુ ઝડપભેર આગળ વધે છે. કલકત્તા આવવાનું કારણ આમ જોતાં તો ઠાકુરની તબિયત સાથે સંકળાયેલું હતું, પરંતુ એની પાછળ શ્યામસુંદરની લીલા જ કારણભૂત હતી. આ ઉપરાંત શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, શ્રી નિત્યાનંદ અને શ્રી અદ્વૈતાચાર્ય મહાપ્રભુઓનું આયોજન હતું કે બાકી રહેલા ભકતોને જલ્દીથી ઠાકુરના શરણે લેવડાવવા. હવે આગળના પ્રકરણમાં એ વિશે વાંચીએ.

ॐ ॐ ॐ

પ્રકરણ- ૨૧

કલકત્તા થઈને પ્રયાગ કુંભમેળા તરફ

ઠાકુરના ગળાનો ઈલાજ: આપણે આગળ જોયું કે ઠાકુરના ગળામાં ઘા પડી જવાના કારણે ઘણી પીડા થઈ રહી હતી. શિષ્યો અને પરિવાર, ઠાકુરને સાથે લઈને ઓગસ્ટ,૧૮૯૩માં, શ્રાવણ મહિનામાં, ઢાકાથી સ્ટીમર ભાડે કરીને કલકત્તા જાય છે. યાત્રા દરમિયાન ડો. શ્રી દુર્ગાચરણના આત્માએ ઠાકુર સમક્ષ પ્રગટ થઈને કહ્યું કે ઠાકુરના ગળાનો ઘા સામાન્ય જ છે, એનાં પર કાળી અરબી (કાલી કોચલી)નો રસ કાઢીને લગાવવાથી રાહત થઈ જશે. કલકત્તા આવીને ઠાકુર એમનાં જૂના મિત્ર, લખૂટિયાના જમીનદાર, શ્રી રાખાલચંદ્ર રાયના સુકિયા સ્ટ્રિટ ઉપર આવેલા ત્રણ માળના વિશાળ મકાનમાં રોકાયા. અહીં થોડા દિવસ સતત કાળી અરબીના રસનું સેવન કરવાથી ઠાકુરનો ઘા મટી ગયો અને તેઓ સ્વસ્થ થઈ ગયા.

ગુરુઆજ્ઞા જ સર્વોપરી: આ વખતે ગુરુ પરમહંસજીએ ઠાકુરને કલકત્તામાં એક જ આસન પર લાંબો સમય બેસી રહેવાની આજ્ઞા આપી હતી. આસન છોડીને બહાર કયાંય જવાની મનાઈ ફરમાવી હતી. આની પાછળ અનેક કારણો હતા. એક કારણ એ હતું કે ઠાકુર પર આસુરી શકિતઓ પ્રહાર કરી શકે તેમ હતું. આ અનિષ્ટો સામે ઠાકુરનું રક્ષણ કરવા પાંચ મહાપુરુષો હંમેશાં સૂક્ષ્મશરીરે હાજર રહેતા હતા. તેમ છતાં અમુક સમય અતિ સંવેદનશીલ હોવાને કારણે પરમહંસજીએ ઠાકુરને આસન છોડીને બહાર જવા માટે ના પાડી હતી. ઠાકુરના ભવાનીપુરના જૂના બ્રાહ્મસમાજી શિષ્ય ઉમાચરણ દાસે, ઠાકુરની કલકત્તાની અગાઉની યાત્રા સમયે, એમનાં ઘરે પધારવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું. ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું હતું કે તેઓ હમણાં તો માતાનું શ્રાધ્ધ કરવા આવ્યા છે, પરંતુ હવે પછી કલકત્તા આવશે ત્યારે એમનાં ઘરે ચોકકસ પધારશે. ઠાકુરની આ વખતની યાત્રા વખતે એક દિવસ ઠાકુર પાસે આવીને ઉમાચરણે એમને ગયા વખતે આપેલું વચન યાદ દેવડાવ્યું. ઠાકુર માટે હવે ધર્મસંકટ ઉભું થઈ ગયું કે પોતાનું વચનપાલન કરીને સત્યરક્ષા કરવી કે ગુરુઆજ્ઞાનું પાલન કરવું ? બહુ વિચારણાના અંતે ઠાકુરે વચનપાલન દ્વારા સત્યરક્ષા કરવાનું નક્કી કર્યું અને તેઓ ઉમાચરણને ઘરે પધાર્યા.

એ દિવસે ઉમાચરણે એક ઉત્સવ જેવી તૈયારી કરીને ઠાકુર અને શિષ્યોના માનમાં સંકીર્તન અને ભોજનનું આયોજન કર્યું હતું. સંકીર્તન કરવા કલકત્તાના વિખ્યાત મુકુન્દ ઘોષ આવ્યા હતા. ઠાકુરે પણ ભાવમાં આવીને સંકીર્તનના તાલે-તાલે નૃત્ય શરૂ કર્યું. પરંતુ એ સાથે ઠાકુર પર એક જાતના અનિષ્ટનું આક્રમણ થયું અને ઠાકુરની તબિયત એકદમ ખરાબ થઈ ગઈ. ઠાકુરને ભોજન કરાવ્યા પહેલા જ ગાડીમાં સૂવડાવીને મુકામ પર લઈ જવા પડયા. ઉમાચરણે ઉદાસ મને ઉત્સાહ વિના ઠાકુરના શિષ્યોને ભોજન કરાવીને સંતોષ માણ્યો. ઠાકુરને ત્રણ દિવસ સુધી ભારે તાવ રહ્યો. આખરે ત્રણ દિવસ પછી ઠાકુરની તબિયત સારી થઈ ત્યારે ઠાકુરે અનાજનો દાણો મોંઢામાં મૂકયો. એ સમયે ઠાકુર બોલ્યા કે; " સત્યપાલન કરવાની મારી જીદ સામે ગુરુઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની સજા મારે હાથોહાથ ભોગવવી પડી." ઠાકુરે એમ પણ કહ્યું કે પોતાના વચનનું પાલન કરવું તે કયારેક અહંકારનું પોષણ કરવા બરાબર છે. જ્યારે ગુરુઆજ્ઞા સર્વોપરી છે, એનું પાલન કરવું એ જ શિષ્ય માટે મહત્ત્વનું છે. એનાં વિરુધ્ધ જવાથી દંડ પણ ભોગવવો પડે છે.

આ વખતે ઠાકુર એમનાં મિત્ર શ્રી રાખાલચંદ્ર રાયના સુકિયા સ્ટ્રિટના મકાનમાં લાંબો સમય રોકાય છે. અનેક પ્રસંગો અને ઉત્સવોનું આયોજન થાય છે. ઠાકુર વારાફરતી કેટલાક મહાપુરુષોના આશ્રમે અને શિષ્યોના ઘરે જાય છે. ભકતોના આમંત્રણને માન આપીને કેટલીક લીલાઓ પણ કરે છે. આ મકાનમાં જ કલકત્તા તથા પશ્ચિમ બંગાળના અનેક લોકોને દીક્ષા મળે છે.

શાલિગ્રામ પૂજાઃ છેલ્લા કેટલાક મહિનાથી ઠાકુરે કુલદાનંદજીને હરિદ્વાર અને ઋષિકેશ જઈને કેટલોક સમય એકાંતમાં સાધના કરવાની આજ્ઞા આપી હતી. કુલદાનંદજી ઋષિકેશથી સફળતાપૂર્વક સાધના પૂરી કરીને પાછા કલકત્તા આવ્યા હતા. એમને સમચાર મળ્યા કે ઠાકુર અહીં કલકત્તામાં જ છે, એટલે ઠાકુરના દર્શન કરવા તેઓ રાખાલચંદ્રને ત્યાં આવે છે. ઠાકુર કુલદાનંદજીને તપસ્યામાં સફળ થવા બદલ અભિનંદન આપે છે, એ ઉપરાંત એમની પાસે જ આસન બિછાવવાનું કહીને સન્માન પ્રદાન કરે છે. કુલદાનંદજીને એક ઉત્તમ શાલિગ્રામ મેળવીને પૂજા કરવાની બહુ ઈચ્છા હતી. તેમને ઋષિકેશમાં એક સંન્યાસી પાસેથી શાલિગ્રામ પ્રાપ્ત થયા હતા. ઠાકુરે

એ શાલિગ્રામના દર્શન કરીને કહ્યું કે આવા શાલિગ્રામ અત્યારે ભારતભરમાં ફક્ત બે જ છે, એમાંના એક કુલદાનંદજીને પ્રાપ્ત થયા છે. એ ખૂબ તેજસ્વી, ચક્રાકાર અને પવિત્ર છે અને સાક્ષાત મહાવિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે. હવે રોજ સંધ્યા સમયે કુલદાનંદજી શાલિગ્રામની આરતી ઉતારે છે અને ઠાકુર આનંદમાં આવીને કાંસા-મંજીરાં વગાડે છે. શાલિગ્રામની વિધિસર પૂજા કરીને શિષ્યો ઠાકુર સમક્ષ સંકીર્તન કરે છે. એ સમયે આનંદના મહાભાવનું એક શકિતશાળી મોજું પ્રસરી જાય છે અને બધાં એમાં ડૂબકી મારીને આનંદ માણે છે.

બલરામજી દાઉજીના સ્વરૂપેઃ અહીં ઠાકુરનો આખો પરિવાર અને શિષ્યો સાથે જ રહેતા હતા. તેમાં શાંતિસુધાજી, એમનાં પતિ શ્રી જગદ્‌બંધુજી અને પુત્ર શ્રી દાઉજી, ઠાકુરના કાયમી અંતરંગ શિષ્યો, નાનીમાં મુક્તકેશી દેવી, વગેરે સામેલ હતા. ઠાકુર દરરોજ સવારે શિષ્યો તથા દાઉજીને લઇને ગંગાસ્નાન કરવા જતા. એક દિવસ સવારે ગંગાસ્નાન કરીને પાછા આવતી વખતે દાઉજીએ આકાશમાં વારંવાર આંગળી કરીને ઠાકુરને કંઇ બતાવ્યું અને કહ્યું; “બાબા, જૂઓ ત્યાં શું છે ?” ઠાકુરે આકાશ સામે જોઇને કહ્યું; “હા દાઉજી, તમારી વાત સાચી છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે અને કહી રહ્યા છે કે હું કાયમ તમારી સાથે જ છું. કૃષ્ણ કયારેય તમારાથી જૂદા નથી.” આ સમયે દાઉજીની ઉંમર લગભગ ત્રણેક વર્ષની જ હતી.

એક રાત્રે દાઉજીએ જોયું કે એમનાં પિતા શ્રી જગદ્‌બંધુ સૂતા હતા ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ એક તેજપૂંજમાં સવાર થઇને આવ્યા અને જગદ્‌બંધુજીને માથે હાથ મૂકીને કંઇક બોલીને જતા રહ્યા. બીજે દિવસે દાઉજીએ પિતાને કહ્યું કે; “શ્રીકૃષ્ણ તમને બહુ પ્રેમ કરે છે, તે રાત્રે મોટા પ્રકાશ સ્વરૂપે આવ્યા હતા. શ્રી કૃષ્ણએ કહ્યું કે હવે તમારે બહુ કર્મો નહીં કરવા પડે.” જગદબંધુએ પુત્રની વાતની ખાત્રી કરવા માટે ઠાકુરને પૂછયું ત્યારે ઠાકુર બોલ્યા; “શું દાઉજી કદી ખોટું બોલે ખરા ? એ જે કહે છે તે સત્ય જ છે. હું વૃંદાવનમાં એક વર્ષ રહ્યો હતો ત્યારે બલરામજી આવીને મને કહેતા કે “હું તમારી સાથે આવીને કાયમ માટે રહીશ, પછી તમારાથી છૂટો નહીં પડું.” જૂઓ, હવે એ શાંતિસુધાના પુત્ર દાઉજી સ્વરૂપે આવીને મારી સાથે રહે છે.”

ઠાકુર સુકિયા સ્ટ્રિટના મકાનમાં જે રૂમમાં રહેતા હતા ત્યાં રાખાલચંદ્રજી એક સીલીંગ પંખો ફીટ કરાવતા હતા. તે વખતે દાઉજી બોલ્યા

કે ત્યાં પંખો ના લગાવશો, એ પડી જશે. પણ ઘરના લોકોએ દાઉજીની વાત પર ધ્યાન આપ્યા વગર પંખો લગાવવા માંડયો. એ જોઇને ઠાકુરે પંખો ત્યાંથી ઉતરાવી દીધો અને બહારની ઓસરીમાં લગાવડાવ્યો. એ પછી જેવી સ્વીચ ચાલુ કરી એવો જ પંખો નીચે પડી ગયો. ઠાકુર આ જોઇને બોલ્યા કે; "દાઉજીને પૂર્વજન્મની બધી સ્મૃતિ હજી સુધી કાયમ છે, એમની વાત સાચી જ પડે છે. એમની ચેતવણી સાંભળીને મેં પંખો બહાર લગાવવા કહ્યું હતું."

સતિષચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની દીક્ષાઃ ઠાકુરના પ્રખ્યાત શિષ્ય, ડોન કોલેજના સ્થાપક, મહાન સાહિત્યકાર અને મહાત્મા ગાંધીની સેવામાં રહેનાર, શ્રી સતિષચંદ્ર મુખોપાધ્યાયની દીક્ષા આ મકાનમાં જ થાય છે. સતિષચંદ્રને દીક્ષા લેવાની જરા પણ ઇચ્છા નહોતી. એમનાં મિત્ર શ્રી અઘોરનાથજીએ એમને આગલી રાત્રે સૂચના આપી કે આવતી કાલે સવારે દસ વાગ ઠાકુર પાસે એમની દીક્ષા થશે, એમને સમયસર ત્યાં હાજર રહેવાનું છે. સતિષચંદ્ર આ સાંભળીને બીજે દિવસે સવારમાંથી જ ઘરની બહાર ભાગી ગયા અને કલકત્તાના અજાણ્યા વિસ્તારોમાં રખડતા રહ્યા. તેઓ રખડીને થાક્યા અને પાણીની ખૂબ તરસ લાગી ત્યારે એક ઘરની બહાર ઓટલા પર બેઠેલા એક વ્યકિત પાસે પાણી માંગવા ગયા. એ વ્યકિત ઠાકુરના પુત્ર શ્રી યોગજીવન હતા અને તેઓ ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે ઘરની બહાર બેસીને સતિષચંદ્રની રાહ જોઇ રહ્યા હતા. યોગજીવને એમને પાણી પીવા ઘરની અંદર બોલાવ્યા અને કહ્યું કે પિતાજી એમની રાહ જોઇ રહ્યા છે. અંદર જઇને પાણી પીને એમણે જોયું તો ઠાકુર ત્યાં બેઠેલા હતા. ઠાકુરે એમની સામે બિછાવેલા આસન પર સતિષચંદ્રને બેસવા માટે કહ્યું ત્યારે ભાન આવ્યું કે આ શું થઇ ગયું ? એ તો દીક્ષા ના લેવી પડે એટલા માટે ઘરની બહાર ભાગી ગયા હતા અને કેવી રીતે અહીં પહોંચી ગયા ? એમણે આ સાચી વાત ઠાકુરને કહી ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું કે એમની દીક્ષાની તારીખ અને સમય પહેલેથી જ નિશ્ચિત હતો, એમાં કોઇ ફેરફાર થઇ શકે એમ નહોતો.

એ પછી ઠાકુરે વિગતવાર સમજાવ્યું કે ભગવાન જ સદ્‌ગુરુ છે, કોઇ મનુષ્ય ગુરુ બની શકે નહીં. આ સાંભળીને સતિષચંદ્રને સંતોષ થયો એટલે ઠાકુરે એમને દીક્ષા આપી દીધી. એ ઘડીથી લઇને ઇ.સ. ૧૯૪૯ સુધી, એટલે કે આશરે ૫૫ વર્ષ સુધી, સતિષચંદ્ર ઠાકુરના નિષ્ઠાવાન શિષ્ય બનીને રહ્યા

અને સંપૂર્ણ રીતે ઠાકુરના આશ્રયે જ રહ્યા. ઠાકુરના અંતઃધ્યાન થયા પછી તેઓ હંમેશાં ઠાકુરના દર્શન કરતા હતા. તેઓ નાની-નાની વાતોમાં પણ ઠાકુરની પ્રત્યક્ષ સૂચના મળે એની રાહ જોતા, સૂચના મળે પછી જ તેમનું દૈનિક કાર્ય કરતા. સતિષચંદ્ર સિવાયના એ સમયના અનેક વિખ્યાત લોકો પણ ઠાકુર પાસે આવીને દીક્ષા સાધન મેળવે છે. એમાં જ્ઞાનેન્દ્ર હાજરા અને મોહિનીબાબુ જેવા પ્રતિષ્ઠિત લોકો સામેલ હતા. એ બન્નેની દીક્ષા પણ અસામાન્ય રીતે થઇ હતી.

(કલકત્તામાં તથા બીજે બધે ઠાકુર પ્રસંગોપાત બહુ લાભદાયી અને ધાર્મિક ઉપદેશો આપતા હતા. તે બધાનું આલેખન અનેક શિષ્યોએ એમની ડાયરીમાં કરી લીધું હતું. મુખ્ય વાતો અને પ્રસંગો તો શ્રી કુલદાનંદજીએ એમની ડાયરીમાં લખ્યા હતા, જે પાછળથી "શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ"નામે ગ્રંથ સ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. બીજા ભકતોએ પણ એમની ડાયરીઓ પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કરી હતી. એટલે "જીવનચરિત્ર"ના આ પુસ્તકમાં ઠાકુરની બધી લીલાઓ, પ્રસંગો, ઉપદેશો, પ્રવચનો, વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં નથી આવ્યો. એ માટે અન્ય સાહિત્ય વાંચવા વિનંતી છે.)

ઈ.સ. ૧૯૯૪ના કુંભમેળા તરફ પ્રયાણઃ ઠાકુર સુકિયા સ્ટ્રિટમાં ઈ.સ. ૧૮૯૩ના ડીસેમ્બર સુધી રોકાય છે. ઈ.સ. ૧૮૯૪ના જાન્યુઆરીમાં, માગસર માસમાં, પ્રયાગ(અલ્હાબાદ) ખાતે કુંભમેળો યોજવાનો છે. ઠાકુર કુંભમેળામાં જવાની જાહેરાત કરે છે, એ સાથે જ શિષ્યો કુંભમેળાના આયોજનના કામમાં લાગી જાય છે. આસામ, પ. બંગાળ, પૂ. બંગાળ, વગેરે સમગ્ર પ્રદેશના ઠાકુરના ખાસ ભકતોને પત્ર લખીને જાણ કરવામાં આવે છે કે; જે કોઇને પ્રયાગ કુંભમેળામાં ઠાકુરની છાવણીમાં રોકાણ કરવું હોય તે અમુક નિશ્ચિત તારીખ સુધીમાં પ્રયાગ પહોંચી જાય.

ઠાકુર પણ ૧૫ જાન્યુઆરી ૧૮૯૪ પહેલા પ્રયાગ કુંભમેળામાં પહોંચવાની જરૂરી તૈયારી કરે છે. ઠાકુર કલકત્તાથી રવાના થઇને પહેલા બાંકીપુર હરિહર ક્ષેત્રનાા મેળામાં થોડા દિવસ રોકાય છે. ૧૫ જાન્યુઆરીના રોજથી કુંભમેળો શરૂ થવાનો હોય છે એટલે કેટલાક દિવસ પહેલા જ બાંકીપુરથી પ્રયાગ પહોંચી જાય છે. ઠાકુરનો સંઘ પ્રયાગના શાહગંજ મહોલ્લામાં એક ભાડાના મકાનમાં થોડા દિવસ મુકામ કરે છે. વિવિધ

પ્રદેશમાંથી આવી રહેલા શિષ્યો અને ભકતો આ મકાન ખાતે ભેગા થાય છે. કુંભમેળામાં વૈષ્ણવ સંતોના વિભાગમાં ઠાકુર માટે એક પ્લોટની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. ગ્વાલિયરના રાજાના પૂર્વ મંત્રી શ્રી દિનકર રાવબહાદુરે ઠાકુર માટે એક મોટા તંબુની વ્યવસ્થા કરી હતી. તો બીજી બાજુ ઠાકુરના શિષ્ય ડો. ગોવિંદબાબુ કુંભમેળાના પ્લોટ પર તંબુ ઉભો કરવાની તથા બીજી વ્યવસ્થા મજૂરો દ્વારા કરાવી રહ્યા હતા. ઠાકુર સમય કરતાં થોડા વહેલા પ્રયાગ આવી ગયા અને કુંભમેળાની છાવણીમાં થઈ રહેલી વ્યવસ્થા પર નજર રાખી રહ્યા હતા.

કુંભમેળો શરૂ થતા પહેલા ઠાકુર શાહગંજના મકાનમાં થોડો સમય પસાર કરે છે. ઠાકુર દરરોજ કોઈ સંતના દર્શને જાય છે કે કોઈ સંત ઠાકુરના દર્શન કરવા આ મકાન પર આવતા રહે છે. બોલપુરના વકીલ શ્રી હરિદાસ બસુ ઠાકુરના દર્શન કરવા અને કુંભમેળાનું આયોજન જોવા માટે પ્રયાગ આવ્યા છે. ઠાકુર સાથે રહેતા મોટાભાગના શિષ્યો ગરીબ અને અનાથ જેવા જ હતા. એમની પાસે કોઈ ધનસંપત્તિ કે રોકડ રકમ નહોતી કે તેઓ ઠાકુરના કાર્યમાં આર્થિક મદદ કરી શકે. શ્રી હરિદાસ બસુ જેવા ધનવાન અને ગૃહસ્થ શિષ્યો જ ઠાકુરના વિવિધ કાર્યક્રમો માટે કે યાત્રા માટે આર્થિક યોગદાન કરતા હોય છે. ઠાકુર શાહગંજથી કુંભમેળાના સ્થળે વારંવાર જઈને જૂએ છે કે છાવણીની વ્યવસ્થાનું કામ કેટલે પહોંચ્યું ? ઠાકુર સાથે શિષ્યો પણ ઘોડાગાડીમાં બેસીને છાવણી પર આવ-જા કરતા હોય છે. ઘોડાગાડીનું ભાડું ચૂકવતી વખતે ગરીબ શિષ્યો તો આઘા-પાછા થઈ જાય અને ભાડાની રકમ મોટેભાગે હરિદાસ બસુએ ચૂકવવી પડે છે. હરિદાસજીને આ ગરીબ શિષ્યોની સાચી દશાની જાણકારી નહોતી એટલે શિષ્યોની વર્તણૂંક જોઈને એ નારાજ થઈ જાય છે. છેવટે ઠાકુરે આ બાબતે ટીકા કરવી પડે છે. ઠાકુર તો હંમેશ પ્રમાણે એમનાં પ્રિય ગરીબ શિષ્યો તરફ વિશેષ લાગણી ધરાવતા હોય છે એટલે એ લોકોનો બચાવ જ કરે છે. આ બાબતે કેટલાકને મનદુઃખ પણ થઈ જાય છે.

કુંભમેળાના ખર્ચની જવાબદારીઃ જેમ કુંભમેળાનો સમય નજીક આવ્યો તેમ ભકતોના ટોળાં શાહગંજના મકાનમાં આવીને રોકાવા લાગ્યા. રોજના ચાલીસ-પચાસ જેટલા લોકો માટે ખાવા-પીવાનો તથા અન્ય ખર્ચ થવા લાગ્યો. હજી બહારગામથી શિષ્યો અને ભકતોનું આગમન તો ચાલુ જ

હતું. શ્રી હરિદાસ બસુ અને કાનપુરના વકીલ શ્રી મન્મથબાબુએ ૨-૪ દિવસ ચાલે એટલી રકમની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. પછીના બે દિવસમાં વ્યવસાયના કામ અંગે એ બન્ને વકીલો તો પાછા એમનાં શહેર જતા રહેશે. બન્ને ધનવાન વકીલ શિષ્યો પાછા ચાલ્યા જશે તો આગળના ખર્ચની રકમ ક્યાંથી આવશે, એ ચિંતામાં કેટલાક શિષ્યો ઉદાસ થઇ જાય છે. બે દિવસ જોત-જોતામાં પૂરા થાય છે. શિષ્યોની વચ્ચે હવે કુંભમેળાના ખર્ચની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે તેની ચર્ચા ચાલવા લાગે છે. બંગાળ અને આસામના શિષ્યોને કુંભમેળાના ખર્ચ માટે ફંડ-ફાળો મોકલવા વિશે પત્રો લખવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ હજી સુધી એક પૈસો પણ આવ્યો નથી. મન્મથબાબુ એમનાં વતન જતા રહ્યા પછી હરિદાસ બસુજી સાથે કેટલાક મુખ્ય શિષ્યો આ વિશે ચર્ચા કરે છે અને ભેગા મળીને ઠાકુર પાસે જાય છે.

કેટલાક શિષ્યો ફરિયાદના સ્વરમાં ઠાકુરને કહે છે કે; "અહીં લગભગ પચાસ જેટલા લોકો છે, પરંતુ કોઇ પાઇ-પૈસો આપતું નથી. સવાર-સાંજ પતરાળું ભરીને ખાય છે, હૂકો પીએ છે અને મોજ માણે છે. સાધન તો કોઇ કરતું નથી અને ગામ-ગપાટાં મારે છે, સાફ-સફાઇનું કે સેવાનું કામ પણ કોઇ કરતું નથી. આવા બેકાર અને આળસુ લોકો પોત-પોતાનું કામ જાતે કરી લે અને પોતાનો ખર્ચ જાતે ઉઠાવી લે તો સારું છે. નહીં તો પછી દરરોજના આટલા માણસોના ખાવા-પીવાનો અને કુંભમેળાનો ખર્ચ કોણ ઉઠાવશે ?"

ઠાકુર આ વાત સાંભળીને બહુ દુઃખી થઇ જાય છે. સજળ નેત્રે તેઓ કહે છે; "આવી વાત ના કરો. અહીં આવેલા મોટા ભાગના લોકો સુખી ઘરના છે, એમનાં ઘરે કોઇ ખોટ નથી. એ લોકો તો મારા પર દયા કરીને ધર્મ મેળવવા અહીં આવેલા છે. એ લોકો જ મારા સાચા સાધુ છે." ઠાકુરે આટલી વાત કરી એટલામાં તો ભાવનું એક મોજું એવું ફરી વળ્યું કે કેટલાક શિષ્યો રડતા-રડતા બેભાન થઇ ગયા. ઘણાં નીચે પછાડ ખાઇને ફસડાઇ પડયા. ફરિયાદ કરવા આવેલા શિષ્યો શરમના માર્યા નીચું જોઇ ગયા, ઠાકુરની મહાનતા જોઇને એમનામાં આગળ કંઇ બોલવાની શકિત જ ના રહી.

એ પછી ઠાકુરે કહ્યું કે;"અહીં આવેલા બધાએ કંઇને કંઇ કામ તો કરવું જ જોઇએ. દરેકે એક-એક કામ વ્હેંચી લેવાનું છે, મને પણ કંઇ કામ આપો. ચાલો, હું જાતે જ એક કામ લઇ લઉં છું. આજથી કુંભમેળામાં આવેલા

બધાને ભિક્ષા કરીને ભોજન કરાવવાની જવાબદારી મારી છે. તમે બધા મને ભિક્ષા આપો." એમ કહીને ઠાકુરે બધાને કંઈક ફાળો કરવાનું કહ્યું. ઠાકુરની વાત સાંભળીને જેની પાસે જે કંઇ રકમ હતી તે બધાએ ઠાકુરના ખોળામાં પધરાવી દીધી. કુલ ૧૦૮/- રૂપિયા ભેગા થયા. શિષ્યોને આ જોઇને થોડી રાહત થઇ ગઇ કે હવે થોડા દિવસ ખાવા-પીવાની ચિંતા નહીં રહે. એ પછી બધાએ એક-એક કામની જવાબદારી ઉપાડી લીધી. શ્યામાકાંત પંડિતજી, યોગજીવનજી, જગદ્બંધુ મૈત્રજી, મહેન્દ્ર દાદા, દેવેન્દ્ર ચકવર્તી, વગેરેએ મોટા-મોટા કામોની જવાબદારી લીધી, જેવા કે બજારમાંથી ખરીદી કરવી, ચ્હા-પાણી-ભોજન બનાવડાવવું, ખર્ચનો હિસાબ રાખવો, વગેરે. જ્યારે વાસણ-કૂસણ તથા મકાનની સાફ-સફાઇ વગેરેની જવાબદારી બીજા સામાન્ય શિષ્યોએ લઇ લીધી.

ભગવાન ભરોસેઃ જો કે ઠાકુરની લીલા કંઇ જુદી જ હતી, તે ચાલુ થઇ ગઇ. ઠાકુર પાસે રોજ કેટલાય સાધુ-સંતો, ગરીબો અને જરૂરિયાતમંદો મદદ માટે કે ભિક્ષા માટે આવતા હોય છે. એ દિવસે સવારથી જ આવા લોકોની લાઇન લાગવા માંડી અને બપોર સુધીમાં તો રોકડ રકમ, કામળો-ધાબળો, વાસણ-લોટા, ખાવા-પીવાની સામગ્રી, વગેરેનું દાન કરવામાં ઠાકુરે અડધા ઉપરાંતની રકમ આપી દીધી. ઠાકુર રોજ સાંજે ગંગાકીનારે દર્શન કરવા જાય ત્યારે પણ દાનની સરવાણી તો ચાલુ જ રહેતી. ઠાકુર સાંજે દશર્ન કરવા નીકળ્યા અને પાછા મકાન પર આવ્યા ત્યાં સુધીમાં તો બાકીની રકમ મળીને કુલ રૂ.૧૦૮- પૂરા વપરાઇ ગયા. ! ! હવે શું ? કાલના ભોજનની વ્યવસ્થા કયાંથી કરીશું ? આગેવાન શિષ્યો એની ચિંતામા જ ખોવાઇ ગયા. ઠાકુર તો બેફીકર થઇને હંમેશની જેમ આનંદ માણતાં હતા.

બીજે દિવસે સવારે રસોઇ-ભંડાર ખાલી હતો, ફકત ચ્હા પીવા જેટલા દૂધની જ વ્યવસ્થા હતી. ચ્હા પીને લોકો ન્હાવા-ધોવા ગયા અને રાહ જોવા લાગ્યા કે ઠાકુર આજે બધાને કેવી રીતે ભોજન કરાવશે ? એટલામાં એક મારવાડી શેઠ આવ્યા અને ઠાકુરને પ્રણામ કરીને સેવા કરવા માટે વિનંતી કરવા લાગ્યા. ઠાકુરે સંમતિ આપી એટલે એ શેઠે એટલી બધી સામગ્રી મોકલાવી દીધી કે બે-ત્રણ દિવસ સુધી બધાને ભોજન મળી રહે. એ ઉપરાંત સોપારી, પાન-તમાકુ-હૂકો, માલીસનું તેલ, મુખવાસ, ચ્હા-ખાંડ, દૂધ, મિઠાઇ, વગેરે

બધું મોકલી આપ્યું. પણ ઠાકુરે કહ્યું કે એમની આકાશવૃત્તિ છે, સાંજના ભોજન જેટલી સામગ્રી રાખીને બીજો બધો સામાન ગરીબો અને સાધુઓને વ્હેંચી આપો. બસ ! ભંડાર ખાલી થઇ ગયો ! હવે કાલે શું ? પાછા હતા ત્યાંને ત્યાં !

બીજે દિવસે સવારથી બધાં રાહ જોવા લાગ્યા. એટલામાં આગલા દિવસવાળા મારવાડી શેઠ ફરીથી આવીને ઠાકુરને વિનંતી કરવા લાગ્યા. ઠાકુરે જરા મર્માળુ હસીને પરવાનગી આપી એટલે શેઠે બહુ બધી સામગ્રી મોકલાવી દીધી, અને વધુ એક દિવસ બધાએ આનંદથી પસાર કર્યો. પરંતુ ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે સાંજે આખો ભંડાર ખાલી કરી દેવામાં આવ્યો, બધો વધેલો સામાન દાન કરી દેવામાં આવ્યો. ત્રીજા દિવસે ફરી પાછા એ જ શેઠ સેવા માટે આવ્યા, પરંતુ ઠાકુરે એમને ધરાર ના પાડી દીધી કે આ સાધુઓની રીત નથી. ઠાકુરની આકાશવૃત્તિમાં કોઇ એક જ વ્યકિત પર આધાર રાખીને જીવનનિર્વાહ ચલાવવાની મનાઇ હતી. એ શેઠ દુઃખી હ્રદયે પાછા ગયા અને શિષ્યોના મુખ પણ કરમાઇ ગયા ! ઠાકુર હવે આજના ભોજન માટે શું વ્યવસ્થા કરશે ? પણ ઠાકુરની લીલા અને ભગવાનની મરજી શું હતી તે ઠાકુર સિવાય કોણ જાણી શકે !

પેલા મારવાડી શેઠ પાછા ગયા તેની થોડી વારમાં એક પ્રસિધ્ધ આશ્રમમાંથી એક સાધુ આવ્યા. એમનાં મહાત્માએ ભંડારો કર્યો છે એમ કહીને ઠાકુર સહિત બધાં શિષ્યોને બપોરના ભોજન માટેનું આમંત્રણ આપી ગયા. શિષ્યો ઠાકુરની આ લીલા સમજી ના શક્યા પણ ઠાકુરની લીલાના એક પાત્ર બનીને આનંદ માણવા લાગ્યા. હવે રોજે-રોજ કોઇ મહાત્માના આશ્રમમાંથી કે કોઇ મહંતના અખાડામાંથી સવાર-સાંજ ઠાકુર અને શિષ્યોને ભોજન માટે આમંત્રણ મળવા લાગ્યા. એ ઉપરાંત દાનની રકમ આવવા લાગી, ભોજન-પાણી અને રાશનની સામગ્રી પણ અવિરતપણે આવવા લાગી. કુંભમેળો પૂરો થઈ ગયો ત્યાં સુધી ઠાકુરે આ લીલા ચાલુ રાખી. કોઇને ચિંતા કરવાનું કારણ ના મળ્યું. બધાં માટે ચ્હા-પાણી, નાસ્તો, દૂધ, શાકભાજી, તેજાના, મરી-મસાલા, ઉત્તમ અનાજ અને ફળો, સૂકામેવા, તમાકુ-પાન-હૂકાની સામગ્રી, વગેરે રોજે-રોજના ધોરણે આવવા માંડી અને લોકો ખૂબ આનંદપૂર્વક કુંભમેળામાં દિવસો પસાર કરવા લાગ્યા. જો કે ઠાકુરે આ બાબતે કોઇને કશી ખાત્રી નહોતી આપી. તેઓ તો હંમેશની જેમ રોજે-રોજેના ધોરણે વર્તમાનમાં

જ જીવતા હતા. આવતીકાલની ચિંતા કદી નહોતા કરતા, એમનું બધું ભગવાન ભરોસે, આકાશવૃત્તિ પર જ નિર્ભર હતું.

છાવણી તરફ પ્રયાણઃ દરરોજ બપોર પછી ઠાકુર શિષ્યોને લઇને ગંગાકીનારે જતા અને છાવણીનું કામ કેટલે આવ્યું એનું નિરીક્ષણ કરતા. ઠાકુરે એક દિવસ બપોરે જાહેર કરી દીધું કે જે અવસ્થામાં છાવણીનું કામ હશે તે જ અવસ્થામાં તેઓ પરમદિવસે ત્યાં જઇને રહેવા લાગશે. જો તંબુ તૈયાર નહીં હોય તો નદીની રેતી પર આસન જમાવશે, એમ કહીને ઠાકુરે આખરી મુદત આપી દીધી. આ સાંભળીને બધાં છાવણીના પ્લોટ પર દોડી ગયા અને કામની પ્રગતિ જોવા લાગ્યા. જો કે ડો. ગોવિંદબાબુની દેખરેખ હેઠળ છાવણીમાં મોટાભાગનું કામ પૂરું થવા આવ્યું હતું. તંબુ ઉભો થઇ ગયો હતો, ઠાકુર અને ભકતો માટે એમ જુદા-જુદા સંડાસ-બાથરૂમ બંધાઇ ગયા હતા, રસોઇઘર અને ભંડારનો રૂમ પણ પણ તૈયાર થઇ જવા આવ્યા હતા. આ પછી ત્રીજા દિવસે ઠાકુરને અહીં સ્થળાંતર કરવામાં કોઇ ખાસ તકલીફ ના પડી. ઠંડી હોવાને કારણે સ્ત્રીઓ ગંગાકિનારે નહીં રોકાય અને મોડી સાંજે શાહગંજના મકાન પર પાછી આવશે. એમની સાથે વૃધ્ધ પુરુષો અને બાળકો પણ રાત્રે મકાન પર આવીને રોકાશે એમ નકકી કરવામાં આવ્યું. આમ પણ તંબુમાં ચાલીસ માણસ સૂઇ શકે તેમ હતા, પરંતુ એનાથી ઘણાં વધારે લોકો આવી ગયા હતા.

કુંભમેળાની છાવણી પર જતા પહેલા ઠાકુર ગંગાકીનારે એક સાદા મકાનમાં રહેતા એમનાં ગુરુભાઇ શ્રી માધોદાસજીના દર્શન કરવા જાય છે. માધોદાસજી અહીં ત્રીસેક વર્ષથી એકાંતમાં સાધના કરી રહ્યા છે, કોઇ એમને ઓળખતું પણ નથી. માધોદાસજી ભાવપૂર્ણ દશામાં રડતા-રડતા ઠાકુરના ચરણોમાં પડીને પ્રણામ કરે છે. થોડી વાર સુધી બન્ને મહાત્માઓ મૌન ધારણ કરી એક-બીજા સામે જોઇને ધ્યાનમાં ડૂબી જાય છે. થોડી વારે માધોદાસજી ભાનમાં આવીને કહે છે કે સવારે જ શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ દર્શન આપીને કહ્યું હતું કે આજે વિજય અહીં આવે છે, એમનાં માટે પ્રસાદ રાખી મૂકજો. એમ કહીને સ્વાદિષ્ટ માલપૂઆ, લાડુ, વગેરેનો પ્રસાદ ઠાકુર અને શિષ્યોને આપે છે. શિષ્યો આવો સુગંધીદાર પ્રસાદ ખાઇને ઉંડા નામ-જપમાં ડૂબી જાય છે. ઠાકુર પ્રણામ કરીને માધોદાસજીની વિદાય લે છે.

ઠાકુર એમની ટોળી સાથે સંકીતર્ન કરતા-કરતા કુંભમેળાની છાવણી તરફ પ્રયાણ કરે છે. એટલામાં એક કાળા રંગના પડછંદ અને તેજસ્વી મહાત્મા ઠાકુર પાસે આવીને બે હાથ પહોળા કરીને ઠાકુરને ભેટી પડે છે અને કહે છે; "આવો મારા પ્રાણ ! મારા વ્હાલા !" એ જોઈને બધાં શિષ્યો એમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરે છે. શિષ્યો મોડેથી પૂછે છે ત્યારે ઠાકુર કહે છે કે એ એમનાં ગુરુ પરમહંસજી હતા અને બીજા કોઈ મહાત્માનું શરીર ધારણ કરીને દર્શન આપવા આવ્યા હતા. ઠાકુરના સંકીર્તનમાં કુંભમેળા તરફ જતા અનેક સાધુ-સંતો આપોઆપ જોડાય છે અને આનંદ કરતા-કરતા છાવણી તરફ પહોંચે છે. છાવણીની સુંદર વ્યવસ્થા જોઈને ઠાકુર ખુશ થાય છે અને તંબુની અંદર ઉત્તર દીશામાં એમનું આસન પથરાવે છે.

એક મહિનો ચાલનારા આ કુંભમેળામાં ઠાકુરને કેવા અદ્ભુત અનુભવો થાય છે, વિરાટ કુંભમેળામાં ઠાકુરની મહાનતા કેવી રીતે સ્થાપિત થાય છે, અંગ્રેજ સરકાર દ્વારા કુંભમેળાની કેવી સુંદર વ્યવસ્થા અને આયોજન કરવામાં આવ્યા હતા, આ બધું આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૨૨

કુંભમેળામાં અદ્‌ભુત અનુભવો

કુંભમેળાની અદ્‌ભુત વ્યવસ્થાઃ ઠાકુર બીજા દિવસે વહેલી સવારે ચ્હા પીને શિષ્યોને સાથે લઈને સાધુ-સંતોના દર્શન કરવા નીકળ્યા. બે નદીઓ યમુના અને ગંગાના સંગમ ઉપર અંગ્રેજ સરકારે કુંભમેળા માટે બહુ સુંદર આયોજન કરીને સ્વચ્છતાપૂર્વકની સગવડો ઉભી કરી હતી. એક બાજુ ઝુંસી ગામ અને બીજી બાજુ ગંગાકિનારાનો સૂકો પટ હતો. ગંગાની પશ્ચિમ દિશામાં પ્રયાગ શહેર છે. બન્ને પ્રદેશ વચ્ચે સરકારે કાયમી પાકો પુલ બાંધી દીધો છે. ગંગાકિનારાના પાંચ માઈલ લાંબા અને અર્ધો માઈલ પહોળા પટ ઉપર લાઈનબંધ રીતે સાધુ-સંતો માટે આવાસ બનાવ્યા છે. પશ્ચિમ કિનારે લગભગ આઠેક લાખ સાધુઓ માટે ઘાસ-ફૂસની ઝૂંપડીઓ બનાવવામાં આવી છે અને નદીની પૂર્વ બાજુએ બીજા ચારેક લાખ સાધુઓની ઝૂંપડી, છાવણીઓ અને તંબુ વગેરે ગોઠવાયા છે. દરેક લાઈનમાં બે ઝૂંપડી વચ્ચે ખુલ્લી જગ્યા છોડી છે જેથી તાજો પવન વહ્યા કરે. ઝૂંપડીઓની બંને બાજુ વીસ-વીસ ફુટના રસ્તા બનાવ્યા છે. કચરાના નિકાલ માટે બહુ ઝીણવટપૂર્વકનું આયોજન કર્યું છે. મળ-મૂત્ર અને પાણીના નિકાલની પણ અદ્‌ભુત વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. લગભગ ચૌદ હજાર સફાઈ કર્મચારીઓ, વહિવટી અધિકારીઓ, પોલીસો, વગેરેને રોકવામાં આવ્યા છે. હજી વધારે સફાઈ કર્મચારીઓ જોડાશે અને રોજે-રોજની સાફ-સફાઈનું કામ સંભાળી લેશે. આવું સુંદર આયોજન જોઈને સાધુ-સંતો સંતોષ વ્યક્ત કરે છે, અંગ્રેજ સરકારને અભિનંદન સાથે આશીર્વાદ આપે છે કે થોડા વધુ સમય માટે તેઓ ભારત પર રાજ કરે.

ઠાકુર પગે ચાલીને સમગ્ર સંતનિવાસનું નિરીક્ષણ કરીને બપોરે તંબુ પર પાછા ફરે છે. લગભગ ત્રણેક વાગે રસોઈ તૈયાર થઈ એટલે સંકીર્તન કરીને બધાં જમવા બેસે છે. ઠાકુરે તંબુ અને રસોઈઘર વચ્ચે એક ઓટલો બનાવડાવ્યો હતો, તેનાં ઉપર શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને શ્રી નિત્યાનંદ મહાપ્રભુની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ઠાકુરે બન્ને મૂર્તિઓને હાર પહેરાવ્યા, પ્રાર્થના કરી અને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. કુંભમેળો ચાલ્યો ત્યાં સુધી સવાર-સાંજ આ મૂર્તિઓને ભોગ ધરાવીને સંકીર્તન કર્યા પછી જ જમવાની પ્રથા પડી ગઈ હતી.

ઠાકુર બીજા દિવસે સવારે પણ ચ્હા પીને સાધુ-સંતોના દર્શન કરવા નીકળી જાય છે. ઠાકુર વ્રજ વિસ્તારના મહંત શ્રી રામદાસ કાઠિયાબાબાને મળીને આનંદ માણે છે. આ વિસ્તારમાં જ મોટાભાગના વૈષ્ણવ સંતોની છાવણીઓ ઉભી કરવામાં આવી હતી. મુખ્ય ચાર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો શ્રી, માધ્વી, સનક અને રુદ્ર તથા અન્ય આધુનિક સંપ્રદાયો જેવા કે બાઉલ, ગૌડીય જેવા પેટા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો માટે આખા કુંભમેળાનો પાંચમા-છઠ્ઠા ભાગનો વિસ્તાર ફાળવવામાં આવ્યો હતો. એ સિવાયનો વિસ્તાર દશનામ સંન્યાસીઓ, નાગાબાવાઓ અને અન્ય હિંદુ મહાત્માઓ માટે ફાળવવામાં આવ્યો હતો. ઠાકુરની છાવણી આ વૈષ્ણવ વિસ્તારમાં ગોઠવાઇ હતી.

શિષ્યોએ કુંભમેળાની પ્રથા વિશે પૂછયું ત્યારે ઠાકુરે જણાવ્યું કે પ્રાચીન સમયમાં પ્રયાગ ત્રિવેણીસંગમ પર શ્રી ભારદ્વાજ મુનિનો આશ્રમ હતો. દર વર્ષે માગસર મહિનામાં આખા ભારતવર્ષમાંથી સાધુ-સંતો એક માસ માટે અહીં આવીને કલ્પવાસ કરતા હતા. તે સમયે અક્ષયવટના દર્શન કરીને ગંગાસ્નાન કરવાનો તથા ધ્યાન-ધારણામાં સમય પસાર કરવાનો મહિમા હતો. આખા મહિના દરમિયાન કથાઓ અને શાસ્ત્રચર્ચાઓ થતી, ધર્મના અનેક વિષયો પર ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવતી અને નવા સિધ્ધાંતોનું સ્થાપન કરવામાં આવતું. આવું મિલન દર વર્ષે યોજાતું, જેને પાછળથી કુંભમેળા તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું. એ પછી તો દર ત્રણ વર્ષે હરિદ્વાર, ઉજ્જૈન, નાસિક અને પ્રયાગ એમ વારાફરતી કુંભમેળો ભરવામાં આવે છે, અને દરેક પ્રદેશને બાર વર્ષે કુંભમેળો ભરવાનો અધિકાર મળે છે.

મકરસંક્રાંતિનું પ્રથમ શાહીસ્નાનઃ જે દિવસે મકર સંક્રાંતિનું પહેલું સ્નાન હતું, જેને સાધુઓ શાહી સ્નાન તરીકે ઓળખે છે, તે દિવસે કુંભમેળાના સમગ્ર સાધુસમાજમાં ભારે ઉત્તેજના હતી. લોકો આખી રાત જાગીને વહેલી સવારે ગંગાસ્નાન કરવા માટે રાહ જોતા હતા. સાધુઓ પોતાના સંપ્રદાય પ્રમાણેના માળા-તિલક અને વિવિધ વેશભૂષા ધારણ કરીને રાહ જોતા બેસી રહ્યા હતા. સવાર પડતા જ પોલીસની કૂમકો, મેજીસ્ટ્રેટ, બીજા અધિકારીઓ, ઘોડેસવાર પોલીસદળો, વગેરે શાહીસ્નાનની વ્યવસ્થામાં લાગી ગયા. કેટલાક રસ્તા બંધ કર્યા હતા તો કેટલાક રસ્તા પર દોરડાં બાંધીને સાધુઓ અને સામાન્ય પ્રજા માટે જુદી-જુદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. સામાન્ય પ્રજાને ગંગાસ્નાન

કરવામાં જેટલી ઉત્સુકતા હતી તેટલી જ આવા સાધુ-સંતોના દર્શન કરવામાં પણ હતી. પોલીસ લોકો એક બાજુ દર્શનાર્થી પ્રજાને રોકી રાખીને નિયંત્રણ કરતા હતા તો બીજી બાજુ સાધુ-સંતોની સવારીયાત્રા ઉપર દેખરેખ રાખી રહ્યા હતા.

સવારના દસ વાગ્યાની આસપાસ ઢોલ-નગારાં વાગવા લાગ્યા લાગ્યા અને સાધુઓની જમાત વારાફરતી ગંગાકીનારા તરફ પ્રયાણ કરવા લાગી. મુખ્ય પુલ પર એક બાજુથી પસાર થઈને ગંગાકિનારાના બીજા છેડે પહોંચીને ન્હાવા લાગ્યા. સૌ પ્રથમ પરમહંસોની મંડળી આવી, જેમનાં હાથમાં ધજાઓ, બેંડ-વાજા કે ઢોલ-નગારાં હતા, તે બધાં ભગવાનનો જય-જયકાર બોલાવતા હતા. પરમહંસોની મંડળીના આગેવાન સંત શ્રી ભોલાનંદગિરિ હતા. એમની પાછળ બીજા સંપ્રદાયોના, મુંડિત માથાવાળા, દાઢી-મૂછ વગરના, ત્રિપુન્ડધારી, દંડી સ્વામીઓ, નાનકપંથીઓ, ઉદાસી, વગેરે સાધુઓ એમનાં ધાર્મિક મહત્ત્વ પ્રમાણે અનુઃક્રમ સાચવીને આવવા લાગ્યા. શ્રી અમરેશાનંદજી, શ્રી ગંભીરનાથ બાબાજી જેવા પ્રખ્યાત સંતો અને અનેક આગેવાન મહાપુરુષો વારાફરતી એમની મંડળીઓ સાથે ધીમે-ધીમે પુલ પર આવવા લાગ્યા. ઠાકુરે અહીં આવતા પહેલા એમનાં શિષ્યોને કહ્યું હતું કે આ વખતના કુંભમેળામાં અમુક પરિચિત સંતો ઉપરાંત હિમાલયના ઉચ્ચ શિખરો પર રહેતા કેટલાક વિશેષ મહાપુરુષો પણ આવવાના છે. જો કે એમને ઓળખવા એ સામાન્ય સાધુઓ કે જનતા માટે શકિત બહારની વાત હતી.

આ સિવાય સામાન્ય સાધુ-સંતોના જૂથ મુખ્ય રસ્તા પરથી પસાર થઈ પુલની બીજી બાજુએથી નીચે ઉતરીને ગંગાનદીમાં ડૂબકી લગાવી સ્નાન કરતા હતા. સાધુઓ સ્નાન કર્યા પછી મુખ્ય રસ્તા પર થઈને શાંતિથી પોત-પોતાની છાવણીમાં પાછા ફરતા હતા. પરમહંસોના આગમન પછી મોટા અવાજે મંત્રો બોલતા-બોલતા નાગાબાવાઓની જમાત આવી પહોંચી. નાગાબાવાઓએ આખા શરીરે ભસ્મ ચોપડી હતી અને એ લોકો ગુરુ ગ્રંથસાહેબના પાઠ કરતા હતા. એમની પાછળ નાનકપંથી સાધુઓ મોટા વાદળી સાફા પહેરીને "વાહે ગુરુ કી જય!" બોલાવતા પસાર થયા. એમની પાછળ ઝાંઝ-પખવાજ, મંજીરાં અને મૃદંગ વગાડતા વૈષ્ણવ સાધુઓની મંડળીઓ આવી પહોંચી. વૈષ્ણવ મંડળીના મહંત તરીકે શ્રી રામદાસ

કાઠિયાબાબા આગળ ચાલતા હતા. આ લોકો "જય રામ-શ્રી રામ ! રાધેશ્યામ-સીતારામ !" નો મંત્ર બોલતા, આનંદ-ઉત્સવ મનાવતા, નૃત્ય કરતા-કરતા આગળ જઇ ગંગાનદીના વિશાળ પટમાં ન્હાવા લાગ્યા.

ઠાકુર અને શિષ્યો આ વૈષ્ણવ મંડળીની પાછળ-પાછળ "હરિબોલ, હરબોલ !" કરતા જોડાઇ ગયા. આગળ જઇને શિષ્યો ઠાકુરને ઘેરીને નદીમાં ડૂબકી મારવા લાગ્યા. એટલામાં કેટલાક પંડાઓ ઠાકુર પાસે આવીને સંકલ્પ લેવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યા. ઠાકુરે કહ્યું; "અમારો કોઇ સંકલ્પ-વિકલ્પ છે જ નહીં, અમે તો ફકત ભગવાનનો પ્રેમ પામવા માટે સ્નાન કરવા આવ્યા છીએ." ઠાકુરે શિષ્યોને શુભ વિચાર સાથે પ્રાર્થના કરીને સ્નાન કરવા કહ્યું. પછી ધીમે-ધીમે ચાલતા મોડી સાંજે બધાં પોતાની છાવણી પર પાછા ફર્યા. સાધુ-સંતોએ સ્નાન કરવા માટે બે નદીના સંગમ વચ્ચે આવેલી છાવણી છોડીને, મુખ્ય પુલ પરથી પસાર થઇને, નદીકિનારાની બીજી બાજુએ આવેલા ત્રિવેણી સંગમ પર ચાલતા જવાનું હતું. આ કારણે ઠાકુરના સંઘને પણ છાવણી પર પાછા આવતા બહુ મોડું થઇ ગયું. બધાં ખૂબ થાકી ગયા હતા એટલે તરત ભોગ ધરાવી આરતી કરીને પ્રસાદ લેવા બેઠા. અંધારું થતામાં જ આડા પડીને સૂઈ ગયા. ઠાકુર હંમેશની જેમ આખી રાત એમનાં આસન પર બેસી રહ્યા.

આ પછી બીજું મુખ્ય સ્નાન એક મહિના પછી સૂર્યના કુંભરાશિના પ્રવેશ સમયે યોજાયું. એ પ્રમાણે એક મહિના સુધી કુંભમેળો ચાલ્યો. ઠાકુરના ગુરુજીનો આદેશ હતો કે હવે પછી આખો મહિનો એમની બાજુનો ગંગાકિનારો છોડીને બીજી બાજુના ત્રિવેણી સંગમ પર ના આવે. એટલે કુંભપ્રવેશ સમયે બીજા શાહી સ્નાનનો લાભ ઠાકુર ના લઇ શક્યા, ત્રિવેણી સંગમ પર પણ ના આવી શકયા. આ એક મહિનામાં ઠાકુરે અનેક મહાપુરુષોના દર્શન કર્યાં અને અનેક દુર્લભ મહાત્માઓએ સામેથી આવીને ઠાકુરને દર્શન આપ્યા. એ દરમિયાન કુંભમેળામાં તથા ઠાકુરની આસ-પાસ અનેક મહત્ત્વના પ્રસંગો બની ગયા. ઠંડી, ગરમી અને વરસાદ એમ ત્રણે ઋતુઓએ કુંભમેળામાં એમનો પરચિય આપી દીધો. પરંતુ સરકારી માણસો અને સાધુ-સંતોના પોતાનાં સ્વયંસેવકોની સેવાના કારણે આ બધાં અવરોધ સામે રક્ષણ થઇ ગયું.

ઠાકુરની છાવણીમાં દરરોજ સવાર-સાંજ શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને નિત્યાનંદજીને ભોગ ધરાવીને આરતી કરવામાં આવતી હતી. એ વખતે શિષ્યો

મૃદંગ અને મંજીરાં લઈને એવું સુંદર કીર્તન કરતા કે એ જોઈને આજુબાજુથી અનેક સાધુ-સંતો આવીને કીર્તનમાં જોડાઈ જતા. ઠાકુર ભાવમાં આવીને નૃત્ય કરવા લાગતા અને એમની સાથે સતિષ, શ્રીધર તથા અન્ય શિષ્યો પણ તાલબધ્ધ રીતે સુંદર નૃત્ય કરતા. એ જોઈને લોકો મુગ્ધ બની જતા. રસ્તા પરથી પસાર થતા ભકતો અને દર્શનાર્થીઓ આવું નૃત્ય, સંકીર્તન જોઈને અવાક બની જતા. ધીરે-ધીરે ઠાકુરની તથા છાવણીના સંકીર્તનની ખ્યાતિ કુંભમેળાના અન્ય સ્થાનો સુધી પહોંચી ગઈ. હવે સવાર-સાંજ સાધુ-સંતો અને દર્શનાર્થીઓ ખાસ આવું સંકીર્તન માણવા આવવા લાગ્યા, તો કેટલાક લોકો એ નૃત્ય સંગીતમાં સામેલ પણ થવા લાગ્યા.

ઠાકુરના ઐશ્વર્યની ઝલક: આ સિવાય ઠાકુરનો મહિમા એટલો બધો વધી ગયો કે ઠાકુરની છાવણીમાં સામે ચાલીને દાનની સરવાણી આવવા લાગી. અનેક જાતની ભોજન સામગ્રી, રોકડ રકમ, વસ્ત્રો અને બીજી અનેક જાતની ભેટ ઠાકુર સમક્ષ આવવા લાગી. ઠાકુરના આકાશવૃત્તિના નિયમ પ્રમાણે સાંજ પછી કોઈ પણ સામગ્રી, વસ્તુ કે પૈસાની બચત કરવાની મનાઈ હતી, એટલે સવાર-સાંજ ભંડારો થવા લાગ્યો. કેટલાય સાધુ-સંતો, ભકતો અને રસ્તે ચાલતા દર્શનાર્થીઓ અહીં આવીને ભોજન પ્રસાદ લેવા લાગ્યા. એ સાથે ઠાકુર પણ એટલી જ રોકડ રકમ, લોટા, કમંડળ, કામળા, વસ્ત્રો અને અન્ય સામગ્રીનું દાન અવિરતપણે કરવા લાગ્યા. સાધુઓ ઠાકુર પાસે આવીને લાડ-પ્યારથી, આનંદથી કે આગ્રહ કરીને ચીજ-વસ્તુઓ માંગતા અને ઠાકુર પ્રેમથી ભેટ આપી દેતાં. એટલા જ પ્રમાણમાં ગરીબો અને ભિક્ષુકોને ભોજન, દક્ષિણા અને વસ્તુઓનું દાન પણ થવા લાગ્યું. ઠાકુર કોઈને ના નહોતા કહેતા. કયારેક એવું પણ બનતું કે ઠાકુર પાસે કોઈ રકમ કે વસ્તુ વધી ના હોય, એ વખતે જ કોઈ યાચક માંગણી કરવા આવી જાય. એ વખતે ઠાકુર કોઈ પાસે ઉધાર લઈને પણ એમનો ધર્મ પાળતા.

ઠાકુર રાત્રે આડા પડીને કદી સૂતા નહોતા, આખી રાત એમનાં આસન પર ભાવ-સમાધિમાં જ બેસી રહેતા. ભાવ-સમાધિમાં એમને ભગવાનની અસીમ લીલાના દર્શન થતા કે વિવિધ સત્યનો, જ્ઞાનનો પ્રકાશ થતો. આ વાતની માહિતી ધીમે-ધીમે કુંભમેળાના સાધુ-સંતો અને મહંતો સુધી પહોંચી ગઈ અને આપસમાં એની ચર્ચા, પ્રશંસા થવા લાગી. ઠાકુર પોતાની જાતનો

પ્રચાર કે પ્રશંસા કરવામાં નહોતા માનતા. તેઓ સામે ચાલીને કદી એમની સમાધિ વિશે કે સિધ્ધિઓ વિશે કોઇને અણસાર સુધ્ધા નહોતા આવવા દેતા. પણ સત્ય અને શકિતને લાંબા સમય સુધી છૂપાવીને નથી રાખી શકાતા.

તૈલંગ સ્વામી ઠાકુરની મુલાકાતેઃ એક દિવસ એક ઉજ્જ્વળ અને પ્રભાવશાળી દેખાતા સંન્યાસી ઠાકુર પાસે આવ્યા અને ધર્મ-ચર્ચા કરવા લાગ્યા. એ મહાત્મા પ્રકાંડ પંડિત હતા અને મોટાભાગના શાસ્ત્રો મોંઢે હતા. મહાત્માએ ઠાકુરને કહ્યું કે આપ દિવસ-રાત જે સમાધિમાં બેસી રહો છો તે બરાબર નથી. તેઓ વેદ અને શાસ્ત્રોમાં સમાધિ વિશે આપેલા શ્લોકોના અર્થ ઠાકુરને સમજાવવા લાગ્યા. ઠાકુર કોઇ જાતનો પ્રતિકાર કર્યા વિના ચૂપચાપ સાંભળતા રહ્યા. એટલામાં તેજસ્વી બટુક જેવા લાગતા, પંદર-સોળ વર્ષની ઉંમરના એક ત્રિપુંડધારી સંન્યાસી, હાથમાં દંડ લઇને ઠાકુરના તંબુમાં પધાર્યા. ઠાકુરે એ બટુક સંન્યાસીને પેલા મહાત્માની બાજુમાં એક આસન આપ્યું એટલે ત્યાં જઇને બેઠા. પેલા મહાત્મા ઠાકુરને જે શાસ્ત્રો અને સમાધિ વિશે સમજાવતા હતા એમાં અધવચ્ચેથી એમની વાત કાપીને આ બટુક બોલ્યા કે; “આ બધી વાત આપ કોને સમજાવો છો ? આપને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તો છે નહીં અને નિષ્ણાતની જેમ વાતો કરો છો ? આપ શાસ્ત્રોની વાત તો કરતા જ નહીં.”

આ સાંભળી પેલા મહાત્મા જરા અકળાયા અને બોલ્યા; “શું વાત કરે છે બાળક ? મને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી ? તને શું આવડે છે ?”

બાળકે કહ્યું; “આપને શાસ્ત્રના આ શ્લોકનો અર્થ બરાબર નથી આવડતો, આપને એનો છંદ ગાતા પણ નથી આવડતું.” આટલું બોલીને પેલા સંન્યાસીએ જે શ્લોકો વિશે વાત કરી હતી તેનાં સાચા અર્થ અને છંદ ગાઇ બતાવ્યા. પેલા સંન્યાસી જરા ઉશ્કેરાઇ ગયા અને બીજા અઘરા શ્લોકો બોલીને તેનાં અર્થ સમજાવવા લાગ્યા. એમની વાત બાળકે અધવચ્ચેથી જ કાપી નાખતા કહ્યું; - આપ આ પણ ખોટું બોલો છો, આ શ્લોક આમ ના ગવાય, પરંતુ આમ ગવાય. એનો અર્થ આ નહીં, પરંતુ આ થાય.- આમ અનેક વાર સંન્યાસીની વાતોને કાપી નાખી અને એમાં સાચા સુધારા કરીને સાચી રીતે છંદો ગાઇ બતાવ્યા. શાસ્ત્રોમાં સમાધિ વિશે સાચી વિગત શું છે ? કેટલા પ્રકારની સમાધિ છે ? એની અવસ્થાઓ કયારે આવે ? તેજસ્વી બાળકે તે બધું પેલા મહાત્માને વિગતવાર સમજાવી દીધું.

પછી મોટેથી બોલ્યા કે; "આપ જેમને સમાધિનો અર્થ સમજાવી રહ્યા છો, તેમને (ઠાકુરને) મનુષ્ય શરીરમાં જેટલી સમાધિની શક્યતા છે તે બધી જાતની સમાધિ સિધ્ધ થયેલી છે. આનાથી આગળની સમાધિ મનુષ્ય શરીરમાં સંભવ નથી, પરંતુ આમને (ઠાકુરને) માટે સંભવ છે. તેમનું શરીર છૂટી ના જાય એટલા માટે તેઓ નીચલી સમાધિમાં રહે છે. આવી સમાધિથી થોડા આગળ વધે તો, ગાયના શીંગડાં પર રાઇનો દાણો જેટલી વાર ટકે તેટલી વારમાં શરીર છૂટી જાય, તેવી સમાધિ પણ આ સંતે સિધ્ધ કરેલી છે. "

આ સાંભળીને પેલા સંન્યાસીનું તેજ ઉતરી ગયું, મોંઢુ નીચું પડી ગયું અને ઉભા થઇને ચાલવા માંડયાં. એ પછી ઠાકુરે પેલા બાળક સંન્યાસીને પ્રણામ કર્યા અને અજાણી ભાષામાં થોડી વાતો કરી. અર્ધા કલાક સુધી આનંદપૂર્વક બેઠા પછી બટુક સંન્યાસી ઠાકુરનું અભિવાદન કરીને એમનાં દંડ-કમંડળ લઇને જતા રહ્યા. ઠાકુરના શિષ્યો આખો પ્રસંગ અવાચક બનીને મૂંગા મોંઢે જોઇ રહ્યા હતા. હવે બધાં ઠાકુરને પૂછવા લાગ્યા કે એ બાળક જેવા મહાપુરુષ કોણ હતા ? ઠાકુરે કહ્યું; "એ તો કાશીના પ્રખ્યાત તૈલંગ સ્વામી હતા. તેમનું જૂનું શરીર છૂટી ગયું પછી તેમણે એક તેજસ્વી બાળકના શબમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હમણાં તેઓ ગંગોત્રીથી ગંગાસાગરની પદયાત્રા પર નીકળ્યા છે. આ એમની બીજી પદયાત્રા છે, ત્રણ પદયાત્રા પૂરી થયા પછી એમને શરીર ધારણ કરવાની જરૂર નહીં પડે. એમને જે કાર્ય માટે શરીર ધારણ કર્યું છે તેનો હેતુ પુરો થઇ જશે." શિષ્યો ઠાકુરની વાત સાંભળીને પસ્તાવા લાગ્યા કે આવા મહાપુરુષના પગે લાગીને કોઇએ આશીર્વાદ ના લીધાં.

આ રીતે કુંભમેળામાં દિવસે-દિવસે ઠાકુરની ખ્યાતિ વધવા લાગી હતી. દરરોજ એકાદ મહાપુરુષ કે ઉચ્ચ કોટિના સંત ઠાકુરના દર્શન કરવા એમની છાવણીમાં આવતા હતા. અતિ પ્રાચીન યોગી અને સંત જેમની ઉંમર વિશે કોઇને અંદાજ પણ ના અવી શકે તેવા એક-બે મહાપુરુષ ઠાકુરના તંબુમાં આવીને દિવસ-રાત રહેતા હતા. એમાં એક ખેપાચાંદ પણ હતા. એક બીજા સંત જે હંમેશાં બરફાચ્છાદિત પર્વતોના શિખરો પર રહેતા હતા, જેઓ અગાઉ જણાવ્યું તે સત્યદાસી દેવીના ગયા જન્મના ગુરુ હતા, તે પણ ઠાકુરના દર્શને અવાર-નવાર આવીને તંબુમાં રહેતા હતા. રંગીલાબાબા કરીને છૂપા વેશે વિચરણ કરતા સાદા દેખાતા એક સિધ્ધ સંત પણ ઠાકુરના તંબુમાં આવીને

રહેતા હતા. એક પ્રાચીન ઋષિ, શ્રી કૌથુમ મુનિ, જેમણે એની બેસંટને દીક્ષા આપી હતી તેઓ પણ એક દિવસ સાદા વેશમાં આવીને ઠાકુર સાથે મૌન વાર્તાલાપ કરી ગયા.

આ બધામાં ખેપાચાંદ તો અતિ પ્રાચીન યોગી હતા. તેઓ એકવાર ઠાકુરને એમનાં બાહુમાં સદેહે પકડીને એક કલાકમાં ચાર મહાધામોની સવારની આરતીના દર્શન કરવા લઈ ગયા હતા. શ્રી જગન્નાથપુરી, શ્રી રામેશ્વરમ્, શ્રી દ્વારકાજી અને શ્રી બદ્રિકાશ્રમ જેવા ભારતના જુદા-જુદા ચાર છેડે આવેલા તીર્થધામોની મંગલા આરતીના દર્શન કરાવી લાવ્યા હતા ! આવા મહાયોગી આ કુંભમેળામાં આવી પ્રેમભકિતની દીક્ષા મેળવવા ઠાકુર પાસે ખૂબ કાલાંવાલાં ને વિનંતી કરતા હતા. તેઓ અવાર-નવાર, મધરાત્રે કે દિવસે ગમે તે સમયે, છાવણીમાં આવીને બે હાથે ઠાકુરની આરતી ઉતારતા અને “મારા રામજી ! મારા રામજી તો બહુ દયાળુ છે.” એમ કહ્યા કરતા. ઠાકુર એમનાં વિશે કહેતા કે ખેપાચાંદજી એક “મહાસિધ્ધ” છે અને ત્રેતાયુગથી યોગ દ્વારા શરીર ધારણ કરી રહ્યા છે. પરંતુ હજી સુધી પ્રેમભકિતનો આનંદ પામ્યા નથી એટલે યોગ છોડીને ભકિતમાર્ગની દીક્ષા લેવા અહીં આવ્યા છે.

ઠાકુરને અપમાનિત કરીને કુંભમેળામાંથી દૂર કરવાનું કાવતરું: ઠાકુર ઢાકામાં હતા ત્યારે આશાનંદ બાઊલ, કેટલાક બ્રાહ્મસમાજીઓ અને બંગાળી સાધુઓ ઠાકુરની ખ્યાતિ અને મહાનતા જોઈને ઈર્ષ્યાથી બળી રહ્યા હતા. તે પૈકી કેટલાક બાઊલ વૈષ્ણવો અને બ્રાહ્મસમાજીઓ આ કુંભમેળામાં આવેલાં હતા. તે લોકોએ જોયું કે ઠાકુર તો અહીં કુંભમેળામાં પણ છવાઈ ગયા છે. અનેક નામી-અનામી સંતો-મહંતો એમને માન આપી રહ્યા છે. મારવાડી શેઠ લોકો ઠાકુરના આશીર્વાદ મેળવવા માટે અવાર-નવાર છાવણીમાં આવીને દાન આપવાની દરખાસ્ત કરે છે. ઠાકુર ફકત ખપ પૂરતી સામગ્રી રાખે છે અને વધારાની દાન-સામગ્રી બીજા સાધુ-સંતોને આપવા માટે એ શેઠ લોકોને બીજે રવાના કરી દે છે. ઠાકુરની છાવણીમાં દરરોજ સવાર-સાંજ લગભગ ત્રણસો-સાડાત્રણસો સાધુઓ સાથે ગરીબો અને દર્શનાર્થીઓ ભોજન કરે છે, જાણે કે એક મોટું સદાવ્રત ચાલી રહ્યું છે.

આ લોકો ઠાકુરની ખ્યાતિ જોઈને વૈષ્ણવ સાધુ-સંતો અને સંન્યાસીઓ સમક્ષ જઈને ઠાકુર વિરુધ્ધ જોર-શોરથી પ્રચાર કરવા લાગ્યા. કુંભમેળામાં

એક પ્રખ્યાત સંત શ્રી દયાલદાસજી બાબાના કાચા કાનના એક સન્માનીય શિષ્ય પણ એમની સાથે જોડાયા અને ઠાકુર વિરુધ્ધ અભિયાન ચલાવવા લાગ્યા. એ બધાએ ભેગા મળીને ઠાકુરને અપમાનિત કરી કુંભમેળામાંથી હટાવી દેવાનું કાવતરું રચી નાખ્યું. એ લોકોએ વૈષ્ણવ સાધુ-સંતો અને પરમહંસ સંન્યાસીઓની એક સભા બોલાવવાનું આયોજન કર્યું. એ સાથે એવી જાહેરાત પણ કરી દીધી કે બે દિવસ પછી આ સભા ભરવામાં આવશે, ત્યાં સુધી ઠાકુરની છાવણીમાં કોઈએ કોઈ દાન- સામગ્રી આપવી નહીં. અને ખરેખર બે દિવસ સુધી ઠાકુરની છાવણીનું સદાવ્રત સ્થગિત થઈ ગયું.

હવે નક્કી કરેલા દિવસે સવારે સભા બોલાવવામાં આવી, જેમાં સંત શ્રી ભોલાનંદગીરી, શ્રી રામદાસ કાઠિયાબાબા, શ્રી અમરેશાનંદજી અને બીજા પ્રખર વૈષ્ણવ સંતો સભાના પ્રમુખ સ્થાને બિરાજયા હતા. દયાલદાસજી બાબાના શિષ્યે ઠાકુર વિરુધ્ધ ભાષણ આપવાનું ચાલુ કર્યું; "આ કુંભમેળામાં અનેક પ્રદેશોના વૈષ્ણવ સાધુ-સંતો આવ્યા છે, પણ આ પહેલા કોઈ કુંભમેળામાં બંગાળી સાધુની છાવણી ઉભી કરવામાં નથી આવી. આ વખતે પહેલીવાર એક બંગાળી સાધુ આવ્યા છે. એમણે વૈષ્ણવ તરીકે પ્રવેશ મેળવ્યો છે પણ એમનાં પરિધાન સંન્યાસીના છે. તેઓ સાથે દંડ રાખે છે, જટા ધારણ કરીને માળા પહેરે છે અને કમંડળ રાખે છે, આ કઈ જાતના વૈષ્ણવ કહેવાય ? બીજું કે એમની છાવણીમાં શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય અને નિત્યાનંદની બે મૂર્તિઓ સ્થાપીને દરરોજ ભોગ-આરતી કરવામાં આવે છે અને એમને અવતાર તરીકે પૂજવામાં આવે છે. રાધા-કૃષ્ણ કે રામ-સીતા નહીં પણ ગૌરાંગ-નિતાઈને વિષ્ણુના અવતાર માનીને દરરોજ સંકીર્તન થાય છે. શાસ્ત્ર આ માન્ય રાખે છે ? ત્રીજું એ કે એ પોતાને સંન્યાસી કહેવડાવે છે પણ સાથે એમનાં સાસુ, પુત્ર-પુત્રીઓ, જમાઈ અને અન્ય ગૃહસ્થોને પણ રાખે છે. આ કઈ જાતના સંન્યાસી છે ? આવી સ્વચ્છંદી વ્યક્તિને કુંભમેળામાં કેવી રીતે સ્થાન આપી શકાય ? એમનો બહિષ્કાર કરીને કુંભમેળામાંથી દૂર કરવામાં આવે."

આ પ્રસ્તાવ સાંભળીને પ્રતિષ્ઠિત સંતો પૈકી સૌથી વૃધ્ધ અને શાસ્ત્રોના પ્રકાંડ પંડિત એવા શ્રી પરમાનંદજીએ સૌથી પહેલા કહ્યું; "વૈષ્ણવોના પ્રમાણિક ગ્રંથ એવા પદ્મપુરાણના પાતાળખંડમાં લખ્યું છે કે તુલસી, કમળના બીજની માળા, રુદ્રાક્ષ અને ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવા એ વૈષ્ણવોની ખાસ વિધિ છે. આમ નહીં કરવાથી તો વૈષ્ણવને ઘોર અપરાધ પડે છે."

પ્રસિધ્ધ સંન્યાસી શ્રી અમરેશાનંદજીએ કહ્યું; "પુરાણોમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે ભગવાં વસ્ત્ર તો ભગવત્ સ્વરૂપ છે. માળા, દંડ-કમંડળ, ભગવાં વસ્ત્ર, વગેરે ધારણ કરવા એ તો વૈષ્ણવ અવધૂતોનું લક્ષણ છે. હું ન્યાય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા નવદ્વીપમાં રોકાયો હતો, ત્યાં મેં જોયું કે આખા બંગાળમાં ગૌરાંગ-નિતાઈને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામનો અવતાર માનીને પૂજવામાં આવે છે. પ્રાચીન વૈષ્ણવોએ પુરાણ તથા અન્ય શાસ્ત્રોનો આધાર લઈને શ્રી ગૌરાંગ મહાપ્રભુ અને નિત્યાનંદજીને પૂર્ણાવતાર સાબિત કર્યા છે. શ્રી વૃંદાવનમાં પણ ચૈતન્ય મહાપ્રભુના ઉપાસકોનો વિશેષ પ્રભાવ છે."

તમામ સંન્યાસી મંડળોમાં સર્વમાન્ય એવા ભોલાનંદગિરિનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. એમણે કહ્યું; "સંન્યાસીઓ માટે સ્ત્રી-પુત્ર, કુટુંબ, વગેરેની મનાઈ છે, પરંતુ જીવનમુકત પુરુષોને આ બધાં નિયમો લાગુ પડતા નથી. એ લોકો તો આ બધાથી પર છે. મને આમનો સત્સંગ કર્યા પછી ખાત્રી થઈ ગઈ કે એ કોઈ સામાન્ય સાધુ નથી, એ તો સાક્ષાત સદાશિવ છે, આશુતોષ છે."

વ્રજ વિદેહી શ્રી કાઠિયાબાબાએ આ બધાં સંતોની વાતોને અનુમોદન આપતા કહ્યું કે; "ગોંસાઈજી સાક્ષાત મહાદેવ છે ! એ પ્રેમનો અવતાર છે ! એમનાં માથા પર કાયમ ધક્-ધક્ આગ બળતી હોય છે. એમની સામે જે પડે એ ભસ્મ થઈ જાય છે. એ જેટલા પ્રેમી છે એટલા સમર્થ પણ છે. એ વૈષ્ણવ છાવણીમાં આવીને રહે તે અમારું, વૈષ્ણવોનું અહોભાગ્ય છે. એમનાં આવવાને કારણે તો વૈષ્ણવોનું માન વધી ગયું છે."

આમ અનેક આગેવાન સંતો, મહંતોએ ઠાકુરના પક્ષમાં મતદાન કરીને પ્રમાણિત કરી આપ્યું કે તેઓ કેટલા મહાન છે ! એ બધાએ ઠાકુરને એટલું મોટું સન્માન આપ્યું કે આખા કુંભમેળામાં તેઓ પહેલા કરતાં પણ વધારે પ્રખ્યાત અને પૂજનીય બની ગયા. આ સાંભળીને પેલા વિરોધીઓ શરમથી માથું નીચું કરી સભા છોડીને પલાયન થઈ ગયા. આટલા મોટા કુંભમેળામાં આમ તો ઠાકુરને બહુ ઓછા લોકો જાણતા હતા, પણ આ વિરોધીઓને કારણે ઠાકુરની ખ્યાતિ આખા કુંભમેળામાં ફેલાઈ ગઈ. કુંભમેળામાં સામાન્ય પ્રજા પોત-પોતાના સંપ્રદાયના આગેવાન પુરુષોના દર્શન કરવા જ આવતી હોય છે. હવે આવા આગેવાન મહાપુરુષોએ જ ઠાકુરને અતિ ઉચ્ચ સ્થાને બેસાડીને એમની પ્રશંસા કરી. આ વાત વીજળી વેગે આખા કુંભમેળાના વિવિધ

સંપ્રદાયોની છાવણીમાં ફેલાઇ ગઇ. આનાં કારણે હવે સેંકડો સાધુ-સંતો દરરોજ ઠાકુરના દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા.

દયાલદાસજી બાબાને આ વિશે ખબર પડી કે એમનાં જ એક મહંત શિષ્યએ આ કાવતરામાં ભાગ લીધો હતો એટલે એમને બહુ દુઃખ થયું. એમની આજ્ઞાથી એ મહંત શિષ્ય બાબાજી તરફથી ઠાકુર પાસે આવ્યો અને બીજા દિવસે ખાસ ઠાકુર માટે જ યોજેલા ભંડારામાં પ્રસાદ લેવાનું આમંત્રણ આપી ગયો. બીજા દિવસે ઠાકુર એમનાં શિષ્યો સાથે દયાલદાસજી બાબાની છાવણીમાં ગયા. બાબાજી જાતે જ તંબુની બહાર હાથ જોડીને ઠાકુરને આવકારવા ઉભા હતા. ઠાકુરે ત્યાં જઇને ખૂબ પ્રેમથી સંકીર્તન કર્યું અને લોકોને આનંદથી ભીંજવી દીધાં. ઠાકુર અને શિષ્યોનું નૃત્ય-સંકીર્તન જોઇને આજુ-બાજુના સાધુઓ પણ દોડી આવ્યા અને આવું અદ્ભુત નૃત્ય-સંકીર્તન જોઇને અચંબો પામી ગયા. એ બધાં આ અવર્ણનીય આનંદમાં જોડાઇ ગયા. ત્યાર પછી પ્રસાદ લઇને ઠાકુર પોતાની છાવણી પર પાછા આવ્યા.

કુંભમેળામાં વરસાદઃ પોષ-મહા મહિનામાં આમ તો ઉત્તરભારતમાં વરસાદ ના પડે, પણ આ સમયે માવઠું થયું અને સતત બે દિવસ એટલો બધો વરસાદ પડયો કે આખા કુંભમેળામાં અફડા-તફડી થઇ ગઇ. કાદવ-કીચડથી રસ્તા ભરાઇ ગયા, સાધુઓનાં તંબુઓ પલળી ગયા, કેટલાક તંબુઓ ઉખડીને નાશ પામ્યા, લાકડાં, અનાજ, રસોઇની સામગ્રી, કપડા, વગેરે બધું ખરાબ થઇ ગયું. ઈંધણના અભાવને કારણે લોકો ઠંડીમાં ઠુંઠવાઇ ગયા. આ સમયે મારવાડી શેઠ લોકો અને બીજા અનેક દાતાઓએ દાન-સામગ્રીનો ખડકલો કરી દીધો. સેંકડો ખટારાઓ અને ગાડીઓ ભરીને સીધું-સામાન આવવા લાગ્યો. અનેક સાધુ-સંતો, કાર્યકરો અને સ્વયંસેવકોએ સેવા-કામ શરૂ કરી દીધું. દિવસ-રાત, ઠંડી, વરસાદ, કાદવ-કીચડની પરવા કર્યા વિના આ લોકો એક-એક તંબુમાં, એક-એક છાવણીમાં જવા લાગ્યા. પોતે જાતે સામગ્રી ઉંચકીને દરેકને પહોંચાડવા લાગ્યા. એમનાં શરીર કીચડથી ખરડાતા હતા, પગમાં પત્થર વાગવાથી લોહી નીકળતું હતું, ચાલી-ચાલીને, સામાન ઉંચકીને થાકી ગયા હતા, તેમ છતાં બે-ત્રણ દિવસ સુધી અવિરત રીતે સેવા-ચાકરી કરીને પરિસ્થિતિને મોટેભાગે થાળે પાડી દીધી. આવી હતી સાધુ-સંન્યાસીઓની શિસ્ત અને હિંદુ પ્રજાની સેવા ભાવના.

ઠાકુરના ગુરુભાઈ શાહસાહેબઃ વરસાદ પડતો હતો તે રાતે ઠાકુર એમનાં શિષ્યો સાથે મોડી રાત સુધી તંબુમાં ધૂણી પાસે બેઠલાં હતા. વરસાદી રાતે લગભગ અગિયાર વાગે અચાનક એક સૂટ-બૂટ પહેરેલા, માથે હેટ પહેરેલા, ઉંચા સરખા અંગ્રેજ જેવા લાગતા એક વ્યકિત, રુઆબભેર તંબુમાં પ્રવેશ્યા. એમને જોઈને ઠાકુર ઉભા થઈ ગયા અને પ્રણામ કરીને ગળે લગાડયા. ઠાકુરે એમનાં આસન પર જ આ વ્યક્તિને બેસાડયા. ઠાકુરે એમની સાથે પંદર-વીસ મિનિટ સુધી પ્રેમથી વાતો કરી પણ વરસાદને કારણે શિષ્યોને કંઈ સંભળાયું નહીં. શિષ્યોને નવાઈ લાગી કે આજ સુધી ઠાકુરે ઉભા થઈને કોઈને આવકાર્યા નથી, બહુ-બહુ તો પ્રણામ કરીને એમની સામે મૂકેલા આસન પર જ બેસાડયા છે. આમને માટે ઠાકુરે પહેલીવાર પોતાનું આસન ખાલી કરીને એનાં પર બેસાડયા ! શિષ્યો આ બધું કૂતુહલતાથી જોઈ રહ્યા હતા. થોડીવારમાં એ સાહેબ જેવા લાગતા વ્યકિત ઉભા થઈને જવા લાગ્યા એટલે શિષ્યો એમનાં માટે છત્રી લઈ આવ્યા. પણ ઠાકુરે હાથથી ઈશારો કરીને છત્રી લાવવાની ના પાડી. એમનાં ગયા પછી શિષ્યોએ પૂછયું કે આ કોણ હતું ?

ઠાકુર બોલ્યા; "આ મારા ગુરુભાઈ શાહસાહેબ હતા. જન્મથી મુસલમાન છે પણ હવે એમને જાતિભેદનું કોઈ જ્ઞાન નથી રહ્યું. બહુ તપસ્યા કરીને સિધ્ધિ અને ઐશ્વર્ય પામ્યા છે અને હવે પરમહંસ અવસ્થામાં રહે છે. આટલા વરસાદમાં પણ એ પલળ્યા વિના કોરા રહીને જ આવ્યા અને એમ જ જશે, એમનાં પર પાણીનો એક છાંટો પણ નહીં પડે. અલ્હાબાદમાં ગુપ્ત રીતે રહે છે. એમની આવી વેશભૂષાના કારણે એમની સાચી અવસ્થા વિશે કોઈને ખબર નથી પડતી. હમણાં આપણા ખબર-અંતર પૂછવા આવ્યા હતા કે આપણે લોકો કેવી રીતે રહીએ છીએ !"

મહા મહિના દરમિયાન કુંભમેળો ચાલુ રહ્યો, પણ હવે કુંભમેળાના દિવસો ઝડપથી પૂરા થઈ રહ્યા હતા. આ દરમિયાન બીજા અનેક નામી-અનામી મહાત્માઓ ઠાકુરના દર્શને આવતા હતા. તેમાં છોટે કાઠિયાબાબા, પહાડીબાબા તરીકે પ્રખ્યાત શ્રી નરસિંહદાસ બાબા અને અન્ય મહાપુરુષો સામેલ હતા. છોટે કાઠિયાબાબાએ કાયાકલ્પ કર્યો હતો અને એમનું આયુષ્ય લગભગ પાંચસો વર્ષનું હતું. એમનાં શરીરની ચામડી હાથીની ચામડીની જેમ લબડી પડી હતી. તેઓ મોટેભાગે ધૂણા પાસે બેસી રહેતા અને ઠાકુરને પ્રણામ

કરીને કહેતા કે; “મારા રામજીએ મારા ઉપર કૃપા કરીને મને દર્શન આપ્યા. મારા રામજી બહુ દયાળુ છે !”

શ્રી નિત્યાનંદ પ્રભુનો આવિર્ભાવ : એક દિવસ બપોરે આરતી કરીને બધાં સંકીર્તન કરતા, તે વખતે ઠાકુર એકાએક ભાવમાં ઉન્મત બનીને નાચવા લાગ્યા. ઠાકુરના નૃત્યની સાથે જ ભાવ અને શકિતનું મોજું પ્રસરી ગયું અને શિષ્યો પણ નાચ-ગાન કરવા લાગ્યા. શ્રીધર, સતિષ, અશ્વિની તથા બીજા શિષ્યો ઠાકુરની આસપાસ લયબધ્ધ રીતે નાચવા લાગ્યા. શ્રીધર કોઇના દર્શન કરીને બેભાન થઇને નીચે પડી ગયા. આસપાસની છાવણીના સાધુઓ પણ ઠાકુરના સંકીર્તનમાં આવીને જોડાઇ ગયા. ઠાકુરનું શરીર એકાએક મોટું થઇ ગયું, એમની જટાઓ માથા પર ઉભી થઇને સ્થિર થઇ ગઇ અને મોંઢુ લાલ થઇને ફૂલી ગયું. ઠાકુર આસન પર સ્થિર થઇને ઉભા રહી ગયા અને અચાનક “અવધૂત ! અવધૂત !” બૂમ પાડીને સામેની બાજુ જોવા લાગ્યા. એટલામાં બધાની વચ્ચે એક મુંડિત માથાવાળા, શ્યામ રંગના, મજબૂત બાંધાના, ઉંચા સરખા મહાત્મા દિગંબર અવસ્થામાં જ પ્રગટ થયા અને ભાવમાં આવીને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. એ મહાત્મા તંબુની બહાર જઇ નિત્યાનંદ પ્રભુની મૂર્તિ પરથી એક ફૂલની માળા ઉતારી લાવ્યા અને બે હાથ પહોળા કરીને માળા ઠાકુરના ગળામાં પહેરાવી દીધી. ઠાકુર એમનાં આસન પર જ ઉભા રહ્યા. એટલામાં તો એ મહાપુરુષ પાછા અદશ્ય થઇ ગયા.

ભાવનું એક મોજું આવીને જતું રહ્યું. થોડીવારમાં બધાં શાંત થયા એટલે યોગજીવને આવીને ઠાકુરને પૂછયું કે આજે સંકીર્તનમાં પેલા શ્યામ રંગના મહાત્મા પધાર્યા હતા તે કોણ હતા ? ઠાકુર બોલ્યા; “શું તમને લોકોને એમનાં દર્શન થયા ?તમે બધાં બહુ ભાગ્યશાળી છો. આજે શ્રી નિત્યાનંદ પ્રભુ પોતે સંકીર્તનમાં આવ્યા હતા, તમને લોકોને એમનાં દર્શન આપી ગયા.”

યોગજીવને પૂછયું; “પણ એ તો બહુ થોડી વારમાં જતા રહ્યા !”

ઠાકુર બોલ્યાઃ “એટલું પણ પૂરતું છે, એ લોકો આનાંથી વધારે રોકાય ખરા ?”

કુંભમેળાનું સમાપનઃ આ સાથે મહામાસ પૂરો થવા આવ્યો અને મેળાના છેલ્લા કુંભસ્નાનનો દિવસ આવ્યો. મકરસ્નાન કરતાં પણ કુંભસ્નાનમાં

વધારે લોકોએ મુલાકાત લીધી. એક સાથે લગભગ વીસ લાખ લોકોએ ગંગાનદીમાં કુંભસ્નાન કર્યું. એ દિવસે જ સરકારે જાહેર કરી દીધું કે કુંભમેળો સમાપ્ત થાય છે અને હવે પછી બે-ત્રણ દિવસમાં બધાએ પોત-પોતાની જગ્યા ખાલી કરી દેવાની છે. સાધુ-સંતો અને મહંતો ઘોડા, ઉંટ, મોટર વાહનો અને ટ્રકો દ્વારા એમનો સામાન પાછો લઈ જવાની વ્યવસ્થામાં લાગી ગયા. એક મહિનાથી ચાલી રહેલી આનંદ-ઉમંગની, સત્સંગની, પવિત્ર કથા-ઉપદેશોની, ભંડારા અને દાનની લ્હાણી બંધ થઈ ગઈ. બધાંના મોંઢા પર ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ. કુંભમેળાનો પ્રદેશ ખાલી થવા લાગ્યો. ઠાકુરે પણ ગંગાસ્નાન કરીને એમની છાવણી ખાલી કરી દીધી.

ઠાકુર કુંભમેળામાંથી વિદાય લઈને થોડા વધુ દિવસ અલ્હાબાદ ખાતે રોકાણ કરે છે. અહીં ઠાકુરની સૌથી નાની પુત્રી કુતુબુડી (પ્રેમસખી)ના લગ્ન ગોઠવાય છે. ત્યાર પછી ઠાકુર કલકલત્તા થઈને નવદ્વીપ યાત્રાએ જાય છે. પાછા કલકત્તા આવીને લાંબો સમય રોકાય છે. એ દરમિયાનના લીલાપ્રસંગો આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૨૩

નવદ્વીપ અને કલકત્તા

કુતુબુડીના લગ્ન અને કલકત્તા યાત્રાઃ કુંભમેળામાંથી અલ્હાબાદ પાછા જતા પહેલા ઠાકુરે એમનાં ગુરુભાઇ શ્રી માધવદાસજી બાબાની ફરીથી મુલાકાત લીધી અને પ્રસાદ પણ લીધો. અલ્હાબાદના શાહગંજનું મકાન નાનું પડતું હોવાથી એક મહિના માટે ઠાકુરે દ્વારગંજમાં બીજું મોટું મકાન ભાડે લીધું. ઠાકુરની નાની પુત્રી પ્રેમસખી(કુતુબુડી)નો સંબંધ ઠાકુરના શિષ્ય શ્રી રામયાદવ બાગચીના નાના ભાઇ વાણીતોષ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી રામયાદવ બાગચી અલ્હાબાદમાં રહે છે અને વ્યવસાયે ડોકટર છે. એમની સાથે આખા કુટુંબે ઠાકુર પાસે દીક્ષા લીધેલી છે. અલ્હાબાદમાં આ સમયે જ કુતુબુડીના લગ્ન ગોઠવાય છે. પ્રેમસખીના લગ્ન સમયે વિધિ કરાવનાર બ્રાહ્મણે ઠાકુરનું સંન્યાસી સ્વરૂપ જોઇને એમને પૂછયું કે;"આપ જીવિત છો કે મૃત ?"

ઠાકુરે જવાબ આપ્યો કે પોતે મૃત છે, એટલે બ્રાહ્મણે ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે યોગજીવન પાસે લગ્નની બધી વિધિ કરાવી. ઠાકુરે પછીથી ખુલાસો કર્યો કે એમણે કાશીમાં જીવતે જીવ પોતાનું શ્રાધ્ધ કરીને વિદ્વત સંન્યાસ લીધો હતો એટલે એમનાં માટે સંસાર મરી પરવાર્યો કહેવાય. આ કારણથી જ જ્યારે બ્રાહ્મણે પૂછયું ત્યારે પોતે મૃત છે એવો જવાબ આપ્યો હતો. પ્રેમસખીના લગ્ન પછી ઠાકુર થોડા દિવસ અલ્હાબાદમાં રોકાયા એ દરમિયાન વધુ સંતો અને મહાપુરુષોના દર્શન કરવા ગયા હતા. ઠાકુર લગભગ એક મહિના પછી અલ્હાબાદથી વિદાય લે છે.

ઠાકુર એમનાં શિષ્યોને લઇને સ્ટેશને પહોંચ્યા અને કલકત્તા જતી ટ્રેઇનના એક ડબ્બામાં બેઠા. એ જ વખતે ઠાકુરના ગુરુભાઇ શ્રી શાહસાહેબ દોડતા-દોડતા આવ્યા અને ઠાકુરને હાથ જોડીને વિનંતી કરવા લાગ્યા કે તેઓ આ ડબ્બામાં ના બેસે, પાછળના બીજા કોઇ ડબ્બામાં બેસે. ઠાકુર એમની સૂચના પ્રમાણે શિષ્યોને લઇને તે પછીના ત્રીજા ડબ્બામાં બેઠા. આ ટ્રેઇન હુગલી જિલ્લાના મગરા સ્ટેશને પહોંચી ત્યારે સામેથી આવતી બીજી એક ટ્રેઇન સાથે અથડાઇ ગઇ. આ અકસ્માતમાં ઠાકુર પહેલા જે ડબ્બામાં બેઠા હતા તેનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો. એમાં બેઠેલા કેટલાક લોકોના મૃત્યુ થઇ ગયા. ઠાકુરે

પછીથી એમનાં શિષ્યોને કહ્યું કે શાહસાહેબે આ અકસ્માત પહેલેથી જોઈ લીધો હતો એટલે એમણે બીજા ડબ્બામાં બેસવાની વિનંતી કરી હતી. જો કે ઠાકુર સાથે પરિવાર અને શિષ્યો તો બચી ગયા, પરંતુ બીજા ઘણાં લોકોને ઈજા થઈ, મૃત્યુ થયા અને રેલ્વેને પણ ખાસું નુકસાન થયું.

નવદ્વીપમાં મહાપ્રભુનો જન્મોત્ત્સવ: ઠાકુર કલકત્તામાં મણિબાબુ અને વૃંદાવનબાબુએ ભાડે રાખેલા એક મકાનમાં થોડા દિવસ માટે રોકાયા. ત્યાર પછી એમનાં મિત્ર અને લખૂટિયાના જમીનદાર શ્રી રાખાલબાબુના મકાનમાં રહેવા જતા રહ્યા. અહીં બે-ચાર દિવસ રોકાઈને શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના જન્મોત્ત્સવમાં ભાગ લેવા માટે નવદ્વીપ પહોંચ્યા. ચારસો વર્ષ પછી ફરીથી આ વર્ષે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના જન્મ દિવસે એ જ મૂળ ગ્રહ નક્ષત્ર અને ચંદ્રગ્રહણનો સંયોગ થયો હતો એટલે આ જન્મોત્ત્સવ વિશેષ રીતે ઉજવાયો. નવદ્વીપના લોકોએ ઠાકુરને આ નિમિત્તે ખાસ આમંત્રણ આપ્યું હતું. ઠાકુર કલકત્તાથી સ્ટીમર દ્વારા નવદ્વીપ પહોંચ્યા. અહીં પૂનમના દિવસે ખૂબ ધામધૂમથી ઉત્સવ મનાવવામાં આવ્યો. જે સમયે ચંદ્રગ્રહણ શરુ થયું એવું જ ઠાકુરે સંકીર્તન શરુ કરાવ્યું. જોત-જોતામાં ઠાકુર દિવ્યભાવમાં આવીને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ઉત્સવમાં હાજર રહેલા બધાં મહા-આનંદમાં ગરકાવ થઈ ભાન ભૂલીને નાચવા-ગાવા લાગ્યા. ચંદ્ર બરાબર ગ્રસિત થયો ત્યારે ઠાકુરને કંઈ દિવ્ય દર્શન થયું અને ઠાકુર "ત્યાં જૂઓ, ત્યાં જૂઓ !" કહેતા જ સમાધિમાં ચાલ્યા ગયા. ચંદ્રગ્રહણ લગભગ ત્રણ કલાક ચાલ્યું ત્યાં સુધી ઠાકુર સમાધિમાંથી બહાર ના આવી શક્યા.

બીજા દિવસે નવદ્વીપના મહેન્દ્રબાબુ ભટ્ટાચાર્યના ઘરે ઉત્સવ હતો, ઠાકુરે ત્યાં જઈને મહાપ્રભુની મૂર્તિનું પૂજન કર્યું. તે સમયે ઠાકુર મહાપ્રભુની મૂર્તિ સાથે વાતો કરતા-કરતા એક નાના બાળકને મનાવતા હોય તેમ મૂર્તિને મનાવવા લાગ્યા. ઘણા લોકોએ જોયું કે મૂર્તિની આંખોમાંથી આંસુ વહે છે અને ગળામાંનો હાર પણ ધ્રૂજે છે. ઠાકુરે મહાપ્રભુની મૂર્તિને શાંત પાડીને યજમાનને કહ્યું કે; "મહાપ્રભુની મૂર્તિને જે રીતે સજાવવી જોઈએ તે રીતે તમે સજાવી નથી અને મંડપ તથા ઉજવણી પાછળ ખોટો ખર્ચ કર્યો છે. મહાપ્રભુ નારાજ થયા છે અને એમણે સોનાના ઝાંઝર પહેરવા માંગ્યા છે. તમે તરત એની વ્યવસ્થા કરો, નહીં તો બાળક ગુસ્સામાં આવીને તમારા ઘરે વાસણ-કૂસણની તોડફોડ કરી નાખશે."

ઠાકુર આ બાબતે બધાને સમજાવે છે કે; "મહાપ્રભુની આ મૂર્તિ જીવંત છે અને નાના બાળસ્વરૂપે લીલા કરી રહી છે. તમે બધાં ભાગ્યશાળી છો કે તમારા ઉપર મહાપ્રભુ આ રીતે કૃપા કરી રહ્યા છે."

ટ્રેઈન અકસ્માતની સત્ય હકીકતઃ ઠાકુર ઉત્સવ મનાવીને મોડેથી એમનાં ઉતારે પહોંચ્યા. અહીં અશ્વિની વૈરાગી (શિષ્ય) ઠાકુરના પગમાં ખાસ તેલથી માલિસ કરવા લાગ્યા. ઠાકુરને આ પગમાં કેટલાક સમયથી અસહ્ય પીડા થતી હતી. અહીં એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે કે અલ્હાબાદથી કલકત્તા આવતી વખતે ટ્રેઈન અકસ્માત થયો ત્યારે ઠાકુરના આ પગમાં જ ઈજા થઇ હતી અને ત્યારથી દુઃખાવો ચાલુ જ હતો. એ વખતે ઠાકુરે કહેવા ખાતર તો શિષ્યોને એમ કહી દીધું કે એમનાં ગુરુભાઇ શાહસાહેબે સ્ટેશને આવીને એ ડબ્બો બદલાવી દીધો એટલે બધાં બચી ગયા. ઠાકુરે શાહસાહેબની આવી સિધ્ધિઓના વખાણ પણ કર્યા હતા. પરંતુ ઠાકુરના ગૃહસ્થ શિષ્ય મહેન્દ્રબાબુને કંઇ વિચિત્ર બાબત બની હતી તે નજરે ચઢી ગઇ હતી. તેમની તીક્ષ્ણ નજરને કંઇક બીજું જ દૃશ્ય જોવા મળ્યું હતું.

ઠાકુરના ગુરુભાઇ શાહસાહેબે ઠાકુરને ડબ્બો બદલી દેવાની સૂચના આપી ત્યારે ઠાકુરે શાહસાહેબનો આભાર માનવા પ્રણામ કરતા હોય તેમ નીચા નમીને એમનાં પગનો અંગૂઠો પકડી લીધો હતો. મહેન્દ્રબાબુએ આ દૃશ્ય જોઇ લીધું અને ઠાકુરને પૂછયું કે; "પ્રભુ ! આપે આ શું કર્યું ? આપે શાહસાહેબનો અંગૂઠો પકડીને કંઇક શકિત ખેંચી લીધી હોય તેમ લાગે છે !"

ઠાકુરે મહેન્દ્રબાબુને કહ્યું; "હા ! મારે મારા ગુરુ પરમહંસજીની સૂચનાથી શાહસાહેબની બધી સિધ્ધિઓ અને શકિતઓ પાછી ખેંચી લેવી પડી. શાહસાહેબ એમની સિધ્ધિઓનું પ્રદર્શન કરતા ફરે છે. આપણને બચાવવા માટે ગુરુ પરમહંસજી જ જવાબદાર છે, કર્તા-હર્તા ગુરુજી જ છે. પણ શિષ્યો આવો અહંકાર લઇને ફરે એ ગુરુથી કેવી રીતે સહન થાય ? શાહસાહેબને શિક્ષા કરીને સાચા માર્ગે લાવવા માટે પરમહંસજીએ મને સૂચના આપી હતી, અને આ રીતે એમની શકિતઓ પાછી ખેંચાવી લીધી."

પછી મગરા સ્ટેશન પર બે ટ્રેઈનનો અકસ્માત થયો ત્યારે ઠાકુર જે ડબ્બામાં બેઠા હતા તેની આજુ-બાજુના બે ડબ્બા કચડાઇને લગભગ ડૂચો થઇ ગયા હતા. એમાં બેઠેલાં ઘણાં લોકોને ઈજા થઇ હતી અને કેટલાકના મૃત્યુ

પણ થયા હતા. ઠાકુર જે ડબ્બામાં બેઠા હતા તેનાં ઉપર પણ બહારની શકિતનો મોટો આંચકો લાગ્યો હતો. પરંતુ પરમહંસજીની કૃપાથી યોગબળ દ્વારા ઠાકુરે એમનાં પગમાં આ શકિતનો આંચકો ઝીલી લીધો હતો. આ રીતે ઠાકુરે જ બધાને બચાવી લીધા હતા. ઠાકુરને આ અકસ્માત વિશે પહેલેથી ખબર જ હતી, પરંતુ શાહસાહેબ આગળ આવો કોઇ ખુલાસો કર્યા વિના એમનો આભાર માની લીધો હતો. ઠાકુરે પોતાની શકિતથી ડબ્બાને અકસ્માતથી બચાવી લીધો હતો એ હકીકત પણ જાહેર નહોતી કરી. પરંતુ અકસ્માત માટે નિર્ધારિત શકિતએ ઠાકુરને પણ થોડા-ઘણાં પ્રમાણમાં ઈજા પહોંચાડી દીધી. આ હકીકત ઠાકુરના એક-બે ખાસ શિષ્યો જ જાણતા હતા. આ કારણે ઠાકુરને ઘણાં દિવસો સુધી પગમાં માલિસ કરાવવું પડયું હતું.

ઠાકુર નવદ્વીપથી નીકળી શાંતિપુર આવીને થોડા દિવસ રોકાયા. બરિસાલના નિષ્ઠાવાન, સત્યવાદી અને ઠાકુરના પ્રિય શિષ્ય શ્રી સત્યકુમાર ગુહાનું શાંતિપુરમાં મૃત્યુ થઇ ગયું. એક દિવસ શિષ્યોને લઈને ઠાકુર “બાવલા” જઇ આવ્યા. ત્યાં બધાએ ત્રણે મહાપ્રભુજીના વિગ્રહની પૂજા કરીને સંકીર્તનનો આનંદ માણ્યો. ઠાકુર થોડા દિવસ શાંતિપુર રહીને પાછા કલકત્તા આવી ગયા અને શ્રી રાખાલબાબુના મકાનમાં રોકાયા.

નાની પુત્રી પ્રેમસખીનું મૃત્યુ: કલકત્તા આવ્યા એવા જ એમની નાની પુત્રી પ્રેમસખી(કુતુબુડી) સાસરેથી બિમાર થઇને એમની પાસે આવી ગઇ. એનાં લગ્ન બે મહિના પહેલા અલ્હાબાદમાં શ્રી રામયાદવ બાગચીના નાના ભાઇ સાથે કરવામાં આવ્યા હતા. કલકત્તાના વિખ્યાત ડોકટર શ્રી નવીનબાબુએ ઠાકુરના કહેવાથી કુતુબુડીની સારવાર ચાલુ કરી દીધી, પણ ધીમે-ધીમે એની હાલત નાજુક બની ગઇ. અલ્હાબાદમાં હતી ત્યારથી જ એની તબિયત બગડવા માંડી હતી અને કલકત્તા આવીને તો મરણપથારીમાં ફેરવાઇ ગઇ. બે-ચાર દિવસમાં એની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાવા લાગી. ઠાકુરને ખબર પડી ગઇ કે કુતુબુડીનો અંત-સમય નજીક આવી ગયો છે. ઠાકુર એનાં રૂમમાં ગયા અને હાજર રહેલી સ્ત્રીઓને સંકીર્તન કરવાનું કહ્યું. સંકીર્તન શરૂ થતાં જ ઠાકુર ઉદ્દંડ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. નૃત્ય કરતા-કરતા ઠાકુરે એમનાં ચરણ કુતુબુડીના માથે મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યા. ઠાકુરે ઉપરની દીશામાં જોઇને હાથથી ઇશારો કરીને કોઇને કહ્યું કે હવે એને લઇ જાઓ. એ જ ઘડીએ

કુતુબુડીએ પ્રાણ છોડી દીધાં. એ વખતે ઠાકુરના રોમ-રોમમાંથી દિવ્ય પ્રકાશ નીકળતો બધાએ જોયો.

નાનીમાંથી કુતુબુડીનું મૃત્યુ સહન ના થયું. એમણે નારાજગી સાથે ઠાકુરને કહ્યું; "આપની ઈચ્છા હોત તો એ બચી ગઈ હોત. છેલ્લી ઘડીએ આપ દુઃખ અને કરુણા બતાવવાને બદલે નૃત્ય કરવા લાગ્યા ? આપ નિષ્ઠુર છો !"

ઠાકુરે કહ્યું; "પ્રેમસખીના મૃત્યુ સમયે એને લેવા માટે એની માં યોગમાયા દેવી તથા ભગવાન ગોવિંદજી, રાધારાણી અને સખીઓ આવી હતી. મૃત્યુ પહેલા પ્રેમસખીના આત્માએ મારા આસન પાસે આવીને આશીર્વાદ માંગ્યા એટલે હું આ રૂમમાં આવીને સંકીતર્ન કરવા લાગ્યો. યોગમાયાદેવીએ પ્રેમસખીને લઈ જવા મારી અનુમતિ માંગી ત્યારે મેં ઈશારો કરીને લઈ જવાનું કહ્યું. મેં અનુમતિ આપી એટલે યોગમાયાએ પ્રેમસખીનો સૂક્ષ્મદેહ બે હાથમાં લઈને ગોવિંદજીના ચરણોમાં મૂકી દીધો. એ લોકો આનંદ-ઉત્સવ મનાવતા પ્રેમસખીને દિવ્ય લીલાધામમાં લઈ ગયા. પ્રેમસખીના આવા સદ્‌ભાગ્ય જોઈને હું રડું કે આનંદ મનાવું ? બોલો !"

આ સાંભળીને ત્યાં હાજર રહેલા બધાં લોકો કુતુબુડીના ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. જો કે આ ઘટનાના થોડા દિવસ પહેલા ઠાકુરે શ્રી જગદ્‌બધું મૈત્રજી અને બીજા ખાસ બે-ત્રણ શિષ્યોને કહી રાખ્યું હતું કે આ વખતે કુતુબુડી નહીં બચે. એની બિમારી એનાં પ્રાણ લઈ લેશે. એનાં મૃત્યુ પછી ઠાકુરના બ્રાહ્મ શિષ્ય ઉમેશચંદ્ર દત્ત વગેરેએ ઠાકુરને પૂછયું કે; "શું આપને પ્રેમસખીના મૃત્યુ વિશે અગાઉથી જાણકારી હતી ?"

ઠાકુર બોલ્યાઃ "હા, હું જાણતો હતો."

પ્રશ્નઃ "તો પછી આપે બે મહિના પહેલા જ આટલા પૈસા ખર્ચીને એનાં લગ્ન કેમ કરાવ્યા ?"

ઠાકુર; "એમ કરવાથી એનાં જન્મોજન્મની વાસના સાફ થઈ ગઈ. જો લગ્ન ના કર્યા હોત તો એને હજી બીજો જન્મ લેવો પડયો હોત."

પ્રશ્નઃ જો એનું મૃત્યુ નિશ્ચિત હતું તો પછી આપે કલકત્તા બોલાવીને એની દવા કરવાની સૂચના કેમ આપી હતી ?

ઠાકુરઃ "જો દવા ના કરી હોત તો કુટુંબીજનોને એમ લાગતું કે પ્રેમસખીને યોગ્ય સારવાર ના મળી એટલે મરી ગઇ. બે-ચાર કલાક વધારે જીવડાવવા માટે મેં કલકત્તા કોલેજના વધુ સારા ડોકટરોને પણ બોલાવી લીધાં હોત. દવા કરવી એ કર્મ પૂરા કરવાનું જ કારણ છે."

ઠાકુરે સંન્યાસ લીધો તે પહેલા એમની પહેલી પુત્રી સંતોષીનીનું બહુ નાની વયે મૃત્યુ થયું હતું. એ સમયે ઠાકુરને મોટો આઘાત લાગ્યો હતો અને હ્રદયદ્રાવક શોકમાંથી બહાર આવતા બહુ સમય લાગ્યો હતો. ઠાકુરે એ સમયની વ્યથાનું વર્ણન કરતા "શોકોપહાર" નામે એક પુસ્તિકામાં લખ્યું કહ્યું હતું કે જાણે એમનાં હ્રદયમાં એક કાણું પડી ગયું છે. હવે ઠાકુરની આ અવસ્થામાં એમની સૌથી નાની પુત્રી પ્રેમસખીનું અકાળે અવસાન થયું ત્યારે એની પરલોક ગમનની ઘડીએ તેઓ આનંદથી નૃત્ય કરી રહ્યા હતા. જેમનાં મોહ અને શોક સમાપ્ત થઇ ગયા હોય એવા બ્રહ્મજ્ઞાનીની જ આવી દશા હોય છે. ઠાકુર સિવાય એનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ કોણ હોઇ શકે !

ઠાકુર શાંતિપુર હતા તે દરમિયાન બરિસાલના ઠાકુરના પ્રિય શિષ્ય શ્રી સત્યકુમારનું ગુહનું મૃત્યુ થયું હતું. એમની વિધવા પત્ની યોગમાયા ગુહ પતિના વિયોગમાં દુઃખી થઇ ગયા હતા. તેઓ ઠાકુરની કૃપા-દ્દષ્ટિ પામવા થોડા દિવસ કલકત્તા આવીને રહ્યા હતા. બરિસાલમાં રહેતા યોગામાયાના સંતાનો એમનાં વિના વ્યાકુળ બની ગયા હતા. ઠાકુરે યોગમાયા પર કૃપા કરી પણ સંતાનની દેખભાળ કરવા માટે એમને પાછા ઘરે જવા આજ્ઞા આપી. દુઃખી યોગમાયાએ ઠાકુરને વિનંતી કરી કે આ દુઃખનો સમય પસાર કરવા એમનો એક ફોટો પોતાની પાસે રાખવા માટે ઠાકુર દયા કરીને અનુમતિ આપે. ઠાકુરે આ પહેલા કોઇને એમનો ફોટો કે મૂર્તિ કાંઇ પણ બનાવવાની સંમતિ નહોતી આપી. પણ કોઇ દૈવી પ્રેરણાથી આ વખતે એમને એક ફોટો લેવાની અનુમતિ આપી દીધી.

રાખાલબાબુએ વ્યવસ્થા કરાવીને "બેંગાલ ફોટોગ્રાફર" દ્વારા ઠાકુરનો ફોટો ખેંચાવી લીધો. યોગામાયા બરિસાલ પાછા ગયાના થોડા દિવસમાં ફોટાની બે કોપી એમણે યોગમાયાને મોકલી પણ આપી. આ એક પ્રસંગને કારણે જ ઠાકુરના લાખો અનુયાયીઓને એવો લાભ મળી ગયો કે આપણી પાસે આજે ઠાકુરના સ્મૃતિચિન્હ તરીકે જે કાંઇ છે તે આ ફોટોગ્રાફ જ છે. ઠાકુરે એ પછી

કદી કોઈને એમનો ફોટો નહોતો લેવા દીધો. રાખાલબાબુએ એકવાર ઠાકુરની જાણ બહાર એક કલાકાર પાસે ઠાકુરની માટીની મૂર્તિ બનાવડાવી હતી. ઠાકુરને આ બાબતની જાણ થઇ કે તરત જ આ મૂર્તિ ભંગાવી નાખી હતી. પરંતુ યોગમાયા ગુહને કારણે એક ફોટોગ્રાફ અમર સ્મૃતિચિન્હ બની ગયો.

ફોટો લેવા વિશે કે કોઇ પણ પ્રકારના સ્મૃતિચિન્હ રાખવા વિશે ઠાકુરે કહ્યું હતું કે; "હું તણખલાથી પણ તૂચ્છ છું, શું મારો ફોટો લેવો યોગ્ય છે! દેશમાં ઘણાં બધાં મહાપુરુષો છે, એમનાં ફોટા રાખો." રાખાલબાબુને મૂર્તિ ભાંગી નાખવાની સૂચના આપતા પણ ઠાકુરે કહ્યું હતું; "આ બહુ શરમની વાત છે. એક જંતુ કે માટીના ઢેફા સમાન આ શરીરનું આટલું બધું ગુમાન શેના માટે ? પહેલા તો લોકોના આગ્રહને કારણે મારો ફોટો ખેંચાવા દીધો હતો, પણ એ હવે મને એક ગુના જેવું લાગે છે. બહુ પટાવીને કોઇનો ફોટો લેવો એ કપટ કરવા જેવી વાત છે."

કંબલીટોલાના મકાનમાં ઠાકુર સામે ષડયંત્રઃ એક વાર નજીવી બાબતે રાખાલબાબુએ મોટી ભૂલ કરી દીધી. ઠાકુર આ ભૂલ પાછળનું રાખાલબાબુનું મન પારખી ગયા અને બીજા દિવસે જ એમનું ઘર છોડીને કલકત્તાના કંબલીટોલા ખાતે બીજા મકાનમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા. અહીં કંબલીટોલાના મકાનમાં ઠાકુર ઉપર એક ભયંકર ષડયંત્ર રચવામાં આવ્યું હતું. જૂના બ્રાહ્મસમાજીઓનો ઠાકુર પ્રત્યેનો રોષ હજી ઓછો નહોતો થયો. એમનું એવું માનવું હતું કે ઠાકુર બ્રાહ્મસમાજ છોડીને ગયા પછી બ્રાહ્મસમાજની પડતી થઇ ગઇ અને આખા બંગાળમાં એનું મહત્ત્વ પણ ઓસરી ગયું. એની સામે ઠાકુર પોતે પ્રખ્યાત થઇ ગયા અને એક મહાપુરુષ તરીકે પૂજાવા લાગ્યા. બ્રાહ્મસમાજના પતનનો દોષ એ લોકો ઠાકુરને આપવા લાગ્યા અને કોઇ એવી તકની શોધમાં હતા કે ઠાકુરનું અસ્તિત્ત્વ જ નાબૂદ કરી થઇ જાય.

કંબલીટોલાની આસપાસ ઘણાં બ્રાહ્મસમાજીઓ રહેતા હતા, જે લોકો પહેલા તો ઠાકુરના પરમ અનુયાયીઓ હતા. આ લોકોએ એક ષડયંત્ર રચીને ઠાકુરના ઘરમાં કામ કરતી બાઇને પટાવી લીધી. બાઇની આગળ જૂઠ્ઠું બોલીને ઠાકુર માટે ઝેર ભેળવેલી મિઠાઇ એનાં દ્વારા મોકલી આપી. ભોળી કામવાળી બાઇના કહેવાથી ઠાકુરે એ મિઠાઇ ખાઇ લીધી. થોડી જ વારમાં ઠાકુરના શરીરમાં ઝેર પ્રસરી ગયું. મોડેથી એ કામવાળી બાઇને આ ષડયંત્રની ખબર પડી ત્યારે

એણે રડતા-કકળતા માફી માંગીને ઠાકુર પાસે આ વાત જાહેર કરી દીધી. પણ ત્યાં સુધીમાં બહુ મોડું થઇ ગયું હતું, ઠાકુર તો બેભાન બનીને પથારીવશ થઈ ગયા હતા. આ વાતની જાણકારી કુંભમેળામાં પધારેલા મહાત્મા ખેપાચાંદને (બાબા અર્જૂનદાસજીને) અગાઉથી જ થઇ ગઇ હતી. તેઓ આ પ્રસંગ બનવાના કેટલાક દિવસ પહેલા જ કંબલીટોલાના મકાનમાં આવીને ઠાકુરની સેવામાં લાગી ગયા હતા. એમણે જોયું કે ઠાકુરના શરીરમાં ઝેર પ્રસરી ગયું છે એટલે તેઓ હઠયોગની કેટલીક ખાસ વિધિઓ દ્વારા ઠાકુરની સારવાર કરવા મંડી પડયા. પંદર દિવસની સતત કાળજીપૂર્વકની સેવા પછી એમણે ઠાકુરને સંકટમાંથી બચાવી લીધા.

સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટના મકાનમાં: આ બનાવ પછી ઠાકુર આ વિસ્તાર છોડીને કલકત્તાના "સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટ ૧૪ / ૨" પર એક મકાન ભાડે રાખીને રહેવા જતા રહ્યા. ઠાકુર અહીં ઘણાં લાંબા સમય સુધી એટલે કે ઇ.સ.૧૮૯૫ના ફેબ્રુઆરી સુધી રોકાયા. આ મકાનમાં જ એમણે અનેક લોકોને દીક્ષા આપી, મુમુક્ષુ લોકો સાથે ધમચર્ચા કરી, ભકતો સાથે સત્સંગ કર્યો, સંકીર્તન દ્વારા આનંદની લૂંટ ચલાવી અને બધાં પર બહુ કૃપા કરી. ઠાકુર અહીં રોકાયા છે એવી ખબર પડી પછી મુકુંદ ઘોષ, રમાય મિત્ર, વૈષ્ણવ દાસ, જેવા કલકત્તાના પ્રખ્યાત કીર્તનકારો ઠાકુર પાસે સાંજના સમયે આવીને ભજન-સંગીતની અને સંકીર્તનની રમઝટ બોલાવવા લાગ્યા. ઠાકુરને મન તો આ જ વૃંદાવન થઇ ગયું હતું. સંકીર્તન વખતે તેઓ મહાભાવમાં ગરકાવ થઇ જતા, કયારેક ઉદ્દંડ નૃત્ય કરવા લાગતા તો કયારેક સ્થિર ઉભા રહીને સમાધિમાં ઉંડા ઉતરી જતા. એ વખતે ઠાકુરની જટાઓ એકદમ ટટ્ટાર થઇને માથા ઉપર સીધી ઉભી થઇ જતી અને એમનાં શરીરમાંથી દિવ્ય પ્રકાશ નીકળવા લાગતો. એ સાથે જ ભકતોમાં ભાવ અને શકિતનું એવું ઘોડાપુર સંચારિત થઇ જતું કે આખો વિસ્તાર આ દિવ્ય સંગીત અને સંકીર્તનના નાદથી આંદોલિત થઇ જતો.

સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટના વિશાળ મકાનના બીજા ભાગમાં એક મોટો સરકારી અધિકારી પણ રહેતો હતો. તે દારુ પીવાનો શોખીન હતો અને તેનાં પદના અભિમાનમાં જ મસ્ત હતો. તેને મન ધર્મ, સંકીર્તન, પૂજા-પાઠ, વગેરેનું કંઇ મહત્ત્વ નહોતું. ઠાકુરને ત્યાં સંકીર્તના આનંદની જે છોળો ઉછળતી હતી તે આ દારુડિયા અધિકારી માટે અડચણરૂપ બની ગઇ. રોજે-રોજ થતા

સંકીર્તનના સંગીતનો અવાજ એને માટે માથાનો દુ:ખાવો બની ગયો. એ અધિકારીએ મકાનમાલિક પાસે ઠાકુર વિરુધ્ધ ફરીયાદ કરી અને ધમકાવ્યો કે ઠાકુરને આ મકાન ખાલી કરાવી દે. ધર્મના નામે થતો આવો શોરબકોર એ ખાલી નાટક છે, આવું એલફેલ બોલીને ઠાકુર વિશે અભદ્ર વાકયો પણ કહ્યા. મકાનમાલિક એક ધાર્મિક માણસ હતો અને એને ઠાકુર પ્રત્યે ખૂબ માન હતું. એણે સરકારી અધિકારીની ફરિયાદને ગણકાર્યા વિના ઉલટાનું એનાં ભાગનું મકાન ખાલી કરી દેવાની સૂચના આપી દીધી. જો કે એ અધિકારીએ મકાન તો ખાલી ના કર્યું, પરંતુ ઠાકુરને હેરાન કરવા માટે બહુ બધાં ઉપાયો કરવા માંડયા. એની નાની પુત્રીને ઠાકુરના રસોડામાં એંઠા પાણીના કોગળાં કરવાનું પણ શીખવાડી દીધું. આ ઉપરાંત ઘણાં નાના-મોટા વિઘ્નો ઉભા કરવા લાગ્યો.

ભગવાન એમનાં ભકતો ઉપર થતો અત્યાચાર કયારેય સહન નથી કરતા. એક વાર એ અધિકારી સરકારી કામે બહારગામ ગયો હતો, ત્યાં એક જલસામાં એણે વધુપડતો દારુ પી લીધો. એ જ દિવસે અચાનક એની તબિયત એવી બગડી કે એનું તાત્કાલિક મૃત્યુ થઇ ગયું. એ પછી અનેક પ્રસંગોની ઘટમાળમાં એનું આખું કુટુંબ બરબાદ થઇ ગયું. એની નાની પુત્રીને એનાં પિતાના સાચા કરતૂતોની ખબર બહુ મોડેથી પડી, પણ એનાં પાપનો ભોગ હવે એને સહન કરવો પડયો. ભગવાન ભકતોનું રક્ષણ તો કરે જ છે પણ ભકતો પર અત્યાચાર કરનારને દંડ પણ અચૂક કરે છે.

આવું તો ઠાકરુના અન્ય ભકતો સાથે પણ બનવા માંડયું હતું. કોઇ માણસ ઠાકુરના શિષ્ય કે ભકત પાસે આવીને ઠાકુરની નિંદા કરે કે અપમાનજનક વાતો કરે ત્યારે શિષ્ય પાસે ચૂપ રહેવા સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય ના હોય એવું પણ બનતું. કેટલાક તેજસ્વી ભકતો કયારેક તો પ્રતિકાર કરી લેતાં હતા, પરંતુ સંજોગોને આધિન કેટલાક ભકતો ચૂપ રહીને ઠાકુરને જ પ્રાર્થના કરી લેતાં કે આવી પરિસ્થિતિથી અમને બચાવો. ઠાકુર પોતે આવા લોકોને હંમેશાં માફ કરી દેતાં હતા, એમને સજા કરવા માટે કે પાઠ ભણાવવા માટે કદી પ્રાર્થના કે પ્રયત્ન નહોતા કરતા. જો કે ઠાકુરના ભકતો સાથે આવા બનાવ બને ત્યારે ભગવાનની મરજીથી કંઇક એવું બનતું કે ઠાકુરની નિંદા કરનાર, ઠાકુર વિશે એલફેલ પ્રચાર કરનાર વ્યક્તિનું પતન થઇ જતું. એનાં માથે આપત્તિ આવી પડતી અથવા તો અકાળ મૃત્યુ થઇ જતું. જો કે ઠાકુરને

આ વિશે ખબર પડે ત્યારે ઠાકુર એવા માણસોનું કલ્યાણ થાય તે માટે પ્રાર્થના જ કરતા.

સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટ આશ્રમનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છેઃ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ઠાકુર આ મકાનમાં બહુ લાંબા સમય સુધી રોકાયા હતા. ઠાકુરની લીલા ગેંડારિયા આશ્રમની જેમ અહીં પણ દિવસે-દિવસે પ્રબળ બનવા લાગી હતી. અનેક મોટા માણસોએ અને સામાન્ય લોકોએ આ મકાનમાં દીક્ષા લીધી હતી. ઠાકુરનો પરિવાર અને અંતરંગ શિષ્યો તો હંમેશાં ઠાકુર સાથે જ રહેતા હતા, પરતુ હવે ઓફિસે જનારા કેટલાક કર્મચારી ભકતો, બહારગામથી આવનારા દર્શનાર્થી ભકતો પણ ઠાકુરનો સંગ માણવા રાત્રે મકાન પર રોકાઈ જતા હતા. આટલી બધી અવર-જવર અને ભીડને કારણે અનેક સ્ત્રી-પુરુષો સાથે બેસીને ખાતા-પીતા તથા સંકીર્તનની મઝા પણ લેતાં હતા. આવા સંજોગોમાં સામાન્ય નિયમો તૂટી શકે એમ લાગતા ઠાકુરે કડક નિયમો બનાવી દીધાં હતા. આ અંગે એક બોર્ડ બનાવડાવીને દિવાલ પર લગાવી દીધું હતું.

- કોઈની ખોટી નિંદા-ચુગલી કરવી નહીં. જેનાં વિશે ફરિયાદ હોય તેની સામે જ વાત કરવી, પીઠ પાછળ વાત કરવી નહીં

- સ્ત્રી-પુરુષોએ એક-બીજાથી યોગ્ય અંતર રાખીને જ વ્યવહાર કરવો તેમ જ જુદા-જુદા રૂમમાં બેસવું કે સૂવું.

- સંકીર્તન સમયે સ્ત્રી-પુરુષોએ અંતર જાળવી રાખવું, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહીં. :

આ પ્રમાણે લેખિત અને અમુક મૌખિક નિયમો બનાવ્યા હતા. ઠાકુર કોઈ ૮૦ વર્ષના વૃધ્ધ પુરુષને પણ સ્ત્રીઓના રૂમમાં રોકાવાની પરવાનગી આપતા નહીં. શ્રાધ્ધનું ખાવા વિશે ઠાકુર હંમેશાં મનાઈ કરતા હતા. મરનારનો આત્મા શ્રાધ્ધના ભોજન પર દૃષ્ટિ કરીને એંઠુ કરી નાખે છે, જેનું સંક્રમણ ખાનારના શરીરમાં થાય છે અને ભયંકર નુકસાન થાય છે.

આ વિશે ઠાકુર એક પ્રસંગની વાત હંમેશાં કરતા હતા; કે ચંદ્રનાથની યાત્રા પર જઈ રહેલા એક સંન્યાસી ચોરના શ્રાધ્ધમાં મળેલી સામગ્રીથી રસોઈ બનાવીને ભોજન કરે છે. ભોજન કર્યા પછી યજમાનને ત્યાંથી દાગીનાની ચોરી કરીને ભાગી જાય છે. થોડા કલાકોમાં એને ભાન થાય છે કે એણે કેવું

ભયંકર પાપકર્મ કરી નાખ્યું ! તે યજમાનને ત્યાં દાગીના પાછા આપવા આવે છે ત્યારે એને શ્રાધ્ધની સામગ્રી વિશે ખબર પડે છે. ત્યાર પછી એ એક મહિના માટે પ્રાયશ્ચિત કરીને પછી પાછો યાત્રા પર આગળ વધે છે.

સાકાર-નિરાકારની વાતઃ એક દિવસ કેટલાક નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મસમાજીઓ ઠાકુર પાસે સત્સંગ કરવા આવ્યા હતા. એમણે ઠાકુરને પ્રશ્ન પૂછયો; "આપ શું સાકાર ઉપાસનામાં માનો છો ? કાલી, દુર્ગા, શિવ, રામ, કૃષ્ણ, વગેરેમાં આપને વિશ્વાસ છે ? "

ઠાકુરે જવાબ આપ્યો; "હું ઈશ્વરના સાકાર અને નિરાકાર બન્ને રૂપોને માનું છું. બન્ને રૂપોને માનવા માટે કારણ છે. તેમનું જડ મૂર્તિ જેવું કોઈ એક રૂપ નથી કે કોઈ એક આકાર નથી એટલા માટે એ નિરાકાર છે. અને એમનાં ચૈતન્ય રૂપના ભકતો દર્શન કરે છે, જેથી તે સાકાર પણ છે. ભગવાન નિરાકાર છે એટલે એનો અર્થ એવો નથી કે તેમનું કોઈ સ્વરૂપ કે વિગ્રહ નથી. તેમનું સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ વિગ્રહ છે, એમનાં હાથ, પગ, મુખ, વગેરે કશું જ જડ નથી પણ ચિન્મય છે. બ્રાહ્મસમાજીઓ નિરાકારનો જેવો અર્થ કરે છે કે સમજે છે તે બરાબર નથી, ખરેખર તે નિરાકાર નથી. બ્રાહ્મસમાજની નિરાકારની ધારણા મનુષ્યના મનમાં નથી બેસતી. એમનાં પ્રમાણે તો ભગવાનના દર્શન કે સ્પર્શ વગેરે કંઈ સંભવ નથી. પરંતુ વાસ્તવિકતામાં એવું નથી, ભગવાનને તો જોઈ શકાય છે, તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરી શકાય છે, સ્પર્શ કરીને આનંદની અનુભૂતિ કરી શકાય છે. ભકત માટે આ બધું સહજ છે અને એ ભગવાનના અસ્તિત્ત્વનો આનંદ માણે છે. જો ભગવાનનું સાકાર વિગ્રહ સ્વરૂપ ના હોય તો આ આનંદનો અનુભવ કોણે થાય ?"

"હું મારા પોતાના અપરોક્ષ અનુભવ પરથી એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો છું કે ભગવાન સાકાર અને નિરાકાર બન્ને છે. મેં એમનાં ફકત દર્શન જ નથી કર્યા પણ એમનાં હાથ-પગ પણ દબાવ્યા છે, એમને હાથ-પગ-મુખ બધું જ છે. એમનાં સ્વરૂપનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. મેં તો તેમની સાથે વાતો પણ કરી છે ! આથી વધારે તમને હું શું કહું ? આવા પ્રશ્નો ફરી પૂછશો નહીં, મને ખરેખર હૃદયમાં ભારે પીડા થાય છે." આટલું બોલીને ઠાકુર ચૂપ થઈ ગયા એટલે બ્રાહ્મસમાજીઓ ત્યાંથી ઉઠીને રવાના થઈ ગયા.

પાર્વતીચરણની વાતઃ કલકત્તામાં રહેતા ડેપ્યુટી કલેકટર શ્રી પાર્વતીચરણજી એકવાર ઠાકુરને મળવા ગેંડારિયા આવ્યા ત્યારે એમણે પૂછયું હતું કે શું ભગવાન છે ? એ વખતે ઠાકુરે કહ્યું કે; "હા, નિશ્ચિત રીતે છે !" પાર્વતીબાબુએ ઠાકુરને કહ્યું કે મને બતાવો. ઠાકુરે કહ્યું કે; "ચોકકસ બતાવીશ, પણ હમણાં તમારો સમય નથી પાકયો. હમણાં બતાવીશ તો તમે એને જાદુ-ટોણાં સમજશો અને સમય વિના વસ્તુની કીંમત પણ નહીં થાય." પાર્વતીબાબુ એ પછી તો ઈંગ્લેંડ ગયા અને ત્યાં એક ગોરી મેડમને પરણી ગયા. થોડા જ સમયમાં તેઓ હિન્દુ ધર્મ છોડીને નાસ્તિક બની ગયા હતા.

લંડનમાં રહેતા હતા ત્યારે એક રાત્રે એમનો રૂમ પ્રકાશથી છવાઈ ગયો અને એક હિન્દુ દેવીના સાક્ષાત દર્શન થયા. બીજા એક દિવસે એમનાં રૂમમાં એમણે ત્રણ મહાપુરુષોને પ્રકટ થયેલા જોયા, જેમાં એક ઠાકુર પણ હતા. દર્શન આપીને ઠાકુરે એમને પાછા ભારત આવવા માટે કહ્યું. આ બધું જોઈને એમનાં અંતરમાં ખળભળાટ મચી ગયો અને એમને પાછી હિન્દુધર્મમાં શ્રધ્ધા બેસી ગઈ. વ્યાકુળ બનીને એ પાછા ભારત આવ્યા અને કલકત્તામાં સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટના મકાન પર ઠાકુરના દર્શન કરવા આવ્યા. આંખોમાં આંસુ સાથે ઠાકુરને પ્રણામ કરીને પૂછયું કે; "આપ જ તે દિવસે રાત્રે લંડનમાં મારા ઘરે દર્શન આપવા આવ્યા હતા ?"

ઠાકુર બોલ્યાઃ "હા, હું મારી જાતને કયાં સુધી છૂપાવું ?"

પાર્વતીચરણઃ "મારી શ્રધ્ધા પાછી હિંદુધર્મમાં દઢ બની છે, મારું હ્રદય-પરિવર્તન થયું છે. આપે મને ગેંડારિયામાં આપેલા વચન પ્રમાણે દેવીના દર્શન કરાવ્યા અને મારું પતન થતા ઉગારી લીધો. આપની સાથે આવેલા બીજા બે મહાત્માઓ કોણ હતા ?"

ઠાકુરઃ "આપ હરિદ્વાર જાઓ, ત્યાં ગંગાકીનારે એ બે મહાત્માઓ આપને મળશે." ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે તેઓ હરિદ્વાર ગયા અને ત્યાં એમનો બે મહાત્માઓ સાથે મેળાપ પણ થઈ ગયો. એમાંના એક મહાત્મા શ્રી ભોલાનંદગિરીજી હતા.

ઠાકુર વિવિધ કાર્યકલાપ અને લીલા કરતા-કરતા આ મકાનમાં ઈ.સ. ૧૮૯૫ના ફેબ્રુઆરી સુધી રહ્યા હતા. અનેક જીવોને એમણે શરણે લીધાં.

ઠાકુરે કેટલાક પ્રખર બ્રાહ્મસમાજીઓને દીક્ષા આપીને એમનો ઉધ્ધાર કર્યો. વચ્ચે-વચ્ચે શ્યામસુંદરજીની કેટલીક ખાસ લીલાઓના સાક્ષી બનવા તેઓ શાંતિપુર પણ જઇ આવ્યા હતા. શ્યામસુંદરને નવા કલેવરમાં રૂપાંતરિત કરવાનું કામ એ મુલાકાતમાં થયું હતું.

તે પછી ઇ.સ. ૧૮૯૫ના ફેબ્રુઆરીના અંતમાં ઠાકુરે વૃંદાવન જવાનું નક્કી કર્યું. વૃંદાવનથી પાછા કલકત્તા આવીને ઢાકા ગયા. તે બધાં પ્રસંગો અને લીલાનું વર્ણન આપણે આગળના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ॐॐॐ

પ્રકરણ-૨૪

ફરીથી વૃંદાવન અને ઢાકા યાત્રા

મહાપ્રભુનું ચિત્રપટઃ કલકત્તાના સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટમાં હતા ત્યારે ઠાકુરને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે લીધેલ અરિયાદાહ મંદિરની મુલાકાતની યાદ આવી ગઇ. એ બન્ને મહાપુરુષોની મુલાકાત સમયે મંદિર બંધ હતું એટલે તેઓ દરવાજાની બહાર બેસીને મંદિર ખુલવાની રાહ જોવા લાગ્યા. પૂજારી તો બપોરના સમયે એમનાં ઘરે જઇને આરામ કરતા હતા. ઠાકુર એકાએક ભાવમાં આવીને નીચે ફરસ પર આળોટવા લાગ્યા. એમને જોઇને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એક ભજન ગાવા લાગ્યા. એવામાં મંદિરના દરવાજા આપોઆપ ખુલી ગયા અને ભગવાને બન્ને મહાપુરુષોને એમનાં દિવ્ય સ્વરૂપના દર્શન કરાવ્યા. આ સમાચાર મળ્યા એટલે પૂજારી પણ દોડતા-દોડતા મંદિરે આવી પહોંચ્યા. પૂજારીએ મંદિરમાં પ્રવેશી ભગવાનને ચઢાવેલાં બે હાર લાવીને બન્ને મહાપુરુષોના ગળામાં પહેરાવી દીધાં.

એ વખતે મંદિરમાં મૂકેલા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના એક ચિત્રપટને બતાવીને શ્રી રામકૃષ્ણજીએ ઠાકુરને કહ્યું હતું કે આ એક દુર્લભ ચિત્રપટ છે. એમાં સંકીર્તન કરતા મહાપ્રભુની આંખોમાંથી આસુંની પિચકારી છૂટતી હતી તેવું દશ્ય ચિત્રિત કરેલું હતું. એક ભકત આવું જ એક દુર્લભ ચિત્રપટ સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટ પર ઠાકુરને બતાવવા લઈ આવે છે. આ ચિત્રપટ જોઇને ઠાકુરને પેલા પ્રસંગની યાદ આવે છે અને કયાંય સુધી ભાવસમાધિમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. આ ચિત્રમાં પણ મહાપ્રભુની એવી જ અવસ્થા દર્શાવેલી હતી. ઠાકુર એક વાર વારાણસીમાં કાશી વિશ્વનાથ મહાદેવના દર્શન કરવા ગયા હતા ત્યારે એમની આંખોમાંથી પણ આવી જ આંસૂની પિચકારી છૂટતી સેંકડો લોકોએ જોઇ હતી. ઠાકુરની સૂચનાથી આ ચિત્રપટની એક નકલ કરાવવામાં આવી હતી, જે પછીથી ઠાકુરના રૂમમાં ટાંગી રાખવામાં આવતી હતી.

વૃંદાવન યાત્રાઃ આ પછી ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૫ના રોજ ઠાકુર યોગજીવનને બોલાવીને કહે છે કે આપણે આજે જ શ્રી વૃંદાવન જવા નીકળવાનું છે, જવાની તૈયારી કરો. એ સાંભળીને યોગજીવન કહે છે કે આપણી પાસે આજે એક નવો પૈસો પણ સિલકમાં નથી, કેવી રીતે જવાની તૈયારી કરું ?

ઠાકુરે કહ્યું; "ગુરુજીનો આદેશ આજે જ યાત્રા પર નીકળવા માટેનો છે. આજે ટિકીટના પૈસા નહીં હોય તો પણ હું પગપાળા જ નીકળી જઇશ." આ સાંભળીને યોગજીવન બહુ ચિંતામાં પડી ગયા કે આટલા બધાં શિષ્યો અને પરિવારને ટ્રેઇનમાં લઇ જવાની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે ? એટલામાં ઠાકુરના એક જૂના મિત્ર ડો. ભૂવનેશ્વર મૈત્રએ આવીને કહ્યું; "મેં આપના આશ્રમ માટે રૂ. ૫૦૦/- ભેગા કરી રાખ્યા છે, કૃપા કરીને આપ એનો સ્વીકાર કરો. એ વખતે ઠાકુરે જરા હસીને કહ્યું; "જરા પેલા અવિશ્વાસી ગોંસાઇ (યોગજીવન)ને બોલાવો તો !" યોગજીવન આકસ્મિક રીતે આવેલી આ મદદની રકમ જોઇને અવાક રહી ગયા, એમણે તરત શ્રી વૃંદાવન જવાની તૈયારી કરવા માંડી. બધી તૈયારી કરીને ઠાકુર વૃંદાવન જવા માટે રૂમની બહાર નીકળ્યા ત્યાં એમનાં મકાનનો સફાઇ કર્મચારી (મહેતર) ઉભો હતો. ઠાકુરે તેનાં પગે પડીને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું; "મને આશીર્વાદ આપો કે વૃંદાવનમાં મને રાધારાણીના દર્શન થાય." ઠાકુરને આ રીતે એક સેવકના પગમાં પડતા જોઇને એ સેવક તેમ જ શિષ્યો રડવા લાગ્યા. કલકત્તામાં રહેતા ભકતો જે ઠાકુર સાથે વૃંદાવન નહોતા જવાના, તે બધાં ઠાકુરને વિદાય થતા જોઇને ચોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યા. એમનું વૃંદાવન તો જાણે રસાતલમાં જતું રહ્યું ! છેવટે બધાએ ઠાકુરને પ્રણામ કરીને વિદાય આપી. યાત્રામાં ઠાકુર થોડા દિવસ કાનપુર રોકાયા હતા.

કાનપુરથી નીકળતા પહેલા, વૃંદાવન જઇને લોકોએ કઇ રીતે રહેવું કે કેવું વર્તન કરવું, તે વિશે ઠાકુરે બધાને સૂચના આપી.

- તુલસીથી ભોગ ધરાવ્યા વિના કોઇ પણ વસ્તુ ખાવી-પીવી નહીં.

- કોઇ વ્રજવાસીને હલકા નહીં ગણવા કે એમનામાં કોઇ દોષ નહીં જોવો. વ્રજવાસીની નિંદા કરશો તો વ્રજમાં નહીં રહી શકો.

- વ્રજમાતાઓને કટાક્ષમાં પણ અપમાનભર્યા શબ્દો નહીં કહેવા.

- વૃંદાવનમાં જઇને માળા-તિલક ધારણ કરી શકો છો.

- દરરોજ કોઇ પણ મંદિરે જઇને ભગવાનના દર્શન કરવા.

આ સાંભળીને એક શિષ્યએ પૂછયું; "ગુરુ સાથે હોય પછી ભગવાનની મૂર્તિના દર્શનની જરૂર ખરી ? કબીરજીના કહેવા પ્રમાણે તો;

ગુરુ ગોવિંદ દોનોં ખડે, કાકે લાગુ પાયે ! બલિહારી ગુરુ આપકી, નિજ ગોવિંદ દીયો બતાય !"

ઠાકુરે કહ્યું; "કબીરજીએ બરાબર જ કહ્યું છે, પરંતુ એમણે ગોવિંદના દર્શન કરવાની ના નથી પાડી. ગુરુની આજ્ઞાથી દર્શન કરવાનું કહ્યું છે. યાદ રાખજો, ભગવત્‌તત્ત્વ ગુરુતત્ત્વની અંતર્ગત છે. ગુરુ ઉપર ભકિત ઉત્પન્ન થાય એટલે ભગવાન અને એમની મૂર્તિઓ પ્રત્યે ભકિત ચોકકસ વધે. જો કોઇ કહે કે મને ગુરુ પ્રત્યે ભકિત પેદા થઇ છે પણ હું ભગવાનના વિગ્રહને નથી માનતો, તો પછી સમજી લેવાનું કે એનામાં હજી ગુરુભકિત જરા પણ પેદા નથી થઇ."

એ પછી ઠાકુર કાનપુરથી ટ્રેઇન દ્વારા મથુરા પહોંચ્યા. મથુરા સ્ટેશન પર વૃંદાવનના પંડા લુચીપુરી ચૌબે એમની ટોળી સાથે ઠાકુરને લેવા આવ્યા હતા. ઠાકુરને જોઇને પંડાઓ આનંદમાં આવીને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ઠાકુરની સૂચનાથી શિષ્યોએ પંડાઓનું સન્માન કર્યું અને બધાં ઘોડાગાડીઓમાં બેસીને વૃંદાવન જવા નીકળ્યા. વૃંદાવનમાં આ વખતે ઠાકુરનો નિવાસ પસંદ કરવામાં ગરબડ થઇ ગઇ. બે-ત્રણ દિવસમાં ઠાકુર માટે ત્રણ મકાનો ભાડે રાખીને તરત જ બદલી નાખવા પડયા. પહેલા એક સરસ જૂના મહેલ જેવી કોઠીમાં ઉતારો રાખવામાં આવ્યો. એનો રખેવાળ એક ડાકુ હતો એવી ખબર પડી એટલે બધાએ સાવચેતીપૂર્વક રાત પસાર કરી નાખી અને સવારે મુકામ બદલી નાખ્યો. એ પછી એક કુંજમાં રોકાયા, પણ એનાં માલિક સાથે ભકતોને કંઇ બોલાચાલી થઇ જવાથી ઠાકુર નારાજ થઇ ગયા અને મુકામ બદલી નાખ્યો. એ પછી તીર્થમણિ કુંજમાં સારો મુકામ મળી ગયો એટલે ઠાકુર ભકતો સાથે એમાં ગોઠવાઇ ગયા.

ઠાકુર આ વખતે વૃંદાવનમાં લગભગ છ મહિના જેટલું રોકાયા હતા. ઠાકુરે પરિવાર અને શિષ્યો સાથે અનેક તીર્થોની, વ્રજના લીલા સ્થળોની, કુંજોની, મંદિરો અને ભગવાનના વિહાર સ્થાનોની મુલાકાતો લીધી. તેઓ મંડળી સાથે જ્ઞાન-ગોડદી, કેશીઘાટ, ધીર-સમીર, યમુના-કિનારે, વગેરે પર વારાફરતી જઇને સંકીર્તન કરતા. તીર્થમણિ કુંજ પર વૃંદાવનના આગેવાન સંતો અને વિખ્યાત મહંતો ઠાકુરના દર્શન કરવા આવતા. તેમાં ખાસ કરીને શ્રી રામદાસ કાઠિયાબાબાજી અને જગદીશ બાબાજી ઠાકુર પાસે વારંવાર

આવતા હતા. બાઉલ સંપ્રદાયના એક પ્રેમી સંત શ્રી કમલદાસ બાબાજીનો આશ્રમ કેશીઘાટ પર હતો, ત્યાં ઠાકુર ખાસ જતા હતા. ઠાકુરના અગાઉના લાંબા વૃંદાવનવાસ દરમિયાન નારાયણ સ્વામી નામના એક સંન્યાસીએ એનાં પાળેલા પ્રેત દ્વારા જૂઠી વિષ્ણુમૂર્તિના દર્શન કરાવ્યા હતા. હવે એ નારાયણ સ્વામી બહુ બદલાઇ ગયા હતા અને એક આશ્રમમાં રહીને સાધના કરતા હતા. ઠાકુર એ નારાયણ સ્વામીના આશ્રમ પર ઘણી વાર ગયા હતા. ઠાકુરે એમનું બદલાયેલું સ્વરૂપ પારખી લીધું અને શિષ્યોને કહ્યું કે; "હવે આમણે પહેલાના કામો છોડીને સાચો ધર્મ અપનાવ્યો છે અને હ્રદયપૂર્વક ભગવાનની ભકિત કરે છે. આ જ તો વૃંદાવનનો પ્રતાપ છે." પ્રયાગ કુંભમેળામાં ઠાકુરના દર્શને આવતા હતા તે પહાડીબાબાના નામે પ્રખ્યાત થયેલા નરસિંહદાસ બાબાજી પણ ઠાકુર સાથે સત્સંગ કરવા તીર્થમણિ કુંજ પર આવતા હતા.

ઠાકુર તીર્થમણિ કુંજના બે માળના મકાનમાં રહેતા હતા તે ઉનાળામાં બહુ ગરમ થઇ જતું. રાત્રે ગરમીના કારણે શિષ્યો રૂમમાં સૂઇ શકતા નહોતા. રાત પડે ઠાકુર એમનું આસન કુંજના ધાબા પર પાથરીને આખી રાત ખુલ્લા આકાશમાં બેસી રહેતા. શિષ્યો પણ ઠાકુરના આસનની ચારે બાજુ ફેલાઇને ધાબા પર જ સૂઇ જતા. સવાર પડતા પહેલા કુંજબિહારી ગુહા બીજા માળે જઇને ઠાકુરનો રૂમ સાફ-સફાઇ કરી આસન બિછાવી આવે, એ પછી ઠાકુર નીચે આવીને આસન પર બેસે. ધીરે-ધીરે બીજા બધાં ઉઠીને નીચે આવે અને પોત-પોતાના કામે લાગી જાય.

ઠાકુરનું કાર્યઃ એક દિવસ નિત્યક્રમ પ્રમાણે કુંજબિહારી વહેલી સવારે ઠાકુરનો રૂમ સફાઇ કરવા ગયા પણ રૂમને અંદરથી બંધ કરેલો જોઇને એમણે દરવાજો ખખડાવ્યો. કુંજબિહારીને એમ વિચાર આવ્યો કે સરલનાથ વહેલી સવારે ઠાકુરના રૂમમાં જઇને કંઇ કરતા હશે, પરંતુ અંદરથી ઠાકુર મોટેથી બોલ્યા; "કેમ પરેશાન કરો છો ?" ઠાકુરનો અવાજ સાંભળીને કુંજબિહારી ડરી ગયા અને સરલનાથને શોધવા બીજા રૂમમાં જતા રહ્યા. સરલનાથે કહ્યું; "ઠાકુર તો અર્ધી રાત્રે જ નીચે આવીને રૂમ અંદરથી બંધ કરીને બેઠા છે." મોડી સવારના આઠ વાગ્યા સુધી રૂમનો દરવાજો ખુલ્યો નહીં એટલે શિષ્યોને પણ બહુ નવાઇ લાગી કે ઠાકુરે કદી આ પ્રમાણે નથી કર્યું. આખરે આઠ વાગ્યા પછી ઠાકુરે દરવાજો ખોલ્યો ત્યારે યોગજીવને ઠાકુરને પૂછયું; "બાબા ! આજે આપ અર્ધી રાત્રે નીચે આવીને કેમ બેસી ગયા ?"

ઠાકુર બોલ્યા; "મોડી રાત્રે હિમાલય પરથી કેટલાક મહાત્માઓ મને મળવા આવ્યા હતા એટલે એ લોકો સાથે વાતચીત કરતો હતો."

યોગજીવન: "એ લોકો અર્ધી રાત્રે કેમ આવ્યા હતા ?"

ઠાકુર; "એ મહાત્માઓએ આવીને મને કહ્યું કે એક રીતે પૃથ્વી પરનું તમારું કાર્ય પૂરું થયું છે, તો હવે ચાલો અમારી સાથે હિમાલય પર. પણ મેં એમને કહ્યું કે મારા ગુરુજી જ્યાં સુધી ના કહે ત્યાં સુધી મારાથી ના અવાય. આ સાંભળીને એ લોકો પાછા જતા રહ્યા.

યોગજીવન: "આપનું કાર્ય શું છે ?"

ઠાકુર; "ધર્મની સ્થાપના કરવાનું." એમ કહીને ઠાકુરે થોડું વિસ્તારથી સમજાવ્યું કે; "અત્યારે જે રાજ્યની સત્તા ચાલે છે એની રીત-રસમ ધર્મ માટે અનુકૂળ નથી. રાજા યોગ્ય ના હોય ત્યાં ધર્મ ટકી ના શકે. એમાં બદલાવની બહુ જરૂર છે અને એ જલ્દીથી કરવામાં આવશે. આ વખતે જે ધર્મની સ્થાપના કરવામાં આવી છે તે ૫૦૦ વર્ષ સુધી ચાલશે. પછી તેમાં મલિનતા આવશે ત્યારે ભગવાન ફરીથી અવતાર ધારણ કરીને ધર્મની સ્થાપના કરશે."

શ્રી દરવેશજીનો દીક્ષાપ્રસંગ: ઠાકુર છેલ્લે કલકત્તા હતા ત્યારે કિરણચંદ્ર નામના એક યુવાને ઠાકુરની મુલાકાત લઇને દીક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી હતી. પરંતુ ઠાકુરે થોડો સમય રાહ જોવા માટે કહ્યું કે એમનાં માટે દીક્ષાનો સમય હજી પાકયો નથી, પણ દીક્ષા જરૂર મળશે. ઠાકુર વૃંદાવનમાં હતા તે દરમિયાન કિરણચંદ્ર કલકત્તામાં હતા. એક દિવસ તેઓ ઠાકુરના વિરહમાં એવા વ્યાકુળ બની ગયા અને વિચારવા લાગ્યા કે એમને હવે આ જન્મમાં દીક્ષા નહીં મળે. એ વ્યાકુળ ભાવદશામાં જ આત્મહત્યા કરવા માટે કલકત્તાના જગન્નાથ ઘાટ પરથી ગંગાનદીમાં કૂદવા ગયા. એકાએક ત્યાં પ્રગટ થઇને ઠાકુરે એમને બચાવી લીધાં અને વૃંદાવન આવવાની સૂચના આપી. કિરણચંદ્ર તરત જ ભીના કપડે વૃંદાવન જવા ચાલી નીકળ્યા. કયારેક પગપાળા ચાલતા રહ્યા તો કયારેક કોઇએ ટ્રેઇનમાં બેસાડી દીધાં. ગાંડા જેવી દશામાં કેટલાક દિવસે વૃંદાવન પહોંચ્યા. પ્રવાસ દરમિયાન ઠાકુરે એમનું રક્ષણ કર્યું અને માર્ગદર્શન પણ આપ્યું. આખરે વૃંદાવનમાં જ કિરણચંદ્રને દીક્ષા મળી ગઇ. તે પછી ઠાકુરે આગળના જીવન માટે જરૂરી સૂચના આપીને પાછા મોકલી દીધાં.

(શ્રી કિરણચંદ્રનું મૂળ નામ કિરણચાંદ હતું અને તેઓ પૂર્વ બંગાળના ખાલિયા તાલુકાના જમીનદાર કુટુંબના પુત્ર હતા. દીક્ષા પ્રાપ્ત કરીને ઠાકુરે આપેલું સાધન ખુબ નિષ્ઠાપૂર્વક કર્યું અને સિધ્ધ થઇ ગયા. કાશીમાં એમણે શ્રી વિજયકૃષ્ણ મઠની સ્થપાના કરી હતી અને એમની તપસ્વી પત્ની શ્રીમતી સરોજબાલા દેવીની સાથે આજીવન કાશીમાં જ નિવાસ કર્યો હતો. પછીથી તેઓ શ્રી કિરણચંદ્ર દરવેશ (દરવેશજી) તરીકે પ્રખ્યાત થયા અને ઠાકુરના ગૃહસ્થ શિષ્યોની પરંપરામાં અગ્રેસર બની રહ્યા. એમનાં અધિકારી શિષ્ય સ્વામી શ્રી અસીમાનંદજી હતા અને શ્રી અસીમાનંદજીના અધિકારી શિષ્ય શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજી બન્યા, જેઓ હમણાં કલકત્તામાં બિરાજે છે અને "પાઠકબાબા"ના નામે ઓળખાય છે. ઠાકુરના ગૃહસ્થ શિષ્યોની પરંપરાના પ્રણેતા શ્રી કિરણચંદ્ર દરવેશજી હતા.)

ઢાકામાં છેલ્લો ધૂલોટઃ ઠાકુર લગભગ છ મહિના જેટલું વૃંદાવનમાં રોકાયા. એમની ઇચ્છા હજી વધુ રોકાવાની હતી અને વૃંદાવનના વનો તથા કુંજ-નિકુંજોમાં ભ્રમણ કરીને ભગવાનની લીલાના દર્શન કરવાની હતી. પરંતુ એમની તબિયત થોડી બગડવા લાગી અને કલકત્તામાં કોઇ જરૂરી કામ આવી ગયું હોવાથી ઠાકુરે વૃંદાવન-વાસ ટૂંકાવીને પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું. વળતી યાત્રામાં થોડા દિવસ બાંકીપુર રોકાયા અને ઇ.સ. ૧૮૯૫ના આસો મહિનામાં દુર્ગાપૂજા પહેલા કલકત્તા પહોંચ્યા. ઠાકુર આ વખતે પણ ૧૪ / ૨ સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટ પરના મકાનમાં જ રોકાયા. દુર્ગાપૂજા નિમિત્તે અનેક ભકતો ઠાકુરની પૂજા કરવા અને દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા. દર વર્ષની જેમ આ વખતે કલકત્તામાં દુર્ગાપૂજાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો હતો. કલકત્તાના ટૂંકા રોકાણ દરમિયાન પણ ભકતોને આનંદની રસલ્હાણ કરાવીને કૃપા કરી. નવા વર્ષની શરૂઆતમાં જ ઠાકુરે જાહેર કર્યું કે આ વખતે માઘ માસનો "શેષ-ધૂલોટ" ઉત્સવ મનાવવા તેઓ ઢાકા જવા માંગે છે. ભકતોએ જો કે ઠાકુરે કહેલા "શેષ-ધૂલોટ" શબ્દ પર ધ્યાન ના આપ્યું, એનો અર્થ હતો "છેલ્લો ધૂલોટ". ઇ.સ. ૧૮૯૬ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ઠાકુર ઢાકા પહોંચી ગયા.

છેલ્લા ત્રણસો વર્ષથી માઘ મહિનામાં શુદ સાતમથી પૂનમ સુધીના ૯ દિવસ સુધી નવદ્વીપ અને શાંતિપુરના વૈષ્ણવો ત્રણ મહાપ્રભુઓની સ્મૃતિમાં દર વર્ષે ધૂલોટ ઉત્સવની ઉજવણી કરે છે. આ વિશે આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ, પણ આ વખતનો ઢાકા ખાતેનો ધૂલોટ કંઇક વિશેષ રીતે ઉજવાયો

હતો. બહારથી આવનાર મહેમાનો માટે ગેંડારિયા આશ્રમમાં તથા આજુ-બાજુ રહેતા ભકતોના મકાનમાં રહેવાની સગવડ કરી આપવામાં આવી. ગેંડારિયા આશ્રમમાં રોજના ત્રણસો-ચારસો માણસોની જમવાની વ્યવસ્થા ઉભી કરવામાં આવી. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, શ્રી નિત્યાનંદ મહાપ્રભુ અને શ્રી અદ્વૈતાચાર્ય મહાપ્રભુની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. મહાપ્રભુની સન્મુખ રોજ સવાર-સાંજ આરતી અને ભોગ ધરાવવામાં આવતો, પછી સંકીર્તનની રમઝટ ચાલુ થઇ જતી. કલકત્તાથી મુકુંદ ઘોષ સાથે બીજા કેટલાક પ્રખ્યાત કીર્તનિયાં પણ ખાસ ધૂલોટ નિમિત્તે સંગીત પિરસવા આવ્યા હતા. દિવસે એમનાં સંગીતના તાલે સંકીર્તન ચાલતું અને રાત્રે ઠાકુરની હાજરીમાં ભજન ગવાતા.

ઠાકુર સંકીર્તન સમયે મહાભાવમાં આવીને ઊભા-ઊભા નૃત્ય કરવા લાગતા. એ સમયે એમની જટાઓ ટટ્ટાર થઇને ધ્રુજવા માંડતી, શરીર પરના રોમે-રોમ કાંટાની જેમ ઊભા થઇ જતા, આંખમાંથી આસુંની પિચકારીઓ છૂટતી. ઠાકુર કયારેક તો હવામાં કે શૂન્યાવકાશમાં ઉભા રહીને નૃત્ય કરતા હોય એમ લાગતું અને એમનાં શરીરમાં અષ્ટભાવો પ્રકટ થઇ જતા. એ વખતે ભકતોમાં શકિતશાળી ભાવના મોજાનું એવું સંક્રમણ થતું કે કોઇને ભાન ના રહેતું. લોકો જમીન પર આળોટતા કે બેભાન બનીને નીચે પછડાતા. ગેંડારિયાની ચારેબાજુ સંકીર્તનના સંગીતની સાથે ભાવ પણ ફેલાઇ જતો. ગેંડારિયા આશ્રમ અને આજુબાજુના વૃક્ષ-લતાઓ, પશુ-પક્ષીઓ પણ ઠાકુરની આ લીલામાં સંમિલિત થઇને ઝૂમી ઉઠતા. જે લોકોએ ચૈતન્ય મહાપ્રભુની જગન્નાથ પુરી સમયની લીલાનું વર્ણન વાંચેલું હતું એ બધાને તાદ્દશ એ જ સમય પાછો આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. નવદ્વીપના મહાસખા શ્રીવાસના ઘરનું એ આંગણ અને ચોક જાણે ગેંડારિયામાં હાજર થઇ ગયો હોય અને મહાપ્રભુની મંડળી સજીવ થઈ ગઇ હોય તેમ લાગતું હતું.

છેલ્લા દિવસે નગરયાત્રા નીકળી હતી. દૈવજોગે એ વખતે જ ઠાકુરને સખત તાવ ચઢી આવ્યો અને એમનાંથી સંકીર્તન યાત્રામાં સામેલ ના થઇ શકાયું. પરંતુ ઠાકુરની સૂચનાથી ત્રણ-ચાર મંડળીઓ બનાવીને ભકતો તથા શિષ્યો સંકીર્તન સાથે નગરયાત્રા કરવા નીકળ્યા. ધીમે-ધીમે નગરના હજારો લોકો સંકીર્તનયાત્રામાં જોડાવા લાગ્યા. ઢાકા સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ શ્રી કુંજબિહારી

ગુહ, ઢાકા શહેરના આગેવાન રાયસાહેબ વિધુભૂષણ મજૂમદાર, વગેરે એવા ભાવમાં આવીને નાચવા લાગ્યા જાણે કે કઠપૂતળી હોય. આશ્રમના રસોઈયા શત્રુઘ્નને યાત્રામાં એવો ભાવ આવી ગયો કે એ લાકડાની જેમ સ્થિર બનીને નીચે પડી ગયો. ચાર લોકો એને ઉંચકીને આશ્રમ સુધી લઇ આવ્યા, પણ એનું વજન જ નહોતું, સામાન્ય કપડાની ચાદર હોય એવું લાગતું હતું. એક લુહાર એની ચાલુ દુકાન છોડીને એક હાથમાં હથોડી લઇને નાચતો-નાચતો સંકીર્તનમાં જોડાઇ ગયો. વૃધ્ધ વિધુભૂષણજીના ખભા ઉપર શશિબાબુ ચડી ગયા અને નાચવા લાગ્યા. આ બધામાં કોઇને કોઇનો ભાર નહોતો લાગતો. લોકો ધૂળના ગોટા એવી રીતે ઉડાડતા હતા જાણે કે ધૂળથી ગુલાલની હોળી રમતા હોય. રસ્તામાં આવતા બ્રાહ્મસમાજ મંદિરની બહાર કેટલાક કટ્ટર બ્રાહ્મસમાજીઓ દરવાજો બંધ કરીને ચોકી કરવા ઊભા રહી ગયા, જાણે કે સંકીર્તનનો અવાજ પણ એમનાં બ્રાહ્મમંદિરમાં ના જવો જોઇએ. જ્યારે નગરયાત્રા એમનાં મંદિર સામેથી પસાર થઇ એની સાથે જ એ લોકો પણ નાચવા લાગ્યા અને સંકીર્તનમાં સામેલ થઇ ગયા.

આ બાજુ ઠાકુરના શિષ્ય શ્રી રાધાબાબુ એક ઘોડાગાડી કરીને આશ્રમમાં આવ્યા. ઠાકુરે આંખમાં આંસુ સાથે કહ્યું કે એમને દુઃખ છે કે એમનાંથી સંકીર્તનયાત્રામાં જોડાઇ ના શકાયું. રાધાબાબુ બોલ્યા કે હું ઘોડાગાડી લઇને આપને લેવા આવ્યો છું, એ સાથે જ ઠાકુર ગાડીમાં બેસી ગયા. ઘોડાગાડી પવનવેગે દોડી અને પાંચ માઇલ દૂર સંકીર્તનના સ્થળે પહોંચી ગઇ. આ વખતે સંકીર્તન યાત્રાના આગળી હરોળના લોકો આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. ઠાકુર ઘોડાગાડીમાં બેસીને યાત્રામાં જોડાયા છે એમ સાંભળીને એ લોકો પાછા પાંચ માઇલ દોડીને સંકીર્તનમાં સામેલ થઇ ગયા. આ કઇ શકિત હતી કે છેલ્લા ત્રણ-ચાર કલાકથી નાચીને થાકી ગયેલા ભકતો પાછા પાંચ માઇલ દોડીને સંકીર્તનમાં જોડાઇ ગયા ?

યાત્રામાં ઠાકુરને વચ્ચે રાખીને નાચતા-ગાતા બધાં આશ્રમમાં પ્રવેશ્યા. આશ્રમમાં તો જાણે સ્વર્ગની મંડળીઓ આવીને ગાન કરતી હોય એમ ગગનભેદી અવાજે સંકીર્તન થવા લાગ્યું. આશ્રમનું વાતાવરણ દિવ્ય બની ગયું અને એકાએક આંબાના વૃક્ષ પરથી મધ ઝરવા લાગ્યું. લોકો મધ ચાખીને નીચે ધૂળમાં આળોટવા લાગ્યા. આ દ્રશ્ય જોયું એ લોકો ધન્ય બની ગયા.

સંકીર્તન થોડી વધારે વાર ચાલ્યું હોત તો કેટલાક લોકો ગાંડા બની ગયા હોત ! ધીમે-ધીમે બધા શાંત થયા અને ઠાકુર ભાવસમાધિમાં ડૂબી ગયા. ઠાકુર બહુ મોડેથી ભાનમાં આવ્યા ત્યારે એમનાં શરીરમાં જરા પણ તાવ નહોતો. ઠાકુર બોલ્યા; "આજે જે કોઈ સાધન માંગશે એની માંગણી પ્રમાણે સાધન-દીક્ષા આપવામાં આવશે." એ રાત્રે લગભગ પાંચસો લોકોએ ઠાકુર પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. સેંકડો લોકોને ઠાકુરના હાથે શાલ, વસ્ત્ર, વગેરેની ભેટ આપવામાં આવી. મોડેથી બધાએ પ્રસાદ લીધો અને પોત-પોતાના મુકામે પરત ફર્યા. કેટલાય લોકો ત્રણ-ચાર કે સાત દિવસ સુધી બરોબર રીતે ભાનમાં નહોતા આવ્યા, જાણે કે એક ભાવસમાધિમાં યંત્રવત્ કાર્ય કરી રહ્યા હતા. એ બધાને સામાન્ય બનતા બહુ વાર લાગી.

ગેંડારિયા આશ્રમનો ત્યાગઃ આ છેલ્લા ધૂલેટોત્સવ પછી ઠાકુરની તબિયત થોડી બગડી ગઈ એટલે એમણે બધાને કલકત્તા જવા માટે સૂચના આપી. ઈ.સ. ૧૮૯૬ના અંતમાં ઠાકુરે કાયમ માટે ગેંડારિયા આશ્રમ છોડી દીધો. આ વાતની કોઈને જાણ સુધ્ધાં ના થવા દીધી કે હવે તેઓ ઢાકા પાછા નથી આવવાના. એક નાવ ભાડે કરીને ઠાકુર કલકત્તા પહોંચ્યા. આ વખતે પણ ઠાકુર પાછા એ જ ૧૪ / ૨ સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટ વાળા મકાનમાં થોડા દિવસ ભાડે રહ્યા. ત્યાર પછી ૪૫, હેરિસન રોડ પર એક મોટું મકાન ભાડે કરવામાં આવ્યું અને ઠાકુરનો પરિવાર, શિષ્યો અને ભકતો બધાં ત્યાં રહેવા ગયા. હેરિસન રોડ ઉપર ઠાકુર એમનાં કલકત્તા નિવાસના અંતિમ દિવસ સુધી રહ્યા. ત્યાર પછી એમણે જગન્નાથ પુરી જવાનું નકકી કર્યું. ઠાકુરનો આ વખતનો કલકત્તા નિવાસ એમનાં જીવનનો અંતિમ મુકામ હતો. હંમેશની જેમ ઠાકુરની દરેક કાર્યવાહી શ્યામસુંદરની ઈચ્છા પ્રમાણે, શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુજીના કાર્યો માટે, એમનાં ગુરુજી પરમહંસજીની આજ્ઞાથી જ થતી હતી. આ જ હતી ઠાકુરની ઈચ્છા કે જીવનલીલા !

કલકત્તા નિવાસઃ ઠાકુર આ વખતે ગેંડારિયા આશ્રમને કાયમ માટે છોડીને આવ્યા હતા. આ રહસ્ય ઠાકુર સિવાય કોણ જાણતું હતું ! હવે પછી સળંગ લગભગ બે વર્ષ સુધી ઠાકુર અહીં કલકત્તામાં જ રહેવાના હતા. ઢાકા ગેંડારિયા આશ્રમ છોડી દીધાં પછી આશ્રમની જે અવસ્થા થઈ એનું વર્ણન અમુક શિષ્યોએ એમની ડાયરીમાં લખ્યું હતું. આશ્રમની આસપાસ ઘર બનાવીને

રહેતા હતા તે કુંજબાબુ, વિધુભૂષણ બાબુ, વગેરેને કોઇ અણસાર નહોતો આવ્યો કે ઠાકુર હવે પછી આશ્રમમાં કે ઢાકા પાછા નથી આવવાના. કૃષ્ણ ભગવાને વૃંદાવન છોડીને મથુરામાં પ્રવેશ કર્યો પછી વૃંદાવનની દશા થઇ હતી તેવી દશા ગેંડારિયા આશ્રમની ઠાકુરની વિદાય પછી થઇ હતી. આશ્રમના વૃક્ષ-લતાઓ, પશુ-પક્ષીઓ, ગાય અને કૂતરાઓ, આસપાસ રહેતા તથા આશ્રમ સાચવીને આશ્રમમાં રહેતા ભકતોની, વિરહ વ્યથાનું વર્ણન કેટલાક શિષ્યોએ કર્યું છે.

ઘોષ સ્ટ્રીટના મુકામ પર એક વાર રાધારાણી અને એમની સખીઓ યોગમાયાદેવીને સાથે લઇને પ્રકટ થયા અને ઠાકુરને કહ્યું કે; "હવે તો તમારું બધું કામ પૂરું થઈ ગયું છે, હવે તમે અમારી સાથે વૃંદાવન ચાલો." એ સમયે ફરીથી પરમહંસજીએ પ્રકટ થઇને કહ્યું; "હજી પણ ગોંસાઇનું કામ પૂરું નથી થયું, કેટલોક સમય બાકી છે." એ સાંભળીને રાધારાણીનું વૃંદ અને માતા ઠાકુરાણી પાછા જતા રહ્યા અને ઠાકુરનું બાકીનું લીલાકાર્ય આગળ ચાલ્યું.

સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટના મકાનમાં શાંતિસુધા દેવીના પુત્ર દાઉજીની તબિયત અચાનક બગડી ગઇ અને પ્રાણસંકટ આવી ગયું. છેક છેલ્લી ઘડીએ ઠાકુર અને ભગવાનની કૃપાથી એમનો જીવ પાછો આવ્યો અને એ બચી ગયા. એ જોઇને ઠાકુર બોલ્યા; "આપણે ગયા વર્ષે વૃંદાવનમાં હતા તે દરમિયાન જ દાઉજી પર પ્રાણસંકટ આવી ગયું હતું. એ વૃંદાવનનો જીવ છે અને એમને ત્યાં જ શરીર છોડી દીધું હોત. એ જાણીને મેં વૃંદાવનયાત્રા ટૂંકાવીને કલકત્તા પાછા ફરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. સમયસર મળેલી ડોકટરી સારવારને કારણે દાઉજીની તબિયત સચવાઇ ગઇ. આ પછી તો તેઓ મોટી ઉંમર સુધી કાર્યરત રહ્યા હતા.

સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટના મકાનમાં ઠાકુર લગભગ ૪-૫ મહિના જેટલું રોકાયા અને બહુ બધા લોકોને દીક્ષા આપીને શરણે લીધાં. એમાં કલકત્તાના તે સમયના મહાનુભાવો, ગણમાન્ય આગેવાનો અને પ્રતિષ્ઠિત લોકો સામેલ હતા. અહીં ઘણાં વિદ્વાન લેખકો, ચિંતકો, ન્યાયાધીશો, સરકારી ઉચ્ચ અધિકારીઓ ઠાકુરના દર્શને આવતા અને ધર્મચર્ચા કરતા. એક દિવસ કલકત્તાના અતિ ધનવાન એવા રાજા કાલીકૃષ્ણ ઠાકોર તથા હાઇકોર્ટના બે ન્યાયાધીશો, સર ગુરુદાસ બંધોપાધ્યાય અને સર રમેશચંદ્ર મિત્ર, ઠાકુર પાસે

આવ્યા. ઠાકુરે એમને બેસવા માટે ખુરશી તથા સારા આસનની વ્યવસ્થા કરી આપી. એ વિશે ઠાકુરે પાછળથી કહ્યું હતું કે ભગવાને આ લોકોને ઘણાં સારા કામો કરવા શકિત અને અધિકાર આપીને ઉચ્ચ સ્થાને બેસાડયા છે. આપણે પણ એમની કદર કરીને યોગ્ય રીતે સન્માન આપવું જોઇએ. એમની યોગ્ય મર્યાદા ના સાચવીએ તો દોષ લાગે છે.

એ વખતે સર ગુરુદાસજીએ ઠાકુરને પૂછયું; "સાચા સાધુના લક્ષણો કેવા હોય છે ?"

ઠાકુર બોલ્યા; "સાચા સાધુ કોઇની નિંદા કે પોતાની પ્રશંસા નથી કરતા. પોતાનું માન કે અપમાન કંઇ પણ થાય તેમાં સમાન ભાવે રહે છે. એ કદી કોઇની પાસે કંઇ માંગતા નથી કે આડકતરી રીતે કંઇ કહેતા પણ નથી. સાચા સાધુ તો ભગવાનને સમર્પિત થઇને નિષ્કામ બની જાય છે. એ બધાને એક સમાન જૂએ છે, કોઇમાં કશો ભેદ નથી કરતા.. જેનો જે ધર્મ હોય તેમાં તેની શ્રધ્ધા વધે તેવો જ ઉપદેશ તે આપે છે."

હેરિસન રોડ પર નિવાસ: કલકત્તામાં ઇ.સ.૧૯૯૭ના મધ્ય ભાગમાં સીતારામ ઘોષ સ્ટ્રીટનું મકાન છોડીને ઠાકુર ૪૫, હેરિસન રોડ પર એક મોટું મકાન ભાડે કરીને ત્યાં રહેવા ચાલ્યા ગયા. ઠાકુરનો મુકામ ત્રીજા માળે હતો અને નીચેના બે માળમાં પરિવાર અને ભકતો રહેતા હતા. ઠાકુરની દિનચર્યા ગેંડારિયા આશ્રમની જેમ અહીં પણ નિશ્ચિત થઇ ગઇ હતી. સવારના ચાર વાગે એટલે કુલદાનંદજી સમિધા, ઘી, વગેરે લઇને હવન કરવા લાગે. હવન વખતે ઠાકુર પણ મંત્રો બોલે અથવા કોઇ ભજન ગાવા લાગે. સાડા ચાર-પાંચ વાગે અચિંત્યબાબુ અને વિધુભૂષણજી ઠાકુર પાસે આવીને ચૈતન્ય ચરિતામૃત, ગુરુગ્રંથ સાહેબ કે શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી પાઠ વાંચે. અથવા રાધા-કૃષ્ણ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ વિશેના ભજન-કીર્તન ગવાય. અજવાળું થવા આવે એટલે ઠાકુર બહારના ખુલ્લા વરંડામાં થઇને એમનાં માટે બનાવેલ ખાસ સંડાસમાં જાય. શ્રીધર અને અશ્વિની વૈરાગી સિવાય બીજા કોઇ શિષ્યોને ઠાકુરની અંગત સેવા કરવાની પરવાનગી નહોતી. ઠાકુર સંડાસ જઇને આવે પછી આ બે શિષ્યો નારિયેળના છોતરાં, ચૂનો, માટી, વગેરેથી સંડાસ બરાબર સાફ કરી નાખે. શ્રીધર ઠાકુરના હાથ-મ્હોં-પગ ધોવડાવીને એમનાં કપડાં બદલાવે અને જૂના કપડા ધોઇ નાખે. એ વખતે ઠાકુર થોડીવાર બહાર ખુલ્લા

વરંડામાં બેસે, પછી તુલસીના કૂંડામાંથી માટી લઈને તિલક કરે અને પાછા આસન પર આવીને બેસે. કયારેક રોડ તરફની બાલ્કનીમાં આંટા-ફેરા કરીને થોડું ચાલી પણ લેતા.

આ દરમિયાન કુલદાનંદજી અથવા શાંતિસુધા દેવી ચ્હા અને થોડી મિઠી વાનગી (બાલભોગ)તૈયાર કરીને લઈ આવે તે ઠાકુર આસન પર બેસીને આરોગે. એ પછી લગભગ અગિયાર વાગ્યા સુધી વિવિધ ધર્મગ્રંથોના પાઠ ચાલે, સ્તુતિઓ ગવાય, વગેરે કાર્યો થાય. લગભગ અગિયાર વાગે ઠાકુર ફરીથી સંડાસ જાય અને કપડાં બદલીને પાછા આસન પર બેસે. ઠાકુરનું બપોરનું ભોજન શાંતિસુધાજી, છોટેદાદા શારદાકાંતજી અથવા કુલદાનંદજી બનાવીને પિરસે. ઠાકુર બપોરનું અને રાતનું એમ બન્ને ભોજન બહુ અલ્પમાત્રામાં લેતાં હતા. ઠાકુર મોડી બપોર સુધી આસન પર ધ્યાનમાં બેસી રહે, તે વખતે જુદા-જુદા શિષ્યો મહાભારત અથવા અન્ય ગ્રંથોના પાઠ વાંચે. સાંજે ધૂપ-દીપ, આરતી, શંખનાદ, વગેરે થાય અને સંકીર્તનની રમઝટ બોલવા લાગે. સંકીર્તન સાંભળીને મહોલ્લાના નાના છોકરાઓ પ્રસાદની લાલચે આવી જાય. ઠાકુર પતાસાંની હરિલૂંટ કરાવે એનો લાભ આબાલ-વૃધ્ધ બધાં લે. રાત્રે પાછી થોડીવાર ધર્મચર્ચા થાય. કોઈ વિશેષ મુલાકાતી આવ્યા હોય તો ઠાકુર વિવિધ વિષયો પર ઉપદેશ, જ્ઞાન આપે. આ બધું પતે પછી ઠાકુર અલ્પમાત્રામાં ભોજન લે. કેટલાક ખાસ શિષ્યો ઠાકુરના પગે માલિસ કરીને પગ દબાવી આપે. જૂના વાયુ રોગને કારણે ઠાકુરના પગના સ્નાયુઓ જૂઠા જેવા થઈ ગયા છે. મોટે ભાગે છોટેદાદા જ ઠાકુરના પગ દબાવી આપે. એ પછી બધાં ઠાકુર પાસે કોઈ ખાસ માર્ગદર્શન મેળવવાનું હોય તો ચર્ચા કરે અથવા મોડે સુધી એમની આસપાસ બેસીને નામ-જપ કરે. આ દરમિયાન ધૂણી પણ સળગતી રહે. ઠાકુર તો આખી રાત આસન પર બેસીને જ વિતાવે. મધરાત સુધી ઠાકુરની સેવા છોટેદાદા અથવા અશ્વિની કરે, મધરાતે કુલદાનંદજી ઉઠી જાય અને ઠાકુરને દવા આપે. પછી એમની પાસે બેસી રહે અને સવારે ચારેક વાગે એટલે પાછા હવનની તૈયારી કરે. આમ ઠાકુરના દિવસો ગેંડારિયા આશ્રમની જેમ જ નિયમિત રીતે પસાર થતા હતા.

કલકત્તાના કીર્તનિયા મુકુંદ ઘોષ વગેરે પણ અહીં આવીને ઠાકુર સમક્ષ કીર્તન કરે. ઠાકુરના કેટલાય શિષ્યો ગીત-સંગીતમાં પ્રવિણ હતા, તે લોકો પણ ચૈતન્ય મહાપ્રભુના કે રાધા-કૃષ્ણના ભજન-ગીત ગાય. સંકીર્તન સમયે

મોટાભાગના શિષ્યો નૃત્ય કરવા લાગે, ઠાકુર પણ કયારેક નૃત્ય કરવા લાગે કે ભાવસમાધિમાં ડૂબી જાય. એ વખતે આશ્રમનું વાતાવરણ એક અલૌકિક અવસ્થા ધારણ કરી લે. અનેક ઋષિ-મુનિઓ, દેવી-દેવતાઓ અને મહાપુરુષો પણ આ દશ્ય જોવા ઘણી વાર સૂક્ષ્મ શરીરે ઉપસ્થિત રહે. ઠાકુર તો એમનાં દર્શન હંમેશાં કરતા હોય પણ કોઈક ભાગ્યશાળી શિષ્યોને પણ આવા દર્શન થઈ જાય. જો કે ભકતોની ક્ષમતા આવા અલૌકિક દર્શન કરવાની ના હોય એટલે ચીસો પાડે અથવા બેભાન થઈને નીચે પડે. ઠાકુરની કૃપાથી થોડીવારમાં જ પાછા સહજ અવસ્થામાં આવી જાય.

આસન અને વસ્ત્ર પરના ચિત્રોઃ ઠાકુર અજપા નામ-જપ સાથે ભાવસમાધિની એવી ઉચ્ચાવસ્થામાં રહેતા હતા કે એમનાં વસ્ત્રો, એમનાં આસન કે એમનાં શરીર ઉપર ભગવાનની વિવિધ લીલાના ચિત્રો ઉપસી આવતા હતા. શરૂઆતમાં ઘણાને, ખાસ કરીને બહુ બુધ્ધિશાળી કે તર્કશાળી લોકોને, આ બધું કલ્પનાનું પરિણામ હોય એમ લાગતું હતું. એક વાર બોલપુરના પ્રસિધ્ધ વકીલ હરિદાસ બસુજી કલકત્તા આવીને ઠાકુર પાસે સત્સંગ કરતા હતા. પહેલા એમને આવી બધી વસ્તુઓ એક જાતના લાગણીવેડા જેવી લાગતી હતી. હવે જ્યારે પોતાની સામે જ ઠાકુરના વિવિધ અંગો, વસ્ત્ર કે આસન પર, મહાભારતના કૃષ્ણ-અર્જુનના ચિત્રો, રાસલીલાના દશ્યો, ચૈતન્ય મહાપ્રભુના સંકીર્તનના દશ્યો, પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપસી આવેલા જોયા ત્યારે કેવી રીતે નકારી શકે ? એ તો અચંબિત બનીને ઠાકુરને પૂછવા લાગ્યા; "તમારા વસ્ત્ર અને શરીર ઉપર પણ આવા ચિત્રો દેખાય છે, આ શું ? ! !"

ઠાકુર બોલ્યા; "હા, આસન પર કે વસ્ત્ર પર પહેલા આવું બનતું હતું, હવે શરીર ઉપર પણ આવું થાય છે. પહેલા તો મને પણ સમજાતું નહોતું, પણ હવે જોઉં છું કે વાસ્તવમાં આ પ્રમાણે થઈ રહ્યું છે."

હરિદાસ બસુ; "આનું શું કારણ છે ? મને તો કાંઈ સમજાતું નથી."

ઠાકુર; "આ ભગવન્નામનો મહિમા છે. ભગવદ્ ભકતોના લોહી, માંસ, હાડકાં-મજ્જા બધું જ હરિનામથી અંકિત થઇ જાય છે. ભકતોએ પહેરેલા વસ્ત્રો પણ નામાંકિત થઇ જાય છે. એટલું જ નહીં, જે વૃક્ષ નીચે ભગવદ્ ભકત નામ-જપ કરે તે વૃક્ષના ડાળી-પાંદડાં, જે ઘરની અંદર બેઠા હોય તેની દિવાલો, છત, પત્થર કે ઈંટો ઉપર પણ નામ અંકિત થઇ જાય છે. અમે

વૃંદાવનમાં હતા ત્યારે યમુના કિનારે એક વૈષ્ણવ મહાત્માનું હાડકું મળી આવ્યું હતું, તેનાં ઉપર પણ ભગવાનનું નામ અંકિત થયેલું હતું."

આ સાંભળીને હરિદાસજીએ ઠાકુર પાસે આવું નામ અંકિત થયેલું એક વસ્ત્ર ભેટ તરીકે માંગી લીધું. બસુજીએ વસ્ત્રને તેમનાં ઘરના પૂજારૂમમાં પધરાવ્યું અને જીવ્યા ત્યાં સુધી એ વસ્ત્રની પૂજા કરી હતી.

બસુજીના પ્રશ્નો: હરિદાસ બસુજીએ વિવિધ મુલાકાત સમયે ઠાકુરને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછયા હતા, તેની ટૂંકનોંધ અહીં આપી છે.

પ્રશ્નઃ અમારામાંથી કેટલાકને સંકીર્તન વખતે ભાવ આવે છે તો કેટલાકને બિલકુલ કંઇ નથી થતું, આનું શું કારણ છે ?

ઠાકુર; "જેમનાં શરીરનો બાંધો અનુકૂળ હોય અને જેમની ગુરુશકિત પ્રબળ બની હોય એ લોકોમાં ભાવનું સંક્રમણ થાય છે. આનાંથી વિપરીત, બાંધો અનુકૂળ ના હોય અને ગુરુશકિત પ્રબળ ના બની હોય તો ભાવ ઉત્પન્ન ના થાય."

પ્રશ્નઃ જુદા-જુદા લોકોમાં ભાવ જુદી-જુદી રીતે કેમ દેખાય છે ?

ઠાકુર; "પ્રકૃતિના ત્રણ મુખ્ય ગુણો છે, સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક. સાત્ત્વિક ભાવ શુધ્ધ છે અને એમાં મનને મુગ્ધ કરનાર ગુણ છે, તેનાંથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે. રાજસિક ભાવની લાંબી અસર રહેતી નથી પણ થોડો ઘણો લાભ પણ થાય છે. તામસિક ભાવમાં માણસ ઉત્પાત કરવા લાગી જાય, નાચવા-કૂદવા લાગે અને બીજાને નુકસાન પણ કરી બેસે. તામસિક ભાવના પ્રકાશથી આજુબાજુ વાળાના મનને શાંતિ મળવાને બદલે ભય અને પીડા જ પહોંચે છે."

પ્રશ્નઃ શું ભાવ લાવવા માટે કોઇ પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે ? ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શું કરવું જોઇએ ?

ઠાકુરઃ "કૃત્રિમ રીતે કદી પણ ભાવ પેદા કરવો ના જોઇએ. ભાવ એની જાતે જ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે બને ત્યાં સુધી એને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેમ છતાં એ પ્રગટ થઇ જાય તો પછી "ભાવ"ને કુદરતી અવસ્થા પર છોડી દેવો જોઇએ. નાસ્તિક કે બહિર્મુખ લોકો સમક્ષ ભાવને

સંપૂર્ણ રીતે રોકવો જોઇએ. ભાવ જ્યારે કાબૂમાં ના રહે અને એની જાતે પ્રગટ થાય ત્યારે પણ એને મર્યાદામાં રાખવો જોઇએ, એનું સન્માન કરવું જોઇએ. ભાવ એ કોઇ હલકી વસ્તુ નથી કે એ સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થઈ જાય."

આ પછી ઠાકુર ભાવના અંકુરની એ પરિસ્થિતિનું શાસ્ત્રોક્ત વર્ણન કરે છે, જે અગાઉના પ્રકરણોમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઠાકુર એ પણ સમજાવે છે કે શરૂઆતની અવસ્થામાં શાંત ભાવ પેદા થાય છે. ભાવ નબળી કક્ષાનો હોય તો તે જલ્દીથી વિસર્જન પણ પામે છે. પ્રબળ ગુરુશકિત કે ભકિત પેદા ના થઇ હોય તો આવી અવસ્થા લાંબો સમય નથી રહેતી.

પ્રશ્નઃ કેટલાક લોકો કહે છે કે આવા ભાવ અને લાગણીવેડાને કારણે લોકોનું અને દેશનું નુકસાન થયું છે. કર્મ જ મહાન ગણાય, ભાવથી દેશનું કલ્યાણ નથી થતું, વગેરે..

ઠાકુરઃ "જે લોકો આ પ્રમાણે કહે છે તેમનાંમાં હજી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન નથી થઇ. આવા લોકો "નિત્યબધ્ધ જીવ" કહેવાય છે. આવા લોકો અનેક યોનિઓમાં જન્મ-મરણના ચક્કરો કાપીને ત્રિતાપથી દાઝયા કરશે. કામ-ક્રોધના દાસ બનીને તો નરકની યાતનાઓ ભોગવવી પડશે."

પ્રશ્નઃ તો શું માણસે કર્મો ના કરવા જોઇએ ?

ઠાકુરઃ "માણસ કર્મ કર્યા વગર નથી રહી શકતો. ભગવાન જેની પાસે જે કર્મ કરાવે તેણે તે કર્મ કરવા જ પડશે, એટલે ભગવાન પ્રત્યે સમર્પણની ભાવનાથી જ કર્મો કરવા જોઇએ."

પ્રશ્ન; કર્મ પૂરા થઈ ગયા છે એમ કયારે ગણાય ?

ઠાકુર; "જયારે કોઇ જાતની કામના-વાસના ના રહે ત્યારે."

પ્રશ્ન; કર્મો કરીને જ કર્મને પૂરા ના કરી શકાય ?

ઠાકુર; "કર્મ દ્વારા કર્મબંધન વધે છે, ફકત નિષ્કામ કર્મ દ્વારા જ કર્મ સમાપ્ત થાય છે. પરંતુ મનમાં જ્યાં સુધી વાસના-કામના હશે ત્યાં સુધી નિષ્કામ કર્મ કરવું બહુ અઘરું છે."

ઠાકુરે હરિદાસજીને નામ-જપ વિશે સમજાવ્યું: "શ્વાસે-શ્વાસમાં નામ-જપ કરતા રહેવાથી કર્મ જલ્દી પૂરા થાય છે. રાત્રે ૧ થી ૪ વાગ્યા

સુધીમાં નામ-જપ કરવાથી મહાત્માઓ પાસે આવીને મદદ કરે છે, એ સમય મહાપુરુષોનો વિચરણ કાળ છે. સૂતા રહેવાથી કે કુકર્મ કરવાથી તેઓ ચાલ્યા જાય છે. નામ-જપ સમયે મહાપુરુષો આપણી સમક્ષ આવે ત્યારે વિવિધ પ્રકારની સુગંધ આવે છે, જેમ કે ફૂલ, ગૂગળ, લોબાન, સુખડ, વગેરે. શંકા, કામ, ક્રોધ, આત્માની અવસ્થાઓ છે, જે વારંવાર મનમાં ઉભરી આવે છે. નામ-જપ કરતા રહેવાથી જ તે દૂર થાય છે."... વગેરે..

બ્રાહ્મસમાજનું કાર્યઃ એક દિવસ કેટલાક બ્રાહ્મસમાજીઓ ઠાકુર પાસે આવ્યા અને પૂછયું; "બ્રાહ્મસમાજનું કલ્યાણ હવે કઇ રીતે થશે ?"

ઠાકુર બોલ્યા; "ઋષિ-મુનિઓએ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તેનું આજ્ઞાપાલન કરીને." બ્રાહ્મસમાજીઓએ કહ્યું કે તેઓ હંમેશાં એમ જ કરે છે.

ઠાકુર કહ્યું; "ના ! તે લોકો એમની માન્યતા સાથે જેનો મેળ ખાય તેટલા શાસ્ત્રવચનનું જ પાલન કરે છે. બીજાને કુરિવાજ ગણીને છોડી દે છે. આમ ના ચાલે. સમગ્ર શાસ્ત્ર સત્ય છે, સ્વયં પ્રકાશિત છે, એનો પૂરો અમલ કરવો જ પડે. સાધકના અંતરમાં શાસ્ત્રો સુર્વણ અક્ષરે પ્રકાશિત થાય છે."

બ્રાહ્મસમાજીઓના ગયા પછી એક શિષ્યએ બ્રાહ્મસમાજના ભવિષ્ય વિશે પૂછયું, જેનાં જવાબમાં ઠાકુરે કહ્યું; "બ્રાહ્મસમાજનું કાર્ય પૂરું થઇ ગયું છે. અંગ્રેજો દ્વારા ખ્રિસ્તિધર્મના પસાર અને પશ્ચિમી સંસ્કારને રોકવા માટે તથા સમાજના કુરિવાજો, અંધ-વિશ્વાસ, વગેરે દૂર કરવા માટે બ્રાહ્મસમાજની રચના કરવામાં આવી હતી. તે કામ પૂરું થઇ જતા હવે બ્રાહ્મસમાજનું કોઇ ખાસ મહત્વ નથી રહેતું. મહાભારતનું યુધ્ધ પૂરું થયા પછી અને ભગવાનના અંતઃર્ધાન થયા પછી અર્જૂન જેવા વીર પુરુષની જે દશા થઇ હતી તેવી વાત છે. સામાન્ય લાગતા ગોવાળિયાઓ સામે અર્જુન એનું ગાંડીવ ધનુષ્ય ઉઠાવી ના શકયો અને હારી ગયો. અર્જુન બદ્રિકાશ્રમ જઇને એ વિશે વ્યાસ ભગવાનને પૂછે છે ત્યારે મુનિ કહે છે; "તમારી અને તમારા ધનુષ્યની અજેય શકિત ભગવાન કૃષ્ણના કારણે હતી. હવે તેનું કામ પૂરું થઇ ગયું છે, હવે બધું વ્યર્થ છે. તમે હવે તપસ્યા કરો એમાં જ તમારું કલ્યાણ છે. આ જ પ્રમાણે ફકત પ્રવચનો કરીને હવે બ્રાહ્મસમાજને ટકાવી રાખવો વ્યર્થ છે, એનું કામ પૂરું થઈ ગયું છે. હવે એમણે પોતાના કલ્યાણ માટે તપસ્યા (સાધના) કરવી જોઇએ."

હેરિસન રોડ પર વિવિધ પ્રસંગોઃ ૧-કલકત્તા નિવાસ દરમિયાન કેટલાક ઈર્ષ્યાળુ બ્રાહ્મસમાજીઓએ ઠાકુર વિરુધ્ધ પોલીસને લેખિત ફરિયાદ કરી હતી. કેઃ ઠાકુરના આશ્રમમાં દરરોજ ૨૦૦-૩૦૦ માણસો જમે છે, મિજબાનીઓ થાય છે, સંકીર્તનના નામે આનંદ-ઉત્સવ મનાવાય છે. ગોસ્વામીને કોઈ આવક તો છે નહીં, તો આ બધો ખર્ચ કેવી રીતે થાય છે ? પૈસા કયાંથી આવે છે ? તેની તપાસ થવી જોઈએ. પોલીસ કેટલાક દિવસ સુધી જોયા કરે છે, કંઈ તપાસ નથી કરતી. ઠાકુરને પણ આ ફરિયાદ વિશે સમાચાર મળે છે, પણ તેઓ કોઈ જાતનો સ્વબચાવ કરવાનો કે ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા. ભગવાનની ઈચ્છા ઉપર બધું છોડી દે છે. તે દરમિયાન એવા કેટલાક પ્રસંગો બને છે અને પોલીસને ખબર પડી જાય છે કે ઠાકુર તો સાચા ધાર્મિક માણસ છે. એમનાં જેવા બીજા સત્યવાદી મળવા મુશ્કેલ છે. એ પછી પોલીસ બ્રાહ્મસમાજીઓની ફરિયાદ ઉડાડી દે છે.

૨- ઠાકુર સંડાસ જવા માટે ચાર લાકડાના પાયા પર લગાવેલ લાકડાની પ્લેટના સ્ટૂલનો ઉપયોગ કરતા હતા. પ્લેટની વચ્ચેના ભાગે એક ગોળાકાર કટીંગ કર્યું હતું. આ સ્ટૂલ નીચું પડતું હોવાને કારણે નાના પાયા બદલીને એનાં સ્થાને મોટા-ઉંચા પાયા લગાવવામાં આવ્યા. બીજા દિવસે ઠાકુરે સંડાસ જઈ આવ્યા પછી શિષ્યોને કહ્યું કે પહેલાના નાના પાયા પાછા લગાવીને જ સ્ટૂલનો ઉપયોગ કરવાનો છે. શિષ્યોને નવાઈ લાગી અને કારણ પૂછયું ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું; “જૂના પાયાના લાકડાએ મને ફરિયાદ કરી કે - અમારો શું વાંક-ગુનો ? અમે આપની સેવા કરતા હતા તે કેમ પાછી ખેંચી લીધી ? ”- પછી એ જૂના પાયાની નીચે બીજા ટુકડા લગાવીને એની ઉંચાઈ વધારી દેવાઈ. અને એ જ જૂનૂં સ્ટૂલ પાછું સંડાસમાં મૂકી દેવામાં આવ્યું. આવી હતી ઠાકુરની સંવેદનશીલતા ! નિર્જીવ જેવા લાગતા લાકડામાં પણ જીવ અને સંવેદના છે અને ઠાકુર એ પણ સાંભળી લે છે ! ! ! હજરત મોંહમદ પયગંબર સાહેબના જીવનની આવી જ એક ઘટના વિશે મુસલમાનોના ઈતિહાસમાં નોંધ લખેલી છે- પયગંબર સાહેબ મક્કાથી મદિના ગયા પછી દરરોજ એક સૂકા ખજૂરીના ઝાડના ટેકે બેસીને લોકોને ઉપદેશ આપતા. પણ મદિનામાં એક નવી મસ્જિદ બની ગઈ પછી પયગંબર સાહેબ મસ્જિદમાં બેસીને ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. એ સમયે પેલા સૂકાઈ ગયેલા ખજૂરીના ઝાડે એમને આવીને ફરિયાદ કરી કે - અમારો શું વાંક-ગૂનો છે કે આપે અમારી સેવા લેવાની બંધ કરી દીધી ?-

મહાપુરુષો બધામાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને બ્રહ્મ પણ બધાં સ્વરૂપે એમની સાથે સંવાદ કરે છે ! ! !

૩-એક વાર હેરિસન રોડ પરના આશ્રમમાં બપોરના ભોજન પહેલા ત્રણ સાધુઓ ભિક્ષા માંગવા આવ્યા. રસોઈનો ભોગ લગાવવાનો બાકી હતો એટલે ભકતોએ એમને કહ્યું કે ભિક્ષાની વાર છે, હમણાં ભોજન નહીં મળે. એ સમયે ઠાકુર સંડાસમાં બેઠેલા હતા, એમણે તરત અંદર બેઠા-બેઠા બૂમ પાડીને કે કહ્યું કે અતિથિઓને ઉભા રાખો અને પહેલા ભોજન આપો. પણ ઠાકુર બહાર આવે એ પહેલા તો ત્રણે સાધુઓ રવાના થઇ ગયા. ઠાકુરે બહાર આવીને કહ્યું કે એ ત્રણ સાધુઓ નહોતા પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ હતા. અહીં આવતા પહેલા ત્રણે દેવતાઓ શાંતિપુરના ઘરે ભિક્ષા માંગવા ગયા હતા, ત્યાં પણ એમને ભિક્ષા ના મળી એટલે અહીં આવ્યા હતા. ઠાકુરની વાતની ખાત્રી કરવા કેટલાક ભકતોએ શાંતિપુર તપાસ કરાવડાવી તો ખબર પડી કે એ દિવસે, એ સમયે, ત્રણ સાધુઓ ભિક્ષા લીધાં વિના પરત ગયા હતા. એ પછી ઠાકુરની સૂચનાથી, શાંતિપુરમાં અને ઠાકુર જ્યાં હોય ત્યાં, બધાએ ભોજન કરતા પહેલા ત્રણ અતિથિઓને ભોજન કરાવવાની પ્રથા ચાલુ કરવામાં આવી હતી.

કેટલાક વિશેષ પ્રસંગોની ટૂંકનોંધઃ હેરિસન રોડના મકાનમાં ઠાકુર લગભગ એક વર્ષ જેટલું રોકાયા એ દરમિયાન કેટલાક મહત્ત્વના પ્રસંગો બન્યા હતા. દરેક સ્તરના લોકોને દીક્ષા તો આપવામાં આવતી જ હતી. એ સિવાય ઠાકુરે કેટલાક ભકતોની જીવલેણ બિમારીના અંતિમ સમયમાં કૃપા પહોંચાડીને અકાળ મૃત્યુથી બચાવી લીધાં હતા. એ પૈકી એમનાં શિષ્ય શ્રી કૈલાસબાબુની પત્ની ઉપર ખાસ કૃપા કરી હતી. ઠાકુરના મહાન શિષ્ય અને ડોન કોલેજના સ્થાપક શ્રી સતિષચંદ્ર મુખોપાધ્યાય પણ અવાર-નવાર ઠાકુર પાસે આવતા અને વિશેષ ધર્મગંથોનું વાંચન કરતા હતા. એ સમયે ઈંગ્લેંડમાં ગ્રામોફોનની નવી-નવી શોધ થઈ હતી અને કલકત્તામાં બે-ચાર જણાં પાસે ગ્રામોફોન આવ્યા હતા. ઠાકુરની અનુમતિથી સતિષજી એકવાર ગ્રામોફોન લઇ આવે છે અને એમને ભકિતગીતોની રેકર્ડ સંભળાવે છે. ઠાકુર એ સાંભળીને આનંદ વ્યક્ત કરે છે અને શાંતિપુરના એક આચાર્ય પાસે કેટલાક ખાસ ભજનગીતો ગ્રામોફોન પર રેકોર્ડ કરાવે છે.

આ દરમિયાન ઠાકુરના પ્રખ્યાત શિષ્યા શ્રીમતી મનોરમા દેવીનું

અવસાન થાય છે. દેહ છોડતા પહેલા એમનો આત્મા ઠાકુરને પ્રણામ કરવા આવે છે. ઠાકુરના આશીર્વાદ લઈને શાંતિસુધા દેવી તથા કેટલાક મિત્રોને પણ દર્શન આપે છે અને પાછા શરીરમાં જઈને થોડી વારમાં દેહ છોડી દે છે. ઠાકુર મનોરમા દેવીની સ્મૃતિમાં હેરસિન રોડ પર એક ખાસ ઉત્સવનું આયોજન કરીને ભકતોને ભોજન કરાવે છે.

ઠાકુર રોજ સવારે સંડાસ જાય ત્યારે એમનાં શિષ્ય મોહનીમોહન રાય ૭ વાગ્યામાં આશ્રમમાં આવીને ઠાકુરની રાહ જૂએ. ઠાકુર પરવારીને પાછા આવે એટલે એમની સામે મોહનીમોહન ચૈતન્ય ચરિતામૃતનો પાઠ વાંચે પછી જ ઓફિસ જવા નીકળે. એક દિવસ ઠાકુરને સંડાસ જઈને પાછા આવતા બહુ વાર થઈ. મોહીનીજી ઠાકુરની રાહ જોતા ચિંતામાં પડી ગયા કે હવે ઓફિસ જવામાં બહુ મોડું થઈ જશે. ઠાકુર છેક સાડા નવ વાગે બહાર આવ્યા અને થાકીને વરંડામાં બેસી ગયા. ઠાકુરને બધાએ પૂછયું કે આજે આપને આટલી બધી વાર કેમ લાગી ? આપની તબિયત તો ઠીક છે ને ? જવાબમાં ઠાકુરે કહ્યું; "મને સંડાસથી પરવારતા તો પાંચ મિનિટ જ લાગે છે. પણ આજે હું અંદર જઉં એ પહેલા જ નારદમુનિ, વ્યાસદેવ, ઈન્દ્રદેવ, વગેરે આવ્યા અને એમની પાછળ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ પણ આવી ગયા. એ લોકો કયાંય સુધી પાછા જવાનું નામ જ નહોતા લેતાં. મેં કયાંય સુધી સ્તુતિ કર્યા કરી પછી બધાં ગયા. અને સંડાસથી પરવારીને હું બહાર આવ્યો એટલામાં વૃંદાવનલીલાના દર્શન થવા લાગ્યા એમાં ખોવાઈ ગયો. સમયનું ભાન જ ના રહ્યું એટલે આજે બહુ વિલંબ થઈ ગયો." એમ કહીને ઠાકુરે મોહીનીમોહન પાસે ફકત એક શ્લોક બોલાવડાવીને ઓફિસ રવાના કરી દીધા.

શ્રી વિવેકાનંદ સાથે મુલાકાતઃ ઈ.સ.૧૮૯૭ની શરૂઆતમાં સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદજી અમેરિકાનો પ્રખ્યાત પ્રવાસ અને ધર્મપ્રચાર કરીને ભારત પાછા ફર્યા. તેઓ ટ્રેઈન દ્વારા મદ્રાસથી કલકત્તાના સિયાલદાહ સ્ટેશન પહોંચ્યા, ત્યાંથી એમને ઘોડાગાડીમાં બેસાડીને શોભાયાત્રા કાઢવામાં આવી હતી. શોભાયાત્રા હેરિસન રોડ પરથી પસાર થતી હતી ત્યારે ઠાકુર રોડ તરફની બાલ્કનીમાં આવીને શ્રી વિવેકાનંદનું અભિવાદન કરવા ઉભા રહી ગયા. સવારી જેવી મકાનની પાસે આવી એવું બન્ને મહાપુરુષોએ એક-બીજાને પ્રણામ કરીને અભિવાદન કર્યું. બે-ત્રણ દિવસ પછી વિવેકાનંદજી ઠાકુરને

મળવા હેરિસન રોડના આશ્રમ પર આવ્યા. બન્નેએ સામસામે એક-બીજાને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. શ્રી વિવેકાનંદે ઠાકુરને એમનાં અમેરિકાના કાર્યો વિશે માહિતી આપી. પછી તેમણે ખાસ વાત કરી કે તેઓ અમેરિકામાં હતા ત્યારે ઠાકુર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે એમને દર્શન આપીને કહ્યું હતું કે ભારત પાછા જાઓ ત્યારે શ્રી વિજયકૃષ્ણની સેવા કરજો. વિવેકાનંદજીએ ઠાકુરને પૂછયું કે તેઓ શું સેવા કરી શકે ? ત્યારે ઠાકુરે કહ્યું; "આપને આપના ગુરુએ જે કાર્ય સોંપ્યું છે તેમાં આપ સફળતા મેળવો એવી હું શુભેચ્છા પાઠવું છું. આપના ગુરુએ આપેલા મંત્રનો જાપ કરીને સિધ્ધિ મેળવો એ જ મારી સેવા છે." થોડા દિવસ પછી શ્રી વિવેકાનંદના આમંત્રણથી ઠાકુર બેલૂરમઠ ગયા ત્યાં બન્ને મહાત્માઓએ સંકીર્તનનો આનંદ માણ્યો હતો.

આ ઉપરાંત શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસજીના બીજા પ્રખર શિષ્યો પૈકી શ્રી માસ્ટર મહાશય (શ્રી મ), શ્રી નાગ મહાશય વગેરે અવાર-નવાર ઠાકુર પાસે આવતા અને સત્સંગ કરતા. ઠાકુર પહેલીવાર વૃંદાવન નિવાસમાં હતા તે દાઉજીની કૂંજમાં, શ્રી રામકૃષ્ણજીના ખાસ સેવક અને અંતરગ શિષ્ય, શ્રી રાખાલબાબુ અવાર-નવાર આવતા હતા. શ્રી રાખાલબાબુ પછીથી બ્રહ્માનંદ સ્વામી તરીકે વિખ્યાત થયા અને વિવેકાનંદજીએ સ્થાપેલા બેલૂર મઠના પ્રથમ અધ્યક્ષ બન્યા હતા. આ ઉપરાંત બીજા એક શિષ્ય શ્રી કેદારબાબુ પણ અહીં ઠાકુર સાથે સત્સંગ કરવા આવતા હતા. આમ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના મોટાભાગના શિષ્યો ઠાકુર શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી પાસે આવતા અને એમનું સાંનિધ્ય માણીને ધન્યતા અનુભવતા.

પતિતોધ્ધારઃ બોલપુરવાળા હરિદાસ બસુજીએ એકવાર એમનાં મૂળ વતન "કુલિનગ્રામ"ના કેટલાક લોકોને ઠાકુર પાસે દીક્ષા અપાવવા માટે વિચાર્યું. એમણે એક અધિકારીને કુલિનગ્રામ મોકલીને કહેવડાવ્યું કે આવતી કાલે તેઓ કલકત્તા જવાના છે, જેમણે ઠાકુર પાસે દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા હોય તે લોકો કુલિનગ્રામ રેલ્વે સ્ટેશનેથી હરિદાસબાબુ સાથે જોડાઇ શકે છે. બીજા દિવસે હરિદાસજી ટ્રેઈન દ્વારા કલકત્તા જવા નીકળ્યા. ટ્રેઈન કુલિનગ્રામ સ્ટેશને પહોંચી ત્યારે જોયું કે સેંકડો લોકો સ્ટેશન પર આવીને ઉભા છે. એમાં બ્રાહ્મણથી લઈને કુંભાર, નાઇ, મોચી, લુહાર, ખેડૂત, સ્ત્રીઓ, બાળકો, સહિત કેટલાક ચોર-ઉચક્કા, કેટલાક ડાકુ-લૂંટારાઓ, તો કેટલાક લંપટ લોકો એમની રખાત લઈને ડબ્બામાં ચઢી રહ્યા છે.હવે કોને લઇ જવા ને કોને બહાર કાઢવા ?

હરિદાસજી તો મૂંઝાઇ ગયા પણ હવે બહુ મોડું થઇ ચૂક્યું હતું. સાંજે હાવરા સ્ટેશને પહોંચ્યા પછી બધાને સ્ટેશન પર જ રોકી રાખીને હરિદાસજી એકલા ઠાકુર પાસે પહોંચ્યા. હરિદાસજી આટલા બધાને દીક્ષા અપાવવા માટે ઠાકુરને કયા મોંઢે વાત કરે ? ઠાકુરનો નિયમ છે કે જેમણે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા હોય તે પહેલા વિનંતી કરે, ઠાકુર આ વિશે તેમનાં ગુરુજી પાસે પરવાનગી માંગે, પરમહંસજીની સંમતિ મળ્યા પછી સમય અને તારીખ નક્કી કરીને ઠાકુર દીક્ષા આપે. આજે તો હરિદાસજીએ જાતે જ મહાસંકટ વ્હોરી લીધું હતું.

ઠાકુરના આશ્રમ પર જઇને પહેલા તો એમણે શિષ્યોને આ વિશે વાત કરી. શિષ્યો પણ મૂંઝાઇ ગયા અને બોલ્યા કે અગાઉથી સંમતિ મેળવ્યા વિના આટલા બધાં લોકોને ઠાકુર પાસે દીક્ષા અપાવવી અશકય છે. છેવટે કુલદાનંદજીએ ભરોસો આપ્યો અને રસ્તો બતાવ્યો. એ પ્રમાણે હરિદાસજી જાતે જ ઠાકુરના રૂમમાં ગયા અને ઠાકુરની સામે બેસી ગયા. એ વખતે શિવકથાનો પાઠ ચાલતો હતો જેમાં એક શિકારી પર મહાદેવજીએ કેવી કૃપા કરી એનું વર્ણન આવે છે. પાઠ પૂરો થયો એટલે બસુજીએ ઠાકુરના ચરણોમાં નિવેદન કર્યું કે “મહાદેવજીએ તો પાપી વ્યાધ(શિકારી) પર કૃપા કરી હતી, શું મારા ઠાકુર આજે કુલિનગ્રામથી આવેલા સેંકડો વ્યાધ પર કૃપા કરશે ?”

ઠાકુરે તરત જ કહ્યું; “આવતી કાલે સવારે ૮:૦૦ વાગે બધાને સ્નાન કરાવીને લઇ આવજો, દીક્ષા આપવામાં આવશે.”

બીજા દિવસે સવારે સેંકડો લોકો ઠાકુર પાસે દીક્ષા લેવા આવી ગયા. સ્ત્રી-બાળકોને એક રૂમમાં અને પુરુષોને બીજા રૂમમાં બેસાડયા. ઠાકુરે દીક્ષાની વિધિ પતાવીને છેલ્લે દીક્ષા મંત્ર આપ્યો ત્યારે રૂમમાં એક અદ્‌ભુત દશ્યની રચના થઈ ગઇ. એકસામટાં કેટલાય લોકો જમીન પર આળોટવા માંડયા, કેટલાકને આપોઆપ મોટેથી પ્રાણાયામ ચાલુ થઇ ગયો, કેટલાક મોટે-મોટેથી રડવા લાગ્યા. આ જોઇને બધાને નવાઇ લાગી. ઠાકુરે આનું રહસ્ય મોડેથી સમજાવ્યું હતું કે “ ૪૦૦ વર્ષ પહેલા કુલિનગ્રામમાં શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના કૃપાપાત્ર, હરિદાસજીના પૂર્વજ, શ્રી રમાકાંત બસુનો જન્મ થયો હતો. મહાપ્રભુની આજ્ઞાથી બસુ પરિવાર જગન્નાથ પુરીમાં દર વર્ષે યોજાતી અષાઢી રથયાત્રા માટે રેશમની પટ્ટડોરી મોકલાવતો હતો. આ બસુ પરિવારના વંશજો હજી કુલિનગ્રામમાં વસી રહ્યા છે. કાળક્રમે આ લોકોમાં સંસ્કાર દોષ આવી

ગયો છે, પણ મહાપ્રભુની કૃપાથી આ વખતે આ બધાને દીક્ષા આપીને શરણે લેવામાં આવ્યા છે."

(આ રીતે આનંદ મનાવતાં ઇ.સ. ૧૮૯૭નું આખું વર્ષ પૂરું થાય છે. હેરિસન રોડના નિવાસ દરમિયાન અનેક અલૌકિક પ્રસંગો બને છે. આ બધાં પ્રસંગો અને સંવાદોનો સમાવેશ અહીં કરી શકાય તેમ નથી. અનેક શિષ્યોએ એ સમયના ઠાકુરના જીવન પ્રસંગો, લીલા તથા ઉપદેશો એમની ડાયરીઓમાં લખી રાખ્યા છે. વિવિધ પુસ્તકોમાં એનું પ્રકાશન પણ થયું છે. પરંતુ આપણા પુસ્તકની મર્યાદાને કારણે અમુક જ વાતો અહીં આવરી શકાઇ છે.)

શ્રી જગન્નાથ પુરીની યાત્રાનો નિર્ણયઃ થોડા સમય પહેલા શ્રી નવકુમાર બાગચી અને શ્રીધર ઘોષ કલકત્તાથી ગંગાસાગર થઈને શ્રી જગન્નાથ પુરીની યાત્રાએ ગયા હતા. ઈ.સ. ૧૮૯૮ના જાન્યુઆરીમાં તેઓ પાછા આવે છે. એ બન્ને જણાં શ્રી જગન્નાથ પુરી ધામનું, મંદિર અને દર્શનોનું, બીજા સ્થળોનું ઠાકુર પાસે વર્ણન કરે છે. આ સાંભળીને ઠાકુર વ્યાકુળ થઈ જાય છે અને જાહેર કરે છે કે તેઓ ટૂંકમાં જ શ્રી પુરી ક્ષેત્ર જવા ઇચ્છે છે અને એ માટે યોગજીવનને જરૂરી સૂચનાઓ પણ આપી દે છે.

યોગજીવન અને બીજા ભકતો ઠાકુરને કહે છે કે હમણાં કોઇ પાસે જરૂરી રકમનું ભંડોળ નથી. આટલી મોટી યાત્રા માટે સારો એવા ખર્ચ થશે અને એ માટેની રકમ ઉભી કરવા માટે સમય પણ જોઇશે. આ સાંભળીને ઠાકુર કહે છે; "હાથ પર પૈસા હોય કે ના હોય, જવા માટેનો હૂકમ થઇ ગયો છે. પૈસાની વ્યવસ્થા થઇ જાય તો સારું છે, નહીં તો હું પગપાળા યાત્રા કરવા નીકળી જઇશ." એ સાથે જ ઠાકુરે શ્રી જગન્નાથ પુરી જવા માટેની તારીખ પણ જાહેર કરી દીધી. હવે ઠાકુરને કોણ રોકી શકે તેમ હતું ?

પણ કેટલાક શિષ્યોને ઠાકુરના માતાજીની એ વાત યાદ આવી ગઇ કે માં સ્વર્ણમયી દેવી હંમેશાં કહેતા હતા કે "વિજય તો શ્રી પુરી ક્ષેત્રથી આવ્યો છે. એ તો ત્યાંની વસ્તુ છે, એકવાર એ ત્યાં જશે તો પાછો નહીં આવે. હું મારા જીવતે જીવ એને શ્રી જગન્નાથ પુરી નહીં જવા દઉં." આ શિષ્યોએ ઠાકુરને જગન્નાથ પુરીની યાત્રા પર જતા રોકવા માટે અનેક વિનંતી અને પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ ઠાકુરનો દૃઢ નિશ્ચય અને અંતરની ઇચ્છા જોઇને કોઇ વધારે અવરોધ ઉભા ના કરી શકયું.

ઠાકુરના જીવનનો અંતિમ અધ્યાય શ્રી જગન્નાથ પુરી ખાતે જ પૂરો થાય છે. ઠાકુર ત્યાં કેવી રીતે પહોંચે છે ? ત્યાં કેટલું રોકાય છે ? શું લીલા કરે છે ? ઠાકુરના પ્યારા શ્રી શ્યામસુંદરજીની શું ઇચ્છા છે ? એ વિશે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૨૫

શ્રી જગન્નાથ પુરી નિવાસ

શ્રી ક્ષેત્ર પુરી તરફ પ્રસ્થાન : ઠાકુરના ભકતોને જેવા સમાચાર મળ્યા કે ઠાકુર શ્રી જગન્નાથ પુરીની યાત્રાએ જવા માંગે છે, એવો જ દાન-રકમનો પ્રવાહ ચાલુ થઇ ગયો. થોડા દિવસમાં જરૂરી રકમ પણ ભેગી થઇ ગઇ. એ જમાનામાં કલકત્તા કે બંગાળના બીજા કોઇ પ્રદેશમાંથી પુરી જવા માટે ટ્રેઇન વ્યવસ્થા શરૂ નહોતી થઇ. પુરી જવા માટે ગંગાસાગર થઇને દરિયામાર્ગે જવાતું હતું અથવા નહેરના રસ્તે જવાતું હતું. કલકત્તાથી ગંગાનદીમાં થઇને આગળની બીજી નદીઓમાં વારાફરતી પ્રવેશ કરીને પણ જવાતું હતું. ઠાકુરે પહેલા જ તપાસ કરાવી લીધી હતી કે એમનાં માટે કયો માર્ગ સારો રહેશે ? શ્રી જગદબંધુ મૈત્રજી અને બીજા એક શિષ્યએ તપાસ કરીને ઠાકુરને જણાવ્યું કે દરિયામાર્ગે જવું વધુ સરળ છે. પણ એ માટે ઠાકુરે દોરડાંની સીડી પર ચઢીને સ્ટીમરમાં પ્રવેશ કરવો પડે, જે અશક્ય લાગે છે. ઠાકુરે પણ એ કારણને લીધે જ છેવટે નહેરના માર્ગે જવાનો નિર્ણય લીધો. બે બોટ અને એક સ્ટીમર ભાડે કરવામાં આવી. બન્ને બોટને સ્ટીમર સાથે દોરડાંથી બાંધીને લઇ જવાની હતી. ઓરિસ્સા રાજ્યના કટક શહેર સુધી નહેરમાર્ગે જવાનું હતું અને ત્યાંથી જમીન માર્ગે બાંગર સુધી, બાંગરથી ફરી ટ્રેઇન દ્વારા પુરી પહોંચવાનું હતું. આ હતો યાત્રામાર્ગનો નક્શો એટલે કે રૂટમેપ.

ઠાકુરે અગાઉ જાહેર કરેલ તારીખ પ્રમાણે ૮ માર્ચ, ૧૮૯૮ના રોજ યાત્રાએ નીકળવાનું હતું. નિશ્ચિત દિવસે હેરિસન રોડ પરથી ઘોડાગાડી કરીને બધાં સ્ટીમર ઘાટ પહોંચ્યા. એક બોટમાં ઠાકુર સાથે શિષ્યો બેઠાં અને બીજી બોટમાં શાંતિસુધા દેવી, તેમનાં સંતાનો, નાનીમાં અને અન્ય સ્ત્રીઓને બેસાડવામાં આવી. લગભગ પચાસ જેટલા લોકો ઠાકુર સાથે પુરી યાત્રામાં સામેલ હતા. એમાં ઠાકુરના અંતરંગ શિષ્યો, ગૃહસ્થ શિષ્યો અને રસોઇયા પણ સામેલ હતા. શાંતિસુધાજી વાળી બોટમાં ગૃહસ્થ શિષ્યોની પત્નીઓ બેઠી હતી. ભકતોએ સ્ટીમર ઘાટ સુધીના રસ્તા પર પોતાના વસ્ત્રો પાથરી દીધાં અને ઠાકુરને રેતી પર પગ ના મૂકવા દીધાં. આખરે સાંજે ચાર વાગે ઠાકુર એમની બોટમાં પ્રવેશ્યા. એ સાથે જ કલકત્તાના લોકોએ બળપૂર્વક મનના

આવેગને રોકી રાખ્યો હતો તે બંધ તૂટી ગયો. બધાં ભકતો અને શિષ્યો ચોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યા. એમનાં હૃદયસ્વામી અને પ્રાણપ્યારા ઠાકુર એમની નજરોથી ઓઝલ થઇ રહ્યા હતા, જાણે કે શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને છોડીને હંમેશાં માટે મથુરા જઇ રહ્યા હતા. એક શિષ્યએ પૂછયું કે હવે અમે આપના વિના કેવી રીતે સમય પસાર કરીશું ? ઠાકુરે જવાબ આપ્યો; "શ્રી મહાપ્રભુ નવદ્વીપ છોડીને શ્રી જગન્નાથ પુરી જતા હતા ત્યારે શ્રીવાસ અને ભકતોએ આ જ પ્રશ્ન પૂછયો હતો. મહાપ્રભુએ એ સમયે કહ્યું હતું કે ઘરે-ઘરમાં સંકીર્તન કરજો અને વૈષ્ણવોની સેવા કરજો."

મનોરંજન ગુહની સામે જોઇને ઠાકુરે કહ્યું; "તમે બધા મને આશીર્વાદ આપો, જેથી મારી પુરી યાત્રા સફળ થાય."

મનોરંજન ગુહે કહ્યું; "અમે આપને શું આશીર્વાદ આપી શકીએ ?"

ઠાકુર; "એ જ કે મને શ્રી જગન્નાથ દેવ અપનાવી લે !" આ સાંભળીને શિષ્યો મોટેથી રડવા લાગ્યા. એટલામાં સ્ટીમરે પ્રસ્થાનના સંકેતરૂપે અવાજ કર્યો અને ઠાકુરે બંગાળની ભૂમિની હંમેશાં માટે વિદાય લીધી. જ્યાં સુધી સ્ટીમર નજરે પડી ત્યાં સુધી ભકતો કીનારા પર ઉભા રહ્યા અને પછી ચોધાર આંસુએ રડતા -રડતા વિદાય લીધી.

યાત્રાનો આનંદઃ આખરે ઠાકુરનો સંઘ ૮ માર્ચ ૧૮૯૮ના સ્ટીમર દ્વારા કટક સુધીની યાત્રા પર નીકળ્યો. રસ્તામાં શુધ્ધ પીવાનું પાણી મળવાની શક્યતા ઓછી હતી એટલે મોટા-મોટા દેગડા ભરીને ગંગાજળ ભરી લેવામાં આવ્યું હતું. સ્ટીમર દ્વારા નહેરમાં થઇને લગભગ ૬ દિવસ સુધી પ્રવાસ ચાલવાનો હતો, એટલે જરૂરી ભોજન સામગ્રી પણ ભરી લેવામાં આવી હતી. નહેરમાર્ગ બહુ સુંદર હતો, નહેરની બન્ને બાજુ નારિયેળીના વૃક્ષોની હારબંધ વનરાજી જોઇને ઠાકુરનું મન પ્રસન્ન થઇ ગયું. એ સિવાય અન્ય વૃક્ષો, લીલાછમ જંગલો અને કુદરતી સૌંદર્ય જોઇને ઠાકુરને બહુ આનંદ આવતો હતો. રસ્તામાં ગામડા, વનો અને જંગલો આવતા હતા. પહેલી રાત્રે ઓરિસ્સાના પ્રથમ ગામ "ગોયાખલી"ના જકાતનાકા ઉપર જ સ્ટીમરને રોકાવું પડયું. જકાતની રકમ ચૂકવ્યા પછી પરવાનગી મળી એટલે સવારના સમયે પ્રવાસ પાછો ચાલુ થયો. નહેરના રસ્તે સ્ટીમરને જતી જોઇને ગામડાના નાના ગરીબ છોકરાઓ બૂમો પાડતા અને પૈસા ફેંકવા કહેતા. ઠાકુરની

સૂચનાથી સિક્કા ફેંકવામાં આવતા પણ મોટેભાગે નહેરના પાણીમાં પડી જતા. મોટા તંદુરસ્ત છોકરાઓ પાણીમાં કૂદીને પૈસા લઇ લેતા પરંતુ નાના-નાના બાળકોને પૈસા નહીં મળવાથી એમનાં ચહેરા ઉદાસ થઇ જતા. આ જોઇને ઠાકુરને દુઃખ થયું. ઠાકુરે વિધુભૂષણને કહ્યું એટલે તેઓ કેટલાક સિક્કા લઇને પાણીમાં કૂદી પડયા અને કીનારે જઇને નાના છોકરાઓના હાથમાં આપી આવ્યા. આ પછી દરરોજ ઠાકુર આવા નાના બાળકોને જૂએ એટલે વિધુભૂષણને સૂચના આપે અને તે કીનારે જઇને બાળકોને પૈસા આપી આવે. બાળકો ખુશ થઇને નાચવા માંડે અને ઠાકુરને આ જોઇને આનંદ આવે. આ રીતે ઠાકુર પ્રવાસનો બેવડો આનંદ માણતાં આગળ વધવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે સાંજે એક મકાન જોઇને સ્ટીમરને લાંગરવાની સૂચના આપી અને ઠાકુરનો સંઘ ત્યાં રોકાયો. એક-બે શિષ્યો ગામમાં જઇને દૂધ-શાકભાજી વગેરે લઇ આવ્યા. એ દિવસે દોલયાત્રા(ધૂળેટી) હતી એટલે બધાએ ઠાકુરના ચરણોમાં ગુલાલથી અર્ચન કર્યું, અબીલ-ગુલાલ છાંટીને ઉત્સવ મનાવ્યો અને ઠાકુરના આશીર્વાદ લીધાં. એ પછી રસોઇ બનાવી, ભોગ ધરાવીને ભોજન કર્યું અને સંઘ આગળ વધ્યો. યાત્રામાં વારફરતી બન્ને બોટો બહુ મુશ્કેલીમાં મૂકાઇ રહી હતી. નાની નદીની નહેરમાં બહુ બધા મગરો હતા અને સ્ત્રીઓ વાળી બોટનું એક પાટીયું તૂટી ગયું એટલે બધાં ગભરાઇ ગયા. ઠાકુરે એક હાથ ઉંચો કરીને બધાને નિશ્ચિંત રહેવા કહ્યું, પણ થોડી વારમાં નાવિકોએ બોટનું સમારકામ કરીને બરોબર કરી લીધી. આગળ જતા બીજી બોટનું દોરડું તૂટી ગયું અને મુખ્ય સ્ટીમરથી છૂટી પડી ગઇ, બહુ મુશ્કેલીથી પાછું જોડાણ કરવામાં આવ્યું. એ સમયે કેટલાક શિષ્યોને એક અદ્‌ભુત દશ્ય જોવાયું કે એક સફેદ વસ્ત્રધારી લાંબી દાઠીવાળા મહાત્મા પડછાયાની જેમ બન્ને બોટની પાછળ રહીને યાત્રાને સુરક્ષિત રીતે આગળ વધારી રહ્યા છે.

સાંજ પડે એટલે નહેરના કીનારે કોઇ મકાન કે બગીચો જોઇને મુકામ કરવામાં આવતો હતો. બીજે દિવસે સવારે રસોઇ બનાવી, પ્રસાદ લઇને યાત્રા આગળ વધતી હતી. આમ આનંદ માણતાં અને મુશ્કેલીઓમાંથી રસ્તો કરતા-કરતા ઠાકુરનો પ્રવાસ છ દિવસે કટક શહેર પહોંચ્યો. અહીં સ્ટીમરને છોડી દેવામાં આવી. ઠાકુરે સ્ટીમરના નાવિકો અને કામદારોને રોકડ રકમ આપીને ખુશ કર્યા. જે લોકો કલકત્તાથી દરિયાના રસ્તે યાત્રા કરીને વહેલા કટક પહોંચી ગયા હતા તે લોકો ઠાકુરને આવકારવા નહેરના કીનારે ઉભા

હતા. કટકથી ઠાકુરને, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને ઘોડાગાડીમાં બેસાડવામાં આવ્યા અને જુવાન શિષ્યો પગે ચાલીને બારંગ સ્ટેશને પહોંચ્યા. બારંગ સ્ટેશને બધાં ટ્રેઈનમાં બેઠા અને ખુર્દા થઈને સાંજે ૪ વાગે શ્રી જગન્નાથ પુરી પહોંચ્યા. આ રીતે કલકત્તાથી શ્રી જગન્નાથ પુરી પહોંચતા છ દિવસ થયા.

પુરી ખાતે આગમન: એ સમયે પુરીનું રેલ્વે સ્ટેશન "અઠારાનાલા" વિસ્તારમાં પડતું હતું એટલે એ નામે ઓળખાતું હતું. પુરી ખાતે જે મકાન ભાડે રાખવામાં આવ્યું હતું તે અહીંથી દૂર હતું અને બધાએ ઘોડાગાડીમાં જવું પડે તેમ હતું. પરંતુ ઠાકુરે કહ્યું કે તેઓ આજે જગન્નાથ પુરીમાં ઘોડાગાડીમાં નહીં બેસે. ઠાકુરની તબિયતના કારણે એમનાંથી ચલાય તેમ હતું જ નહીં, તેમ છતાં ભારે ભરખમ શરીર સાથે લાકડીના ટેકે ચાલવા લાગ્યા. શિષ્યોએ ઠાકુરની તકલીફ જોઇ એટલે બે મજબૂત શિષ્યોએ ઠાકુરને બાવડેથી પકડીને ટેકો આપવા માંડયો, ત્યારે ધીમે-ધીમે ઠાકુરથી ચાલી શકાયું. સ્ટેશન પર ઠાકુરને આવકારવા અગાઉથી નક્કી કરેલા પંડાઓનું ટોળું આવી ગયું હતું. ઠાકુરે એ બધાને પ્રણામ કરીને સારી એવી રકમ દાનમાં આપી દીધી. એ પછી પંડાઓ સાથે સંઘની સ્ત્રીઓ તથા બાળકો મુકામ પર પહોંચ્યા. ઠાકુર અને શિષ્યો ચાલતા-ચાલતા મુકામ તરફ જવા લાગ્યા.

રસ્તામાંથી શ્રી જગન્નાથ મંદિરની ધ્વજાના દર્શન થયા એટલે ઠાકુરે હર્ષમાં આવી રેતીમાં પડીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ધ્વજાના દર્શન કરીને ઠાકુરને એટલો આનંદ આવ્યો કે એમણે શિષ્યોને કીર્તન કરવાનું કહ્યું. સંકીર્તનના મૃદંગ અને મંજીરાંનો અવાજ સાંભળીને ઠાકુરના શરીરમાં એક હાથી જેટલા બળનો સંચાર થઈ ગયો. એમનામાં કયાંથી જોમ આવી ગયું કે તેઓ જાતે ઉભા થઇને ઉદ્દંડ નૃત્ય કરવા લાગ્યા ! આજુબાજુ જઇ રહેલા લોકોએ પુરી ખાતે આવું સંકીર્તન અને નૃત્ય પહેલા જોયું નહોતું, એ લોકો પણ એમાં જોડાવા લાગ્યા. ઠાકુરની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ નીકળવા લાગી. જે લોકોને શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના ઈતિહાસ વિશે ખબર હતી તે લોકોને ૪૦૦ વર્ષ પહેલાના પુરીનું એ દશ્ય યાદ આવી ગયું. ઠાકુર જેમ મંદિર તરફ આગળ વધતા ગયા તેમ એમનામાં જોર વધતું ગયું, નૃત્યમાં આવેશ અને ભાવ પણ વધતા ગયા. ઠાકુરને એક કલાક પહેલા જોયા હતા તેમને નવાઇ લાગી કે ઠાકુરને નાવમાંથી નીચે ઉતરતા અને ચાલતા પણ તકલીફ થતી હતી તે હવે આવું નૃત્ય કેવી રીતે કરી શકે છે ! !

ધીમે-ધીમે ઠાકુર મુકામ પર પહોંચ્યા. પંડાઓએ મહાપ્રસાદ તૈયાર રાખ્યો હતો એટલે શ્રી જગન્નાથ પુરીના રીવાજ પ્રમાણે દર્શન કરતા પહેલા ઠાકુરે પ્રસાદ લીધો. એ પછી સાંજે ૭ઃ૩૦ વાગે ભગવાનના દર્શન કરવા શ્રી મંદિર પહોંચ્યા. શ્રી જગન્નાથજી, માં સુભદ્રા અને શ્રી બલદેવજીના દર્શન કરતા-કરતા ઠાકુર એવા ભાવમાં આવી ગયા કે કયાંય સુધી અપલક નેત્રે શ્રી મુખારવિંદ પર નજર લગાવીને ઉભા રહ્યા. એમની મુખમુદ્રા પરથી પંડાઓને જાણ થઈ ગઇ કે ઠાકુર સાક્ષાત શ્રી હરિના દર્શન કરી રહ્યા છે. એ પછી મંદિરની પરિક્રમા કરીને વિમલા માં, સત્યભામાજી, લક્ષ્મીજી વગેરેના દર્શન કર્યા. દર્શન કરીને ઠાકુર મુકામ પર પહોંચ્યા. આ મુકામ પર ઠાકુર એક રાત જ રોકાયા અને બીજા દિવસે એક મોટા મકાનમાં રહેવા ગયા. એ મોટું મકાન પુરીના ડેપ્યુટી કલેકટર શ્રી નિલમણિ બર્મનનું હતું. આ મકાન માસિક રૂ. ૫૦/- પ્રમાણે એક વર્ષ કરતાં વધુ સમય માટે ભાડે રાખવામાં આવ્યું હતું અને ઠાકુર છેવટ સુધી આ મકાનમાં જ રહ્યા. ઠાકુરે શિષ્યો અને પરિવારને પણ કહી દીધું હતું કે;"મને મહાપ્રભુજીએ અહીં જગન્નાથ પુરીમાં એક વર્ષ કરતાં વધુ સમય માટે રોકાવાનું કહ્યું છે. મારી સાથે તમારે સૌએ પણ આ ધામમાં જ રહેવાનું છે. ગમે ત્યાં જાઓ પણ સાંજે પાછા પુરી આવીને જ રોકાવું પડશે." ઠાકુરની આજ્ઞાને કારણે કોઈ પણ વ્યકિત પુરી છોડીને બહાર ના ગઇ. જે લોકો શ્રી સાક્ષીગોપાલના દર્શન કરવા જતા તે સાંજે પાછા પુરી આવી જતા. પરંતુ ભુવનેશ્વર મહાદેવજીના મંદિરે દર્શન કરવા જાય તો રાત્રે પાછા ના અવાય, એટલે આખું વર્ષ કોઇ ભુવનેશ્વર ખાતે ના જઇ શકયું.

પુરીમાં ઠાકુરની દિનચર્યાઃ પુરી ખાતે ઠાકુરની દિનચર્યા નિયમિત રીતે એક સરખી જ રહી. ઠાકુર દરરોજ સવારે પગે ચાલીને સ્વર્ગદ્વારના દરિયાકીનારે સ્નાન કરવા જતા. સમુદ્રસ્નાન કરીને મુખ્ય મંદિરે દર્શન કરવા જતા. ઠાકુર દરિયાકીનારે જતા રસ્તામાં જ દાતણ-પાણી વગેરે પતાવી લેતાં. ઠાકુર દરિયાના કીનારે બેસી રહેતા અને શિષ્યો એમને નહ્વડાવવાનો લાભ લેતાં. એક દિવસ ઠાકુરને દરિયાના મોજાંની એવી થપાટ વાગી કે ગંભીર ઈજા થઇ ગઇ. એ પછી ઠાકુરે સમુદ્રસ્નાન કરવાનું બંધ કરી દીધું, એ પછી કોઇ એક શિષ્ય રોજ ડોલ ભરીને સમુદ્રનું પાણી લાવે તેનાથી સંતોષ માણી લેતાં. ઠાકુરનું કહેવું હતું કે પુરીના સ્વર્ગદ્વાર ખાતે સ્નાન કરવાથી ગંગાસ્નાન કર્યાનો લાભ અને પુણ્ય મળે છે. મુકામ પર આવીને ઠાકુર રાત્રે પલાળેલા

પ્રસાદનો નાસ્તો કરતા, જેને પુરીમાં પાંકાલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઠાકુર કહેતા કે સમુદ્રસ્નાન કર્યા પછી પાંકાલ ખાવાથી શરીરમાં તાજગી આવે છે અને દોષ દૂર થાય છે. એ પછી ઠાકુર આસન પર બેસતા અને શિષ્યો વિવિધ ગ્રંથોનો પાઠ કરતા. બપોરનું ભોજન હંમેશ જેવું જ રહેતું અને સામાન્ય દિનચર્યા ગેંડરિયામાં તથા કલકત્તામાં હતી તેવી જ રહેતી. ઠાકુર મોટેભાગે એમનાં આસન પર ભાવસમાધિમાં બેસી રહેતા. સાંજે જે રીતે બંગાળમાં સંકીર્તન થતું તે જ રીતે અહીં પણ કરવામાં આવતું. ઠાકુરના ખાસ શિષ્યો શ્રીધર, અશ્વિની, સતિષ, સરલનાથ, વગેરે ઠાકુર સામે ભાવવાહી નૃત્ય કરવા લાગતા ત્યારે ઠાકુર પણ મોટેભાગે સામેલ થઇ જતા. ઠાકુરનું ઉદંડ નૃત્ય શરૂ થાય એ સાથે જ શિષ્યોની શકિત-સ્ફૂર્તિમાં તેજી આવી જાય અને ભાવનો પ્રવાહ વહેવા લાગે.

સંકીર્તન વખતે ઠાકુરના નૃત્યમાં દરરોજ નવા-નવા ભાવો ઉભરાઇ આવતા. કયારેક જટાઓ ટટ્ટાર ઉભી થઇને નૃત્યની સાથે તાલ મેળવતી, તો ઠાકુર કયારેક ખેસ વસ્ત્રને મોંઢા પર ઢાંકી દેતાં અને સ્ત્રીની જેમ શરમાઇને નૃત્ય કરતા. ઠાકુર લય અને તાલમાં આવીને ગોળ-ગોળ ઘૂમતા નૃત્ય કરે ત્યારે એમનાં ભારે શરીરમાંથી પરસેવાના બિંદુઓનો છંટકાવ ચારેબાજૂ થવા લાગે. વિધુબાબુ કપડાથી ઠાકુરનું શરીર લૂછવા જાય પરંતુ એમને પકડી રાખવાનું બહુ મુશ્કેલ બની જતું. કયારેક ઠાકુરના શરીરના જુદા-જુદા અંગો સંકીર્તનના તાલે સ્વતંત્ર રીતે વારાફરતી થિરકવા લાગે. ઠાકુર કયારેક મોટેથી એવું ભાવવાહી રીતે રડે કે શિષ્યોનો ભાવ પણ કાબૂમાં ના રહે અને ઠાકુરના ભાવમાં વહેવા લાગે. કયારેક એમની જટાઓ હાથમાં લઇને એવી રીતે રડે કે જટાઓ ભીની થઇ જાય. એવી જટાઓ દ્વારા કોઇની આરતી ઉતારતા હોય એ રીતે સ્તુતિ કરતા. પુરીના રસ્તા પરથી જતા-આવતા સાધુઓ પણ આવું અદ્‌ભુત નૃત્ય અને સંકીર્તન જોઇને ઉભા રહી જતા અને એમાં મગ્ન થઇ જતા. રાત્રે ભોજન પછી રોજની જેમ સત્સંગ, ધર્મચર્ચા વગેરે થતા. ધીમે-ધીમે ઠાકુરના સ્થાનિક ભકતો અને પ્રશંસકો વધવા લાગ્યા અને ઠાકુર પાસે જ્ઞાનચર્ચા અને સત્સંગ કરવા આવવા માંડયાં. એમાં કેટલા તો ઓરિસ્સા સરકારના ઉચ્ચ પદાધિકારીઓ, મામલતદાર, મુન્સેફ, ડેપ્યુટી કલેક્ટર, જેવા લોકો હતા અને લગભગ દરરોજ ઠાકુરના દર્શન કરવા આવતા. થોડા દિવસોમાં જ ઠાકુરની ખ્યાતિ ઢાકા અને કલકત્તાની જેમ પુરીમાં ફેલાઇ ગઇ. જટાઓને

કારણે સ્થાનિક લોકોએ ઠાકુરનું નામ "જટિયાબાબા" રાખી દીધું. (આજે પણ પુરીમાં ઠાકુરની સમાધિ "જટિયાબાબા સ્થાન" તરીકે ઓળખાય છે.)

સ્થાનિક દર્શનો: ઠાકુર શરૂઆતના દિવસોમાં આસપાસના પવિત્ર સ્થળોની મુલાકાતે જઈ આવ્યા હતા. તેમાં મહત્ત્વના મંદિરો, પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળો, મહાપ્રભુજી અને પાર્ષદોએ જ્યાં સાધના અને લીલા કરી હતી તે જગ્યાઓ પણ સામેલ હતી. એ પૈકી જે મુખ્ય-મુખ્ય સ્થાન હતા તેની યાદી નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રી જગન્નાથજીનું મુખ્ય મંદિર: ઠાકુર અવાર-નવાર મુખ્ય મંદિરે દર્શન કરવા જતા ત્યારે મણિકોઠા કે ગરુડસ્તંભ પાસે ઉભા રહીને ભગવાનના સાક્ષાત દર્શન કરતા. એ વખતે ભગવાન સાથે સંવાદ કરીને ભાવસમાધિમાં સરી પડતા. એ પછી મંદિર પરિસરની પ્રદક્ષિણા કરીને અન્ય દેવી-દેવતાઓના મંદિરમાં દર્શન કરતા.

ગંભીરા: શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ એમનાં જીવનના ૧૮ વર્ષ પુરીમાં વિતાવ્યા હતા. ત્યારે મોટાભાગનો સમય એક આઠ ફુટ પહોળી, આઠ ફુટ લાંબી કોટડીમાં જ પસાર કર્યો હતો. આ કોટડીને જ "ગંભીરા" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અહીં મહાપ્રભુની કોઈક લીલાના દર્શન કરીને ઠાકુર મોટે-મોટેથી રડવા લાગ્યા.

ટોટા ગોપીનાથ: પુરીનરેશના મહેલ તરફ જતા મુખ્ય રસ્તા પર શ્રી ગોપીનાથજીનું મંદિર આવેલું છે. કહેવાય છે કે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ છેલ્લે આ ગોપીનાથ ભગવાનના વિગ્રહમાં જ અંતઃર્ધાન થઈ ગયા હતા.

ઠાકુર હરિદાસજીની સમાધિ: મહાપ્રભુએ એમનાં ખાસ કૃપાપાત્ર સખા હરિદાસજીના મૃતદેહને જાતે ખાડો ખોદીને આ સ્થળે સમાધિ આપી હતી. તે પણ પવિત્ર સ્થળ તરીકે પ્રખ્યાત છે.

ચટક પર્વત: રેતીનો બનેલો એક પહાડ આકારનો સ્તૂપ છે તેને જ ચટક પર્વત કહે છે. મહાપ્રભુજી આ સ્તૂપને ગોવર્ધન પર્વત સમજીને ભાવમાં આવી ગયા અને દરિયાને યમુના નદી સમજીને એમાં છલાંગ લગાવી દીધી. દરિયાના મોજામાં તેમનું શરીર કોણાર્ક સુધી જ ખેંચાઈ ગયું. સવારે કોઈ માછીમારે એની જાળમાં મહાપ્રભુને ફસાયેલા જોયા, તેણે જ બચાવીને પાછા પુરી પહોંચાડી દીધાં હતા.

યમેશ્વર મહાદેવઃ ચટક પર્વત જતા રસ્તામાં યમેશ્વર મહાદેવ આવે છે, ઠાકુરે આ સ્થળે પણ દર્શન કર્યા હતા.

સિધ્ધ બકુલઃ શ્રી હરિદાસ ઠાકુર એક ખુલ્લી જગ્યામાં રહેતા હતા, માથે કોઇ છાપરું નહોતું. ઠંડી ગરમી અને વરસાદમાં પણ હરિદાસજી ખુલ્લામાં બેસીને નામ-જપ કરતા. એમની પીડા જોઇને મહાપ્રભુએ એક દિવસ પોતે દાતણ કરેલી ચીરી એ જમીનમાં દાબી દીધી અને સંકલ્પ દ્વારા એક બકુલનું ઝાડ(બાવળનું) તાત્કાલિક ઉગાડી દીધું. એ પછી હરિદાસજી આ ઝાડ નીચે બેસીને આરામથી સાધના કરવા લાગ્યા. હાલમાં એ સિધ્ધ બકુલ-વૃક્ષ વિદ્યમાન છે અને લોકો દર્શન કરવા આવે છે.

ચક્રતીર્થ દર્શનઃ સતયુગમાં ભગવાને લીમડાના લાકડામાં પ્રવેશીને જગન્નાથની મૂર્તિ સ્વરૂપે આકાર લીધો અને જે સ્થળે રાજા ઇન્દ્રધુમ્ને એમની ત્રણ મૂર્તિઓનું પ્રથમ મંદિર બનાવ્યું તે ચક્રતીર્થ સ્થળ.

ગુંડીચા મંદિર અને ઇન્દ્રધુમ્ન સરોવરઃ સતયુગમાં મહારાજા ઇન્દ્રધુમ્ને એક હજાર અશ્વમેઘ યજ્ઞ કરીને ભગવાન જગન્નાથને ચક્રતીર્થમાં પ્રકટ કર્યા હતા. રાજાએ યજ્ઞ માટે જે જગ્યાએ વેદી બનાવી હતી તે સ્થળે પાછળથી ગુંડીચા(વાડી) મંદિર બનાવ્યું. ભગવાન આજે પણ રથયાત્રા કરીને આ સ્થળે એક અઠવાડીયું રોકાય છે. યજ્ઞમાં આપેલી હજારો ગાયોના વિચરણથી એક એક મહાન ખાડો પડી ગયો હતો, જેમાં વરસાદનું પાણી ભરાતા સરોવર બની ગયું હતું, તે જ ઇન્દ્રધુમ્ન સરોવર. અતિ પ્રાચીન એવું આ સ્થળ બહુ પવિત્ર મનાય છે.

લોકનાથ મહાદેવઃ પુરીના મુખ્ય જગન્નાથ મંદિરની પશ્ચિમ-દક્ષિણ દિશામાં આશરે બે માઇલ દૂર આ ક્ષેત્રના રક્ષક તરીકે શ્રી લોકનાથ મહાદેવનું પ્રસિધ્ધ મંદિર છે. પુરી અને આસપાસની પ્રજામાં આ મંદિરનું એક ખાસ મહત્ત્વ છે અને લોકોની માનતા અહીં સફળ થાય છે.

આ સિવાય પુરીમાં અને આસપાસના પ્રદેશમાં અનેક પ્રસિધ્ધ તીર્થો, સરોવરો, વગેરે આવેલાં છે. જેમાં **કપાલલોચન, માર્કંડેશ્વર, નીલ કંઠેશ્વર,** મહાદેવના મંદિરો મુખ્ય ગણાય છે. આ ઉપરાંત **નરેન્દ્ર સરોવર, માર્કંડેશ્વર સરોવર અને શ્વેતગંગા સરોવરો** આવેલાં છે. નરેન્દ્ર

સરોવરની મુલાકાત વખતે ઠાકુરને એક તેજસ્વી મંદિરના દર્શન થયા હતા. એ વિશે ઠાકુરે શિષ્યોને કહ્યું હતું કે; "અહીં મને સુવર્ણ શિખરોથી સજ્જ એવું મંદિર જોવાય છે, જે પાછળથી આકાર લેશે અને પ્રસિધ્ધ થશે." ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે એમને નરેન્દ્ર સરોવરના કિનારે સમાધિ આપવામાં આવી હતી, જ્યાં આજે સુવર્ણ મંડિત શિખરોથી સજ્જ સમાધિમંદિર છે. આ ઉપરાંત પુરીમાં શંકરાચાર્ય દ્વારા સ્થાપવામાં આવલે ગોવર્ધન મઠ, શ્રી ગુરુનાનક મઠ, ગંગામાતા મઠ, વગેરે..આવેલાં છે. થોડા દિવસોમાં જ ઠાકુરે એક-પછી-એક આ બધા સ્થળોના દર્શન કર્યા હતા.

ઠાકુર એક વાર સ્વર્ગદ્વારના દરિયા કીનારે શિષ્યો સાથે ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે બોલ્યા કે; "તમે લોકો દરિયા કીનારે ન્હાવા આવો કે ફરતા હોવ ત્યારે બહુ ધ્યાન રાખજો. મેં એવું દશ્ય જોયું કે દરિયો તમારામાંથી એકાદ-બે જણને તાણી જશે." પણ એ વખતે ઠાકુરની વાતને શિષ્યોએ બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી નહોતી. ઠાકુરની આ ભવિષ્યવાણી પાછળથી સાચી પડી. કોણ તણાઈને મૃત્યુ પામ્યું અને કોણ બચી ગયું ? એ વિશે આગળ વાંચીશું.

સ્વામી દેવપ્રસાદનું પુરીમાં આગમન : સ્વામી દેવપ્રસાદ કરીને ઠાકુરના એક સંન્યાસી શિષ્ય હતા. એમણે ઉગ્ર સાધના અને પરિભ્રમણ કરીને ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી. એક દિવસ ઠાકુરે એમને યાદ કર્યા અને કાનપુર તથા કલકત્તા ખાતે પત્રો લખાવીને એમને પુરી ખાતે બોલાવી લીધાં. આ પત્રો લખાવતા પહેલા ઠાકુરે શિષ્યોને કહીને એમનાં માટે એક જુદો રૂમ પણ તૈયાર કરાવી દીધો હતો. સ્વામીને પત્ર દ્વારા ઠાકુરનો આદેશ મળ્યો એટલે કોઈ જાતની પૂછપરછ કર્યા વિના એ પુરી આવી ગયા.

રથયાત્રાઃ ઠાકુર ઈ.સ. ૧૮૯૮ના માર્ચ મહિનામાં શ્રી જગન્નાથ પુરી પધાર્યા હતા. અષાઢ મહિનામાં પુરીની પ્રખ્યાત રથયાત્રાનું આયોજન થતું હોય છે. શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પુષ્ય નક્ષત્રમાં અષાઢી બીજને દિવસે ભગવાનને રથમાં પધરાવી દેવામાં આવે તો એ સમયે ભગવાનનું વામન સ્વરૂપ પણ હાજર રહે છે, જેનાં દર્શન ભાગ્યશાળીઓને જ થાય છે. આ વર્ષની રથયાત્રા સમયે પુષ્ય નક્ષત્રનો વિશેષ સંયોગ હોવાથી ઠાકુરે શિષ્યોને કહ્યું હતું કે ભગવાનને રથમાં બેસાડે ત્યારે તેઓ ઠાકુરને જણાવે, જેથી તેઓ પાલકીમાં બેસીને વામન ભગવાનના દર્શન કરવા જઈ શકે. પરંતુ પંડાઓ

પુષ્ય નક્ષત્રનો સમય ચૂકી ગયા અને ભગવાનને રથમાં મોડેથી પધરાવ્યા. ઠાકુરને આ સમાચાર મળ્યા એટલે એમણે રથયાત્રાના દર્શન કરવા જવાનું માંડી વાળ્યું. ઠાકુરે એમ કહ્યું કે; "હવે નક્ષત્રનો સમય પસાર થઈ ગયો એટલે જે વિશેષ વામન ભગવાનના દર્શન કરવાના હતા તે નહીં થાય. હવે દરરોજ મંદિરમાં જેવા દર્શન થાય છે તે જ થશે."

ઠાકુરના પુરી નિવાસ દરમિયાન કેટલાક ખાસ મહત્ત્વના પ્રસંગો બન્યા હતા. તેની ટૂંકનોંધ અહીં કરવામાં આવી છે.

વાનર હત્યાનો વિરોધ: ઠાકુર પુરીમાં આવ્યા તે પહેલાથી જ ત્યાં વાંદરાઓનો બહુ રંજાડ હતો. યાત્રીઓ અને દર્શનાર્થીઓને વાનરોને કારણે બહુ તકલીફ ભોગવવી પડતી હતી. પુરી મ્યુનિસપાલિટીએ વાનરોને પકડીને દૂર મૂકી દેવાને બદલે એમની હત્યા કરીને વસ્તી ઓછી કરવાની યોજના બનાવી હતી. કેટલાક ધંધાદારી શિકારીઓ રાખીને બંદૂકની ગોળીઓ દ્વારા વાનરોને મારી નાખવામાં આવતા હતા. ઠાકુર પુરી ખાતે આવ્યા તે પહેલા અનેક સાધુ-મહાત્માઓ નિર્દોષ વાનરોની નિર્દય હત્યા થતી જોઈને બહુ દુઃખી થઈને રડયા હતા. પરંતુ પોતાની મર્યાદા અને સરકાર સામે લડવાની અશકિત જોઈને તે વખતે બધા ચૂપ રહી ગયા. ઠાકુરે અહીં આવીને જોયું કે ખાસ કરીને રાત્રે જ વાનરોને બંદૂકની ગોળી વડે મારી નાખવામાં આવે છે. ઠાકુર સવારે સ્નાન કરવા ગયા ત્યારે રસ્તા પર પડેલી વાનરોની લાશો જોઈને અત્યંત દુઃખી થઈ ગયા. દરરોજ સેંકડોના હિસાબે વાનરોનો વધ કરવામાં આવતો હતો. આ જોઈને ઠાકુરના પ્રેમી હ્રદયમાં બહુ ઉંડો આઘાત લાગ્યો. વાનરોની પીડા પોતે અનુભવીને ચોધાર આસુંએ રડી પડયા.

ઠાકુરે વાનરવધ વિશે પૂરી માહિતી મેળવી અને આ નિર્મમ કાર્ય રોકવાનો સંકલ્પ કરી લીધો. એમણે રડતા-રડતા શિષ્યોને કહ્યું કે; "વિષ્ણુ ભગવાનના પવિત્રધામમાં આવી હિંસા ? આ કાર્યને રોકવું જ પડશે. આ માટે હું પહેલા અંગ્રેજ સરકારને લખીશ, એ આપણી વાત નહીં સાંભળે તો હિન્દુ રાજા-મહારાજાઓ અને હિન્દુ પ્રજાને આ વાત પહોંચાડીશ કે જૂઓ એક પવિત્ર યાત્રાધામમાં આ કેવી હિંસા ચાલી રહી છે ! મારે આ માટે કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી પગપાળા યાત્રા કરવી પડે તો કરીશ પણ હિન્દુ સમાજને જગાડીને આ હત્યાકાંડ રોકાવીશ. એકવાર આખો હિન્દુ સમાજ આનો વિરોધ કરશે પછી સરકારે આ વાનર-હિંસા રોકવી જ પડશે."

આ માટે ઠાકુરે બે શિષ્યોને નિયુકત કર્યા અને આયોજન કરીને ક્રમબધ્ધ રીતે એક-પછી એક પગલા ભરવાની સૂચના આપી. એ પૈકી એક હતા સ્વામી દેવપ્રસાદ અને બીજા હતા જગદ્‌બંધુ મૈત્ર (ઠાકુરના જમાઇ). આ સિવાય કેટલાક સરકારી પદાધિકારી શિષ્યોએ પણ ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે સહકાર આપ્યો. ઠાકુરે પ્રથમ તો પુરીના કમિશ્નર અને નીચલા અધિકારીઓને આવેદન-પત્ર આપ્યું જેમાં શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ કરીને વાનર-હત્યા બંધ કરવા માટે વિનંતી કરી હતી. જો કે પુરી મ્યુનિસિપાલિટીએ ઠાકુરની વિનંતીને ધ્યાનમાં લીધા વિના એમનું કામ ચાલુ રાખ્યું. ઠાકુરે એ પછી પત્રો લખાવીને બંગાળ તથા ઓરિસ્સાના મુખ્ય-મુખ્ય દૈનિક સમાચાર-પત્રોમાં લેખો અને સંપાદકીય પત્રો પ્રકાશિત કરાવવા માંડયા. આમાં કલકત્તાના આનંદબજાર પત્રિકા, બંગવાસી, ઇન્ડીયન મિરર, જેવા મુખ્ય સમાચાર પત્રો હતા. આ પત્રિકાના તંત્રીઓએ પોતાના તરફથી તંત્રીલેખો લખીને વાનર-હિંસાનો વિરોધ પ્રકટ કરવા માંડયો. પણ આ બધાં કાર્યોનો પુરી મ્યુનીસિપાલિટી પર કોઇ પ્રભાવ ના પડયો. પુરીમાં વાનરોની હત્યાનો કાર્યક્રમ જોર-શોરથી ચાલુ જ રહ્યો. કેટલાક બાળવાનરોની હત્યા જોઇને ઠાકુરનું હ્રદય કમકમી ઉઠતું હતું.

વાનરોની અનોખી સમજણઃ આ દરમિયાન પુરીમાં વાનરોની જેટલી ટોળીઓ હતી તેનાં આગેવાનો ભેગા થયા અને આપસમાં કંઇક ચર્ચા કરવા માંડી. (આ સત્ય હકીકત છે.) એ લોકોએ કંઇક ઠરાવ કર્યો હશે, એ મુજબ ફકત જુદી-જુદી ટોળીઓના આગેવાન વાનરો ભેગા થઇને એક દિવસ ઠાકુર પાસે આવ્યા. વાનરો એકદમ શિસ્તબધ્ધ અને શાંત મુદ્રામાં ઠાકુર પાસે આવીને બેસી ગયા. કોઇ વાનર કશો અવાજ નહોતો કરતો. એમને ખાવાનું આપવામાં આવ્યું તે પણ એ લોકોએ સ્વીકાર્યું નહીં. એમનાં મોં પર એક ગંભીર દુઃખ અને ફરિયાદનો ભાવ હતો. વાનરો એમની ભાષામાં હ્રદયપૂર્વક ઠાકુર પાસે હિંસા રોકવા આજીજી કરવા લાગ્યા. ઠાકુરે એ બધાને સમજાય એ રીતે કંઇક કહ્યું અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. એ પછી વાનરો ઉદાસ અને દુઃખી હ્રદયે ધીમે-ધીમે ઉભા થઇને ચાલવા લાગ્યા. વાનરોની ઠાકુર પાસે આવીને શિસ્તબધ્ધ રીતે રજૂઆત કરવાની આ કેવી સમજણ અને બુધ્ધિ !!! પ્રાણી જગતના કયા માનસસ્તર પર આવા કાર્યો થાય છે ? આ વાત મનુષ્યની બુધ્ધિ અને સમજણ બહારની વાત છે !!

એ પછી ઠાકુરે કાશી, પ્રયાગ અને બંગાળના અનેક સ્થળોના સાધુ-સંતો, મહંતો, વિદ્યાપીઠના આચાર્યો વગેરેને વિનંતી કરીને વિગતવાર આવેદન પત્ર તૈયાર કરાવડાવ્યું. આ પત્રમાં શાસ્ત્રોના એ શ્લોકો અને લખાણોનો ઉલ્લેખ કરીને સંપાદિત કરવામાં આવ્યું હતું કે વાનર-હત્યા શાસ્ત્ર વિરુધ્ધ છે. આ આવેદન પત્રની એક નકલ પુરીના અંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી ડેલવિંજ સાહેબને પણ મોકલવામાં આવી. ડેલવિંજ સાહેબે પોતે આ વાનર-હત્યાની વિરુધ્ધ હતા. પુરી મ્યુનીસિપાલિટીના ચેરમેન ડો. ગિલમેન અંગ્રેજ હતા, કમિશ્નર એક હિન્દુ હતા, તેમણે સંતોનું આવેદન-પત્ર ઠુકરાવી દીધું. આ દિવસે પણ વાનરોનું એક ટોળું ઠાકુર પાસે આવીને બેસી ગયું. એ લોકોને કેવી રીતે ખબર પડી કે મ્યુનિસિપાલિટીના અધિકારીઓએ આવેદન-પત્ર સ્વીકાર્યું નથી ? વાનરોએ એમની ભાષામાં દુઃખ વ્યક્ત કરીને ફરીથી ઠાકુરને પૂછયું કે હવે આગળ શું થશે ? અમારા લોકોની આવી નિર્મમ હત્યા કયાં સુધી ચાલશે ? વાનરો અને ઠાકુરની એ મિટીંગનું વર્ણન એક શિષ્યએ લખ્યું હતું. "એ સમયે વાનરોના મોંઢાના ભાવો અને ઠાકુરની આંખોમાંથી જે રીતે આંસુની ધારા વહેતી હતી, એ દશ્ય હૃદયને વિચલિત કરી મૂકે તેવું હતું. વાનરો કયાંય સુધી ઠાકુર પાસે બેસી રહ્યા. એ લોકોને આપવામાં આવેલ ફળ અને મિઠાઈને હાથ પણ ના લગાવ્યો. આખરે ઠાકુરે એ લોકોને આશ્વાસન આપ્યું કે હવે કંઈક રસ્તો નીકળશે, તે પછી તેઓ શાંતિથી પાછા ગયા."

ઠાકુરે મેજિસ્ટ્રેટ ડેલવિંજ સાહેબને જે આવેદન-પત્ર મોકલ્યું હતું તેની અસર થવા માંડી. એમણે પુરી કમિશ્નર અને ચેરમેનને પત્ર લખીને આદેશ આપ્યો કે; "તેઓ વાનર-હિંસા રોકવા માટે સરકારને રીપોર્ટ કરી રહ્યા છે, સરકારનો આખરી નિર્ણય ના આવે ત્યાં સુધી વાનર-હત્યા બંધ રાખવામાં આવે. જે કોઈ આ દરમિયાન વાનર-હત્યા કરશે તેણે હત્યાદીઠ પાંચ રૂપિયા દંડ ભરવો પડશે." આ આદેશને કારણે તાત્કાલિક ધોરણે થોડા સમય માટે વાનર-હત્યા રોકી દેવામાં આવી.

આ તકને એક સંકેત સમજીને ઠાકુરે બધાં આવેદનો ભેગા કર્યા. મોટી સંખ્યામાં નાગરિકો અને સાધુ-સંતોની સહીઓ લઈને એક નવું આવેદન-પત્ર તૈયાર કર્યું. નવું આવેદન "છોટે લાટ સાહેબ", બંગાળ-ઓરિસ્સા પ્રાંતના સંયુકત વડા, સર જ્હોન વુડબર્નને મોકલી આપ્યું. (લેફટનન્ટ ગવર્નર) વુડબર્ન

સાહેબે પુરી મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશ્નર અને ચેરમેનને તરત હુકમ કર્યો કે "તેઓ પુરી આવીને જાતે તપાસ ના કરે ત્યાં સુધી વાનર-હિંસા સદંતર બંધ રાખવામાં આવે." તે પછી થોડા દિવસમાં તેઓ જાતે પુરી આવ્યા અને વાનર-હત્યા કાયમ માટે બંધ કરવાનો હુકમ કરી દીધો. આમ ઠાકુરના અથાક પ્રયત્નોને કારણે પુરીમાં કાયમ માટે વાનર હિંસા બંધ થઇ ગઇ. આ માટે સમગ્ર હિંદુ સમાજે, સાધુ-સંત સમાજે, ઠાકુરનો આભાર માન્યો. જો કે ઠાકુરે તો જગન્નાથ વલ્લભ-મઠ સ્થિત મહાવીર મંદિરના ભગવાન હનુમાનજીનો આભાર માનીને બહુ બધો પ્રસાદ ધરાવ્યો.

વુડબર્ન સાહેબે પુરીમાં વાનર-હિંસા બંધ કરાવતાં કહ્યું હતું કે; "હું જ્યારે લખનૌમાં કમિશ્નર તરીકે કામ કરતો હતો ત્યારે એક દિવસ મેં મારા બગીચામાં એક વાનરને ગોળી મારી હતી. મૃત્યુ સમયે એ વાનરની દર્દભરી ચીસ સાંભળીને હું એટલો બધો વિચલિત થઇ ગયો કે એની તીવ્ર પીડા મેં એક વર્ષ સુધી ભોગવી હતી. એ પછી મેં કદી કોઇ પ્રાણીની હત્યા નથી કરી."

આ સમગ્ર અભિયાનમાં ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે મુખ્ય કામ એમનાં શિષ્ય દેવપ્રસાદ સ્વામીએ તથા જગદ્‌બંધુ મૈત્રએ કર્યું હતું. વિવિધ શાસ્ત્રોમાંથી સંશોધન કરીને નોંધ તૈયાર કરવી, પત્રો લખવા, ટેલિગ્રામ કરવા, વગેરે કામ એમણે બહુ નિષ્ઠાથી પૂરા કર્યા. ઠાકુરે વાનર-હત્યા બંધ થવાનો પ્રથમ યશ દેવપ્રસાદ સ્વામીને આપ્યો અને બીજામાં શ્રી જગદબંધુ મૈત્ર, પુરીના વકિલ વિધુભૂષણજી તથા બીજા ઘણાં બધાની પ્રશંસા કરી હતી.

મંદિરમાં પેશાબખાનું બાંધવાનો વિરોધઃ બીજા એક પ્રસંગે પણ ઠાકુરને પુરી મ્યુનિસિપાલિટીનો વિરોધ કરવો પડયો. મંદિરના કાર્યકરોની સગવડ માટે મંદિર પરિસરમાં જ કોટની દિવાલને અડીને એક મૂતરડી બાંધવામાં આવી રહી હતી. મંદિરની પરિક્રમાનો રસ્તો અહીંથી જ પસાર થતો હતો. ઠાકુરને આ વાતની ખબર પડી એટલે તરત જ આ કાર્યનો વિરોધ કર્યો. પરંતુ મ્યુનિસિપાલિટીના જડ કમિશ્નર અને અહંકારી અધિકારીઓ આ વાતને બહુ મહત્ત્વ આપવા નહોતા માંગતા. ઠાકુરે તરત જ સ્વામી દેવપ્રસાદ અને બીજા શિષ્યો પાસે લેખો લખાવ્યા. યોગજીવન દ્વારા સમાચાર-પત્રોને ટેલિગ્રામ કરાવીને માહિતી આપી. સમાચાર-પત્રોએ આ વિશે વિગતવાર લેખો પ્રકાશિત કરીને વિરોધ કર્યો કે મંદિરના પવિત્ર પરિસરને અભડાવવાનું

તરત જ બંધ કરવામાં આવે. આખરે બહુ વિરોધ અને હોબાળો થતો જોઈને પુરીના વાઈસ ચેરમેન જગદ્‌બંધુ પટ્ટનાયક ઠાકુર પાસે આવ્યા અને બોલ્યા; "જૂઓ અમે તરત જ પેશાબખાનાનું કામ બંધ કરાવીએ છીએ, તો આ વિશે આપ આંદોલન કરવાનું કે સમાચાર-પત્રોમાં લેખો છપાવવાનું બંધ રાખજો." આમ ઠાકુરે પુરીમાં બીજું અનૈતિક કામ બંધ કરાવડાવ્યું.

ઠાકુરને કારણે વાઈસ ચેરમેન અને નાયબ કમિશ્નરનો અહંકાર ઘવાયો એટલે એ લોકો મનોમન છંછેડાઈ ગયા. તેમનાં મનમાં ઠાકુર વિશે ખોટો અભિપ્રાય બંધાઈ ગયો. એક દિવસ તેઓ ચાલતા-ચાલતા ઠાકુરના મુકામ પાસેથી પસાર થતા હતા ત્યાં ઠાકુરે પશુ-પંખીઓને પાણી પીવા માટે મૂકાવેલો એક મોટો કૂંજો જોયો. એમણે વિચાર્યું કે રસ્તા પર આવો કૂંજો નડતર રૂપ કહેવાય. ઓફિસમાં જઈને એમણે ચેરમેન ડો. ગિલમેન સાહેબને પત્ર લખ્યો કે રસ્તામાં નડતરરૂપ આવો કૂંજો હટાવી દેવા માટે આદેશ આપવો જોઈએ. ડો. ગિલમેન સાહેબે લખ્યું કે પોતે રૂબરૂમાં આ બાબતની તપાસ કર્યા પછી જ કોઈ આદેશ કરશે. એક-બે દિવસમાં ગિલમેન સાહેબે ઠાકુરના મકાન બહાર જઈને જોયું કે કૂંજાનું પાણી મૂંગા પશુ-પંખીઓની પવિત્ર સેવા માટે છે. એટલે એમણે ઠાકુરને કહ્યું કે અમારા દેશમાં (ઈંગ્લેંડમાં) પણ ઘોડાઓ અને બીજા પશુઓ માટે પાણી ભરીને રસ્તામાં મોટી સ્ટીલની ટાંકીઓ મૂકવામાં આવે છે. આપ સેવાનું આ કાર્ય ચાલુ રાખો અને યોગ્ય લાગે તો આનાં કરતાં પણ મોટા કૂંજા પાણી ભરીને બહાર મૂકી શકો છો." આ પછી એમણે બધાં અધિકારીઓને લેખિતમાં આદેશ કરીને ઠાકુરના સેવાકાર્યોમાં વિઘ્નો ઉભા કરવાની મનાઈ કરી દીધી.

સ્વામી દેવપ્રસાદનું મુત્યુઃ એક દિવસ સ્વામી દેવપ્રસાદ અને કુલદાનંદજી બન્ને સ્વર્ગદ્વારના કીનારે સમુદ્રસ્નાન કરવા ગયા હતા. દરિયામાં અચાનક એક મોટું મોજું આવ્યું અને બન્ને શિષ્યો તણાઈને દૂર નીકળી ગયા. બીજા શિષ્યોએ બુમાબુમ કરીને ત્યાં હાજર રહેલા માછીમારોને મદદ કરવા કહ્યું. માછીઓ શિષ્યોને પાછા લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. કુલદાનંદજીને કુંભક આવડતું હતું, એમણે થોડા પ્રયત્નો કર્યા એમાં પાછા ફરતા મોજાના સહારે કીનારે આવી ગયા. સ્વામીજી ધીમે-ધીમે દૂર ખેંચાઈને એક ઉંડી જગ્યાએ ફસાઈ ગયા, ત્યાંથી તેઓ પાછા ના આવી શક્યા અને ડૂબી ગયા. માછીમારોએ

બહુ મહેનત કરીને સ્વામીજીનું શબ શોધી કાઢયું અને કિનારે લઇ આવ્યા. આ સમાચાર ઠાકુરને આપ્યા ત્યારે ઠાકુર નાના બાળકની જેમ મોટે-મોટેથી રડી પડયા અને બોલ્યા કે; "મારો એક ધર્મબંધુ ચાલ્યો ગયો." ઠાકુરે એક મહાન કાર્ય માટે સ્વામી દેવપ્રસાદને પુરી બોલાવ્યા હતા, તે પૂરું કરીને તેમણે સમુદ્રમાં સમાધિ લઇ લીધી. ઠાકુરે તો કેટલાક મહિનાઓ પહેલા જ આ દશ્ય જોઇને કહ્યું હતું કે એકાદ-બે જણને સમુદ્ર ખેંચી જશે, બધાં ધ્યાન રાખીને ન્હાવા જજો. પરંતુ શિષ્યોને એ સમયની ઠાકુરની વાત કેવી રીતે યાદ હોય !

મોડેથી કુલદાનંદજીએ કહ્યું; "સ્વામી જ્યારે ડૂબતા હતા અને હું ગમે તેમ કરીને કીનારે પહોંચવાની કોશિશ કરતો હતો ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે સ્વામી "જયગુરુ, જયગુરુ, જયગુરુ ! !" એમ ત્રણ વાર બોલ્યા અને પછી દરિયાના મોટા મોજાં એમને દૂર ખેંચી ગયા." અશ્વિની સ્નાન કરતા પહેલા સ્વામી સાથે હતા, તેમણે સ્વામીજીને એમ કહેતા સાંભળ્યા કે; "મને કોઇ દિવ્ય સિમ્ફોની જેવું સંગીત સંભળાય છે. મારું મન હવે બહુ ઉદાસ છે."

ઠાકુરે શિષ્યોની વાતો સાંભળીને કહ્યું; "શાસ્ત્રો કહે છે કે જ્યારે કોઇ સંન્યાસી કે યોગી સ્વર્ગે જાય ત્યારે કિન્નરો, વિદ્યાધરો અને ગંધર્વો સંગીત વગાડી, નૃત્ય કરીને આનંદ મનાવે છે. દેવપ્રસાદની વાત કોઇ ભ્રમણા નહોતી. એમનું મૃત્યુ નથી થયું, અંતિમ નિર્વાણ થયું છે. પુરુષોત્તમક્ષેત્ર પુરીમાં સમુદ્રના મોજા કોઇને પોતાની જાતે ખેંચી જાય ત્યારે તેનો મોક્ષ થાય છે, ફરીથી જન્મ નથી થતો. સ્વામી હવે એકદમ વિરજાની પેલે પાર જતા રહ્યા છે. તે તો જગન્નાથ દેવના પાર્ષદ તરીકે એમની સેવામાં ગયા છે અને એમની સાથે રહેવા લાગ્યા છે. એમનાં બધાં કર્મો પૂરા થઇ ગયા અને વાસના-કામના બળીને ભસ્મ થઇ ગઇ હતી. આ બધું એમનાં જીવતા જ પૂરું થઇ ગયું હતું. ભગવાન એમને આ રીતે એમની પાસે લઇ ગયા છે. મહાપ્રભુને દરિયો આવી રીતે ખેંચી ગયો હતો પણ તેઓ જીવતા પાછા ફર્યા કારણ કે તેમને સમાધિ લાગી ગઇ હતી અને કુંભક થઇ જવાને કારણે એમનું શરીર ડૂબી ના શકયું."

એ પછી ઠાકુરની સૂચનાથી સ્વામી દેવપ્રસાદને એક પવિત્ર જગ્યાએ જમીનમાં ખાડો ખોદીને, વિધિપૂર્વક સમાધિ આપવામાં આવી. ઠાકુરે સ્વામીજીની ઉચ્ચ અવસ્થા વિશે શિષ્યોને સમજાવ્યા કે તેઓ આંતરિક રીતે નિસ્પૃહ થઇને સાચા સંન્યાસી બની ગયા હતા.

સતિષ પર જગન્નાથદેવના આશીર્વાદઃ સતિષ ઠાકુરના ખાસ સંગી સાથીઓમાં એક હતા અને વૃંદાવનમાં ઠાકુર સાથે જોડાયા પછી કાયમ માટે સાથે જ રહ્યા હતા. વચ્ચે થોડો સમય એમણે ટ્યૂશન કરવા માટે દૂર રહેવું પડયું કારણ કે તેઓ ઠાકુરની સેવા માટે રકમ ભેગી કરવા માંગતા હતા. પુરી આવીને સતિષ ઠાકુરની અંગત સેવામાં જ લાગેલા હતા. ભગવાનના પ્રસાદ ઉપર સતિષને એવી પવિત્ર ભાવના થઇ આવી હતી કે ઠાકુરે એક વાર કહ્યું કે સતિષ પર મહાપ્રસાદની કૃપા થઇ છે. સતિષ કાયમ જગન્નાથજીના મંદિરે જઇને ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા કે મને ઠાકુર કરતાં પહેલા ઉપાડી લો, હું મારા ગુરુદેવની વિદાય સહન નહીં કરી શકું. એક દિવસ ઠાકુરે કહ્યું કે- "સતિષ જગન્નાથજીએ તારી પ્રાર્થના મંજૂર કરી દીધી છે."- એ પછી થોડા દિવસમાં જ સતિષે દિવ્ય અવસ્થામાં ઠાકુરની કૃપા મેળવીને દેહ છોડી દીધો. મૃત્યુ પછી સતિષને વૃંદાવનના સખીમંડળમાં સ્થાન મળી જાય છે. એ ઘાઘરો અને ચોલી પહેરીને ઠાકુર પાસે પ્રગટ થાય છે ત્યારે ઠાકુર એનાં માથા પર ગંગાજીની માટી વડે તિલક કરે છે. ઠાકુરના કહેવાથી સતિષ સખીઓની જેમ નૃત્ય કરી બતાવે છે. સતિષના મૃત્યુ સમયે શાંતિસુધાદેવી અને બીજા શિષ્યોને પણ એનાં આત્માના દર્શન થાય છે અને બધાના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે. ઠાકુરે કહ્યું હતું કે એક વર્ષ સખીઓની સેવા કર્યા પછી સતિષને નિત્ય રાસલીલાના દર્શન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઇ જશે.

ઠાકુરની ખ્યાતિઃ ઇ.સ. ૧૮૯૮ના અંત સુધી આ બધી ઘટનાઓ બનતી ગઇ અને ઠાકુરનો પુરી-નિવાસ પણ આગળ વધતો ગયો. ૧૮૯૮ની દુર્ગા-પૂજા પણ સમાપ્ત થઇ અને હવે ઇ.સ. ૧૮૯૯ની શરૂઆત થઇ. ઠાકુર પુરીમાં આવીને ધીમે-ધીમે એવા મહાન કાર્યો કરતા ગયા, જે આજ સુધી બીજા કોઇ મહાત્માના હાથે નહોતા થઇ શકયા. પુરીના અનેક સરકારી પદાધિકારીઓ, સંતો અને ધર્મજિજ્ઞાસુઓ ઠાકુર પાસે આવીને સત્સંગ કરતા હતા. એમાંથી કેટલાક અધિકારીઓએ ઠાકુર પાસે દીક્ષા પણ લીધી હતી. આ રીતે સમગ્ર પુરી પ્રદેશમાં ઠાકુરની ખ્યાતિ ફેલાવા લાગી હતી. કાશી અને પ્રયાગના સંતોને ઠાકુરની લીલાઓ અને અવસ્થા વિશે સમાચાર મળતા હતા એટલે તેઓ દૂરથી ઠાકુરના દર્શન માટે આવતા હતા. જો કે આનું એક વિપરીત પરિણામ એ આવ્યું કે સ્થાનિક સાધુઓ, મઠાધિકારીઓ અને મહંતોનું મહત્ત્વ ઓછું થવા માંડયું હતું. અત્યાર સુધી લોકો આશીર્વાદ લેવા માટે સ્થાનિક

સાધુ-સંતો કે મહંતો પાસે જતા હતા.હવે બધા પુરીવાસીઓને ઠાકુરમાં એક સાચા સંત અને મહાપુરુષના દર્શન થતા હતા. ખાસ કરીને મોટા અધિકારીઓ, સાહેબ લોકો ઠાકુર પાસે આવતા હતા એટલે સામાન્ય પ્રજા પણ ઠાકુરથી પ્રભાવિત થઇ હતી. આખા પુરી ક્ષેત્રમાં ઠાકુર "જટિયાબાબા"ના નામે પ્રખ્યાત થઇ ગયા હતા.

જો કે ઠાકુરને મન ગરીબ, દુઃખી અને ભોળી પ્રજાની સેવા જ ભગવાનની સેવા બરાબર હતું. એ વાર તહેવારે મંદિરની બહાર ઉભા રહીને ગરીબોને રોકડ રૂપિયાનું દાન એવી રીતે કરતા રહેતા જાણે કૂબેરનો ભંડાર એમની પાસે આવી ગયો હોય. ગરીબો અને ભિક્ષુકો પણ ઠાકુરને જોઇને લાઇન લગાવી દેતાં અને ઠાકુર એમને કદી નિરાશ નહોતા કરતા. જગન્નાથ મંદિરના પંડા-પૂજારીઓ માટે પણ ઠાકુર એક મોટા આશ્રયદાતા હતા. અનેક વાર તેઓ ઠાકુર પાસે આવીને અંગત મદદની યાચના કરતા અને ઠાકુર શિષ્યોને કહીને એમની તકલીફ દૂર કરી આપતા. રસ્તે જતા ભિક્ષુકો પણ ઠાકુર પાસે આવીને જીદ કરીને રોકડ રકમ, વસ્ત્ર, પાણી પીવા માટેનો લોટો કે વાસણ માંગી જતા. આમ પણ ઓરિસ્સા બહુ ગરીબ પ્રદેશ હતો અને અહીંના લોકોને મન વસ્ત્ર અને લોટો એટલે જીવનનો એક આધાર જેવું ગણાતું. ઠાકુર અનેક પ્રસંગે ગરીબો અને વંચિતોને વસ્ત્ર-લોટાનું દાન કરીને સંતોષ આપતા. આ વાત આખા પુરીમાં એવી ફેલાઇ ગઇ હતી કે ઠાકુર એક મહાન દાનવીર, કૂબેરભંડારી જેવા પ્રખ્યાત થઇ ગયા હતા.

એક વાર ઠાકુર જગન્નાથ મંદિરની બહાર ઉભા રહીને ગરીબોને, સાધુઓને વસ્ત્ર, લોટા અને રોકડ રકમનું દાન કરી રહ્યા હતા. એ સમયે જ અચાનક ઠાકુરે કંઇક જોયું અને દાનધર્મનું કાર્ય અધવચ્ચે છોડીને મુકામ પર જઇને આસન પર બેસી ગયા. ઠાકુર કદી આ રીતે કોઇ કામ અધૂરું નહોતા છોડતા. પાછળથી ખબર પડી કે કલકત્તામાં એ દિવસે ઠાકુરના પ્રિય શિષ્ય શ્રી રાખાલચંદ્ર રાય સવારથી જ બિમાર હતા અને ગમે ત્યારે એમનું મૃત્યુ થાય એમ હતું. આ દશ્ય ઠાકુરે જોઇ લીધું એટલે ઘરે જઇને એમનાં આસન પર બેસી ગયા અને રાખાલબાબુના પરલોકની વ્યવસ્થામાં લાગી ગયા. સદ્‌ગુરુ પોતાના શિષ્યોનું જીવન અને એનાં પછી પરલોકનું પણ એટલું જ ધ્યાન રાખે છે અને શરણે લે છે. એ દિવસે સાંજે જ રાખાલબાબુએ શરીર છોડી દીધું હતું,

પરંતુ એ પહેલા તો ઠાકુરે એમનાં પરલોકની વ્યવસ્થા કરી દીધી અને મૃત્યુ સમયે એમનાં આત્માને ગ્રહણ કરી લીધો.

ઠાકુર હવે અવાર-નવાર વસ્ત્ર, રોકડ રકમ અને લોટા-વાસણોનું દાન આપવા લાગ્યા. દાનનો કાર્યક્રમ પૂરો થઇ જાય પછી ઠાકુર અચૂક કહેતા કે જગન્નાથજીએ આવીને આજે આજ્ઞા આપી હતી એટલે આજે ગરીબોને દાન આપવામાં આવ્યું, બાકી મારી શું હેસિયત છે કે હું એક પૈસાનું દાન પણ આપી શકું ! આપવાવાળા તો જગન્નાથજી છે, એમની આજ્ઞાથી જ આ બધી વ્યવસ્થા થઇ રહી છે. ઠાકુરે પુરીમાં જે કાંઇ વસ્ત્રદાન, રોકડદાન, લોટા કે વાસણોનું દાન કર્યું તે બધાં કાર્યની પાછળ એક અને એક માત્ર સેવક શ્રી સરલનાથ જ પ્રાણ રેડીને આ બધું કામ કરી રહ્યા હતા. જેવી ઠાકુરની આજ્ઞા થાય કે તરત સરલનાથ બજારમાં દોડી જતા અને કોઇ પણ દુકાનદારને કહેતા કે જટિયાબાબાએ કહ્યું છે, મને આટલા વસ્ત્રો આપો, કે મને આટલા લોટા આપો, કે મને આટલી શાલ અને ધોતી આપો, વગેરે... અને દુકાનદારો એક પણ સવાલ પૂછયા વિના સરલનાથ જે કહે તે વસ્તુઓ આપી દેતાં. કોઇકવાર ઠાકુર પરીક્ષા કરવા માટે યોગજીવનને કે અન્ય શિષ્યને કંઇ કહે તો તેઓ કંઇ વિચાર કરવા બેસી જતા, કે કયાંથી લાવીશું ? કોણ પૈસા આપશે ? કયો દુકાનદાર ઉધાર આપશે ? વગેરે.. જ્યારે સરલનાથ એવો કોઇ વિચાર કરવા રોકાતા નહીં. એ તો જગન્નાથ મંદિરની બહાર ખાસ બે-ત્રણ દુકાનદારોને જઇને કહે અને એમને ઠાકુરે મંગાવેલી વસ્તુઓ મળી જાય. કયારેક ઠાકુર રોકડ રકમનું દાન આપવા માંગે ત્યારે સરલનાથ બહાર જઇને રોકડ રકમની વ્યવસ્થા પણ કરી લાવતા.

ઠાકુરને હવે પુરી ખાતે રહેતા-રહેતા લગભગ એક વર્ષ થવા આવ્યું હતું. ઠાકુરના મોટાભાગના કાર્યો પૂરા થવા આવ્યા હતા. જેટલા લોકોને મહાપ્રભુજીની સૂચના પ્રમાણે અને ગુરુ પરમહંસજીની સંમતિના આધારે દીક્ષાસાધન આપીને શરણે લેવાના હતા, ઠાકુરે એટલાને દીક્ષા પણ આપી દીધી હતી. હવે ઠાકુરે બીજા કોઇ કાર્યો કરવાના બાકી નહોતા રહેતા.

ઓરિસ્સામાં બહુ ગરીબી હતી, તેનું પ્રતિબિંબ મંદિરમાં અને મંદિરની બહાર પડી રહ્યું હતું. અહીંના ગરીબ લોકોને ધર્મ કરતાં અન્નની, વસ્ત્રોની અને પૈસાની વધુ જરૂર હતી. ઠાકુર પાસે ઉડિયા પ્રજા(ઓરિસ્સાના લોકો)

મદદ અને દાન લેવા માટે જ આવતી હતી. ગણ્યા-ગાંઠયા ઉડિયા લોકો જ ઠાકુર પાસે ધર્મની દીક્ષા લેવા કે જ્ઞાન લેવા માટે આવ્યા હતા. જો કે ભગવાન જગન્નાથજીની જ ઠાકુરને એવી આજ્ઞા હતી કે તેમનાં પ્રિય ઉડિયાવાસીઓને જેની જરૂર છે એ પદાર્થનું દાન આપવામાં આવે. ભગવાનની સૂચના અને ઇચ્છાથી ઠાકુરે દાનની એવી ગંગા વહેવડાવી કે આખા રાજ્યમાં એની ચર્ચા થવા લાગી. અનેક વખત રાજા-મહારાજાઓ, સંતો અને મહંતો પુરીમાં આવીને દાન કરતા હતા, પણ ઠાકુરની તોલે કોઇ ના આવી શકયું. હવે એક આખરી દાનલીલા બાકી હતી, જે માટે જગન્નાથજીએ આજ્ઞા કરી અને ઠાકુરે તે ભગીરથ કાર્ય કેવી રીતે પાર પાડયું તે જોઇએ. એ છેલ્લું કાર્ય કરીને ઠાકુરે એમની જીવનલીલા સંકેલી લીધી, એ બધું આપણે છેલ્લા પ્રકરણમાં વાંચીશું.

ૐ ૐ ૐ

પ્રકરણ-૨૬

ઠાકુરની જીવનલીલાનો આખરી અંક

ઠાકુર સાથે ભગવાનની લીલાઃ હવે ઠાકુરની તબિયત ધીમે-ધીમે લથડવા માંડી હતી. એમનાંથી ચલાતું પણ નહોતું, બે શિષ્યો એમને પકડી રાખે તો જ એ બહાર નીકળી શકતા. દિવસો સુધી ઠાકુર એમનાં મકાનની બહાર પણ નહોતા નીકળતા. દરરોજ વહેલી સવારે સામે ચાલીને ભગવાન ઠાકુર પાસે આવતા અને દર્શન આપી જતા. એકાદ-બે મહિને ભગવાનની આજ્ઞા થાય ત્યારે ઠાકુર મંદિરમાં જઇને મણિકોઠામાં ભગવાનના દર્શન કરતા. ભગવાન પણ ઠાકુર સાથે બહુ મજાક-મશ્કરી કરતા અને ઠાકુરનું મહત્ત્વ વધારતા રહેતા. ભગવાનની સૂચના પ્રમાણે એક-બે ખાસ પંડાઓ મંદિરનો વિશેષ મહાપ્રસાદ ઠાકુર માટે લઇ આવતા. ભગવાન ઠાકુરને ભાવતી હોય તેવી સામગ્રી મહાપ્રસાદમાં પહોંચાડતા અને ઠાકુરના હાથે એક-બે કોળિયા ખાઇને કહેતા કે એમણે ખાધેલો મહાપ્રસાદ શિષ્યોને પણ આપો. ઠાકુર શિષ્યોને ખાસ કહેતા કે આજે જગન્નાથજીએ પોતે આજ્ઞા કરી છે. લો, તમે લોકો પણ મારા હાથે કોળિયો જમી લો, એમ કરીને શિષ્યો ઉપર કૃપા વરસાવતા.

કયારેક મંદિરમાં પંડાઓ અનાચાર કરતા, જાણી જોઇને પ્રસાદ બનાવવામાં દોષ કરતા, એઠૂં-જૂઠું કરતા, તે વખતે ભગવાન મંદિરનો પ્રસાદ આરોગવાને બદલે ઠાકુર પાસે એમનાં ઘરનું ભોજન માંગતા. કેટલીક વાર ભગવાન કહેતા કે હવે તો સેવકો ચોરીઓ કરે છે, ભોજન સામગ્રી બારોબાર ઘરભેગી કરે છે, એમની સેવામાં વેઠ ઉતારે છે, વગેરે.. આ બધું સાંભળીને ઠાકુરને અત્યંત દુઃખ થતું, તેઓ ચોધાર આંસુએ રડી પડતા. કેટલાક પંડાઓને વઢીને કહેતા કે ભગવાનની ફરિયાદ મળી છે. પંડાઓ આવી ભૂલનો કયારેક સ્વીકાર કરીને કહેતા કે આજે ભગવાનની સેવામાં કેવો દોષ રહી ગયો હતો. કેટલાક દિવસથી પંડાઓ મણિકોઠાની બરાબર સાફ-સફાઇ નથી કરતા, ભગવાનના વિગ્રહની આસપાસ માંકડ અને જીવડાં ફરે છે, આ બધું સાંભળીને ઠાકુર બહુ વ્યથિત થઇ જતા. પરંતુ સ્વાર્થી પંડાઓ અને મંદિરના અધિકારીઓને આ બધું જોવાતું નથી, એ લોકો તો એમની આજીવિકાની ચિંતામાં જ રહે છે.

કયારેક ઠાકુરના શિષ્યો અંદરો-અંદર ઝગડો કરતા હતા. એક દિવસ જગદ્‌બંધુ અને અશ્વિનીને બહુ બોલાચાલી થઇ ગઇ. ઠાકુરને ખબર પડી એટલે બન્નેને ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું કે; "જગન્નાથજી તમને શાંતિ રાખવા કહે છે. તમારા બધાનો ભાર જગન્નાથજીએ ઉપાડી લીધો છે. ભગવાન એમ કહે છે કે ભવિષ્યમાં તમારું યોગક્ષેમ વહન કરવાની અને ઉધ્ધાર કરવાની જવાબદારી એમનાં માથે છે. તમે બધાં હવે સંપીને રહો અને નિષ્ઠાથી સાધન-ભજન કરો. તમે બન્ને એક-બીજાને માફ કરો અને ગળે વળગો."

ભગવાન જગન્નાથજી ઘણી વાર આવીને ઠાકુરની થાળીમાંથી ભોજન કરી જતા. એક દિવસ શાંતિસુધાજીએ બટાકા-ગોબીનું રસાદાર શાક બનાવ્યું હતું. ઠાકુરે ભોજન કર્યા પછી શાંતિસુધાજીને કહ્યું; "જગન્નાથજીને તારા હાથનું શાક બહુ ભાવ્યું, વખાણ કરીને કહેતા હતા કે મને મંદિરમાં બટાકા-ગોબીનું શાક કદી ખાવા નથી મળતું." આ સાંભળીને એક શિષ્ય બોલ્યો; "આવું શાક તો જગન્નાથજીને એમનાં બાપને ત્યાં પણ ખાવા નહીં મળે. એમનાં માટે લક્ષ્મીજી રસોઇ બનાવે છે, તો ખાઇને ખુશ કેમ ના રહે ?" આ સાંભળીને ઠાકુર પણ હસતા-હસતા બોલ્યા; "હા, ભગવાને અહીં ઓરિસ્સાને બદલે બંગાળમાં નિવાસ રાખ્યો હોત તો આવું લુખ્ખું શાક ખાવાને બદલે મસાલેદાર બંગાળી શાક ખાવા મળતું."

એક દિવસ નાનીમાંના હાથે બનાવેલો રસાદાર સૂપ ખાઇને ભગવાન વખાણ કરતા હતા. ઠાકુરે કહ્યું; "આજે તમે જે સૂપ બનાવ્યો હતો તે બધો જ જગન્નાથજી ઝૂંટવીને પી ગયા, મારા ભાગમાં તો આવ્યો જ નહીં. જે દિવસે એમને રસોઇ ભાવે તે દિવસે બધી એ જ ખાઇ જાય છે, મારા માટે કંઇ છોડતા નથી." આ હતી ઠાકુર સાથે ભગવાનની લીલા. અહીં એમનાં પ્યારા શ્યામસુંદરજી ઠાકુર સાથે જગન્નાથજી સ્વરૂપે લીલા કરતા હતા. એક દિવસ ઠાકુર નારિયેળમાંથી પાણી પીતા હતા, પણ થોડું પાણી પીને હાથમાં નારિયેળ પકડીને બેસી રહ્યા. તે જોઇને કુલદાનંદને એમ લાગ્યું કે ઠાકુરે નારિયેળમાંથી પાણી પી લીધું છે એટલે તે ઠાકુરના હાથમાંથી ખાલી નારિયેળ લેવા ગયા. એટલામાં ઠાકુર બોલ્યા;"અરે ! જોતો નથી ? જગન્નાથજી નારિયેળમાંથી પાણી પીએ છે, જરા વાર થોભી જા." પછી ઠાકુરે પણ એમાંથી થોડું પાણી પી લીધું.

આ સિવાય પણ અનેક દેવી-દેવતાઓ ઠાકુર પાસે આવતા હતા. કોઈ ઠાકુરની જટાઓ સાફ કરી જતા તો કોઈ એમનાં મંત્રોનું દાન કરવા આવતા. દેવતાઓ સાથે બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ ભગવાન પણ ઠાકુરની પાસે આવીને આનંદ કરતા. ફરી એકવાર રાધા-કૃષ્ણ પણ આવ્યા અને ઠાકુરને કહ્યું કે હવે પુરી ખાતે તમારું કાર્ય પૂરું થયું છે, તો ચાલો આ ધરાધામ છોડીને અમારી સાથે. ઠાકુરે કહ્યું કે એ આવવા તૈયાર છે પણ એમનાં ગુરુ આખરી આદેશ આપે ત્યારે. ઠાકુરે જોયું કે રાધા-કૃષ્ણની બગલમાં પરમહંસજી ઉભા હતા, તે બોલ્યા કે-"હજી ગોંસાઈના એક-બે કામો બાકી છે, એ પતે પછી એમને આ શરીરમાં રહેવાનો કોઈ અર્થ નથી."- આટલું સાંભળીને રાધારાણી અને કૃષ્ણ હસીને પાછા જતા રહ્યા. ઠાકુર પાસે આવીને આવી લીલા તો ભગવાને અનેક વખત કરી હતી, જે ગુરુનો મહિમા બતાવવા માટે જ હતી.

એક દિવસ ઠાકુર પાસે માં વિમલાજી આવ્યા અને કહ્યું કે તમે બધાને દાન આપો છો, મને શું આપ્યું ? મને પણ વસ્ત્ર આપો. ઠાકુરે શિષ્યોને કહ્યું કે માં વિમલાજી આવ્યા હતા, તમે બધાં બહુ સુંદર વસ્ત્ર, સિંદુર, પૂજાનો સામાન વગેરે લઈને મંદિરે જજો અને માં વિમલાજીની પૂજા કરીને એમને ભેટ ધરાવી આવજો. આમ ઠાકુર પાસે દેવી-દેવતાઓ કયારેક લાડ લડાવવા આવતા, કયારેક પોતાનું મહત્ત્વ સાચવી રાખવા આવતા અને કયારેક પૂજા કરાવવા પણ આવતા હતા. ઠાકુરે એક વાર આ વિશે કહ્યું હતું કે સદ્ગુરુનો મહિમા કેટલો મોટો છે ! એ આના પરથી સમજાશે. સદ્ગુરુ એ મનુષ્ય નથી, એ તો ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે, પરબ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે, એમનાં દ્વારા જ, એમની અંદર થઈને જ ભગવદ્ શકિતનો પ્રકાશ થાય છે. એટલા માટે જ દેવી-દેવતાઓ સદ્ગુરુને આટલું બધું માન-મહત્ત્વ આપે છે. સદ્ગુરુ હંમેશાં અવતાર નથી લેતાં અને એક સાથે બે સદ્ગુરુ પણ નથી અવતરતા.

એક દિવસ એક સુંદર સંન્યાસી ઠાકુરના મુકામ પર ડમરું વગાડતા-વગાડતા આવ્યા અને ભાવાવેશમાં આવીને સુંદર, લયબધ્ધ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. શિષ્યો પણ એ પુરુષના ભાવમાં એવા વહેવા લાગ્યા કે બધાં એમની સાથે સંકીર્તન કરતા નાચવા-ગાવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી એ સંન્યાસી ઠાકુરને પ્રણામ કરીને જતા રહ્યા એટલે બધાં વાતો કરવા લાગ્યા કે આવા સંન્યાસી પહેલા નથી જોયા, અને કેટલું સરસ સંગીત-નૃત્ય કરીને જતા રહ્યા, વગેરે. આ સાંભળીને ઠાકુર બોલ્યા; "તમે જેમની વાત કરો છો તે શ્રી લોકનાથ

મહાદેવજી પોતે અહીં આવ્યા હતા અને મારા પર દયા કરીને એમની ચરણરજ મારા માથે લગાવીને જતા રહ્યા. આવી જ રીતે એક વાર વરુણદેવ ઠાકુર પાસે આવ્યા હતા અને સુંદર નૃત્ય-ગીત કરવા લાગ્યા. વરૂણદેવે એમની ચરણરજ ઠાકુરના માથે લગાવી અને સેવામાં ઠાકુરના પગ દબાવીને ગયા. આવો છે સદ્‌ગુરુનો મહિમા !

ઠાકુરની દાનલીલાઓ : ઠાકુર આખા પુરી પ્રદેશમાં એક મહાન દાનવીર પુરુષ તરીકે પ્રખ્યાત થઇ ગયા હતા. કોઇ સાધુને ત્યાં, પૂજારીને ઘરે, કે પંડાને ઘરે કોઇ પ્રસંગ હોય, કોઇને ભીડ પડી હોય કે કંઇ તંગી આવી હોય તે સીધા ઠાકુર પાસે આવતા અને આગ્રહ કરીને રોકડ રકમ, વસ્ત્ર કે લોટા-વાસણનું દાન માંગી જતા. ઠાકુર આ બધાની માંગણીઓ સંતોષતા હતા. જો કે દરેક વખતે તેઓ કહેતા કે; “આ બધું હું નથી કરતો, મને જગન્નાથજી આજ્ઞા આપે છે, હું તો ફકત એનું પાલન કરું છું. હું તો કંગાળ ફકીર અને દાસ છું, મારી શું ક્ષમતા, મારી શું હેસિયત ? કે હું કોઇને ફૂટી કોડી પણ આપી શકું. જગન્નાથજી મને નિમિત્ત બનાવીને કેમ આ બધી દાનલીલા કરાવે છે ? એ મારો મહિમા કેમ વધારી રહ્યા છે ? મને કાંઇ ખબર નથી. હું તો એમનો સેવક છું, એમનો દાસ છું, એમની આજ્ઞા માનવા બંધાયેલો છું. આવું બોલીને ઠાકુર લોકોને સત્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, પણ લોકો માટે તો આ “જટિયાબાબા” જ ભગવાન તરીકે લીલા કરી રહ્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૮૯૯ની હોળી અને દોલોત્સવના પ્રસંગે ઠાકુર જગન્નાથ મંદિરમાં દર્શન માટે ગયા હતા. તેઓ મંદિરમાંથી બહાર આવતા હતા ત્યારે કેટલાક પંડાઓ અને ગરીબ સાધુઓ અચાનક ઠાકુર પાસે આવીને પૈસાની માંગણી કરવા માંડયાં. કોઇએ રૂપિયો-બે રૂપિયા, તો કોઇએ પાંચ રૂપિયા, કોઇએ વસ્ત્ર તો કોઇએ લોટો માંગવાની શરૂઆત કરી. આ વખતે ઠાકુરે સરલનાથને કહ્યું કે; “તું મને ૫૦૦ રૂપિયા લાવી આપે છે ? આજે જગન્નાથે આ લોકોને છૂટે હાથે દાન આપવાનું કહ્યું છે.” સરલનાથ તો ઠાકુરના વચનના દાસ હતા, એમનો શબ્દ સાંભળીને એ કોઇ વિચાર કરવા નહોતા રોકાતા કે આ બધું ક્યાંથી આવશે ? કોણ આપશે ? પૈસા પાછા કેવી રીતે ચૂકવીશું ? વગેરે.. ઠાકુરની આસપાસ ભણેલા-ગણેલા, વિદ્વાન અને પૈસાદાર ગૃહસ્થ શિષ્યો હંમેશાં રહેતા હતા પણ ઠાકુર કદી એ લોકોને દાનસેવાનું કામ નહોતા

સોંપતા. કારણ કે એ લોકો જરા હિચકાચાતા હતા કે આ રકમ કે સામગ્રી કયાંથી અને કેવી રીતે લાવવી ? કેટલા પૈસા થશે ? એ પૈસા કયાંથી ભેગા કરવા ? વગેરે.. જ્યારે સરલનાથને આવી બધી ચિંતા નહોતી થતી, એ તો ઠાકુરનો આદેશ સાંભળે એટલે નીકળી પડે. આ વખતે ઠાકુરે ૫૦૦/ રૂપિયા લાવવા માટે કહ્યું એટલે સરલનાથ તરત મંદિરના સિંહ દ્વાર પાસેથી બહાર નીકળ્યા. એ વખતે એક મારવાડી શેઠ ત્યાં ઉભા હતા, તેમણે સરલનાથને પૂછયું કે ભાઇ કંઇ કામ હોય તો કહો, એટલે સરલનાથે કહ્યું કે; "મારા ગુરુજી ગોંસાઈએ ૫૦૦/- રૂપિયા મંગાવ્યા છે. આપ મને આપશો ?" મારવાડી શેઠે એક થેલી આપીને કહ્યું કે આમાં ૫૦૦/- રૂપિયા છે, જઇને ગોંસાઇને આપો." સરલનાથે કહ્યું; "પરંતુ ગોંસાઈએ તો છૂટા સિક્કા મંગાવ્યા છે." પેલા શેઠે કહ્યું; "આપને જે જોઇએ તે પ્રમાણે જ આ થેલીમાં છે." સરલનાથે ઠાકુરને જઇને થેલી આપી દીધી. તે દિવસે ઠાકુરે બધાં પંડા-પૂજારીઓ તથા સાધુઓને રોકડ રકમનું દાન કર્યું. એ પૂરા ૫૦૦/- રૂપિયા હતા. ઠાકુર બોલ્યા; "આજે આ બધાએ માંગવામાં પણ ગરીબાઇ કરી, આ લોકોએ આજે પાંચ લાખ રૂપિયા માંગ્યા હોત તો તે પણ મળી જતા. કારણ કે આજે જગન્નાથજીએ મને એમનાં વતી દાન આપવાનું કહ્યું હતું. આ તો ભગવાનનું દાન છે."

હવે ઠાકુર માટે આ તો લગભગ રોજની લીલા થઇ ગઇ હતી. દરરોજ જુદા-જુદા લોકોના ટોળાં ઠાકુર પાસે આવવા લાગ્યા. કોઇક દિવસ પૂજારીઓનું, તો કોઇ દિવસ મંદિરના ચોકીદારોનું, તો કોઇ દિવસ કર્મચારીઓ અને હિસાબી શાખાવાળાઓનું, તો કોઇક દિવસ મહેતરોનું, (સફાઇકામ કરવાવાળાઓ.) આમ ઠાકુર પાસે કૂબેરનો ભંડાર હોય એ રીતે દાનલીલા ચાલવા લાગી. ઠાકુરની આજ્ઞા થાય એટલે સરલનાથ બજારમાં ત્રણ-ચાર ખાસ દુકાનવાળાઓ પાસે જઇને ઉભા રહી જાય. એક મોટી દુકાન વસ્ત્રોની હતી, તો બીજી બે દુકાનો વાસણવાળાની હતી. આ બધાં લોકો ઠાકુરને એક મહાપુરુષ માનતા હતા અને ફકત સરલનાથને જ ઓળખતા હતા. એ સિવાય એમની પાસે બીજું કોઇ આવતું પણ નહોતું. જો કે ઠાકુરની ઈર્ષ્યા કરનારા પણ ઓછા નહોતા, એ લોકો બજારમાં એવી અફવાઓ ફેલાવતા રહેતા કે આ તો કંગાળ ફકીર છે. એમની પાસે કંઇ છે નહીં, એ તો બધું છોડીને પાછા કલકત્તા જતા રહેશે. આ દુકાનદારો છેતરાઇ રહ્યા છે, વગેરે... પરંતુ દુકાનદારો જાણે એક જાતના માનસિક પ્રભાવમાં હતા, એમને કોઇ વિચાર

નહોતો આવતો કે આ બધું જટિયાબાબા કેવી રીતે ચૂકવશે ? એ લોકો તો કોઇ પ્રેરણાના આધારે, એમનાં અંતરાત્માનો અવાજ સાંભળીને સરલનાથ કહે એમ રોકડ રકમ, વસ્ત્રો, વાસણો, ધોતી, શાલ, ઉપરણાં, જે માંગે તે હાજર કરી દેતાં હતા. જો કે આ બધું કાંઇ એમની પાસે કાયમ હાજર સ્ટોકમાં હોય એવું હંમેશાં ના બને. કયારેક કોઇ સામગ્રી સ્ટોકમાં ના હોય તો કટક કે ભૂવનેશ્વરના મહાજનોને ઓર્ડર આપીને મંગાવી લેતાં. દિનબંધુ કરીને એક વસ્ત્રની દુકાનવાળો તો દેવાળું કાઢવાની તૈયારીમાં હતો, તેમ છતાં ઠાકુર માટે એ ગમે ત્યાંથી ઉધાર લાવીને પણ માલ મોકલાવી આપતો. પરંતુ એની રકમ ઠાકુર તરફથી સમયસર ચૂકવાઇ જતી હતી.

ચૈત્ર મહિનાનો મહાભંડારો : હવે કયારેક ઠાકુર તબિયત સારી લાગે ત્યારે સમુદ્રસ્નાન કરવા જતા હતા. એક દિવસ ઠાકુર સ્નાન કરીને મંદિરે દર્શન કરવા ગયા ત્યારે પૂજારીઓ અને પંડાઓએ ભેગા થઇને ઠાકુર પાસે ધોતી-વસ્ત્રનું દાન માંગ્યું. ઠાકુરે તેમનું લીસ્ટ બનાવીને મોકલી આપવા માટે કહ્યું. આ વાત બધે ફેલાઇ ગઇ એટલે પુરીના બીજા કેટલાક મઠના સાધુઓએ પણ ઠાકુર પાસે માંગણી કરી દીધી અને પોતાના મઠ-મંદિરના લોકોની યાદી બનાવવા માંડી. યાદીઓ આવવા લાગી અને લગભગ ૪ થી ૫ હજાર લોકો માટે ધોતી-જોડાં કે અન્ય વસ્ત્રોની જરૂર પડશે એમ લાગ્યું. એ ઉપરાંત ઠાકુરે ભગવાનની આજ્ઞાથી બીજો એક સંકલ્પ કર્યો કે પુરીના વિવિધ મઠ, જેવા કે મહંત જગન્નાથ દાસજીનો જગન્નાથ મઠ, બડાદાંડ મઠ, એમાર મઠ, મંગૂમઠ, વગેરે મઠના વૈષ્ણવ સાધુઓને, સંન્યાસીઓને, પૂજારીઓને, સેવકોને, બધાને સુંદર ભોજન કરાવવામાં આવે. એ પ્રસંગે થોડા વસ્ત્રો અને લોટા-વાસણોનું દાન પણ આપવામાં આવે.

ઠાકુર આ અંગે જગન્નાથદાસ મહંત સાથે ચર્ચા કરીને આયોજન કરવા લાગ્યા. ધીમે-ધીમે લોકોની માંગણી અને યાદી વધતા ગયા. મહંત જગન્નાથદાસને એમનાં આશ્રમમાં થોડા રૂમો બંધાવવાની ઘણાં સમયથી ઇચ્છા હતી. આ તકનો લાભ લઇને એમણે ઠાકુર પાસે વિવિધ મઠના સાધુઓને દક્ષિણા આપવાના નામે રોકડ રકમની માંગણી પણ કરી દીધી. એમ કરવામાં નહીં આવે તો તેઓ ભંડારાનું આયોજન નહીં કરી શકે એવી આડકતરી ધમકી પણ આપી દીધી.

ચૈત્ર મહિનાની વદ પાંચમના દિવસે બડાદાંડ મઠ ખાતે ભંડારામાં હાજર રહેવા માટે ઠાકુરે બધાને આમંત્રણ પણ મોકલાવી દીધાં. આ બાજુ કેટલાક ગૃહસ્થ શિષ્યોએ, એમની પોતાની ઈચ્છાથી, ભંડારાની જુદી-જુદી સેવાઓ પૈકી એક-એક નાની સેવા માટે ખર્ચની રકમ ઠાકુર સમક્ષ જાહેર કરવા માંડી. આવી સેવામાં ભાગ લેવા માટે અનેક લોકો જોડાયા. ડેપ્યુટી કલેક્ટર શ્રી જગતબાબુ, મૂન્સેફબાબુ, કિશોરી લાલ, અન્ય ઉચ્ચ અધિકારીઓ, ઠાકુરના કાયમી ગૃહસ્થ ભકતો, વગેરે.. ઠાકુરના અંગત શિષ્યો માટે આ તક સેવા કરવા માટેની હતી એટલે સરલનાથ, અશ્વિની, કુલદાનંદજી, શારદાકાંત, જગદ્‌બંધુજી, શ્રીધર, પંડિતજી, વગેરે.. શિષ્યો ઠાકુરના મહાભંડારાની સેવામાં લાગી ગયા. મહાપ્રસાદ બનાવવા માટે મંદિરના રસોઈયા માધોને બોલાવીને ઠાકુરે કહ્યું કે લગભઘ ૫ થી ૬ હજાર સાધુઓ માટે ભોજન બનાવવાનું છે. ઠાકુરે ભોજનની યાદી પણ આપી દીધી. આશરે ૨૦૦ મોટી હાંડી મીઠો પુલાવ (કણિકા), ૨૦૦ મોટી હાંડી મહાપ્રસાદ (સખડી) ૧૦,૦૦૦ નંગ માલપુડા, ૪૦ મણ દહીં, ૧૦ મણ મિઠાઈ (કંદ): લગભગ એટલા જ પ્રમાણમાં દાળ, કોરા તથા રસાવાળા શાક, વગેરે... આ માટેની બધી સામગ્રી માધોએ જાતે ખરીદવાની હતી. ગરીબ માધો માટે તો પહેલા કાચી સામગ્રી ખરીદવાનો જ મહા પ્રશ્ન ઉભો થયો. પણ ઠાકુરની સૂચનાથી એક રાશનવાળાએ માધોને બધી સામગ્રી ઉધાર આપવાની તૈયારી બતાવી. બીજી બાજુ વસ્ત્રો અને વાસણોની યાદી બનાવવામાં આવી. શરૂઆતમાં લગભગ ૫૦૦ જોડી ધોતી-કપડાની વાત હતી, પછી ઠાકુરની સૂચનાથી અને કેટલાક ભકતોની સેવા કરવાની ઈચ્છાથી, ભંડારાના આવનારા બધાં સાધુઓને કપડા-લોટાની ભેટ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. લગભગ ૫૦૦૦ જોડી વસ્ત્ર અને એટલા જ લોટા-વાસણની ખરીદીનો ઓર્ડર આપવામાં આવ્યો.

આ બધી વાતો બજારમાં પણ પહોંચી ગઈ. કેટલાક વેપારીઓ ઠાકુરની સેવા માટે તત્પર હતા તો કેટલાકને પૈસા માટે શંકા પડવા લાગી. એનાં કારણે કેટલાક વેપારીઓ મોંઢુ છૂપાવવા લાગ્યા અને બીજા વેપારીઓને ભડકાવવા માંડયાં કે આ બધાં પૈસા મળવાના નથી અને ગોંસાઈજી તો પાછા કલકત્તા જતા રહેશે, વગેરે.. જો કે દિનબંધુ વસ્ત્રવાળા અને અન્ય વાસણોના વેપારીઓએ ઠાકુર પર પરમ શ્રધ્ધા રાખીને પૂરેપૂરો સામાન ભેગો કરવા

માંડયો અને રોજે-રોજ ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે મઠ પર મોકલવા માંડયો. ઠાકુરે પહેલી વાર શિષ્યોને કહ્યું કે કલકત્તામાં કાલીકૃષ્ણ ઠાકુરને, ઉમાચરણબાબુને, સતીષચંદ્રજીને (ડોન સોસાટીવાળા) તથા બીજા બધાં સાધન-સંપન્ન શિષ્યો-ભકતોને ટેલિગ્રામ કરીને, પત્રો લખીને, જણાવવામાં આવે કે ઠાકુરે જગન્નાથ ભગવાનના આદેશથી એક મહાભંડારો કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. એમાં હજારોની સંખ્યામાં સાધુ-સેવા કરવામાં આવશે, દાન-દક્ષિણા આપવામાં આવશે. આ માટે ઠાકુર આપ સૌને અપીલ કરે છે કે આપ લોકો યથાશકિત ફાળો મોકલી આપશો. ભગવાનની આ સેવામાં જે લોકો સહકાર આપશે તેમને ૬ મહિનામાં બમણાં પૈસા પાછા મળી જશે.

ઠાકુરે છેલ્લા એક વર્ષમાં જેટલા દાન, દક્ષિણા, વગેરે કર્યા હતા તે ઠાકુરની અંગત સેવા માટે આખા બંગાળ પ્રદેશમાંથી શિષ્યો પોતાની ઈચ્છાથી જે ભેટ-રકમ મોકલતા હતા તેમાંથી કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ ચૈત્ર મહિનાના આ મોટા ભંડારા માટે ઠાકુરે સામે ચાલીને એમનાં ભકતો પાસે દાનની રકમ માટે ટહેલ કરવી પડી હતી. યોગજીવને ઠાકુર સામે એવું કહ્યું કે આજ સુધી આપણે આ ધનવાન લોકો પાસે પૈસા માંગ્યા નથી અને હવે દાન માટે રોકડ મદદ માંગીશું તો એ લોકો આપણને ખરું-ખોટું સંભળાવશે નહીં ? આપણા પર વિશ્વાસ કરશે ખરા ?

ઠાકુર આ સાંભળીને બોલ્યા; "એમાં મારું માન-અપમાન કેવી રીતે થશે ? મને કાંઇ લાગતું નથી, હું તો જગન્નાથજીની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું. એ લોકોમાથી કોઇક તો મારા પર વિશ્વાસ કરશે ને !"

વિધુભૂષણ ઠાકુર પાસે એક પત્ર લખાવીને પૂર્વબંગાળના વિવિધ શહેરોમાં ગયા અને દાનની રકમ ભેગી કરવા લાગ્યા. ત્યાંથી આગળ કલકત્તા પહોંચીને મોટા ભકતો પાસેથી જે મળે તે રકમ પુરી ખાતે મોકલવા માંડી. કેટલાક અતિ ધનવાન માણસોને પૈસા પાછા મળવા વિશે શંકા થઇ એટલે મદદ કરવામાં પાછા પડયા. જ્યારે મધ્યમ અને ગરીબ શિષ્યોના પરિવારોએ એમનાં ખેતરો, મકાનો, દર-દાગીના ગિરવે મૂકીને પણ ઠાકુરના યજ્ઞમાં ફાળો મોકલવા માંડયો. આ બાજુ પુરી ખાતે સ્થાનિક ઉચ્ચપદ પર બેઠેલા અધિકારીઓએ પણ યથાશકિત ભેટ-રકમની જવાબદારી ઉપાડી લીધી. પુરીની પોસ્ટઓફિસમાં ધીમે-ધીમે મનીઓર્ડરની એટલી બધી રકમ આવવા

લાગી કે પોસ્ટઓફિસવાળાએ "જટિયાબાબા" માટે એક અલગ વિભાગ ઉભો કરીને જૂદો સ્ટાફ ફાળવી આપ્યો. રોજના હજારો રૂપિયા ઠાકુરના ભંડારા માટે પોસ્ટઓફિસમાં આવતા હતા અને સ્થાનિક રકમ જુદી.

આખરે ભંડારનો દિવસ આવી ગયો. જગન્નાથદાસ મહંતે જોયું કે આવતી કાલે ભંડારો છે અને એ પછી રોકડ રકમ માટે ઠાકુર ઉપર દબાણ નહીં કરી શકાય, એટલે એમણે ઠાકુર પાસે દક્ષિણા માટેની રોકડ રકમ આપવા માટે જીદ કરવા માંડી. પણ ઠાકુર એમનો આશય જાણી ગયા હતા એટલે એમણે આ સેવા કરવાની ના પાડી દીધી, કે અમે ભગવાનની સૂચના પ્રમાણે યથાશકિત ભોજન અને વસ્ત્રદાન જ આપીશું, રોકડ રકમની દક્ષિણા નહીં આપીએ. ઠાકુરનો દૃઢ નિશ્ચય જોઇને જગન્નાથદાસજી સમય પારખીને સંમત થઇ ગયા અને ફકત ભંડારા માટે રાજી થઇને તૈયારી કરવા માંડયાં.

આખરે ચૈત્ર મહિનાની વદ પાંચમને દિવસે "બડેઅખાડા" તરીકે ઓળખાતા મઠના ચોકમાં સાધુ-સંતોનો પ્રવેશ શરૂ થયો. મુખ્ય યજમાન તરીકે ઠાકુરે જગન્નાથદાસ બાબાને યશ અપાવ્યો. જગન્નાથદાસજીએ જ બધાને આવકારવાનું કામ લઇ લીધું. મઠના ચોકમાં, ધાબા ઉપર, રૂમોમાં અને જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં જુદી-જુદી મંડળીઓના સાધુઓને એમનાં મહત્ત્વ પ્રમાણે જમવા બેસાડવામાં આવ્યા. સરલનાથ, શ્રીધર, અશ્વિની, કુલદાનંદ, શ્યામાકાંત પંડિતજીથી, જગદ્‌બંધુજી તથા ડે. કલેક્ટરથી લઇને કિશોરીબાબુ, મૂન્સેફ શશિબાબુ, વિશ્વાસ મહાશય, વગેરે ઠાકુરના એકે-એક શિષ્યો પંગતની સેવામાં લાગી ગયા. માલપૂઆ બનતા હતા ત્યાં એક અધિકારી, બીજી સામગ્રી પર બીજો અધિકારી, લોટા-વાસણ માટે ત્રીજો અધિકારી, ભોજન પછી વસ્ત્ર અને વાસણની ભેટ આપવા માટે જૂદો અધિકારી, એમ અનેક વિભાગોને જવાબદારી વ્હેંચી દેવામાં આવી હતી. બધાં જ સેવકો પૂરી તાકાતથી ઠાકુરના નામે સેવામાં લાગી ગયા હતા. કોઇ એક શિષ્ય તેલની તીસ-ચાલીશ મશાલો તૈયાર કરાવતું હતું, કેમ કે ઉત્સવ રાત્રે બે વાગ્યા સુધી ચાલવાનો હતો. "હરિબોલ ! હરિબોલ !" "જગન્નાથજીની જય !" એમ વારાફરતી ભગવાનનું નામ બોલીને પંગતોની-પંગતોને ભોજન સામગ્રી પિરસવામાં આવતી હતી. લોકો પેટ ભરીને પ્રેમથી જમતા હતા અને દક્ષિણામાં ધોતી-વાસણ-વસ્ત્ર જે મળે તે લઇને આનંદ મનાવતા હતા. કેટલાકે તો બબ્બે-ત્રણ-ત્રણ વસ્ત્ર કે લોટા લઇ લીધાં, પણ આજે ઠાકુરે રોક-ટોક કરવાની મનાઇ

કરી હતી. જગન્નાથદાસજી તો આવા લોભી લોકો પર ગુસ્સે થઇને મારવાની વાત કરવા લાગ્યા, પરંતુ ઠાકુરે એમનાં પગ પકડીને મનાવી લીધાં. આજે ઠાકુરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો છે અને બ્રાહ્મણોને, પ્રજાને મહાદાન અપાઇ રહ્યું છે, કોઇને નિરાશ થઇને પાછા નથી મોકલવાના.

તેમ છતાં પુરીમાં થોડી ચણભણ થવા લાગી, કેમ કે કેટલીય મંડળીઓ અને નાના આશ્રમના સાધુ-મહંતોને આ મહાયજ્ઞમાં આમંત્રવાના રહી ગયા હશે. એ લોકોના ટોળાં મોકો જોઇને ઠાકુર પાસે એમની માંગણીઓ કરવા લાગ્યા. ઠાકુરે બધાને હાથ જોડીને કહ્યું કે હવે પછી સમય અને તક મળશે ત્યારે બાકી રહી ગયેલાઓની સેવા કરવામાં આવશે. મોડી રાત સુધીમાં દસ હજાર જેટલા સાધુ-સંતો અને મંદિરના લોકોને ભંડારામાં જમાડવામાં આવ્યા. તેમ છતાં બહુ બધો પ્રસાદ વધી ગયો, તે જુદા-જુદા મઠો પર મોકલી આપવામાં આવ્યો. એટલી જ માત્રામાં વસ્ત્રો અને વાસણોનું દાન પણ આપવામાં આવ્યું. ઠાકુરના શિષ્યો, ભકતો, અધિકારીઓ, નાની માં અને શાંતિસુધાદીદી, બધાંએ મુકામ પર જઇને રાત્રે બે વાગે ભોજન કર્યું. બધા ખૂબ થાકી ગયા હતા પરંતુ આ મહાયજ્ઞની સફળતાનો આનંદ માણતાં હતા. અમુક મઠ કે આશ્રમના સાધુઓ પ્રસાદ પામવામાં કે ભેટ મેળવવામાં રહી ગયા હતા તે બધાં ત્રણ-ચાર દિવસ સુધી ઠાકુર પાસે આવીને યાચના કરવા લાગ્યા. કેટલાક મહત્ત્વના સાત્ત્વિક સાધુઓને તો ઠાકુરે સરલનાથ દ્વારા બજારમાંથી વસ્ત્ર-લોટા મંગાવીને અપાવ્યા, પરંતુ ઘણાં લોકોને પાછા કાઢવા પડયા. કેટલાકને જગન્નાથદાસજીના મઠ પર મોકલી દેવામાં આવ્યા, કારણ કે ઠાકુરને ખબર હતી કે તેમણે કેટલીક સામગ્રી સંતાડીને પોતાની પાસે મૂકી રાખી હતી. જો કે મોટાભાગના લોકોને સંતોષ થઇ ગયો એટલે બધાં ઠાકુરની દાનલીલાથી ખુશ હતા. આખા જગન્નાથ પુરી તથા આસપાસના પ્રદેશોમાં ઠાકુર વિશે જ ચર્ચા ચાલતી હતી કે આજ સુધી પુરીમાં કોઇ રાજા-મહારાજાએ પણ આવો દાનયજ્ઞ નથી કર્યો, વગેરે..

હવે બજારની ઉધારી ચૂકવવાનો સમય હતો. દિનબંધુ વસ્ત્રવાળાનું બીલ સૌથી મોટું હતું, તે સિવાય બીજા વેપારીઓને એટલી જ રકમ આપવાની બાકી હતી. છેલ્લે બધી રકમ ચૂકતે થઇ ગઇ ત્યારે જાણવા મળ્યું કે લગભગ એક લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ આ મહાભંડારા નિમિત્તે થયો છે. બજારમાં અમુક

ઈર્ષ્યાળુ લોકોએ ઠાકુર વિરુધ્ધ વાતો ફેલાવવા માંડી કે વેપારીઓના પૈસા ડૂબી જશે. પરંતુ ઠાકુરે કહી દીધું કે જ્યાં સુધી છેલ્લો રૂપિયો ચૂકવી દેવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી પોતે કલકત્તા પાછા નહીં જાય. આખરે થોડા દિવસોમાં કલકત્તા, ઢાકા અને બંગાળના બીજા પ્રદેશોમાંથી પૂરેપૂરી રકમ મની ઓર્ડર દ્વારા આવી ગઇ. જે રીતે સરલનાથ બજારમાંથી ઉધાર લઈ આવતા હતા, તે જ રીતે પાછા જઇને એક-એક વેપારીને પૂછી આવ્યા કે કોણા કેટલા પૈસા બાકી છે ? કોઇ હિસાબ કે નોંધ રાખવામાં નહોતા આવ્યા, વેપારી જેટલી રકમ કહે તેટલી ચૂકવી દેવામાં આવી. સરલનાથે વેપારીઓને સામેથી એક પ્રશ્ન પણ ના પૂછયો કે આટલા પૈસા કેમ આપવાના થાય છે ? જેણે જે કહ્યું એ પ્રમાણે ચૂકવી દેવામાં આવ્યું. સરલનાથ સિવાય બીજા કોઇ શિષ્યને બજારની લેવડ-દેવડ વિશે જાણકારી પણ નહોતી. એ જમાનામાં, આજથી આશરે ૧૨૦ વર્ષ પહેલા, ભગવાન જગન્નાથજીની આજ્ઞાને આધારે, ઠાકુરે એક લાખ રૂપિયાની દાનલીલા કરી હતી. આટલા મોટી રકમના કાર્ય માટે કોઇ નોંધ કે કોઇ હિસાબ રાખવામાં નહોતો આવ્યો, કે કોઇ અધિકારીને રોકવામાં નહોતા આવ્યા. ઠાકુરનું વાક્ય એ જ આધાર. સરલનાથે તેમની બુધ્ધિ અને હ્રદયમાં આવેલી પ્રેરણા પ્રમાણે બજારમાં જઇને જેની પાસે માંગ્યું એણે પણ કોઇ ચિઠ્ઠી-ચપાટીની માંગણી ના કરી, કે ના કોઇ ખત-પત્ર કરાવ્યું, બસ દુકાનમાંથી કે બહારથી મંગાવીને આપી દીધું. પાછી એ જ રીતે રકમ પણ ચૂકવાઇ ગઇ, ના બીલ કે રસીદ, ના કોઇ હિસાબ કે નોંધ, વેપારીએ જે કહ્યું એ જ આધાર. આ સતયુગની નહીં, કલિયુગની વાત હતી. આવી લીલા ભગવાન સિવાય કોણ કરે ?

આખરે બજારનું તમામ દેવું ચૂકવાઇ ગયું ત્યારે જ ઠાકુરને નિરાંત થઇ. ઠાકુરે આખા મહાયજ્ઞનો યશ સરલનાથને આપ્યો અને કહ્યું કે; “મારા અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો ફકત સરલનાથ જ છે.” આવી હતી ઠાકુરની લીલા અને અભણ-અબુધ સરલનાથની ઠાકુર પર શ્રધ્ધા ! ઠાકુરે આખા યજ્ઞનું રહસ્ય ફકત ભગવાન જગન્નાથજીની દયા, કૃપા અને એમની લીલા તરીકે વર્ણવ્યું હતું. સીધી કે આડકતરી રીતે એક તસુભાર યશ પણ પોતાના નામે નહોતો લીધો.

ઠાકુરનું લીલા સંવરણઃ આ મહોત્સવનો થાક હવે ઠાકુરના શરીરમાં દેખાઇ રહ્યો હતો. એમનું શરીર સાવ લથડી ગયું હતું. દિવસે-દિવસે એમનાં

શરીરમાં નાની-નાની બિમારીઓએ પ્રવેશવાનું ચાલુ કર્યું. શિષ્યો અને ભકતોએ ઠાકુરને હવે પાછા કલકત્તા જવા માટે આગ્રહ કરવા માંડયો. ઠાકુરે પણ કહ્યું કે તેઓ સ્વસ્થ થાય એટલે પાછા જવા માટે તૈયારી કરશે. ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે એક સ્ટિમર ભાડે કરવાની કાર્યવાહી પણ શરૂ કરવામાં આવી હતી.

એક દિવસ પુરીમાં ગુપ્ત રીતે રહેતા એક પ્રાચીન મહાત્મા અને ઋષિતુલ્ય મહાપુરુષ શ્રી ભૂતાનંદ સ્વામીજી એમનાં પાર્ષદોને લઈને ઠાકુરના દર્શન કરવા આવ્યા. ભૂતાનંદ સ્વામીની ઉંમર લગભગ ચારસો વર્ષની હતી અને યોગ દ્વારા એમણે સ્વાસ્થ્ય ટકાવી રાખ્યું હતું. ઠાકુર સમક્ષ એ આવ્યા એટલે ઠાકુરે એમનું અભિવાદન કર્યું અને શિષ્યોએ ઠાકુરની સામે જ સ્વામીજી માટે આસન બિછાવ્યું. ભૂતાનંદ સ્વામીએ ઠાકુરની સામેના આસન પર બેસવાની ના પાડી દીધી એટલે શિષ્યો જરા ગભરાઈ ગયા કે એમનાંથી કોઈ અપરાધ થઈ ગયો કે શું ? પણ સ્વામીજી તરત બોલ્યા કે; "સત્યુગ, દ્વાપર અને ત્રેતાયુગથી એવી પ્રણાલી ચાલી આવે છે કે ઋષિ-મુનિઓ ભગવાન પાસે આવે ત્યારે ભગવાન નીચા આસન પર બેસે અને બ્રાહ્મણ ઋષિ-મુનિઓને તેઓ ઉંચા આસન પર બેસાડે. હું ઋષિ છું અને ગોંસાઈ તો ભગવાન છે, એટલે હું એમનાંથી ઉંચા આસન પર બેસીશ. તમે લોકોએ હજી સુધી એમને ઓળખ્યા નથી." એમ કહીને આસન લઈને એક બારીની ફરસવાળી દિવાલ પર બેસી ગયા. એ પછી એમણે ઠાકુરની લીલાનું રહસ્ય કહેવા માંડયુંઃ "મેં ચારસો વર્ષ પહેલા અહીં પુરી ખાતે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની લીલાના દર્શન કર્યા હતા અને એમની સાથે સત્સંગ પણ કર્યો હતો. મહાપ્રભુ તો ભગવાન શ્રી રાધા-કૃષ્ણનો સંયુકત અવતાર હતા. પોતે પ્રગટ ના થઈ જાય એટલે એમનાં ભકતોને શકિત આપીને વૃંદાવન મોકલી દીધા અને એમનાં દ્વારા અદ્‌ભુત કાર્યો કરાવ્યા. મહાપ્રભુ પોતાની જાતને ગુપ્ત રાખીને પુરીમાં લીલા કરી રહ્યા હતા. મહાપ્રભુ દ્વારા જે કામો બાકી રહી ગયા હતા તે કરવા માટે જ મહાપ્રભુએ અને ભગવાન જગન્નાથજીએ સંયુકત રીતે ગોંસાઈના સ્વરૂપમાં અવતાર ધારણ કર્યો છે. પુરી ખાતે ગોંસાઈએ એમની લીલા પૂરી કરી દીધી છે, હવે તેઓ બહુ સમય પૃથ્વી પર નહીં રહે. એટલા માટે જ હું એમનાં દર્શન કરવા આવ્યો છું. ગોંસાઈ સ્વયં ભગવાન છે, આ વાત હું જાણી ગયો છું. એમણે પોતાની જાતને સંતાડી રાખી છે, પણ એમનું આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે એટલે હું એમનું સ્વરૂપ જાહેર કરી દઉં છું." એ પછી ભૂતાનંદ સ્વામી અને

ઠાકુરે કયાંય સુધી એકાંતમાં વાતો કરી અને મહાપ્રભુએ કરેલી લીલાનું રસપાન કર્યું. પરંતુ એ વિશે ઠાકુરે એમનાં શિષ્યોને કંઇ પણ કહ્યું નહીં.

આ પછી ભૂતાનંદ સ્વામીએ મંદિરના પંડા-પૂજારીઓ અને પુરીના સંતો પાસે આ વાત જાહેર રીતે કહેવા માંડી. સ્વામી ભૂતાનંદ જેવા સંત-ઋષિના મોંઢે આ વાત સાંભળીને બાકી રહેલા લોકો પણ ઠાકુરના દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા. પંડા-પૂજારીઓ સવાર-સાંજ ઠાકુરને જગન્નાથજીનો પ્રસાદ આપવા કે પૂજા સામગ્રીની ભેટ ચઢાવવા આવવા લાગ્યા. હવે ઠાકુર વિશેનું આ રહસ્ય પુરીમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રસારિત થઇ ગયું હતું. ઠાકુરની ખ્યાતિ ઓરિસ્સા પ્રદેશમાં જે રીતે ફેલાઇ ગઇ તેનાં કારણે કેટલાક લોકો બહુ દુ:ખી થઇ ગયા. એ લોકોના મનમાં ઠાકુર પ્રત્યે ઈર્ષ્યાની એવી આગ પ્રસરવા માંડી કે હવે ઠાકુર એ લોકો માટે દુશ્મન જેવા થઇ પડયા. આમાં શ્રીસંપ્રદાયના એક વૈષ્ણવ મહંત ખાસ હતા. ઠાકુર પુરી આવ્યા એ પહેલા આ મહંતને પુરી પ્રદેશના લોકો બહુ માન આપતા હતા. લોકો વાર-તહેવારે એમનાં મઠમાં જઇને ભેટ ધરાવતા, પ્રણામ કરતા અને એમનું મહાપુરુષ તરીકે સન્માન પણ કરતા. પુરીના કેટલાય સરકારી અધિકારીઓ, પુરીમાંના બંગાળી વેપારીઓ અને બીજા શ્રીમંત લોકો આ મહંતના ભકત હતા. એ લોકો એમની પાસે જ આશીર્વાદ લેવા આવતા હતા. પરંતુ ઠાકુર પુરી આવ્યા પછી લોકોમાં એવા પ્રિય બની ગયા કે પેલા મહંતનું બધું મહત્ત્વ ઓસરી ગયું. એમની પાસે આવનારા મોટાભાગના લોકો હવે ઠાકુર પાસે આવતા હતા. એક વાર આ મહંતે ઠાકુર પાસે એમનાં આશ્રમના વિકાસ માટે કેટલીક રકમની માંગણી કરી હતી, પરંતુ ઠાકુરે તેમને મદદ કરવાની ના પાડી હતી. આ કારણે પણ એ મહંત ઠાકુર પ્રત્યે ગુસ્સે ભરાયેલા હતા.

આ ઉપરાંત ગંગાધર ખૂંટિયા કરીને પુરીનો એક પંડો અવાર-નવાર ઠાકુર પાસે આવતો અને જબરદસ્તી કરીને દાન, રોકડ રકમ, વગેરે માંગતો. એ જ્યારે પણ ઠાકુરને મળવા મુકામ પર આવે ત્યારે ઠાકુર સમસમી ઉઠતા અને કહેતા કે; “તું કેમ અહીં આવે છે ? ભગવાને મારી આંખોના પરદા હટાવી દીધાં છે, મને તું કાળ સ્વરૂપે જોવાય છે. મારો આત્મા તને જોઇને સુકાઇ જાય છે. તું અહીંથી જતો રહે.” વગેરે... આ હતી ઠાકુર સામે આવનાર એક ભયંકર પ્રસંગની ઝાંખી. આ પંડાનું અહીં વારંવાર આવવું પણ એક જાતનો સંકેત હતો.

ભોજનમાં ઝેર આપવા વિશેનો ઉલ્લેખ ઠાકુર ઘણી વાર કરતા હતા. કલકત્તામાં હતા ત્યારે અને પુરીમાં પણ એક-બે વાર ઠાકુરે એ પ્રસંગ વિશે કહ્યું હતું કે- જૂઓ, ભકત પ્રહલાદને પણ ઝેર આપીને મારી નાખવાની કોશિશ કરવામાં આવી હતી.- કલકત્તામાં કેટલાક બ્રાહ્મસમાજીઓએ કામવાળી બાઇને છેતરીને ઠાકુરના ભોજનમાં ઝેર ભેળવીને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. પરંતુ ક્ષેપાચાંદજીએ હઠયોગની પ્રક્રિયા દ્વારા ઠાકુરને બચાવી લીધાં હતા. પુરી ખાતેના છેલ્લા સમયમાં ઠાકુરને કંઇક સંદેશો મળી ગયો હતો કે હવે કોઇ ભયંકર આફત આવવાની છે. જો કે ઠાકુર પોતા માટે તો આમ પણ નહોતા જીવતા, એ તો ગુરુ પરમહંસજીની આજ્ઞા પ્રમાણે અને એમનાં પ્યારા શ્યામસુંદરની લીલાને આધારે એમનું જીવનકાર્ય નિભાવતા હતા.

ઠાકુરના પ્રસાદમાં ઝેર : થોડા દિવસમાં શ્રી સંપ્રદાયના મહંતે, પંડા ગંગાધર ખૂંટિયાએ અને કેટલાક દ્વેષી સાધુઓએ ભેગા મળીને ઠાકુરને મારી નાખવાનું કાવતરું રચી કાઢયું. એમની યોજના પ્રમાણે ઇ.સ.૧૮૯૯ના વૈશાખ મહિનાની વદ આઠમના દિવસે વહેલી સવારે એક સાધુ જેવા માણસને તૈયાર કરીને ઠાકુર પાસે મોકલ્યો. એ વખતે ઠાકુરના બધાં શિષ્યો સમુદ્રસ્નાન કરવા કે દર્શન કરવા ગયેલા અને ઠાકુર એમનાં આસન પર એકલા બેઠેલાં હતા. એ લોકોએ લાડુમાં અતિ ભયંકર ઝેર ભેળવીને પ્રસાદ તૈયાર કર્યો અને એ સાધુ જેવા માણસ દ્વારા ઠાકુર પાસે મોકલાવ્યો. સવારના નવ-દસ વાગે એ માણસ ઠાકુર પાસે અવ્યો અને પ્રસાદના લાડુ ધરીને બોલ્યો કે; “આપના માટે ભગવાનનો પ્રસાદ લાવ્યો છું, આપ એ તરત જ ખાઇ લો.”

ઠાકુરને આ વાતની જાણ તો થઇ જ ગઇ હતી, પરંતુ પ્રસાદનું નામ સાંભળીને તેઓ જરા વિમાસણમાં પડી ગયા અને લાડુનું પાત્ર પકડીને બેસી રહ્યા. આ જોઇને એ માણસ એક શ્લોક બોલ્યો, જેનો ભાવાર્થ એ હતો કે કોઇ ભગવાનનો પ્રસાદ લાવીને આપે ત્યારે કશો વિચાર કર્યા વિના એ ખાઇ લેવો જોઇએ. આ સાંભળીને ઠાકુરે તરત જ પ્રસાદ ખાઇ લીધો. પેલા માણસે જોયું કે ઠાકુરે આખો લાડુ ખાઇ લીધો છે એટલે તરત જ ત્યાંથી રવાના થઇ ગયો અને પુરીની બહાર નાસી ગયો. આ બાજુ ઠાકુરના પેટમાં પ્રસાદ ગયો એવા થોડી જ વારમાં તેઓ બેભાન થઇને નીચે પડી ગયા. એમને કંઇ ભાન ના રહ્યું. છેક સાંજે થોડું ભાન આવ્યું ત્યારે શિષ્યોને એમની આસપાસ ભેગા થયેલા જોયા.

શિષ્યોને એમ લાગ્યું કે ઠાકુરની તબિયત કેટલાક દિવસથી સારી નથી રહેતી અને તાવ આવ્યા કરે છે એટલે તેઓ ભોજન કર્યા વિના જ સૂઇ ગયા છે. ઠાકુરને ભાનમાં આવેલા જોઇને પહેલા તો એમને ભોજન આપવામાં આવ્યું. ભોજન કરીને ઠાકુરે શિષ્યોને કહ્યું કે એક સાધુ જેવા માણસ ઝેર ભેળવેલો પ્રસાદ ખવડાવી ગયો, એનાં કારણે તેઓ બેભાન થઇને સૂઇ રહ્યા હતા. શિષ્યોને આ વાત સાંભળીને આંચકો લાગ્યો અને એ લોકોએ ઠાકુરને વિગતવાર વાત કરવા માટે વિનંતી કરી.

ઠાકુરે વિગતવાર કહ્યું કે; "સાધુ જેવા લાગતા એક માણસે મારી પાસે આવીને કહ્યું -મહાશય આપના માટે જગન્નાથજીનો પ્રસાદ લાવ્યો છું, આપ ખાઇ લો.- મને ખબર હતી કે આમાં ઝેર મેળવેલું છે. એક હાથી મરી જાય એટલું તીવ્ર ઝેર ભેળવેલો એ પ્રસાદ હતો, એટલે આવો પ્રસાદ ખાઉં કે નહીં એમ વિચારવા લાગ્યો. એ જોઇને એ માણસે મને એક શ્લોક સંભળાવ્યો કે-પ્રસાદને તો હાથમાં મૂકે એટલે તરત જ ખાઇ લેવો જોઇએ.- આ સાંભળીને જગન્નાથજીનું નામ લઇને મેં પ્રસાદ ખાઇ લીધો. થોડી જ વારમાં મારા પેટમાં એટલી પીડા થવા લાગી કે હું બેભાન થઇ ગયો. એ પછી તરત મારો આત્મા શરીર છોડીને બહાર નીકળી ગયો, એને મારું મૃત્યુ જ કહેવાય. મને મૃત્યુ પામેલો જોઇને જગન્નાથજીએ લોકનાથ મહાદેવને બોલાવીને કહ્યું- "પાપીઓએ ગોંસાઇને મારી નાખ્યા છે, તમે જલ્દીથી જઇને એમને બચાવી લો."- લોકનાથ મહાદેવ મારી પાસે આવ્યા અને સમુદ્રમંથન સમયે એમણે ઝેર પીધું ત્યારે જે વેદમંત્રો ઉચ્ચાર્યા હતા તે જ મંત્રો બોલીને મારા શરીરમાંનું ઝેર કાઢીને પી લીધું. પરંતુ પૂરેપૂરું ઝેર કાઢયા વિના થોડું ઝેર રહેવા દીધું. તરત મનસાદેવી પણ મારી પાસે આવી ગયા અને એમની પાસેના ઘડામાંથી શાંતિજળ મારા શરીર પર છાંટવા માંડયું. શાંતિજળને કારણે શરીરની પીડા ઘણી ઓછી થઇ ગઇ અને હું શરીરમાં પાછો પ્રવેશી ગયો."

ઠાકુરે એ પછી આગળની વિગત કહેવા માંડી; "થોડીવારમાં જગન્નાથજીએ મારી પાસે આવીને કહ્યું; "તેં ઝેરવાળા લાડુ કેમ ખાધા ?"- મેં કહ્યું- "તમારા પ્રસાદનો અનાદર હું કેવી રીતે કરી શકું ?"

જગન્નાથજીએ કહ્યું;-"પ્રસાદના નામે કોઇ કંઇ પણ આપે તો વિચાર કર્યા વિના ખાઇ લેવાનું, એવું તને કોણે કહ્યું ? પાપીઓએ તને મારી નાખવા

માટે તીવ્ર ઝેર ખવડાવી દીધું છે. એમનો ગુસ્સો તારા પુત્ર અને પૌત્રો ઉપર પણ છે. એમને સાવચેત રહેવા માટે કહેજો, એ લોકો તારા વંશને નિર્મૂળ કરી નાખવા માંગે છે."

ઠાકુરની પૂરી વાત સાંભળીને એમની પાસે ઉભેલા પુરી કોર્ટના મૂન્સેફ કિશોરીલાલજીએ ઠાકુરને પૂછયું કે;"એ સાધુ જેવો માણસ કોણ હતો અને એની પાછળ ષડયંત્ર રચનાર કોણ-કોણ છે ? એ દરેકની સામે ફરિયાદ લખાવીને એમનાં પર તરત ફોજદારી કેસ ચલાવીશું." આટલું સાંભળતા જ ઠાકુરે પોતાના કાનમાં આંગળીઓ ખોસી દીધી અને બોલ્યા; "આપ કદી આવું કામ ના કરતા, મને એ લોકો પર જરા પણ ગુસ્સો નથી કે હું નારાજ પણ નથી. ભગવાન એ લોકોને સુખી કરે." શિષ્યોનો પણ એવો આગ્રહ હતો કે ઠાકુરને ઝેર આપનારાઓને પકડાવીને તરત કેસ ચલાવવામાં આવે, પરંતુ ઠાકુરનું આવું નિશ્ચિત વલણ જોઇને એ બધાં શાંત થઇ ગયા.

ઠાકુરના પ્રાણ બચી તો ગયા, પણ થોડા દિવસોમાં જ ઠાકુરનું શરીર લથડવા માંડયું. પ્રસાદમાંનું કાતિલ ઝેર થોડી માત્રામાં ઠાકુરના શરીરમાં રહી ગયું હતું. એટલું ઝેર પણ સામાન્ય સંજોગોમાં પ્રાણ હરી લે એવું જ હતું. પણ ઠાકુરે હજી શરીર ટકાવી રાખ્યું હતું, કેમ કે એમનાં વચન પ્રમાણે ભંડારાના ખર્ચની પૂરેપૂરી રકમ વેપારીઓને ચૂકવાઇ જાય ત્યાં સુધી એ પુરીમાં જ રહેશે, **"કશે જ નહીં જાય"**. શિષ્યો ઠાકુરના આ વચનનો અર્થ એવો કરી રહ્યા હતા કે તેઓ બધું દેવું ચૂકતે થયા પછી પાછા કલકત્તા જતા રહેશે. પરંતુ ઠાકુરના કહેવાનો અર્થ તો જૂદો જ હતો. લોકનાથજીએ ઠાકુરના શરીરમાંથી કેમ બધું ઝેર કાઢી ના નાખ્યું ? એ વિશે જાણવાની ઉત્કંઠાથી એક શિષ્યએ ઠાકુરને આનું કારણ પૂછયું, ત્યારે ઠાકુર બોલ્યા; "લોકનાથ મહાદેવે બધું ઝેર કેમ પીધું નહીં એનું કારણ તો એ જ જાણે ! મને કેવી રીતે ખબર પડે ?"

અંતિમ દિવસોની અવસ્થાઃ હવે બાકી રહી ગયેલા ઝેરની અસર ઠાકુરના શરીર પર દેખાવા માંડી.. ઝેરને કારણે ઠાકુરના શરીરમાં એટલી બધી ગરમી ફૂટી નીકળી કે ઠાકુર આખો દિવસ ઠંડુ પાણી, નારિયેળ પાણી, શરબત કે દાડમનો રસ, વગેરે પીવા માંગતા હતા. એમનાં શરીરમાં એટલી નબળાઇ આવી ગઇ હતી ઠાકુરથી ચાલવાની તો દૂર રહી, ઉભા થવાની તાકાત પણ નહોતી રહી.

એવામાં સરલનાથે ઠાકુરને એક દિવસ પૂછયું; “શું આ ઝેર આપની ઈચ્છા વિરુધ્ધ આપના શરીરનો નાશ કરી શકે ? શું આપની ઈચ્છા વિરુધ્ધ કોઈ આપને ઝેર ખવડાવીને મારી શકે ખરું ?” (આ પ્રશ્ન દરેક વાંચકના મનમાં આવ્યો જ હશે.)

ઠાકુર બોલ્યા; **“ના ! હું ના ઈચ્છું તો, ઝેર તો શું, સ્વયં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે મહેશ પણ મારું કંઈ બગાડી ના શકે.”** આ સાંભળીને સરલનાથને વિશ્વાસ બેઠો કે ઠાકુર થોડા દિવસમાં સારા-સાજા થઈ જશે, ડરવાની કંઈ જરૂર નથી. એક દિવસ ઠાકુર એમનાં શરીરમાં થઈ રહેલી પ્રક્રિયા વિશે બોલ્યા કે; “હવે આ ઝેર મારા લોહીમાં ભળી ગયું છે, ધીરે-ધીરે કફ દ્વારા બધું બહાર આવી રહ્યું છે. હવે બધું પૂરું થઈ જશે.” આ સાંભળીને શિષ્યોને આશા બંધાઈ કે ઠાકુર એમ કહે છે કે ઝેર પચી ગયું છે અને એ પાછા પહેલાની જેમ સ્વસ્થ થઈ જશે. પરંતુ આ બધાં ઈશારા એમની જીવનલીલા સંકેલી લેવા વિશેના હતા એવું કોઈ સમજી ના શકયું. બધાને એવી શ્રધ્ધા હતી કે ઠાકુરની તબિયત એમની ઈચ્છા પર નિર્ભર છે. આવા પ્રસંગો તો પહેલા પણ બની ગયા છે, એટલે હવે થોડા દિવસોમાં બધું યથાવત થઈ જશે.

મહાપ્રયાણના સંકેતો: આવી અવસ્થામાં પણ ઠાકુર રોજ સાંજે સંકીર્તનમાં ભાગ લેતાં અને કરતાલ વગાડીને મધુર સ્વરે ભજન ગાતા. શિષ્યો પણ ઠાકુર સાથે સંકીર્તનનો આનંદ માણતાં હતા. ઠાકુરના પ્રિય ગાયક રેવતીમોહન સેન કેટલાક દિવસોથી પુરી આવેલા હતા. એ આજકાલ મધુર કંઠે ગીતો ગાઈને ઠાકુરની સેવા કરી રહ્યા હતા. એક દિવસ સાંજના સંકીર્તનમાં રેવતીમોહને ગીતની એવી જમાવટ કરી કે ઠાકુર ઉભા થઈને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. નૃત્ય કરતા-કરતા ઠાકુર એવા ભાવાવેશમાં આવી ગયા કે એમણે પહેરેલી ધોતી ખોલીને બોલવા લાગ્યા; “લઈ લે, લઈ લે. જગન્નાથજી કહે છે કે લઈ લે.” એમ બોલીને એ ધોતી રેવતીમોહન સેનને ભેટ આપી દીધી. એમનાં માથા પર મહાદેવજીએ બાંધેલું ભગવું કપડું ખોલીને પણ રેવતીમોહનને આપી દીધું અને કહ્યું કે આજે જગન્નાથજી પ્રસન્ન થઈને કહે છે કે રેવતીને વસ્ત્રની ભેટ આપો. આ સાંભળીને સરલનાથ બજારમાં દોડી ગયા અને એક સુંદર રેશમી વસ્ત્ર લાવીને ઠાકુરના હાથમાં આપ્યું. ઠાકુરે એ વસ્ત્ર રેવતીમોહન સેનને ભેટ આપી દીધું.

એ વખતે ઠાકુરે યોગજીવનને કહ્યું ; "જગન્નાથજી કીર્તનિયાને વિદાય કરવા કહે છે." આ વાક્ય પાછળ પણ ઠાકુરનો ગંભીર સંકેત હતો કે આ એમનું છેલ્લું સંકીર્તન છે, આ પછી સંકીર્તનમાં તેઓ હાજર નહીં હોય.

ઠાકુરે એમનાં મહાપ્રયાણ વિશે આવા ઈશારા તો અવાર-નવાર કર્યા, પરંતુ એ બધાનો અર્થ શિષ્યોએ, ભકતોએ અને એમનાં પરિવારે જૂદો જ કર્યો. ઠાકુરે એક દિવસ અશ્વિની પાસે નરેન્દ્ર સરોવર પરથી તુલસીજીનું એક કુંડું મંગાવ્યું. અશ્વિનીએ કુંડું લાવીને ઠાકુર પાસે મૂકયું એટલે તેઓ બોલ્યા; "નરેન્દ્ર સરોવરના તુલસી પાછા નરેન્દ્ર પર જ જશે." એક દિવસ જગન્નાથ મંદિરનો માળી ઠાકુરના દર્શન કરવા આવ્યો હતો. ઠાકુરે તેને કહ્યું કે તું મારા માટે હંમેશાં માળીકામ કરજે અને મને રોજ ફૂલ પહોંચાડજે, તું તો મારો કાયમનો માળી છે. માળી ઠાકુરને કહે છે કે મારે એક પણ સંતાન નથી એટલે ઠાકુર આશીર્વાદ આપે છે કે તને એક પુત્ર થશે. માળીની સાથે જગન્નાથજીનો રસોઇઓ પણ દર્શન કરવા આવ્યો હતો. ઠાકુર એને કહે છે તું મને રોજ મહાપ્રસાદ પહોંચાડજે, તારા પુત્રો પણ મંદિરના મોટા રસોઈયા જ થશે. શાંતિસુધા દેવી બારણાને ટેકે ઉભા-ઉભા ઠાકુરની આ બધી રહસ્યમય વાણી સાંભળતા હતા. એક બાજુ એમને ઠાકુરના જીવનની આશા બંધાતી હતી તો બીજી બાજુ એમનું હૃદય આનો સાચો અર્થ સમજી ગયું અને એક ધબકારો ચૂકી ગયું. આવનાર ઘટનાને પચાવી શકવાની ઈચ્છા કે શકિત કોઈનામાં નહોતી એટલે જ એ લોકો ઠાકુરના વાક્યોનો અર્થ એમની ઈચ્છા પ્રમાણે કરતા હતા અને મનોમન આશા બાંધતા હતા. પરંતુ ઠાકુર આ રીતે બધાને એમની વિદાય માટે તૈયાર કરી રહ્યા હતા.

આમ અનેકવિધ્ લીલા કરતા-કરતા ઈ.સ. ૧૮૯૯નો જૂન મહિનો, હિન્દુ પંચાગ પ્રમાણે જેઠ માસ આવ્યો. ઠાકુરને પ્રસાદમાં ઝેર ખવડાવી દીધાને લગભગ એક મહિનો પસાર થઇ ગયો. હજી સુધી નાના-નાના ગામોમાંથી, કલકત્તાથી, પૂર્વબંગાળના પ્રદેશોમાંથી અનેક મનીઓર્ડરો આવી રહ્યા હતા. એ પૈકી જે કોઈ નાની-મોટી રકમ ઉધાર હતી તે બધી પાઈ-પાઈ કરીને ચૂકવાઈ ગઈ હતી. એક દિવસ ઠાકુરે કહ્યું એટલે ફરી એક વાર સરલનાથ બજારમાં ગયા અને એક-એક દુકાનવાળાને, રસોઈયાને, વાસણવાળાને, અનાજવાળાને, બધાને ભાર દઈને પૂછી આવ્યા કે એમને કોઈ રકમ લેવાની બાકી છે કે કેમ ? સરલનાથે પાછા આવીને ઠાકુરને કહ્યું કે બજારનું સો ટકા

દેવું ચૂકતે થઇ ગયું છે અને હવે કોઇ રકમ બાકી નથી રહેતી. આ સાંભળીને ઠાકુરના હ્રદયને બહુ શાંતિ મળી અને બોલ્યા કે હવે તેઓ આરામથી જઇ શકશે. એનો અર્થ પણ શિષ્યોએ એવો કર્યો કે ઠાકુર કલકત્તા પાછા જવા વિશે કહે છે. પાછળથી આવેલી રકમમાંથી પણ ઠાકુરે એમની દાનલીલા ચાલુ જ રાખી. રોજ કોઇને કોઇ સાધુ-સંત, પંડા-પૂજારી, ગરીબ કે અતિથિ આવી ચડતા અને ઠાકુર વસ્ત્ર-વાસણની કે રોકડ રકમની ભેટ આપતા રહેતા. આ બધો ખર્ચો કર્યા પછી પણ શિષ્યો પાસે મોટી રકમ જમા રહી ગઇ હતી. શિષ્યોએ આ રકમમાંથી ઠાકુર માટે એક સ્પેશિયલ સ્ટીમર ભાડે કરી લીધી અને શકય એટલા કલકત્તા જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

પરલોકગત આત્માઓ: આ દરમિયાન કેટલાક પરલોકગત આત્માઓ ઠાકુર પાસે આવીને દીક્ષાસાધનની પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. તે પૈકી એક પિતા-પુત્ર સાથે આવ્યા અને ઠાકુર પાસે દીક્ષામંત્ર માંગવા લાગ્યા. એ લોકો મૃત્યુ પામ્યા પહેલા કલકત્તાના નૈહાટી વિસ્તારમાં રહેતા હતા. ઠાકુર પાસે આવીને બોલ્યા; "અમે પરલોકમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવને એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે વર્તમાન સમયમાં પૃથ્વી પર જીવોના ઉધ્ધારની જવાબદારી શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીની ઉપર છે. આપના સિવાય એ કામ કોઇ નહીં કરી શકે. તો આપ અમારો યોગ્ય રીતે ઉધ્ધાર કરો." ઠાકુરે એ જીવોના કર્મો અને સંસ્કાર વાંચી લીધાં હતા એટલે દીક્ષા આપવાની તો ના પાડી દીધી અને કહ્યું કે; "હું આ શરીરમાં છું ત્યાં સુધીમાં તમે કયાંક જન્મ લઇને મારી પાસે આવશો તો તમને દીક્ષા મળી જશે. એ સિવાય પરલોકગત જીવને હું દીક્ષા આપતો નથી." આ સાંભળીને પિતા તો ચૂપ રહ્યા પણ પુત્ર જેમ-તેમ બોલીને ઠાકુર સાથે ઝગડો કરવા લાગ્યો. ઠાકુરે એને ચેતવણી આપી કે; "તું વધારે તોફાન કરીશ તો હું તારા કાયમી નરકવાસની વ્યવસ્થા કરી દઇશ." એ સાંભળીને બન્ને જીવો પલાયન થઇ ગયા. એમનાં ગયા પછી ઠાકુર બોલ્યા કે પિતા થોડા શ્રધ્ધાળુ છે, એમણે છેલ્લા જીવન દરમિયાન કુલગુરુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી એટલે એનો તો જલ્દી ઉધ્ધાર થઇ જશે. પાછળથી સંશોધન કરતા માહિતી મળી કે આ બન્ને જીવો પૈકી પિતા થોડા ધાર્મિક વૃત્તિના હતા અને હિન્દુધર્મમાં માનતા હતા. પરંતુ પુત્ર બહુ ઉદ્દંડ હતો, એની યુવાનીમાં એ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનો ઘોર વિરોધી હતો અને કાયમ નિંદા કરીને અપપ્રચાર કરતો હતો.

ઠાકુરના જીવનના છેલ્લા દિવસ સુધી કોઇક ને કોઇક દીક્ષા લેવા માટે પ્રાર્થના કરતા હતા, કયારેક કોઇ સ્થાનિક માણસ આવતું તો કયારેક કોઇ પરલોકગત જીવ આવીને ઠાકુરનું શરણ માંગતું. પરંતુ છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી ઠાકુરે દીક્ષા-સાધન આપવાનું બંધ કરી દીધું હતું, કારણ કે એમનામાં કોઇ શારીરિક શકિત રહી ન હતી. છેલ્લા બે-ત્રણ દિવસથી ઠાકુર એમનાં મહાપ્રયાણ વિશે અનેક સૂચનાઓ આપતા હતા. ઠાકુરે એમનાં સંડાસ-બાથરૂમને ચૂનાથી રંગવા માટે કહ્યું અને સંડાસ તથા ચોક વચ્ચે એક મોટો પરદો લગાવડાવ્યો. યોગજીવન તથા જગદ્‌બંધને પાસે બોલાવીને એમનાં ભાવિ જીવનમાં મદદરૂપ થાય એવી કેટલીક સૂચનાઓ પણ આપી.

મહાપ્રયાણ: બીજા દિવસે ૫ જૂન, ૧૮૯૯નો દિવસ.(જેઠ મહિનાની બારસનો દિવસ) ઠાકુરે ભકતો પાસેથી આવેલી રકમમાંથી વધેલી રકમ મણિબાબુને પાછી કલકત્તા મોકલી આપી. કારણ કે મણિબાબુએ એક સ્ટિમર ભાડે કરી લીધી હતી, એની રકમ ચૂકવવાનીહતી. શિષ્યોને ફરી થોડી આશા બંધાઇ કે ઠાકુર પોતે જ કલકત્તા યાત્રાની તૈયારી રૂપે આ કાર્યની સૂચના આપે છે. એ પછી તરત જ શિષ્યોને કહ્યું કે મને બાથરૂમ કરવા લઇ જાઓ. જગદબંધુ અને કુલદાનંદજી ઠાકુરને પકડીને બાથરૂમમાં લઇ ગયા. ઠાકુર મહાપરાણે પેશાબ કરી શકયા પણ એમ કરવામાં શરીરમાંથી પરસેવો છૂટી ગયો. ઠાકુરે કહ્યું કે નીચે ફરસ પર એક ચાદર પાથરીને મને સૂવડાવી દો. કુલદાનંદજીએ ઠાકુરને એમનાં આસન પર લઇ જવાનો આગ્રહ કર્યો એટલે ઠાકુર જરા નારાજ થઇ ગયા અને ના પાડી દીધી કે એમનામાં હવે જરાયે શકિત નથી. આ વિશે શિષ્યોને પાછળથી ખબર પડી કે ઠાકુર એક દિવસ બોલ્યા હતા કે; "જ્યારે હું મારા આસનનો ત્યાગ કરી દઇશ પછી મારું શરીર નહીં ટકે."

ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે શિષ્યોએ અંદરના ચોકમાં જાડી ચાદર પાથરીને ઠાકુરને સૂવડાવી દીધાં. મોડી બપોર સુધી ઠાકુર આ રીતે સૂઇ જ રહ્યા એટલે શિષ્યોએ એમને જગાડીને કંઇક ભોજન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઠાકુર જરા ભાનમાં આવ્યા પણ ભોજન કર્યા વિના પાછા ભાવસમાધિમાં ચાલ્યા ગયા. બપોરે ત્રણ વાગે શિષ્યોએ "હરિહરાય નમ; કૃષ્ણ યાદવાય નમઃ" નું સંકીર્તન કરવા માંડયું. એ સાંભળીને ઠાકુરને સહેજ ભાન આવ્યું એટલે કુલદાનંદજીએ થોડી દવા આપી. દવા લઇને ઠાકુર પાછા

ભાવસમાધિમાં ડૂબી ગયા. મોડી સાંજે આઠેક વાગે ઠાકુરને સહેજ ભાન આવ્યું એટલે સ્વસ્થ થયા હોય એમ લાગ્યું. ઠાકુરે મોટેથી બૂમ પાડીને જગદબંધુને બોલાવ્યા અને એમની પાસે જ રહેવા માટે કહ્યું. જગદબંધુએ કંઈક ખાવા-પીવાનો આગ્રહ કર્યો એટલે ઠાકુરે ઠંડુ પીવા માટે માંગ્યું. એમને પૂછવામાં આવ્યું કે તેઓ શું લેશે ? દાડમનું શરબત, નારિયેળ પાણી કે મહાપ્રસાદ ? ઠાકુરનું મન બદલાઇ ગયું અને એમણે કંઇ પણ લેવાની ના પાડી દીધી. ઠાકુરે કુલદાનંદજી પાસે દવા માંગી એટલે એમણે દવા આપી.

ઠાકુરની આસપાસ શિષ્યો, ગૃહસ્થ ભકતો, યોગજીવન, શાંતિસુધા દેવી, નાનીમાં, મૂન્સેફ કિશોરીલાલજી , ડેપ્યુટી જગતબાબુ, વિધુભૂષણ, વગેરે બધા જ હાજર હતા. ઠાકુર વાંરવાર કેટલા વાગ્યા એમ પૂછતા હતા. કિશોરીલાલની બહુ સમયથી ઇચ્છા હતી કે તેમનાં હાથે ઠાકુરને ચ્હા પીવડાવે. ઠાકુરે ભોજન અને ઠંડું પીણું લેવાની ના પાડી એટલે કિશોરીલાલે પૂછયું કે ઠાકુર ચ્હા પીશે કે કેમ ? ઠાકુરે હા પાડી એટલે કિશોરીલાલ એમનાં હાથે ચ્હા બનાવવા માટે શાંતિસુધાદેવીના રૂમમાં ગયા. આ બાજુ ઠાકુરે શિષ્યોને ચોકમાં થોડી માટી પલાળીને પાથરવા માટે કહ્યું. માટી પથરાઇ ગઇ એટલે ઠાકુરે આસન પરથી નીચે માટી પર બેસાડવા માટે કહ્યું. શિષ્યોએ એક તકિયો મૂકીને ઠાકુરને તકિયાના ટેકે માટી પર બેસાડી દીધાં. એટલામાં કિશોરીલાલ એક નારિયેળની કાચલીની કટોરીમાં ઠાકુર માટે ચ્હા લઇને આવ્યા. જગદબંધુજીએ ચ્હા ઠાકુરના હાથમાં આપી અને ઠાકુરે એમાંથી બે ઘૂંટ જેટલી ચ્હા પીધી. ચ્હા પીતા-પીતા ઠાકુરે ઉંચે આકાશ તરફ જોઇને કોઇને પ્રણામ કર્યા અને એ સાથે જ એમનાં પ્રાણ શરીર છોડીને બહાર નીકળી ગયા. આંખો આકાશમાં સ્થિર થઇ ગઇ અને શરીર પણ સ્પંદન-રહિત સ્થિર બની ગયું.

આકાશમાં કોઇ વાદળો નહોતા પણ જગન્નાથપુરીમાં વીજળી જેવો વજ્રાઘાત થઇ ગયો. રાત્રે ૯:૨૦ મિનિટે, ૫, જૂન, ૧૮૯૯ના રોજ, જેઠ વદ બારસના રાત્રે, ઠાકુરનો તેજસ્વી સૂર્ય નીલાંચલમાં હંમેશને માટે આથમી ગયો. સમગ્ર બંગાળનો સૂર્ય, ભકતોના હ્રદયનો શીતળ ચંદ્ર, જગન્નાથપુરીના નીલાંચલની હ્રદયગુહામાં અદ્રશ્ય થઇ ગયો. માતા સ્વર્ણમયી દેવીએ કહ્યું હતું કે " વિજય જગન્નાથપુરીની વસ્તુ છે, એક વાર ત્યાં જશે તો પાછો નહીં આવે. " પુરીમાં આ પહેલા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ભગવાન જગન્નાથજીમાં વિલીન થઇ

ગયા હતા, ચારસો વર્ષ પછી ફરી શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી સ્વરૂપે તેમણે પાછા જગન્નાથ પુરીમાં જ લીલા સંવરણ કરી લીધું. બીજે દિવસે સવારે ટેલિગ્રામ દ્વારા બધે સમાચાર મોકલી આપવામાં આવ્યા. આવા હ્રદયવિદારક સમાચાર સાંભળીને ભકતોની લાગણીઓના બંધ તૂટી ગયા અને લોકો શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા. સામેથી ભકતોના ટેલગ્રિામ જગન્નાથ પુરી ખાતે આવવા લાગ્યા. ભકતો એક-બીજા સામે રડીને દુ:ખ અને સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવા લાગ્યા.

સમાધિ મંદિરની સ્થાપના: બીજે દિવસે સવારે કિશોરીલાલે યોગજીવનને પૂછયું કે ઠાકુરે એમની ઉત્તરક્રિયા માટે કંઇ સૂચના આપી હતી કે કેમ ? યોગજીવન બોલ્યા; "આ વાત તો હું ભૂલી જ ગયો હતો. આપે પૂછયું ત્યારે યાદ આવ્યું કે; થોડા વર્ષો પહેલા ઢાકા ખાતે પિતાજી બહુ બિમાર થઇ ગયા હતા. એ વખતે એમણે કહ્યું હતું કે-"મેં સંન્યાસ આશ્રમ અપનાવ્યો છે એટલે મારું શરીર છૂટી જાય ત્યારે એનો અગ્નિ સંસ્કાર ના કરશો, એને સમાધિ આપજો."- આ વાતને આધારે ઠાકુરના દેહને સમાધિ આપવાની તૈયારી કરવામાં આવી. ઠાકુરના સમાધિસ્થળ માટે જૂદા-જૂદા સૂચનો થયા પરંતુ કોઇ સ્થળ વિશે અંતિમ પસંદગી ના થઇ શકી. એટલામાં સામેથી એક વાત આવી કે નરેન્દ્ર સરોવરના ઉત્તરકાંઠે કુડમન ચૌધરીની જમીન વેચવાની છે. ચૌધરીજીને તરત જ બોલાવવામાં આવ્યા અને એમની સાથે લખાણ કરીને જમીનનો કબજો લઇ લેવામાં આવ્યો. એક નિશ્ચિત જગ્યા પસંદ કરીને સમાધિ માટે ખોદાણ કરવામાં આવ્યું. શિષ્યોએ ઠાકુરના દેહનું ખાસ પૂજન-અર્ચન શરૂ કર્યું. ઠાકુરના પવિત્ર ચરણો પર ચંદનનો લેપ કરીને ચરણોની છાપ કપડાં પર લઇ લેવામાં આવી. પાછળથી ચરણોની છાપના ફોટા પણ લેવામાં આવ્યા હતા. ઠાકુરના દેહને સમાધિ-સ્થળ સુધી લઇ જવા માટે એક વિમાન બનાવવામાં આવ્યું અને ઠાકુરના દેહને ફૂલોથી સજાવીને વિમાન પર ચઢાવવામાં આવ્યો. ઠાકુરની અંતિમયાત્રા રાજપથ પરથી નીકળીને નરેન્દ્ર સરોવર તરફ પ્રયાણ કરવા લાગી, એટલામાં તો હજારો લોકો યાત્રામાં જોડાઇ ગયા. લોકો ચોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યા, કેટલાક લોકો ભાન ભૂલી ગયા, કેટલાક મોટેથી ચીસો પાડીને છાતી કૂટવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર સરોવર પર ઠાકુરના દેહને વિમાન પરથી ઉતારવામાં આવ્યો, પછી યોગજીવને ગંગાજળ અને અન્ય મહાનદીઓના જળથી સ્નાન કરાવ્યું. ઠાકુરના દેહને એક નવી ધોતી

પહેરાવવામાં આવી અને દેહ પાસે એક નવું કમંડળ પણ મૂકવામાં આવ્યું. એ બધી વિધિ પૂરી કરીને ઠાકુરના દેહને સમાધિ આપવામાં આવી.

ઠાકુરે કહ્યું હતું તેમ, બે દિવસ પહેલા એમની પાસે લાવવામાં આવ્યું હતું તે તુલસીજીનું કુંડું નરેન્દ્ર સરોવર પર લાવીને એમની સમાધિની બાજુમાં જ મૂકવામાં આવ્યું. શરૂઆતમાં ઠાકુરની સમાધિ પર નાનો કાચો રૂમ બનાવીને દરરોજ પૂજા કરવામાં આવતી હતી. એ પછી શિષ્યો અને ભકતોની ઇચ્છા પ્રમાણે, બધાની સહાયથી, એક મોટું પાકું આરસપહાણ જડિત મંદિર બનાવવામાં આવ્યું. આ મંદિરની ઉપર સોને મઢેલા કુંભના શિખરો ચઢાવવામાં આવ્યા. જો કે આ સુંદર મંદિર બનતા થોડા વર્ષ લાગ્યા હતા. ઠાકુરે એકવાર નરેન્દ્ર સરોવરની મુલાકાત દરમિયાન સુવર્ણ મંદિરના દર્શન કર્યા હતા, તે વખતે શિષ્યોને કહ્યું હતું કે-"નરેન્દ્ર સરોવરની ઉત્તર દીશામાં એક સુવર્ણ શિખરોવાળું મંદિર રચાશે."- આ ભવિષ્યવાણી સાચી પડી અને ઠાકુર માટે એક કાયમી સમાધિ-મંદિર અસ્તિત્ત્વમાં આવ્યું. આ મંદિર ઉભું કરવામાં જે લોકોએ મહત્ત્વની સેવા આપી હતી તેમાં યોગજીવનજી, શારદાકાંતજી અને નગેન્દ્રબાબુ ખાસ હતા. કલકત્તા નિવાસી વનસુંદરી દાસીએ ઉદાર હાથે આર્થિક યોગદાન આપ્યું હતું.

જગન્નાથ પુરીમાં આજે પણ આ સ્થળ "જટયિાબાબા"મંદિર તરીકે વિખ્યાત છે. શારદાકાંતજી આ મંદિરના પહેલા સેવાયત તરીકે નિયુક્ત થયા હતા, જેમણે વર્ષો સુધી આત્મીયતાપૂર્વક ઠાકુરની સમાધિની પૂજા કરી હતી. સમાધિ મંદિરની આસપાસ વનરાજી, બગીચો અને સાત્ત્વિક વૃક્ષો ઉગાડવામાં આવ્યા અને ભકતોને રહેવા માટે પાકા રૂમો બનાવડાવ્યા. ધીમે-ધીમે આ સ્થળનો એક તીર્થધામ તરીકે વિકાસ કરવામાં આવ્યો. દર વર્ષે હજારોની સંખ્યામાં ઠાકુરના ભકતો, પ્રશિષ્યો અને ધાર્મિક લોકો સમાધિ મંદિરના દર્શને આવી રહ્યા છે. ઠાકુરની સૂચના પ્રમાણે માળીએ વર્ષો સુધી એમનાં સમાધિ મંદિર પર ફૂલોની સેવા પહોંચાડી હતી અને એનાં પુત્રએ પછીથી એ સેવા ચાલુ જ રાખી હતી. રસોઇયાએ વર્ષો સુધી ઠાકુરની સમાધિ પર જગન્નાથજી મંદિરનો મહાપ્રસાદ પહોંચાડવાની સેવા આપી હતી.

ઠાકુર પાસે રોજે આવીને જે વાનરો આગ્રહપૂર્વક ભોજન માંગતા હતા તેમની ટોળી મહાપ્રયાણના બીજા દિવસે સવારે ઠાકુરના મુકામ પર

આવી પહોંચી. એ બધાં વાનરો ઠાકુરના દેહ સામે ઉદાસ ચહેરે ક્યાંય સુધી બેસી રહ્યા. શિષ્યોએ એમને ભોજન-પ્રસાદ- ફળ વગેરે આપ્યા એને હાથ સુધ્ધાં ના લગાડયો. આસનની સામે રાખેલા ઠાકુરના દેહ સામે બધાં વાનરો એકી નજરે જોતા રહ્યા અને ધીમે-ધીમે શાંતિપૂર્વક બહાર જતા રહ્યા.

વિદેહમુકત અવસ્થાના કાર્યોઃ ઠાકુરે એમનાં શિષ્યોને કહ્યું હતું કે એમનાં દેહત્યાગ પછી જ એમનું ખરું કાર્ય શરૂ થશે. દેહના બંધનોએ ઠાકુરને એક મર્યાદામાં બાંધી રાખ્યા હતા, પરંતુ દેહત્યાગ પછી તેઓ વિદેહમુકત બનીને વ્યાપક બની ગયા. ઠાકુરની વિદાયના થોડા વર્ષો પછી, એમનાં વચન પ્રમાણે, અજપા નામ-જપની મંત્રદીક્ષા આપવાનું કાર્ય એમનાં ખાસ શિષ્યો દ્વારા ચાલુ કરવામાં આવ્યું. ઠાકુરે જે શિષ્યોને શકિત આપીને સિધ્ધ બનાવ્યા એમને મંત્રદીક્ષા આપવાનો અધિકાર પણ આપ્યો. એ પૈકી યોગજીવનજી, જગદ્‌બંધુ મૈત્રજી, શાંતિસુધા દેવીજી, કુલદાનંદજી, વરદાકાંતજી અને બીજા કેટલાક ખાસ શિષ્યો હતા. એ પછી થોડા સમયમાં ગૃહસ્થ શિષ્યોની પરંપરામાં બીજા શિષ્યો તૈયાર થયા, તેમાં કિરણચંદ્ર દરવેશજી મુખ્ય હતા. કિરણચંદ્ર દરવેશજીના શિષ્યો પૈકી અનેક ગૃહસ્થ અને સંન્યાસી શિષ્યો સિધ્ધ બન્યા, જેમાં અસીમાનંદ સરસ્વતી મુખ્ય હતા. અસીમાનંદજીના પણ અનેક સંન્યાસી અને ગૃહસ્થ શિષ્યો થયા અને સિધ્ધિ પામ્યા. અસીમાનંદજીના દેહત્યાગના થોડા વર્ષો પછી ઠાકુર ગોંસાઈજી દ્વારા શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજીને મંત્રદીક્ષા આપવા માટે અધિકૃત કરવામાં આવ્યા. (શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજી "પાઠકબાબા"ના પ્રિયનામે ઓળખાય છે. તે અને તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રી કૃષ્ણપ્રિયાજી અત્યારે કલકત્તા ખાતે બિરાજમાન છે. તે બન્ને આજે પણ ઠાકુર શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીની આજ્ઞાથી, એમની સૂક્ષ્મ ઉપસ્થિતિમાં, શકિતસંચાર કરીને અજપા-નામ-જપની મંત્રદીક્ષા દ્વારા મુમુક્ષુ જીવોને શરણે લઈ રહ્યા છે.)

ઠાકુરે કહ્યું હતું કે આવનાર પાંચસો વર્ષ સુધી શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ દ્વારા પ્રસ્થાપિત અજપા-જપની પરંપરામાં શકિતસંચાર દ્વારા દીક્ષામંત્ર આપીને મુમુક્ષુ લોકોને ભકિતમાર્ગ પર અગ્રેસર કરવામાં આવશે. કલિયુગમાં આ પધ્ધતિ દ્વારા જ લોકોને શરણે લઈને મુકિત આપવામાં આવશે. ઠાકુરના શિષ્યો અને પ્રશિષ્યો દ્વારા આ પ્રક્રિયા લગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી ચાલતી રહેશે. એ પછી શકિત ક્ષીણ થઈ જશે ત્યારે ભગવાન ફરીથી અવતાર ધારણ કરીને આ પરંપરાને સજીવન કરશે. આ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમભકિતનો

માર્ગ છે, જે ભગવાનની જ કૃપાથી શ્રી સનકાદિ ઋષિ-મુનિઓ દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી નારદમુનિ, શ્રી વ્યાસ ભગવાન, શ્રી માધ્વાચાર્યજી, શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુજી, જેવા અનેક ઋષિ-મુનિઓ અને અવતારી પુરુષો દ્વારા પરંપરાગત રીતે આ કાર્ય ચાલુ રાખવામાં આવ્યું. તે હવે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીની પરંપરામાં એમનાં શિષ્યો અને પ્રશિષ્યો દ્વારા ચાલુ રાખવામાં આવ્યું છે.

: સંપૂર્ણ :

ૐ ૐ ૐ

નોંધ અને ઋણ-સ્વીકારઃ ઠાકુરના **"જીવન-દર્શન"** નું સંકલન કરવા માટે આધાર તરીકે અમે શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીના વિવિધ હિન્દી સાહિત્યનો ઉપયોગ કર્યો છે. પુસ્તકમાં કયાંય પણ અન્ય પુસ્તકનો કે પુસ્તકના અંશનો સીધો અનુવાદ કરવામાં નથી આવ્યો. વિવિધ સાહિત્યમાં ઠાકુર શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીનું જીવન-ચરિત્ર જે રીતે આલેખાયું છે તેનું સર્વગ્રાહી સંકલન કરીને અહીં ક્રમબધ્ધ રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન માત્ર કર્યો છે. વિવિધ પુસ્તકોમાં જુદા-જુદા વિષયોનું આલેખન એક વિભાગ કે પ્રકરણ હેઠળ નથી થઇ શકયું, તેને એક વિભાગમાં તથા એક પ્રકરણમાં સંકલિત કરવાનો પ્રયત્ન માત્ર અમે કર્યો છે. આમાં કોઇ ક્ષતિ રહી ગઇ હોય તો તે અમારી છે અને વાંચકોના ધ્યાનમાં આવે તો જરૂરથી અમને જણાવવા માટે વિનંતી કરીએ છીએ. ઠાકુર શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી વિશે જે કાંઇ માહિતી મળે છે તે બધી જ અહીં સમાવી શકાય તેમ નથી. અનેક ભકતોએ ઠાકુર અને એમનાં શિષ્યોના જીવન-ચરિત્ર લખ્યા છે, જેમાં અહીં નહીં સમાવાયેલી અનેક માહિતી ઉપલબ્ધ છે. એ જાણવા માટે આપ સૌએ એ બધાં ગ્રંથો કે પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી લેવો જોઇએ એવી અમારી વિનંતી છે. એ બધાં પુસ્તકોની યાદી પાછળના પરિશિષ્ટમાં સમાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

સમાપન તાઃ ૧૬-૧૧-૨૦૨૦

ૐ ૐ ૐ

:સાભાર ૠણસ્વીકાર:

"શ્રી વિજયકૃષ્ણ જીવન-દર્શન" પુસ્તક તૈયાર કરવામાં નીચેના હિન્દી પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

- "શ્રી વિજયકૃષ્ણ જીવનચરિત્ર"- લેખકઃ શ્રી જગદ્‌બંધુ મૈત્રજી.

- "શ્રી વિજયકૃષ્ણ કથામૃત"- લેખક- સ્વામી શ્રી અમલાનંદજી

- "શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ"- લેખકઃ શ્રી કુલદાનંદ બ્રહ્મચારીજી.

- "શ્રી આચાર્ય પ્રસંગ"- લેખકઃ શ્રી શારદાકાંત બંધોપાધ્યાય.

- "શ્રી વિજકૃષ્ણ કે શ્યામસુંદર : લેખક- શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજી.

- શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ પરિજન : લેખક- શ્રી દુર્ગેશચંદ્ર બંધોપાધ્યાય

- શ્રી શ્રી વિજયકૃષ્ણ- દિવ્યદર્શન - શ્રી વજ્રેશ્વરાનંદજી.

- મૌની અવસ્થા કે ઉપદેશ- શ્રી વૃંદાવન ઘોષ મજૂમદાર.

: શ્રી ગોસ્વામીજી વિશેનું અન્ય સાહિત્ય :

: હિન્દી સાહિત્ય :

- મહાપાતકી કે જીવનમેં સદ્‌ગુરુકી લીલા
  લેખકઃ શ્રી હરદિાસ બસુ
- "માં મણિ" : ભાગ-૧, ભાગ-૨:   લેખિકા -માં મણિ
- શ્રી ગુરુ પ્રદક્ષિણાઃ લે : શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજી.
- મૌની અવસ્થાકે ઉપદેશઃ લેઃ શ્રી વૃંદાવન ઘોષ મજૂમદાર
- શ્રી વૃંદાવન પરિક્રમાઃ લેઃ શ્રીધર-શ્રી સતિષચંદ્ર
- શ્રી અદ્વૈતાચાર્યજી- શ્રી વ્રજેશ્વરાનંદજી.
- માં શ્રી શાંતિસુધાદેવી - શ્રી મધૂસૂદન ગંગોપાધ્યાય
- પ્રભુ વિજયકૃષ્ણ કે શ્યામસુંદર- લે.- શ્રી વજ્રેશ્વરાનંદજી.

: ગુજરાતી સાહિત્ય :

- શ્રી શ્રી સદ્‌ગુરુ સંગ- ખંડ-૧-૨.
  ભાવાનુવાદ : મહેશ શેઠ-ગીતા શેઠ.
- શ્રી ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ
  સંપાદન-મહેશ શેઠ-ગીતા શેઠ.

શ્રી શ્રી ગોસ્વામીજીના વચનામૃત

- આ દિવસ પણ નહીં રહે
- પોતાના મોંઢે પોતાની પ્રશંસા કરવી નહીં
- અહિંસા પરમો ધર્મ
- બધાં જીવો પર દયા કરો
- શાસ્ત્રો અને મહાપુરુષો પર વિશ્વાસ રાખો
- શાસ્ત્રો અને મહાપુરુષોના આચરણ સાથે જેનો સુમેળ ના હોય તે કામને ઝેર સમજીને છોડી દેવું
- અહંકાર સમાન કોઈ શત્રુ નથી.